

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
OF V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
MADRAS—1944.
Reprint—500

శ్రీశైలాసాగరస్తావం.

శ్రీనివాసాయనమః.

భూమికా.

భోభోఅభిరూపశేఖరాః!

విదితచరమేవ హి తత్రభసతాం స్థావతామవేలరసభిరప్రబంధనిరవధిక
మౌఢురీపరిగ్రహణజంఘాలహృదయానాం సహృదభూనామ్.

యత్కిల. — సముల్లసితకవితామహితసుకవినతానునూతనరిద్రతాలతాకుతా
రేణ మధ్యమధువనావతరణైకరసికభారతీవిలాసినిపురుషావతారేణ విదర్శవివయరాజేన
భోజరాజేన సమున్మిషితనవరసాలజ్వారగన్ధశ్చమునిరామాయణాఖ్యైః కశ్చన ప్రబంధ
స్సమబస్థితః.

యథాకిల. — స్తోత్రయం సముల్లాసయన్నభిలబుధసముదయం, సమైదయంశ్చ
భిరూపశేఖరాక్, సముల్లైజయంశ్చ కవిజనతామసిషాం, సముద్వేజయంశ్చ కాకవి
కనమృం; సముత్పాదయంశ్చ కలాగ్నివిజ్ఞానం, సనువర్తయంశ్చ మధురసుధాధారాం,
సమున్మేషయంశ్చ ఉపమాన్యలంకారాక్, సనుతుకమభిలచమ్నాప్రబంధమహా
సామ్రాజ్యే నూనమభిరూపశేఖానుజితభిరభిషిచ్ఛమానస్యకలసహృదయహృదయాని నిర్దయ
నూవర్ణయతీత్యహో ధన్యతమ శ్రీభోజరాజసూక్తిర్భాగధేయమితి భావం భావమతిత
రాం విస్తయచనమధికచ్ఛామహే.

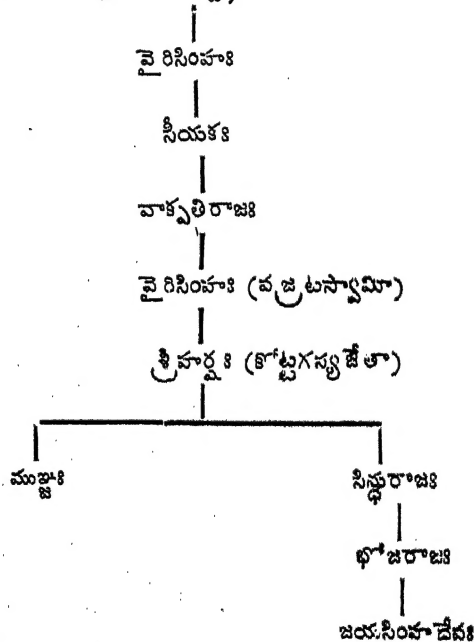
తత్తాదృగ్వాణివిలాసభోరణిమధిభూతలం ప్రచాల్యమానోఽయం కవినత్తమః
కించీదీయః? శోచాఽన్యవాయః పుణ్యాత్తనోఽన్యజన్మనాఽనుగృహీతః? కాభ్యాంవా
విశృభ్యా మిచ్చగ్నం తానభాగధేయలభేన నిరతికయానన్దస్సనుభవః? కస్మిన్నాఽనే
హస్యస్యామృతాయమానస్య దర్శనామృతలహరీనమగ్నంతరాత్తానః ప్రజాః ప్రావర్తి
మః? కావా ప్రబంధరత్నమాలా సుగృహీతనామర్చితనేరగ్రధితా? ఇత్యాదికన్య
చారిశ్రస్యజిహ్వాసూనాం సుఖభోధాయ స్వీయచరిత్రఖ్యానం కమపి ప్రబంధమను
జిహ్వుభిరయం 'మహాజనో యన గతస్య సుఖా' ఇత్యభియంతోక్షితుననరశ్చేద
ప్రాక్షనానాం శాలిదాసాదీనామేవ ఘంటాదళి సమన్వధావతితి హంత! మహా
నయం కళంకః ప్రాచీనానాం తత్సభానునరణం ప్రతిజానానా మర్వాచీనానాం చాపి
సుకవినామ్. తత్కిల నిరవద్యమేతక్మవికాణాద్యస్యాద్య నిర్మిసిషవో బహవో విదుర్మ
కాన్యభేద మవర్యాప్తసామగ్రికా విధుమనోరథాః ప్రయత్నై నివర్తతే ప్రవర్తతే
చ బహుళతరనిజయశశ్చంద్రికాధవలితాకాన్యస్య కపిలేశ్చక్రలీనానాం చ కేహంది
ద్దానకాననానామనలభ్యే క్షత్కులకాలాదికనుభివృద్ధితుం. తత్త్వదన్యామేవ మదమాక్షిపన్తో
వయ మవర్యాప్తకారణాభియోగా అపి కించిదపి కలాగ్నిజనప్రబోధాయ విమిదుర్మా
నుహే.

తథాపి.—భోజోఽయం పరమారవంశమణిః. పురా కిల విశ్వామిత్రకృతకామ
ధేనుసమాకర్షణసమయే ప్రభావశాలినో మహాక్షేర్వసిష్ఠస్యానుభ్యాసేన వైశ్వామిత్రబల
జయకాంతయాఽగ్నికుణ్డాత్పరమార ఇత్యన్వర్థనామా నముదభూత్. తథాపి.—

“అనూతస్య కదాచన క్షీరిపలేరాచ్ఛిన్నతః క్షౌశిక
స్యాతిఘోచితవస్తుశాతజననాదానన్దినం నన్దినమ్,
నిశ్చేతా కపిలేన లేన హవిహ సంవర్ధితాద్భుద్భిషో
వీరః శ్రీపరమార ఇత్యనుపమస్స త్యాభిధానోఽభవత్.” ఇతి.

అయమేవ నిఖిలమపి వైశ్వామిత్రం బలమజయత్. అస్య రాజన్యస్య అస్మి
దాచలస్యాగ్నేయే చంద్రావతీనామ నగరి రాజధాన్యాసీత్. అస్య పంచాదశీ యథా.—

(పరమారాన్వయే) ఉపేన్ద్రీరాజః

ఏలేఖ రాజును ఉపేన్ద్రీరాజః కృష్ణరాజనామ్నా వాక్పతిరాజోఽమోఘవర్ష
నామ్నాచప్రసిద్ధః. శ్రీహర్షస్సీయకనామ్నా సింహదత్తనామ్నాచప్రథలే. ముఖాః
వాక్పతిరాజా మోఘవర్షోత్పలరాజనామభిః — సింధురాజస్సింధులసింధులకుమారసారా
యణ నవసాహసాశ్చురపదైశ్చ వ్యవప్రియలే. ఏలేఖ ముంజన్య సింధురాజాగ్రజలే
కేదిత్యంకితిపద మధ్యయాసిఘః, తచ్ఛోద్యం. వికత్కులీననరవర శారితమందిరచక్ర
రూపదానకాననే పరమాకాన్వయే సీయకవర్మంతం నిర్వర్త్యతి.

“తస్మాద్వైరివరూధినీబహువిధప్రార్థయంత్యాధ్వర
ప్రధ్వం వైకపినాకపాణిరజని శ్రీముంజరాజో నృపః,

... ..

తస్మాన్విదధ పార్థివః పృథుయశాశ్శ్రీసింధురాజోఽనుజః” ఇతి.

సుదృఢం నిర్వర్ణితత్వాత్—అన్యత్ర ధనికాదిభిః దశరూపావలోకాదిషు నిర్వర్ణితత్వా
చ్ఛేతి.

ఏతేషు వాక్పతిరాజావరాధిభాసేన ముష్టేన విక్రమ. శ.1031 (శ్రీ.974)
తమే కిమువి దానకాసన మకారి. సుప్రసిద్ధో భోజరాజశ్చ విక్రమ. శ.1078. తమాల్
(శ్రీ. 1021) పరం గోవిందభట్టసుతాయ ధనపతిభట్టాయ వీరాణకగ్రామమదాదితి
కాననేనాపగమ్యతే. ఏతదాత్మజో జయసింహదేవశ్చ విక్రమ. శ. 1112. (శ్రీ.
1054) తమే కిమువి కాసనమచీకరల్. ఏతేషాం కాసనానాముపలభ్యావీక్రమకాల్
1018 తమాత్పరం శ్రీ. 106) తమవర్మస్తం భోజదేవో రాజ్యమభివదితి యుక్త
ముత్పశ్యామః. వీక్రమకాల్ 1022 పరం 1063 తమవర్మంతమధిష్ఠితరాజ్యస్త్రిలింగ
భాషాపావణో రాజరాజనరేన్ద్రస్సంస్కృతభాషాపావణో భోజరాజశ్చ సమకాలే
విరేజతురితి తదా భాషాప్రయోపావకరాజన్యరత్నాలంకృతమా భరతమాత్రా కీర్తిశ్శా
భావ్య మిత్యానన్దార్థపతలమధిగచ్ఛామః. విప్రర మన్యత్ర విచారయామః. భోజ
రాజాత్పూర్వేషాం రాజ్ఞాముజ్జనునీ రాజధాన్యాసీత్, ఆయం విషయః పరిమలకవినా
నవసాచాసాంకుచరితకాన్యే ప్రథమసర్గే, సప్తదశశ్లోకే.

“అస్తి షీతావృజ్జయినీతి నామ్నా పురీ విహాయస్యమరావతీవ,

బలన్ద యస్యాం పదమిన్ద్రోకస్స మహీపతిర్వాక్పతిరాజదేవః” ఇతి.

సముద్భృతః. భోజేన చ కియంతం కాలం తత్రైవ రాజ్యం ప్రకాస్య తతః మాలవదే
కాన్తగ్రతధారానగరీ రాజధానితాం సితేతి జ్ఞాయతే. ఆయం కిల నితరాం దాన
కొండః, కావ్యార్థకోవిదః, దయాశీలః, సంస్కృతవిద్యాప్రచారణే బద్ధకంకణః, పండిత
ప్రియః, అన్య బ్రాహ్మణదైవతత్వం చ చమ్పూరామాయణే

“ఉచ్చైర్గతి ర్గతి నిధృతి ధర్మతశ్చే

త్తస్య ప్రమా చ వచనైః కృతకేతిత్తశ్చేత్,

తేషాం ప్రకాశనదశా చ మహీసురైశ్చేత్

తానస్తరేణ నివలేత్కన్దమ మశ్నోనామః” ఇతి.

ద్వైతీయాకర్ణోక ఏవ సహస్రభా జ్ఞాపయతి. కించ భోజదేవదానకాసనే,

“జయతివ్యోమ కేళోఽసౌ యస్సర్గాయ బిభర్తి తాం,

విష్టవీం శిరసా రేఖాం జగద్వీణాంపరాకృతిమ్” ఇతి.

ప్రథమం శివప్రార్థనామోరీకృతత్వాత్. చమ్పూరామాయణే చ.—

“లక్ష్మీం తనోతు నితరామితరానపేక్ష

కుంప్రిద్యయం నిగమకాభిఖాప్రవాళమ్,

హైరమ్మమమ్మరుహదమ్మర చౌధునిమ్మం

విమ్మూర్తి భేదశతధారధురంధరం నః." ఇతి.

హైరమ్మ: (హే=రుద్రసమీపే, రమ్మలే ఇతి హైరమ్మ: తదీయ) చరణస్వయన్ ప్రవనా
చ్చాస్యశివభాగవతసంభాషనం సామ్మితమితి వశ్యామః. అన్యచ్చాయం నిమిత్తాధి
రాజ్యం ధారాధిరాజ్యం చాలంకుర్వన్నపి సుసూక్ష్మ మపి గర్వలేశ మన్వృశక్ వలంప
కారకృతౌపరలోకానందానుభవైకకృతౌ చ కృతీ రాజ్యభోగాదికం నశ్యంతం సుహృదో
వరమయోగిసామపి మనాంసి రంజయతి. దృశ్యంతాం భోజరాజునానాననీ.

“వాతాశ్రవిభ్రమ మిదం వసుధాధిపత్య
మాపాతమాత్రమధురో విషయోపభోగః,

ప్రాణాస్తృణాగ్ర బలవిష్టసమా నరాణాం
ధర్మస్సఖా పరమహా! పరలోకయానే.

భ్రమత్సంసారచక్రాగ్రధారాధారామిమాం శ్రియమ్,
ప్రాప్య యే న దదు స్తేషాం వశ్చాత్మాపః పరం ఫలమ్.

... ..

లక్ష్మ్యస్తటిశ్చలిలబుద్ధుచచ్ఛలాయా

దానం ఫలం పరయశఃపరిపాలనం చ" ఇతి.

సుక్తిరత్నాని తత్తదృక్పవేర్దానదాక్షిణ్యదయో గుణాః కించిదపి భోజప్రలాభే
ప్రస్తుతాః. కిం బహునా నైతాదృశః కనీష్ఠరాజచంద్రః కంఠే భూమిజ్ఞలే నరీదృశ్యత
ఇత్యన్య నిరవధికగుణగణవర్ణనే విరిరంసవ ఏవ సప్రశ్రియం నమోహంకం ప్రశాస్తవే.
అన్య కృతిరత్నాని చంపూరామాయణసరస్వతీకంతాభరణపాల్జ్జలమృతస్పృశ్యేతి
కాని నమవలభ్యస్తే. వ్యాకరణే ధైవజ్యే చ కలి చన గ్రన్థానయం ప్రాజ్ఞానితి
పాతజ్జలమాత్రవృత్త్యా విజ్ఞాయతే. తథాపి సకలాస్తేవానిసాధారణతయో ప్రసంగం
నికటం పాత్యమానం చంపూరామాయణమేవ దరీదృశ్యత ఇత్యన్య గౌరవమౌచక
వేద్యమ్. ప్రబంధరత్నమిదం న కేవలం పవిత్రతమశ్రీరామకథాస్తభివేక్షిత భాభౌతి
అపిచ గద్యపద్యయోర్వైశివవైభవేనచ మాధ్వీకమృద్వీకయో రివ రసీకజనరససాస్వాద
నీయతామతితరామశ్చుతి.

ఈదృక్పల్లింఘటలకం కవినా సుందరకాణ్డపర్యంతమేవ కుతో చా నిరమా
యాతి విచిత్రత్నయాం ప్రబంధపూరణాదర్వాగేవ కవిద్యుజ్జ్వలేశరీరం నిరన్య పీఠస్వర్ణ
మలంక్రియాదితి విషిదస్త్ర స్తద్విషాదం నిరన్యంతం భోజకృపాలజ్జకవితావిలాసం
యథాకాణ్డకృతికృతినం లక్షణకవీం చ ప్రస్తుమః.

తస్మాత్తత్తత్సందర్శ్యచితముపనిబద్ధాం కవితామాధురీం స్థావీపులాకన్యామేన పతి
తృజనాపగమనాయ కించిదపి సందర్శయామః. తథాహి—

బాలకాజ్ఞే షీరాబ్ధియానన్య భగవతః గీర్వాణగణకృతృతౌ.

“నారాయణాయ నమినాయతలోచనాయ
నామావశేషితమహాబలివైభవాయ,
నానాచరాచరవిధాయక జన్మదేశ
నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై ” ఇతి.

తత్రైవ భగవతః ప్రత్యుక్తౌ.

“ఇష్టానిలాచణోదభ్రుచ్చుద్భ్రుచ్చికాధవశస్త్రితః,
వాచ మూచే సుధాధారామధురం మధుసూదనః ” ఇతి.

అస్మిన్నేవకాండే శివబటాజూటాద్గంగావతరణస్థానం గంగావతరణధోరణీమేవానుకుర్వ
దివ భాభాతి. దృశ్యతామేకం పద్యం.

“అథ వీచీచయచ్చన్ననిగ న్నగగనాంతరా,
శకాబ్జశంఖసంభిన్నతారామక్షిదస్తరా.”

అన్యచ్చ-పరశురామగర్వనిర్వాపణానంతర మిదం పద్యమన్యాశృశం నీతిం చ ప్రబోధ
యతి యథా.—

“నూనం జనేన పురుషే మహతి ప్రయుక్త
మంగః పరం తదనుయావళం ప్రసూతే,
కృత్వా రఘూద్వహగతో ఊణమస్తరాయం
యద్భుర్లవః పరగతే ర్విహతిం ప్రపేదే.”

అయోధ్యాకాండే శ్రీరామప్రహసనప్రకరణే శైశ్వాం ప్రతిరామోక్తి ర్యుక్తి సౌంద
ర్యేణ ప్రతిభావతాం కమప్యానందం జనయతి. యథా.—

“వనభువి తనుమాత్రత్రాణ మాజ్ఞాపితం మే
నకలభువనభార స్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని,
తదినా సుకరతాయామావయో స్థగ్నితానూం
మయి పతతి గరీయానంబ తే పక్షపాతః.”

తత్రైవ కాసల్యావిలాపే దయావతాం మశ్రుపాత మవశ్య ముత్పాదయతి.—

“రేఖారథాన్తసరసీరహశక్తుచిహ్నే
క్షేమంకరే తవ కరే జగతాం త్రయాణాం,
శాంతారకందభిననం రచయేతి నూన
మాబద్ధవాక్ ప్రతిసరం భగవాన్వసిష్ఠః ” ఇతి.

చిత్రకూటే భిరతస్య శ్రీరామసందర్శనేచ.—

“అథావాసం కాన్తేరకృతసుకృతానానుసులభం
నవాంభోదశ్యామం నమినయనం పల్కలధరమ్,
జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం
దదర్శ శ్రీమన్దం విదినభువి సీతానవాచరమ్ ” ఇతి.
కాన్తరసావాసతా మేవాధిగచ్ఛతి.

అరణ్యకాణ్డే దాశరథీ శూర్యణఖ్యాశ్చ సంవాదో ముగ్ధరసికస్యాపి హృదయహాస్య
రసముత్తరంగయతి.—

“దశరథాత్మజయుగ్మనిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధిరియం దధౌ,
ఉభయకూలనమస్థితకాద్వలబ్రమగతాగతఖన్న గవీదకామ్” ఇతి.

కిష్కింధాకాణ్డే వసన్తవర్ణనే.—

“యత్ర కాన్తై ర్వియుక్తానాం యుక్తానామపి స్మృత్యుహామ్,
డోలాకర్తృ వితన్దంతి మనాంసి చ పూంషి చ.”

తతో వాలివధానంతరం తారావచనాని చ నితరాం హృదయంగమూని యుగ్మా.—

“క్షీతిపతివయాసాం హంత గర్భేశ్వరాణాం
కిము నిరపధి మాగ్ధ్యం శౌర్యస్థ జన్త సిద్ధమ్,
మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపిశ్చే)
రఘువర యదముష్టై తిష్ఠనే చాపపాణిః.” (ఇత్యాదీని.)

సుందరకాణ్డే చ సీతాదర్శనే మారుతే శ్చింతనాసందర్భే.—

“జ్యోత్స్నాం వినాపి నివసే స్మితి శితభానుః
ఛాయాం వినాపి నివసే ద్దివసేశ్వరోఽపి,
వినాం వినా రఘుపతిః పరిగృహ్య ధైర్యం
సప్రాణ వివ వసతీతి విచిత్ర మేతత్” ఇతి, సూక్తిః.—

“దుష్కరం కృతవాక్ రామో హినో యదనయా ప్రభుః,
ధారయత్యాత్మనో దేహం న శోకేనావసీదతి.”

ఇతి వాల్మీకిమహర్షిశేషే సూర్యాచన్త్రమసోరుదాహృతిరూప సంసర్వసాక్షర్యేణ
అపిచ లంకాయాం హనుమద్విజృంభణే వీరరసాబ్ధిశ్శైలా మర్త్యరామతి.—

“రక్షస్సంఘట్టచూర్ణీకృతకనకహాభి త్తైత్తోత్కథాశ్శా
నక్షత్రాణామకాలే సరణిమరుణయన్ వీరలక్ష్మ్య సమేతః.
రక్షశూరాఖ్యకారాం క్షీతితలఫలకే క్షేపణీయాం హనుమ
నక్షత్రీదాం విధాతుం దశముఖనగరీచత్వరే తత్పరేఽసౌ” ఇతి.

ఇన్ద్రజితా బ్రహ్మస్త్రబద్ధేన రావణనమీశం సీతేన హనుమతా రావణం ప్రతి ప్రతి
బోధ్యమానాన్ముక్తయౌ హృదయం హతాదాకర్తంతి. కిం బహునా, ప్రణివదం
సుధాధారా మ్మృశ్మన్నేతాదృశక్తుంపూప్రబంధః- నకలగుణగణాలంకృతభోజరాజనలక్ష్మ
చర్యః సుకవిశ్చ న శోఽపి ధరణీతలే సముకులభృత ఇత్యత్ర న కల్పిష్టావధరణి
విస్తరభయాత్ప్రతివిషయం విమర్శితుముదాసీనా విరమాణుః.

ఇతి సుధీజనకృపామూకాంక్షతి,

ఉత్పల వేంకటనరసింహాచార్యః.

శ్రీహయగ్రీవాయ నమః.

చ మ్పూ రా మా య ణ మ్

సాహిత్యమంజూషికాఖ్యవ్యాఖ్యానసహితమ్.

గురవే సర్వలోకానాం భిషజే భవరోగికామ్,

నిధయే సర్వవిద్యానాం దక్షిణామూర్తయే నమః.

శివానందాశ్రమగురోశ్చరణస్పర్శం మమ, ఉత్సాహశక్తిజం తేజస్తనోతు ముఖ
పంకజే. విశ్వేశ విభూషణం దండచంద్రేంద్ర పేంద్రవందిత, నమో గణపతేతుభ్యం బ్రహ్మ
ణాం బ్రహ్మణస్సతే. ౧. *సీతాకల్పలతాన్వితం దశరథాంభోరాశిజం సోదరోదారస్కం
ధనుభీష్టవం సుమనసాం శ్రేణీభిరామూనితం, నిత్యం స్వాశ్రితనందనం కిలయశ్శివంచ
శాఖోజ్జ్వలం శ్రీరామామరభూయహం హృది నదా నేవేర్థసంసిద్ధయే. ౩. సుధాకర
సుధాకరాచ్ఛరదభాస్వరాభాస్వరాం చిత్రమవిమంచికాక్ష్మణససాదరాసాదరా, విరించి
నవమీనానాగమవికారదా శారదా మదియరసనాంగణే నటతు సర్వదా సర్వదా. ౪.
యత్సాదాంభోజరేణుం విబుధకవివరాః ప్రాప్య సిద్ధాంజనం వా ప్రక్షాల్పట్టేః ప్రమీలాం
పటుతరణమసా ప్రాప్తనత్యా నిశాయాః, ఆసాద్యోజ్జ్వలమానాన్నిధి మివ కవితాం ప్రాపు
రుద్యద్ధుణ్ణాథాం నివృత్త్యాకం ముదాస్తాకం స సురపరనుతః పాతు హేరంబదేవః.
౫. శ్రీమాకే త్రైలింగదేవీ స జయతి విబుధశ్రేణీరోటిరోటిరోటిమాణిక్యభూతా
గణితగుణగణోఽఖండపాండిత్యకౌండః, ధీరశ్శాండిల్యగోత్రస్సకలకవికులాష్టాదినూక్షి
ప్రవీణో వీణోదాహరవిద్యావివరణనిపుణో రామచంద్రో బుధేంద్రః. ౬. నిత్యం సంశ్ర
మజ్జుంభితా నటతి యజ్ఞహ్వయంగణే భారతీ జాయంతే కవిపుంగవాస్తనుభృతో యద్యత్త్ర
నిర్వర్ణకాలో, భోజక్షిణీభుజామునా విరచితశ్చమ్పూప్రబంధోఽధునా వ్యాఖ్యానం
తస్య కరోమి మంజుళతరాం సాహిత్యమంజూషికామ్. ౭. పృథురవంతి నిబంధగౌరవ
భయాన్నైవ స్ఫుటం యుక్తిభిశ్చ తేఽభ్యేకృజనప్రతారణవరాః కా నైపుణీ వా
కళాః, నైఖర్యా వచనాం కవీశహృదయం ప్రఖ్యాతయ స్తుస్వయద్వారై వాహ మిహ

లక్ష్మీం తనోతు ¹నితరా మితరానవేత్తు

మంఘ్రిద్వయం నిగమశాఖశిఖాప్రపాళమ్,

ఖలం క్రవిపూజామ్యుక్తిప్రజోజ్ఞంభితమ్. రా. ²అఖిలు న క్రభవాన్ దివిక్రమన
కవితాకల్పలతామంజర్యామోసితాశేషవిమిథసమాజః అవసన్యనిఖిలనిగ్ధాభిర్విజ్ఞ
సార్వభౌమో భోజరామా మహారాజః సమస్తసద్గుణమణిగదాధిరావ్యుతానీ ప్రహర
పిణస్తత్ర భవతో భగవత్కీరామస్య చరితానుపర్జనం నిశ్చయమనిదానం నిశాచరం
నిర్వర్జ్య * 'కావ్యం యశనేతర్థకృతే వ్యసహారవిచిత్రతదననయే, మన్యోః సమన్వయ
తయే కాంతాసమ్మితయోవదేశయజే.' ఇత్యాద్యులంకారిణవచస్ప్రామాద్యాశ్చ
స్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం 'కావ్యాలాపాంశ్చ పర్జయే' దితి నిశ్చయస్యసామ్య
విషయతాం చ పశ్యో నకలకల్పాణామరాయణం శ్రీరామాయణం చాఖ్యోప్రబంధాన్త
నా చిక్షీర్షుః. చిక్షీర్షితానంతరాయపరిసమాప్తి ప్రచయగమనలక్షణాలసాధనత్వాత్. *
'అశీర్షమస్మి'యా వస్తునిర్దేశో వాసి తన్మఖం' ఇత్యాచార్యునిండివాక్యాదాదిరా
ద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖుత్తరత్వాచ్చ తత్రాదౌ లక్ష్మీపదప్రయోగభూర్వకముఖ
పం ప్రయుక్తే— లక్ష్మీమితి. ఆదౌ లక్ష్మీశబ్ద ప్రయోగో ద్వర్జకానామశ్చ నిర్వృ
చ్ఛయః, తదుక్తం. * 'దేవతానాచకాశ్చిద్వా యే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే సైవ
నింద్యాస్సర్వర్థిసితో గణతోఽసివా' ఇతి. నిగమా వేదాః ఆవివ కాఖానో పృథ్వాః.
ని. 'వృక్షో మహీరువా కాఖా' ఇత్యుయరః, + వ్రహ్మవిత్వాదినిః. తేషాం శిఖా ఉప
నివదః తావీవ శిఖాః ఆగ్రాణీతి క్లిష్టరూపకం (మూలయ శ్చ ప్రతీయంతే) లాసాం
ప్రవాళం నవపల్లవం, పేదాంతపేద్యమిత్యర్థః. ని. 'శిఖా కావ్యాలా శేఖా' శ్చ
శిఖా కాఖాగ్రమాళిఫ' ఇతి వైజయంతీ. 'ప్రవాళో' పల్లకీదండో విద్రుమీ నవపల్లవ
ఇతి నిఘంటుః. అంబుని రోహతీత్యంబురుహం పద్మం తస్య యోదంబరః సాఖా
గ్యాతిశయసంరంభః తస్య చాచ్యే అపహరణే + బ్రహ్మణాదిత్వాద్వర్జా, నిఘ్న
మాయత్తం అంబురుహసాఖాగ్యాపహరీత్యర్థః. ని. 'అశీనో' నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యు
యరః. అతవివ సాదృశ్యవర్ణనసానాదుపమా. దంబరేత్యత్ర దమ్యంతే భరణోఽనే
నేతిదంబరః+దమ్య ఉపశమే బౌదాదికత్వాద్వర్జప్రత్యయః. పృషోదరాదిత్వాద్వర్జ
వ్యత్యయః. మహోధినీకారస్తు 'దంబవిక్షేపే' ఇతి బాంతో ధాతుర్నిత్యాహ, తన్వలే
దంబం విక్షేపం రాతి అదత్త ఇతి దంబరః. ని. 'అదంబరో'ఽస్త్రి సనరంభ ఇత్యుయర
శేషచ్చ, నివాన్యంతే నిభిరితి విఘ్నః ప్రత్యాహా. ని. 'నిఘ్నో'ఽంతరాయగ్ర

హైరంబ మంబురుహడంబరచౌర్యనిఘ్నం

విఘ్నాద్రి భేదశతధారధురంధరం సః.

౧

తూహా' ఇన్యమరః. + 'ఘృథే కవిధాన' మితి కప్రత్యయః. తవివాదయః పర్వ
తాః తేహం భేదే విదారణే శతధారధురంధరం పత్రాయుధసమాససారం అశేషవిఘ్న
విసాశకమిన్యర్థః. ధూరేప ధరా + 'ఆః'ం వైవ హలంతానా' మితి వచనాదావ్,
తాం ధారయతీతి ధురంధరం + 'సంజ్ఞాయాం భృత్యవృజి' ఇత్యాదినా ఖచ్చిత్ర్య
యః 'భిశ్యసప్యయ'స్సేతి పూర్వగ్య హ్రస్వః, అర్ధద్విపదిత్యాదినా ముమాగమః,
'ఖచ్చిహ్రస్వ' ఇతి ధారే ర్హ్రస్వశ్చ. హైరంబస్సేవం హైరంబం వైనాయకం +
'తస్యేద' మిన్యజి, అంగుస్త్వయం చరణయుగ్మం ఇతరేషు న విద్యతేఽపేక్షా
యస్మిన్ కర్మణి తద్యుగా భవతి తథా ఇతరానపేక్షం భజనీయాన్తరనిరపేక్ష మిత్యర్థః.
ఇదం క్రియూపశేషణం. యదా అంగుస్త్వయవిశేషణం తదా సహకార్యంతరమన
పేక్ష్య సాన్వితంత్రియైవ సకలసేవకసాంభృతదానసమర్థమిత్యర్థః. నితరాం అలిశ
యేన + 'కిమిద్విజప్య'యేత్యాదినా ఆస్పృత్యయః. నః అస్తాకం, లక్ష్మీం ఆశేషభిలషి
తార్థసంపత్తిం, తనోతు కరోతు సంసంజయత్విత్యర్థః. తనోతేః + 'ఆశి లిఙ్గోటా'
విత్యాదీర్యే లోటే. ని. 'శోభా సంపత్తిసద్దాను లక్ష్మీ శ్రీ రితి కథ్యతే' ఇతి కాశ్వతః,
ఆత్రాశీరలంకారః. * 'ఆశీర్నామభిలషితవస్తుసకానసం మత' మితి లక్షణాల్.
అయం చోత్తరసమూహావవిశేషాభ్యాం తిలతండులవత్పరస్పరచైరపేక్ష్యాన్సంస్ప
౪౪౪. తథా నితరామితరేత్యాది వ్యంజనయుగ్మానాం బకారాదీనాం చ శేవలానా
మనశ్చదాస్పృత్య వృత్త్యనుప్రాసశ్చబ్దాలంకారః. తదుక్తం విద్యానాథేన * ఏకద్వి
ప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం యదా భవేత్, ¹పునరుక్తి రసౌ నామ వృత్త్యను
ప్రాస ఇష్యతే ఇతి. అయమేదాలంకారః ప్రాయశో భోజరాజోక్తి వస్తుసంభేదయః,
విశేషం తు పత్యయః. అదౌ ద్విదేవతాకన్యాంశ్యలహూర్తగణస్య ప్రయోగాఞ్శుభ
లాభస్సంచ్యతే, తదుక్తం * 'తోద్యారంత్యలఘుశుభ' ఇతి లకారస్య భూదేవ
తాకన్యాదీని ప్రచయగమనసిద్ధిః. ప్రాయణాత్ 'ద్రాక్షాపాక స్స కథితో బహిరంతస్స
రద్రస్' ఇతిలక్షణాల్, వితదాదిహ్లోకపంచకం పసంతతిలకావృత్తం * 'ఉక్తా పసంత
తిలకా తథలా జగా గః' ఇతి శేదాకోర్తలక్షణాల్. ౧. ఇదానీం తావ 'స్తంకరాదీని
మంకళమధ్యస్థాని మంకళాంతాని చ కాస్త్రాణి ప్రభంత' ఇత్యాది భగవద్భాష్యకార
వచనం ప్రమాణయన్ శిష్టచారపరిప్రాప్తం విశిష్టదేవతాబ్రహ్మణసమస్కారరూపం

1 ఆవృత్తిర్యత్రసందర్భే.

ఉచ్చైర్వతి ర్జగతిస్థితి ధర్మతశ్చే
 త్తస్య ప్రమా చ వచనైః కృతకేతరై శ్చేత్,
 తేషాం ప్ర కాశనదళా చ మహీసురై శ్చే
 త్తానంతరేణ నివతేత్కన్వను మత్ప్రణామః ?

మంగళం నిబద్ధతి. ఉచ్చైర్వతి. జగతి జగత్స్థితిత్యర్థః. ఉచ్చైర్వతి అన్నతా గతి ర్గతిత్యర్థః
 దేశః స్వర్గాదున్నతస్థానమిత్యర్థః. ని. 'దేశే ప్రాప్యేగతి' ఇతి ప్రబంధించి. ధర్మతః
 జ్యోతిష్తోమాదిధర్మాత్. పంచమ్యై జ్ఞసిత్, స్థితి చిత్ నిష్పన్నాభివతి అని, స్థితి
 తీతివదం సర్వత్ర సంబధ్యతే. తస్య ధర్మస్య ప్రమా యగార్థానుగమశ్చ స్వగ్ధానిగమసా
 ధనత్వజ్ఞానమితి యావత్, ప్రమాశరణం ప్రమాణమిత్యుత్ర యగార్థానుగమః ప్రమాతి
 ప్రమాశబ్దార్థస్య తార్కికైరుపపత్తితత్వాత్, కృతకేతరైర్గృహ్యైః పంచజ్ఞః
 'జ్యోతిష్తోమేన స్వర్గ కామో యజ్జే' తేత్యాదివేదవాక్యైః స్థితి చిత్ *వసు' అన్య వసు
 తో భూతస్య నిశ్చసిత్ మేకద్యద్వ్యేదోయజుర్వేదస్సానువేద' ఇత్యుచితాకాగ్నిద్యౌరా
 మత్పుత్రిత్రవనా త్కథ మకృతకత్వ మితి చిత్ *అనాదినిధనా నిత్య వాసుస్సౌష్ఠా
 న్నయంభువా, అదౌ వేదమయీ విద్యా యత స్సర్వః ప్రపదితః' ఇతి స్మృతే ధృగ్రి
 మత్వావగమాత్, 'ఋచస్సామనిజ్ఞైరే' ఇత్యాదిషు హిరణ్యగర్భే వేదావిర్భావ విష జనే
 ర్థః + చిత్ 'కాస్త్రయోనిత్వా' దితి వేదాంతసూత్రవ్యాఖ్యానావసరే తక్రగవస్థి
 రావ్యకృద్భిన్నమగ్నివేచితం తత్రైవానుసంభేయమిత్యుచితం కాస్త్రయోనితా,
 తేషా మకృత్రిమవచనానాం ప్ర కాశనదళా పాతలోఽర్థతశ్చ స్ఫుటికరణప్రకారశ్చ
 మహీసురైర్పాప్తానైరిత్యర్థః. ని. 'అశ్రమోఽస్త్రీ ద్విజాత్యగ్రజన్మభూజేమదదా' ఇ
 త్యుచయః. తానంతరేణ తా న్నహీసురానినా + 'అంతరాంతరేణ యుత్ర' ఇతి
 ద్వితీయా. మత్ప్రణామః మత్కృతనమస్కారః కన్వను కృతవా, నివతేప్రీతిరేత,
 ఉక్తక్రమేణ పరమశ్రేయోహేతునాం వేదవిదాం బ్రాహ్మణానామేవ నమస్కార్యత్వా
 త్తేషామేవాయం నమస్కారో విధీయతే ఇత్యర్థః. తథా చ శ్రుతిః * 'తన్నా ద్భృ
 వ్నజేభ్యో వేదవిద్యో దినేదినే నమస్కుర్యా' దితి, తతో బ్రాహ్మణా వివ నమస్కా
 ర్యా ఇష్టదేవతాశ్చ, తదుక్తం భగవతా శ్రీకృష్ణేన మహాభారతే * 'దైవాధీనం జగ
 త్సర్వం మంత్రాధీనం తు దైవతం, తన్నంత్రం బ్రాహ్మణాధీనం బ్రాహ్మణో మను దైవత'
 మితి. అత్రోక్తరోక్తస్య పూర్వపూర్వప్రతి విశేషణత్వాదేకావశ్యలంకారః. తదుక్త
 మేకావశ్యాం * 'యత్ర విశేషణభావః పూర్వంపూర్వం ప్రతి క్రమేనైవ, భవతి
 పరంపరమేషులంకృతి రేకావశీ కథి' తేతి. ౨. ఇదానీం స్పందిన్వి తనిబంధస్య స్వరూప

గద్యాను¹ బంధరసమిత్రి తపస్యసూక్తి

హృద్యా హి వాద్యకలయా కలితేవ గీతిః,

తస్మాద్దధాను కవిమూర్తజ్జామం సుఖాయ

చంపూప్రబంధరచనాం రసనా మదీయా.

3

వార్హిగీతరఘుపుంగవకీర్తిలేతై

స్థైర్యిం కరోమి కథమప్యధునా బుధానామ్,

నిరూపణార్హం సస్పృహనూనాం ప్రలోచనామత్యాదయక్ తద్రచనాయాం నిజ
రసనానూనాః ప్రవృత్తిమాకాస్తే. — గద్యేతి. గద్యవ్యపాదబద్ధాని. తదుక్తం 'అపాదః
పదసంఘాతో' గద్యం పద్యం చనుష్పద' మితి గద్యానా మనుబంధేనానువం గేణ
యో రస ఆస్వాద్యతేన మిత్రితా మితితా వ్యవహారైః పద్యానాం సమ్యగ్రచనా.
ని. 'అపాదే లక్షణాని రస' ఇతి శబ్దార్థః. వాద్యకలయా వీణావేణుమృదంగాది
వాద్యకలేన. ని. 'కలాలేత్వే వివృద్ధ'చ' ఇతి వైజయంతీ. కలితా మిత్రితా గీతిః గాన
విశ్లేష పృథ్వీ చురోక్షా పి సస్పృహనూనూహ్లాదిసి ఫలిత్యర్థః. తస్మాద్దధ్యవ
ద్యమిత్రితప్రబంధస్య సర్వాసంపదకర్త్యాన్వేషోః. కవయంతే రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘట
సవరయా రచనయా వర్ణయంతీతి కవయః. తస్మాద్దధామం తద్వర్ణానువర్తినాం, కవితా
రసాభిజ్ఞానామిత్యర్థః. సుఖాయ హృదనూనురంజనార్థం, మమేయం మదీయా +
'వృద్ధాఘ' ఇతి శబ్దశ్చయః. రసనా జిహ్వ, చమూప్రబంధరచనాం * 'గద్యపద్యా
త్వకం కావ్యం చంపూనిత్యభిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణం కావ్యం చంపూప్రబంధః,
తస్య రచనాం నిర్మాణం దధాను, విశిష్టప్రబంధరచనాయాం మదీయా రసనా ప్రవ
ర్తతామిత్యర్థః. చమత్కారశాలితయా గద్యపద్యాత్వకం కావ్యం కరోమితి తాత్ప
ర్యం. ఆశ్రయార్థవాక్యే ఉపమానోపమేయ సాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకానాం
చతుష్టాం ప్రయోగాత్ క్రూరీకృష్టోపమంకారః. * 'స్వకస్పిష్టేన భిక్షేన సమ్యతేన
చ ధర్మకః, స్వాదోపమ్యేన వర్ణ్యస్య దాచ్యం పదేకదోపమా' ఇతి లక్షణాత్. సచ
శబ్దానుప్రాసేన చ సుస్పృశ్యతే. 3. నను చార్హిగీతరచితేన శ్రీరామాయణేనైన
సకలజనసంకృష్టే గ్ధాయమానత్వాత్తవ పునః శోభయం నూతనప్రబంధనిర్మాణప్రయాస
ఇత్యాశంకా సోపనర్థికం తస్మిణ్యనే నవసృష్టికారం దర్శయంతి. — చార్హిగీతి.
సర్వకస్యావత్వం చార్హిః * తదుక్తం బ్రహ్మకైవరే. 'అథా బ్రహ్మచారేణ బ్రహ్మణా
కపితామహా, సర్వకప్రథవో యస్తా తస్మాద్వార్హిః రిక్తసో' ఇతి + 'అత ఇహో ఇతిహో'

గంగాజలైర్భువి భగీరథయత్న¹లజ్జైః

కిం తర్పణం న విదధాతి ²జనః పితౄణామ్,

౪

వాచం నిశమ్య భగవాం ³త్సతు నారదస్య

తేన గీతాః ఉపవర్ణితాః యే రఘుపుంగవగీర్తితాః, పుమాన్ గౌరవేతి పుగ్రహ
మాత్రం, పుంగవః శ్రేష్ఠః. ని. 'శ్రేష్ఠాక్షాణా తు పుంగవో' ఇతి వైజయంతీ. + 'గౌరవ
ద్ధితలః' ఇతి సమాసాంత ప్తచ్. రఘుపుంగవస్య రఘుశ్రేష్ఠస్య గీర్తేః దానతాత్రాదిగుణ
సముద్భవాయాస్సమాఖ్యాయాః లేతాః లనాః ప్రేతాః, బ్రహ్మణాగ్రప్రసిద్ధస్య శతక'టి
విస్తృతస్య శ్రీరామచరితస్య చతుర్వింశతిసహస్రసంఖ్యాబనిమితగ్రంథేన శ్రీరామ
యణేన కియతవివ పక్షితత్వా త్ప్రీర్తితైరిత్యుక్త మిత్త్యవగంతవ్యమ్. అథునా ఇదాసీం
కథమపి మహతా యత్నేన చంపూప్రబంధనిర్మాణసూచితవ్యర్థః. ని. 'జ్ఞాతాహితు
విపత్నాయామపాద్వికథమవ్యయం, కథమపి తథావ్యుతం యత్నగౌరవబాధాను' గ
త్యుత్పలమాలాయాం. బుధానాం తజ్ఞానాం. ని. 'జ్ఞాశ్చరాం ద్రిమంబుధ' ఇతి ధీర
స్యామి. శృప్తిం సంతుప్తిం కరోమి, అత్ర పృష్టాంతమాహ. భువి భూటాగే భగీరథాన
రాజ్ఞా యత్నకృష్టైః ప్రయత్నేనానీతైః అశ్వమేధీయాశ్వాన్వపణవమయే కపిల'ప
నలవధానాం సగరాత్తజానాం స్వర్ణోగస్య ప్రాచీనాయ దుష్పరతవత్పుష్పలిలహుతర
ప్రయత్నేన వియన్తాగ్లాన్భువం ప్రాసితోన్మర్థః. భగీరథప్రయాన్న ఉత్తరక్ర నన్య
తే, గంగాజలై ర్పదాకిసీపలిలైః నరః పుమాన్ పితౄణాం తర్పణం నిరాపారిగిం
నేన సంశృప్తిం న విదధాతి న కరోతి కిం. కరోత్యేన్మర్థః. అహోఽహం మత్ప్రేన
కరోమితి భావః. అత్ర వైధర్మ్యేణ పృష్టాంతాలంకారః. 'యత్ర దాశ్మవ్యసం దింబ
ప్రలింబితయోచ్యతే. సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞైశ్చ పృష్టాంశో నిగద్యతే' ఇతి లక్ష్మ
ణాత్. ౪. ఇత్థం స్వస్య గ్రంథకరణే యోగ్యతాం ప్రసాధ్య సంప్రతి గ్రామం ప్రస్తాని.
వాచమితి. ప్రవచనాం ప్రకల్పవచసాం కవీనాం వ్యాసాసీనాం ప్రథమ ఆప్యః సగలకవి
కులగురురిత్యర్థః. సః ప్రసిద్ధః. అత్ర న యచ్ఛబ్దాహిణా. తదుక్తం కావ్యప్రకాశ
'ప్రకాంతప్రసిద్ధానుభూతార్థవిషయప్రచ్యుట్టః యదుపాదానం నాపేషతే' ఇతి.
కుశబ్ద ఉత్పన్నార్థకః అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్. భగవాన్. 'ఉత్పత్తిం నిధనం
చైవ భూతానామాగతిం గరిం, పేత్తి విద్యామవిద్యాం చ న బాహ్యో భగవానసీ'
త్యుక్తలక్షణః. ప్రచేతసో వరుణస్యావస్యం ప్రాచేతసో వాగ్నిః + 'శస్యావస్య'

1. కృష్టైః. 2 నరః. 3 నధ.

ప్రాచీతసః ప్రవచసాం ప్రథమః కవీనామ్,
మాధ్యందినాయ నియమాయ మహర్షి నేవ్యాం

మిశ్నోచ్ఛ. వి. 'ప్రాచీతసప్రాదికవిస్సృష్టప్రాధికారశ్చ సః, హస్తీకీ శ్చ' ఇతి నిఖంటుః. న రమంతే శరీరేంద్రియవిషయోపసేవయా వివిధపేదనయేతి సరాః, జీవాః తేహి సంబంధి నారం ఆజ్ఞానం దృతి నిబంధయతి శ్రీరామదివ్యనామసంక్లితనేనీతి నారదః. తదనంతం నారదీయే. 'గాయన్సారాయణాథాం సర్వలోకభయానహం, నారదో నాశయశ్చైతి వృణామజ్ఞానజం శయః' ఇతి. అగ్రవా 'సరతీతి సరః ప్రాక్తం పరమాత్మా ససాతనః' ఇతి నారదీయవచనా న్నరః పరమాత్మా, శస్య సంబంధి నారం పరమాత్మవిషయగజ్ఞానం, తద్దదాతి ఉపదిశతి పరమం దుఃఖితయో ముముక్షుభ్య ఇతి నారదః, తేనాస్య శ్రద్ధీయవచనత్వము క్తమిత్యవధేయం, తస్య నారదస్య బ్రహ్మనిరూపేన సమాగతస్య జేష్ఠి ప్రవరస్య వాచం నిశమ్య 'కోసస్త్విక్ సాంప్రతం లోకే' ఇత్యాదివిజప్తానురూపాత్తనతయో 'ఘనే వత్సయ్యహం ముద్ధ్వా తైర్భుక్త క్షూయితాం సరః' ఇత్యాది సంక్షిప్తబాలరామాయణోక్తాం వాచం కథాం నిశమ్య శ్రుత్వా, గురుముఖాచ్ఛ్రీశస్యమితి న్యామేన సకలలోకగురోర్నారదస్య ముఖాచ్ఛ్రీనణిధిధిగ్విహిత్యాది భావః. 'నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయస్యపి' ఇతి భట్టమల్లః. తత్ర నిశామ్యతే రిదం రూపం, అన్యథా నిశమయ్యేతి స్మృత్. అత ఏవాచా వామనః. 'నిశమ్య నిశమయ్యశ్చ' ప్రకృతిధేదాత్. నను. ఉత్సంగా న్నారదో జగ్జ్ఞే దక్షోఽంగస్తాస్త్వయంభువ' ఇతి భాగవతప్రసిద్ధం హి నారదస్య బ్రహ్మ పుత్రత్వం. తథాచ. 'హస్తీకీ రథప దృప్తిః చాణీ చాక్షస్య రూపిణీ. చకార రామచ రితం పాపనం చరితప్రశ' ఇతి స్కాంసే పార్వతీం ప్రతి పరమేశ్వరేణోక్తత్వాద్భిప్రాయ లోకప్రసిద్ధం శత్రు 'టివిప్ర'ం రామచరితం భూలోకపరిచాతుర్వర్ణ్యతావత్రయ విమోచనార్థం సంక్షిప్త రచయితు 'ముత్తమః పరమకామణీశస్య బ్రహ్మణివ భూమా స్వాంసేన హస్తీగినిపేణావతీర్ణత్వాదస్య ప్రప్సస్వం నారదప్రేమజీవప్రస్వంచ కథముపయోజ్యత ఇతిచేన్. మానుషలోకే సుపాంతరేణావతీర్ణస్య తస్య సంప్ర దాయప్రవర్తనార్థం ఇథ ముపయోగత్వాదిశ్శల మతిప్రపంచేన. మధ్యేగళో మాధ్యం దినః. 'మధ్యశబ్దస్య మధ్యందినానికః భివర్ణప్రకర్యశ్చ స్వా' దితి న్యాసకారః. 'మధ్యాహ్నాచీ మధ్యందినశబ్దవివ ఉత్పాదిని హిత' ఇత్యస్యే తథాచ + 'ఉత్పా దిభ్యోఽదో' ఇత్యథా. మాధ్యందినాయ నియమాయ మాధ్యాహ్నికక్రియాం కర్తు మిత్యర్థః. మహర్షిః ముద్విప్రవరైః నేవ్యాం స్నానసంధ్యావందనాద్యమష్టానార్థ మా

1 ముద్భుక్తవళః.

పుణ్యా మవాప తమసాం నిహంత్రీమ్.

౫

గ. తత్ర కంచనక్రాంచమిథునాదేకం పంచశరవిధముపి వ్యాధే
నానువిధం నిధాయతో బద్ధానుకంపస్య భగవతో వాల్మీకేః

శ్రయితుం యోగ్యాం మహర్షి లక్షణంతు, 'తపశ్శాచపరా దాంతాస్సత్యవాచో
బహుశ్రుతాః, పేదపేదాంగతత్వజ్ఞా ఋషయః పరిశీర్షితా' ఇతి. కుతః పుణ్యాం పాప
సీం అతఏవ తమసా మజ్ఞానానాం నిహంత్రీం వినాశిసీం స్వసేవాతత్పరాణాం అశేష
పాపవివర్తనేన జ్ఞానప్రదాత్రీ మిత్యర్థః. తమసాం తన్నామకవదీం ప్రాప లక్షణయా
తత్తీరం ప్రాప్తేత్యర్థః. అత్ర తమసాం తమసా మితి వ్యంజనప్రితయస్యాప్యజ్ఞాన్య పృ
త్తుప్రాచక్కబ్దాలంకారః. లక్షణం తూక్తం 'వాచం నిశమ్భుభగవాన్' ఛేతి నారాయ
ణాదివ్యాఖ్యాకృదభిమతః పాతః. ౬. శ్రీత్రీ. 'తత్ర తమసాతీరే పంచశరా యస్య
తేన పంచశరేణ స్తరేణ విధం ప్రహృతం, కామమోహితమితి యావత్. ని. 'పంచ
పంచశర స్పృశ' ఇత్యమరః. పంచభిశ్చైర్విధమితి గమ్యతే. పంచశరవిధమితి
పాతే న కావ్యనుపపత్తిః. ని. 'అరవిందమహాకం చ చూతం చ నవమల్లికా, నీలా
త్పలం చ పంచైతే పంచబాణస్య సాయకా' ఇత్యమరః. శృంగాభూతమపి బృహదేన
బుద్ధిశేన, నిహదేసేతి యావత్. ని. 'వ్యూహో మృగపథాభీహో మృగయుద్ధభిశ్చ' ఇ
త్యమరః. అను పశ్చాత్ విధం-సంప్రహృతం, 'శోచ్యశరవిశ్వర్థః. + 'వ్యూహో
దనే' ఇతి ధాతోః కర్తృణి క్తః సంప్రసాగణం చ, క్రాంచమిథునాత్ క్రాంచీచ క్రాం
చశ్చ క్రాంచో ఒకవిశేషా. ని. క్రుజ్ క్రాంచోఒభ ఒకః శబ్దౌ' ఇత్యమరః
'పుమాంస్త్రీయూ' ఇత్యేకశేషః. తయోర్నిధునాత్ - ద్వంద్వోత్, తద్వ్యుగళాదిత్యర్థః.
నిధారణే పంచమి. ని. 'స్త్రీపుంసా మిథునం ద్వంద్వో' మిత్యర్థః. గంచన ఏకం పుమాం
సం నిధాయతః పశ్యతః. 'నిర్వర్ణం తు నిధానం దర్శనాలోకనేత్రణ' మిత్యమరః.
అతఏవ బద్ధానుకంపస్య - ఉత్పన్నకరుణస్య, హైత్రీ గమనా ముచితా ఉపేక్షా పరి
చతస్యణాంచుహచ్చిక్రవృత్తిర్వేన విధవేదనాదర్శనస్య రుణలోల్యాదకల్యాణిని భావః.
ని. 'కృపా దయానుకంపా స్యా' దిత్యమరః. భగవతో వాల్మీకేః. వదన్వయం బ్యా
ఖ్యాతం. వదనమరవిందమివేత్త్యవమిలినమానః. న. వదనమేవారవిందమిలి రూపక
నమానః. తథా నత్యరవిందస్య ప్రాధాన్యేన తస్మా త్పరస్యతీనిబ్బవణాణాం గాత్. గంజో
మయా అనుష్టుప్ ఘంజోనిబద్ధా 'ద్వాత్రింశదక్షరాఽనుష్టు' విధి గాండసాః. గండ
శృబ్దా త్రామ్రప్యే మయట్, 'టిడ్ధాణఞ్' ఇత్యాదినా శీర్. కాచి దత్తూర్వా విదం

ర్వదనారవిందాచ్ఛందోమయీ కాచిదేవం నిస్ససార సరస్వతీ. ౬
స. మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమగమశ్వాత్వతీస్సమాః,

యత్క్రొంచమిథునాదేకమపధిః కామమోహితమ్. ౭

గ. తదను సమయోచితకృత్యం నిర్వర్త్య స్వాశ్రమం ప్రతి గతవతి

ఏవం సత్యమాణప్రకారా సరస్వతీ వాక్ నిస్ససార నిజప్రయత్నం విచైవ నిర్గమ. ని. 'గీర్వాన్వాణి సరస్వతీ' త్వమరః. నిస్సార్వకాత్ 'సృగతా' వితి ధాతో ర్నిట. ౬. తామేవ సరస్వతీమాహ—మానిషాదేతి. హే నిషాద, త్వం కాశ్వతీః సమా - ఆనంతసంపన్నరాక్. ని. 'సంవత్సరో వత్సరోఽర్జ్యో హయనోఽస్త్రీ శరభిమా' ఇత్యమరః; అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా; ప్రతిష్ఠాం స్థితిం మాగమః - మా స్తాత్మహి. ధీప్రమేన మ్రియస్వేత్యర్థః + గమే ద్దృఢి పుషాదిత్వాత్ ఘోరజాదేశః, 'స మాచ్యోగే' ఇత్యదాగమప్రతిషేధే వక్తవ్యేఽపి అర్హత్వాత్తత్ప్రతిషేధాభావః. యద్యస్తా త్క్రొంచమిథునాదేకం కామమోహితం క్రిదాతత్పరం, అపధిః - హతవాససి, + హంతేద్దృఢి హనీ వధాదేశః. అయం కావల్మీక ప్రవృత్తః శ్లోకః చాల్మీకే మహాచార్యరామగ్రహీణ కృత్స్నకావ్యార్థసంగ్రహో నిష్పన్నః. సంగ్రహశ్చాయం, మానిషాద మా లక్ష్మీః నిషేదతి తివ్రతి అస్తిన్నితి మానిషాద లక్ష్మీనివాస క్రిరామ! త్వం కాశ్వతీః సమా - చిరకాలం, ప్రతిష్ఠామగమః అఖండితైశ్వర్యానందసంపన్న విజయ భావిత్యర్థః; యద్యతః కారణాత్ క్రొంచమిథునాత్ 'క్రంచగతికాటి ల్యాబ్ధిభావయో' రితి ధాతోః క్రంచా రాక్షసి కేశసీ, తస్యా అవత్యం క్రంచో రాక్షసః రావణః 'తస్మాదవత్య' ఇత్యుచ్ఛేదః; తస్య వత్సీ క్రంచీ మండోదరీ అత్రాపి పూర్వపదేశశేషః, తయోర్మిథునాదేకం కామమోహితం లోకవిద్విద్వక్తరాణాం రావణమపధిః, ఏలేన మహర్షిణా చాల్మీకీనా సంప్రదాయప్రవర్తన లక్ష్మీవతిరూప క్రిరామస్తగమనూపం మంగళం కామ్యరావవశ్యం కర్తవ్యమూచీర్వచనరూపం కృతమి త్యుచితవ్యం; ఇత్యేదం సరస్వతీ నిస్ససారేతి పూర్వేణ సంబంధః. శ్లోకాఖ్యమేత దామస్తాభిం పృత్యం 'పంచమం లఘు సర్వేణ సప్తమం ద్విచతుర్థయోః; గురువస్మిన్ చ సర్వేషామేతద్ధృఢిగ్గన్య లక్షణ' మితి పంచనాగ్, 'మానిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమగమ' ఇత్యుక్త ప్రతిష్ఠాం గు ఆమ - గమ ఇతి ధేయః, న ద్విద్యతే మా యస్యేతి విగ్రహః తస్య సంబంధః హే ఆమ నిర్భాగ్య ఇతి వాచాయతీయః. ౭. తదస్మితి. తదను 'మాని షాద' ఇత్యుచి ఛండోవిబద్ధమస్తాత్పరణానందరం భగవతి పూజ్యే, చాల్మీకా సమయో చితం - మధ్యహ్నకాలాదితం. ని. 'సమయాశ్వవధాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్య

1 ముపగతవతి.

2

భగవతి వాల్మీకా.

ప. వాణీవిలాసమవత్ర కృతోపలంభ
మమోజభూరసహమాన ఇవావిరాసీత్,
ఆభాతి యత్ప్రతిరనేకవిధప్రపంచ

మరః కృత్యం-స్నానసంధ్యాపందనాది కర్మ, నిర్వర్త్య - కృత్వా, స్వాక్రమం - స్వని
కేతనం, పద్మకాలం ప్రతి, గతవతి - ప్రవిష్టే సతి. ర. తతః కిం ప్రవృత్తమిత్యత
అహ-వాణీతి. ఆమ్భోజం - నారాయణసాధికమలం. తత్ర భవతీత్యంభోజభూః -
బ్రహ్మ, తదుక్తం భాగవతే 'యన్నాభిజాతాదనందకోశాదృష్టావిరాసీన్యత విష
లాక్' ఇతి 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత' ఇతి క్లిప్త, అవతత్ర పురుషాంతరే వాల్మీకా
కృతోపలంభం - విహితానుమంగం. తత్రోపలభ్యమానమిత్యర్థః. వాన్య్యా 'మానిషా' -
ఇత్యాది వాచః సరస్వతీదేవ్యాశ్చేతి గమ్యతే, విలాసం - లీలాం ఆనవాహనః అమృత్య
మాణ ఇవావిరాసీత్-ప్రాదురభూత్, నిజవర్తిగ్రహస్య పురుషాంతరాన క్లిం ౪౦ ప. సహ
లేతి భావః; పద్మతన్దు చరమాకారుణికతయా మహాద్వేరాన్వీరీః అపృథవిద్ధక్రాంతదర్శనా
నంతరజనితోశాపనోదనార్థం నిత్యాజ్ఞయా ప్రభవతో వారదోక్తమేవార్థం పునః
స్వయమపుష్పవదేష్టుం తత్సమక్షం ప్రత్యక్షోఽభూతితి తాత్పర్యం. యుక్తం చైతనిత్యాహ.
ఆభాతీతి. యత్ప్రతి - యస్య ఆమ్భోజభూమి కృతిః క్రిమాశ్చైతీ కర్తృః; అనేకవిధో
దేవతర్కజ్ఞానుష్ఠాదిభేదేన బహుప్రకారో యః ప్రపంచః సర్వః స ఇతి అన్యజోపదేశో
యస్య స తథోక్తః. యః ఇంద్రకాలవిధిః 'అదేశకాలపారోక్ష్యం చరోషన్విగమవస్తనః,
మంత్రోపధాదిభిరస్మిన్దయమైంద్రకాలవిధిః స్మృత' ఇత్యుక్తలక్షణః. తస్య సాధక
సింధికేవ - నిమిషకపింఛవిశేష ఇవ. ఆభాతి - ప్రకాశతే, ఆనవిత తదుక్తం క్రాంత
హాననం తద్దర్శనేన మహాద్వేరసి శోశోత్పాదనం తదవనోదనార్థం స్వస్యావిర్భావోన్మి
భావః. సింధికేత్యక్ర సింఛైవ సింధికా స్వాధే కిం ప్రత్యయః. కాతూర్వ్యస్యకారా
దేశః. యద్యపి. సి. 'సింఛయక్లే సపుంసక' ఇత్యుచరః. కథాపి ఆటన్తోఽయం సింఛా
శబ్దో నిఘంటువంతేషు మృగ్యః. ఆభాతి - మహానది ప్రసాగదర్శనాశ్చమాధేయం
యథోక్తం కృష్ణకర్ణామృతస్తపే మంగళే 'సవభిఃపింఛాలంభిక' మితి. కథా జ్ఞాన
వాసిష్ఠే శాంబరికోపాఖ్యానే 'ఇత్యుక్త్యా సింధికా లేన భూమితాప్రసభం సభా, నానా
విరచనాబీజం మాయేన పరమాత్మనా' ఇతి రత్నావళ్యాం 'సింధికాహస్తైంద్రకాలిశ
నేతి, కైనగ్రంథ చ 'ఉత్సార్గ సింఛయా' దేవాన్విన్యసేచ్ఛరణం ప్రతీతి. నిరంకుశః
ఖలు కవయః సార్వభధీనా ఇత్యలమతిప్రసంగేన. అత్ర పూర్వవాక్యే వాన్య్యా
ర్వాప్యరతీయమానయోః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యనసాయములాదికయోర్విరుద్ధాన్వి

వ్యాజేంద్రజాలవిధిసాధక¹పింఛికేన.

౯

గ. తతః పరమహర్షేణ మహర్షిణా విధిపదభ్యర్చితః పరమేష్ఠీ
మధ్యమలోకేఽపి స్వప్నత్వం ప్రకాశయితుం కిల భవంతమేనో²ప
తిష్ఠమానయానయా భారత్యా రామచరితం యథాశ్రుతం వ్యాక్తి
ధా, అనహమాన ఇతి జాతిస్వరూపా³ల్పేక్షా, ఉత్తరవాక్యే తు ప్రసంచే వ్యాజకణ్డేన
తత్త్వమవహ్నుత్య ఇంద్రజాలత్వారోపణాదసహ్నవాలంకారః. 'ఫలాదిశబ్దై రసత్యత్వ
ప్రతిపాదనమవహ్నుతేరితి నర్వస్వసూత్రం. తదజ్ఞీవితా చేయం పింఛికేనేత్యుపమా.
సాచోక్తోల్పేక్షయా పరస్పరసైరపేక్ష్యాత్సంస్పృశ్యతే. వసంతబలకావృత్తం. లక్షణం
తూక్తం. ౯. తతః ఇతి. తతః ప్రాదుర్భావనంతరం పరమహర్షేణ పితామహో⁴య
మేవం భూతే మయి దయయా అవరభూదహో కృతార్థతేతి పరమానందభరితే
నేత్యర్థః. మహర్షిణా 'ఉద్ధృతేతాస్తవస్మ్యగ్రో నియతాశీచ సంయమి, కాపానుగ్ర
హయోక్త్యక్తస్సత్యసంధో భవేద్దాసి' ఇత్యుక్తలక్షణలక్షితేన ఋషిప్రవచేణ వార్తీ
కేనా విధిమత్ - విధ్యర్థం, యథాకాస్త్యమిత్యర్థః. అభ్యర్చితః. అర్ఘ్యపాద్యా
సనాదిభిః పూజితః పరమే స్థానే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మోక్తా 'పరమే స్థః క' దితి
శిలో. అనిత్రస్యయః జ్ఞానాదికః; 'తత్సుయషే కృతిబహుళ' మితి సప్తమ్యా అలంకా;
'స్థాస్థికోశ్యగామి'తి వత్సం. మధ్యమలోకే - భూలోకేఽపి, లోకాశ్రయపక్షేఽపి
అస్య మధ్యమత్వాదితి భావః; అవీశట్టో లోకాంతరప్రఖ్యాతిం ద్యోతయతి స్వప్నత్వం-
నిజచరిత్రం, ప్రకాశయితుం ప్రఖ్యాపయితుం; కితేత్యర్థికే; వస్తుతస్తు మచ్ఛందాజే
పేతి భావః. భవంతం - త్వామేవ, అన్యన్యహచ్చేదార్థమేవకారః తవైవ యోగ్యత్వా
దిని భావః. ఏవకారో⁵యం భారత్యా వా సఃసన్యతే, ఉపతిష్ఠమానయా అనువర్త
మానయా అనయా భవన్తుభాన్నిర్గతయా భారత్యా మానిహదేత్వాదిసరస్వత్యా
హచ్చతైశ్చ వా జ్ఞోజ్యైగ్యర్థః. రామచరితం శ్రీరామచరిత్రం, శ్రుతమనతిక్రమ్య
యథాశ్రుతం నారదముఖతః శ్రుతిక్రమసతిక్రమతేనైవేత్యర్థః. ని. 'యథాసాదృ
శ్యయోగ్యత్వే పిచ్చిస్సార్థానతిక్రమ' ఇతి శబ్దార్థః. వ్యాక్తియంతాం వ్యాఖ్యాయతా
మిత్యేవం వ్యాఖ్యానోక్త్యా ఉపదిశ్య. ని. 'వ్యాసకర ఉత్తిర్గపిత' మిత్యుపసరః.
అత్తరభూతో⁶అదృశ్యో⁷భూతో, ఆత్రేదం శ్రీరామాయణబాలకాండవచనం. 'మచ్ఛందా
జేవ తే బ్రహ్మ' బ్రహ్మత్రేయం సరస్వతీ, రామస్య చరితం కృత్స్నం కరు త్వమృషి

1 పిచ్చికేన. 2 ఉపదిష్టమానయా.

యతామితి వ్యాహృత్యాంతరథాత్.

౧౦

ప. అథ సరసిజయోనేరాజ్ఞయా రామవృత్తం
కరబదరసమానం ప్రేక్ష్య దృష్ట్యా ప్రతిచాన్య,
శుభమతనుత కావ్యం స్వాదు రామాయణాఖ్యం
మధుమయ¹ఫణితీనాం మార్గదర్శి మహర్షిః.

౧౧

గ. వనం ప్రబంధం ప్రయోక్తుంకస్సమగ్న ఇతి చింతాముపగతవతి

సత్తమ, ఇత్యురభ్య 'ఇత్యుక్తా భగవాన్' బ్రహ్మ తత్రై వాంతరధీయత్' ఇత్యంతః.
౧౦. అథేతి. అథ బ్రహ్మతిలోధానానంతరమ్. ని. 'మంగళానంతరంభక్తృశ్చ
కార్యేన్నైవ్యథో అథ' ఇత్యమరః. మధుమయస్య - అమృతస్రావిణ్యః, తాసాం
ఫణితీనాం రసాలంకారోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనావిశేషాణాం, మధుమయస్యేత్ర 'ప్రి
యాశుంపదిత్యాదినా పుంపదానః. మగ్ధం పద్యం దర్శయంతీతి తాబ్ధిల్లేన కపివా
మసి మార్గదర్శి సకలకవికులగురుత్వర్థః. 'దృశ్యేత్యంతాబ్ధిల్లేణ తీనః' మహానానా
ఋషిశ్చ మహర్షిః 'తపోనిధౌతపాస్తానో యోగాతథ్యాభిధాయినః, వినవేదాంగశబ్ద
శ్చ ఋషయః పరికిర్తితా' ఇత్యుక్తలక్షణం ఋషిప్రేక్ష్యో పల్లికిః. సరసిజా యోనిః
కారణం యస్య తస్య బ్రహ్మణః ఆజ్ఞయా శ్రీరామచరితం వ్యక్రియలామిల్లేనం
రూపనియోగేన హేతునా రామవృత్తం - శ్రీరామచరితం, ప్రతిచాన్యదృష్ట్యా, యోగ
దృష్ట్యా, బదర్యాః ఫలం బదరం 'ఫలే లుక్' కరే-పాస్తే, యద్విచరం లేన సమానం శబ్ద
ల్యమిత్యాశ్రికితపమా క్రియావిశేషణం చా నిశ్చయనిష్కర్థః. ప్రేక్ష్య-దృష్ట్యా, శుభం -
వక్తృవాణాం-శ్రోతృవాణాం చ, కల్యాణకరం స్వాదు సహితో గానకశ్చ మధురం. ని.
'ప్రిప్లిష్టమధురా స్వాదూ' ఇత్యమరః. రామస్య ఆయుసం-స్థానం, వర్ణకల్పవృక్షవృక్ష
సంజ్ఞా రామాయణమిత్యాఖ్యా యస్య తత్తథోక్తం 'భూర్వచదాత్సంజ్ఞానామగ' ఇతి
ణ్యం ఉత్తరాయణవత్. కావ్యం - ప్రబంధమత్యంత-ఆకర్షణీ, గమయతే చర్మయంతి
ఇతి కవిః తస్య కర్తృకావ్యం బ్రహ్మణాచిత్యోత్తమ్యథో. తస్య చంకణాదీమద్రుఢ
త్వాత్ రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనాత్తకమేవ న తు కర్మమత్రం తత్కా-స్యం రచిత
వాక్. తథాచ శ్రీరామాయణే 'తతః పశ్యంతి ధర్మాత్మా తస్మిన్యం యోగమహిమ్నః, పురా
యత్తత్ర నిర్వృత్తం సానావామలకం యథా' ఇత్యురభ్య 'రఘువంశస్య చరితం
చకార భగవాన్పక్షి' రిక్యంతమ్. 'మాలినీవృత్తం. "ననమయయంతేయం మాలినీ ఛోగి
లాశై" రితి లక్షణాత్. ౧౧. తదనంతరవృత్తాంతమాహ-వినమితి. భగవతి పల్లికాశేనం
ప్రబంధం శ్రీరామాయణాఖ్యమేతత్కావ్యం ప్రయోక్తుమధ్యవయతుం పరితుం

భగవతి వాల్మీకా.

౧౨

ప. ఉపాగతా మిళితపరస్పరోపమా

బహుశ్రుతా శ్రుతిమధురస్వరాన్నితా,

విచక్షణో వివిధనరేంద్రలక్షణో

కుశీలవౌ కుశలవనామధారిణౌ.

౧౩

గ. ఏతౌ మునిః పరిగృహ్య స్వాం శ్రుతిమపాతయత్.

౧౪

పా కః పుమాన్ సమర్థోఽధికారీత్యేవం రూపాం చింతాం పర్యాలోచనముపగతవతి సతి. ౧౨. తతః కిం కాతమిక్యత. అను—ఉపాగతావతి. మిళితా-సంగతా, పరస్పరోపమా - అన్యోన్యసాదృశ్యం యయోస్తా యమళత్వాత్పరస్పరకుల్యరూపావిత్యర్థః. బహుశ్రుతా - వేదవేదాంగాదిసకలవిద్యావికారదా, ని. 'కాస్త్రవణయోశ్శృ'త' మితి విశ్వః. శ్రుతిమధురేణ - శ్రవణానందకరేణ, స్వరేణ శ్రుత్యా శబ్దానురణనలక్షణే నాన్నితా, కావ్యకంఠస్వరసంపన్నావిత్యర్థః. స్వరలక్షణము క్తం సంగీతరత్నాకరే. 'శ్రుత్యనంతరభావీ యశ్చక్షోఽనురణనాత్మకః, రసాద్రంజయతి శ్రోతృచిత్తం సస్వరి ఉచ్యతే' ఇతి. విచక్షణో ఇతి విచక్షణో - విద్వాంసౌ, 'కర్తరిబ్యు'డితి న్యాసకారః. 'అనయోః ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి చక్షుః ఖ్యాతాదేశకాభావః. వివిధాని-బహుప్రకారాణి, నరేంద్రలక్షణాని - ఆజానుబాహుల్వాది రాజదివ్వాని యయోస్తా మనోరాజ కుమారత్వాత్ మనోభాగ్యమాచకరాజలక్షణలక్షితావిత్యర్థః. కుశో లవశ్యేతి నా మనీ భారయత ఇతి కుశలవనామధారిణౌ, కుశై ర్లవైశ్చ గర్భక్షేదమార్జనాత్కుశలవా విశ్వస్వర్థసంక్షావిత్యర్థః. ఉక్తం చ కాలిదాసేన 'సతా కుశలవోస్తప్రవృత్తగర్భక్షేదా తదా ఖ్యయా, కవిః కుశలవాచీవ చకార కిల నామతః' ఇతి. కుశీలవౌగాయకా. కుప్రితం కిలమస్యేతి బహుప్రీహిః, కుప్రితం కిలం కుశీలం తవస్తీతి మతుభ్వా పృథాదరాదిత్వా త్సఘః. ఉపాగతౌ చింతాసమకాలమేవ విచిత్తగుణసంపన్నా, మైథిలేయా కుశలవౌ సమాపం ప్రాప్తావిత్యర్థః. 'అవ్యాజేవో భవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధేర్ని లక్షణమి'తిభావః. అప్రదాత్తతా నామ గుణః. తదుక్తం విద్యానాథేన 'క్షాప్త్యైర్విశేషతైర్విశేషో యత్ర సా స్వాదుదాత్తతే'తి. రుదిరావృత్తం. 'చతుర్థి'హైరిహ రుదిరా జభిష్టగాః ఇతి లక్షణాన్. ౧౩. ఏతౌవతి. మునిర్నననశిణౌ వాల్మీకిః. మునిలక్షణం కు 'నిర్విక్ష గ్గుర్వతత్వజ్ఞః కామప్రధవివక్షిణః, భ్యానస్థో నిర్ద్రియో దాంతస్తుల్యమృత్యాం చనో ముని' రితి. ఏతౌ కుశలవౌ పరిగృహ్య - శిష్యులేన పరిగృహ్య, స్వాం - స్వ

తౌ పున రిత స్తతో గాయమానౌ దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః
 స్వభవనమాసీయ త్రాతృభిః పరిపృతో నిజం చరితం గాతు
 మన్వయు జ్ఞుః * తతశ్చ. ౧౫

ప. ఛందోమయీనాం నిలయస్య వాచా

మంత్రేవసంతౌ మునిపుంగవస్య,

ఏతౌ కుమారౌ రఘువీరవృత్తం

యథాక్రమం గాతుముపాక్రమేతామ్. ౧౬

యాం, ని. 'స్వో జ్ఞాతావాత్తని స్వం త్రిష్వాత్తీయే స్వోఽస్త్రియూం ధవే' ఇత్య
 మరః. కృతిం శ్రీరామాయణాఖ్యం ప్రబంధం, అపాతయదధ్యాసయోగము. చందో
 ర్జ్యోతార్లజ్ 'గతిః' ద్వీత్యాదినా అజీ కర్తవ్యం. ౧౪. తావితి. ఇతః క్షత్క్షత్
 తత్ర ప్రదేశ ఇత్యర్థః. గాయమానౌ గానేనైవ శ్రీరామాయణం పఠంతే, తేనుశలనౌ
 కర్త. పునశ్చిద్దో బాంధులంకారే. దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః రూపగానవగదత్తి
 భ్యం సంకుప్తాంతకరణస్య, స్వభవనం నిజమందరమాసీయ భృత్యః ప్రావృన్య,
 ప్రాతృభిః లక్షణాదిభిః, పరిపృతః పరివేష్టితః, నిజం చరితం స్వచరిత్రం, గాతుం గానే
 న పఠనం కర్తం, అన్వయు జ్ఞుః - అభ్యుచ్చత్, ప్రబంధమనం పఠతమితి నిఘోష
 తవానిత్యర్థః. ని. 'ప్రశోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే' త్యమరః. తత ఇతి. తతః తేను
 యోగానంతరం, చశబ్దో వక్ష్యమాణక్రియాయాం సంబధ్యతే. ౧౫. ఛందోమయీనా
 మితి. ఛందోమయీనామనుష్టుబాదిఛందోనిబద్ధానాం, వాచాం నిలయస్య చన్ద్రప్రసం
 చనిర్వాణచాతుర్యకనిరీతవస్వేత్యర్థః. ని. 'ఛందః వద్యే చ పదే చ' ఇతి నిశ్చయః.
 ఛందశ్చబ్దాన్తయతి జీవే. మునిపుంగవస్య - మునిశ్రేష్ఠస్య, బాత్తీకే అంలేమంబా
 వంలేవాసినా శిష్యౌ, ఏతేన అనయో రఖండితవచనత్వం సూచ్యతే. ని. 'కాలాంలే
 వాసినా శిష్య' ఇత్యమరః. ఏతౌ కుమారౌ మైథిలేయా - నుశలనౌ, రఘువీరవృత్తం -
 శ్రీరామచరితం, యథాక్రమం ఉపదేశానుసారేణైవిత్యర్థః, గాతుం - గానేన చరితుం,
 ఉపాక్రమేతాముపక్రాంతవంతౌ, చశబ్దోఽయమనుయోగం సముద్విగోహి, ఏతేన
 ప్రక్షానంతరమేవ అవిలంబేన ప్రారబ్ధగానయోరనయోశ్చ శ్రీరామస్య చాశ్చీన్యం
 దైవవశాత్స్వయమేవోత్పన్నాని శ్రీలిలి సూచ్యతే, ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రా మిక్ర
 ణా దుపకారివృత్తం. 'స్వాదింద్రవక్రాయది తౌ జగోగః' ఉపేంద్రవక్ర జలకాస్త
 తో గాః. 'అనంతరోదీతలక్షభాజౌ పాజౌ యదీయాపువకాతయస్తా' ఇతి తేదారణా

అస్తి ప్రశస్తా జనలోచనానా

మానందసందాయీషు కోసలేషు,

అజ్ఞాసముత్సారితదానవానాం

రాజ్ఞామయోధ్యేతి పురీ రఘూణామ్.

౧౭

రామావస ద్దశరథస్సురవందితేన

సంక్రందనేన విహితాసనసంవిభాగః,

బృందారకారివిజయే సురలోకలబ్ధ

మందారమాల్యమధువాసిత హసభూమిః.

౧౮

కృత్వాత్. ౧౬. ఉపక్రమప్రకారమేవాహ — అస్తితి. జనలోచనానామానంద
సందాయీషు - సమస్తవస్తుసమృద్ధతయా సకలజననయనానందకరేష్విత్యర్థః; కోసలే
షాత్తరకోసలేషు జనపదేషు బహువచనాంతైవ దేశవిశేషస్య సంజ్ఞా, ప్రశస్తా-ప్రఖ్యా
తా, అజ్ఞయైవ సముత్సారితా నిరస్తా దానవా యేషాం లేషాం చండకాసనానామిత్య
ర్థః. రఘూణాం - రఘువంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం - ప్రజాసురంజకానాం, నృపాణాం
రఘుశబ్దేన యదుశబ్దవత్తదవత్ప్రే లక్షణా, రఘుశబ్దస్య జనపదవాచిత్యాభావేన అతద్రా
జత్వాద్భవము లుగసంభవాత్ (కేచిత్తు ఉత్తరకోసలానాం రఘుసంజ్ఞామంగీకృత్య
తద్రాజత్వాదిత్వానుశబ్దవద్భవము లుగిత్యాహుః) రఘువంశ్యరాజసంబంధినీత్యర్థః.
యోద్ధమశక్యా అయోధ్యేతి అన్వర్థసంజ్ఞా పురీ రాజధానీ అస్తి, ఇంద్రవజ్రావృత్తం.
లక్షణం తూర్తం. సంధాయీష్విత్యసి పాతః. ఉదాత్తాలంకారః. ౧౭. తామితి. సుర
వందితేన-సురసేవ్యేన, సంక్రందనేన. ఇంద్రేణ, ని. 'సంక్రందనో దుశ్శ్వేదనమస్తరాహ
ష్టేఘవాహన' ఇత్యమరః. విహితః ఆననసంవిభాగః యస్య సః - దత్తార్థాననః, ఇంద్ర
స్యాసి మానసీయ ఇత్యర్థః. తథా బృందారకారీణాం - దానవానాం, విజయే సతి -
దానవేషు విజితేషు సత్స్విత్యర్థః. సురలోకే - స్వర్గే, లబ్ధాని పరితోమత్సూరైశ్చీయ
మానతయా ప్రాప్తాని మందారాణాం మాలా ఏవ మాల్యాని పారిజాతకుసుమస్త్రజః
లేషాం మధునా పుష్పరసేన, వాసితా సురభితా, వాసభూమిర్నివాసస్థానం యస్య
స తథోక్తః. భూలోకేఽపి స్వర్గసుఖానుభావక ఇత్యర్థః. ని. 'మధు మద్యే పుష్పరస'
ఇత్యమరః. దశరథో నామ రాజా తామయోధ్యామావసత్-అధివసతి వృ 'ఉపాన్వ
ధ్యాన్వస' ఇతి కర్తవ్యం. తత్ర వర్తమానో నిజకార్యనిర్వాహకతయా సురైః
భూజ్యమానః చిరకాలం సామ్రాజ్యక్రియమనుబధూపేత్యర్థః, అనుప్రాసోఽలంకా
రః. వసంతతిలకావృత్తం. ౧౮. అశోతి. అథానంతర మస్మిన్దశరథే ఆననత్యతయా.

గ. అథాస్మిన్ననవత్యతయా దూయమానమానసే పుత్రార్థం
 క్రతుమశ్వమేధం విధాతుం మంత్రిభిః స్సమం మంత్రియమాహే
 దశరథే సుమంత్రః ప్రహృష్టమనా మహాద్దేరంగదేశసంగతానగ్ర
 హనిగ్రహశౌండస్య విభండకసూనోరవశ్య మృశ్యశృంగస్య
 ప్రసాదా త్ప్రభవో భవితా కుమాంశామితి ససత్కుమారి
 దీరితం పురావృత్త మముష్టై దశరథాయ కథయామాస. ౧౯
 సోఽపి సుమంత్ర పచనాచ్చాంతాధిశ్చాంతాకుటుంబినం సంబన్ధి

అపుత్రతయా. దూయమానం - చరితవ్యమనం, మానసం యస్య తస్మిన్, 'నాపు
 త్రస్య హి లాకోఽస్తి తం సర్వే వశవో విదు' రితి. 'అపుత్రస్య గతి ర్నాస్తి' తి త్రివి
 స్సృతిభ్యామితి భావః. 'దూర్భావరితావ' ఇతి ధాతోః శర్తుః కావచ్. అశవిష
 పున్నామో నరకాత్ప్రాయంత ఇతి పుత్రాస్తవర్థం పుత్రలాభార్థమిశ్యర్థః. అర్థేన
 సహ నిత్యసమానస్వర్సంగతా చ పక్షవ్యా. అశ్వమేధం క్రతుం - అశ్వమేధమంగం
 విధాతుం కర్తుం, మంత్రిభిః సుహృదపక్షస్సాకం, మంత్రియమాహే విచారయమాహే
 సతి-తదా సుమంత్రః - కులక్రమాగతో మంత్రిప్రసరః కర్తూ అంగదేశే అంగరాష్ట్రే,
 సంగతః ప్రాప్తః యోఽవగ్రహా-సృష్టిప్రతిబంధః, 'అవగ్రహానర్హప్రతిబంధ' ఇశ్యవో
 ప్రత్యయః. ని. 'సృష్టివర్జం తద్విమాతేఽవగ్రహోవగ్రహా సమా' విశ్వమరః. తస్య
 నిగ్రహే, నివర్తనే, శౌండస్య పక్షస్య, నిగ్రహేనుగ్రహసమర్థ స్వశ్చర్థః సప్తమితోఽదై
 రితి సమాసః. విభండకసూనోః - విభండకాఖ్యమునిపుత్రస్య, ఋశ్యశృంగస్య మహాదేవ
 కుహర్దిలక్షణముక్తం. ప్రసాదాదనుగ్రహేత్, ప్రభావించితి హి సామర్థ్యే అవ
 శ్యం నిశ్చితం కుమారాణాం-పుత్రాణాం, ప్రభవత్యస్తాదితి ప్రభవః కారణం 'మూర్తా'
 రత్. భవితా భవన్యతి, అనద్యుతనే లుట్. దశరథ ఇతి శేషః. ఇత్యేవం ససత్కుమారిణ
 కరావరవిదా బ్రహ్మమానసపుత్రే నోదీరితం - బ్రహ్మసభాదుం కథితం, పురావృత్తం
 పూర్వపుత్రాంత మముష్టై దశరథాయ కథయామాస పూర్వమిత్యనుసారభ్యేన బ్రహ్మ
 సభాం గతస్సుమంత్రస్తత్ర భూలాకరాజప్రస్తాపశస్వరైర్జైత్రః పృథ్వీన ససత్కు-
 మారిణ త్రైకాల్యవిదా కథితస్య దశరథపుత్రాంతస్య మనసి స్థితత్వాత్కానీమేతస్స
 ర్వం నివేదయామాసేత్యర్థః. ౧౯. స ఇతి. సః - దశరథోఽపి, సుమంత్రస్య పచనా
 త్రధ్వనాశ్యాజ్ఞేతోః కాంతః. శమం గతః, ఆధిః - పుత్రాధిపతాతమనోవ్యథా యస్య
 స తథోక్తస్య. ని. 'పుంస్యాధిర్వాససే వ్యథా' ఇత్యమరః. కాంతానామ అంగదేశాధీశ్వ

నమేనమునిమానీయ వసిష్ఠాదిష్టమశ్వమేధాధ్వరం సరయూ
రోధసి విధాయ తత్ర పుత్రీయామిష్టిం విధివత్కర్తుమా
రభత. ౧౦. తదను హవిరాహరణాయ ¹ధరణ్యాం కృతావతర
ణాస్సర్వే, ²గీర్వాణగణా ³శ్వతమఖప్రముఖాశ్చతుర్ముఖా
య దశముఖ ⁴ప్రతాపగ్రీష్ఠోష్ఠ ⁵సంప్లోషణమావేద్య తేన

రస్య రోమపాదసాముద్దనయా తనూ కటుంబినం - కటుంబవంతం, కాంతాజాని
మిత్యర్థః. అపగ్రహనివారణానంతరం పానితోషికతయా నిజపుత్రికాయా దత్తత్వా
దిగి భావః. అతనివ సంబంధినం బంధుం రోమపాదస్య దశరథస్య చ సౌహార్ద్రసంబంధ
రూపసోదరభావస్య విద్యమానత్వాపితి భావః. మునిం మననశీలం, మునిలక్షణ
ముక్తం. ఋశ్యశృంగమానీయ స్వయమేవేతి శేషః. వసిష్ఠేన - నిజకులగురుణా, అదిష్ట
ముపదిష్టం, వసిష్ఠాధిష్ఠితమితి పాతే పసిష్ఠేనాధిష్ఠితం నియమితమశ్వమేధాధ్వరం సర
యూరోధసి-సరయూధ్వనదీతీకే. ని. 'కూలం రోధ శ్చ తీరం చే' త్యమరః. విధాయ-
విధిబోధితక్రమేణ కృత్వా, తత్ర సరయూరోధస్వీకృత వత్సవేధే. న హికర్తృణి
కర్తారంభ ఇతి శాస్త్రనిషేధాత్, పుత్రాణాం నిమిత్తం పుత్రోత్పాదనహేతుమి
త్యర్థః. 'పుత్రాశ్చ పేతి శస్త్రస్యయః. ఇష్టిం - యాగం, పుత్రకామిష్టిం - యాగం,
పుత్రకామిష్టిం విధిబోధివ్యర్థం, యథాశాస్త్రమిత్యర్థః. 'తదన్యమి'తివేతి ప్రత్యయః.
కర్తుమారభత ఉపాక్రమత. ౧౦. తదన్వీతి. తదను - ఆరంభానంతరం, హవి
రాహరణాయ హవిర్భాగానాహర్తుం, ధరణ్యాం కృతావతరణాః-భువం ప్రత్యాగతాః,
శతముఖప్రముఖాః ఇంద్రాద్యాస్సర్వే, గీర్వాణగణాః దేవగణాః, చతుర్ముఖాయ -
బ్రహ్మణే, దశముఖస్య-రావణస్య, ప్రతాపః - ౪ 'శదండజం' తేజః, ని. 'స ప్రభావః
ప్రతాపశ్చ యత్రేజః ౪ 'శదండజ' మిత్యమరః. స నివ గ్రీష్ఠోష్ఠ - గ్రీష్ఠర్షజనిత
సంతాప స్తేన యశ్చగ్రీష్ఠోష్ఠం దాహః 'పుషదాహ' ఇతి ధాతోద్భవత్. తదా
వేద్య-విజ్ఞాప్య, తేన సహ - చతుర్ముఖేన సాకం, శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గం ధనుర్వస్య
తం శార్ఙ్గధన్వానం శ్రీమహావిష్ణుం, ధనుషశ్చేత్వనవాదేశః బహువ్రీహిత్యాత్, శరణం-
రక్షితారం, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః. ఇతి మన్వానాః - అవమధ్యమా
నాః, శరణపదస్య కర్తృత్వేన నిపాతేనాశక్తీనాభిహితత్వాన్న ద్వితీయా. విజ్ఞాద్యుప
సంఖ్యావసనీయలక్షణత్వాత్. యథాప. దామనః 'నిపాతేనాశ్చభిహితే కర్తృణి న
కర్తృవిభక్తిః పరిగణనస్య ప్రాయశ్చిత్యా' దితి నానావిధాః బహువ్రతారాః ప్రస్తుతాః

1 ధరణి. 2 గీర్వాణాః. 3 శక్ర. 4 ప్రతాపానల. 5 సంప్లోషణ.

సహశరణమితి శార్ఙ్గధన్వానం మన్వానాః, ¹నానావిధప్రస్తుతస్తుత
యః క్షీరాంబురాశిమానేదుః తత్ర. ౨౧

ప. సంతాపఘ్నం సకలజగతాం శార్ఙ్గచాపాభిరామం
లక్ష్మీవిద్యుల్లసితమతసీగుచ్ఛసచ్చాయకాయమి,
వైకుంఠాఖ్యం మునిజనమనశ్చౌతకానాం శరణ్యం

తత్కాలాచితాః 'స్తుతయః ప్రోక్తా'ని యేషాం తే తథోక్తాః. యద్యో నానావిధం
యథా తథా ప్రస్తుతా ఉపక్రంతాః స్తుతాః యేషాం తే తథోక్తాః పుంశః క్షీరాం
బురాశిం-క్షీరార్థ సమానేదుః; శ్రీమహావిష్ణుః క్షీరాభిశాంతుత్వా తత్తీవరం ప్రాప్తు నిశ్చ్యుతః.
అంబురాశిశబ్దస్య రూఢ్యార్థవచనత్వాన్నానాథాంతరయోగోపేక్షయో నూహ్యసీయ
సీతి మీమాంసకాః. విషముత్తరప్రాసే ద్రవ్యభృం 'వర్షవిశరణగత్యవసాదనే' వ్యతి
ధాతో ధ్విత్. ౨౧. అథ త్రిభిః క్షో'క్షసీ'మహావిష్ణుం వర్ణయతి - సంతాపఘ్నమి
త్యాది. సకలజగతాం-సమస్తజాతానాం, సంతాపం-తాపత్రయజుశ్చం శ్రీష్టాదిజు
తం చ సంజ్వరం హంతి నాశయతీతి సంతాపఘ్న స్తం 'హా'హంత' నితి నిర్వాణ శార్ఙ్గ
మేవ చాపం ఇంద్రధనుస్తేనాభిరామం మనోజ్ఞం లక్ష్మీశేవ విద్యుత్ సాదామిసి
తయా లసితం లవస్తం కర్తరి క్తః 'గతిబుద్ధి'త్యాదిమాత్రేచకారాత్ వర్తమానార్థ
త్యాత్. అతసీనామ శుభమహవర్యాయో వృక్షవిశేషః. ని. 'అశసీ స్వామిమః శుభమా'
ఇత్యమరః. ఆంధ్రభాషాయాం 'నల్లపువ్వులుగల అగిసి' తస్యో గుచ్ఛస్య - పుష్పస్థు
కస్య సమానా ఛాయా కాంతి రస్య తాదృశః కాదౌ బేహా యస్య తేవిద్యుత్సమా.
ని. 'కాదౌ త్వనాతపే కాంతా' వితి వై జయంతీ. 'సమానస్య భండ' సీత్యాదిమాత్రే
సమానస్యేతి యోగవిభాగాచ్ఛాయావిభువరేషు సమానశబ్దస్య స భావః. మునయో మన
సశిలాః తపివ జనాస్తేషాం మనాంస్యేవ చాతకాః పక్షివిశేషాః శరణీ-రక్షణే, సాధుం
శరణ్యం 'సర్వంసహాపతితమంబు వ చాతకానా' మిత్యాదినా లేషాం తదేశశరణల్యాదితి
భావః 'తత్ర సాధు' నితి యత్సప్త్యయః. ఆపాం సమూహాః ఆపం 'తస్య సమూహా'
ఇత్యన్. కారుణ్యం - దయేవ, ఆపం యస్య తం, అథవా కారుణ్యమేవ అపి యస్య
తం కారుణ్యాదం 'బుహ్ను'త్యాదినా సమాసాంతః. వికుంఠపివ వైకుంఠో విష్ణుః స్వా
ర్థేన ప్రత్యయః. స ఇత్యాఖ్యా యస్య తం కాల మేషుంసీలాంబుదం, త్రిదశపర్యుత్-
ప్రక్షాంధ్రాదిజేవసమాజో దదర్శ. త్రిదశత్యత త్రిస్తా దశా అవస్థా బాల్యయావశ

కారుణ్యం త్రిదశపరిమత్కాలమేషుం దదర్శ. ౨౨

క్షీరాంభోధేర్జ్వరమభితో జేహభాసాం ప్రరోహైః

కాలోన్మీలత్కువలయదభాన్వైతమాపాదయంతం,

ఆతన్వానం భుజగశయనే కామసి త్కామగౌరే

నిద్రాముద్రాం నిఖలజగతీరక్షణే జాగరూకామ్. ౨౩

ప్రక్షోదస్య వ్యసనమమితం దైత్యవర్తస్య దంభం

కౌమారాణి జన్మసత్కృత్యయో చా యేషాం తే. యద్వా త్రిదశపరిమాణమేషా
మితి 'బహుప్రవశానంభ్యేయే' ఇత్యానినా దత్. అత్రోపమారూపకయో రనుప్రాసస్య
చ పరస్పరవైరచేత్యాత్సంస్పృష్టిః. ఏతదాదిశ్లోకత్రయం మందాక్రాంతావృత్తమ్.
'మందాక్రాంతా జలధిపదగ్రస్త్యా సతౌ తాద్గురూ' చేలిది లక్షణాత్. ౨౨. క్షీరేలి.
పునః జేహభాసాం - నిజతీరకాంతీనాం, ప్రరోహైరంకురైః, క్షీరాంభోధేః.
క్షీరసముద్రస్య, "రూఢి ర్యోగమపహరతీ" తి న్యాయేన యోగాద్రుఢైర్బలీయస్తాన్వ
దితి భావః. జ్వరమభితః - మధ్యప్రదేశస్య సమంతాదిత్యర్థః. సలిలమభిత ఇత్యపి పాతః
"అభితః పవిత" ఇత్యానినా ద్విధీయా. కాలే - చంద్రోదయకాలే, ఉన్నీలంలి విక
సంతి, యాని కువలయదభాస-సీలాత్పలకత్రాణి తైరదైవైత మధేదం తత్సాదృశ్యమిత్యు
ర్థః. ఆపాదయంతం-సమ్పాదయంతం, కాలగ్రహణం దదానా మష్టానత్వద్వితీయతార్థం
నిజజేహకాంతిచృటాభిః క్షీరార్ధసస్య నీలవర్ణతాం జనయంతమిత్యుర్థః. ఏతేన శ్రీమ
హవిష్టునిస్యతీరస్యేంద్రసీలసావృశ్యం సూచ్యతే. తదుత్తం. "క్షీరమభ్యక్షిపేన్నీలం
క్షీరం చేన్నీలతాం ప్రజేత్, స ఇంద్రసింహ విజ్ఞేయ సుర్వసౌఖ్యకరశ్శుభ" ఇతి రత్న
కాస్త్రపంచనానీ. అతవీవ క్షీరస్య స్వధునిమహిత్యాగేనాన్యనీలిమన్వీకరణోక్తేనద్వదా
లంగారః. "తద్గుణస్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతి" రితి లక్షణాత్. తథా
త్కమప ద్దుహితాలసంజ్ఞానే సిత ఇత్యుపమా.ని. "గౌరోఽరణ్యే సితే పీత" ఇతి విశ్వామకా.
భుజగశయనే - భేషపర్వంకే, నిఖలజగతీనాం - సకలలోకానాం, రక్షణే - పాలనే,
ని. "జగతీ విప్రపే భూమ్యా" మితి విశ్వః. జాగరూకాం - జాగ్రతీం, సావధానామి
త్యుర్థః. "జాగ్రతీయా" ఇత్యుత్ప్రత్యయః. అతవీవ కామవ్యనిర్వాచ్యాం - లోకవిలక్ష
ణత్యాదితి భావః. నిద్రాముద్రాం - యోగనిద్రావస్థాం ఆతన్వానమనుభవర్వాణం, తనో
లే క్యానచి. ౨౩. ఆ. అథ నృసింహవతారం వర్ణయతి. ప్రక్షోదస్మిలి. అమితమపారం,
ప్రక్షోదస్య - హిరణ్యకశిపురవయస్య, నిజభక్తాగ్రసరస్య, వ్యసనం - సర్వదంశ
నసముద్రపాతనాది తల్పిత్వకృతవివదం. ని. 'వ్యసనం వివది ద్రంక' ఇత్యుదరః. తథా

స్తంభం వక్షస్థలమపి రిపోర్యాగపద్యేన భేత్తుం,
బద్ధశ్రద్ధం పురుషవపుషా మిశ్రితే విశ్వదృష్టే
దంష్ట్రారోచిర్విశదభవనే రంహసా సింహవేషే.

౨౪

నారాయణాయ నళినాయతలోచనాయ
నామావశేషితమహాబలివై భవాయ,
నానాచరాచగవిధాయకజన్మదేశ

చైత్యవర్గస్య హిరణ్యకశిపుముఖానురనికరస్య, దంభం మాయాచమ్బురం, స్తంభముగో-
మయస్తంభం చ రిపోర్థిరణ్యకశిపో ర్వక్షస్థలమపి, అవిశద్ధస్యముచ్చయః. యోగ
పద్యేనైకవారేణైవ సతు కాలక్రమేనశ్చర్థః. భేత్తుం - విదారయతుం, పురుషవపుషా -
సరశరీరణ మిశ్రితే-మిశితే, అతవిష, విశ్వదృష్టే - ఆత్మ్యాశ్చర్మకము - విశ్వజనానా-
కితే, దంష్ట్రాణాం దంతవహిషాణాం, రోచిర్భిః, విశదాని - శుభ్రాణి శుభవనాని నిశీఘ-
లోకా యస్య తస్మిన్ సింహవేషే-సింహకారే రంహసా - పేగవి, బద్ధశ్రద్ధం - విహి-
తాదరం, నరసింహరూపేణావతీర్ణమిత్యర్థః. దవర్షేతి పూర్వేణ సంబంధః. ఉత్తరచ-
క్రిభాగవతే. “భక్తప్రతిజ్ఞాపరిపాలనాయ సర్వాత్మతాన్యస్థినివర్తనాయ, ప్రత్యం-
ద్రపక్షోద్దేశనాయ విష్ణుస్తంభాన్నసింహపులిరావిరాసీత్, ఆత్మక్రమిగస్య - స్తం-
భాదివిదారణస్య, యోగపద్యాసంబంధేనై తత్సంబంధోద్దేశితయోగ్యతేతి. ౨౪.
నారాయణాయతి. నారాయణాయ-పరమాత్మనే, తదుత్తం “నారాయణః పరోఽప్య-
త్తాదండమవ్యక్తసంభవం” ఇతి. యద్వా నరస్య సంబంధిని నారాయణే తత్త్వాని తాని
అయనం స్థానం యస్య నారాయణః తదుత్తం “నరాజ్ఞాతాని తత్త్వాని నారాయణే విదు-
ర్భుధాః, తస్య తాన్యయనం పూర్వం లేన నారాయణః స్మృతః” ఇతి. అభివా నారా-
అహి అయనం యస్య తథా “అప వివార్థితే తస్మిన్ యత్ప్రవస్థాయనం గత్యా.
నారాస్తాస్పృష్టితరణః లేన నారాయణః స్మృతః” ఇతి. “అపి నారా ఇలి ప్రోక్తా
అపా వై నరసూనవః, తా యదస్థాయనం పూర్వం లేన నారాయణస్మృతః” ఇత్యా-
దినా, నారా ఇత్యజాదిత్యాప్తిధ్ధం. అర్హో వా జీవభావః. తస్మై నారాయణాయ నళి-
నాయతలోచనాయ పుండరీకవికలాక్షాయ నామ్న-నామమలేణ అపవీక్షితుమ-
శేషవక్త్రుతం మహద్భూయిష్ఠం బలివైభవం ప్రరోచసి సంపద్భిర తస్మై, వాసునాన-
తారే బలిం పాదేనాక్రమ్య పాతాళే నిశీఘ్రవతశ్చర్మకః. నానా-బహుప్రకారం చరా-
చరం-స్థావరజంగమాత్మకం, జగత్. ని. “చరాచరం స్థా జగత్” ఇతి విశ్వః. తస్య
విధాయకో-నిర్మాతా, ప్రక్షా తస్య జన్మదేశో జన్మస్థానం, సాధిపుటం-సాధిపక్ష్యోకం

నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై. ౨౫

గ. ఇతి ప్రణమోఽర్చితానేతాన్ స్తుతిరవముఖిరహరిన్ముఖాన్ హరి
హయప్రముఖానఖిలా ¹నమరా నరుణారుణతామరసవిలాస
చోరై ర్లోచనమరీచినంతానై రానందయన్భగవానరవిందలోచనః
స్ఫుటమిదమభావత. ౨౬

ప. అపి కుశలమమర్త్యాస్వాగతం సాంప్రతం వ
శ్యమితదనుజదంభా కిం ను దంభోలికేళిః ?

యస్య తస్మై పరస్మై పురుషాయ - పరమపురుషాయ, నమః నమస్సన్వీత్యాదిసా
చకుర్ధీ, తథాచ శ్రీభాగవతే. “సతోఽస్త్వహం త్యాఖిలహేతుభూతం నారాయణం
పూరుషమాద్యమవ్యయం, యన్నాభిజాతాదరవిందోఽకాద్యృష్టోఽవిరాసీ ద్యతవిష
లాకః” ఇత్యుక్తప్రావృత్. వసంతతిలకావృత్తం. ౨౫. ఇతి. ఇత్యుక్తప్రకారేణ
ప్రణమ్య-సాష్టాంగప్రణామం కృత్వా ఉత్థితాఽఉత్థానం ప్రాప్తాః, స్తుతిరవస్తారతర
స్తోత్రధ్వనిభిః, ముఖిరతాని-ప్రతిధ్వనివకాన్ముఖిరీకృతాని, హరితాం దికాం ముఖాని
ప్రదేహి వివ పదనాని యేహం తాన్ హరిహయప్రముఖానింద్రాదీన్. ని, ‘జంభ
భేదీ హరిహయ’ ఇత్యమరః. ఏతాన్సురోత్తానఖిలానమరానశేషసురాన్ అరుణా
రుణమరుణప్రకారం, అత్యంతలోహితమిత్యర్థః. ‘ప్రకారే గుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః.
కర్తృధారయవచ్ఛానాత్సునో లుక్. తాదృగ్య త్తామరసం - పద్మం, తస్య విలాస
చోరైః తన్మస్తైర్విరిత్యర్థః; మహాభాగ్యలక్షణసంపన్నస్యాస్య రక్తాంతనయనత్వాదితి
భావః. తదవృత్తం సాముద్రికకాస్తే. ‘పాణిపాణతలే రక్షే నేత్రాంతో చ నఖా
స్తథా. తాంబూలపింధలోష్ఠం చ సక్షరర్థస్సుగళి భవే’దితి. లోచనమరీచినంతానై
ద్వీప్తీప్రభావరంసరాభిః. ‘మరీచిపీచయనంచాగ్రై’ రిత్వసి పాతః. ఆనందయన్
సంతోషయన్, అరవిందలోచనః-విష్ణుః, అరవిందగ్రహణం దృష్టీనాం సుఖోన్మీల
నశ్చక్షోరీహనాథం. స్ఫుటం - స్పష్టం. ఇనం - పక్ష్యమాణం, అభావత - అసో
చతే. ౨౬. అసీతి. హే అమర్త్యా - ఇంద్రానిదేవతాః, వః యుష్మాకం, కుశల
మసి - శేషం, కిం? ని, ‘కుశలం శేషమన్వీతీయా’ మిత్యమరః. అపిశబ్దః ప్రశ్నీ.
ని, ‘గర్వానముచ్చయప్రశ్నశంకానంభావనా స్వపీ’ త్యమరః. తథా వః సాంప్రత
మిదానీం శోభనమాగతం స్వాగతం - సుఖాగమనం కిం? భావేత్తః. దంభోలికేళిర్వ
క్రాయుధవిలాసః, శమితో నివారితో దనుజానాం - దాననానాం, దంభః - కపటో

అపి ధిషణమనీషానిర్మితా నీతిమాన్దా

స్త్రివశనగరయోగజ్జేమకృత్యే శ్చమంతే? ౨౭

గ. ఏవం భగవతః కుశలానుయోగపురస్ఫరీమమృతాసారసనసాంసర
స్వతీం సమాకర్ణ్య సంపూర్ణమనోరథా సుమనసాం సంసత్సృంసే
వరస్తైవిజ్ఞాపయామాస. ౨౮. దేవ కథమకుశలమావిర్భవేద్భవతా
కృతావలంబానామస్తానం. కింతు. ౨౯

పాదా యయా సా తథోక్తా కిం ను? విధ్వస్తదానవా నిమిత్త్యర్థః. గృహ ధిషణస్య
బృహస్పతే ర్మనీషయా - బుధ్యా, నిర్మితా-రచితాః. ని. 'బృహస్పతిస్సృరాచార్యో
గీష్వతి ధిషణో గురు' రిత్యమరః. నీతిమాన్దా - నీతిశాస్త్రపద్ధతయః, నివశనగర
స్యామరావత్యాః, యోగజ్జేమకృత్యే - సంరక్షణకర్తృణి, శ్చమంతే - జీవిత-సమర్థా భవంతి
కిం. పూర్వపదకిం ప్రశ్నే. అల్పబాధో యోగః లబ్ధస్య వరిపాలనం శ్చేమమితి వివేకః.
ని. 'యోగోఽలబ్ధస్య లాభస్సాన్యతో శ్చేమం లబ్ధస్య పాలన' మితి గోతరోక్త్యైవ
ఇత్యపి పాతః. కృత్యే నిషేధనాయ. మునిసేవృక్షమి. ౨౭. ఏవమితి. ఏవమన్తప్రకా
రేణ కుశలానుయోగేన పురస్ఫరీం-కుశలప్రశ్నపూర్వరామినిమామి. 'పురస్ఫరీం' -
ఽగ్రే యుగలేతి సచ్యత్యయః. తిత్వాత్ జీవ. (కుశలానుయోగపురస్ఫరీం మితి పాతే
బహువ్రీహా పురస్ఫరశబ్దసోఽపసర్జనత్వా న్మనీషే). ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః కృచ్ఛాద'
ఇత్యమరః. అమృతాసారోఽమృతధారానుపాత స్తవస్ఫరసాల దానిరణం. ని. 'గారా
సంపాత ఆసార' ఇత్యమరః. భగవతః 'విశ్వగృహ్య మమగ్రస్య వీర్యస్య యశఃశ్రీ' నః,
క్షానవైరాగ్యయోక్త్యాః చక్షాం భగవతీర జేన్యైశ్చలక్షణచక్షురైశ్చగృహంబుగ్నైః చక్షుః
సరస్వతీం వాణీం సమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా, సంపూర్ణమనోరథానాం యువర్థం యయ ముగతా
ప్రజేవ భగవానపి పుష్టవాః. అనోఽన్యతా-గ్నం లాప్తప్రాణుమేవేతి మోహార్థ
వాంఛితా సతీ ముమనసాం సంసతో జీవసమితి. ని. 'సుమనః పుష్టమాలిన్యోః స్త్రీజీవ
మథయోః పుమా' నితి ప్రజయంతే. 'సభా సమితిసంస' ఇత్యమరః. వరస్థి యువే -
వరమపురుషాను, విష్టపి, విజ్ఞాపయామాస - విజ్ఞాపితవే. ౨౮. ౨౯. కిమితి విజ్ఞాప
యామాసేత్యుత ఆహ-జేవేతి. హేజీవ - బిష్మతయన స్వామి, భవతా - మమ
త్వనా హేతునా, కృతావలంబానాం - యుష్మదధీనానామిత్త్యర్థః; అస్తాక మకుశల
మకుభం, కథ మావిర్భవేదమృత్యేత నావిర్భవేదేవ త్యర్థః. కథాకి కింని ద్విజ్ఞాన
నీయ మస్తీ త్యాహ-కింత్యితి. యద్యపి 'ప్రభాః పరాశయజ్ఞస్య చాకుక్షాక్షిణ్యకా
లినః, కిమర్థ మర్థికో వాక్య మల మేవగ్రతః స్థితి' రితిన్యాయేన త్వాం కరణంకత్వా

ప. అస్తి ప్రశస్తవిభవైర్విబుధైరలంఘ్య

లంకేతి నామ రజనీచర రాజధానీ.

30

మాణిక్యమందిరభువాం మహాసాం ప్రరోహై

స్తేజస్త్రయాయ దినదీపదళాం దిశంతీ.

వనాం పురాణనగరీం నగరీతినాలాం

సాలాభిరామభుజనిర్జితయక్ష రాజః,

హేలాభిభూతజగతాం రజనీచరాణాం

పురలోకపథానమేవాస్త్రత్కార్యసాధకం తథాహ్యర్థ్యశయేన కించిదుచ్యత ఇతి భావః. ౨౯. అస్తీతి. ప్రశస్తవిభవైః - ప్రఖ్యాతవస్తుసంపద్ధియవలక్షితా, విబుధైరలంఘ్య - లంఘితుమశక్యా, దేవానామప్యసాధ్యేత్వర్థః. మాణిక్యమందిరభువాం - మణిమయగృహప్రభవానాం, తృతీయాదిభు భాషితపుంస్క మితి పుంస ద్భావా దువ జాడేశః, మహాసాం లేజసాం, ని. 'లేజా' ధామ మహావిభే'త్యమరః. ప్రరోహై రంకురై స్తేజసాం భానుశీతభానుశృణానుహపాణాం ధామ్నం త్రయాయ దిశ - అహ్ని, యో దీపస్తవ్య దళామవస్థాం, నిస్తేజస్కతామిత్యర్థః. ని. 'దళావరావప స్థానూ' మితి విశ్వః. దిశంతీ-దదానా, ఆత్రానంబుధేఽసి సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. లంకేతినామ - లంకేతి ప్రసిద్ధా, లంకానామ్నా ప్రసిద్ధేత్వర్థః; రజనీచరాణాం-రాక్ష సానాం, రాజధానీ నగరీ - ప్రధాననగరీ, అస్తి. రాజానో ధీయంతేఽస్యామితి రాజ ధానీ 'కరణాధికరణయో శ్చే'త్యధికరణార్థే లబ్యత్. ఏకదాదిష్టోకచతుష్టయం వసంత తిలగాపృథ్వు. ప్రశస్తైః విభవః యేహం త్రై రితి విబుధవిశేషణత్వేన 'మాణిక్యమందిర భువా' మితి స్వతంత్రత్వేన హ్యఖ్యాం(రం. 30. వినామితి. సాలాస్పర్శవృక్షా స్తద్వృద్ధభిరామైరాయత త్వాదిగుణసంపన్న త్వాత్తత్పుత్ర్యైః, భుజైర్వింశతిసంఖ్యకనిజ బాహుభ్యః నిర్జితో యక్షరాజః కుచేతో రుషన్ స తథో'క్షః. నిర్జితరాజరాజ ఇత్యసి పాఠః. ని. 'సాలేతు స్పర్శకార్యాశ్చగర్భి'కా' ఇత్యమరః. విశ్రవసోఽపత్యం రావణః కస్యావత్యమిత్యుచ్యత్. 'విశ్రవసోవిశ్రవణరవణా' ఇతి ప్రకృతేః రవణాదేశః. పౌరాణి కాన్తు రావణురీతి రావణ ఇతి వ్యుత్పాదయంతి. తదుక్త ముత్తర శ్రీరామాయణే 'యస్తా జ్ఞాకత్రయం చైతద్రావికం భయమాగతం, తస్మా త్త్వం రావణో నామ నామ్నా వీర భవన్యసీ'తి రాతే ర్ఘ్యంతా త్కర్తరీల్యుచ్యత్. రావణఇతి నామధేయం యస్య స తథో'క్షః. హేలయా-విలాసన, అపజ్ఞయానా, అభిఘాతాని - తిరస్కృతాని, జగంతి యై

రాజా చిరాదవతి రావణనామధేయః.

30

యద్బాహు రాహురసనాయితశస్త్రధారా

దిక్పాలకీర్తిమయచంద్రమసం ¹ గ్రసంతే,

² తద్వైరిణాం రణముఖే శరణప్రదాయీ

నైవాస్తి కశ్చిదముమంతకమంతరేణ.

31

అంభోజసంభవమముం బహుభిస్తపోభి

రారాధయ న్వరమవాప వర్జైర్దురావహే,

స్తేపాం. ని. 'హేలావజ్ఞానిబాసయో' రితి విశ్వః. రణమరణాం రాజా - చక్రవర్తి. నగస్య వర్తకస్యేవ రితి రాగృతిర్యస్య స తథాభూతస్సృతి ప్రాకారో యస్య స్తాం గిరిదుర్గప్రాచుప్రాకారాపుతత్వాదతిదుర్గసూచిత్వార్థః. ని. 'ప్రాకారో' పర్యాయస్సృతి ఇత్యుచరః. వినాం - పూర్వోక్తాం లంకానామన్ని ప్రసిద్ధాం, పురాణానగిరి-పురాతనపురిం, చిరాద్విరకాలమరణ్య, విభక్తిప్రతిపాదకమవ్యయం. అవతి - రక్షతి. అనుప్రాసః. 30. ఆ. అథ ద్వాభ్యాం తన్వహిమాసం వర్తయతి, - యని తస్యగి. యస్య రావణస్య బాహవో వింశతిసంఖ్యాకా భుజాక్షువివ రాహవో విధుంబుదాస్తేపాం రసనాయితా-రసనావదాచరితాః, శస్త్రధారా - ఆయుధానాం ప్రయోగో రీష్టభాగావా, 'రసనాయ' తే త్యక్త ఆచారకృతంతాత్పర్యార్థగీ. దిక్పాలకామింద్రాదిగీ శ్వరాణాం, కీర్తియమా-మహోదాహః, తాద్రూపిగ మయత్. య శ్చంద్రమౌ శ్చంద్రాః. ని. 'హిమాంశు శ్చంద్రమౌ శ్చంద్ర' ఇత్యుచరః. తం గ్రహితే-గిరి స్థి, రాజా-చక్రో-రాయం రావణః నిజబాహుబలేన దిక్పాలాన్నిధిత్వ తత్కీర్తిం లుంబతీశ్చార్థః. విరిశ్య చంద్రమసః, అనేకరాహుసమృద్ధే కిమపస్తాంతరం వర్తవ్యమితి భావః. తథా శబ్ద్యత్సరిణాం - శత్రుణాం, రణముఖే-రణాగ్రే, అయమేనమితి హస్తేన నిర్దేశః. అంభోజపరివశేణ యమం వినా, 'అంతరాంతరేణ యుక్త' ఇతి వివరీణు. కశ్చిన్కో-ఎవీ నీచః శరణప్రదాయీ - రక్షణకర్తృ ఇత్యర్థః. నాస్తేపం అన్యద్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారణం. రణవరాయణాన్వైరిణో విశిష్ట యనుజయం వసంతీశ్చార్థః. రసనాయితేశ్వక్త ఇవ శబ్దబాహుబలప్రమా. నా చోక్తమహాకీం సంగీత్యతే. 31. ఆ. ఏతాభ్యశ్చామర్థ్యం రావణస్య కత ఆనూతమిత్యత ఆహ-అంభోజేని. అచక్రాంశల్యదుత్తరత్యతచ్చబ్జస్య విద్యమానత్వాచ్చాత్ర యస్య బో-ధాన్యహ ద్దవ్యః. య రసరీచరచక్రవర్తి - రాక్షససార్వభౌమ రావణః, బహుభిరనేతైస్తపోభిః పంచాన్ని

తస్మాత్సమస్తభువనం నిజకాసనస్య

లక్ష్మీకరోతి రజనీచరచక్రవర్తి.

33

గ. తేన వయం పరాధీనా ఇవ భవాముః. 3౪. తథాహి. సోఽయం ²కదా
చన క్రిడాధరాధర ¹మధిరుహ్య సావరోధపథూజనశ్చరణా
భ్యాం ³సంచరేత చేదాగమిష్యత్యాగ ఇత్యనావిష్కృతాతపో
భయేన భగవాంత్యహస్రభానురపి సంకుచితభానురేవ తత్సా

మధ్యే వికపాదావస్థానాదిరూపాగ్రతవశ్యగ్యాభిః ఆముమితి పురోవర్తినిర్దేశః. అమోఘ
జనంధవం - బ్రహ్మాం ఆరాధయత్ సంభావయత్, పరైర్ద్వరాపం - దుర్లభమనన్య
సాధారణమిత్యర్థః. ఈషద్వస్తుష్విత్వాదినా ఖల్విత్త్యయః. వరం సురాసురావధ్యత్వ
రూపమదాప ప్రాప. పూర్వమితి శేషః. తస్మాహ్మరణాదశేషభువనం అశేషలోకానిత్యర్థః;
నిజకాసనస్య - నిజాజ్ఞాయాః, లక్ష్మీకరోతి విషయాకరోతి చందకాసనోఽయం నిజ
కాసనేనైవాశేషభువనాని కాస్తీత్యర్థః. అభూతతద్భావే చ్ఛియః. 'అస్య చ్ఛా' 'ఏతి
దీర్ఘః. 33. తతః కిమిత్యత ఆహ-తేనేతి. తేన రావణేన వయం పరాధీనాః - వరతం
త్రాస, తత్సాన్నిమికా ఇసీత్యర్థః. భవాముః ఇదాసీమితి శేషః; పస్తుతస్తు భవత్పుర
తంత్రా విపేతీవశబ్దార్థః. ని. 'వరకంత్రః పరాధీనః వరవాన్నాభవాన పీ' త్యమరః.
పరాజితాః పరాధీనా విపేతి సాతాంతరమ్. 3౪. అ. పరాధీనత్వమేవప్రతిపాద
యతి-తథా పీనత్వాదినా. సోఽయ మితి. సోఽయం రావణః కదాచన - కస్మిం
శ్చిత్సమయే, అవరోధపథ్య ఏవ జన క్షేన సహ సావరోధపథూజనః - అంతఃపురస్త్రీ
జనసహచరస్సన్నిత్యర్థః. ని. శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చే' త్యమరః. 'తేన సహేతి కుల్య
యోగి' ఇతి బహువ్రీహిః 'వోచసర్జన' స్మృతి సహశబ్దస్య సత్త్వం. క్రిడాధరాధరం
క్రిడాశైలం, దివావిహారదేశమి త్యర్థః. తదుక్తం భాషప్రకాశే 'సరితః పులినం వేలా
కాంతారారామభూధరాః, లతాగృహణి చిత్రాణి శయ్యా కిసలయోచితా, దివా విహా
రదేశాస్సు'రితి. ఆరుహ్యశిష్టాయ; చరణాభ్యాం యానం విహాయ, పాదాభ్యా
మేవ సంచరేత చేత్, విహరేత యది 'సమస్తృతీయాయుక్తా' దితి తత్. ఆగ
శ్చరణతలంతాపాత్యాదనసూచోఽపరాధః. ని. 'అగోఽపరాధో మంతు' శ్చే
త్యమరః. అగమిష్యతి సముపతేత్. తథా సరి దండనం కుర్యాదితి భావః. ఇతి మత్సేతి
శేషః. ఇతి నైవ గమ్యయానార్థత్వాదప్రయోగః 'ప్రయోగి' పానరుక్త్య' మిత్యా
లంకాదికాః. అనావిష్కృతాతమః - అప్రకటికృతద్యోతకః 'ప్రకాశో ద్యోతక ఆతప'

1 అశేషభువనం. 2 కదాచిత్. 3 ఆరుహ్య. 4 తకభక్తస్సంచరేత్.

నూని నూనం ¹సమాశ్రయతే. 3౫. ఏష మృగాంకోఽపి మృగ
యాయాసపరిశ్రాంతివిశ్రాంత్యై ససంభ్రమం నమజ్జనపరివృతే మ
జ్జనగృహాభిముఖే ¹దశముఖే తత్రత్యవిచిత్రతరతాతమంభ్రమం
భాగ్రప్రత్యగ్రప్రత్యుష్కస్థితికళిలాసాల భండికాపుంజకరతలకలి

ఇత్యమరః. భగవాన్-పూజ్యః. అభివా విశ్వరూపిషడ్గుణాంజన్మః, మూర్తిశ్రయమయ
త్వాదితి భావః. సహస్రం భానవో మరీచయో యస్య సహస్రభాను స్ఫులికాఽపి
సంకుచితభానురుపసంహృతమరీచికప సత్. ని. 'భానుః కరో' మరీచిస్త్రీనిపుంస
యోర్దీధీతిః స్త్రీయా' మిత్యమరః. తస్య క్రిడాధరాధరస్య సానూని - ప్రస్థా
అభ్యప్రదేశానిత్యర్థః. ని. 'స్మృతిప్రథ స్యాను రస్త్రీయా' మిత్యమరః. సమాశ్రయతే.
సాధ్వసవశాత్తత్ర నిరీయ వసతిత్యర్థః; లోకశ్రయప్రకాశకస్యాపి భగవతో కిరణ
మాలినః ఈదృశ్యవస్థేతి మహత్ప్రవృ మాయాతమితి భావః. నూనమితి నిశ్చయే న
కూర్త్యేషాయాం. అత ఏవ సహస్రభానో స్సాయుసమాశ్రయణాసంబంధేఽపి తత్సం
బంధాభిభానాత్ అసంబంధేఽపి సంబంధసూచనాశ్చయోక్తిః. ఏవముష్కరశ్ర గద్య
త్రయేఽమృతశయోక్త్యనుప్రాసా పూర్వో (చగజ్జ) కిలి లసావచనాంసూచనాస్సమ్యక్,
నారదీయసంహితాయాం తైమినిరామాయణే ద్వాదశోఽధ్యాయే 'ఇన్దుకై మునినా
తేన దుఃఖహర్షసమన్వితా, ఆచితేజైవ కాలేన ముఖచే పుత్రమన్యకం. చకాన్యం
వింకతిభుజం భిన్నాంజనచయోపమం, పుష్కరికస్ఫురన్ముగ్రం తామ్రాక్షం
తామ్రమూర్ధజం' ఇతి. రఘువంశే ద్వాదశే పర్వే - ౮౮. 'భుజముష్క'దుకాహుశ్యా
దోఽపి ధనదానుజః' ఇత్యాదిభిః పాదచతుష్టయ ప్రసూచనాత్. 'చకాస్యా వింకతి
భుజశ్చతుష్పన్నానమందిరం' ఇత్యభిధానరత్నమణిశ్చేష్ట. 3౫. ఆ. ఏనం సూర్యా
వృణామత్త్వా సమృతి చంద్రావస్థాం నివచయతి - ఏష ఇతి. ఏష మృగాంకోశ్చం
ద్రోఽపి, సకలలోకాకాస్యాపిదయతయా క్షాభ్యాఽపితి భావః. మృగయా - అభివృ, ని.
'అభీతో మృగయా స్త్రీయా' మిత్యమరః. తత్ర తయా - అయూషః భేద
స్తేన యా పరిశ్రాంతిః - స్వేదాతిరోనుభవయావః పరిశ్రమః. స్త్రీయాంక్షే. తస్యా
విశ్రాంత్యై విశ్రమాధ్యం, తదవసోదార్థమిత్యర్థః. 'శ్రమః భేదోఽధ్వరత్యాదేర్జాత
స్వేదాతిభూమికృది'తి లక్షణాత్, ససంభ్రమం - ససాధ్వనం, సత్వరం యథా భవతి
తథా సమద్భిర్వసుక్కుర్యాదై ర్జనైః పరివృతే - సరివృతే, చకముఖే-రావణే, మజ్జ
నగృహాభిముఖే స్నానగృహ మండపాదుభే సతి, తత్ర మజ్జనగృహే భవా తత్ర బ్యా

తనిజోపలమయకలశముఖాదచ్ఛాచ్ఛా ¹మవిచ్చిన్నధారామం
బుధారాం నిజకరాభిమర్శాదాపాదయన్ తస్య ప్రసాదపిశునా
నాం శునాసీరచిరకాంతానాం ²విశలివిధవీక్షణానాం క్షణ
మాత్రం పాత్రం భవతి. ౩౬. తేన పులస్త్యనందనేన సంక్రంద

అవ్యయాత్మ్యమ్. విచిత్రతరా - అత్యంతాశ్చర్యకరాశ్చ, యే కాతమంభస్తంభాః - హిర
ణ్మయగృహాధారదారువిశేషాః, ని. 'హిరణ్యం హేమ హాటకం' తపసియం కాతమంభో
మిత్యమరః. తేహమగ్రేషు-ఉపరిప్రదేశేషు, ప్రత్యగ్రం సూతనం యథా తథా ఆత్ర
ప్రత్యగ్రగ్రహణం అవిలంబేన నిష్పన్నద్యోతనార్థం, ప్రత్యుప్తః - కీలితః, యః స్ఫటిక
శిలాసాలభంజికాపుంజః - చంద్రకాంతమణిప్రతిశ్రేణిః తస్య కరతలేషు కలితాస్సం
ఘటితాః నిజోపలమయాః చంద్రకాంతమణివికారాశ్చ యే కలకాః-కుంభాః, తేహం
ముఖాత్-ముఖాకారవివరేభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణి'మితి విశ్వః. వికా
రాశ్చే మయట్. ఆచ్ఛాచ్ఛామచ్చగ్రకారామత్సంతనిర్మలామిత్యర్థః. 'ప్రకారే గుణ
నచనశ్యేతి' ద్విర్భావః. కర్తృధారయవద్భావాత్సూచిం. అవిచ్చిన్నధారామఖండి
తనంపాతాం, ని. 'ధారానంపాత ఆసార' ఇత్యమరః అంబుధారాం - నలిధారాం,
నిజకరాభిమర్శాత్ - స్వకీయకిరణసంపర్కాత్, 'కరనికరే' త్యపి పాతః. ఆపాదయ
ద్వేత్పాదయన్ - తస్య రావణస్య ప్రసాదపిశునానామనుగ్రహసూచకానాం. ని.
'కర్ణేజప స్సూచక స్సాస్త్రి' త్విశుశోదుర్జనః ఖల' ఇత్యమరః. 'సుఃపూజాయా'మితి గణ
వ్యాఖ్యానే. అత ఏవ 'కుః పూజాయా'మితి శ్వశుర ఇతి. శోభనాః నాసీరాః అగ్రే
సణాః యస్య తేన శునాసీరేణ-పురందరేణ, చిరకాంతానాం-చిరకాలమారభ్య అఖిల
షితానాం న తు ప్రాప్తానామితి భావః. ఏతేనాత్యంతదుర్లభత్వం సూచ్యతే. ని. 'వృద్ధ
శ్రవా శ్శునాసీర' ఇత్యమరః. విశంతివిధవీక్షణానాం - విశలిసంఖ్యాకకరుణాకటా
క్షవీక్షణానాం న తు కీయతామేపితి భావః. తథాపి క్షణమాత్రం అల్పకాల మేవ,
పాత్రం - యోగ్యో భవతి. ని. "మాత్రం కారైర్నిర్మలవధారణే, యోగ్యభావన
యోపాత్ర" మితి చామరః. (త్రిపుపాత్రీత్యాశ్చమరవచనాత్) పత్ర కల్పస్యలిలింగ
కేళిః దుశస్పృషవనాదివన్నపుంసకారికత్వలింగే ప్రయోగో నాస్తీత్యభియుక్తవాదః
శునాసీరచిరకాంతానా మిత్యతేన పాకకాననప్యకారాగృహప్రవేశేన దుఃఖం బ్రవృ
ద్ధాశ్చేన తద్వినిమోచనంచసూచితం భవతి. ౩౬. అథమారుతావస్థాంక్షాసయజః-తేనలి

దన¹నందనవనాత్స్వమందిరో²ద్యానవన మా³నీతస్య మందారప్ర
ముఖబృందారకతరుబృందస్య బంధీకృతసురసుందరీసుయ సేందీవర
ద్వంద్వోత్తత్కరారవిందకలితకనకలళాచ్ఛ మందో⁴స్థం స్యంద
మానైరంబుభిర్జ్వంబాలితాలవాలతలస్య పఠేలిమానామపి నుసు
మానాం పతనభయమాంశకమానాఃపవమానా⁵స్సంతతం పరిష్పం
దితు మపి ప్రభవో⁶న భవంతి. 3 2. ఏ తే⁷పి పాపకా⁸ రూఢి⁹శంకా

పులస్త్యునందనేన - విశ్రవసః పుత్రేణ, తేన రావణేన. సంక్రందనంవనవనా గంధ్రో
ద్యానాత్, ఉద్భృత్యేతి శేషః. స్వమందిరో²ద్యానవనం నిజగృహగోమమానీతస్య -
ప్రాపితస్య నిజాశోకవనికాయాం ప్రత్యారోపితస్యేత్యర్థః. తథా బంధీకృతా, ఉప
గృహీకృతా కారాగృహనిక్షిప్తా ఇత్యర్థః. ని. "ప్రగృహో⁴ప్రగృహంబ్యా"
మిత్యమరః. తాసాం సురసుందరీణాం - దేవతాస్త్రీణాం నయసేందీవరద్వంద్వోద్వ్యాశ్చ
త్రోత్పలయుగళాత్ కరారవిందేషు - తాసామపి సుప్రవక్ష్యేషు, రలితో⁵ యః
కనకకలశో - హిరణ్మయవారిహంభః, తస్మాచ్ఛ ఉభయత్రాపి చాతాపేదవచనం. నయ
నారవిందవద్వింద్యేభ్యః కనకకలశేభ్యశ్చేత్యర్థః. తాసామారామభయమాలసేకవ్యాసారే
నియోజితత్వాదితి భావః. మందో⁶ష్టమిషదష్టం యథా తథా స్థందమాస్తాః -
ప్రసన్నవిద్విరంబుభిర్వాహ్నేదక్షైః కలశో⁷దక్షైశ్చేత్యర్థః. కలశో⁷దక్షానాం తీలత్యై
2. షోకానలసంతత ప్రవాహృదకమిశ్రణా వ్రందోష్ట మిత్యుక్తమిత్యవ గంభీర్యం. బం
బాలవంతి కృతాని బంబాలితాని బంధీకృతానీత్యర్థః + తత్కర⁸తీలి గీది ఇష్ట
వద్భావాత్తీలాపి త్వింతాత్కర్తణి త్తః. తావ్యకాన్యాలవాలాని 2 తాథారహాల
వలయప్రదేశా యస్య తస్య. ని. "నిషద్వరస్తు బంబాల" ఇతి, "స్వదాలవాలమా
వాల" మితి చామరః. మందారప్రముఖస్య 'బృందారక'తరుబృందవద్వింద్య-చ⁹నిగాపాదిసురక
రునికరస్య, సంబంధినాం స్వయమేవ వచ్యంత ఇతి వచేలిమాని - ఐతరో⁴ష్టాభానీత్యర్థః
కర్తకర్తరి "శోకీమర ఉపసంఖ్యాన" మితి శోకీమర్పే⁵యః. తావ్యకాన్యామపి నుసు
మానాం పతనభయమాంశకమానా ఆధాపాతమున్నేతిమానాః, తథా పతి నుసుమా
నాం పంకలేపమహాపరాధేన నిగృహ్ణీయాదితి భావః. పవమానాః - నయతః - పరి
స్పందితుంచలితుమపి, కీముత యథాచ్ఛం నిహర్తుమితిభావః. ప్రభవః సుమర్థా న భవం
తి. అథ అగ్ర్యవస్థాం నిశేదయతి. 3 2. ఏత ఇతి. గార్హ పత్యః-పురో⁶గ⁷2గ్రీ⁸సల⁹ యహం
తే తథో⁶క్తాః, ఏతే పరివృశ్యమానాః పాపకాః గార్హ పత్యపాపనియుషమీగాన్వయా

1 నందనా. 2 స్పందమాస్తాః. 3 పతకంపరిస్పందితుం. 4 శంకాం.

వహం హుతవహాఖ్యాం వహంత స్తద్ధృహే గార్హపత్యపురో
గాః¹ పురోగవధురాం² దధతే. 3౮. కిం బహునా స విష⁴ మాన
వాదవమానన మాగమిష్యతీత్యమన్వాన స్తదితరైరవధ్యత్వంచ
తురాననవరాల్లభ్యా సముద్ధత స్సంప్రతి సంప్రహారసమాక్రాంత
దిగంతదంతావళదంతకుంత ప్రణకణస్థప్రతివక్షస్థలః స్థలకమలినిం

రావసభ్యాదిరూపా అగ్నయోఽపి దూధిరశ్వకర్ణాదివదవయవాథాభావేన సముదాయ
ప్రసిద్ధిః. తమక్తమాచారైః * “అనశ్వవయవాథేషు యోఽన్యత్రాథే ప్రయు
జ్యతే, తత్రానన్యగతిత్యేన సముదాయః ప్రసిద్ధ్యతీ”తి. తచ్ఛంకావహం-తద్గోచరముద్ధి
జననిం, హుతవహాఖ్యాం-హుతవహాభిధానం వహంతస్సంతః పూర్వం హుతం యజ
మానై ర్హూయమానం హవిర్వహంతీతి హుతవహా ఇతి. యోగసిద్ధేర్నాస్తిఖ్యాతామే
వేదానిం లోకవిద్విష్టకర్తృణారావణేన అధ్వరాణాం విధ్వంసితత్వాద్ధవిషా మలాభేన
తాదృశ్శంకావహం దధానా ఇత్యర్థః. తద్ధృహే-రావణమందిరే. పురోగవధురాం
మహాసాధ్యశ్శాధికారం, దధతే-ధారయంతే. ని. “సమానా రసవత్త్వాం తు పాకస్థాన
మహానసే, పురోగవస్తదధ్యక్ష” ఇత్యమరః. 3౮. అ. సర్వజ్ఞస్య భగవతః పురస్తాత్ప్రీ
మవస్థాంతరం విజ్ఞానీయమితి నిగమయతి. కిం బహునేత్యుదినా. బహుభిః కాలయా
వనకరైర్నాశ్చైరలమిత్యర్థః. అ. కిం తు వక్తవ్యాంశ మేవ విజ్ఞానయామ ఇత్యానా—
స ఇతి. స విష రావణః మానవాన్మనుష్యేభ్య ఇత్యర్థః. జాతావేకవచనం, అవమా
ననమవజ్ఞా పరిభవ ఇతి యావత్. ని. “రీధాఽవమాననావజ్ఞాఽవహేళన” మిత్య
మరః. అగమిష్యతి సమాచలేదిత్యేవమమన్వానోఽనవముద్యమానః లేషాం తృణ
ప్రాయత్వాదితి భావః. తదితరైస్సృరాసురాదిభి రవధ్యత్వమహింసత్వత్వం చతురానన
వరాల్లభ్యా - ప్రాప్య, అత విష, సముద్ధతో చరోవీదిక్తస్యై, సప్రతీదానిం,
సంప్రప్రియతేనసేనీతి సంప్రహారో యుద్ధం. ని. ‘సంప్రహారాభిరంపాతకలిసం
సోపిసంయుగా’ ఇతి యుద్ధపర్యాయేష్యమరః. తత్ర సమాక్రాంతా స్సమవరుద్ధా యే
దిగంతదంతావళాః - విరావతాది నిగ్గజాః, లేషాం దంతా రదనా విష కుంతాః ప్రాసా
నైర్నాని ప్రణాని క్షతాని, తైర్జాతా యే కణాశ్శుష్క-ప్రణాగ్రంథయః ‘తృతీయా
తత్కృతే’ త్యాదినా సమాసః. తైః స్థప్రతిశం-నిమోన్నతీకృతం, వక్షస్థలమురస్థస్థలం
యస్య స తథోక్తస్యై అత విష వనవారణో వనగణః. వనగ్రహణం నిర్బలత్వదోష్టత
నార్థం. స్థలకమలినిం - స్థలప్రయాధపద్మినీమివ, త్రయాణాం లోకానాం సమాహర

వనవారణ ఇవ రావణస్త్రిలోకిమభిభవక¹ భవదీయా ఇత్యస్తా
న్న జాతు కించిదపి జానాతీతి. ౩౯. అథ భగవానానర్హస్య
గీర్వాణగణవాణీమ్. ౪౦

వ. ఇంద్రనీలాచలోదంచచ్ఛంది కాధనశిస్తితః,
వాచమూచేసుధాధారామధురాం మధుసూదనః. ౪౧

గ. భవతోమపరాధవిధాయినస్తస్యయాతుధానస్య నిధనమధునైవ
స్త్రిలోకి "తద్భితాత్థోక్తరదనమహారే" చితి నమూనః. "సంఖ్యాపూర్వో ద్విగు
రీ"తి ద్విగుసంఖ్య. "అకారాంతోక్తరదదో ద్విగు స్త్రియో మిష్యుః" ఇతి స్త్రీత్వం.
"ద్విగు"తి కేవ "ద్విగురేకవచన" మితి నికననం. తాం జగత్ప్రయోమభిధిషక
అక్రామనీదయన్నిత్యర్థః. అస్తాక్ భవదీయాః తావదీనాః, నిగ్రహగ్రహసమర్థస్య
భవతో సంబంధిన ఇత్యర్థః. ఇతి, అత్ర నిసూతాదేవాభిధానాన్ని ద్వితీయః. కాసుకదా
చిదపి, కించిదపి, న జానాతి, నకలలోకంబుకేన చరానంధన రామకేన త్వత్తేనామైవ
న జ్ఞాయతే అస్తాకం తు కా కౌగతి భావః. ఇతి విజ్ఞానయోమూసేతి భూర్వేణ నమ్మం
ధః. ౩౯. తతః కిమతతహ. — అథతి. అథ విజ్ఞానసూతంకరం, భగవాన్ద్విష్ణుః, భగవ
న్మణ్ణోవ్యాఖ్యాతః; గీర్వాణగణస్యైర్ద్రావమరసంఘస్య చాణీం చమూగర్హిత శ్రుత్య.
౪౦. కిమకరోదిత్యత అహ—ఇంద్రనీలేతి. మధుం సూదయతీతి మధుసూదనో దిష్టుః
+క ర్తరి ల్యుట్, అత్ర మధుగ్రహణం మధ్యాదివచోదిత్యసగపాదురస్య కియోగ
రావణవధ ఇతి ద్యోతయతుమిష్యువగింజప్యం. ఇంద్రనీలాచలః ఇంద్రవర్షణః. ఇంద్రనీల
లక్షణముక్తం, తతోదంచంతీ-ఉల్లసంతీ యా చంద్రికా-కాముషీ, తన్మద్భవశం-కుక్తం,
స్త్రితం యస్య స్త్రీతభూర్వాభిభాషిత్యానో స్పృమంచహసస్యకే యద్వా దిద్వదాంశో
౨యం రాక్షసభావాద్భవద్విగ్రహశిష్టచం హలనదత్తం, మం జ్ఞానం న శాస్తితి సావ
హేళనమందహసస్యన్నిత్యర్థః. అత్ర మధుసూదనస్య ఇంద్రనీలనవృణాగకావ్యధానస్య
చ కుక్త ప్రేక్షక కలివమయసిద్ధతావైదియముఃసూ, సుధాధారా తామృశేష్యంబః, తద్వత్త
ధరం-మాధుర్యగుణయుక్తం, "మధురం రసవద్వాది స్వాదున్యసి మగుప్రతి, యన
మాద్యంతి విమిధాః మధునేవ మధువ్రీతా" ఇతి వచనాత్. వాచమూచే-శత్రవాః,
గ్లోభాః సేతవానవృధం పృత్యం. లక్షణం యాక్తం. ఇత్థ ముక్తంత్రాః ద్రవ్యవృత్. ౪౧.
అ. వాచయేవ విన్యసోలి-భవతామితి. హేదేవ ఇత్యధ్యా హ ర్తవ్యం. భవతాం యుక్తి
కం, అవరాధనిధాయనః. ఉక్తరీత్యా అవకర్తురస్య భూర్వోక్తస్య యాతుధానస్య రాక్ష

1 భవదీయానిత్యస్తాక్. 2 సుధాధారం. 3 అవరాధనిధాయనో యాతుధానస్యకస్య.

విధాతుం శక్యమ్. ౪౨. కింతు సరసిజాననమప్యమోఘీకుర్వ
న్నుర్వీతలే పుత్రీయతః సుత్రామమిత్రస్య దశరథస్య మనోరథ
మపి పూరయితు మాదృతమానుషవేష స్సన్నహమేవ తంహని
ష్యామిహితీవ్యాహృత్యాంతరథాత్. ౪౩. తతస్స పరిషదని
మిషాణా మున్దిషితీహర్షా హృషీకేశాదేశాత్పశమిత దుర్ద
శాని నిర్దశాననాని చతుర్దశభువనాని బుద్ధ్యా దుగ్ధసాగరాన్నిర

సస్య రావణస్య. ని. 'యాతుధానః పుణ్యజన' ఇతి రక్షణవర్యాయేష్వమరః. నిధనం-వినా
శం, అధునైవ ఇదాసీమేవ, విధాతుం కర్తుం, శక్యం యుక్తం (నిధనమితి ద్వివీచనాంకం
విధానే కర్తృతయాఽస్యేతి 'స్వలూకే'త్యాదినా న పక్షీ - విధాతు మితి తుమక్భావే
'అవ్యయకృతో'భావే ఇత్యుక్తేః విధాతుం విధానం శక్యం సాధ్యమిత్యర్థః). ౪౨

౪. తర్హీదాసీమేవ క్రియతామిత్యాశంక్య తత్రానుపపత్తిమాహ-కింతు సరసిజేతి.
సరసిజాననస్య-బ్రహ్మణః, కాననం-సురాసురావధ్యత్వరూపాక్షావచనమపి. ని. 'కాననం
కింతు రాజదత్తోర్వీలేభాక్షా కాస్త్రకాస్తిషీ'తి విశ్వః. అమోఘీకుర్వ-బ్రహ్మవరస్యాన్య
ధాకరణానాదిత్యాదితి భావః. 'అభూతతద్భావే చిన్మి'. 'అస్య చాస్' వితి దీర్ఘః.
తథా ఉర్వీతలే - భూమండలే, పుత్రానాత్మన ఇచ్ఛతీతి పుత్రీయక్ 'సుష ఆత్మనః
కృ' జితి కృచ్, 'సుప'ధాల్వి' త్యాదినా నుబ్బుకి, 'క్వచిచే' తి దీర్ఘః తస్య పుత్రా
ర్థిన ఇత్యర్థః. సుత్రామమిత్రస్యేంద్రసఖస్య, దైత్యవినాశనాఖండితదైత్యభవాభ్యాం త
త్సహృద ఇత్యర్థః. ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క' ఇతి వైజయంతీ. దశరథస్య
రాజ్యః మనోరథం వాంఛిత మపి పూరయితుం సఫలీకర్తృమాదృతమానుషవేషా గృహీత
మానవాకారస్యక్, అహమేవ తం హవిష్యామి - వినాశయిష్యామి, మదస్యస్య యస్య
కన్యచిత్తద్ధననే అసామర్థ్యాదితి భావః. ఇత్యేవం ప్రకారేణ వ్యాహృత్యోక్తా
అంతరథాత్ ఆద్యశ్లోకేఽభూత్. ని. 'వ్యాహర ఉక్తిర్లపిక' మిత్యమరః. ౪౩

తతఇతి. తతః-అంతర్ధానానంతరం, సా-పూర్వోక్తా, న నిమిషంత్యనిమిషాః
వచాద్యచ్, 'అనిమేషగా' మితి పాలే న విద్యంతే నిమేషాః పక్షపాలాః యేషాం
లేషాం పరిషత్ దేవతాసంఘః హృషీకాణాం-విషయేంద్రియాణాం, ఈశః-హృషీకేశ
ఇతి ఇంద్రియస్వామి, తస్య భగవత ఆదేశాదహమేవ తం హవిష్యామి త్యాక్షావచనా
దేవ, ఉన్దిషితహర్షా నముత్సన్నానందా సతీ చతుర్దశభువనాని-భూరాదిచతుర్దశసంఖ్యా
కలాలాక నిర్దశాననాన్యరావణాని లేద్యపి సంచారసంభవాదితి భావః. అతవీవ

గాత్. తతస్తానమరాన్పాహస్త పితామహః. ౪౫. భవంతస్తాన
దవతరివ్యతో లక్ష్మీసహాయస్య సాహాయ్యాన్మమస్యః ప్రభృతిః
యువతిః వానరాచ్ఛభల్ల 1 గోపుచ్ఛవేషభృతః ప్రభితప్రభా
వాః ప్రజాః ప్రజనయేయురితి. ౪౬. పురైవ కిల మమ జృం
భారంభోసంభూతవాక్ జాగబవానితి. ౪౭. తతస్థే గింవినాః

ప్రకమితా ప్రకాంతా-మదృశా చురన్తా యువం తాని తథోక్తాని మధ్యా సవ్యక్రతి
జ్ఞస్య భగవతో-త్యంతవిశ్వసనియవచనత్వా త్తథా-వగ-మ్యన్తర్థం. దుగ్ధసాగరాత్ -
క్షీరాంభోభేస్సకాళాత్, నిరగాన్నిర్జగము. ౪౪. తతః ఇతి. తతః - నిర్జననానంతరం,
పితామహో బ్రహ్మ, తానమరానిద్రాదీన్, ప్రాహంస్త్య బ్రహ్మతేస్త్య, తానా-వ్యన్తర్థం.
లక్ష్మీస్త ఇతి భూతార్థే లక్ష్. బ్రహ్మ మంచానామందిత అవహా బ్రహ్మ ఇతి బాహ్యోక్తిః
బ్రువ అహానేశ్వ. ౪౫

తదేవ నివృణోతి - భవంత ఇతి. హే దేవా ఇత్యర్థాః. భవంతః - యూ
యం, తావదిదానం, అవతరివ్యతో - దాశసగ్ధయా-చే-కా-వ్యన్తర్థం, లక్ష్మీసహాయస్య -
శ్రీమహావిష్ణోః, సాహాయ్యాన్గంధం సహాయార్థ కర్తృం, 'సుతవచ' నే-త్యర్థా-వ్యన్తర్థం
అర్థేన సహ నిత్యసమాసా అసర్వలింగతా త వర్జిత్యా. అపరిహిత - వ్యర్జిత్యా. ని.
'స్త్రీయాం బహువ్యవహరస్యకేశ్యా' ఇత్యమరః. తప్రిభృతిః - సదాద్యామ,
యువతిః, గంధర్వయతాదిస్త్రీః, 'యానస్తీరితి నిత్యయః. బావరా-మర్కటాః,
అచ్ఛభల్లా-భట్టాకాః, గోపుచ్ఛ-గో-లాంసుకాః, సీలముఖాః, దీర్ఘపుచ్ఛ-మర్కట
భేదాః తద్వివస్థిత-మృమికా-ధారిణాః. ని. 'మర్కటా-పాదర-లిఖ-వనా-అథ
భట్టకే, ఋతాచ్ఛభల్లభట్టాకా' ఇత్యమరః. ప్రభితప్రభ-వా-శగిత్వభ్యాశ్చప్ర-హాః,
ప్రకాయంత ఇతి ప్రజాః సంతతీ, పుత్రావత్యర్థం. ని. 'ప్రకా-సాస్సంసితో-బసే'
ఇత్యమరః. 'ఉపసర్గే చ సంక్షాయా-మితి తప్రశ్నయః. ప్రజనయే-అను-అప్రదానయ
రితి 'శషే ప్రశమ' ఇతి ప్రశమపురుషః. భవచ్ఛబ్దస్య బహువచస్త్వస్యలింగి స్త్యేన
శషత్యాదితి. ౪౬

పురైవ. కించ పురా-పూర్వకాలే, నృప్త్యాదావత్యర్థం. మమ జృంభ-సంభ-జృంభిత
సమయే. ని. 'జృంభస్సాస్త్రిప్తిః జృంభణ' మిత్యమరః. జాంబవా-సా-మధుజ్ఞా-కా-ధి
పతిః సంభూతవాన్మి-ల-ఉత్పన్నః ఖలు, సో-యమిదానం పర్రలే సహాయార్థ కరివ్య
రీతి భావః. ఇతి ఏవ మాహ స్తేని పూర్వేణ సంబాధః. ౪౭

1 గోపుచ్ఛసీలముఖ. 2 పురాఖలు. 3 సంభూతః.

స్తథా కుర్వః.

౪౮

అథ వై తానికాద్యైశ్చానరాన్నరః ప్రాజాపత్యస్సహేమపాత్రః
కశ్చిదుక్థాయ పుత్రీయతే దశరథాయ పాయసమమృతప్రాయం
ప్రాయచ్ఛత్. ౪౯. తతః—

ప. కౌసల్యాయై ప్రథమమనిశద్భూపతిః పాయసార్థం

ప్రాదాదధ్యం ప్రణయమధురం కేశయేంద్రస్య పుత్రైస్త్రి,

తత ఇతి. తతః - బ్రహ్మ నిదేశానంతరం, తే - పూర్వోక్తా గీర్వాణా ఇంద్రాది
దేవాస్తథా అకుర్వః అపూర్వప్రభృతిషు యవతిషు పుత్రాః జనయామాసు
రిత్యర్థః.

౪౮

అథేతి. ఆధానంతరం, వితానం క్రతుః పుత్రకామేష్టిరితి యావత్. తప్నీ
యోజనమస్య వై తానికః. ని. 'క్రతువిస్తారయారస్త్రీ వితాన' మిశ్యమరః 'ప్రయో
జన' మితి తథా. తస్మాద్యైశ్చానరాదగ్నేస్సకాత్. ని. "అగ్నిద్యైశ్చానరో
సహి" రిత్యమరః. సహేమపాత్రః - పిరణ్డయపాత్రపాణిరిత్యర్థః. కశ్చి దవృష్ట
పూర్వః ప్రజాపతే స్సంబంధీ ప్రాజాపత్యః ప్రజాపతినా ప్రేషితఇతి యావత్. 'దిత్య
దిత్యనిత్యసత్పుత్రరవదాణ్డ్య' ఇతి బృహస్పత్యయః. నరః పురుషవిశేషః ఉక్థాయ
నిర్దత్య, పుత్రీయతే పుత్రానాత్మన ఇచ్ఛతే 'సుపఆత్మనః క్యచ్' దశరథాయ రాజ్ఞే
యజమానాయ అమృతప్రాయమమృతకల్పం (స్వయంత్రరవదేత్వమి. 'నిభసంకాశసి
కాశప్రతీకాశోపమాదయః' ఇత్యత్రాపిపదేన కల్పరూపాదిశబ్దవత్ప్రాయశబ్దస్యాసి గ్రహ
ణాదన్వపదవిగ్రహః' ఇత్యమరవ్యభాసే స్పష్టం) పయసా సంస్కృతం పాయసం పర
మాన్నం ని. 'పరమాన్నం తు పాయస' మిత్యమరః 'సంస్కృతం భక్ష' ఇత్యతో
ప్రాయచ్ఛత్ పుత్రీయమేతదితి దత్తవాక్ 'ప్రాసూక్ష్ణ' త్యాసినా దాణో యచ్ఛాదేశః.

తతః పాయసలభానంతరం. అ. పాయసం తక్కిమకరోదిత్యత ఆహ.
కౌసల్యాయా ఇతి. భూపతిర్దశరథః కౌసలస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కౌసల్యా తస్మై
కౌసల్యాయై అగ్రమపిష్యే 'వృద్ధేత్ కౌసలాజాదాత్ ఇన్' తితి ఇన్ తే ప్రత్యయః
యజశ్చేతి చావ 'కర్తృణా యమభిప్రేతి'న సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. ప్రథమమాద్యం
పాయసస్యార్థం-సమవిభాగం, ని. 'పుంస్యర్థోఽర్థం సషేఽంశక' ఇత్యమరః (బాహు
లకా త్వాన్వనిపాలాభావః) ఆదిశత-దత్తవాక్, కేశయేంద్రస్య - కేశయదేశాధిశ్వ
రస్య, పుత్రైస్త్రి కేశయైస్త్రి, ప్రణయేన ప్రేక్షా, మధురం మాధుర్యగుణయుక్తం, తస్మా

ఏతే దేవ్యా తరళమనసః పశ్యంతరాలోచ్య భావం

స్వాధ్ధాంతాభ్యాంస్వయమకుసుతాంపూర్ణకామాంసుమిత్రామ్.

అవభృథేఽవనితే సరయూతటా

దథ యథాయథ ముచ్చలితే జనే,

అభ్యున్నప్రేమాస్పదత్వాదితి భావ. అధినుఃశిష్టభాగం, ప్రాదానీ - వత్సనాః చక్రా
దర్శ మితి పాతావ్రతం. తతః కిమిశ్యత్రాహ—ఏతే దేవ్యా-కామల్యాస్తేదేవ్యా, తరళ
మనసః-సుమిత్రాయై పాయసాంశాస్త్రనివాప్త్యానుబదితైస్స, పశ్యంతరాలోచ్య ద్దేశభావ
'పరిస్సమాసవిపేతి ఘనంజ్ఞాభావః 'భ్యున్నప్రేమ' స్వేదితని కింకారస్య లంకారః
భావం కథంవాసుమిత్రాల్లభిపాయపభాగా భవిష్యత్ప్రీత్యాభిప్రాయమానావ్య పరమార్థేర
ప్రత్యక్షత్వా స్తుభుదిప్నోఽనుమిత్యాశ్చర్య, స్వయం స్వే ఉభే ఇశ్యర్థః. స్వాధ్ధాం
తాభ్యాం స్వయోః స్వకీయయోః, ర'జ్ఞా వత్సనివాప్త్యానాం ద్ధాంతాభ్యాం - అర్థ
భాగాభ్యాం, సుమిత్రాం పూర్ణకామాం పథలమనోరథాంసుమిత్రాం - స్పృహంత్య,
స్వాధ్ధభాగా ప్రత్యేకం సామ్యేన ద్విభా విభజ్య ఏకమేవం భాగ ముత్తార్థం విశిష్ట
అనశిష్టభాగా సుమిత్రాయై దత్తుమిశ్యర్థః. అయం చ విభాగో న రామాయణముఖ
తత్ర చర్యోర్థం కాసల్యాదు అవప్రదార్థం సుమిత్రాయై నిష్కార్థం 'దేవ్యా' కీప్తం పున
స్సుమిత్రాయై ఇశ్యభిధానాత్. కింతు పురాణాంతరసంహితో ప్రవృత్త్య, ఉత్తంచ నర
సింహసంహితాయాం 'తే సింహప్రాకారే కాళే సుమిత్రాయై వసీ-పతిః, సింహాభ్యా
మబ్జుమబ్జం కు స్వకతైర్వైర ప్రయచ్ఛతి' ఇతి ఉత్తరం చ గారిదాసేన 'లౌతా
తేన కాసల్యా ప్రియా కేకయశంకతా, అశస్యంభావితాం తాభ్యాం సుమిత్రాదుశ్చ
దీక్ష్యరః. తే బహుభస్య చిత్రజ్ఞే చత్వైర్వైర కమ్య ర్నహిషీతః. చర్యో ర్థార్థభాగాభ్యాం
తామయోజయతా ముఖే' ఇతి. ఏష మన్యత్రాపి నచ విరోధ పురాణాంతరాశ్చమా
ధాతవ్యం. మందాక్రాంతావృత్తం లక్షణం కూర్తమ్.

౫౦

అనంతరకృత్య మాహ—అవభృథ ఇతి. అవభృథే-దీక్షాంతస్నానాదికృత్యే, ని.
'దీక్షాంతోఽవభృథో-యజ్ఞ' ఇశ్యమరః. అవనితే-మహానితే నచి 'వ'ఽంతఃకర్త
జీతిభాతోః కర్తృకర్తరి గతః. అథానంతరం, జనీయజ్ఞార్థమ' అతే జననమాతే సరయూత
టాత్ యథాయథం-యథాన్వం - స్వకీయదేశమనగిత్ర మ్యుశ్యర్థః. ని. 'యథాన్వం
కు యథాయథ' మిత్యవ్యయేవ్యమరః 'యథాస్వే యథాయథ' మితి నిపాతకాన్తి
ర్యానో నపుంసకత్వం చ 'ప్రాసాదనపుంసకే, ప్రాతిపదికస్య' తి ప్రావృత్త్యం. ఉచ్చలి
తే ప్రస్థితేనచి, స్వస్వనియత కేచా ప్రతి గతవతి సరిశ్యర్థః. తతో చకరథో రాజా

దశరథః పరిపూర్ణమనోరథః

పురమగాత్మరుహమాతపురోపమామ్.

౫౧

తతః—అపాటవాత్కేవలమంగ కానాం

మనోజ్ఞ కాంతే ర్తహిషీజనస్య,

శనై శ్శనైః ప్రోక్ష్యతభూషణాని

చకాశిరే¹దోహృదలక్షణాని.

౫౨

పరిపూర్ణ మనోరథః పుత్ర ప్రాప్త్యపాద్యలాభాత్ససలాభిలాషస్సౌ ఉపమాయత ఉత్సుక
పమా 'అతశ్చోపసర్గ' ఇత్యర్థః. పురుహూతపురం ఉపమానం యస్యాస్తాం పురు
హూతపురోపమాం - ఇంద్రనగరీతుల్యం, ('అభా ప్రభోష్యపమాభిఖ్యా ప్రకార
స్సన్నిభో నిభః, నీకాకాద్యాశ్చ సామ్యార్థాస్సమే స్యు శ్శబ్దతః పరే' ఇతి మేదిసి
కోకాల్, పురుహూతపురేణ సదృశి పురుహూతపురోపమేత్యన్వపదవిగ్రహో వా) పుర
మయోధ్యమగా త్వవివేక. పురుభూయిష్ఠం చూయతే యజ్ఞేష్వితి పురుహూత ఇతి
విగ్రహః. ద్రుశవిలంబితవృత్తం. 'ద్రుశవిలంబితమాహ నభౌ భరా' విలిలక్షణాల్. ౫౧

అథ తాసాం గర్భోత్పత్తిం ప్రస్తాతి—అపాటవాదితి. మనోజ్ఞ-గర్భావిర్భా
వా త్పూర్వోపేక్షయావృత్త్యంజమనోహరా, 'కాంతిర్దావణ్యం యస్య తస్య. కృతా
భిషేకా రాజపత్నీ మహిష్యః తా ఏవ జనస్తస్య కౌసల్యాకై కేయామిత్రాణా
మిత్యర్థః. ని. 'కృతాభిషేకా మహిషీ' త్యమరః. అల్పన్యంగాన్యంగాని తేషాం
హస్తాద్యవయవానాం అల్పార్థే కక్ ప్రత్యయః. అప్యత్సమత్ర కార్మ్యం గర్భిణీనారీ
ణాం తత్సంభవాదితి భావః. కేవలమత్యంతం అపాటవాల్ - పటుత్వాభావాద్ధేతోః,
ప్రోక్ష్యతాని పరిత్యక్తాని, భూషణాని - కంకణాద్యాభరణాని యేష తాని. తేషాం
స్వస్థానస్థిత్యసంభవాద్భూతాయమాణత్వాచ్చేతి భావః. ప్రోక్షితభూషణానితి సాతాం
తరం. దోహృదలక్షణాని - శరీరసాదముఖసాండిమకృష్ణచూచుకత్వాదీని గర్భచి
హ్నాని. శనైశ్శనైర్నిశ్రమేత్యర్థః. నీహ్నయాం ద్విర్భావః, చకాశిరే-సమ్యక్తాని
బభూవురిత్యర్థః. స్వహృదయేన - గర్భహృదయేన చ ద్విహృదయా-గర్భిణీ, యథాహ
వాహటిః. 'మాశృజన్యస్య హృదయం మాకుశ్చ హృదయేన తు, సంబద్ధం తేన గర్భ
ణ్యానేష్టం శ్రద్ధాపమానం' మితి. తత్సంబంధిత్యాద్ధరోహి దోహృదమిత్యుచ్యతే.
సా చ కద్యోగజ్ఞా హృదిసి. తదుక్తం సంగ్రహే 'ద్విహృదయాం నారీం దోహృదిసి
మాచక్షత్' ఇతి. ఉపేంద్ర పర్రావృత్తమ్.

౫౩

మందమంద¹మపయ²ద్వలిత్రయా

గాథతావిషయనాభిగహ్వరా,

కోసలేంద్రదుహితుశ్చనైరభూ

న్తథ్యయప్తిరపి దృష్టిగోచరా.

౫౩

స్యగ్రోధపత్రసమతాం క్రమశః ప్రయాణం

మంగీచకార పునరపున్దరం కృశం గౌర్యం,

అథాగ్రమహిష్యాః కోసల్యాయాః ప్రాధాన్యేన మధ్యగోరవనూపం జహృ
దలక్షణం వర్ణయతి - మందమందమిత్యాదిభిః త్రిభిః పదైశ్చ నిలలేన. మందమందమితి.
మందమందం-మందప్రకారం 'ప్రకారేగుణవచన' స్వీతివ్యర్థానః. కర్తృధారయవత్కృతే
ష్వితి కర్తృధారయవద్భూతాత్సవో లుక్. అసయ చక్రచక్రం దలినాం మధ్యరేఖానాం
క్రయం యస్యాస్యా తథోక్తః, 'పరి కర్తృధ్యమరేఖోత్త కర్తృశ్చక్రంపదా' స్వితి విశ్వ.
గాథతాయా ఉత్తానత్వస్య, గాథతా, ఇత్యపి పాతః. విషయం-గోచరం-నాభిగహ్వరం-
నాభీ మహారం యస్యాస్యా. ని. 'అభ నాభిస్తు బంధ్వం గ యస్య మంథా ప్రసాహితే' త్య
మర శేషః. ఆత్ర పూర్వం విద్యమహాయో మహాభాగ్యులహితేన సాముద్రిగకాస్త్రీక
యో పరిత్రయనాభిగహ్వరయో ఇదంసిం గర్భగోరవానవగమ ఇశ్యవగవైవ్యం. అత
వివ కోసలేంద్రస్య దుహితుః-హిసల్యాయాః సంబంధిసి మధ్యయప్తిర్యప్తికలమధ్యమసి,
శక్తిః-కాలక్రమేణ, దృష్టిగోచరా-చక్షుర్విషయాయ అధూత. అపి శక్త్యాస్త్రీకాయా
నుమిత్రయోరపి మధ్యయప్తిస్సముద్పియతి, అంగరార్యానిగర్భలక్షణబాహుః
'తామతా గరిమామత్' మూర్ఖాచర్దిరకోచనం, బృంధః ప్రసేష్టనిలనం రోమరాజ్యా
ప్రకాశన'మితి. రథోద్ధతాపుత్రం. రాన్నరామ రథోద్ధతా లగాపితిలక్షణాత్. ౫౩

స్యగ్రోధే. కృశాని కార్యావస్థామానవ్యాని, అంగన్యయనా యస్యా
క్షస్యాః కోసల్యాయాః 'అంగగాత్రకంఠేభ్యో వత్తివ్య' ఇతి శేష. ఉపరం నుక్ష. ని.
'పిచందపక్షిజతరోదరతుండ' మిక్యమర. క్రమశః - నిశక్రమేణ, ప్రయాణామవగ
తాం, స్యగ్రోధపత్రసమతాం - పటపత్రసాదృశ్యం, 'పటపత్రపటం స్త్రీగాముదరం
పుత్రదాయక'మితి సాముద్రికే. ని. 'స్యగ్రోధో బహుపాద్యుట' ఇశ్యమర. నక
ముఖో రావణవివ, ఉదరః సర్పః; దశముఖవాక్ సర్పశ్చ స్రవీయతి, లేన పిడితా
నాం దుఃఖితానాం, లోకానామితి శేష. జీవాకటి-జీవనాపధార్థం, రావణం నిహ
త్య తర్హిడితాక్ జీవయితుమిశ్యర్థః. ని. 'జీవాకర్షణకాదథ' మిక్యమర. గర్భ

జీవాతవే దశముభోరగపీడితానాం

గర్భచ్చలేన వసతా¹ ప్రథమేన పుంసా.

౫౪

అపిచ. — మధ్యంతనుత్వాదవిభావ్యమాన

మాకాశమాసీదసితాయతాక్ష్యాః,

చ్చలేన-కుక్షిస్థార్థకవ్యాజేన, ని. 'గర్భోఽపవరకేఽంతస్థాగ్నౌ కుక్షిస్థార్థకేమతః. ఫలం తు స్థలిలే వ్యాజి' ఇతి శబ్దార్థవవిశ్వప్రకాశా. వసతా-విష్టతా, ప్రథమేన పుంసా - ఆదిపురుషేణ, విష్టునా హేతునా, పున ర్భూయోఽవ్యంగీచకార. పూర్వం మహాభాగ్య లక్షణతయా విద్యమానే వటువత్రసామ్యే నిర్భరగర్భభారవశాదిదాసీమపగలేఽపి వటు వత్రతాయనః శ్రీమహావిష్టుః నివాసత్వేన పునస్తత్సామ్యం బభావేత్సర్థః. ని. 'హేరీ కృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. 'హేర్యాదివిదాచశ్చేతి ఆంగీకర్తవ్య గతిసంజ్ఞాయాం భాతోః ప్రాకృప్రయోగః. విష్టుర్వటువత్రకాయత్వం చోక్తం శ్రీమహాభాగవతే తృతీయస్కంధే త్రయస్త్రింశేఽధ్యాయే శశిలదేవవచాని సంవాదే 'సత్త్వం ధృతో మే జతరేణ నాథ కథం సు యస్మీదర ఏకదాసీత్, విశ్వం యుగాంతే వటువత్ర ఏకశ్చేతే స్తమానుశిఖరంఘ్రిపాన' ఇతి ఆన్యత్ర చ. 'అంభోధికాయా వటువత్రకాయా శ్రీరంగకాయా రమతాం మనో మే' ఇతి. ఆత్ర దశముభోరగీతి రూపకం. గర్భచ్చలేనేత్యత్ర ఫలశబ్దేన నాయం గర్భః కింతు సాక్షాద్వటువత్రకాయాని గర్భస్యాసత్త్వత్వప్రతిపాదనాచ్ఛలాదిశబ్దైరసత్త్వత్వప్రతిపాద నలక్షణోఽవహ్నవభేదః. తదవజ్ఞేవితా చేయం పునర్వటువత్రసామ్యభరణోన్మేషా. సా చ వ్యంజకాప్రయోగాద్దమ్యా. సా చోక్తరూపకేణ సంస్పృజ్యతే. వసంతలిలకా వృత్తమ్.

౫౪

మధ్యమితి. అసిలే - ఆయలే చూడిచి యస్యాస్యా ఉత్పలవత్రాయతాక్ష్యాః, కాసల్యాయాః సంబంధి 'బహువ్రీవకా న్యక్ష్యజ్ఞీస్సాన్వింగాత్ వచి', 'విద్ధారాదిభ్య శ్చేతి జీవే. మధ్యమవలగ్నం కర్తృ. ని. 'మధ్యమం చావలగ్నం చ మధ్యోఽస్త్రీ' త్యమరః. తనుత్వాత్సూక్ష్మత్వాద్ధేతోః అవిభావ్యమానమజ్ఞాయమానమపరిదృశ్యమానం సదితి యావత్. ఆకాశమాసీదాకాశశల్పనుభూత్. పూర్వమితి శేషః. తథా కవిరమయసిద్ధత్వాదితి భావః. గర్భోదయే - గర్భోత్పత్తౌ సత్యాం, ఇదాసీమితి శేషః. కార్యమాకాశభావనిమిత్తం సాక్ష్యం విహాయ - త్యక్త్వాపి, విష్టుర్గర్భరూపేణ విద్య మానస్య దదం విష్టునదమాకాశం చేతి ప్రతీయతే. తదవజ్ఞేగాత్తద్వ్యాకాత్తద్వ్య

గర్భోదయే విష్ణుపదాపదేశా

తాత్పర్యం విహాయాపి విహాయ ఏవ.

౫౫

తతః—ఉచ్చస్థే గ్రహపంచకే సురగురౌ సేంద్రా నవమ్యాం తిథౌ

లగ్నే కర్కటకే పునర్వసుయుతే మేషం గతే పూర్వాణి,

పదేశాద్వా విహాయ ఆకాశమేనాసీదితి సంబంధః. ని. 'వియన్విష్ణుపదం పాతు పుంస్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః. అత్ర పూర్వార్థే మధ్యరాశియాశ్చేదేషి తనే వాసీదిత్యభేదోద్దేశే 'తేదే' అభేదసూచాశయః. తయా చ తత్సన్విష్టం గమ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః. ఉత్తరాగ్నే తు ఆకాశభవనిమిత్తకార్యం విహాయాసి తదేవాసీదితి విరోధః. నచ విష్ణుపదేతి క్షేపణిత్విరాగేదాధ్యపనాయములాది శయోక్త్యనుప్రాయితాపదేశశబ్దాక్షిపాపహ్నవోద్దేశవివేచనం గరః. ౫౫

అథ శ్రీవిష్ణురావరభూమిత్యాహ—తతః ౧౩ త్యాదిసా తతః - హవ్యపలహా ప్రకాశనానంతరం, గ్రహణాం సూర్యాదీనాం పంచకే ఉచ్చస్థే స్థానేషు నిష్ఠతీస్య ఉచ్చస్థే 'సువీధి' ఇతి కః. సూర్యాంగారకగురుశుక్రశనిషు పంచమే గ్రహేషుః మేషాని స్వకుంగస్థానసంగతేషు సస్పృశ్యత్వర్థః. సురగురౌ - బృహస్పతిః, సురదాదినామితి ప్రసరి, పూర్వాణి - సూర్యే, విభాషాకోశ్య' ఇతి విభాషాపదాంతాభావః. మేషం గతే - మేషరాశిం ప్రవిష్టేనతి, పునర్వసుయుతే - పునర్వసునాత్మకం ప్రసరి, నవమ్యాం పూర్వాణి నవమీ తస్మాం తస్మంజ్ఞక ఇత్యర్థః 'తస్య పూర్వజే దత్త', 'నాంతాదవంఖ్యానేర్ద' ఇతి దత్తో మదాగమః. తిత్వాత్' ఇతి. తిథౌ-దినే, అత్ర తిథిశబ్దస్య పుట్టింకో గ్రహ్యః. యథాహమ సింహః. ని. 'తదాద్యా వ్రీహియో ద్వయో' ఇతి. కర్కటకే - కర్కటక నామ్నిలగ్నే, రాశ్యుదయకాలే. ని. 'రాశీనా మదాంతా లగ్న' మి త్యమరః-విభాషా. నమస్తాః, కలం మాంసమశ్నంతీతి చూకా రాశివీతి, తమిషి నమిషః - శింశునినమిష శ్చ, అరణీశస్యస్యాగ్నేర్మైయత్యేన చూశనమిద్వాహక త్యాదిని భావః. కర్కటకం, విశాఖ యతుం - భిక్షకత్వం చ, 'మేధ్యాశ్చుగిత్రాల్' అగమి - మిషః గ్రమ్య శవర్ణాద్యగ యోగ్యాదిత్వర్థః, అయోధ్యైవారణిర్నిమగ్నతదాయవిశేష ప్రస్తావో 'మధ్యా' ఇతి సాతే అయోధ్యాగరజే ర్నధ్యాల్ మధ్యదేశాదిత్యర్థః. ని. 'యూహగ్రం తర్జని ర్త్వం క్షు దాయతీర్జ్వరణి ర్ద్వయో' ఇత్యమరః. ఆధూశపూర్వమవిద్యమవస్థావస్థానం నవారీయభేద రహితమిత్యర్థః. న విద్యతే పరం యస్తాత్త పరం అన్విరీయం, నివారీయభేదరహిత మిత్యర్థః. అభూతపూర్వ విభవ మితి సాతాంశరం. వికం క్షుగకభేదరహితం, అశుభివ యత్కించిత్ త్రివిధభేదరహితతయా అనిర్వాచ్యం, మహా ప్రేమ పరంబోగ్నితీతి యా

నిర్దగ్ధం నిఖిలాః పరాశసమిథో మేధ్యాదయోధ్యారణే
రావిరూఢతమభూత¹పూర్వమసరం యత్కించిదేకం మహాః.

అపిచ.—అథ రామాభిధానేన కవేసురభయ నిరః,

సత్. బ్రహ్మాత్మర్థః. 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మే'తి శ్రుతే. తదేవ మహాఽగ్ని రితి
జ్విప్తసూచకం. అవిరూఢం స్వయమేవాభివ్యక్తమభూదితి శేషః. విలేనాన్యవన్తాత్మ
సంబంధరాహిత్యం సూచ్యతే. గర్భవాసాదికం గర్భవాసాదికమన్యత్సర్వం ప్రాతీతిక
మేవనపారమార్థికమితి భావః. ఉత్తగుణయుక్తే శుభదినే శ్రీరామాదిమూర్తిచతుష్టయ
రూపేణాయోధ్యాయాం పరమాత్మా శ్రీవిష్ణురావరభూదితి ఫలితార్థః. అత్ర సమస్త
వస్తువర్తిశేష సంకీర్తనావయవరూపకాలంకారః. అత్రేద మనుసంధేయం. 'అజప్రపథ
మృగాంగనాకుశీరాః ఝషవశిజౌ చ దివాకరాదితుంగాః, దశశిఖమనుయుక్తిదీంద్రి
యాంశైస్త్రినవకవితతిభి శ్చ తేఽస్తనీచాః', సూర్యాదీనాం సప్తానాం గ్రహానాం
మేషాదయో రాశయః శ్లోకోక్తాః క్రమవిశిష్టా ఉచ్చస్థానాని స్వస్వతుంగాపేక్షయా
సప్తమస్థానాని నీచాని అత్ర ఉక్తేష్వపి దశమాదయోరాశ్చ లింగాంశాః, యథాక్రమ
ముచ్చేషు పరమోచ్చా నీచేషు పరమనీచా ఇతి జాతశ్లోకార్థః. అత్రాంశస్త్రింశో
భాగః. యథాహ నారదః 'లింశద్బాగాత్కం లగ్న' మితి. తేఽపి స్వోచ్చస్థాః ఫలంతి
నాప్తగా 'నాపి నీచగాః. తదుక్తం రాజమృగాంకే 'స్వోచ్చే పూర్వం స్వర్ణ గేఽర్థం
సుహృద్భిః పాదం ద్విద్భిర్వా శుభం భేదశేంద్రాః, నీచస్థాయీ నాప్తగో వా న కించి
త్పాదా న్మున్యసం స్వలిఖోజే దదాతీ'తి, తదిథ మాహ—కవిరుచ్చస్త ఇతి. యస్య
జన్మకాలే వంచప్రభృతయో గ్రహస్వోచ్చస్థాః స జేతుల్యో భవతీతి. తదుక్తం
కృష్ణీయే 'సుఖనః ప్రశస్తకార్యా రాజప్రతిరుపకాశ్చ రాజానః, ఏకద్విత్రి
చతుర్నిర్ణాయంతే ఽతః పరం దివ్యా' ఇతి. తదిదమాహ గ్రహపంచక ఇతి యద్య
పుచ్చస్థే గ్రహపంచక ఇత్యనేతైవ సూర్యస్య స్వోచ్చస్థానగతత్వోక్తేః పునర్నేషం గతే
పూషణీతి పానదుక్త్యదూషణం ప్రశంభ్యతే. తథాపి గోబలీవర్తనాధ్యయేన సమాధేయ
మిత్యలమతిప్రసంగేన. శార్దూలవికీడితం వృక్షం. 'సూర్యాశ్చైర్వనజాస్తనతాన్యగుర
వశ్శార్దూల వికీడిత' మితి లక్షణాత్.

౫౭

ఏవం తాపత్రారకబ్రహ్మణోఽనన్యత్సేనావిరూప ముత్సావ సంప్రతి తాకేరి
త్యాప్రాకృతప్రాయమవతారమాహ.—అపిచేతి. కించేశ్వర్థః. అథేతి. అథ మహాః
ప్రాదుర్భావానంతరం హరితి భక్తజనదురితానీతి హరి రిష్టప్టుః; రమంతే యోగినోఽ

అలంబకార కారుణ్యా ద్రఘాణామన్వయం వారిః.

౫౭

త¹ మేన మశ్వజాయంత త్రయ స్తే తాగ్ని తేజసః,

శ్రేలి రామః 'రమంతే యోగినోఽనంతే సత్కానంతే చిదాశ్చ ని, ఇతి రామవచనానాం పల్లవభిధీయత' ఇతి శ్రుతేః కరణాధికరణయోగ్యే త్యధికరణాత్థే ఘోః. స ఇత్యభిధానం తేన రామనామ్న కపేర్వాల్లీకేర్థి రః వాచః, సురభిః - మహాజ్ఞాః సుర్వక్, సురభయః - సురభీకవిద్య నిత్యర్థః. ని. 'సుగంధా చ మహోష్ఠీ చ సురభిర్వాచ్యునిం గవ' వితి విశ్వః 'తస్మిన్' తీతి ద్వాంతాల్లటశ్చత్రావేళః. పర్వమనసామిహిష్యే వర్తమాన ప్రత్యయః. సమకంతరమేవ మనోనచినా చాల్లీకీనా శ్రీరామవచిత్రప్రతినియమేన వర్తయిష్యమాణత్వాదితి భావః. కారుణ్యా శ్చరణాయాః హేతోః. ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే' త్యమరః. కరుణైవ కారుణ్యమితి విగ్రహః. స్వాభేద్యుక్తో రఘూణామన్వయం - రఘువంశం, అలంబత్రే అలంబ్యతవాక్ - ధిమపివచన్, ప్రకాశితవానిత్యర్థః. పరమకారుణికోఽయం వారిః శ్రీరామవచనానిత్య రఘువంశ మనుజగ్రహేత్యర్థః. శ్లేష్మ శ్రీరామః కౌసల్యాయాః పీతి ఫనితార్థః. సురమహా రుణికాః కిం న సుర్వంతీతి భావః. ని. 'అలం భూషణవర్ణాన్వితా శ్చరణావచన' మి త్యమరః. ఏతదాది జ్ఞోతవత్పుష్పయమానుష్టుభం పుష్పం.

౫౮

అథ భరతాదిమహాత్రయోపయమానాః - తమిని. శ్రేతాగ్ని తేజసః అపావన యగార్హవత్కవచీగాగ్నిత్రయం శ్రేతాగ్నిః. తస్య తేజఃపతనేనా యమాం తే తథోక్తాః తేజస్విన ఇత్యర్థః. 'వర్చస' ఇతి పానోఽవ్యయవేదార్థః. ఉపయాలం కారః. ని. 'అగ్నిత్రయమిదం శ్రే' తే త్యమరః. శ్రేతాశబ్దేనైవ అగ్నిప్రతీతేః ఘన రగ్నిశబ్దః కరికలభకర్తావతంసవంశకరీరానివనమావగంతవ్యః. ఏకవిన్యాః శ్రీకావ హవనీయాదిరూపాణి ఇతః స్థావర శ్రేతా తదుక్తం 'ఏక' ఏవావసాగ్నిర్గాగ్నిశ్చేమేన కర్తనా, సంస్కృతస్త్రీణి రూపాణి తతస్త్రుతేతి శబ్దాంత' ఇతి. అపభ్రాష్టాగ్ని రాపాసనాగ్నిః స్త్రీశ్చం లోకాత్ 'లింగవశేన్యం లోకాత్త్రయత్యాగ్నిర్గాగ్నిశ్చేమే' తరాదిత్యాద్యర్థవ్యత్యయేన ఇకారస్థానే ఏకాశే పతి శ్రేణేతి రూపస్థితిః. కథా తైస్త్వై విప్రాయాం ద్వీరాభవః. లోకాత్తైస్త్వై లోకస్థైః, లోకేష్వసాధారణైరితి యావత్. గుణై ర్విద్యావినయాభిక్యోక్యదార్శగామ్యుర్గాగ్నిర్వా అగ్రజన్యా గ్రజం రామ మి త్యర్థః. 'కర్తృకర్తనోకృ' తీతి కర్తణి వక్త్రీ, లోకా వంశంధసా మున్యే వక్త్రీ, భగవతో నారాయణస్వామకలోతీతివత్. అనుకర్తవ్యః అనువర్తమా నాః, తత్పద్యకా ఇత్యర్థః. (తదుక్తం చంద్రాచార్యః. 'తదస్యో' ముఖ్యార్థా

1 అగ్రజస్యానుకుర్వంతః తైస్త్వైర్లోకోత్తరైః గుణైః. ౫౮
 భరతస్తేషు 2 తైశ్చ కేయ్యాస్తనయో వినయోజ్జ్వలః,
 అన్యో లక్ష్యణశత్రుఘ్నా సుమిత్రాయాం కృతోదయా. ౫౯
 ఏతే వపుధిరే వీరాః బ్రహ్మక్షేమాయ దీక్షితాః,
 3 లోకానందముకుందస్య చత్వార ఇవ బాహవః. ౬౦

గ. అథ కదాచిదపరిమేయమాయాభయానకయుద్ధసముద్ధతదైత్య
 తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి, తస్య వాసుకరోతీతి శబ్దాస్సాదృశ్యవాచకా ఇతి క్రయః కుమ
 రాః తమేనమను తస్యామువ్య శ్రీరామస్య పశ్చాదిత్యర్థః. 'అనుర్లక్షణ' ఇతి కర్త
 ప్రవచనీయత్వాద్విధివీర్యా. అజాయంత-జాతాః. ౫౮

భరత ఇతి. తేషు-త్రిషు కుమారేషు, కేకయస్య రాజ్యోఽవత్యం స్త్రీ తైశ్చ కేయా
 'తస్యావత్య' మిత్యర్థః. 'కేకయమిత్రయుప్రళయానాం యాదేరియ' ఇతి యశజ్జన్య
 ఇయాదేశః. తస్యాః వినయేన-ప్రశయేణ - విశిష్టనీతిసంపత్త్యా వా ఉజ్జ్వలః - వినయ
 భూషణ ఇత్యర్థః. భరతో నామ తనయః శాత ఇతి కేషః. తథా లక్ష్యణశత్రుఘ్నానా
 మానా అన్యో భరతాపేక్షయా ఇతరా కుమారా సుమిత్రాయాం కృతోదయా సము
 త్పన్నా. ౫౯

ఏత ఇతి. బ్రహ్మక్షేమాయ - బ్రాహ్మణపరిపాలనం కర్తుం. ని. 'బ్రహ్మ విప్రః
 ప్రకాశతి' రిత్యమర్యః. దీక్షితాః - సంజాతదీక్షాః కృతసంకల్పా ఇత్యర్థః. ప్రకాక్షేమా
 యేతి పాతాంతరం 'తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇతచ్' ఇతీతచ్. తారకాదిరాకృతి
 గణః చత్వారః ఏతే పూర్వోక్తాః వీరాః - దానదయాయుర్జేషు హురాః, శ్రీరామ
 లక్ష్యణభరతశత్రుఘ్నాః, లోకానందః - లోకానాం - భువనానాం, అనందకర్తా -
 కార్యకారణయోరభేదోపచారాత్ స చాసా ముకుందశ్చ (కమనీయత్వాత్సత్వభక్త
 ముఖం అనంత్రీ అనందబాష్పిగాద్వీకరోతీతి ముకుందః), పృషాదరాదిత్వాత్పాద్యుః,
 తస్య చత్వారో బాహవః ఉక్తవిశేషణవిశిష్టశ్చతుర్ముఖా ఇవ వపుధిరే-వృద్ధిగతాః,
 పూర్ణోపమాలంకారః. ౬౦

అథ రాక్షసవివాశనాటకస్య పూర్వరంగభూతం విశ్వామిత్రాగమనం తావ
 దాహ-అశేతి. అథానంతరం కదాచిత్కన్తింశ్చిత్ దినే ఆపరిమేయాః, అపరిమితాః,
 యాః, మాయాః కాంబరీవిద్యాః, విచిత్రకవటవృత్తయ ఇతి యావత్. ని. 'స్యా
 న్నాయా కాంబరీ విద్యే' త్యమర్యః. తాత్పర్యయానకాని - భయంకరాణి, ని. 'భూరం

1 అగ్రజం తేజనుకుర్వన్తః. 2 తైశ్చ కేయ్యాం. 3 లోకానందముకుందస్య.

బలావస్కంద కాందిశీకబృందార కానీకపరివార్యమాణరథః పక్షిరథః
తపశ్చర్యాజాతానామాశ్చర్యాణామాయతనం నిశ్శంకం త్రిశంకుయా
జినం భగవంతం పద్మప్రబంధమివ దర్శితస్థభేదం ప్రాకృతవ్యాకరణ
మివ ప్రకటితవర్ణవ్యత్యాసం బుధమివ సోమసుతం కుశికసుత ముద్రా
క్షీత్.

౬౦

భీమం భయానక' మి త్యమరః. యద్ధనమద్ధత'ని - యద్ధోద్ధత'ని చ యాని దైత్య
బలాని - దైత్యసేనా, తేషామవస్కందార్యమనాత్మకైః భిష్కైః
బృందారకానైర్దేవనైస్యైః, పరివార్యమాణ-నిరీక్ష్య పరివీక్ష్యమాణో రథో యస్య స
తథోక్తః. దేవానామపి శరణ్య ఇత్యర్థః; అథవా పరిపాల్యమాణః సంరక్ష్యమాణో రథో
యస్య స తథోక్తః. వితదాయ తమస్తజ్జీవనమితి మత్వా త్రై పరిరక్షితస్యంనన ఇత్యర్థః.
(ప్రతిపాల్యమాణేతి సాతే కదా ఆయాస్యతీతి ప్రతీక్ష్యమాణిత్వర్థః.) ని. 'కాందిశీ'
భయదుతః. 'అనీశీ బలం నైన్యం చక్రం చానీకగుప్తియా'మితి చామరః. పక్షి
రథో-దశరథః. ని. 'పంక్షిశ్చండోఽపి దశమమిత్యమరః(ని. పక్షిర్దశశాఖీరచ్ఛంబో దశ
సంఖ్యాశీషు స్త్రీయా'మితినిఘంటుః. పక్షిర్దశశను దీర్ఘ ఆద్రవిహానో రథో యస్యైతి
విగ్రహః). తపశ్చర్యాజాతానాం పసిష్ఠస్పర్థనూ బ్రాహ్మణ్యసంపాదసార్థం విరచితవ్రతినో
పవాసాదితపోఽనుష్ఠానాజ్ఞనితానాం, ఆశ్చర్యాగామధ్యతానాం ఆయుతనమాస్యనం
కారణమిత్యర్థః; చర్యేత్యత్ర 'గదమదచరే' త్యాదినా యత్. (శంకుశబ్దస్సంఖ్యాబోధ
వాచకః, తత్త్రితయపరిమితవత్సరేషు రాజ్యకరణాత్త్రిశంకతి) త్రిశంకుయా రాజా
హరిశ్చంద్రపితా తం యాజయతి సదేహస్వర్గగమసార్థమితి త్రిశంకుయాజినం యజ
తేర్ఘ్యంతాత్తాచ్ఛిర్యే జినః. పద్మప్రబంధమివ శ్లోకనిబద్ధకావ్యమివ దర్శితస్థభేదః
కథావిచ్ఛేదరూపః సృష్ట్యంతరం చ యేన తం, ప్రాకృతవ్యాకరణమివ ప్రకటిత-రకా
శతః వర్ణవ్యత్యాసః ఆక్షరవ్యత్యయః ష్టత్రియత్యపరిత్యాగేన బ్రహ్మణవర్ణస్వీకార
రూపవ్యత్యాసశ్చ యేన తం. యథా ఆర్జిత ఇతి సుస్కృతపదస్య 'అర్జితదస్య'
ఇతి కర్తృణి విదవాదేజీ విదవాస్త్రీ ఇతి వర్ణవ్యత్యాసాధిధాయిని ప్రాకృతవ్యాకరణరీతిః.
ని. 'వర్ణో ద్విజాదా శుక్లాదా స్తుతే వర్ణం తు వాక్షర' ఇత్యమరః. బుధమివ - సామ్య
మివ, సోమసుతం - చంద్రసుతం, సోమయాజినం - చ సోమం సోమలతాం నునోపి పీడ
యతీతి సోమసుత్ క్విప్. భగవంతం పూజ్యం, కుశికసుతం - విశ్వామిత్రచంద్రాక్షీత్ -
దదర్శ దృశేర్లుక్. ఇతిో వేతి వికల్పాదజభావపక్షే సిద్ధివృద్ధిః. నద్యకఇతి నిషేధాల్
కాదేకో న, వైషతంతీర్ణముచమాత్రయమన్యోన్యతైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టమ్.

౬౧

తదను యథావిధి¹కృతసపర్యేణ మర్యాదాతీత² మహిమ్నామ
హితేన గాఢేతరహృదయేన గాఢినందనేన సత్రపరిత్రాణార్థమిత్థ³
⁴మభ్యర్థిత్⁵ఽభూత్.

రాజ⁴స్థపతస్తనయేన వినయాభిరామేణ రామేణ శరసన
మాత్రమిత్రేణ సౌమిత్రమాత్రపరిజనేన క్రియమాణక్రతురక్షో రక్షో
దురితము త్తీర్త్య కృతావభ్యుధో భవితుమభిలషామితి. ౬౩

౧ శంకుయాజనకథాముక్తరత్ర వక్ష్యతి తదన్వితీ. తదను దర్శనానంతరం విధి
మనలిక్రమ్య యథావిధి-యథాశాస్త్రం, 'అవ్యయం విభక్తి'త్యాదిసామ్యయాభావమాను
కృతా-దశరథేన విరచితా, సవర్యా-అర్ఘ్యపాద్యార్పణాదిరూపా పూజా యస్య తేన.
ని. 'పూజా నమస్యోపచితిస్సపర్యారాప్త్యానామ' ఇత్యమరః. మర్యాదాతీత
మహిమ్నా - అపరిమేయమాహత్యేన, మహితః-పూజితః, తేన - గాఢేతరహృదయేన,
గంభీరచేతసా గాఢినందనేన - గాఢిరాజనందనేన, విశ్వామిత్రేణ, సత్రపరిత్రాణార్థం -
యజ్ఞసంరక్షణార్థం. ని. 'సత్రమాచాదనే యజ్ఞ' ఇత్యమరః. ఇన్ద్రం - వక్ష్యమాణ
'ప్రకారేణ. 'ఇదమథము' రితి ధముప్రత్యయః. అభ్యర్థితః-యాచితోఽభూత్ దశరథ
ఇతి శేషః. ని. 'యాచ్ఛాయామభియానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధై'రితి శేషః. 'అర్థ
మర్థయతే రథాదానే ఇత్యభియాచ్ఛావరోధయోరితి వచనాత్. ౬౪

ప్రార్థనాప్రకారమాహ-రాజన్వితీ. హేరాజన్వితీ సంబోధనం యతో రంజనా
ద్రాక్షా త్వం అతోఽన్తద్ధృవయరంజనమసి కరిష్యసీతి విజ్ఞాపయితు మిత్యవగంత
వ్యం, భవతస్తనయేన. పుత్రయాపేణావతీర్ణసేత్వర్థః. వినయః - ప్రశ్రయః, తే
నాభిరామేణ-రమణీయేన, ఏతేన యథోక్తకారిత్వం సూచ్యతే. శరసనమాత్రం ధను
రేవ మిత్రం సుహృద్యస్య తేన ధనుర్మాత్రసహాయేనేత్వర్థః. సౌమిత్రమాత్రం-అక్షుణ
ఏవ, పరిజనో-భృత్యపక్షో యస్య తేన, అత్ర మాత్రశబ్దేన పరిజనాంతరవ్యవచ్ఛేదకే
నాస్యోపహాయకారత్వం సూచ్యతే, ఏవంభూతేన రామేణ రక్షస్సంహరణార్థం శ్రీ
రామయాపేణావతీర్ణేన విష్ణునా క్రియమాణా విధీయమానా, క్రతురక్ష - యాగపరి
పాలనం యస్య తథోక్త స్సక్. అహమితి శేషః, రక్షోదురితం సుబాహుమారీచాది
రాక్షసరూపవిఘ్నం, తత్కృతం విఘ్నం వా, అథవా తద్విరచితయాగదూషణలక్షణదు
ష్కృతం. ని. 'అంహో దురితదుష్కృత' మిత్యమరః. ఉత్తీర్త్య - తీర్త్యా కృతావ

1 ప్రతికృత, పరిగృహీత. 2 మహిమ్నా గాఢేతర. 3 అభ్యర్థితఃపార్థివో
ఽభూత్. 4 తమమహారేణ. 5 శరసనమిత్రేణ.

1వతదాకర్ణ్య కర్ణపరుషం మహర్షి భాషితమతిమూత్రపుత్రవాత్స
ల్యాత్కౌసల్యాజానిసృశల్యాంతగిరణోఽభూత్. ౬౪

తత స్తస్మి నృహుప్రకారైరభ్యవరిహార్యనిశ్చయే భగవతి విశ్వా
మిత్రే దశరథస్తవనకులహితేన పురోహితేనైవమభిహితోఽభూత్. ౬౫

ప. పర్యాప్తభాగ్యాయ భవానముష్టై

భృశో - నిర్వర్తితదీక్షాంతః భవతుమభిలషామి నాంధామి ఇత్యేవం ప్రకాశిత ప్రాశ్ని
తోఽభూదితి పూర్వేణ సంబంధః. ని. 'దీక్షాంతోఽపభృశో యజ్ఞ' ఇత్యనురం. ౬౩

ఏతదితి. కర్ణపరుషం - కర్ణకహారమేతత్సూర్యోక్తం, మహర్షేః 'దోర్ధ్వరీతా
స్తవస్యగ్రో నియతాశీ చ సంయమీ, కాపానుగ్రహాయోశ్చస్తవస్యసంధో భవే
దృషి' రిక్తుకలక్షణబుష్టిత్రేవస్య-విశ్వామిత్రస్య, భాషితం 'శ్రీనూమః ప్రేమణీయః'
ఇత్యేవంరూపం వచనమాకర్ణ్య - శ్రుత్వా, మహర్షిగ్రహణం - అనతిగ్రమణీయవచన
త్వద్యోతనార్థం. ని. 'భాషితం వచనం వచ' ఇత్యనురం. అలిమూత్రపుత్రవాత్సల్యా
దతివేలపుత్రస్నేహాద్భేదోః. ని. 'అలివేలభృశాత్కృష్ణానిమాగ్రోద్ధానిధిర' మిత్యనురం.
సశల్యాంతగిరణః - విదీర్ఘహృదయోఽభవత్. తవ్వచనస్య శస్త్రప్రాయశ్చయితిభావః.
అత్ర మునివచనే కల్యత్వనిరూపణాద్రూపకాలంకారః. ౬౪

తతఇతి. తతస్తదనంతరం తస్మిన్భగవతి - విశ్వామిత్రే, బహుప్రకారైః 'అహ
మేవాగమిష్యమి యోధ్యం తైః కూటయోధిభిః, రామస్యాస్య న విశ్వామి మునేఽహం
యథ్యయోగ్యతాం. వష్టిర్వర్తనచాస్రాణి జాతస్య మమ కాశిః, యత్సేవోత్పదిత
కాపాయం న రామం సేతుమర్హసి'త్యాద్యుక్తానాంపాద్యైరిత్యర్థః. అవార్య - నితార
యితుమశక్యః, నిశ్చయః శ్రీరామప్రేమణరూపః యస్య తస్మిన్ సతి, తదా దశరథః
తవనకులస్య - సూర్యవంశస్య, హితేన - హితకారినా, యోగక్షేమానుసంధానతత్పర
తత్పర్యః. అతోఽస్య వచనమవశ్యమంగీకరణీయమితి భావః. పురోహితేన - వసిష్ఠ
నైవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాభిహితోఽనుశాసితోఽభూత్. ౬౫

తత్ప్రకారమేవాహ - పర్యాప్తేతి. మేరాజన్నిత్యభ్యాసరః. భవా
పర్యాప్తం - పరిపూర్ణం భాగ్యం బ్రహ్మవర్చసప్రాప్తిరూపం భాగభేదం యస్య తస్మి
ఏతేన దుస్సాధ్యబ్రహ్మ వర్చససాధకస్య మహత్తనో న కిమప్యసాధ్యమస్తీతి సూచ్యతే,
అతః పూజ్యయేతి భావః. అముష్టై పరికాత్తబాయ సవర్యాం - శ్రీరామప్రదాన

కుర్యాత్సపర్యాం కుశికాత్తజాయ,
నిర్యాతుధానాం వసుధాం విధాతుం
నిర్యాతు రామస్సహ లక్ష్మణేన.

౬౬

గ. ఏవం వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితధృతిర్దశరథస్సుతప్రదానేన కుశిక
సుతమనోరథమేవ పూరయామాస.

౬౭

ప. యోగేన లభ్యో యః పుంసాం సంసారావేతచేతసామ్,
నియోగేన పితుస్సోఽయం రామః కౌశికమన్వగాత్.
తత్ర సత్రం పరిత్రాతుం విశ్వామిత్రో మహామునిః,

౬౮

రూపాం పూజాం, కుర్యాత్ కరుష్య 'భవచ్ఛబ్దయోగే ప్రథమపురుష ఏవ న మధ్యమ
పురుష' ఇతి భాష్యస్థితత్వాత్ విధినిమంత్రణామంత్రణాధీవ్యసంప్రశ్నప్రార్థనేషు లిఖే,
అతో వసుధాం భువం నిర్గతా యాతుధానాః యస్యాస్తాం నిర్యాతుధానామరాక్ష
సాం. ని. 'యాతుధానః పుణ్యజనో నైర్వతో యాతురక్షసీ' ఇత్యనురః. ఏవం విధా
తుం-కర్తుం, లక్ష్మణేన సహ రామో నిర్యాతు నిర్గచ్ఛతు ప్రాప్తకాలే లోఖ్. శ్రీరా
మస్య రాక్షససంహారార్థం నిర్గతుం కాలః ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ఇంద్రవజ్రావృత్తం. లాటా
నుప్రాసః.

౬౯

ఏవమితి. ఏవముక్తరీత్యా వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితా - పునస్సంస్థాపితా, ధృతి
క్షైర్యం యస్య స తథోక్తః. ని. 'ధృతిర్వ్యోగాంతరే నైర్వే ధారణాధ్వరకుప్తి' స్వీతి
విశ్వః. దశరథః సుతప్రదానేన - శ్రీరామసమర్పణేన, కుశికసుతమనోరథం-విశ్వామిత్రా
భిలాషమేవ పూరయామాస - నఫలీచకార, న త్వప్రదానరూపం నిజమనోరథమిత్థేవ
కారార్థః.

౭౦

యోగీనేతి. యః ధామః సంసారాత్పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధురూపాదపేతం
నివృత్తం చేతః చిత్తం యేహం లేహం పుంసాం, ఏకరాగాణాం - యోగేశ్వరాణా
మిత్యర్థః. యోగేన లభ్యః-ధ్యానేన గమ్యః, 'శ్రోకవ్యో మంశవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య'
ఇతి శ్రుతేః. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యాససంగతియుక్తి' స్వీత్యనురః. సోఽయం
శ్రీరామః పితుర్నియోగేన నిజేతేన - నితరాం యోగేన చేతి గమ్యతే, కౌశికమన్వగా
దనుజగామ. లోకానుగ్రహదయారావం కిం న విదంబయంతీతి భావః. 'ఇహో గా లుజీ'
తి లుజీ గాదేశః. ఏతదాదిశ్లోకత్రయమానుష్టుభం ఛందః.

౭౧

కలేతి. తత్ర - తస్మిన్ సమయే, ఆయం మహామునిః - మునిశ్రేష్ఠః - విశ్వస్య

1 నిదిధ్యాసితవ్యః - సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యర్థః.

సామి త్రిసహితం రామం నయన్నయమవోచత.

౬౯

బలేన తపసాం లబ్ధే బలేత్యతిబలేతి చ,

విద్యేతే మయికాకుత్స్థ విద్యే తే విత రామి తే.

౭౦

గ. ¹తతః ప్రతిగృహీతవిద్యస్య దాశరథేః ప్రదేశమేకం ప్రదర్శ్య
భగవానిత్థమకథయత్.

౭౧

మిత్రం విశ్వామిత్రః 'మిత్రే' చ 'ర్నా'వితి విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘ 'భ'మవస. 'గా'శే విశిష్టప్ర
యోగాత్సాధుః, సత్రం పరిత్రాతుం-యజ్ఞం పరిపాలయతుం, సోమిన్రి సహితం-లబ్ధిగా
నుగతం, రామం నయన్-ప్రాయన్నవోచత-ఉత్తమాశ్.

౬౯

తదేవాహ—బలేనేతి. కమది నృపాంసే లిప్యతేతి కనులేఃఘో అత్రేఘో పురా
ణికి కథా. పురా కిల పురంజనో నామ సాక్షాద్భగవతో విష్ణోరంజనావలంకారః కల్పి
దైత్యాశో రాజా దేవైపునా నమయంబంధేన సేవామరతుల్యైః దేవసహాయార్థం మహా
క్షురూపధారిణో మహేంద్రస్య కమది స్థిత్యా పినాశిలయో ఆమరగులం నిపాన్య కమ
త్సంజ్ఞామలభలేతి, తస్య గోత్రావశ్యం కానులేఃఘో తస్య సంబుద్ధిః. 'సో' కానులేఃఘో -
శ్రీరామ, తపసాం బలేన - తపశ్శక్త్యా, తపసామితి బహువచనం విన్నయించుటవిధి
ద్యోతనార్థం లబ్ధే ప్రాప్తే బలేతి అతిబలా చేతి నామ్న ప్రసిద్ధే విద్యే పుంసే ¹ మయి
విద్యేతే-వర్తేతే, తే విద్యే, తే-తుభ్యం వితరామ్యుపదిశామశ్యవోచలేతి సంబంధః
ఉపదిదేశ చేతి వాక్యశేషః. అత్ర బలాతిబలే ప్రకర్యు బ్రహ్మయూమలే ఆధిపత్యం
'ఉత్సాహబలయోర్విద్ధిః పరశస్త్రసహిష్టుతా, స బాధా త్విష్టిపాసాభ్యాం యతస్స
కథితా బలా. యతః పరస్య స్థానిత్యం దృష్టనః కాయకర్తృణాం, స్వీపాయ బాహ్య
మోక్షుత్వం భవేత్సాంతిబలా మతా. ఇదం విద్యావ్యయం భూతమస్త్రం సిద్ధికరం
నృణాం, విష్ణురేతద్వయం స్తుత్వా జితవాన్మధుక్షైటభా' వితి. కథా రామాయణ
శ్లోకః. 'తుష్టిపాసేన తే రామ భవిష్యేతే నరోత్తమ, బలామతిబలాం చైవ కథతః
కథి రాఘవేలి.

౭౦

అ. అథ మునిః రామమనోవికాసార్థం కథాః కథయితుముపక్రమ ఇత్యాహ.
తతః. తతః - విద్యోపదేశానంతరం, భగవాన్విశ్వామిత్రః, ప్రతిగృహీతే - స్వీకృతే
విద్యే - బలాతిబలాభ్యే యేన తస్య దాశరథేర్దశరథసంహనస్య - శ్రీరామస్య, 'అథ'
ఇతిభిప్రాయః. ఏకం - కమది, ప్రదేశం - జనపదం, ప్రదర్శ్య - దర్శయిత్వా ఇత్థ
మకథయత్కథయామాన.

౭౧

ప. అస్తిన్సురా పురభిదః పరమేశ్వరస్య
 ఫాలాంతరాశనయనజ్వలనే మనోభూః,
 సద్యః ప్రపద్య శలభత్వమముంచదంగం
 తస్మాదముం జనపదం విదురంగసంజ్ఞమ్.

20

గ. తదను మానససరః ప్రసృతాం సరయూమతిక్రమ్య వృత్రవధప్ర
 వృద్ధవృద్ధశ్రవః పంకక్షౌళన¹లబ్ధమలయోర్మలదకరూశనామ్నోర్జ్వనపద
 యోస్సీమ్నికృతపదయోద్ధాశరథోఽః పునరప్యేవమబ్రవీత్.

23

అ. తదేవ వివృణోతి—అస్తిన్సురి. పురా-పూర్వకాలేఽస్తిక్ ప్రదేశే, మనో
 భూర్వృద్ధః. పురభిదస్తీపురాంతకస్య, అస్యాన్యాంతకత్వం కిము వక్రవ్యమితి భావః.
 పరమేశ్వరస్య - త్స్రింబకస్య, ఫాలాంతరాశే - నిటలతడే, యన్నయనం - తృతీయం
 నేత్రం, తదేవ జ్వలనోఽగ్నిః తజ్జనితజ్వలనో వా. తత్ర సద్యః అవిలంబేన శలభత్వం -
 పతంగభావమ్. ని. 'సమా పతంగశలభా' విత్యమరః. ప్రపద్య-ప్రాప్య, భస్మీ భూయత్వర్థః.
 అంగం - శరీరమముంచత్ - త్యక్తవాక్ 'శేమచాదీనా' మితి ముమాగమః. తస్మా
 త్కారణాదముం జనపదం దేశం. (జనానాం పదం జనపద ఇతి విగ్రహః. 'నాడ్యుప
 జనో'పపదానిప్రణాంగపదా సీ'తి లింగానుకాసనాత్పుంస్త్యం) అంగా ఇతి. సంజ్ఞా
 నామధేయం యస్య తం తథోక్తం విదుర్జ్ఞానంతి, పురాణవిద ఇతి శేషః. అంగమోచన
 మే వాంగశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం కృత్వా తథా కథయంతీత్యర్థః. ని. 'సీవృజ్జనపదా' దేశ
 విషయా తూపవర్తన' విత్యమరః.

21

తదస్మితి. తదను - తదనంతరం, మానససరః ప్రసృతాం మానసాఖ్యికాసారా
 దుత్పన్నాం, సరయూం నామ నదీమతిక్రమ్య - తీర్త్వా, వృత్రవధేన - వృత్రాసుర
 హత్యయా ప్రవృద్ధో వృద్ధిం గతో యః వృద్ధశ్రవణ ఇంద్రస్య, పంకః-పాప్తా స వివ
 పంకః కర్దమ ఇతి శ్లిష్టరూపకమ్. ని. 'పంకోఽస్త్రీ కర్దమైవసో' రితి నిఘంటుః. తస్య
 క్షౌళనేన లబ్ధమలయోః - ప్రాప్తశీల్విషయోః. సంక్రాంతమాలిన్యయోరితి యావత్. అత
 వివ మలదకరూశనామ్నోః మలదః. కరూశశ్చేతి నామ యయోస్తయోర్జ్వనపదయోః
 దేశవిశేషయోస్సీమ్ని - పర్యంతభూమి, దాశరథ్యోః - రామలక్ష్మణయోః కృతపదయోః-
 విన్యస్తపాదయోః, ప్రవేశితపాదయోగ్నతోరిత్యర్థః. పునః భూయోఽప్యేవమబ్రవీ
 దువాచ మాలిన్యయోగాన్తలదః కరూశః క్షుత్ కార్యం వా తద్యోగాత్కరూశ ఇతి
 సంజ్ఞానిర్ణయః.

23

1. లబ్ధమలద కరూశకనామ్నోః.

ప. యక్షస్సుకేతుర్ద్రిహిణప్రసాదా

స్త్రేభే సుతాం కామపి తాటకాఖ్యామ్,

సుందః కిలైనాం పరిణేయ తస్యాం

మారీచనీచం జనయాంబభూవ.

గ. ¹ఏకదా సుందే నిహతే మారీచః ²కుంభసంభవమభిభూయ తస్య కాపాదవాప ³కోణపతాం తాట ⁴కావ్యభూత్పురుషాదినీ. 28

నేయ ⁵మబ్జాసవరసిద్ధసింధురసమాప్రసాదా అత్తజేన సమా

యక్షఇతి. సుకేతుర్నామ యక్షో దేవయోనివిశేషః. ని. 'విద్యాఽధర'స్సరో యక్షరక్షోగంధర్వకిన్నరా' ఇత్యమరః. ద్రుహిణస్య తపసా నమరాధిశస్య బ్రహ్మణః ప్రసాదాదనుగ్రహాత్. ని. 'ధాతాబ్జయోనిద్రిహిణ' ఇత్యమరః. తాట'శీట'ఖ్యా నామ యస్యాస్తాం కామపి కాంచిత్యుతాం పుత్రిణాం లేభే - ప్రాప్, యయోమాన త్యర్థః. అథ సుందో నామ కల్పిన్యక్షః వినాం తాటకాం పరిణేయోపయుమ్య భార్యా త్వేన పరిగృహ్యేత్యర్థః. కిలేతి పూర్తాయాం. ని. 'పూర్తానంభాస్యయోః కి లే'త్య మరః. తస్యాం భార్యాయాం-తాటకాయాం, మారీచ ఇతి సీచం-ద్రుప్రం మారీచనా మానం కంచన తనయమిత్యర్థః. జనయాంబభూవ-ఉత్పన్నయోమభూవ. 28

ఆ. తదనంతరవృత్తాంతమాహ. - ఏకదేలి. ఏకదా - విరస్తిక్ నమయే, సుందే - వినిహతే సతి అగస్త్యేనేతి శేషః. మారీచః కుంభసంభవమగస్త్యం. ని. 'అగస్త్య కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. అభిభూయ - పితృపథజనితరోహితైరగృహ్యత్య తస్య కుంభ సంభవస్య కాపాతోక్తణపతాం - రాక్షసత్వనువాప - ప్రాప్తవాత్. ని. 'రాక్షసః కోణః క్రవ్యాదిత్యమరః. తథా తాటకాపి పురుషాదినీ - నరమాంసభోజినీ, రాక్షసీ భూత్. అత్రేదం రామాయణవచనం 'అగస్త్యః పరమగుర్ధస్తాటకామభిశక్తవాః', పురుషాదీ మనోయక్షీ వికృతా వికృతాననా. ఇదం రూపం విషయ స్వం బాధణం రూపమాపున్నసీతి. 29

అ. తతః కిమిత్యాకంక్వావశ్యం త్వయేయం హంతవ్యత్యాహ - సేలి. అహ్లాన నస్య తవః పరితోషితస్య, బ్రహ్మణో పరాభిష్టో నివసన్మనః సింధురః - గళాః, లేహం సహస్రస్య ప్రాణః పరాక్రమో యస్యాస్తా. బ్రహ్మచరప్రాప్తమహాబలసంపన్నత్యర్థః. ని. 'సింధురస్సామజః కుంభీ'తి గజవర్ణాయేవ్యమరశేషః. అత ఏన అత్తజేన సమా

1 ఏకదా తు సుందే వినిహతే. 2 కుంభసంభవమునిమభిభూయ. 3 కోణపతాం.

4 కాభూత్పురుషా. 5 అజన్మసిద్ధ.

¹జనపదవిపదం విదధానా వ్యాపాదనీయా త్వయేతి.

2౬

రామస్తదాకర్ణ్య స్త్రీపథశంకామకరోత్.

కించ. — వైరోచనీం మంథరాం వసుంధరాపరాధధురంధరాం
పురా పురందరేణ వినిహతాం జనార్దనశిశృత్సార్దనాం, భార్గవజననీం చ
ప్రదర్శ్య దాశరథేరమందాం సుందవధూవధవిచికిత్సా³ముత్సారయా
మాస.

2౭

జనపదవిపదం - నిజాశ్రమదేశోపప్లవం విదధానాశుర్వాణా, సేయం తాటకా, త్వయా
వ్యాపాదనీయా నిహంతవ్యేత్యేవమబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః.

2౮

రామఇతి. రామస్తం దిక్వామిత్రోక్తం తాటకాపుత్రాంతమాకర్ణ్య శ్రుత్వా స్త్రీపథస్య
తాటకాహనస్య శంకాం భయమకరోత్. కృతవాక్.

ఆ. స్త్రీహత్యాయాః కాస్త్రనిషిద్ధత్వాతాటకావధనంశయం శ్రీరామమనసి
విద్యమానం పూర్వన్మహాంతకథనేన నిరస్యతి. 'కించ' త్యాదినా వసూని ధారయ
తీతి వసుంధరా-భూమిః 'సంక్షాయాం భృత్యావృజీ'త్యాదినా ఖచ్ 'అరుద్ధిష్వ' దిత్వా
దినా ముమాగమః. తస్యా అపరాధే - ఉపద్రవాచరణరూపే ధురంధరాం సమర్థాం
తమపద్రవాచరణతత్పరామిత్యర్థః. ధూరేవ ధురా తాం ధారయతీతి ధురంధరేతి
విగ్రహః. ప్రక్రియా తు పూర్వవత్. ఆతవివ పురందరేణ - పురు శత్రుపురాణి దార
యతీతి పురందరః ఇంద్రః. 'పూస్సర్వయోర్దారి సహా' రితి ఖచ్. 'ఖచి హస్తస్'
ఇత్యుపధాహ్రస్వః. 'వాచంయమపురందరా' చేతి నిపాతనాన్తుమాగమః. తేన
పురా పూర్వం వినిహతాం-వ్యాపాదితాం వైరోచనీం-నిరోచనో నామ రాక్షసస్తస్యా
పత్యం స్త్రీ వైరోచనీ తాం విరోచనపుత్రీం 'తస్యాపత్య' మిత్యర్థః. 'టిడ్డాణ' ఇతోఽ
వినా జీవ్. విశేషణ మేతత్తైశ్చేయాదాసీసం దేహనివృత్త్యర్థం. మంథరాం చ తథా
జనార్దనేన కామదగ్న్యరూపేణ విష్ణునా కృతం విరచితం మద్దనం విదారణం యస్యా
స్తాం ఖిన్నశీర్షామిత్యర్థః. భార్గవజననీం - పరశురామమాతరం, రేణుకాం చ ప్రదర్శ్య-
దృష్టాంతతయా నిర్దిశ్య, దాశరథీ-శ్రీరామస్వామిందామనలాంసం సువ్రవధూవధవిచికిత్సాం
తాటకావధగోచరసంశయం ఉత్సారయామాస నిరసితవాక్. ని. 'మూఢాల్యాపటు
నిర్భాగ్యా మందా స్ఫురి, విచికిత్సా తు సంశయ' ఇతి చామరః.

2౯

1 జనపదం. 2 కృతమద్దనం. 3 ఉత్సారయామాస.

ప. ఆశ్రుతశ్శృతవృత్తేన తేన సుందప్రియావధః,
 తమేవాన్వవద త్తస్య చావశ్శింజారవచ్చలాత్. 20
 తత్కాలే పితౄతాశనాశపితునా సంధ్యేన కాచిన్దునే
 రధ్వానం తరసా రురోధ రుధిరక్షోదారుణా దారుణా,
 స్వాధీనే హసనే పురీం విదధతీ మృతోస్యస్య కృత్యాత్యయ

ఆశ్రుత ఇతి. శ్రుతవృత్తేన-ప్రఖ్యాతచరిత్రేణ, అథవా శ్రుతం నిశ్చయితము
 ఖాదాకర్ణితం వృత్తం మంథరాధానిపూర్వపుత్తాంతో యువ తేన కథితేన. ని.
 'వృత్తం వద్యే చరిత్రే త్రిమృతీతే దృఢవద్భుతే' ఇత్యమరః-తేన-శ్రీరామణ, మందప్రి
 యాయా; తాటకాయా; వధః ఆశ్రుతో-ఽంగీకృతః. ని. 'దేవీకృతముదరీకృతమంగీకృత
 మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత'మిత్తమరః. అథ తస్య శ్రీరామస్య చాచి-గురురసి శింజారవ-గుణ
 ధ్వనిః స ఇతి ఫలం కవచం తస్మాత్తం తాటకావధ-మేవ అన్వవదన్-అనుసృతో-శ్చక్ర
 వాక్. తాటకావధాంగీకారసమనంతరమేవ 'బ్యాటారం చకారో-శ్చర్ధః. ని. 'హర్షీ
 బ్యాటేంజిగిణ' ఇత్యమరః. ఆశ్ర ఫలశబ్దేన నాయం శింజారవః 100 ద్వయవాస ఇత్యు
 రవస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనాదవహ్నవభేదః. 'ఫలనిశబ్దేన అన్వవద్య ప్రతిపాదనమేవ
 వ్నవ' ఇతి సర్వస్వసూత్రమ్. 20

తదా తాటకావ్యభ్యుజ్జగామేత్యాహ-తత్కాల ఇతి. తత్కాలే-శింజారవస
 మయే, పితౄతాశనాశ-రాక్షసాః, తేమం సాశస్య పితునా నూ
 చికా. శ్రీరామవధానాం రాక్షసానాం మధ్యే న్వస్య రుద్రమత్యాది భావః. అన్య
 త్ర పితౄతాశనానాం అశనస్య-భోజనస్య; పితునా, సంధ్యాయా అమరభోజనకాలత్వేన
 ప్రసిద్ధత్వాదితి భావః. ని. 'కర్ణేజవస్సుసకస్సాస్యిన్వితునో దుర్దనః భల' ఇత్యమరః.
 ఆశ్ర జతుకావ్యవచ్చట్టమోరేవ క్లిప్తత్వాచ్చట్టశ్లేషః రుధిరక్షోదేన-అన్వకృంశేన, అన్యత్ర
 రుధిరక్షోదమత్కుంకుమరజ ఇవ ఆరుణా రక్తవర్ణా, ఏకత్ర హింశ్రతయా బీభత్సి
 తత్వాదన్యత్ర స్వాభావ్యాచ్చేతి భావః. ని. 'రుధిరం కుంకుమాపృజా' రిత్యభయ
 త్రాపి నివ్యః. 'క్షోదో రజసి పేదనే' ఇతి నానార్ధరత్నమాలా, దారుణా - భయంకరీ,
 ఏకత్ర తథా భీషణాకారత్వాదన్యత్ర 'పితౄచాదిసంచారాచ్చేతి భావః. ని. 'దారు
 ణం భీషణం భీష్టం ఘోరం భీషం భయానక' మిత్తమరః. తథా హసనే-హింసాకర్తృణి,
 స్వాధీనే-స్వాయత్రే సతి,మృత్యోః పురీం యమపురీం - వివర్ణయేణ-సంయమినిమితి యా

క్రీడత్కింకరసంఘసంకటమహాశృంగాటకాం తాటకా. 2౯

1యదా దాశరథేః కర్ణమవిశత్తాటకాగుణః,

తదా ధనుర్దణస్తూర్ణం 2ప్రావిశోత్తజ్జిహ్వాసయా. ౩౦

తతో భావిని సంగ్రామే బద్ధశ్రద్ధస్య తాటకా,

వత్. స్వేషం యత్ప్రత్యం ప్రాణిషీడనవ్యాపారః తస్మాత్ప్రయేన, విపర్యయేణ, క్రీడ
ద్విర్యధేచ్ఛం విహరన్న్యః కింకరసంఘైశ్చమహాతనివహైః సంకటం - సంకులం, 'సంస్రో
దశ్చకట' జితి కటచ్. మహద్విప్రులం శృంగాటకం చతుష్పదం యస్యాస్తాం తథోక్తాం
విదధానా. దధాతేశ్వతరి 'ఉగిత' శ్చేతి జీవ. 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు'రితి సుమభావః. ని.
'శృంగాటకచతుష్పదే' ఇత్యమరః. కాచిత్రాటకా నామ రాక్షసీ తరసా-బలేన, రంహ
సా వా. ని. 'తరసీ బలరంహసీ' ఇత్యమరః. సంధ్యేవ - సాయంసంధ్యేవ, మునేః-విక్వా
మిత్రస్య, అధ్యానం-మార్గం రురోధ-నిరుద్ధవతీ, సంధ్యాయామపి నైష్ఠికానాం తాదా
త్వికానుష్ఠాననియమసేన నిరోధశర్తృత్వసంభవాదియముపమా శ్లేషసంకీర్ణా. అన్యథా
అహరహస్యం ధ్యాముపాసీతేతి విధిబలాదకరణేఽన్యథాకరణే వా ప్రత్యవాయావత్తేరితి
భావః. కార్దులవికీడితం వృత్తమ్. 2౯

యదేతి. యదా-యస్మిన్ కాలే, తాటకాయా గుణః శబ్దః సింహనాద ఇతి
యావత్. దాశరథీశ్చిరామస్య, కర్ణం-శ్రోత్రమావిశత్ 'కర్ణశబ్దగ్రహా శ్రోత్ర మిత్య
మరః. తదా తస్మిన్నేవ కాలే. తస్మాస్తాటకాయాః జిహ్వాసయా - హంతుమిచ్ఛయా
హంతేన్నన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టావ్. ధనుషశ్చాపస్య, గుణో జ్యా మార్మితి
యావత్. తూర్ణం-క్షిప్రం, దాశరథేః కర్ణం ప్రావిశత్ తాటకానిర్ద్వాదశ్రవణసమ
కాలమేవ శ్రీరామో మార్మిమాకర్ణమాచక్షేత్కర్ణః, అత ఏవాసంబంధే సంబంధ
రూపాతిశయోక్తిః. ని. 'గుణస్తావృత్తిశబ్దాదిశ్యేంద్రియా ముఖ్యతంతు' స్మితి వైజ
యంతీ. ఏతదాదివద్యత్రయమానుష్ఠానం ఛన్దః. ౩౦

తత ఇతి. తతస్తాటకా భావిని భవిష్యతి సంగ్రామే సుబాహ్వదిరాక్షససంప్ర
హారే బద్ధశ్రద్ధస్య - విహితాదరస్య, రామబాణస్య స్వప్రాణాక్ - స్వకీయప్రాణవా
యాక్, వీరపాణమకల్పయత్ - కల్పితవతీ, వీరపాణం నామ యుద్ధోపకరణమే
ఉత్సాహపథనార్థం వీరైః క్రియమాణం పానం. శ్రీరామామోఘబాణవిధ్వా సతీ
ప్రాణాక్ తత్యాజేత్కర్ణః. ని. 'వీరపాణం తు యత్పానం వృత్తే భావిని వా రణ'ఇత్య

1 స్వప్రాణా నామ బాణస్య 2 వీరపాణమకల్పయత్. ౮౧

ముని 3 కృతాశోషజ్ఞాని తాటకామాగ్నినే దదౌ,
అస్త్రాణి జృంభకాదీని జంభశాసనశాసనాత్. ౮౨

గ. తత్ర కంచన విరించిలోకప్రత్యాదేశం 4 ప్రదేశం ప్రదర్శయన్తు
వోచత. ౮౩

ప. ప్రతిదినమచదాతైర్భ్రష్టాభ్యుహ్నిహ్నిష్టైః

ప్రశమితభవభేదైస్సాననం 5 నేవ్యమానే,

మరః 'వాభావకరణయో'రతి వికల్పబద్ధుని. వీరాణాం సానన వినిహూయిత విగ్రహాః.
సాంతోఽవ్యయం శబ్దో పర్వతే. భూర్భువఃస్వరూపైః. ౮౪

మునిరితి. మునిర్విశ్వామిత్రః, బంధనాహూనం గాత్రసం శాస్త్రీని బంధితావనః
ఇంద్రః కర్తరి ల్యుట్, తస్య శాసనాత్ మహాత్మనే శ్రీరామాయ, అర్జునకావం నేహితి
నియోగాజ్ఞేతోః భృతాశోష నాయ కల్పివృషిః ఉప జ్ఞానంత ఇన్ద్రియైర్జ్ఞాని 'అనా'వస
నర్గ'ఇతి కర్తవ్యబుద్ధిత్వయః. భృతాశోషజ్ఞాని భృతాశోషాత్ జ్ఞాతాశోషిభ్యః. 'ఉప
జ్ఞోపక్రమ మి'త్యుదినా నపునఃత్వం. ని. 'ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చ కదాచిత్వ
ప్రకాశనే' ఇత్యమరశ్చ. జృంభకమాదిర్యేహం తాని జృంభకాదీని అస్త్రాని - అస్త్ర
మంత్రానిత్యర్థః. తాటకాం మథాపి హంటి తాటకామాగ్ని తస్య శ్రీరామాయ చదా-
అదాత్, ఉపదిదేశేత్యర్థః.

'కర్తృణా యమభిప్రతి స సంప్రదాన'మితి సంప్రదానత్వచ్ఛిగ్ధీ. తద్గుణసంవిక్షాన
బహువ్రీహిః. ౮౫

తత్రేతి. తత్ర వనే విరించిలోకస్య - బ్రహ్మలోకస్య, ప్రత్యాదేశం - ప్రత్యాది
శ్లోక ఇతి ప్రత్యాదేశ ఇతి విగ్రహః. తం బ్రహ్మలోకకల్పమిత్యర్థః. కంచన కమపి, ప్రదేశం
విషయం ప్రదర్శయన్, నిదర్శయన్, అవోచత ఉక్తవాన్, భగవానిని, సాతా
భావే మునిరితి శేషః. ౮౬

అ. తదేవాహ-ప్రతిదినమితి. అవదాతైః - ప్రసన్నైర్విషయైరాగ్ర్యసంబంధ
తయా నిర్వలాంతకరజైరిత్యర్థః. అతపివ బ్రహ్మైవ నిష్ఠా విక్రంతిపదం యేహం తైః,
ఆధవా, బ్రహ్మణి నిష్ఠా నియమో యేహం తైః నిదిభ్యాససంతప్తైరిత్యర్థః. అతపివ శమితా-
కాంతిం గమితాః, భవభేదాస్సంసారికక్షేణా యేహం తైః తాపత్రయవినిర్మూలైరిత్యర్థః.

1 స్వప్రాణైః. 2 వీరపాన. 3 కృతాశోష. 4 భగవానవోచత. ప్రదేశకేకం
ప్రదర్శయోచదుపదీయమానవరమహర్షో మహర్షిః. 5 నేవ్యమానః.

బలినియమనహేతోర్వామనః కాననేఽస్మి
 నృలినియమపరస్సన్మహాచారి చచార.

౮౪

¹ఆపహృతవిబుధార్తైర్వామనస్యాజమూర్తే
 రఖిలభువనభిక్షోరాశ్రమానోకహానామ్,

బ్రహ్మభిః - బ్రహ్మర్షిభిః, బ్రహ్మసిష్టైర్మహద్భిరితి పాతే మహద్భిర్మహానుభావైః ఋషిభి
 రిత్యర్థః. ప్రతిదినం - నిరంతరమితి యావత్. 'అవ్యయం విభక్తి'త్యాదినా వీష్ణుయా
 మవ్యయాభావనమానః. సాదరం సన్నేహం, సేవ్యమానే - అధిష్ఠీయమానే, అస్మిన్మా
 ననే - పుణ్యారణ్యే, వామనో-బ్రహ్మచారి, ఉపేంద్రతయావతీర్ణో మాయావటుర్విష్ణుః
 బలేర్వైరోచనేన్నియమనహేతోః బలిబంధనార్థమిత్యర్థః. వస్త్రీ హేతుప్రయోగ
 ఇతి వస్త్రీ, ఇష్టదేవతాపూజాపహారా బలయః. శౌచసంతోషతపస్సన్విధ్వయేశ్వరప్రీతి
 నాని నియమాః. తత్పరస్తదానక్షస్పృక్, చచార, బ్రహ్మచర్యనిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ ప్రావ
 ర్తత ఇత్యర్థః. ని. 'బలిః పూజోపహారే చ కరే దైత్యాంతరేఽపి చ' ఇతి నానార్థ
 రత్నమాలా. వితదాదిశ్లోకత్రయం మాలిసేవృత్తమ్. ౮౪

ఆపహృతేతి. ఆపహృతా - నిరస్తా, విబుధానామింద్రాదిబృందారకాణామూర్తిః
 వీడా యేన తస్య. ని. 'ఆర్తిః వీడాధనుష్కట్యో' రిత్యమరః. న జాయత ఇత్యుజో
 విష్ణుః 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత' ఇతి దప్రత్యయః. తన్మాద్యైః. శ్రీవిష్ణువతారస్యేత్యర్థః.
 (వామనవ్యాజమూర్తేరితి పాతే వామన ఇతి వ్యాజః కవటో యస్మాస్తాదృశీ మూర్తి
 ర్యస్యేతి బహువ్రీహిగర్భితబహువ్రీహిః విష్ణోరిత్యర్థః. విశేషణమాత్రప్రయోగో విశేష్య
 ప్రతిపత్తావతి వాచనః) ఆఖిలభువనభిక్షో - పాదత్రయపరిమిత భూతలయాచ్ఛాప
 దేశేన త్రిభువనభిక్షాతత్పరస్యేత్యర్థః. 'సనాశం నభిక్ష ఉః.' వామనస్యాశ్రమే -
 తపఃపనే, యే అనోకహాః - వృక్షాః, అనసః శకటస్యాకం గతిం ఘృంతీత్యనోకహా
 ఇతి విగ్రహాః. ని. 'అనోకహాః ఘటస్సాల' ఇత్యమరః. తేషామియం పరిదృశ్యమానా
 అతినిలా అన్యంతశ్యామలాకారా, తథా వ్యాప్తా - ఆపృతాః దిగ్ద్వీయనీమాః -
 దికాం వ్యోమ్నశ్చ సీమాః. పర్యంతభువో యయా సా. ఆక్రాంతదిక్షభ్రాంతరాశ్చై
 నాలినమున్నతేత్యర్థః. ని. 'సీమసీమే స్త్రీయాముభే' ఇత్యమరః. నాంతపాతేఽసీమన
 ఇతి నిషేధాన్న జీవ. ఇదం చ విశేషణద్వయం విభక్తిపరిణామేన వామనేఽపి
 యోజ్యం, తలిః - శ్రేణిః, స్వయమపి లోకం - త్రిభువనమిత్యర్థః. చాతావేక

తతిరియమలినీలా వ్యాప్తగోష్ఠ్యమసీమా
స్వయమపి పరిమాతుం లోకమభ్యుద్యతేన.

౮౫

ఇతి వివిధరసాభిః కౌశికవ్యాహృతాభి
శ్శృతిపథమధురాభిః పావనీభిః కథాభిః,
గళితగహనకృచ్ఛం గచ్ఛతోద్దేశరథోఽ
స్సమకుచదివ సద్యస్తాద్యశం మాన్వదైర్ఘ్యమ్.

౮౬

గ. తతస్సిద్ధాశ్రమం ప్రవిశ్య విశ్వామిత్రస్సత్రసూంభత. ౮౭
తదనంతరమంతరిక్షాంతరాళిదాపతంతరమంతరాళీభయూనకం

వచనం. పరిమాతుమిమతావధారణేన పరిచ్ఛేదం అభ్యుద్యతే - సమయ్యజ్జీవ ప్రతి
భాతి పశ్యతి శేషః. 'సంసర్గజాః పుణ్యగుణా భవంతీ'తి వ్యాయన త్రిగుణవచనమును
స్తత్ర భవతో వామనస్య సహవాసవశాత్ తదవ్యవస్థాయనునీ తథా నిర్వచనముజ్జీవ
ప్రతీయత ఇత్యర్థః. అత్రోన్నత్యగుణనిమిత్తా అభ్యుద్యతవ్యవహారివ్యసూతో'ప్రేక్షా
వ్యంజకసద్భావాద్యాచ్యా.

౮౫

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ వివిధాః - బహుప్రకారాః, తస్మాత్ సా ఆస్వాదా
యాసాం తాస్తథోక్తాస్తాభిః శ్రుతీనాం పంథాః శ్రుతిభిః ఋషిసూక్తిభిః సమా
సాంతః తస్య మధురాభిః శ్రవణానందకరీభిరత్యర్థః. పావనీభిః - పవిత్రాభిః, కౌశిక
వ్యాహృతాభిః - విశ్వామిత్రకథితాభిః, కథాభిరుసాఖ్యాజ్జర్జీకుభిః. 'చింతివ్రాజగధి
కుంబిచరప్' శ్చేత్యజ్ఞురీత్యయః. గళితమగతం గహనగృచ్ఛం కావనవనచారజనిత
కష్టం యస్మిన్ కర్తవ్య తద్యథా భవతి తథా. ని. 'స్వాక్రచ్చం గృహ్యమాభి' మిత్య
మరః. గచ్ఛతోఽదాశరథోఽరామలక్ష్మణయోః, అదృశం తథావిధం, అత్యధిక
మిత్యర్థః. 'త్యదాదిభు దృశోనాలాచనే కణ్' చేతి కణ్ ప్రత్యయః. 'ఆసర్వనామ్నో'
ఇత్యాత్వం. మార్గైర్దైర్ఘ్యం మార్గాయామః. సద్యస్సమకుచదివ సంభవమగమదిపత్య
ప్రేక్ష. విశ్వామిత్రకథితమధురతరకథాశ్రవణకౌతూహలపారవశ్యజ్జనీయూనవిమర్శో
నేదీయానివ ప్రత్యభాదిత్యర్థః.

౮౬

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం విశ్వామిత్రః సిద్ధాశ్రమం - నిజశబ్దవచనం - ప్రవిశ్య,
సత్రమారభత - క్రతుదీక్షితోఽభూదిత్యర్థః.

౮౭

తదనంతరమితి. తదనంతరం - సత్రప్రారంభానంతరం, అంతరిక్షాంతరాళి న్నభో

తం పలాశగణమవలోక్య పలాయమానాః కరతలగళితసమిత్కుశాః
కుశికనందనాం తేవాసినస్ససంభ్రమమభిలషితాహవాయ రాఘవాయ
న్యవేదయన్.

౮౮

ప హృత్వాద్రేళ్ళిఖరాణి తాని పరితః ఊప్త్యా హసిత్యా క్రుధా
కృత్వా హస్తవిఘట్టనం తత ఇతస్థిత్యా నటిత్వా ముహూః,
సిక్త్వా త్వామస్పృశా స్రజాంత్రకృతయా బద్ధ్యా కచాన్ ఖేచరా

వివరాదాపతంతముపసర్పంతం, అంతకాసీకభయానకం యమకింకరసేనాభయంకరం,
పలాశానాం - సుబాహుమారీచాదిరాక్షసానాం, గణం - సమూహమవలోక్య-దృష్ట్యా,
పలాయమానాః - ప్రద్రవమాణాః, అతఏవ కరతలేభ్యో గళితం - స్తస్తం, సమిత్కు-
శం - సమిధః కుశా దగ్భాశ్చ యజ్ఞీయా యేహం లే తథోక్తాః. ని. 'అస్త్రీ కుశం
కుఖో దర్భ' ఇత్యమరు 'జాతిరస్రాణినా' మితి ద్వంద్వైకవద్భావే బహువ్రీహీః, కుశిక
నందనాంతేవాసినో విశ్వామిత్రశిష్యాః. అంతే సమీపే వసంతీత్యంతేవాసినః. ని.
'ఛాత్రాంతేవాసినా శిష్య' ఇత్యమరు. శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యులక్ అభిలషితాహ-
వాయ - సమరోత్సుకాయేత్పర్థః. రాఘవాయ శ్రీరామాయ, ససంభ్రమం-సోద్యేగం;
న్యవేదయన్ - వ్యజ్ఞచక్.

౮౯

అ. నివేదనప్రకారమేవాహ - హృత్వేతి. అద్రేళ్ళిఖరాణి - గిరిశృంగాణి
హృత్వా - ఆసీయ, తాని శిఖరాణి, పరితః ఊప్త్యా-సమంతాద్వికీర్ణ, తథా హసిత్యా-
అట్టహాసం కృత్వా, క్రుధా - రోధేన. ని. 'రోషక్రొధామర్షరోషప్రతిఘాతట్కుఢా
స్త్రీయా' మిత్యమరు. హస్తవిఘట్టనం - కరతలాస్ఫులనం, కృత్వా, తత ఇతః
స్థిత్యా సమంతాద్వాన్యేత్యర్థః, ముహూః నటిత్వా పునఃపునరుత్సాహనాట్యం
కృత్వా, త్వాం - మేదినీమస్పృశా రక్షేన సిక్త్వా - ఆప్తాప్య. ని. 'త్వాపనిర్దేదినీ మహీ,
రుశిశేఽన్యన్దోహితాస్తరక్తక్షతజశోజిత' మితి చామరు. తథా అంత్రకృతయా
స్రజా - అంత్రనిర్మితయా మాలయా, కచాన్ - శిరోదుహాన్, బద్ధ్యా - సంగ్రధ్య,
తథాగ్నేస్సదృశా - అగ్నిశ్వాలాకల్పయా, దృశా నిజదృష్ట్యా, ఖేచరంతీతి ఖేచరాః -
అంతరిక్షచారిణశ్చరణాదయః 'తత్పురుషే కృతి బహుళ' మిత్యులక్. తాన్ దధ్యా-
సంతాప్య, నిశిచరాః - రాక్షసాః. దివో రంధ్రం - నభోఽంతరాళం, రుద్ధంత్యావృ

స్థధ్వాగ్నేస్ససృశాదృశానిశిచరా సంధంతి రంధ్రం దివః. ౮౯

ఇతి.—సంక్రాంతవత్సాంతరగాధిసూనో

స్సంపర్కపుణ్యాదివ¹ రామభద్రః,

క్షాత్రక్రమాత్పిష్టలదండయోగ్యః

జ్వంతి, ఆచ్ఛాదయంతీత్యర్థః. ఇతి వివరం న్యవేదయంతి పూర్వేణ సంబంధః. కాద్యం వికీడితం పుత్రం. ౮౯

అ. తతః కిం జాతమిత్యుత ఆహ - సంక్రాంతేన, 'వత్సాంతరగా' మితి ధాతోః సంపదాదిత్వాత్క్రిచ్. గమ్యాదీనామితి వత్సాంతరగా అనునాసిద్ధిః. ఏ తుగాగ మేవ క్షుదితి రూపం సిద్ధం. క్షతో నాశాత్ప్రాయశః ఇతి వీక్రం క్షత్రవర్ణః. 'సూ'తి యోగవిభాగాత్ప్రత్యయః. తస్య సంబంధీ యోగ్యః (సప్తాశ్రి)యూత్ క్షత్రియసంసారచక్రమాదిత్యర్థః. పిష్టలదండయోగ్యః - ఆశ్వత్థదండధారణార్హ్యః, ఉపనయననమయే తథా విధివిహితత్వాదితి భావః. ఏ. 'పిష్టలం కుంభరూపం, ఆశ్వత్థం ఇత్యమరః. రామభద్రః - శ్రీరామః, అన్యో వర్ణః వర్ణాంతరం. ఏ. 'అంబరమంజూనాధిపతిభానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్య' ఇత్యమరః. సుప్సూ'మితి సమావేశః. పుష్కరింశం నదీసంసారస్సంప్రాప్తం వర్ణాంతరం బ్రాహ్మణ్యం యస్య స తథోక్తిః. తస్య గాధిసూనోగ్ధాధిరాజవందనస్య, విశ్వామిత్రస్య; సంపర్కేణ సహవాసేన, యష్టుణ్యం - సుప్సూతం తస్మాదివేతి హేతుత్వేన. పలాశదండే - కింకుదండధారణే, ఆదృశః - ఆదరవాక్ పాణిర్యస్య స తథోక్తిః, బ్రాహ్మణస్య పలాశదండధారణవిధానాత్. 'తస్య చ సంపర్గణాదోషగుణా భవంతి' న్యాయేన సంభావితత్వాత్పితి భావః. తస్మా పలం మంజుమత్సంతీతి పలాశః - మంచీచాదిరాజసాః. తేహం దండే - విక్షణే, ఆదృతపాణి ర్యగ్రహస్త ఆసీత్. విశ్వామిత్రవిష్యవాశ్వత్థవానంబరమేవ, రాక్షసవిషయ్య గ్రోహమాదిత్యర్థః. అదృతపాణిర్యుత్ర యద్యపి పాదేరచేతనస్య అదృశస్త్వం చేతనధర్మో న యుజ్యతే. తథాపి తద్వత్ శ్రీరామేణ సహభేదాభ్యవసాయాదౌపచారిక ఇత్యవగంతవ్యం. నను తేహం దండాః పాలాశో బ్రాహ్మణస్యాదుంబరః క్షత్రియస్య బైల్వోఽపి వైశ్యస్యేతి గృహ్యప్రకారేణ క్షత్రియస్యాదుంబరదండవిధానాత్, అత్ర పిష్టలదండయోగ్య ఇతి వత్సం కథముపయుక్తమితి యేత్, సస్యం పాలాశవిల్వయోద్ధండే బ్రాహ్మణస్య, న్యగ్రోధచలదళయోః క్షత్రియస్య. కిలూనుంబరయోః

పరాశదండదృతపాణిరాసీత్ ౯౦

మారీచనీచమతిరాహవమారచయ్య
క్షీప్తః క్షణేన రఘునాయకసాయకేన,
మధ్యేపయోనిధి భయేన నిమగ్నమూర్తి
ర్వేషం పుషోష జలమానుషనిర్విశేషమ్. ౯౧

సుబాహురాహవోన్మత్తః కృత్తః కాకుత్స్థపత్రిణా,
ముసీనామనభిప్రేతః ప్రేతనాథాతిథిః కృతః. ౯౨

ర్విశ' ఇత్యాదిస్మృత్యనుసారాత్ విష్ణులదండయోగ్యత్వకథనం న విరుద్ధ్యత ఇత్యుల
మతిప్రసంగేన; అత్ర విష్ణులదండయోగ్యోఽపి పరాశదండదృతపాణిరితి సర్వతో
విరోధస్య రాక్షసశిక్షణవరతయా పరిహృతత్వాద్విరోధాభాసాలంకారః 'ఆభాసలే
విరోధస్య విరోధాభాస ఇవ్యత' ఇతి లక్షణాత్. స చోక్తౌప్రేక్షానుప్రణిత ఇతి
సంకరః ఉపజాతివృత్తమ్. ౯౦

మారీచేతి. మారీచ ఇతి నీచమతిరపశదబుద్ధిః రాక్షసః, మహాత్మనా - జగదేక
వీరేణ, శ్రీరామేణ సహ యోధ్యం న శక్యత, ఇతి సమ్యగుద్ధృత్యభావాన్నిచమతిత్వమప
గంతవ్యం; ఆహూయంతే శత్రవోఽస్మిన్నిత్యాహవః యుద్ధం 'ఆజి యుద్ధ'ఇతి హ్వ
యలేరాజ్ పూర్వాదప్రత్యయే సంప్రసారణం. ని. 'ఆహవస్సంగరే యాగ' ఇతి
నిశ్చయః. తం ఆరచయ్య కృత్వా, 'ల్యపి లఘుపూర్వా' దిత్వయాదేశః. రఘునాయకస్య
సాయకేన - వాయువ్యాప్తేణ, క్షణేన - క్షణమాత్రేణ, విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయ
మేతత్ (వస్తుతః కార్యమాత్రం ప్రతి కాలస్య హేతుత్వాద్ధేత తృతీయా) క్షిప్తః
ప్రేతశస్మిన్, శుష్కజ్వలదవిత్యర్థః. మధ్యేపయోనిధి - పయోనిధేర్నధ్యే. 'పారే మధ్యే
పయోనిధే'త్యవ్యయాభావః. తత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వం మధ్యకర్ణస్య, భయేన
ప్రకాశసంచారే పునః ప్రహరణితి భీత్యా నిమగ్నమూర్తిర్లంఠస్త్రితశరీరస్మా జల
మానుషజ్వలజనితమానుషవేషాన్నిర్విశేషమవిశేషం తత్కల్పమిత్యర్థః. వేషం భూమి
కాం, పుషోష - పోషితవాక్, తద్వజ్జలధిమధ్యే నిమజ్జాతివృద్ధిత్వార్థః. వసంతతిలకా
వృత్తమ్. ౯౧

సుబాహురితి. ముసీనామనభిప్రేతః - అసమ్మతః, ఆహవోన్మత్తో - యుద్ధో
న్మత్తః, సుబాహుర్నామ రాక్షసః. కాకుత్స్థపత్రిణా శ్రీరామబాణేన. ని. 'పత్రిణో
శరపక్షిణా' దిత్వమరః. కాకుత్స్థకర్ణో హ్యభ్యాతః. కృత్తః - చిన్నస్పృక్. 'కృతీ ఛేదన'

వంశస్పృశా హృదయహరిఫలాన్నితేన

రామేరితేన ¹సమాసా సమా సాయశేన,

²స్నేహద్విలేన నిరగాదను రాగిణీవ

³ప్రాణావళీ హృదయతః పిశితాశనానామ.

౯౩

ఇతి ధాతోః కర్తణి క్తః. ప్రేతనాథాతిథిరంతకస్యాగ్నుకబంధుః, గృహః, మనిషః
ఇత్యర్థః. ప్రేతనాథాతిథీకృత ఇతి చ్యవంతసాతేఽన్యాయమేవాధ్యః. ౯౩

వంశేతి. వంశస్పృశా - వెలుసంధివన, సత్కులప్రసూతేన చ. ని. 'వంశః
పృష్ఠాస్థిచేహార్ధ్వకాష్ఠే పహా టలే గుణ' ఇతి విశ్వః. స్పృశోఽనుదాగే నిష్కా. హృద
యహరిఫలాన్నితేన ఉరోవిదళనకారిబాణాగ్రయంతేన, మనోహరలాభసమృద్ధేన చ. ని.
'హృదయం మనసారసోః, ఫలం బాణాగ్రలాభయో' నిత్యభయప్రాప్తి విశ్వప్రకాశః.
స్నేహద్విలేన-తైలాదిస్నేహద్రవ్యపరిలేపితేన, సాహృద్ధకరిపూర్ణేన చ. ని. 'స్నేహాఽ
స్త్రీ ద్రవపద్యయోరితి వైజయంతీ. రామేరితేన - శ్రీరామప్రయుక్తేన, అధిరామ
ఇత్యుదీరితేన చ రామాభిరితేన రత్యర్థం ప్రేరితేన చ; సుందరీణాం చ్యవంతుభిలషణీయ
నేత్యర్థః. ని. 'సుందరీ రమణీ రామేత్యమరః. సాయశేన సమా బాణేన సాకం. ప్రాణ
నాయకేనేతి చ గమ్యతే. పిశితాశనానాం - మాతృషేషరాక్షసానాం, ప్రాణావళి-వంశ
ప్రాణశ్రేణిః, హృదయతః-హృత్ప్రదేశాత్ పంచమ్యాక్షసి. అనురాగిణీ - అనురాగవతి
యువతిరివ, సమాసా - శీఘ్రం స్వరాదిపాతా దన్యాయమితి కాకటాయనః. నిరగాన్నిర్ద
గామః శ్రీరామకరతాడితా రాక్షసాస్త్యక్షణం ప్రాణాం ప్రత్యక్షానిత్యర్థః 'ఇణో గాలంజీ'తి
లుగాదేశః. అత్ర ప్రాణావళినిర్గమనసాయకనిర్గమనయోః కార్యకారణయోరసమాభావి
స్సమాభావోక్తేః కార్యకారణపూర్వాదర్శనిదర్శయదూపాతికయోక్త్యుపదేవిని సహా
రలంకారః 'సహాశేనాన్వయో యత్ర భేదవికయోక్తిః, కర్మితోదమ్యుదర్శంతా
సా సహాక్షిరిహేమ్యత' ఇతి లక్షణాత్. సాయకపన్నిర్దగామేర్మోదమ్యుకల్పనయా
కారణగతాశుభావప్రతీతేశ్చమత్కారి రహస్యం, తథా ప్రస్తుతసాయకవిషయసా
మ్యుదప్రస్తుతప్రాణనాయకప్రతీతేనమాసోక్తిః. 'విషయనాం తాత్పర్యం యత్ర
ప్రస్తుతవర్తినాం, అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాక్షిరిమ్యత'ఇతి లక్షణాత్. ఇదం
చాలంకారద్వయమన్యోన్యవైరపేక్ష్యాత్సంస్పృష్టం అనురాగిణీచేర్యుపమాసాపేక్ష
తత్వాత్తయా సంకీర్ణత ఇతి సంక్షేపః. వసంతలిలకావృత్తమ్. స్నేహాన్నిలేనేతి
పాతాంతరిమ్.

౯౩

1 రఘునాయకసాయశేన. 2 స్నేహాన్నితేన. 3 ప్రాణావళి.

అథ నిశిచర¹ మాథాద్వీతవై తానవిఘ్నా
మునిరవభృథకృత్యం విశ్వహృద్యం సమాప్య,
అమనుత జయలక్ష్మ్యా రామమాజ్ఞా సమేతం
యజనజనితమూర్త్యా యోక్తుమవ్యాజలక్ష్మ్యా.

౯౪

గ. అథమిథిలాంప్రతి ప్రస్థితః²కాశికః³కాకుత్స్థమకథయత్. ౯౫
పురా ఖలు కుశేశయాసనజన్తా⁴కుశాభిధానో రాజర్షిః⁵కుశాంబ

అథేతి. అథానంతరం, మునిర్విశ్వామిత్రః, మధ్యత ఇతి మాధః మధనం భావే
కుజ్. నిశిచరాణాం - రాక్షసానాం, మాథాత్సంహరణాజ్ఞతో, వీతవైతానవిఘ్నా
నిరస్తయాగీయాంతరాయస్సక్, విశ్వహృద్యం - విశ్వజనమనోహరం, లోకద్రోహిరా
క్షసంహరణపూర్వకత్వాల్లాంశకారకత్వాచ్చ సకలసమృతమిత్యర్థః. అవభృథకృత్యం -
దీక్షాంతనానిదికర్త. ని. 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ' ఇత్యమరః. సమాప్య -
కృత్వా, అజ్ఞా - యుక్తే. ని. 'సమిత్యాజసమిద్యుధ' ఇత్యమరః. జయలక్ష్మ్యా - విజయ
శ్రీయా, సమేతం-సహితం, రామం - శ్రీరామభద్రం, యజనే - జనకయజ్ఞే, జనితా
మూర్తిర్యస్యాప్రయా తత్రావతీర్ణయేత్యర్థః. అవ్యాజలక్ష్మ్యా - సీతారూపిణ్యా, నిజయా
శ్రీదేవ్యా, యోక్తుం సంఘటయతుం, అమనుత - అబుధ్యత, యాగార్థం జనకే
నాపహతో భగవాన్విశ్వామిత్రః తత్ర ధనుర్భంగపూర్వకం, విష్ణుమూర్తే - శ్రీరా
మస్య, సీతారూపలక్ష్మీవివాహో భవిష్యతీతి మనసి నిశ్చిత్య లక్షణానుగతం శ్రీరామం
నేతుమైచ్ఛదిత్యర్థః. అత్రేదం విష్ణుపురాణవచనం. 'రాఘవత్వేభవత్సీతా రుక్మిణీ
కృష్ణజన్తని, అన్యేష చావతారేష విష్ణురేషునపాయస్తి'. మాలినీవృత్తమ్. ౯౪

ఆ. తదను మునిః శ్రీరామం ప్రతి నిజవంశకథాం కథయితుం ప్రారభతేత్యా
వా. — అథేతి. అథానంతరం, మిథిలాం-జనకనగరిం ప్రతి, ప్రస్థితః-ప్రవృత్తః, కాశికో
విశ్వామిత్రః, కాకుత్స్థం-శ్రీరామం ప్రతీక్షం-సక్ష్యమాణిరీత్యా. అకథయతి. ౯౫

అ. తదేవ వివృణోతి - పురేతి. పురాఖలు పూర్వకాలే, ఖలు శబ్దః కిలార్థకః
వాక్యాలంకారే వా. కుశేశయాసనాత్కములాసనాద్భ్రుచ్చాణో జన్త యస్మేతి వ్యధి
కరణబహువ్రీహిః 'అపర్వో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్తాద్యుత్తరపద' ఇతి వాచనః.
ని. 'శతపత్రం కుశేశయ' మిత్యమరః. కుశాభిధానః - కుశనామా, రాజర్షిః-రాజోత్త

1 మాతాచ్ఛాంత. 2 విశ్వామిత్రః. 3 కాకుత్స్థయోః. 4 కుశాభిధానో.
5 కుశనాభకుశాంబ.

ప్రముఖైశ్చతుర్భిః కాశాంబీమహోదయధర్మారణ్యగిరిప్రజాఖ్యానాం
పురీణాం ¹కర్తృభిః పుత్రీ బభూవ. ౯౬

కుశనాభస్తు ఘృతాచ్యాం కన్యాశతమజనయత్. ౯౭

కన్యాస్తాసన్నద్ధయావనాః కామయమానః పవమానః ప్రత్యా
ఖ్యానాత్ప్రత్యాపన్నమమ్యరాసామవయవేష్వనాన్జనమతసుత. ౯౮

అథ విదితవృత్తాంతేన ²కుశనాభేన క్షమామేన ప్రతిక్రియాం

³మన్యమానేన చూళిసూసవే ⁴సామదేయాయ రాజ్ఞే బ్రహ్మ

మః. కాశాంబీమహోదయః ధర్మారణ్యం గిరిప్రజాఖ్యాత్యా యాసాం ¹అసాం పురీ
ణాం - పక్షనానాం, కర్తృభిః ఉద్దేశప్రమేదేన నిర్దాతృభిః కుశాంబిః ప్రముఖ
అద్యో యేషాం తైః కుశాంబకుశనాభాధూర్తరజనవసునామభిశ్చతుర్భిః కుశాంబిః పుత్రీ
పుత్రవాన్బభూవ కుశాంబాదీక చతురః పుత్రాన్జనహాపాయషకాగినో జనయామూసే
త్యర్థః. తత్ర కుశాంబేన నిర్వృత్తా కాశాంబీత్యన్నద్ధపంక్షా 'లేన నిర్వృత్త' మిత్యదో
'టిద్ధాణ' ఇతి త్యాది నా జీవ. అన్యత్పురత్రయమైర్భి కనామాంకితమిత్త్యనగంభవ్యమ్. ౯౬

తత్ర నృపితామహస్య కుశనాభస్య వృత్తాంతమాహ—కుశనాభ ఇతి. కుశనా
భస్తు అవధారణార్థకస్తు శబ్దః. ఘృతాచ్యామపసరసి కన్యాశతం శతపంఖ్యాకాః
కన్యకాః, అజనయత్ - ఉత్పాదయమాన. ౯౭. కన్యా ఇతి. సన్నద్ధయావనాన్బం
పూర్ణతారుణ్యాః తాః కన్యాః కన్యకాః, కామయమానః - అభిలషమాణాః, ఉద్యావ
విహారనమయ ఇతి భావః. పవమానో - వాయుః, ప్రత్యాఖ్యానానో - వయం పిత్ర
ధీనాః తమభ్యర్థయేతి పరిహారాద్ధేతోః ప్రత్యాపన్నమమ్యరత్సన్నా'భిధన్వత్. ని.
'మమ్యరైస్యే క్రతౌ క్రథీ' త్యమరః. అసాం - కుశనాభకన్యకానాం, అవయవేషు
అనార్దవం - కాటిల్యమతసుత. వక్రపాణిపాదాస్తాశ్చకారేత్యర్థః. తథా క్రిరామా
యణే. 'తాసాం' తద్వచనం శ్రుత్వా వాయుః పరమహావనః. ప్రవిశ్య నర్దవగాత్రాణి
బంధం భగవాన్పురీఠి. ౯౮

అథేతి. అథాంతరం, విదితో - విజ్ఞాపితో, వృత్తాంతః - కన్యకాంగైకత్యా
పాదనయాపాదయేన లేన, తథా, క్షమాం-క్షాంతిమేన, న తు కొధమిత్యేవకారార్థః.
ని. 'క్షితిక్షాంత్యోః క్షమే' త్యమరః. ప్రతిక్రియాం మన్యమానేన క్షమైవాత్మోచితా
న తు కొధ ఇతి తూష్టిం భూలేనేత్యర్థః. లేన కుశనాభేన చూళిసూసవే - చూళిసూ

1 కర్తృభిశ్చతుర్భిః. 2 కుశనాభేన లేన. 3 మన్యామేన. 4 సామదేయాయ.

దత్తాయ¹ ప్రదత్తాస్తాః ప్రకృతిస్థా బభూవుః.

FF

పునరపి కుశనాభస్తు పుత్రీయక్ పితుః ప్రసాదాదగాధసత్వాక్
గాధిసంజ్ఞానస్తత్తాతపాదానుదపాదయత్.

౧౦౦

ఇత్థం దాశరథిః కాశికోత్పత్తికథానిశమననిరాయామయామినీ
యామానుబంధో బంధూక² స్తబకబంధురేణ సంధ్యారాగేణ
ప్రాచీముఖే శోణీకృతే శోణాభిధానం³ దధానే నదే ప్రవ

మకమునిపుత్రాయ, సోమదేయాయ-సోమదాఖ్యగంధర్వాంగనాసంభూతాయ, మాళినా
సోమదాయామత్పాదితామత్యర్థః. 'స్త్రీభ్యో ధ'గిలి ధక్. బ్రహ్మదత్తాయ-బ్రహ్మదత్త
నామ్న, రాక్షే ప్రదత్తాః-భార్యత్వేన ప్రతిపాదితాస్త్యుః, తాః కన్యాః, ప్రకృతి
స్థాః - తత్ప్రభావాద్యథాపూర్వరూపాః బభూవుః.

FF

పునరితి. కుశనాభస్తు పునర్భూయోఽపి పుత్రీయక్ - పుత్రమాత్మన ఇచ్ఛక్,
అన్యన్యార్థమితి భావః. సువ ఆత్మనః క్యచ్. పితుః - కుశస్య రాజ్యం, ప్రసాదాదనుగ్ర
హాత్ అగాధసత్వానధికబలాక్, గాధిసంజ్ఞా తన్నామకాక్, అస్తత్తాతపాదాక్
అస్తత్ప్రతికరమిత్యర్థః. ఉదపాదయదుత్పాదితవాక్. ని. 'తాతస్తు జనకః పితే' త్యుమరి.
తాతపాదానితి బహువచనం పూజార్థం గాదపాదానితి వత్.

౧౦౦

ఇత్థమితి. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, దాశరథిః-శ్రీరామః, కాశికోత్పత్తికథాయాః
విశ్వామిత్రోదయోపాఖ్యానస్య, నిశమనేనాకర్తవ్యమేన, నిరాయామః - ఆయామరహితః
అదీర్ఘ ఇతి యావత్. యామిన్యాః - నిశాయాః, యామానుబంధః - ప్రహరానువృ
త్తిర్యస్య స తథోక్తః. కథాశ్రవణజనితకాతూహలపారవశ్యాత్సంకుచితవత్ప్రీతియమాన
ప్రియామ ఇత్యర్థః. ని. 'ద్వై యామప్రహరా సమా' విత్యుమరి. తథా బంధూక
స్తబకవత్ - బంధూకపుష్పగుచ్ఛవత్, బంధురం - మనోజ్ఞం. ని. 'బంధూకో బంధు
జీవక' ఇత్యుమరి. 'తేన సంధ్యారాగేణ ప్రాతస్సంధ్యారుణిమ్నా, ప్రాచీముఖే - పూర్వ
దిగ్భాగే శోణీకృతే-అనురంజితే, స్వసావర్ణ్యమాపాదితే సతీత్యర్థః, అభూతతద్భావే
చ్యుః. అస్య చ్యువితీ ఈకారః శోణ ఇత్యభిధానం నామ దధానే - ధారయతి
దధానే కర్తరి కానచ్. నదే - ప్రత్యక్షానీతసి, శోణాఖ్యపుణ్యప్రవాహజలే ఇత్యర్థః.
ప్రాణీతసో నద్యః ప్రత్యక్షానీతసో నదాః. నర్వదాం విశేష్యామః. ని. 'శోణ

1 దత్తాః. 2 స్తబకసుందరబంధురేణ. 3 ప్రాచీముఖేన శోణీకృతేన. 4 దధానేన
నదేన.

ర్థిత ప్రత్యూషకృత్యః కృతనియమేన మునినా సహ గంగా
ముపతిష్ఠమానేన పథా ప్రాతిష్ఠత. ౧౦౧

ప. ఆజానపావనక్షీరాం వృషానందవిధాయినీమ్,

స్తరళపాదపే, నజేఁగ్నో రక్షయగే రాగ' ఇత్యభిధానాత్. ప్రవర్తిత ప్రత్యూష
కృత్యః-విహితప్రాతస్సానసంధ్యాపందనాది నిత్యకర్తవ్యతంత్రస్యై, కృతనియమేన -
విరచితానుష్ఠానేన, మునినా సహ - విశ్వామిత్రేణ సాకం. ని. 'సాకం సత్రా సమం
సహే' త్యమరః. గంగాం భాగీరథీం ఉపతిష్ఠమానేన అనునరథా పథా గంగాప్రావ
కమాగ్నేత్యర్థః. 'ఉపాదేవపూజేత్యాది నా శానచ్. ప్రాతిష్ఠత - ప్రావర్తత, 'సమ
నీప్రవిభ్యిష్ఠ ఇత్యాత్మ సేవదం. పథత్యత్ర శృతీయాదిగానే ప్రకృత్యభిధాన ఉప
సంఖ్యానాత్ప్రతీయోపపత్తిః. 'సమేన ధావతీతి వత్ తత్రాపి భగో గరణాన్వయ్య ప్రతీ
యమానత్వాత్కర్తృకరణయోరేవ తృతీయేతి భావ్యుపాది. అథాపి శానిధానం.
'దక్షిణేన ప్రవృత్తా' ఇతి. బంధుక స్తబకబంధురేత్యత్ర ఉపమా, శానిధానే ఇత్యత్ర
సదస్య స్వస్థైర్ లయం విహాయ సంధ్యారాగ గ్రహణోత్తే ప్రస్తుతాలంకారః. 'తస్మిన్ స్వస్థి
గుణత్యాగాదనోత్కృష్టగుణావృత్తి' ఇతి లక్షణాత్. ౧౦౧

ఆజానేతి. సోఽయం శ్రీరామః, ఆజానపావనం - స్వభావశుద్ధం, క్షీరం -
వరం యస్యాస్తాం 'శుద్ధం భాగవతస్యాన్నం శుద్ధం భాగీరథీజల' మితి వచనాదితి
భావః. ఆజానశబ్దః స్వభావే రూఢః. ని. 'సహజం నిజమిజాన'మితి లాఁకాత్. అథవా
జనానాం సమూహో జానం 'తస్యసమూహ' ఇత్యుచ్ఛే. ఆనందంతాద్వహిరభ్యంతరే
చేత్యర్థః. జానం-జనసమూహం, పావయతి స్నానపానాభ్యాం చవిత్రికరోతీతి ఆజాన
పావనం, క్షీరం యస్యాస్తాం తథోక్తం. ని. 'క్షీరం స్వాన్నిరముగ్ధయో'రితిరత్నమాలా.
వృషైర్యమనియమానీభిర్ధర్మైర్య ఆనందః తం విదధాతీతి వృషానందవిధాయినీం తీర్థవిహ
స్నాననియమాదికర్తృణాం నిశ్రేయశహేతుత్వేన కాస్త్రప్రసిద్ధేః బ్రహ్మసప్తకరీమిత్యర్థః.
యద్వా వృషాణాం ధర్మాణాం ఆనందముల్లాసం విదధాతీతి లక్షోక్తం, ధర్మాభివృద్ధికరీ
మిత్యర్థః. అథవావృషా ఆనందం చ విదధాతీతి తథోక్తం, సమస్తధర్మనిర్వహణ
ద్వారా నిరతిశయానందానుసంధాయినీమిత్యర్థః. ని. 'వృషస్సృష్టద్వానజే ధత్తే సారభేయ
చ శుక్లజే, పుంరాశిభేదయోశ్చృంగాయం మూషికశ్రేష్ఠయో రశీ'తి విశ్వః. 'సుకృతే
వృషభేవృష' ఇత్యమరశ్చ. శ్రుతిప్రణయినీం - శ్రుతిపరిచితాం, వేదప్రతిపాద్యమి
త్యర్థః. సితాసితే సరితౌ యత్ర సంగతే' ఇత్యాది శ్రుతిప్రసిద్ధత్వాదితి భావః. ని.

శ్రుతి ప్రణయినీం సోఽయమాపగామాప గామివ.

౧౦౨

ప్రణయస్సౌత్పరిచయే యాచ్ఛాయాం సౌమ్యదేహి చేతి యాదవః అథవా తరం గసంగతఘమఘమధ్వనిభిః శ్రోతానందకరీమిత్పర్థః. ని. 'శ్రుతిః శ్రోతే తథామన్యాయే వార్తాయాం శ్రోతృకర్తణీతి విశ్వః. ఆపాం సమూహః ఆపం సహాయార్థేఽన్. లేన గచ్ఛతీత్యాపగా 'అన్యేష్యసి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః. ఉపపదసమాసః. తాం భాగీరథీం లక్షణయా తత్కూలమిత్పర్థః ఆప - ప్రాస, కథమివ స్థితాం గాం ధేను మివ స్థితాం ధేనుం కీదృగ్విధాం ఆజానపావసమాజన్తశుద్ధం ఊరం దుగ్ధం యస్యాస్తాం పువస్య పువభస్య అనందం విదధాతి రతిప్రదత్వాదితి తథోక్తాం. శ్రుతి ప్రణయినీం - శ్రుతిసంఖ్యం, తత్కూలమిత్పర్థః. 'చత్వారి శృంగా, ఇతి శ్రుత్యా వేదవాచో ధేనులేన నిరూపితత్వాదితి భావః. తథా గాం కామధేనుమివ స్థితాం కీదృశీం కామ ధేనుం ఆజానపావసక్షీరామితి సమానం, పుష్టశృత్స్య. ని. 'వాసవో పుత్రవో పుషే' త్యమరః, విష్ణోర్వా అనందం విదధాతి వాంఛితార్థదోగ్ధృత్వాదితి తథోక్తాం. శ్రుతి ప్రణయినీం 'స్వదే లోకే కామధుగ్ధవతీ' త్యాదిశ్రుతిభిరుదావారణీయామిత్పర్థః. తథా గాం భువమివ స్థితాం కీదృశీం భువం ఆజానపావసక్షీరాం సకలపుణ్యతీర్థాధారభూతా మిత్పర్థః. యద్వా ఆజానపావనాని స్వతఃపవిత్రాణి క్షీరాణి క్షీరలేన పరిణతాని రత్నమహావధిప్రభృతివస్తుని యస్యాస్తాం 'తాః క్షీరపరిణామినీ' రితి విష్ణుపురాణాల్. పూర్వం గోరూపధారిణ్యాస్తస్యాస్తథా దుగ్ధత్వాదితి భావః. అతాథే ప్రమాణం శ్రూయతే 'దుగ్ధా పునర్దివ్యైర్వసుంధరా, మహావశీశ్చ భాస్వంతి రత్నాని వివిధాని చ, వత్సశ్చ హిమవానాసీద్ధోగ్ధా మేదుర్నహగిరి' రితి తైత్తిరీయప్రభృతీనా మాజానపావసత్వం స్మృతిసిద్ధం ద్రవైవ్యం. కానువర్తిత్వాద్వసు విష్ణుః 'లేజో పుషోద్వృతిధరస్సర్వశస్త్రభృతాం వర' ఇతి సహస్రనామస్తోత్రే. తస్మానందం విదధాతి ఐత్నీలేనతి తథోక్తాం 'విష్ణుపత్నీం మహిం దేవీ' మితి శ్రుతేః శ్రుతి ప్రణయినీం 'మేదిని దేవీ వసుంధ' రేత్వాదిశ్రుతిప్రతిపాద్యామిత్పర్థః. తథా గాం భారతీ మివ స్థితాం కీదృశీం భారతీం ఆజన్తశుద్ధత్వాదాజానపావనా క్షీరసవర్ణత్వాల్ క్షీరా 'అగ్ని ర్హణవక' ఇత్యాదివద్దేహోఽయం ప్రయోగః. అథవా క్షీరం క్షీరసావర్ణ్య మస్యా అస్తీతి క్షీరా ఆర్యుడవ్యుచ్చిత్యయః. ఆజానపావనా చ సా క్షీరా చ తాం 'స్త్రీయాః పుంసోదిత్యాదినా ఆజానపావసకర్తవ్య పుంసద్భావః. సురశ్రేష్ఠత్వాద్ధర్మస్య రూపత్వాద్వా పుషో బ్రహ్మ తస్మానందం విదధాతి ఐత్నీలేనతి తథోక్తాం 'విరి

గ. అథ భాగీరథీకథాం శ్రోతుకామాయ రామాయ భగవా¹నిద
మభావత. ౧౦౩

ప. పురామనోరమా నామ సుమేరోరభవత్పుతా,
గృహమేధీ తయైవాసీచ్చక్రవర్తి ధరాభృతామ్. ౧౦౪

చివర్తి కమలావస్థితా సరస్వతీ స్మృత్యను వాచి 'మే స' నేత్వ్యాదివచనాని భావం. శ్రుతిప్రణయినీం శ్రుతీత్యుపలక్షణమ్. శ్రుతిప్రసాదానామగమనయామేవ మణితామిత్యర్థః. ని. 'గౌర్వాదిత్యే బలీవద్దే క్రతుభేదాద్భేదానాం, స్త్రీణాం సార్వత్రిక భారత్యాం భూమా చ సురభావతీతి కేశవః, తనీవముపసంసేషానామయే చ అర్థపంచకవచనాత్. అర్థపంచకవాచ్యుపయ్యుత్పత్తిశ్చేదః అస్త్ర ప్రవేశస్య శుద్ధ విషయతాయా అసంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వాదసమప్రసాదాత్కావ్యతా ప్రకృతశ్చేదోఽయమిత్యలంకారసర్వస్వకారః. విషం చ పూర్ణోపమము నిర్విషయత్వప్రసంగాత్ శ్లేషప్రతిభోక్తావతీయముపమైవేత్యన్వే. ౧౦౫

అథేతి. అథానంతసం భాగీరథీకథాం మందాకిన్యూపాఖ్యానం శ్రోతుమాకర్ణకుం కామోఽభిలాషా యస్య తస్మై 'తుంకామ మనసో రసి'తి తుముహో మకారణావహ. శ్రీరామాయ భగవాన్ 'ఉత్పత్తిం చ వినాశం చ భూతానామాగతిం గతిమ్, పత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవన్' నిత్యుక్తలక్షణో విశ్వమిత్రః ఇవం పుష్క మాణం గంగావతరణవర్ణనపరం వచనమిత్యర్థః. అభావత-కర్తవాన్. ౧౦౬

అథ చతుస్త్రింశత్కాండైరానుష్టుభేన ఛందసా మందాకిన్యూపాఖ్యానం పర్వయతుమారభతే. పురేత్యాదినా. పురా-పూర్వం, మనోరమా నామ. మనోరమేతి ప్రసిద్ధేత్యర్థః, సుమేరోస్పుతా - పేరుకన్యకాభవత్. ని. 'పేరుస్సుపేరుశ్చేదూద్రీ రత్నస్తాసుస్సూరాలయ' ఇత్యమరః. తయా మనోరమయైవ పరిగ్రహంతరవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః. ధరాభృతాం-చక్రవర్తి, పర్వతసార్వభౌమా హిమవాన్, గృహమేధీ - గృహాధి, అసీత్. తాముపయేమ ఇత్యర్థః. 'మేధ్య సంగమ' ఇతి ధాతోః తాచ్ఛిర్యేణిః. గృహేధ్య సంగతో గృహాథ్య ఇత్యర్థః. అథవా 'ప్రకావలిరశ్యమేధమన్యజత యో మేధాయా లభ్యతే ఆకాసానామేధవతిభ్యాం 'మేధ'మిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనాక్షేప శబ్దో యాగవచనః. యథా త్వమేవ పితృమేధ ఇతి వత్. ని. 'దాశేవస్య గృహాః'

కన్యాద్వయముముహ్యసీదేకా మందాకినీ తయోః,

అన్య భగవతీ సాక్షాచ్ఛంద్ర చూడకుటుంబినీ. ౧౦౫

తాం నదీం విబుధా లభ్యా నాకలోకమనీనయన్,

తపస్యంతీం గిరిర్గారిం దేవాయ మహతే దదౌ. ౧౦౬

శివయోగ్యంజతోర్విర్యం ¹దృష్ట్వా ధాత్యాం సమర్పితమ్,

ఇత్యమరః. గృహైః పత్నీ సహితో మేధోఽస్యేతి గృహమేధీ సర్వధనీత్యాదిః శ్లో-
ర్న ధారయాదపి మత్స్యధీయ ప్రత్యయః. ౧౦౮

కస్యేతి. అమువ్య మనోరమఃకానేః హిమవతః కన్యాద్వయమాసీత్. ద్వే కస్యే
సముత్పన్నే ఇత్యర్థః. తయోః కన్యయోర్నభ్యే వికా - ఆద్యా కన్యా. మందాకినీతి
నామ్న ప్రసిద్ధాభూదిత్యర్థః. అన్య ద్వితీయా కన్యా, సాక్షాద్భగవతీ - ప్రత్యక్షపర
మేశ్వరీ, అతః చంద్ర చూడకుటుంబినీ-చంద్రశేఖరభార్యా ఆసీదిత్యర్థః. ని. భవిష్య
దీశ్వరపరిగ్రహభిప్రాయేణేతం సిద్ధపదాభిధానేనోక్తమిత్యవగంతవ్యం. ని. 'భార్యాకా
యాభ పుం భూమ్ని దారాస్సృజ్తు కుటుంబినీ'త్యమరః. ౧౦౫

తామితి. విబుధా-దేవస్తాం నదీం మందాకినీం లభ్యా యాష్టాశ్రుకం హిమ
వన్నియోగాత్పిప్రసాదానాకలోకం - స్వర్గలోకం. ని. 'అకాశే త్రిదివే నాక' ఇత్య
మరః. అనీనయన్-ప్రాపయామానుః. అశవివ స్వర్ణదీతి ప్రసిద్ధిః నయతేజా చ శిశువ
ధాన్తపోవైభావసద్భిర్జన్మ. నీవహోర్విర్నరతేష్వ ద్వికర్తృకతా. తథా గిరిర్నిమవాన్
తపస్యంతీం-తపశ్చరంతీం, ఈశ్వరపరిగ్రహభార్యమేవేతి భావః. 'కర్తృణో రోమన్తత
పాభ్యాం వర్తిచరో'రితి క్యదన్విత్యయః. తపసః పరస్మైపదం చ. గారిం - పార్వతీం,
మహతేదేవాయ మహాదేవాయ, దదౌ భార్యాత్వేన దత్తవాన్. 'కర్తృణా యమభిప్రైతి
స సంప్రదాన' మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. ౧౦౬

అ. ఏవం కన్యయోర్వృత్తాంతం సగజేషేణోక్తా తత్ర బహుశీతత్యా
న్తిందాకినీవృత్తాంతస్య ఆదౌ తముషేత్య సూచికటానాన్యాయేన గౌరీవృత్తాంతం
తావదాహ—శివయోగిత్వాదిభిః సంచభిః. శివా చ శివశ్చ శివో తయోః శివయోః
పార్వతీపరమేశ్వరయోః. 'ప్రమణో స్త్రీ' యేత్యేకశేషః. యంజతోర్విభునకర్తృత
త్వరయోగ్యతాః ధాత్యాం, భువి, సమర్పితం - నిశ్చిత్తం శివైవేతి శేషః. పార్వతీగ
ర్భసముత్పన్నయమామహాభూతప్రభీతైర్దేవైః పీఠ్యం భువి సముత్సృజేతి స్థాధికత్యా

1 భూత్వా ధాత్యాం.

పావకః ప్రతిజగ్రహ దైవతై రనునాథితః. ౧౦౭

అనపత్యానథామర్త్యాస్పహుభూర్వాం చ మేదినిమ్,
అకరోదంబికాక్రోధః పుత్రాలాభసముద్భవః. ౧౦౮

అథ సేనాన్యమిచ్ఛన్భిరుక్తస్సబ్రహ్మభిన్నురైః,
వహ్నిరహ్నియ జాహ్నవాన్యం న్యపింఛద్యోన్యమైశ్వరమ్,
సాఽపి సప్తార్పిషా క్షీప్తం తేజస్త్వద్వోఽనుమత్యమా. ౧౦౯

దితి భావః. వీర్యం లేతో దృష్ట్యై దైవతైంద్రాదిభిర్దైవరసనాథితః శ్వమీవ శక్త్యహా
ణేతి యాచితృణ్ 'నాథృ యాచ్ఛాయా'మితి భావోః కర్తృణి ర్తః. పావకోఽగ్నిః
ప్రతిజగ్రహ - స్వీకృతవాక్. ౧౦౭

అనపత్యానితి. అథానంతరం పుత్రాలాభసముద్భవః. పుత్రా ప్రాప్తిజనితః, అంబి
కాక్రోధః-పార్వతీకోపః, అమర్త్యాక్-దేవాక్, అనపత్యాక్ - అమృతగ్రాహ్, శథా
మేదినిం-భువం, బహునాం, రాక్షాం, భార్యాం చాకరోత్. 11 'మేదిని' శథా శా
పేత్యర్థః. తేషాం స్వపుత్రలాభవిఘాతకత్వాదితి భావః. శథా రామాయణే 'అథ
తైల సుతా రామ త్రిదశానిదమబ్రవీత్. అస్మిన్య కృతస్యాపి ఘనం ప్రాప్సుః' మే
నురాః. ఇత్యుక్త్వా సలిలం గృహ్య పార్వతీ భాస్కరవ్రభా. సమన్యరశవస్సర్వాక్
కోధసంరక్తలోచనా. యస్తాన్నివారితా వైవం సంగతా పుత్ర కామ్యయా, అపత్యం
స్వేషు దారేషు నోత్పాదయతుమర్హథ. అద్య ప్రభృతి యాచ్ఛావమప్రకాశ్యంతు వత్స
యః. వివముక్త్వా సురాక్ సర్వాక్ శశావ బృథివీమపి. ఆవసే సైకరూపా శ్వం బహు
భార్యా భవిష్యసి. న చ పుత్రకృతాం ప్రీతిం మతోక్రీధకలుషీకృతా. ప్రాప్సుసి
త్వం నుదురేధే మను పుత్రమనిచ్ఛతీ' ఇతి. ౧౦౮

అథేతి. అథానంతరం వహ్నిరగ్నిః సేనాం నయతీతి సేనానీ - సేనానాయకః.
ని. 'సేనానీరగ్నిభూర్లుహ' ఇత్యమరః. నయతే క్షిప్. తం సేనాన్యమిచ్ఛన్భిః. తారకా
నురసంహారార్థమితి భావః. సబ్రహ్మభిః-బ్రహ్మాదిభిస్తురైరుక్త కాహ్నవాన్యమేతన్నిదించేతి
వ్యాహృతృణ్, అహ్నియ ఝడితి. ని. 'ప్రాక్ ఝడిత్యంజనాఽహ్నియద్రాక్షన్తు
నవది ద్రుతే' ఇత్యమరః. విశ్వరం-ఈశ్వరస్య సంబంధి, వీర్యం తేజః. జహ్నోరగత్యం
ప్రీ కాహ్నువీ మందానీ, తస్యాం న్యపింఛత్-నిక్షీప్తవాక్. ౧౦౯

సేతి. సా కాహ్నువ్యపి, సప్తార్పిషా-వహ్నినా. ని. 'సప్తార్పిష్ఠమనాశ్నుక్'.

హిమవత్ప్రాంతకాంతారే శ్రాంతా శరవణే జహా. ౧౦౦
తత్రాభూత్కృత్తికాస్త్రైవ షోఢారూఢముఖాంబుజమ్,
తారకధ్వాంతవిధ్వంసి సద్యష్టాంతాతురం మహాః. ౧౦౧
త్రైవిధ్యం శ్రూయతాం వత్స సరితస్త్రిదివౌకసామ్,
యథోక్తం హవ్యమశ్నంత్యా దేవతాయా ఇవాధ్వరే. ౧౦౨
పురీమయోధ్యామధ్యాస్త సావిత్రస్సగరో నృపః,

ఇత్యమరః. ఓష్ఠం-నిఓష్ఠం, తదైశ్వరం, లేజః వీర్యం, వోధం - ధారయతుమక్షమా,
అనమధా, అత ఏవ, శ్రాంతా-ఖిన్నా సతీ, హిమవత్ప్రాంతకాంతారే తుహినభూధరనిక
టకాననే, యచ్ఛరవణం శరప్రచురవనం. తత్ర, జహా-తత్యాజ, 'ప్రనిరంతశ్శరే'
త్యాదినా వననకారస్య ఇత్వం. ౧౦౦

తత్రేతి. తత్ర శరవణే, కృత్తికానాం సన్న్యప్రదానార్థం దేవైః ప్రేరితానాం,
షష్ఠాష్టాత్మానాం, స్త్రీత్యై - పరితోషార్థం, షోఢా-షడ్భిః ప్రకారైః సంఖ్యాయా
విధానేభా, షోఢా-ని-ప్రాదుర్భూతాని, ముఖాంబుజాని - వక్త్రకమలాని, యస్య తత్ర
థోక్తం, తాసామవైవమ్యేన సన్న్యగ్రహణార్థం గృహీతముఖపట్రమిత్వార్థః. అత
ఏవ షష్ఠాం మాశ్వానామపత్యం షష్టాతురమ్. ని. 'షష్టాతురశ్శక్తిధర' ఇత్యమరః
'మాతురత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయా' ఇత్యుచ్చిత్యయః. ఉకారశ్చాంతాదేశః. తారక
స్తారకానురవివ, ధ్వాంతం తిమిరం, విధ్వంసయతి-నాశయతీతి, తారకధ్వాంతవిధ్వంసి,
మహాస్తేజః, కుమారస్వామిత్వార్థః, ఆభూత్ - జాతం. ని. 'లేతో ధామమహావిభే'
త్యమరః. రూపకాలంకారః. ౧౦౧

ఆ. అథ వియద్గంగావతరణం ప్రస్తావి-త్రైవిధ్యమితి. హే వత్స శ్రీరామ ఆద
రాతిశయేన సంబోధనమేతత్, త్రిదివః స్వర్గః ఓకః స్థానం, యేషాం తే త్రిదివౌకసాః
దేవాః, లేషాం సంబంధిన్యూః సరితః మందాకిన్యా ఇత్యర్థః. అధ్వరే-యాగే, యథో
క్తం - శాస్త్రవిహితం, హూయత ఇతి హవ్యం అజ్యాదికమశ్నంత్యా దేవతాయా
ఇవ అగ్నిరివేత్యర్థః. త్రైవిధ్యం - త్రిప్రకారత్వం, మయా కథ్యమానమితి శేషః.
శ్రూయతామాకర్ణ్యతామ్, అహవనీయగార్హ పత్యదక్షిణాగ్నిరూపేణ తస్యాపి త్రైవిధ్య
సంభవాదితి భావః. ఉపమాలంకారః - ఏలేనాత్యంతపావనత్వాదిగుణయుక్తక్లాఘ్య
తాఽస్యాస్పృశ్యతే. ౧౦౨

ఆ. తదేవ వివృణోతి. పురీమితి. సావిత్రస్సవిత్పవనోద్భవః, తథా శశీని
'నునుతిభ్యాం పక్షిభ్యాం, లంఘితప్రథమాశ్రమః-అతిశ్రాంతబ్రహ్మచర్యః, గృహీతగృ

కేళినీసుమతిభ్యాం చ లంఘితప్రథమాశ్రమః. ౧౧౩

స పుత్రీయంతృపత్నీకస్తపస్తేవే ¹సమాశ్మతః,
భృగుః ప్రీతమనాస్తస్మై దదౌ దాయాదనంపదమ్. ౧౧౪

²అనమంజం సుతం లేభే వైదర్భీ కేళినీ తయోః,
షష్ఠిం పుత్రసహస్రాణాం సుమతిశ్చ యనీయనీ. ౧౧౫

అనమంజసచారి త్రవసమంజ³మపిహ్య సః,

హస్తాశ్రమ ఇశ్యర్థః. సగర¹ నామ, నృసింహ రాజా, అయోధ్యం నురిం-అయోధ్యఖ్యాం
సగరిం, అధ్యాస్త-అధిష్ఠితవాక్. 'అధిశీ' స్థానం క'త్తే గి కర్తవ్యమ్. ౧౧౩

సఇతి. సః సగరః పుత్రనాత్తసః ఇచ్ఛత్ పుత్రీయంత¹ 'సుమ' అత్తసః క్త్య'జితి
కృచ్, సహపత్నీ భ్యాం-సపత్నీకస్తక. 'లేన' సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః.
'నద్యుత' శ్చేతి కవ, శతం సమాః శతసంఖ్యాకాస్తత్సరానిశ్యర్థః. ని. 'సంపన్న'రో
వత్సరో²జ్ఞో హయనో²స్త్రీ శరత్సమ' ఇత్యుపరః 'కాలాగ్నో³ర్యంజనంయోగ' ఇతి
ద్వివీయా, తపస్తేపి - తపశ్చరణతత్సరో³భూదిశ్యర్థః. 'తపస్తవః కర్తవ్యై' ప
త్యాత్తనేపదమ్. భృగుర్నహర్షిః, ప్రీతమనాః - తపసా సంతుష్టాంతగరిభాగ్నో, తస్మై
సగరాయ, దాయాదనంపదం-సుతసంతతిం, దదౌ-దత్తవాక్, దాయం విధిత్తం ద్రవ్యం
ని. 'విధి'కవ్యం పిశ్పద్రవ్యం దాయమహుర్ననీషిణః ఇతి ర'శః. కవస్తేపి దాయాద
ఇతి విగ్రహః. ని. 'దాయాదౌ సుతబంధవం' విశ్వమరః. ౧౧౪

ఆ. పుత్రసమ్మతిమేవాహ-అనమంజమితి. తయోః రాజపుత్రో¹కర్తవ్య
విదర్భస్య రాజ్ఞో²కవ్యం స్త్రీ వైదర్భీ, 'తస్మాత్కవమి'త్యుక్. 'టిష్ఠాణ' ఇతి³త్యాదినా
జీవ, కేళినీ శ్యేష్ఠపత్నీ, అనమంజం నామ సుతం, లేభే-ప్రాప్. వ్యవసారగానుసారజీతి
భావః. తథా యనీయనీ-కనిష్ఠా, యువశబ్దాదీయనుని 'హృదయా'రే³త్యాదినా పూర్వ
గుణ యగాదిపరలోపా, 'ఉగిత'శ్చేతి జీవ, సుమతిశ్చ పుత్రసహస్రాణాం షష్ఠిం స
హస్రసంఖ్యాకా పుత్రానిత్యర్థః. లేభే-పూర్వవద్భావః. తతః, కని³హో³జీవ, మునినా,
ఏకపుత్రవత్తం షష్ఠీసహస్రసంఖ్యాకపుత్రవత్తం చ నిర్దిత్యానయోః కస్యో³కావా
వక్షో³భిమత ఇతి వృష్టే బహుపుత్రప్రతిపదానమర్థా కేళినీ ఏకపుత్రమంగీకరార.
అన్యాత్వన్యమితి శ్రీరామాయణకథాత్రాసుసంధేయా. ౧౧౫

అనమంజనేతి. సః సగరః, అనమంజసచారిశ్రం పారజనోపద్రవకారిత్వా
దసాధువరిశ్రం, అనమంజం కేళినీతనయం, అపిహ్య క్త్యై. గుణగృహ్య ఏవ

ఆరభహయ మేధస్సన్న ముంచత తురంగమమ్. ౧౧౬

క్రవ్యాదవపుషా సోఽయమహరి హరిణా హయః,
తతస్తం నష్టమన్వేష్టుం సౌమతేయాః ప్రతస్థిరే. ౧౧౭

సర్వే సవర్వతాముర్విం ఖనంతస్సంగ రాత్తజాః,
చక్రుర్జర్ఘ్రితధ్వాంతం నాగలోకం నఖాంశుభిః. ౧౧౮

త ఏతే తపసా దీప్తే తమస్తోమప్రమాధిని,
కాపిలే జ్వలనే వీరా లేభిరే శలభోపమామ్. ౧౧౯

మహాత్మానో న పక్షపాతినఇతి భావః. పక్ష్యతి చ. 'సిద్ధార్థో మహామాత్యస్తత్పరిత్యాగ మబ్రవీత్, సరయూపాలితానేక ప్రజామరణకారణా'దితి. ఆరభహయ మేధః ఉపక్రవ్యా శ్వమేధస్సుక్, తురంగమమశ్వ మేధీయాశ్వమముంచత-త్యుక్తవాక్. ౧౧౬

క్రవ్యాదేతి. సోఽయం హయః అశ్వ మేధీయాశ్వః. క్రవ్యాదవపుషా-రాక్షస పేషధారిణా. ని. 'రాక్షసః కాణపః క్రవ్యా' దిత్యమరః. హరిణా ఇంచేణ. ని. 'హరి ర్వాతార్క-చంద్రేంద్రయమౌపేంద్ర మరీచి' స్వీతి శాశ్వతః. అహరి-అవహృతః, స్వపదభ్రంశభయూదితి భావః. హరతేః కర్తృణి లుక్. 'భావఃర్తణో'రితి చిణ్. 'చిణో లు'గితి లుక్. తతస్తదనంతరం, నష్టమవహృతం, తం అశ్వమన్వేష్టుం పరిమార్గితం, సుమత్యాః అపత్యాని పుమాంసః సౌమతేయాః పష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః సుమతిపుత్రాః సుమతీతి సమస్తస్యాక్షిన్నస్తత్వాత్తస్మా 'త్ప్రదికారాదక్షి' ఇతి జీషి. 'స్త్రీభ్యో ధ' గితి ధక్. ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః, పిత్రాజ్ఞయేతి భావః. 'సమవప్రనిభ్యథ' ఇత్యాత్మ నేపదమ్.

సర్వఇతి. సర్వే - పష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః. సగరాత్తకాన్సగరపుత్రాః. సవర్వ తాం సశైలాముర్విం భునం, ఖనంతః అపదారయంతస్సంకః. నఖాంశుభిః సఖకాంతిభిః. నాగలోకం పాతాళం, జర్ఘ్రితధ్వాంతం. విధ్వంసితాంధకారం, చక్రుః, సర్వామ పుర్వీం విచిత్ర తత్రాశ్వాటాభాన్నఖైరేవ పాతాళవర్ణంతం భువమపదారయమాను రిత్యర్థః. ని. 'అథో భువనపాతాళం బలినద్ధ రసాతలమ్, నాగలోక' ఇత్యమరః. ౧౧౮

తఇతి. ఏతే తే వీరా, సర్వే సగరకుమారాః, తపసా వ్రతనియమౌపవాసాది కర్తృణా, దీప్తే జ్వలితే, అతఏవ, కమస్తోమనుంధకారపటలం, గాఢాజ్ఞానం చ, ప్రకర్షేణ మథ్నాతి నాశయతీతి తథోక్తే, తాన్మీల్యే ణిసి. కాపిలే కపిలమహర్షి రూ పేణావతీర్ణస్య విష్ణోస్సంబంధిని, జ్వలనే కోపాగ్నౌ, శలభోపమాం - శలభసాదృశ్యం, లేభిరే ప్రాప్తాః. కపటనాటకపటునా మహేంద్రేణ పాతాళే కపిలనికటనిబద్ధమశ్వం

అసమంజసుతం పాత్రమంశుమంతమథాబ్రవీత్,
 సప్తిం హృత్వా సమాధత్తాం సప్తతంతుం భవానితి. ౧౨౦
 సోఽపి గత్వా బిలం తత్ర దృష్ట్వా భస్మీకృతాః పితౄణాః,
 సాశ్రుస్తేభ్యోఽఙ్జలిం దిత్సు శిశ్వరణ లేభే తురంగమమ. ౧౨౧
 మాతులో గరుడస్తేషామేనం తత్రైవమబ్రవీత్,
 గంగామిహానయాయుష్ష స్నేషామేషా గతిః పరా. ౧౨౨

దృష్ట్వా అశ్వాపహరాయం లబ్ధ ఇతి తం బాధయంతస్సర్వే సగరమహారాజోఽపానలేన
 భస్మీకృతా ఇత్యర్థః. ౧౧౯

అసమంజేతి. అథానంతరం సగరః, అసమంజస్య కేసీతనయస్య, మంత్రమంశుమంత
 మంశుమన్నామానం, పాత్రం ప్రతి, అబ్రవీదువాద, కిమితి? భవాన్, సప్తిమశ్చ సేషీ
 యహాయం, హృత్వా ఆనియ. ని. 'వాజివాహర్యగంధర్వహయైంధవసప్తయ' ఇత్య
 మరః. సప్తభిర్గాయత్రాదిభిశ్చంజోభిః తన్మృత ఇతి సప్తతంతుః. సప్తతంతవస్సంస్థాయ
 స్వేలివా సప్తతంతురశ్చమేధక్రతుః. ని. 'సప్తతంతుర్నాథః క్రతు' నిత్యమరః. 'సీతనిగ'
 మీత్యాదినా జౌణాదికప్రమున్నత్యయః. తం, సమాధత్తాం - సమాధయన్విశ్యర్థః.
 అన్యథా మహాననర్థో భవేదితి భావః. 'లేభే ప్రదమ' ఇతి ప్రదమః. ౧౨౦

స ఇతి. సోఽపి అంశుమానసి, బిలం పాతాళమహరం, గత్వా, శత్ర విత్,
 భస్మీకృతాః నిర్దగ్ధాః, అభాతతద్భావే చ్యుః. 'అన్య చ్చా' వితి నీర్ణయః. పితౄణాః -
 విశ్వస్థానీయాన్, సోమలేయాన్, దృష్ట్వా, సాశ్రుః శృతరోదనః. శథా లేభ్యః పితృ
 భ్యోంజలిం తర్షణాంజలిం, దిత్సుద్వారుమిచ్చుస్సన్, దదాతేన్నన్నవ్రాదుప్రశ్నయః.
 సనిమి' మేత్యాదినా ఇసా దేశః. అత్ర 'హోపాఽభ్యాస'స్వీకృత్యభ్యాసగోచరః. చరణా
 పర్యటన్, తురంగమమశ్చ సేషీయాశ్చ, లేభే ప్రాస, 'సాశ్రు లేభ్య' జలం దిత్సు'గితి
 పాతే, సాశ్రుఇతి క్రియావిశేషణం, జలం నివాహోదకమ్. ౧౨౧

మాతుల ఇతి. తేషాం సోమలేయానాం మాతులో మాతృభ్రాతా. ని. 'మాతృ
 భ్రాతా తు మాతుల' ఇత్యమరః. గదోడో గరుత్మాన్, తక్ర పాతాళే, వివంశు
 మంతం, ప్రతి వివమనేన ప్రకారేణాబ్రవీత్. చరమకారుణికత్వాత్, సంబంధవశాత్పు,
 భాగినీయానాం తరణోపాయముపది జేశ్యర్థః. తజేన వివృణోతి. హే ఆయాష్వన్ని
 త్యాదరాదామంత్రణమ్. గంగాం మందాకినీమ్, ఇహ పాతాళే ఇత్యర్థః. అసయ

తతస్తనయన్మత్రాంతం శ్రుత్వా లబ్ధతురంగమః,

సమాప్య సగరస్సత్రం పుత్రశోకాద్దివం గతః.

౧౨౩

అథాంశుమానయం రాజ్యం చిరాయ పరిపాలయన్,

దిలీపే న్యస్తభూభారస్తపస్తేపే హిమాలయే.

౧౨౪

దిలీపేఽపి దివం యాతే శ్రుత్వా వృత్తం భగీరథః,

¹అమర్త్యసరితం కర్తుం మేనే మర్త్యతరంగిణీమ్.

౧౨౫

తతో గోకర్ణమాసాద్య తపస్యతి భగీరథే,

ప్రావయ, విషా గంగా విషం భిక్షి కృతానాం పరాగతిః పరలోకప్రాసేకేత్యర్థః. తద్వ్యతిశేషః న కల్పితరహిణాయాఽస్తితి భావః.

౧౨౨

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, సగరః, లబ్ధతురంగమః ప్రాప్తాశ్వమేధీయాశ్వస్సన్, అంశుమతా ఆసీతత్వాదితి భావః. తనయానాం వృత్తాంతం వినాశవార్తాం, శ్రుత్వా అంశుమన్ భూదిలి శేషః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. సత్రమశ్వమేధయాగం, సమాప్య-నిర్వర్త్య, పుత్రశోకాత్పుత్రనాశజనితశోకాద్దేహీ, దివం స్వర్గం. గతః.

౧౨౩

అథేతి. అథాంశరమయమంశుమాన్, రాజ్ఞః కర్త రాజ్యం, పురోహితాదిత్వాద్యకృత్యయః, చిరాయ - చిరకాలమిత్యర్థః. ని. 'చిరాయ చిర రాత్రాయ చిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకా' ఇత్యమరః. విభక్తిప్రతియాచకమవ్యయమేతత్. పరిపాలయన్ సంరక్షయన్, తతః దిలీపే-దిలీపనామ్ని స్వపుత్రే, న్యస్తభూభారో నిశ్చిష్టభూపాలనకృత్యస్సన్, హిమస్యాలయః స్థానమితి హిమాలయః తస్మిన్ హిమవత్పుత్రే, తపస్తేపే, గంగాయా భూలోకాపతరణార్థం తపశ్చర్యాతత్పురోఽభూదిత్యర్థః. 'నభవతి కులభుక్త్యే సూర్యవంశోఽగృహాయే'తి. స్వమూచార ఏవ పర్యవసితమస్య తపోన గంగానయన ఇతి తాత్పర్యం 'తపస్తపో కర్తకస్యై' వేతి తత్.

౧౨౪

దిలీప ఇతి. దిలీపే దివం యాతే-స్వర్గంగతే సతి, భగీరథో-దిలీపపుత్రః, వృత్తం-పితృతర్పణార్థం సంపరంతమంశుమంతం ప్రతి గరుడేనోక్తం వృత్తాంతమిత్యర్థః. శ్రుత్వా అమర్త్యసరితం సురసదీం, మర్త్యతరంగిణీం-మానుషసదీం, కర్తుం మేనే పితృతర్పణార్థం స్వర్గదీం భువమవతారయితుముద్యుక్తవానిత్యర్థః.

౧౨౫

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, భగీరథే గోకర్ణం - గోకర్ణాఖ్యసిద్ధక్షేత్రమాసాద్య, తపస్యతి తపశ్శరతి సతి దేవప్రసాదార్థమితి భావః. 'కర్షణో రోమంభకపాభ్యాం

1 అస్య పూర్వం, 'పితృన్విధాతుం సుకృతీన్ వివధే మలిమా న్నలిం.'

దేవో దేవాపగాం వోఢుమన్వమం స్త దయానిధిః. ౧౨౬

అథ వీచీచయచ్చన్నదిగంతగనాంతరా,

శశాంశశంఖసంభిన్నతారమాక్షకదంతురా. ౧౨౭

తరంగాకృష్టమార్తాండతురంగాయాసితాచూణా,

ఫేనచ్చన్నస్వమాతంగమార్గణవ్యగ్రహసవా. ౧౨౮

అవి¹శ్యాఖాశిఖోన్మేయనందనద్రుమకర్షణా,

వర్తిచరో¹రితి కృత్, దయా నిరవధిపరముఖ ప్రహళిహృద్భావ, తస్మా నిధిః సయాసముద్ర ఇత్యర్థః. దేవో గోకర్ణేశ్వరః, దేవాపగాం - సురనదీం, వోఢుం నిరసా భారయతుం ఆస్వపంస్త-అంగీకృతవాత్. అనుదాత్తల²వ్యదిట్పి³ని⁴సి⁵ధః. ౧౨౬

అథ గంగావతరణం చతుర్థిః శ్లోకైః కాళాదశేనాపా. ఆ⁶ధ⁷ని. ఆధానంతరం. వీచీచయైస్తరంగవరంపరాభిః. ఛన్నం - ఆచ్ఛాదితం, దిగంతగనాంతరం, దిగంతం నభో⁸ంతరాళం చ యస్యాస్యా, శశాంశశంఖసంభవిత శంఖాః తేన సంభిన్నాని సంగతాని తారా నక్షత్రజ్యేష్ఠ మూర్తికాని ముక్తామణయః తైర్దంతురం-వ్యాప్తా, సంఖ దీన్నత ఉరజిత్కూర్చ⁹. ని. 'నక్షత్రపుటం భం త'కే¹⁰త్యమరః దాపకాలంకారః. ౧౨౭

తరంగేతి. పునస్తరంగైరాకృష్టైః అమర్గప్రసర్జితాః యే మార్తాండతురంగాః మార్గరథాశ్వాః, తైరాయాసితైః పునర్విజమర్గప్రసర్తనశ్శంఖా¹¹ కృతః, ఆరుణ మ్నర్మసారథిర్యస్యాస్యా, ని. 'సూరసూతో¹²ఽదుః¹³ఽనురు¹⁴రిత్యమరః, తథా ఫేనైర్జిండిరమండలైః, ఛన్నః-ఆచ్ఛాదితః, యః స్వమాతంగ విరావతః, తస్య, మార్గణే అశ్వేషణే, వ్యగ్రస్సంభ్రాంతో, వాసవో, యస్యాస్యా. 'డిండి¹⁵ర్థిగః ఫేన' ఇత్యమరః. విరావతస్య శుభ్రతీర్ణ వివిద్య, గృహీతుచుశ్శత్యాదితి భావః. అశవససామా న్యాలంకారః 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్యంతరైగలే¹⁶తి లక్షణాత్. ౧౨౮

అవిరితి. పునః అవిర్భూతాభిః - ప్రత్యక్షాభిశ్శ్యాఖాశిఖాభిః, వల్లనపుష్పాభి రభివ్యంజకైరున్మేయమనుమేయం, నందనద్రుమాణాం - మందారాదిపురందరోద్భూత తరూణాం, కర్షణం విలేఖనం సమానయనం యస్యాస్యా, అనుమానప్రకారస్తు - ఇయం మందాకినీ, ఆకృష్టనందనద్రుమా భవిమమర్వతి, తత్కుష్మవల్లనశీలితత్వాత్. యా నైవం సా నైవం; యథా - గోదావరీతి కేవలవ్యుతిరేకీ. అథచ అవిర్భూతాభిశ్శ్యాఖాశిఖాభి శ్శ్యాఖాగ్రైరున్మేయం అభ్యుహసీయం నందనద్రుమాణాం, కర్షణమకర్షణం యస్యాం

ఏకోదకనభోమార్గదిక్షాధదివనేశ్వరా. ౧౩౦

ఆవర్తగర్తసభ్రాంత విమానాష్టవవిష్టవా,
నీలజీమూతశ్చైవాలకృత¹ రేఖహరితైటా. ౧౩౧

అవలేపభరాక్రాంతా సురలోకతరంగిణీ,
పపాత పార్వతీకాంతజటా² కాంతారగహ్వరే. ౧౩౨

సా, ప్రకాండానాం జలనిగ్నత్వాత్ సంలక్ష్యమాణశిఖామా త్రోష్ణేక్షణీయనందన
ద్రుమోత్పాదికేత్యర్థః. తథా ఏకోదకః కేవలజలాప్తుతో నభోమార్గో యస్యాం సా,
అతఏవ దిక్షాఢో దిగ్భ్రాంతిమాత్ దివనేశ్వరస్ఫుర్యో యస్యాస్యా తథోక్తేతి కృత
బహుప్రహేళ్యర్థశేషణయోర్నిధోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశే
ష్యేణ బహుళి'మితి సమాసః. యద్వా, ఏకోదకః కేవలజలప్రాయః, యో నభోమా
ర్గస్తస్మిన్ దిక్షాఢో దివనేశ్వరో యస్యాస్యా, అథవా, ఏకోదకః జలప్రచురః నభో
మార్గో దిశశ్చ యస్యాం సా ఏకోదకనభోమార్గదిక్. అతఏవ మూఢో మందరశ్చిర్దివ
నేశ్వరో యస్యాం సా తథోక్తేతి, వ్యస్తసమాసో వా. ౧౩౦

అవర్తేతి. పునః ఆవర్తాః అంధసాం భ్రమాః. తఏవ గర్తాః ప్రదర్శాః లేప
సంభ్రాంతాః పరిభ్రమంతః యే విమానాః-వ్యోమయానాని, లేపాం ప్లవవిష్టవా ఉన్నజ్జ
ననిమజ్జనే యస్యాం సా, తథోక్తా. ని. 'స్వాదావరో'ంధసాం భ్రమః, వ్యోమయానం
విమానో'న్త్రీ'తి చామరః. అథవా, విమానా వివ ప్లవాః ఉడుపాని లేపాం విప్లవో విశిష్ట
ప్లవనం యస్యాం సా. ని. 'ఉడుపం తు ప్లవః కో'ల'ఇత్యమరః. తథా నీలజీమూతా నీల
మేఘాః, తఏవ శైవాలాని త్రైకృతాః విరచితా రేఖాః శ్రేణయో యేషాం తాని తథో
క్తాని హరితైటాది-దిక్కులాని యయా సా తథోక్తా, నిజవేగానహిష్టుతయా మేఘా
నాం దిక్కులనిలయనాచ్ఛేదీభూతమేఘవత్కృతదిగంతేత్యర్థః. ని. 'జలనీలీ తు శై
వాలశ్చైవలే' ఇత్యమరః. జీవనస్య మూతః పుటబంధో జీమూత ఇతి విగ్రహః. పృష్ఠాద
రాదిత్వాత్సాధుః. రూపకాలంకారః. శైవాలశ్యామీకృతేతి పాఠాంతరమ్. ౧౩౧

అవలేపేతి. అవలేపః గర్వః స ఏవ భరో భారస్తేనాక్రాంతా అధిష్ఠితా మదీ
యవేగస్య కో వా సోధేతి సముత్పన్నమహాగర్వేత్యర్థః. ని. 'అవలేపస్తు గర్వే
స్యాల్లేపనే దూషణే'న్త్రీ'తి విశ్వః. సురలోకతరంగిణీ - మందాకినీ, పార్వతీకాంత
స్య ధూర్జటే, జటా కాంతారం-జటాగహనం, జస్య గహ్వరే-మహామహలే, పపాత-ప్రాప
తదిత్యర్థః. భారాక్రాంతస్య చతునం యుక్తమేపేతి భావః. ౧౩౨

అలబ్ధనిర్దమా శమోః కపర్దాదను రాపగా,
దధౌ దూర్వాశిఖాలగ్నతుషారకణికోపమామి. ౧౩౩

అదృష్ట్యా తాం నదీం తత్ర తుష్టాన పరమేశ్వరమ్,
భగీరథో విధేః క్రూర్యాప్వరిక్షీణమహోపథః. ౧౩౪
గంగా సప్తకృతిర్జాతా న్యపతథర ¹మూర్ధని,

అలబ్ధేతి. అమరాపగా - మందాకినీ, శంభోః, కపర్దాత్ - జటాకాటాత్. ని. 'కపర్దోఽన్య జటాకాట' ఇత్యమరః. అలబ్ధనిర్దమా - అప్రాప్తనిర్దమా ప్రసారా సతీ, తద్గర్వనిర్దావణకృత్యసంరంభేణ, శమ్భునా, తథా కృతత్వదితి భావః. దూర్వాశిఖాయాం-దూర్వాగ్రే, లగ్న - సంసక్తాయా, తుషారకణికో - హిమబిందు స్పృశమహం తత్సాదృశ్యం. దధౌ ధృతవతీ, తథాఽశ్వలబ్ధతనూ అలబ్ధ్యతీత్యర్థః. కరుమకర్త మన్యథా కర్తం సమర్థస్య భగవతశ్శమ్భోః కిం దుష్కరమితి భావః. ని. 'తుషారస్తు హిసం హిమ' మిత్యమరః. ఉపమాలంకారః. ౧౩౩

అదృష్టేతి. భగీరథః, తత్ర ధూర్జటిజటాగవ్యాగ్రే, తాం, నదీం మందాకినీ మదృష్ట్యా-అననలోక్య, విధేః క్రూర్యాత్-చైవస్య ప్రావిహ్వాల్యత్పరిక్షీణః, ప్రణిష్టా మనోరథో గంగావతరణయాపా, యస్య స తథోఽన్యత్, పరమేశ్వరం మహాదేవం, తుష్టాన-స్తుతవాక్, గంగాయాః పునర్నిర్దమనార్థమితి భావః. ౧౩౪

గంగేతి. స్తుత్యా - భగీరథకృతస్తోత్రేణ, హేతునా, ప్రసన్నేన-ప్రసాదమధికతేన తేన, పరమేశ్వరేణ, ఓస్తా-ప్రేరితా, గంగా, సప్త అశ్రయస్సోఽహంసి యస్యా స్సా తథోక్తా, తాతా సతీ, ఏకధారాసంపాతేన హిమబిన్న సహితేతి మత్స్య సత్తఖి ప్రవాహైః ప్రవృత్తా సతీత్యర్థః. ధరతీతి ధరః పర్వతః, హిమవానిత్యర్థః. పచాద్యత్. ని. 'అహర్యధరపర్వతా' ఇత్యమరః. తస్య మూర్ధని-శిఖరే న్యపతత్ ప్రథమం పపాత అథ బిందుసరసి బిందుసరోనామక కాసారవిశేషేఽపి న్యపతత్ అత్రేదం రామాయణవిరుద్ధం. తత్ర 'గంగాఽఘంకరణస్తతో' ధరణీమామ్రితే త్యేవాదచ్చాత్ర నైవ తథనాథిమమస్తార్థిని పాతస్యాకథనాత్ తథా చ న్యపతత్ మారమూర్ధనీతి పదవిభాగం కృత్వా వ్యాఖ్యానే అసాక్షత్వపానరుక్త్యదోషావత్రే, అతః యథాశ్రుత మేవ యుక్తమిత్యుత్పత్త్యామః, విరోధపరిహారస్తు, 'శిరశ్చార్ద్యం న్యర్దాత్పనుపతిశిరస్తః ఓలిభర'మితి, భర్తృహరివచనాత్, పురాణాంతరాచ్చావసేయ ఇత్యలమతిప్రసక్తే

తేన స్తుత్యా ప్రసన్నేన ఊస్తా బిందుసరస్వతి. ౧౩౫

తాను ప్రాచీం గతాస్తిస్త్రిస్త్రిః ప్రాచేతసీం దిశమ్,
అన్యా పితృక్రియాద్యుక్తభగీరథవథానుగా. ౧౩౬

నైషా భాగీరథీ జహ్నోస్సత్రక్షేత్రం సమావృణోత్,
తాం స పీత్వా తతశ్శాంతో జహా శ్రోత్రేణ వర్షనా. ౧౩౭

తయా తటిన్యా జాహ్నవాన్ ¹ప్రావయ్య త్రిదివం పితౄణా,

న 'గంగా సప్తాకృతిర్హతా న పరం హరమూర్ధనీ'తి పాతే గంగా హరమూర్ధని పరం సప్తాకృతిర్న జాతా, అపితు. స్తుత్యా ప్రసన్నేన పరమేశ్వరేణ బిందుసరస్వతి ఊస్తా సతీ సప్తాకృతిర్హతా. సప్తా జటాయుక్తా ఆకృతిర్నస్యాస్మా ఇత్యేకత్ర, అన్యత్ర తు సప్తప్రకారా ఆకృతయః స్వరూపాణి యస్మాత్తథోక్తేత్యర్థః. 'సప్తాదంతో' జటాయుక్తేనాంతస్సంఖ్యాంతరే స్తుతః' ఇతి సారస్వతః. సి. 'వ్రతీనాం తు సహ జటే' త్యమరః. ౧౩౫

తాస్వీతి. తామ-సప్తమ గంగాను, తిస్ర-హ్లాదినీ ప్రభృతయో గంగాః, ప్రాచీం - పూర్వదిశం ప్రతి, గతాః, తిస్ర- సుచక్షుః ప్రభృతయః, ప్రాచేతసీం - వారుణీం, దిశం, ప్రతీచీమిత్యర్థః. గతాః అన్యా అనవశిష్టా సప్తమీ గంగా, పితృక్రియాయాం - పితృ తర్పణే ఉద్యుక్తస్య తత్పరస్య, భగీరథస్య, వంధాః భగీరథవధః, ఋతుపరిత్యాదినా సమాసాంతః. తమనుగచ్ఛత్యనుసృత్య యాతీతి తథోక్తా జాతేతి శేషః. భగీరథరథాను గేతి పాతాంతరమ్. ౧౩౬

సేతి. నైషా భగీరథస్యావత్యం స్త్రీ భాగీరథీ-గంగా, జహ్నోః మునే సత్రక్షేత్రం యజ్ఞపాటం సమావృణోత్ - సమంతాదావృతపతీ, తతః అవరణానంతరం, స జహ్నోః, తాం గంగాం, పీత్వా నిజసత్రక్షేత్రావరణజనితా పాన్మిషీయ, తతశ్శాంతః భగీరథకృతస్తుత్యా ప్రసన్నస్య, శ్రోత్రేణ వర్షనా-శ్రోత్రరూపేణ వర్షణ, జహా-తత్యాజ. ౧౩౭

తయేతి. భగీరథః. తయా జహ్నోరవత్యేన జాహ్నవాన్, ఉక్తరీత్యా తస్యాపి జనకత్వాదిత్థం నిర్దేశః. తటిన్యా - గంగయా, పితౄణా కాపిలకోపానలభస్తీకృతాణా, సామతేయాణా త్రిదివం-స్వర్గం, ప్రావయ్య నీత్వా, గంగాం పాతాళం నయన్, భస్మీకృతాణా పితౄణా, తయా ఆష్టావ్య తత్సంస్కారంజనితపుణ్యాస్వర్గలోకనివాసిన

భగీరథః పురీం ప్రాప పరిపూర్ణమనోరథః.

౧౩౮

గ. అథ దాశరథిరాకర్ణితభాగీరథీకథస్తాం సరితం విలంఘ్య
విశాలాం పురీం ¹విలోక్య కన్యేయమితి గాధినందనమప్సృచ్ఛత్.
సోఽవ్యేవమవోచత్.

౧౩౯

పురా ఖలు సురాసురాణాం సుధానిమిత్తం మిథో విరోధే
ప్రవృత్తే మాయాం విశ్వమోహినీం విశ్వరూపః ప్రదర్శ్య దైతేయని
శ్చ కృత్వేత్సర్థః ఆపన్నతేర్థ్యంతాత్ క్షిప్త్యాపి అయానేకః. గతిమగ్ధీత్యాదిసా అణి
కర్తుః కర్తవ్యం. తతః పరిపూర్ణమనోరథస్యై పురీమయోధ్యాం ప్రాప్తః.

౧౪౦

అథేతి. అథానంతరం ఆకర్ణితా - విశ్వామిత్రమఖ్యాచ్ఛ్రీ, భాగీరథ్యాః
కథా ఉపాఖ్యానం యేన స తథోక్తో దాశరథిః - శ్రీరామః, తాం సరితం-భాగీరథీం,
విలంఘ్య-తీర్త్వా, తతః, విశాలాం-విశాలాఖ్యాం పురీం, విలోక్య, ఇయం పరిపూర్ణమనా
పురీ, కస్య రాజ్యః సంబంధిసీత్యేవం, గాధినందనం గాధితనయం విశ్వామిత్రమప్సృచ్ఛత్
పృష్టవాక్, సగాధితనయోఽప్యేవం పశ్యమాణః కాశీగావోచత్-అగ్రధయత్. ౧౪౧

ఆ. తదేవ విప్రునోతి-పురేతి. పురా ఖలు - పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వా
క్యాలంకారే. వి. 'నిషేధవాక్యాలంకారజ్ఞానామనయే ఖ' ల్విశ్యమరః. సురాశ్చాసు
రాశ్చ సురాసురాః 'యేహం చ విరోధః కాశ్వతిక' ఇతి సైకవద్భవః. ఏహం కార్యత
ఏవ విరోధః. గోవ్యామ్రాదివన్న కాశ్వతికః న జాలికృత ఇత్యాహుః. ఏతేన సుక్త
స్సంగతా ఆసురా ఇతి మయూరవ్యంసకాదిత్వాశ్చమానః. ఉత్తరపదలూపశ్చ, న తు
సురాశ్చాసురాశ్చేతి ద్వంద్వః. అత్ర హి 'యేహం చ విరోధకాశ్వతిక' ఇత్యేకవ
ద్భావస్సాన్విదిత్యుపాస్తవ్. లేహం సురాసురాణాం - దేవదానవానాం, సుధానిమిత్తం
సుధాభాభార్థమిత్యర్థః 'మిథో విరోధే-అన్యోన్యవైరే, ప్రవృత్తే-ప్రసక్తే సరి, విశ్వరూ
పః-ప్రపంచస్వరూపః, అథవా, విశ్వాని విశ్వరూపిణతత్పరాణి, రూపాణి మత్స్యహ
ర్తాద్యవతారా యస్య స విశ్వరూపః శ్రీమన్నరహఃస్యః, విశ్వమోహినీం - బగన్తోహన
జనసీమ్, మాయాం యోషిదాశ్చలమిత్యర్థః. ప్రదర్శ్య - దర్శయిత్వా, అన్యోన్యవైరదా
ర్థ్యాపాదనేన దైతేయానిందేణ ఖాళయితుం మాయామోషిద్రూపేణ, స్వయమా
విరూపయేత్సర్థః. శతధారపాణినా-ఇంద్రేణ, దైతేయవిదళనమర్థసాధనంబన్నత్వ
ద్యోతనార్థం శతధారపాణిసేత్కృతం, శతధారం పాణి యస్మైతి విగ్రహః. ప్రహ

ధనం శతధారపాణినా కారయామాస.

౧౪౦

1 తేహం జననీ దితి శిరస్యతివేలమన్యశ్శతమన్యశాసనం కమపి
పుత్రం లబ్ధుకామా పత్యు 3 ద్ధారీచస్య వచనాత్కుశస్థవే సుచిరం తప
శ్చచార.

౧౪౧

తాం శతవేన 4 శుక్రప్రాషమాణ శ్శతధారపాణిః పాదకలిత 5 కచ
రణాశ్శతభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యా భవత ఇతి సప్తమ్యః పరనిపాతః. దిత్యః అపత్యాని
పుమాంసో దైతేయాః 'కృషికారాదతిన' ఇతి జీషి స్త్రీభ్యో ధనితి ధికః. తేహం నిధనం.
నాశం, కారయామాస. న చైతతప్రహుణికమాప్తేన సర్వమారణం, కింతు కపటనాటక
సూత్రధారోఽయం నిజమాయావైచిక్యప్రకటనార్థమిథం శృతవానిత్యవగస్తవ్యం.
'హృతో'రన్యతరస్యా'మిత్యణికర్తుః శతధారపాణిః కర్తవ్యవికల్పా తప్రయోజ్య
కర్తవ్యమ్.

౧౪౨

అ. తతః కింజాతమిత్యత్రాహ. — తేహమితి. తేహం - దైతేయానాం, జననీ -
మాతా, దితిరసి అతివేలమన్యః - పుత్రవినాశనాత్సమత్వస్సోత్పాటకోపా, అత ఏవ
శతం మన్యవః క్రతవో యస్య శతమన్యః. తం శాస్త్రీ శిక్షయతీతి శతమన్యశాసన
మింద్రచాస్తారమిత్యర్థః. కర్తరి ల్యుట్. ని. 'మన్యః శాస్త్రీ' క్రతౌ దైన్య' ఇత్యుభ
యత్రాసి విశ్వః. కమప్యనిర్వాచ్యజలం పుత్రం, లబ్ధుకామా - ప్రాప్తుకామా సతి
'కుంకామమనసో'ర'పీతి తుమనో మకారబాహుః. పత్యుర్భర్తుః 'పతిస్సమాస వివేతి
ఘీసంక్షాభావః. మారీచస్య - మరీచిబ్రహ్మపుత్రస్య కశ్యపస్య, వచనాదాక్షావచనా
త్కుశస్థవే వికాలాయాః పూర్వస్థానే తపోవనే. సుచిరం - బహుకాలం, తపశ్చచార.
వృతనియమోపవాసాదిరూపకర్తాచరణతత్పరా బభూవేత్యర్థః.

౧౪౩

అ. తదను ఇంద్రోఽసి తత్ప్రీతిక్రియాం చకారేత్యాహ. — తాం శతవే
నేతి. శతధారపాణిర్వజ్రహస్తః. ఏతచ్చ విశేషణం భావికార్యోపయోగార్థమిత్యుప
గంతవ్యమ్, శతధారపాణిరింద్రః. శతవేన సతి రంజే గర్భం నిర్భేత్వామితి కథ
వేన, తాం దితిం కుక్రూషమాణస్తక్తత్కాలాదితైరుపచారై స్సేవమానస్యక, పాద
యోః - పాదస్థానే, కలితో నిక్షిప్తః. కచకలాపః - కేశసముహో యయా తాం.
ని. 'కలాపా' భూషణే బర్హే తూణీరేఽసి చ సంహతా' విత్యమరః. తదైవావస్థునిద్రాం-

1 తేహంతు. 2 అభ్యుపగతమన్యః. 3 మరీచే. 4 కుక్రూషమాణఃశక్రః.
5 కేశకలాపా.

కలాపామాపన్న నిద్రామపవిత్రేతి నిర్వర్ణ్యావగాహితతదీయజతరః సప్త
థా గర్భం నిర్భిద్య నిర్జగామ. ౧౪౨

దితిరపి విదితతనయ¹ వృత్తాంతా తాన్యపి సప్త ఖండాన్యాఖండ
లేన సప్తమరుతః కారయిత్వా త్రివిష్టవం ప్రవిష్టా. ౧౪౩

ప. అలంబుసాయామిత్వోద్ధౌతః కశ్చిన్న హీనతిః,

ప్రాప్తస్వాపాం, కచాన్విస్రస్య కయ్యూయాం నిద్రాణామిత్వర్థః. ఏకావృష్టసప్తసిద్ధ
మితి భావః. అతఏవ తామపవిత్రా - అశుదితి నిర్వర్ణ్య, అపలాగ్య. ని. నిర్వర్ణనం
తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనే క్షణ మిత్యమరః. అలోచ్యేతి యావత్. అపగాహిత
తదీయజతరః. ప్రవిష్టదితిజతరమహరస్యక్, గర్భం-పిండం, సప్తథా-సప్తభిః ప్రకాశైః
సంఖ్యాయావిధాన్తేధాత్, విధాప్రకారః. నిర్భిద్య-విదార్య, నిర్జగామ-నిర్గతః, జతరా
దితి శేషః. అపవిత్రేత్వత్ర ఆపవిత్రామితి ద్వితీయాస్తే ప్రయోగవ్యవహారి నిహితేనేతి
శబ్దేన కర్తృణోఽభిహితత్వాన్న ద్వితీయా. ఇంతు ప్రాచిన్యకార్యమాస్తే ప్రథమేషుత్పత్తిం
వివముత్తరత్రాసి ర్ద్రవ్యవృత్తి. ౧౪౨

దితిరపి. ఇంద్రనిర్గమనానంతరార్థోఽయమపి శబ్దః విదితో విజ్ఞాత ప్రసయస్య
గర్భస్థస్య వృత్తాంతో విచ్ఛేదనరూపవార్తా యయా సా తథోక్తా సతి తాని సప్తసప్త
సంఖ్యాకాన్యపి ఖండాని గర్భశకలాని. ఆఖండలేనేప్రిణ, సప్తమరుతః - చాతాభి
మానసీర్జేవతాః. ఆపహదీనాం సప్తానాం మరుతాం స్థానపాలనిత్వర్థః. కారయిత్వా
తృతీయం విష్టవం స్వర్గం ప్రవిష్టా ఆపహదీనాం నామాని, 'ఆపహః ప్రవహాశ్చ స
సంవహోద్విద్యహస్తథా, వివహోఖ్యః పరీవాహః పరావహ ఇతి క్రమాత్. సప్తలే
మారుతస్కంధా మహర్షిభిరుదాహృతాః. ఆపహో వర్తయేద్వాయుః మేఘోల్కా
పృష్ఠివిమృతః. వర్తయేత్స్వీవహాశ్చాపి తథా మార్తంధమండలం, సంవహో మారుత
స్కంధస్తథా శీతాంశుమండలమ్. వర్తయేదుద్వహాశ్చాపి తథా సక్షత్రమండలమ్, సంవ
హో వివహోఖ్యస్తు తథైవ గ్రహమండలమ్. సప్తర్షిచక్రం స్వర్గం గాం వృక్షః పరివ
హస్తథా, పరావహస్తథా వాయుర్వర్తయేద్ధృవమండల' మితి. ౧౪౩

అ. అస్తు తర్హి తథా తతః కిమిత్యాశంకాయాం ప్రశ్నస్యేత్తరమాహ. —
తత ఇతి. తతః దిలేః స్వర్గప్రవేశానంతరం అలంబుసాయామితి. ఇత్వోద్ధౌతః యుద్ధ
ద్వంశకూటస్థాద్రాక్షః. అలంబుసాయాం అలంబుసాఖ్యాయాం, నిజభార్యాయాం

వికారేలి స్వనామ్నాత్త వికాలాం విదధే పురీమ్. ౧౪౪

గ. తదను తద్వాస్తవ్యేన సుమతినామ్నా నృపతినా కృతాతిథ్యస్స రాజపుత్రో భగవాన్విశ్వామిత్ర స్తత్ర నిశీధినిం నీత్వా మిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితః ప్రతపసాముత్తమస్య గౌతమస్యాశ్రమం ప్రదర్శ్య తద్దా రానుషక్తాం కథామిత్యేమకథయత్. ౧౪౫

ప. అత్రాగమద్వైతమధర్మదారా
ననార్యజుష్టేన పథా మహేంద్రః,

జాతః-ఉత్పన్నః, కల్పిన్వహివతిః వికాలా నామ రాజా, అత్ర ఖశప్తవే, స్వస్య య న్నామ వికాల ఇత్యభిధానం, తేనైవ అంకితామితిశేషః. అతవిన వికారేలి నామ్నా ప్రసిద్ధాం వికాలాం విస్తృతాం పురీం, విదధే నిర్దమే. 'వేశ్యాలఘంకటచాచి' కాల చ్యుత్యయః. వికాలనిర్మితత్వమేవ వికాలాపదప్రవృత్తినిమిత్తమితి భావః. ౧౪౪

తదన్వతి. తదను వికాలానగరీపుత్రాంతకథనానంతరం, భగవామ్నాజ్యో విశ్వా మిత్రః తస్యాం వికాలాయాం వసతీతి తద్వాస్తవ్యః తత్ర వసత్. వసేస్తవ్యత్కర్తరి జిచ్చేతి కర్తరి తవ్యవ్రత్యయో వృద్ధిశ్చ. తేన సుమతిరితి నామ యస్య తేన సుమతినామ్నా, నృపతినా రాజ్ఞా, కృతాతిథ్యః విహితాతిథినత్కారః, రాజపుత్రభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం, సహ సరాజపుత్రస్సౌ తత్ర వికాలాయాం, నిశీధినిం రాత్రిం. ని. 'నిశా నిశీధిని రాత్రి' రిత్యమరః. నీత్వా గమయత్వా, మిథిలాం విదేహనగరీం ప్రతి ప్రస్థితస్సౌ ప్రతపసాముత్తమస్య మహాతపస్విప్రవరస్య, గౌతమస్య మునేరా శ్రమం తపోవసం, ప్రదర్శ్య తస్య గౌతమస్య దారాః భార్య అహల్యా తస్యా మనుషక్తాం తదనుబద్ధాం, కథాముపాఖ్యానమిత్యమనేన ప్రకారేణాకథయత్ కథ యామాన. ౧౪౫

అ. తదేవ విప్రుణోతి—అత్రేతి. అత్రాశ్రమే, మహేంద్రః, ఆనార్యజుష్టేన ఆసాధుజనాచరితేన, పథా కితవమార్గేణేత్యర్థః. గౌతమస్య, ధర్మస్య దారాశ్చ ధర్మ సాధికాం పత్నీమహాల్యాం ప్రకృతివికృతిత్వాభావేన తాదర్శ్యచతుర్థి సమాసాప్రాప్త్యా వక్షీనమానః. ని. 'దారాః పుంసి చ భూమ్నోపేత్యభిధానాత్పుంబహుత్వం. అగ మత్ గ్రామ్యభక్తేః సంగతవాక్. గమే ద్దుశి పుషాదిత్వాద్వైరకాదేశః. సమునిర్గా తమశ్చ క్రుధా అహల్యాకారత్వజనితక్రోధేన; పృషాణం మహేంద్రం. ని. 'వాసవో'

1 వికాలస్వేనామ్నాత్త.

1. స చ క్రుథా నిర్వృషణం వృషాణం
 భార్యామదృశ్యాం చ మునిశ్చకార. ౧౪౬
 వసమేతద్గతే రామే శాపాన్తుక్తా భవిష్యసి,
 ఇత్యుక్త్వా గౌతమః పత్నిం హిమాద్రిం తపసే యయా. ౧౪౭
 2. ఇత్థం విదితవృత్తాంతే దేవతానాం గణే తదా,
 పితౄణాం ప్రాభవాల్లేభే మేషస్య వృషణం వృషా. ౧౪౮
 తదేనామేనసో ముక్తాం ప్రతిగృహ్యతు గౌతమః,
 ఇతి తస్మాశ్రమం భజే సాకం రామేణ కాశిక. ౧౪౯

వృత్రహా వృషేత్యమరః. నిర్వృషణం విగతాండహితం. ని. మునిశ్చకారాః
 వృషణో ఇత్యమరః. తథా భార్యానుహార్యాం చ అదృశ్యాం భూర్వరూపవసిత్యాగేన
 పాపాణభావమాచన్నామిత్యర్థః. చకార-తథా శకాచ. ఉపజాతివృత్తమ్. ౧౪౬

అ. శాపాంతం కథయతి. వసమితి—రామే శ్రీరామచంద్రే, వితదన్వసమేతదర
 ణ్యం. గతే ప్రాప్తే సతి, శాపాత్పాపాణభావనిర్బంధరూపాల్ ముక్తా భవిష్యసి, శ్రీరా
 మచంద్రవదారవిందరజఃకణస్సర్వాదేవ మచ్ఛాపవహిప్రాస్తాం, పాపాణభావవస్థాం,
 విహాయ, నిజశరీరం ప్రాప్యసీత్యర్థః; ఇత్యనేన ప్రకారేణ, గౌతమః వత్సీయహార్యాం,
 ప్రత్యుక్త్వా, తపసే తపశ్చర్యార్థం, హిమాద్రిం, యయా ప్రాప్. ౧౪౭

ఇత్థమితి. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, దేవతానాం గణే అగ్న్యూదిదేవసంఘే, విదితవృ
 త్తాంతే గౌతమకాపాదింద్రో నిర్వృషణోఽభూదితి విజ్ఞాతవృత్తాంతే సతి, తదా-అస్మిన్
 సమయే. వృషా - ఇంద్రః. పితౄణాం - పితృదేవతానాం, ప్రాభవాన్ప్రాభుత్వాల్,
 మేషస్య హవిష్వేన కల్పితస్య, విదకాభ్యుపశువిశేషస్య, వృషణం, లేలే-ప్రాచ, మేష
 వృషణం చిత్రా వితద్వృషణస్థానే యోజయామాసురిత్యర్థః. అతఏవ మేషవృష
 ణ ఇంద్రఇతి లోకపేదయోః ప్రసిద్ధిః. ని. 'మేఘగిరిభాగిరణోర్ధాయ మేషవృష్ణయ
 విదక' ఇత్యమరః. ౧౪౮

తదితి. తత్తస్మాత్కారణాద్గౌతమః వినసః - మహేంద్రసంభోగజనితపాపాల్.
 ముక్తాం-యచ్చ త్పాదరహోమహిమేలి శేషః. వినామహార్యాం ప్రతిగృహ్యతు - పునః
 స్వీకరోతు ఇత్యుక్త్యేతి శేషః. ఇతిశైవ గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః. ప్రయోగే
 వాపానరుక్త్యమిత్యాంకారికాః. కాశికా విశ్వామిత్రః రామేణ - సాకం తస్య గౌత
 మస్యాశ్రమం భజే-ప్రాప్. ౧౪౯

1దుగభే సుభే చ రజ ఏవ బభూవ హేతు
స్తాద్యగ్నిధే మహతి గౌతమధర్మపత్న్యాః,
యస్తాద్గుణేన రజసా వికృతిం గతా సా
రామస్య పాదరజసా ప్రకృతిం ప్రపేదే.

౧౫౦

గ. తస్మి స్సహల్యయా గౌతమేన చ కృతమూతిభ్యం విశ్వామిత్ర

విశ్వామిత్రః తాదృగ్విధే-తాదృగ్విధే, అనిర్వాచ్య ఇశ్యంత్యే. మహత్వవల్లే
చ గౌతమధర్మపత్న్యాః అహల్యాయాః. దుగభే-పాహణావస్థాబనిశ్చేతే, సుభే-పూర్వ
సూపప్రాప్తజనితానందే చ విషయే, రజ ఏవ రజోగుణో రేణుశ్చ, వివకారో-2వధార
కార్థకః. హేతుః కారణం బభూవ. మహా యస్తాత్కారణాత్స గౌతమధర్మపత్నీ
గుణేన-గుణసూపేణ రజసా - రజోగుణేనైశ్యర్థకః, వికృతిం గతా - పాహణావస్థావికా-
రం ప్రాప్తా, తథా, రామస్య శ్రీరామచంద్రస్య, పాదరజసా - చరణరేణునా, ప్రకృ-
తిం-పూర్వరూపం, ప్రపేదే, శ్రీరామచంద్రచరణారవిందరజస్సంపర్కాత్ పాహ-
ణత్వం విహాయ నికాకృతిం ప్రాప్తేశ్యర్థకః. ని. 'రజో రజోగుణే రేణావార్తవేచేతి
నానార్థరత్నమాలా. రజ ఇతి కేవలప్రకృతగోచరః క్షేపాలంకారః. యద్యపి పూర్వ
మదృశ్యాం చకారేత్సుక్తం, న తు పాహణావస్థాం, తథాపి, వికృతిం గతా ప్రకృతిం
ప్రపేదే, ఇత్యనేన పద్మపురాణోక్తపాహణావస్థా సూచ్యతే. తథా చ, పాద్యే 'సా తత
త్వస్య రామస్య పాదస్మర్యాన్నచాత్మనః, అభూత్సురూపా వనితా కాపాత్రాంతా మహా
శిలేతి గుహేనాపుక్తమ్. త్వాయామి తవ పాదబంకజే నాథ దారుదృపదోఃకిమంత
రమ్, మానుషీకరణమార్థమస్తి తే పాదయోరితి కథా ప్రథీయసీతి మహానాటకే
పుక్తమ్. శిలా కంపం ధత్తే శివశివ వియుక్తే కఠినతామహో నారీచ్ఛాయామయతి
వనితారూపమయతే, పదత్వేనం రామే వికసితముఖి వల్లలమురఃస్థలే ధృత్వా
బద్ధా కచభరముదస్థాదృషివధూః.' అన్యత్ గౌతమేన చ, పదకమలరజోభిర్మృత
పాహణాదేహకమలభత యదహల్యాం గౌతమో ధర్మపత్నీమ్, త్వయి చరతి విశ్లేర్ణగ్రా
వవింధ్యాద్రిపాదే కతికతి భవితారస్తావసా దారవంత ఇతి. వసంతలిలకావృత్తమ్. ౧౫౦

తస్మిన్నితి. తస్మిన్నాశ్రమే విశ్వామిత్రః అహల్యయా, గౌతమేన చ, కృత
మూతిభ్యం విహితమతిథిసత్కారం, సరాజపుత్రశ్రీరామలక్ష్మణసహితస్సక్, క్రితి
గృహ్య-స్వీకృత్య, మిథిలోపకంఠభువి విదేహనగరాంతికప్రదేశే, జనకస్య యజనభవ

1 కథా. 2 అహల్యయా కృతమూతిభ్యం.

స్స రాజపుత్రః ప్రతిగృహ్య మిథిలోపకంఠోభువి జనకయజనభవన
మభజత. ౧౫౧

తదను జనకేన విధివేదభ్యర్చితే తిత్స్తిన్నిమితులపురో ధాశ్వతా
నందో రఘునందనమేవమభిషత. ౧౫౨

ప. తిష్ఠకా క్షత్రార్హవృత్తే మునిగమదసాహశ్రమం బ్రహ్మసూహో
రాతిథ్యం తత్ర లభ్యా నిరవధి సురభిః ప్రాభవాద్యవ్యవేత్య.

నం-యజ్ఞకాలామభజత - ప్రావిశత్. ని. 'విదేహో' మిథిలోపురో, 'దామరం' అంతికాభ్య
ర్హాభ్యగ్రా అప్యభిలోఽస్యయమితి చామరః. ౧౫౧

తదన్నితి. తదను యజ్ఞకాలాప్రవేశనంతరం, తస్మిన్ - విశ్వామిత్రే, జనకేన
రాక్షా విధివత్ విధ్యర్హం యథాశాస్త్రమిత్త్యర్థః. 'తదన్య' మితి పరిశ్రవ్యయః. అభ్య
ర్చితే-పూజితే సతి, నిమిర్నాను రాక్షా విదేహసాం తుసిన్ధుః, కన్యులపురః 'ధా-త'వ్యం
శపారంవర్యాగతపురోహితః, పురః పురస్తాదేవ, రాష్ట్ర' హితం ధర్మే పురో'ధా ఇతి
విగ్రహః. ని. 'పురో'ధాస్తు పురోహిత' ఇత్యమరః. శతనాబ్దో గౌతమపుత్రః, మునిః
రఘునందనం-శ్రీరామం, ప్రత్యేవం పత్యమాణప్రకారేనాభిషత - అహోచత్, విశ్వా
మిత్రమాహర్త్యం వక్త్రముపచక్రమ ఇత్యర్థః. ౧౫౨

అ. తదేవ విప్రనోతి.-తిష్ఠన్నితి. అసావయమితి హస్తనిర్దేశః, మునిర్నన
శిలో విశ్వామిత్రః, క్షత్రార్హవృత్తే-క్షత్రనిర్దేశోగృహ్యపాఠే, 'క్షత్రార్హ' ఇతి పాఠ
క్షత్రధర్మయోగ్యవ్యాపారే తిష్ఠకా వర్తమానస్యకా, పురోతి 'శిష్యః. బ్రహ్మసూహోర్వసి
వ్యస్య, ఆశ్రమం - తపోవనమగమత్ - ప్రాప, ఆభీకయాత్రాయామితి 'శిష్యః. అథ
తత్ర ఆశ్రమే, నిరవధి నిర్వర్యాదం వక్త్రసోపేతం చతుర్విధమృష్టాన్నపానాదినమృద్ధ
తయా నిర్వక్త్రమశక్యమిత్త్యర్థః, అతిథ్యమతిథినత్కారం, 'అతిథయ ఇదమితి తాదర్శ్య
అతిథేర్హ్య' ఇతి భావప్రత్యయః లభ్యా - ప్రాప్య, పసిష్టకృతమితి 'శిష్యః. శతస్సరభః -
కామధేనోః. ని. 'సురభిర్దవి చ స్త్రియా'మిత్యమరః. ప్రాభవాత్సామర్థ్యావిత్త్యవ
మవేత్య - జ్ఞాత్వా, సా సురభిక్షేన విశ్వామిత్రేణ, ప్రాగ్ధితా-మహ్యమియం దీయతా
మితి పసిష్టముద్దిశ్య యాచితాఽభూత్. తదను యాచ్ఛానంతరం, మునివరే-మునిశ్రేష్ఠ,
పసిష్ఠేనాభ్యుపేతే కేనం దాతుమనంగీకృతవతి సతీత్యర్థః. నభార్హస్య సశబ్దస్య ముఖ్య
పేరి సమాసః. ౧౫౩

1 సా లేన ప్రాధితాభూత్తదను మునివరే నాభ్యుపేతే చక్షర్
క్రోశంతీం తాం తయైవ ప్రచురబలస్సజా కాందిశీకో బభూవ.

గ. బహుశస్త్రద్బలచకితస్య తపోబలాధిగతవివిధాయుధనిగమస్య
భూయోఽపి సురభినిమిత్తం సమాధ్దసమరస్యాస్య దివ్యాస్త్రపరంపరాం
బ్రహ్మదండేన నిదుంధన్నరుంధలీజానిరసతథే. ౧౫౪

నీతపాక్, తతః ప్రచురబలజాహ-అస్యగతబలీష్ఠగూ, ప్రచురబలస్సజేతి పాతే ప్రకృష్ట
బలశక్తయసనాద్యుత్పాదకయేత్వర్థః. అయీ భేన్వైవ, కాందిశీకో - భయదుత్రో,
బభూవ. మహాబలసంపన్న కామభేనువిదళితచతురంగబలస్సజా, పలాయితోఽభూదిత్వర్థః.
ని. 'కాందిశీకో భయదుత్రో' ఇత్యమరః. తయైవేత్వత్త వివకారో వసిష్ఠవృణచ్ఛేదార్థః.
రాజా తపోబలేన న సద్య ఇతి లేనో పేక్షితత్వాదితి భావః. తదుక్తం శ్రీరామాయణే
కిష్కింధాకాండే 'దుర్భలస్య చ ధర్మస్య జీవితస్య శుభస్య చ, రాజానో వాసరశ్రేష్ఠ
ప్రదాతారో న సంశయః. తాన్మ హింస్యాన్మ చాక్రొశేన్నాక్షిపేన్నాప్రియంవదేత్,
దేవా మానుషరూపేణ చరంత్యేతే మహితల'ఇతి. స్రగ్ధరాపృతమ్. తదుక్తం శేదారణ
'మ్రుజైర్వార్యానాం క్రయేణ త్రిమునియతియుతా స్రగ్ధరా కీర్తితేయ' మితి. ౧౫౩

అ. వివంభూతోఽపి పునర్యుద్ధార్థమేవ ప్రవృత్త ఇత్యాహ, — బహుశ ఇతి.
బహుశః బహువారం. 'బహ్వల్పార్థాచ్చ స్కూరకాదన్యతరస్యా'మితి శబ్దాన్విత్యయః.
తస్యాః కామభేనోర్బలాత్ శక్తేశ్వకితస్య భయసంభ్రాంతస్య. ని. 'చకితో భయ
సంభ్రాంత' ఇత్యభిధానాత్. తపసా తపోబలేన, అధికతాః ప్రాప్తా, దివిధా బహుప్ర
కారాశ్చ, ఆయుధనిగమా ధనుర్వేదాద్యస్త్రవిద్యా, యేన తస్య ఆతపీవ సురభినిమిత్తం-
కామభేనుప్రాప్త్యర్థం. 'జాదర్థ్యచతుర్థీస్థానే నిమిత్తవర్ణాయప్రయోగే సర్వాసాం
ప్రాయదర్శన' మితి ప్రథమా. భూయః-పునరపి, సమార్బ్దసమరస్య-ఉపక్రాంతయుద్ధస్య,
ఆస్య విశ్వామిత్రస్య దివ్యాస్త్రపరంపరామమానుషాస్త్రశ్రేణిం, బ్రహ్మలేహోమయేన
దండేన, నిదుంధన్-నివారయన్, మోఘీకుర్వన్నిత్యర్థః. అరుంధత్యేవ జాయాయస్య
అరుంధతీజానిర్వసిష్ఠః. జాయాయా నిజీతి నిజాదేశః. అవతక్ష్ణే-బౌద్ధభ్యేన స్థితవాక్,
'సమవప్ర విభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. ౧౫౪

తతోఽయం జాతవ్యశీకః ¹క్షాత్రాత్తేజసః పరం బ్రాహ్మమేవ
మహా మహీయ ఇతి నిశ్చిత్య తస్మిన్ధయే దక్షిణస్యాం దిశి తీవ్రతరం
తపశ్శచార. ౧౫౫

అథ సావిత్రః క్షత్రియశ్శ్రీశంకుస్సశరీరః స్వర్ణసిద్ధిమభ్యర్థయ
మానో వసిష్ఠేన ప్రత్యాఖ్యాతా స్తస్య పుత్రైర్నృహతోదయోదిభిర్నిగ్బంధ
కుపితైర్దత్తచందాలభావస్త మేనం శరణమభిజాత. ౧౫౬

అసానపి తన్న నరీరథపరిపూర్ణయే ప్రతాపేన ²ప్రాక్రమత.

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, అయం విశ్వామిత్రః. జాతవ్యశీకః - క్షత్రియబలే
సముత్పన్నాప్రీతిస్సౌ. ని. 'అశీకం క్షప్రియేఽవృత్త' ఇత్యమరణ. అహం ఉత్పన్న
దుఃఖః. ని. 'వృశీకమనృతే దుఃఖ' ఇతి వైజయంతీ. అత ఏవ క్షాత్రాత్ - క్షత్రసంబం
ధిని. లేజసః బలాత్. ని. 'లేజః ప్రభావే దీప్తా చ బల' ఇత్యమరణ. పరమవ్యంతం.
బ్రాహ్మ-బ్రహ్మసంబంధేన, మహా వైజ్ఞా, మహీయో-మహీత్వరం, ప్రశస్తయితియావత్,
ఇతి, నిశ్చిత్య-నిర్ధార్య. తథా శ్రీరామాయణే 'ధిగ్బలం క్షత్రియబలం బ్రహ్మలేజోబలం
బలమ్. ఏకేన బ్రహ్మదండేన సర్వాస్త్రాణి హతాని మే' ఇతి. తస్మిన్ధయే బ్రహ్మలేజః
ప్రాప్త్యర్థం, దక్షిణస్యాం, దిశి, తీవ్రతరమత్యుగ్రం, తపశ్శచార ఘోరతరతపోనిష్ఠా
ఽభూదిత్యర్థః. ౧౫౫

అథేతి. అథానంతరం, సావిత్రః-సవిత్పరంశోభవః, క్షత్రియః-క్షత్రకులప్ర
మాతః. 'క్షత్రార్థ' ఇతి ఖుప్రత్యయః. విశేషణద్వయేనాపి గృహీతాపరిత్యాగిత్వం
సూచ్యతే. త్రిశంకురాజా, సశరీరః - శరీరసహితస్సన్నేవ, స్వర్ణసిద్ధిం - స్వర్ణోకప్రాప్తిం,
అభ్యర్థయమానః సశరీరవివాహం స్వర్గం యాస్యామితి యాచమానసన్నిత్యర్థః. వసి
ష్ఠేన గురుణా, ప్రత్యాఖ్యాతః సశరీరస్వర్గగమనమశక్యమితి నిరాకృతః. తథా నిగ్బంధ
కుపితైః. యుష్టాభిరసి వా, గురుపుత్రైరహం సశరీరపిష స్వర్గం ప్రావణీయ ఇతి పునః
పునర్యాజ్ఞానిగ్బంధజనితోపద్రవసంజాతా³వై. మహాదయ ఏవ ఆదిత్యమం తైః,
తస్య వసిష్ఠస్య పుత్రైః దత్తః చందాలభావో యస్య స తథో⁴క్తః. చందాలా భవతి
శస్త్రస్సన్నిత్యర్థః. తమేనం విశ్వామిత్రం తపస్యంతం శరణమభిజాతః; తత్ప్రీతిదక్షతయా
అయం మాం స్వర్గం ప్రావయిష్యతితి శరణాగతోఽభూదిత్యర్థః. ౧౫౬

తతః కిమత ఆహ. - అసానపి. అసా విశ్వామిత్రోఽసి, తస్య త్రిశంకైర్నృహ

1. క్షాత్ర లేజసః. 2. ప్రార్థయమానః. 3. పూర్తయే. 4. కర్తుం ప్రాక్రమత.

తత్ర సమాగతేషు బ్రాహ్మణేషు జాగుప్సయా ¹త్రిశంఖోరనా
గతాన్వసిష్ఠపుత్రానయం శాపేన శ్వభక్షకానకరోత్. ౧౫౮

²తతః క్రతుభుజాం వగ్నే స్వర్గాదనవతీర్ణే. ౧౫౯

ప. అయం మహాత్మా తపసాం ప్రభావా
దారోపయామాన దివం త్రిశంకుమ్,
నీలాంబరం నిహ్నుతరాజవేషం

రథపరిపూర్తయే-సశరీరస్వర్గప్రాప్తిరూపమనోరథం పరిపూరయితుమిత్యర్థః. ఏకం క్రతుం,
ప్రాకృత-కంచిద్భాగం ప్రార్థనానిత్యర్థః. ౧౫౭

తత్రేతి. తత్ర త్రిశంఖస్సంబంధిని, తస్మిన్ క్రతౌ, బ్రాహ్మణేషు-బ్రహ్మర్షిషు,
సమాగతేషు విశ్వామిత్రభయాదుపాగతేషు, సత్సు, త్రిశంఖోర్నృపాత్, 'జేగుచ్ఛా
విరాఘే' త్యాదినా వంచమి. జాగుచ్ఛయా కాఘాంతరం ప్రవిష్టః. జాతిభ్రష్టోఽ
స్వత్సరివంధినం శరణం గతశ్చందాలాఽయం యజమానః, క్షత్రియశ్చ యాజకః
తస్మాత్తత్ర గమనముచితమిత్యుత్పన్నమనస్సంఖోచేనేతి భావః. అనాగతానసంప్రా
ప్తాక్, వసిష్ఠస్య పుత్రాక్, అయం విశ్వామిత్రః. శాపేన, శ్వభక్షకానకరోత్, యతో
ఽస్తదుపక్రాంతయాగం ప్రతీర్ఘయా న సమాగతాస్త ఇమే వసిష్ఠస్య పుత్రాః అతః
శ్వమాంసభక్షకా భవంత్యితి శకాపేశ్యర్థః. ౧౫౮

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, క్రతుం భుంజత ఇతి క్రతుభుజః తేహమింద్రాదిదేవా
నాం, వగ్నే-సంఘేఽసి, స్వర్గాదనవతీర్ణే, జాగుచ్ఛయేవ అనవతరతి సతి, చావిర్భాగాక్
గృహీతుమితి శేషః. ౧౫౯

అయమితి. మహాత్మా-మహానుభావోఽయం, విశ్వామిత్రః. తపసాం ప్రభా
వా త్తపస్సాచ్యుక్త్యాత్. త్రిశంకుం దివం - స్వర్గం, ఆరోపయామాన - ఆరోపితవాక్,
రుహేర్జ్యోతాల్లిట్. 'రుహః షోఽన్యతరస్యా' మితి పకారః. 'గతిబుద్ధి' త్యాదిना
అణిశ్చ షో కర్తవ్యం. కీదృశం త్రిశంకుం, నీలమంబరం చాసో వ్యోమ చ యస్య
తం, ఏకత్ర చందాలాశ్చుతిధానిత్వాజన్యత్ర మేఘావరణజనితాంధకారావృతత్వా
చ్చేతి భావః. ని. 'అంబరం చాససి వ్యోమ్నీ'తి విశ్వః. తథా నిహ్నుతః-ఆచ్ఛాదితః -
రాజవేషో నృపనైష్యం, చంద్రప్రకాశశ్చ యస్మిన్ తం. ని. 'రాజా ప్రభౌ నృపే
చంద్రే యతే క్షత్రియశ్చ క్రయా'రితి విశ్వః. అతఏవ వర్షానిశీధాత్-ప్రావృటా-లార్థ

1 త్రిశంకుయజనేనాగతాక్. 2 తత్ర.

వర్షానిశీ ధాదవిశేష వేషమ్.

౧౬౦

అపాతయత్స్వర్గముపాశ్రయంతం

సంజాతమన్యశ్శతమన్య రేనమ్,

తతోఽవలమ్బ్యస్య నియోగశంకుం

లేఖే త్రిశంకుర్గనే ప్రతిష్ఠామ్.

౧౬౧

గ. తతో¹ గీర్వాణగణప్రాధనయా పరిత్యక్తభువనాంతరనిర్మాణ
కర్తాణం తత్ర తహప్రత్యూహః ప్రత్యుద్భూత ఇతి వర్ణిమాయాం

రాత్రా దవిశేషో విశేషరహితో² వేషో యస్య తం, అర్ధరాత్రసుఖ్యాకారమిశ్యర్థః.
ని. ప్రియాం ప్రాపుతో ప్రియాం భూమ్ని వర్షా³ ఇతి. 'అర్ధరాత్రనిశిఖా' ద్వా⁴దితి
చామరః. క్షేపాలంకారః. ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్.

౧౬౦

అపాతయదితి. తతస్తదనంతరం, శతం మన్యవః క్రతవో⁵ యస్య శతమన్య
రింద్రః, సంజాతమన్యః చండాలం కిమితి స్వర్గమారోపితం⁶ నితి సమున్నతకోగ్ధ
స్సక్. స. 'మన్యదైన్యే క్రతౌ ప్రధీ⁷త్యమరః. స్వర్గముపాశ్రయంతం - ప్రవిశంత
మేనం త్రిశంకుమపాతయత్ - పాతయామాన, తతో⁸ఽనంతరం, త్రిశంకుః పతమా
నఇతి శేషః. అస్య మహాత్మనో విశ్వామిత్రస్య, నియోగశంకుం, స్వమస్త్రైవతిష్ఠే
త్యాజ్ఞాయాపాలంబనయప్రివిశేషం, అవలంబ్యవప్తభ్య, గగనే ప్రతిష్ఠాం స్థిరి, లేఖే -
ప్రాబ, ఏతన్నియోగావలంబేన అంతరిక్షే స్థితో⁹ఽభూదిత్యర్థః. మహాత్మావః¹⁰ కింనా కర్తుం
న శక్యువంతీతి భావః. ఉపజాతివృత్తమ్.

౧౬౧

తత ఇతి. తతః-త్రిశంకుర్గనప్రతిష్ఠాపనానంతరం, గీర్వాణప్రాధనయా పురం
దరాదిబృందారకబృందయాచ్ఛయా, పరిత్యక్తం - విస్మయం, భువనాంతరనిర్మాణకర్త -
స్వర్గాంతరరచేనైవ కర్త, యేన తథాతత్ర దక్షిణస్యాం దిశి, తహ ప్రత్యూహస్తద¹¹విఘ్నః.
ని. 'విఘ్నోఽంతరాయః ప్రత్యూహ' ఇత్యుపరః. ప్రత్యుద్భూత స్ఫురతాక ఇతి, పశ్చి
మాయాం దిశి, పుష్కరే-తీర్థవిశేషే, పుష్కలం - సముద్రం, పతశ్చరంతమయం విశ్వా
మిత్రం, అంబరీషస్య మహారాజస్య, యజ్ఞపతునాశే నిమిత్తే, ప్రాయశ్చిత్తార్థం-ప్రాయ
శ్చిత్తం నామ ప్రార్థకర్తల¹²వజనితదురితనిరాకరణార్థం-అవశ్యకర్తవ్యకర్త విశేషః, శద
ర్థం బహిర్భి రనేకాభి శ్చతసంఖ్యాకాభిరిత్యర్థః. 'వోతో¹³గుణవచనా'దితి జీవ. గోభి
ర్దూల్యభూతాభిః. క్రిత్యా క్రయద్రవ్యదానేన స్వీకృత్య, సరపశుతాం నియమానః,

దిశి పుష్కరే పుష్కలం తపశ్చరంతమముమంబరీషయజ్ఞపశునాశ
ప్రాయశ్చిత్తార్థం బహ్విభిర్లోభిః క్రిత్వా నరపశుతాం నీయమానస్తావ
దృచీకస్య మధ్యమపుత్రశ్శునశేఫశ్శరణమయాచత. ౧౬౨

అయం భగవాన్ని జతనయవినిమయేన రక్షితుమేనమున్ముఖః పరా
ఙ్ముఖేభ్యస్తేభ్యో హవిష్యందాదిభ్యశ్చాపేన వసిష్ఠతనయదశాందత్వా
తత్ప్రాప్తియశ్చిత్తస్య నరపశునిర్వర్త్యత్వేన విధిబోధితత్వాదితి భావః. తావత్తదాపి,
ఋచీకస్య ఋచీకనామ్నః, కన్యచిద్దరిద్రబ్రాహ్మణస్య, శునశ్శేపనామా శున ఇవ శేఫో
యస్యేతి నిగ్రహః 'శేఫపుష్పలాంగూలేషు శున' ఇత్యలుక్. మధ్యమపుత్రః, శునఃపుష్పః
శునోలాంగూలః, ఇత్యాద్యకృతీయపుత్రాపేక్షయా మధ్యమోఽయంపుత్రః మధ్యభ
వో మధ్యమః, మధ్యాన్న ఇతి మత్రత్యయః 'పితా జ్యేష్ఠమవిక్రేయం మాతాచాఽహ
కనీయనమ్, విక్రీతం మధ్యమం మన్యే రాజపుత్ర నయన్వ మా'మితి శ్రీరామాయణే
లేనైవోక్తత్వాత్. శరణ మయాచత, అపన్నోఽహం మత్ప్రాణసంరక్షణం కర్వీతి
ప్రాధితవానిత్యర్థః, నను ఋచీశోఽయం బ్రాహ్మణః తత్కృణం స్వదగ్ధోదరపూరణాయ
వశ్యర్థం స్వపుత్రదానయాపం పాపం కృతవాక్, కించ 'అత్తా వై పుత్రనామాసీ'తి
శ్రుతేః. పుత్రస్యాత్మరూపత్వాత్ ఆత్మహంతృత్వదోషప్రసంగాచ్చేతి చేత్. సత్యం
బుభుక్షితస్యాన్య తాదృగ్వివేకశూన్యత్వాత్, తదుక్తమ్ 'త్యజే త్సుధార్తా మహిళాపి
పుత్రం భుక్తే త్సుధార్తా భుజీ స్వమండమ్, బుభుక్షితః కిం న కరోతి పాపం క్షీణా
నరా క్షిప్తగుణా భవంతి.' అన్యచ్ఛ 'అన్యదగ్ధోదరస్యాగ్ధే కిం న కుర్వంత్యసాం ప్రత'
మితి. అతస్తథా కృతవానిత్యలమతిప్రసంగేన. ౧౬౩

ఆ. తతః కిం కృతవాన్తు నిరిత్యత ఆహ - అయమితి. అయమితి పురోప
రితో నిర్దేశః, భగవా 'సుత్పత్రించ వినాశం చ' త్యుక్తలక్షణః విశ్వామిత్రః, నిజతనయ
వినిమయేన - స్వపుత్రప్రత్యర్పణేన, ఏనం శునశ్శేపం, రక్షితుం పాలయితుమన్ముఖః
'సకాకామనమృద్ధస్యహ్యశ్వ మేధస్య యశ్ఫలమ్, తస్ఫలం లభతే త్రస్తే రక్షితే శరణా
గతే' ఇతి. శరణాగతరక్షణే హమాఫల శ్రవణాత్, నిజతనయార్పణేనాప్యేనం పశుభావ
నిర్బంధా న్నోచయితుం కృతనిశ్చయస్సృజ్యత్యర్థః. పరాఙ్ముఖేభ్యః వినిమయానంగీకా
రేణ ప్రతికాలేభ్యః హవిష్యందః ఆదిర్యేషాం లేభ్యో హవిష్యందప్రముఖేభ్యః లేభ్యః
నిజతనయేభ్యః కాపేన, వసిష్ఠతనయదశాం శ్వభక్షకాఃస్థా, దత్వా వసిష్ఠతనయా
ఇవ శ్వహంసభోజినో భవంత్యితి శస్త్రైత్యర్థః. ని. 'దశా పరావపస్థాయా' మితి విశ్వః.

గాధాద్వయస్తీతాభ్యామింద్రోపేంద్రాభ్యామంబరీషం శునశ్శేఫం చ
పరిపూర్ణమనోరథౌ కారయామాన. ౧౬౩

తతస్తదన్యంతమేన మేనకానంగతస్తపోభంగశ్చిరమంగీచకార.

1 వశ్చాత్పశ్చాత్తాపాభిభూతోఽనుముత్తరే భూభృతి కాశిః
తీరే ఘోరం తపశ్చచార. ౧౬౪

తత్ర జంభారిప్రహితాం రంభాం 'శైలిభవేతి శస్త్రాభ్యుపార్జితాం
గాధాద్వయస్తీతాభ్యాం - గాధయోగింద్రోపేంద్రప్రసాదగమ్యైవశేషేంద్రోద్వయేన
శునశ్శేఫగీతేన స్తీతాభ్యాం - సంతుష్టాభ్యామింద్రోపేంద్రాభ్యాం, యోగాశిష్టాభ్యుదేవ
తాభ్యాం, అంబరీషం శునశ్శేఫం చేత్యుభౌ పరిపూర్ణమనోరథౌ - సంపూర్ణాభిలాషిణౌ కార
యామాన. ఇంద్రోపేంద్రసంతోషాత్పాదనపూర్వకం యజ్ఞస్య సాంగత్యపాదనేన
అంబరీషమనోరథం ప్రాణవరిత్రాణేన శునశ్శేఫమనోరథం చ పూరయామానశ్చర్ధక. ౧౬౩

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, తదన్యంతం - తదనురూపం, తదవిష్టమిత్యర్థః
వినం విశ్వామిత్రం మేనకాయాః మేనకాభ్యామౌ అప్సరసన్వింతః - సంగతో, పం
చమ్యుస్తసిః. తపోభంగస్తపోవిఘ్నః, కర్తా, చిరం-బహుకాలం, అంగీచకార - అనుస
సార, మేనకానంభాగతాత్పశ్యేణ చిరకాలమయాం పరిత్యజ్యనియమోఽభూదితిభావః.
తపోభంగస్య ప్రాబల్యం బోధయితుం కర్తవ్యమితిభావః. ౧౬౪

వశ్చాదితి. వశ్చాత్తదనంతరమయం విశ్వామిత్రః, వశ్చాత్తాపేన కిమేతదన
దాచరితమంగీకృతమిత్యనుతాపేనాభిభూతః అత్రాంగీకృత్యుత్తరే ఉత్తరస్తికా, భూ
భృతిహిమవత్పర్వతే, 'పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో ప'తి వికల్పాత్ కస్తిన్నాదేకా
భావః. కాశిక్యాప్రత్రత్యాయాః స్వభగిన్యా నద్యాస్తీరే, ఘోరమగ్న్యుగ్రం, తప
శ్చచార, తథా చ శ్రీరామాయణే 'కాశికీ పరమేందరా ప్రవృత్తా చ మవశుదీ, దివ్య
పుణ్యోదకా రమ్యా హిమవంతమపాత్రితా, లోకస్య హితకామాగ్ధం ప్రవృత్తా భగి
నీ మసు'తి శ్రీరామం ప్రతి స్మృతేనోక్తమ్. ౧౬౫

తత్రేతి. తత్ర హిమవత్పర్వతే, జంభారిణా - జంభాఖ్యుదైత్యద్వీపశంజేణ,
ప్రహితాం - తపోవిఘ్నార్థం ప్రేషితాం, రంభామద్వరసం. ని. 'స్త్రీయాం బహువ్య
భురసస్యైశ్యా ఊర్వశీముఖాః, ఊర్వశీ మేనకా రంభా ధృతాచీ చ విలాత్త

దిశి నిరస్తనిశ్వాసం తపశ్చరత్యముష్టిన్నూష్ణతా తపోగ్నే¹రుద్విగ్నామ
రసఖస్తామరసాసనస్సన్నిధాయ జితేంద్రియత్వాద్భృహర్షిరసి వసిష్ఠో²వ్యే
వం వ్యాహరతు భవంతమిత్యభావత. ౧౬౬

ప అసౌ వసిష్ఠనిర్దేశాద్భృహర్షిత్వమవిదత,

యథోపసయసంస్కారాద్విజన్తా బ్రహ్మవర్చసమ్. ౧౬౭

ఇతి జనకపురోధఃశ్లాఘితో గాధిసూను

స్సహ నృపతనయాభ్యాం శర్వరీం తత్ర సీత్యా,

మే³త్యమరః. శ్రీశ్రీ-శిలమయా, మయడక్కే అహ్, శిలారూపా భవేతి శప్తా శాపేన
పాపానామస్థాం దత్తేత్యర్థః; పూర్వస్థాం దిశి-ప్రాచ్యాం, నిరస్తనిశ్వాసం-నిరుద్ధప్రాణం
చారం యథా తథా, రేచకపూరకకుంభకలక్షణప్రాణాయామసహితమిత్యర్థః. అముష్టి
నిశ్వామిత్రే, తపశ్చరతి మహోగ్రతపోనిష్ఠావరతంలే సతి, తపోగ్నే⁴స్తపోహవవ
హ్నోరూష్ణతా సంతాపజనకజ్వాలయా, ఉద్విగ్నా విహ్వలాః, యే ఆమరా దేవా
స్తేహం సఖా తత్సఖః, భయసంభ్రాంతాఖిలగీర్వాణసహితస్సన్నిత్యర్థః. 'రాజాహస్స
భిభృష్'జితి ఓత్, తామరసాసనో - బ్రహ్మ, సన్నిధాయ సన్నిహితో భూత్వా, జితేం
ద్రియత్వాద్విషయప్రవృత్తిప్రతిరోధన శీఘ్రేంద్రియగ్రామత్వాద్భేదో⁵ బ్రహ్మర్షి
రసితి వ్యాహరతు వదతు, మదస్యగ్రహణేతి శేషః. తత్రైవ తవ మనసి విద్యత ఇతిభావః.
ఇతిశ్మభావత. ౧౬౬

అ. తతః కిం తత్రాహ-అసావिति. అసౌ⁶విశ్వామిత్రః, వసిష్ఠస్య, నిర్దేశాన్నిరూ
పణాద్భృహర్షిత్వం బ్రహ్మణ్యుషిత్వం, ద్వే జన్తసి ఉత్పత్తికర్తృభ్యాం యస్య స ద్విజ
న్తా-బ్రహ్మణః, ఉపసయసంస్కారాదుపసయసరూపసంస్కారాద్భృహర్షిత్వవర్చసం యథా
బ్రహ్మతేజ ఇవ, అవిదత-అలభత 'బ్రహ్మహస్తిభ్యాం వర్చస' ఇతి ఆచమ్య⁷త్యయః. అత్ర
యథాశబ్దః ఇవార్థకః. 'ఇవ వద్వా యథా శబ్ద'ఇతి దండ్యాచార్యానుకాసనాత్ -
అత ఏవోపమా. ౧౬౭

ఇరీతి. ఇత్యుక్తప్రకారేణ, జనకస్య, పురోధసా - పురోహితేన, శతానందేన,
శ్లాఘితః-ప్రశంసితః, గాధిసూనుర్విశ్వామిత్రః, నృపతనయాభ్యాం సహ - శ్రీరామల
క్ష్మణాభ్యాం సాకం, తత్ర యజ్ఞకాలాయాం, శస్వగిం-రాత్రిం, సీత్యా - గమయిత్వా,
సరసిజదయతాయ-చంద్రబాంధవాయ, చాందసాయ-చంద్రోమయాయ, సంధ్యాత్రయే⁸౩

విధిపదదిశదర్శ్యం పుష్పసంభరగర్భం

ససజదయితాయ బోధ్యమిషే ఛాందసాః.

౧౬౮

గ. తదను రామలక్ష్మణనిరీక్షణకౌతుకాదననరతపతితేన వికచకువల
యనిచయోపచీయమానమేచక శిమరీచిమలిష్టుచేన శివారనారీజనలోచ
నరోచిమా కనచితనరపతిపథాం జనకరాజధానీం విశ్వామిత్రః ప్రవిశ్య
దశరథతనయా విదమభాషత.

౧౬౯

క్రమేణ ఋగాదిపేదత్రయమయత్వాదితి భాషః. శ్లోకాచ శ్రుతిః. "ఋగ్యుజుర్సామ్యో
దివి దేవ ఈయతే. యజుశ్వేదే తిష్ఠతి మధ్యే అహ్వసి, సామ పీఠినాస్తమయే మహీయతః"
ఇతి బోధ్యమే-సూర్యాయ, పుష్పసంభరగర్భం - పుష్పసంభరమిక్రం, శ్లోకాభావ
నైవ కాస్త్రచోదితత్వాదితి భాషః. ఉక్తం చ జ్ఞానానిష్ఠి, 'చత్వర్థ్యం గీర్ణమ
సుమం ప్రణమ్యాశు ప్రదక్షిణైః, విష్ణుమహా ద్విజో వాక్త్ర్య రంభోచిమివ చాకశ'
ఇతి. అథార్థం పూజార్థం ద్రవ్యమర్థ్యం జలంబలి. 'సాదిర్ఘాభ్యం'చేతి యక్ష్మి
త్యయః. ని. 'మూల్యే పూజావిధాపర్థః, పట్టు త్రివర్ణ్యమగ్ధార్థ' ఇతి చామరః. విధి
వత్ - విధ్యర్థం, యథాకాస్త్రమిత్యర్థః. 'తదర్హ'మితి పరిప్రత్యయః. అదిశో దత్త
వాక్; అత్ర శ్రుతిః. 'తదహ వా వితే బ్రహ్మవాదినః పూర్వాభిముఖాన్సంభ్యా
యాం గాయత్ర్యాభిమంత్రితా ఆప డోర్ధ్వం విక్షిపంతి తా వితా ఆపః వక్త్రేభ్యుత్వా
తాని రక్షాగ్ంసి 'మండేహదక్షే ద్వీపే ప్రక్షిపంతి' మాలినీవృక్షమ్.

౧౭౦

తదన్వతి. తదను అర్ఘ్యప్రదానానంతరం. విశ్వామిత్రః. రామలక్ష్మణయోః కర్త
ణోః, నిరీక్షణకౌతుకాద్విలాకనకౌతూహలాద్దేతోః. ని. 'కౌతూహలం కౌతుకం చ
కుతుకం చ కౌతూహల' మిత్యమరః. అనవరతపతితేన - నిరంతరప్రసృతేన, వికచకువల
యానాముత్పల్లనీలాత్పలానాం, నిచయేన సముహేన, ఉపదీయమానా - ప్రసర్థ
మానా, యా మేచకమరీచిక్యోమలకాంతిః. ని. 'కృష్ణే నీలానీతక్యామకాలక్యామల
మేచకా' ఇత్యమరః. తస్యాః మలిష్టుచేన - పాటచ్చరేణ, తిరస్కారకేసేతి యావత్,
తదన్వీలవర్ణనేత్యర్థః. అత వివోచమా. ని. 'ప్రతివోధివరానృందిపాటచ్చరమలి
ష్టుచా' ఇత్యమరః. పౌరనారీణాం - పురసుందరీణాం లోచనరోచిమానయనకాంత్యా,
కవచితః-సంపలితః, నరపతేః, కంఠా నరపతిపథః రాజమార్గో యస్యాస్తాం, 'ఋహు' -
రిత్యాదినా సమాసాంతః; రాజానో ధీయంలేకస్యా మితి రాజధానీ, జనకస్య గౌరవ

1 సాతితేన. 2 మరీచిచిమలి. 3 పౌరనారీలోచన. 4 విక్త.

అస్యాం ఖలు సగర్యామారబ్ధయజ్ఞస్య రాజ్ఞో జనకస్య భాగ
ధేయాత్మితానామధేయభాజనమజీజనత్కన్యారత్నం రత్నగర్భా భగ
వతీ. ౧౭౦

1 అస్యాః, 2 పురః కి 3 మపరం మాహాత్మ్యం 4 కుతః. ౧౭౧

ప. 5 దేవ్యా యస్యా వసనముదధిః పీతి కా హాటకాద్రి
హారస్సింధుస్సగరతనయస్వర్ణమాలైకబంధుః,

ధానీ జనకరాజధానీ మిథిలానగరీ, తాం, 'కరణాధికరణయో' శ్చేత్యధికరణార్థే లుక్కుప్య
త్యయః. ప్రవిశ్య, దశరథతనయా-క్రీరామలక్ష్మణౌ ప్రతీదం వచనమభావత. ౧౭౨

అ. కదేవాహ. — అస్యామితి. అస్యాం సగర్యాం మిథిలామాం, ఖలు శబ్దః
ప్రసిద్ధార్థకః. భగవతీ పూజ్యా, రత్నాని మణయో గర్భే యస్యాస్సా రత్నగర్భా భూః.
ని. 'జగతీ రత్నగర్భా చేత్యమరః. ఆరబ్ధయజ్ఞస్సోపక్రాంతసవనస్య, రాజ్ఞః, హలముఖ
కర్షణేన-యజ్ఞభూమిం శోధయత ఇత్యర్థః. భాగధేయాద్భాగ్యాజ్ఞేతోః. ని. 'దైవం
దిప్తం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతిర్విధి' రిత్యమరః. సీతాలాంగలవద్ధతిస్తజ్జ
న్యత్వాత్సీతేత్యన్వర్థసంక్షా. ని. 'సీతా లాంగలవద్ధతి' రిత్యమరః. సీతేతి నామధే
యస్య నామ్నో భాజనం పాత్రం, 'నామయాభాగేభ్యః స్వాధే ధేయో వక్తవ్య' ఇ
త్యుభయత్రాసి ధేయప్రత్యయః. కన్యారత్నం - శ్రేష్ఠం కన్యకామిత్యర్థః. అజీజనత్
జనయామాన, రత్నగర్భాయాస్తస్యాః రత్నజననం యుక్తమేవేతి భావః. జనేష్టా
చ జ్యృప్తాయా ప్రాస్వోభ్యానదీర్ఘశ్చ. ని. 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణావసీ'తివిశ్వః.
జాతౌ జాతౌ చ యచ్ఛ్రేష్ఠం తద్రత్నమభిధీయత' ఇత్యభిధానాత్. ౧౭౦

అస్యాఇతి. అస్యాః, పురో మిథిలానగర్యాః, ఆపరం-ఇతోఽన్యన్మాహాత్మ్యం, మహా
నుభావత్వం కిం వర్ణనీయమస్తి; న కించిదస్తీత్యర్థః. కుతః యతః యస్తాత్కరణాత్.

దేవ్యా ఇతి. యస్యా దేవ్యా భూదేవ్యాః, ఉదకాని ధీయంతేఽస్మిన్నిత్య
దధిః - సముద్రః. 'ఉదకస్యోదస్సంక్షాయా' మిత్యుదకశబ్దస్య ఉదాదేశః; వసనం -
వస్త్రం, తథా, హాటకాద్రిస్సర్వర్థాచలః. ని. 'స్వర్ణం మనర్థం కనకం హిరణ్యం హేమ
హాటక' మిత్యమరః; అల్పం వీతం వీతీ నైవ వీతికా ఉపవేశనవీతం, గౌరాదిత్యాత్
జీవై; తతః స్వాధేకః; 'శేఽణ' ఇతి హ్రస్వః; తథా సగరతనయానాం కపిలకోపానల

1 కన్యాః. 2 పురః. 3 కిం పరం కిమపి. 4 కుతః. 5 యస్యాఃపుభ్యాః.

క్రీడాశైలః ¹పరమపురుషక్రోడదంష్ట్రా చ తస్యా

స్సీతామాతుర్జగతి మిథిలాం సూతికాగోహమాహుః. ౧౭౨

ప. ²అత్ర సీతావివాహార్థ మమరైరపి దుష్కుగమ్,

జనకః కల్పయామాస ధనురాలోపణం పణమ్. ఇతి. ౧౭౩

దధానాం స్వర్గమాగ్నే వికబంధః-ముఖ్యసుహృత్, స్వర్గోకప్రాప్తిశ్యర్థః; సింధుస్ఫుల్, మందాకినీతి యావత్, హరో ముక్తాకలాః. ని. 'దేశే నచవిశేషేనైవ సింధుర్నా సరితి స్త్రీయా' మిత్యమరః. తథా. సరమపురుషః-పురుషోత్తమో విష్ణుః, స చాసౌ శ్రోడో వరాహశ్చ తస్య దంష్ట్రా దంతవిశేషశ్చ క్రీడాశైలా - విహారాలయ, సర్వ త్రాభూదితి శేషః. తస్యాస్సీతామాతుస్సీతాజనన్యాః, భూదేవ్యాః జగతి - జగత్స్వి త్యర్థః. మిథిలాం పరిచ్ఛిన్నతయా వర్తమానాం, మిథిలానగరీం, సూతికాగోహం-సూతి కాగృహమాహుః - బ్రువంతి, యత వివచనపరిమేయసుభావాయా భూదేవ్యాః మిథిలాం సూతికాగోహం కథయంత్యులోఽస్యా మాహాత్మ్యం నిమన్యద్యత్తమమస్తీ త్యర్థః; 'బ్రువం పంచానామిత్యాదినా బలాదేశః. బ్రువ ఆహాదేశశ్చ. ఆత్మోదభ్యాది షాపరంజకత్వేన వసనత్వాదిరూపణాత్సమస్తమస్త్రుమర్దిరూపకాలంకారః. 'ఆరోపవిద యస్య స్వాదతిరోహితరూపిణః, ఉపరంజకమారోహ్యమాణం తద్రూపణం మతమితి లక్షణాత్. అత్ర తథాఽర్థీయస్యాం మిథిలాయాం సాగరాంబరాదిమత్తయా మహీ యస్యా భూదేవ్యా ఆభేయత్వకథనాదధికప్రభేదోఽలంకారః, తదుక్తమ్, "ఆధారా ధేయయోరానురూప్యాభావోఽధికో మత" ఇతి. అయం చోత్తరూపణానుసారిత ఇతి సంకరః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. ౧౭౨

అలేతి. అత్ర మిథిలాయాం, సీతోత్పత్తిసమయే. జనకో రాజా పితా చ, ని. 'తాతస్తు జనకః పితృత్వమరః, సీతాయా వివాహార్థమనురైరింద్రాదీభిరపి క్షిముతాన్వారిరి భావః. దుష్కురం కర్తృమశక్యం, 'ఈవద్దస్తు'ష్విత్వాదినా ఖల్ ప్రత్యయః. భనుమః హరకోదండస్య, ఆరోపణం అవనమనం పణం మూల్యం కల్పయామాస యోవా శోవా ఇదం ధనురాలోపయతి తస్మై ఇయం కన్యా దీయతే న త్వన్యస్తా ఇతి ప్రతిజ్ఞాతవాని త్యర్థః. ఇతి. ఇదమభావలేతి, పూర్వేణ సంబంధః. ని. 'పణో ద్యూతాదిమాత్సృప్తే భృతో మూల్యే ధనేఽపి చేత్యమరః. ౧౭౩

తతో మహర్షిర్జనకస్య రాజ్ఞః
స్సభాం సుధర్మాసదృశీం ప్ర పేదే,
తౌ చాపతుశ్చాపవిలోకలోకౌ

¹సచాపకౌ శోసలరాజపుత్రౌ.

౧౭౪

గ. తత్ర విధివదభ్యర్చితః కథితదశరథతనయవృత్తాంతః కాశికః -
²(కాశిక ప్రముఖై)రమరైరస్సత్కులమహత్తరే దేవరాతే నిక్షిప్తం విశే
షతస్సీతాశుల్కార్థం మయా రక్షితమిదమితి జనకేన ప్రదర్శితస్య

తత ఇతి. తతః. సీతాపుత్రాంతకథనానంతరం, మహర్షి ర్విశ్వామిత్రః, ఋషి
లక్షణముక్తం, సుధర్మాసదృశీం దేవసభాసమాం. ని. 'స్సాత్సుధర్మా దేవసభే'త్యమరః.
జనకరాజస్య సభామాస్థానం, ప్ర పేదే ప్రాప తథా చాపవిలోకలోకౌ ధనుర్దర్శనలాలసా.
ని. 'లోలుచో లోలుభో లోలో లంపటో లాలసశ్చ స' ఇతి యాదవః. కుతః చాపా
భ్యాం సహ సచాపకౌ ధనిస్తా, ఇతి, ధనుర్విద్యావికారదత్వం సూచ్యతే. తేన సహ
త్యాదినా బహువ్రీహిః. శేషాద్విభాషేతి కవప్రత్యయః, తౌ శోసలరాజపుత్ర రామ
లక్ష్మణౌ చ, ఏతేన మహాకులీనత్యాదినకలగుణసంపత్తిస్సూచ్యతే. అపతుః ప్రాప్తవంతౌ.
ఉపజాతివృత్తమ్, లక్షణం తూక్తమ్.

౧౭౪

తత్రేతి. తత్ర సభాయాం, కుశవంశసంభూతత్వాత్, కాశికౌ విశ్వామిత్రః 'కుశ
వంశసముద్భూతం కాశికం రఘునందన' ఇతి, శ్రీరామాయణే, విధిసదృశాశాస్త్రమభ్య
ర్చితః పూజితః, రాజేతి శేషః. తథా కథితః ఉపవర్ణితః, దశరథతనయస్య వృత్తాంతో
వంశప్రళంసాదిప్రవృత్తిర్యేన స తథోక్తస్సకా. ని. 'చార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాప్ర'ఇత్య
మరః. తథా కాశిక ప్రముఖైర్హేంద్రాదిభిరమరైః. ని. మహేంద్రగుగ్ధలూలాక
వ్యాళగ్రాహిషు కాశికౌ ఇత్యమరః. అస్తత్కులమహత్తరే అస్తద్వంశశ్రేష్ఠే, దేవరాతే
రాజ్ఞి, నిక్షిప్తం విన్యస్తం, విశేషతో విశేషాకారేణ, సీతాయాశ్శుల్కార్థం వివాహ
మూలార్థం, తదారోపణనైస్స సీతాప్రదానమూల్యత్వాదితి భావః. ని. 'శుల్కౌ-
స్త్రీ స్త్రీధనేఽపి చే'త్యమరః. మయా రక్షితం గుప్తమిదం ధనురితి శేషః ఇత్యుక్త్యా,
ఇతి సైవ గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః. జనకేన ప్రదర్శితస్య చాపస్యారోప
ణాయ అపనమనాయ, రామమాదిదేశ అజ్ఞాపయామాన. సస్వీకృతేణ ధనుర్దేవ
రాతే న్యూనభూతతయా నిక్షిప్తమితి రామాయణాదాశ్రయతే, ఆశ్రేంద్రాదిభిరి

- ప. రామాక్షర్షణభగ్న కార్త్యకభువా ధ్వానేన రోదోరుథా
 దృష్టక్షత్రయశస్సితచ్ఛదకులే జీమాతనాదాయితమ్,
 వీరశ్రీప్రథమప్రవేశసమయే పుణ్యాహఘోషాయితం
 1 మైథిల్యాః కిల మానసే పరిణయే మాంగల్యతూర్యాయితమ్.
 ప. 2 రవః కఠినకర్షణత్రుటితచాపజన్తా ఊణా

రామేతి. రామాక్షర్షణేన శ్రీరామకర్తృకాక్షర్షణేన, భగ్నం విదళితం, య
 త్కార్త్యకం, తస్మాద్భవతీతి తథోక్తేన, తథా, రోదసీ ద్యావాభూమీ రుణద్ధ్యావృణో
 తీతి రోదోరుథా. 'అశ్వేభ్యోఽపి దృశ్యత' ఇతి క్షిప్, సర్వవ్యాపినేత్యర్థః. ని.
 'ద్యావాభూమీ చ రోదసీ' ఇత్యమరః. ధ్వానేన ధ్వనినా కర్త్రా, దృష్టా మదోద్రిక్తా
 యే ఊత్రాః క్షత్రియాః అత్ర జాతివాచినా క్షత్రశబ్దేన తజ్జన్యాః క్షత్రియా లక్ష్యం
 తే. లేహం యశ ఏవ సితచ్ఛదకులం హంసశ్రేణీతి రూపకం తస్మి నిష్పయే. ని. 'హంసా
 స్తు శ్వేతగరుత' ఇత్యమరః, జీవనస్య జలస్య మూతః పుటబంధో జీమాతో మేఘః.
 'మూకబంధనే' పుషోదరాదిత్యాత్సాధుః. ని. 'జీమాతో మేఘవర్షతా' విత్యమరః,
 జీమాతనాదేన జలధరగర్భితేనాచరితం జీమాతనాదాయితం, తస్య తస్మివారకత్వా
 దితి భావః. 'కర్తుః కృద్భులోపశ్చ' తతః భావే క్తః. 'అకృత్సార్వభౌతుకయోద్ధీర్ఘ'
 ఇతి దీర్ఘః, ఏవముత్తర త్రాపి యోజ్యం, తథా, వీరశ్రీయో వీరలక్ష్యః, ప్రథమప్ర
 వేశసమయే ప్రథమప్రవేశకాలే. ని. 'సమయాశ్వపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద'
 ఇత్యమరః. పుణ్యాహఘోషేన స్వస్తివాచనరవణేనాచరితం పుణ్యాహఘోషాయ
 తం, పుణ్యం చ తదహశ్చ పుణ్యాహమితి విశేషణసహసః. 'రాజాస్సఖభ్యష్ట' జీతి
 టచ్, 'పుణ్యసుదినాభ్యామహ్నుః క్షీబలేతి క్షీబత్వం, తథా మైథిల్యాసీతాయాః,
 మానసే మనసి, ప్రవర్తమానఇత్యర్థః. పరిణయే వివాహవిషయే, మాంగల్యతూర్యేణ
 మాంగల్యార్థతూర్యధ్వనినేవాచరితం మాంగల్యతూర్యాయితం. కిలేతి సంభావనాయాం.
 ని. 'వారాసంభావ్యయోః కిలే' త్యమరః. లుప్తావమాంకారః, వృత్తం పూర్వవత్. ౧౭౭

రవ ఇతి. కఠినకర్షణాద్భూతకర్షణాద్ధేతోః త్రుటితః భగ్నః యశ్చాపః తస్మా
 జ్జన్తయస్యసః తథోక్త ఇతి, వ్యధికరణబహువ్రీహిః. 'అపర్ణోఽపి బహువ్రీహిః వ్యధికరణో
 జన్తాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. ఊణాదలతైః ఘ్రిణ, దికాం ద్వీరదశీటృత్తైర్దిగ్గ
 ఘీటృకైర్వైకుఢిః, స్వభయజనితైరేవేతి భావః. కృతో విహితః హరిత్పరిస్సాగ

ద్విశాం ద్విరద¹భీట్కైః కృతహరితృప్తిస్వాగతః,

జగద్భ్రమణకాతుకోచ్చలిత రామకీర్త్యంగనా

ప్రయాణపటహాధ్వనిం ప్రథయతి స్త² తారాధ్వని. ౧౭౮

గ. ³తత్ర దశరథస్సీతాపరిణయవిహిత⁴నిర్ణయజనక ప్రహితదూత
హఠాతః పురోహితాభ్యుపగమాన్నిధిలోమగమత్. ౧౭౯

ప. యత్రైర్దిష్టిలకాయతే సురవధూసంగీతగోష్ఠీముఖే

యేనాద్యః పితృమాన్యుమాన్వసుమతీ యునైః స రాజన్వతీ,

తో దిగీర్షరకర్తృకళాభవాగమవస్త్రోన్మయస్య స శభోన్మయః. అతః పాదేన దిగం
తవ్యాపీత్యర్థః. రమః ధ్వనిః, తారాధ్వని నక్షత్రమూర్తే, అంతరిక్షే, జగద్భ్రమణకాతు
కాల్ లోకసంచారకాతూహలాజ్ఞోః ఉచ్చులితా ప్రస్ఫుటా రామస్య కీర్తిరేహంగ
నేతి రూపకం తస్యాః ప్రయాణపటహాధ్వనిం యాత్రారమ్భే భేరిభాంజరం, ప్రథయతి
స్త ప్రకటయతి స్త, తారాధ్వనుమపీత్యర్థః. అత్ర ధనుర్బంగజనితధ్వనా జటహా
ధ్వనిత్వారోపణాద్రూపకాలంకారః, తథాన్యస్థానం ఫీట్కైర్వ్యవస్థితైర్వస్వా
గతత్వయావదవ్యభికరణమావశమిత్యనయోరైర్వైషేష్యత్సంబంధః. కృత్తికృత్తం.
'జసౌ జనయలావనుగ్రహయతిశ్చ పృథ్వీ గురురేతి లక్షణాల్. ౧౭౮

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ నమయ, దశరథః, సీతాపరిణయ సీతావిహాస విహి
తనిర్ణయేన కృతనిశ్చయేన, ని. 'సమా నిర్ణయనిశ్చయా' విశ్వమరః, జనరేవ ప్రహి
తాః ప్రేషితా యే దూతాః ప్రేష్యాః తైరాహూన్వితౌ, పురోహితాభ్యుపగమా
ద్వసిష్ఠాంగీకారాల్. ని. 'ఆంగీకారోఽభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయ' ఇత్యమరః. మిథిలా
మగమత్ ప్రాప. ౧౭౯

అ. తమేవ దశరథం వర్ణయతి. — యదితి. యస్య దశరథస్య కీర్తిరేహంగ
ప్రౌఢవా నమాఖ్యా, సురవధూనాం దేవతాస్త్రీణాం సంగీతగోష్ఠీ సంగీతప్రప్రావ
తస్యా ముఖం ప్రారంభః స వివ ముఖం వక్త్రమితి క్లిష్టరూపకం, తస్మిన్. ని. 'ముఖం
ప్రధానే ప్రారంభే వక్త్ర' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, తిలకాయతే తిలకా భూషణవి
శేషః స ఇవాచరతి, సురవధూనామపి గేయాంతరాపిడయా ప్రథమత వివ వర్ణన
యోగ్యా భవతీత్యర్థః. క'ర్తుః కృత్సల'ప' శ్చేతి కృత్. 'అకృత్యాన్వధాతుకయో
గ్ధీర్ణ' ఇతి దీర్ఘః. ని. 'తమాలవక్త్రతిలకచిత్రకాణి విశేషకం. ద్విరీయం చ తురీయం

1 సీంకృతైః. 2 తారధ్వనిః; తారాధ్వనిః. 3 తత్ర సీతా. 4 నియమ
ర ఉపాగమత్; ఉపాగమద్దశరథః ఇతి చ.

ఇంద్రస్సంగరసంకటేషు విజహా వీరస్య యస్మిన్ముఖ
ప్రేఖత్స్యందనకేతనాంబరదశాసందర్శనాద్దుర్దశామ్. ౧౮౦

జనకస్త్వకసీయాంసమాజహావ కుశధ్వజమ్,
హత్వా యుధి సుధన్వానం సాంకాశ్యే స్థాపితం పురే. ౧౮౧

గ. తదను తాభ్యామభ్యర్చితస్సపురోహితో దశరథస్తత్ర

చ న స్త్రియా' మిత్యమరః. తథా యేన దశరథేన, అద్యః పుమాన్ పురాణపురుషో
విష్ణుః, పితాస్యాస్తీతి పితృమనభూదితి శేషః, శ్రీరామమహావీరస్య తద్గర్భసం
భూతత్వాదితి భావః, ఏతేనాస్య మహాభాగ్యసంపత్తిస్సూచ్యతే, యేన దశరథేన
నాన్యేనేత్యేనకార్యః, వసుమతి పృథివీ, సురాజాస్యా అస్తీతి రాజన్వతీ సురాజ్ఞీ,
అభూత్, ని. 'సురాజ్ఞీ దేశే రాజన్వా' నిత్యమరః, 'రాజన్వాం తస్మాదాజ్ఞే' ఇతి నిపా
తనాత్సాధుః. 'ఉగితశ్చే'తి శీవ, తథా యస్య వీరస్య దశరథస్మిన్ముఖం అభిముఖం
యథా తథా ప్రేఖంత్యో వాయువశాచ్చలంత్యః యాః స్వందనకేతనాంబరదశాః
రథనిబద్ధధ్వజవతాకాంచలాని తాసాం సందర్శనాత్సమ్యగ్దర్శనాద్దేతోః. ని. 'వర్త్య
వస్తాంశుకాంతేషు దేశేతి రత్నమాలా, ఇందతీతీంద్రః. 'ఇదివరమైశ్వర్యే' పరమైశ్వర్య
సంపన్నః పాకశాసనః, 'ఉపేం' ద్రేత్వాదినా జ్ఞానాదికో రప్రత్యయః, సంగరసం
కటేషు దైవాసురయుద్ధసంబద్ధేషు. ని. 'అథ ప్రతిజ్ఞాజనంవిదాపత్సు సంగర' ఇత్య
మరః. దుర్దశాం దురవస్థాం విజహా తత్వాజ, ఇంద్రస్యాప్యాశాస్యపాయష ఇతి
భావః. సోఽయం దశరథః, మిథిలామగమదితి పూర్వేణ సంబంధః, 'తిలకాయత'
ఇక్ష్వత్ర లుప్తోపమా సా చోక్తరూపకేణ సంకీర్త్యతే శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౮౦

జనక ఇతి. జనకో రాజా, స్వస్య కసీయాంసం అనుజమిత్యర్థః, ని. 'జఘన్యజే
స్యః కనిష్ఠయవీయోఽవరజానుజా' ఇత్యమరః 'యువాల్పయోః కనన్యతరస్యా' మితి
వికల్పాత్కనాదేశః, తథా యుధి యుద్ధే, సుధన్వానం నామ రాజానం, హత్వా,
సాంకాశ్యే సాంకాశ్యాభ్యుపురే, సుధన్వబత్తనే, స్థాపితం ప్రతిష్ఠితం, కుశధ్వజమాజా
హావ తత్ప్రతికయోరపి వివాహమహోత్సవం కర్తుమాకారయామానేత్యర్థః. ౧౮౧

తదన్వీతి. తదను తదనంతరం, తాభ్యాం జనకకుశధ్వజాభ్యాం అభ్యర్చితః యథా
ర్థం పూజిత స్సపురోహితస్సనస్థిః, దశరథః, తత్ర తస్మింత్యమయే, పుత్రాణాం
శ్రీరామాదీనాం చతుర్థాం కుమారాణాం, గోదానమేవ మంగళం, నిర్వర్తయామాన,

పుత్రాణాం గోదానమంగళం నిర్వర్తయమాన.

౧౮౨

ప. జగ్రహ జనకాత్మితాం తాతాదేవేన రాఘవః,
అమ్నాయశాసనేనారఘం యజమానాదిహనలః.

గ. ఆశ్చర్యమేతత్.

౧౮౩

ప గుణమనిమిషచాపే కంచిదారోఽప్య సీతాం

కుశికతనయవాక్యాగ్రహీద్రామభద్రః,

వివాహాదీక్షాంగత్యేన కృతవానిత్యర్థః. ని. 'గోర్నాదిత్యే బలిపదే క్రతుభేదన్నిభేదయాః, స్త్రీకుస్మాద్విశి భారత్యాం భూమా చ సురభావవి, నృప్తిమోః స్వర్గస్థాంబుర్ని దృక్పాణలోమ స్వీతి కేశవః. గావో లోమూని కేశాః సీయంతే ఖండ్యంతే ఇతి పుష్పవృత్త్యా గోదానం నామ బ్రహ్మసాదీనాం యోజనాదిభి విర్లేఖ కర్తవ్యం కేశాం తాఖ్యం కర్తోద్యతే, తదుక్తం మనునా, 'కేశాంతం యోజనీ పద్దే బ్రహ్మణస్య విధీయతే, రాజన్యబంధోద్ధావంతే వైశ్యస్య ద్వ్యధికే తత' ఇతి, 'పదానధీస్య పదా నా పదం వాఽపి యథాక్రమం, అవిప్రుకలప్తుచర్యో గృహస్థాక్రమమాపసేదగి.

జగ్రహేతి. రఘూర్గోత్రావత్యం పుమాకో రాఘవః శ్రీరామః, తాతస్య పితృ ర్దశరథస్య ఆదేశేన ఆజ్ఞయా, ని. 'తాతస్తు జనకః పితృస్యమరః, జనకాద్భాతుః, సీతాం అనలో మాతాశనః. అమ్నాయశాసనేన శ్రుతిచోదనయా, యజమానాద్యబసశీలా ద్గృహస్థాత్, యజలేః తాచ్ఛీత్యే శాసన్, 'ఆసేము'గితి ముగాగమః, అర్చాంహోమా దినత్క్రియామివ, జగ్రహ గృహీతవాక్, పరివీతవానిత్యర్థః. బింబప్రతిబింబభావేన ఉపమాలంకారః. ఆశ్చర్యమేతత్ వితదాశ్చర్యమద్యుతమ. ౧౮౩

అ. కిం తదిత్యత ఆహ—గుణమితి. రామభద్రః శ్రీరామః, అశ్ర భద్రశబ్ద ప్రయోగః సకలకల్యాణస్వరూపత్వాత్ వివాహగర్హస్థీతత్వాచ్చేత్యవగంతవ్యం. ని. 'శ్యః శ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభ' మిత్యమరః. కుశికతనయ వాక్యాద్విశ్వామిత్రనియోగవచనాత్, న నిమిషంతీత్యనిమిషా దేవాః, పచాద్యత్, లేషాం చాపే మూర్తత్యాన్నితేపగార్హ ఇతి భావః. కంచిదేశం గుణం హర్షిం, విద్యానిష్కేతకమం గుణం చేతి గమ్యతే, ఆరోఽప్య నిక్షిప్త, సీతామగ్రహీత్, గృహీ తవాక్, తదను సీతాగ్రహణానంతరం, తస్య శ్రీరామస్య, అను పశ్చాజ్ఞస్త యస్యా నుజన్తా లక్షణోఽపి, మైథిలేంద్రస్య జనకస్య చిత్రే ఆమూర్తత్యాన్నితేపగనక్షేపశీలి భావః. నిహితాః పరయోగం విశైవ నిక్షిప్తాః బహవః అనేకే గుణాః విద్యావినయా దయో హర్ష్యశ్చ యేన స తథోక్తస్య, ఉర్విరాం జనకస్మరసిం, కన్యాకుగ్ర

తదను తదనుజన్తా మైథిలేంద్రస్య చిత్రే

నిశితబహుగుణస్సన్నూర్తి శాం లక్షణోఽపి.

౧౦౪

తతో భరతశత్రుఘ్నా కుశధ్వజనియోగతః,

మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యామభూతాం గృహమేధినౌ.

౧౦౫

గ. అథదశరథ¹ స్తనయైస్సహకృతవివాహైర్విదేహేభ్యఃప్రతినివర్త

హీత్, ఉక్తరీత్యా, శ్రీరామస్య సీతాగ్రహణం యుక్తం, లక్షణసోర్తిశ్చిగ్రహణ మేవాశ్చర్యమిత్యర్థః. దురాలోచనహరచాపారోపణాదమానుషవీర్యవత్తాం నిరీక్ష్య జనకః శ్రీరామాయ సీతాం వీర్యకుల్యాం దదౌ, వీర్యవినయాదినకలనద్గుణసంపన్నతయా యోగ్యతామాలోచ్య లక్షణాయ ఉర్తిశామితి పరమార్థః, నాత్ర వ్యుత్క్రమ వివాహదోషః. 'భిన్నోదరత్వాదైహం, 'పితృవ్యపుత్రసాపత్న్యపరసారీషలేషు చ, వివాహోపనయే యజ్ఞే న భవేత్సాహి దూషణీ. ని. 'గుణోఽప్రధానే రూపాదౌ మార్వాదిం సూదే వృకోదరే, స్తంభసత్వాదినంధ్యాదివిద్యాదివినయాదిష్వి'తి విశ్వః. అత్ర ఉపమానాచ్ఛ్రీరామాదుష మేయస్య లక్షణస్యాధిక్యప్రతీతేః వ్యతిరేకాలంకారః. 'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేకస్య ఉచ్యత' ఇతి లక్షణాల్, సచోక్తజ్ఞేహింసప్రాణిత ఇతి సంకరః. మాలిసీపుత్రమ్.

౧౦౪

తత ఇతి. తతః రామలక్షణవివాహానంతరం, భరతశత్రుఘ్నా, కుశధ్వజస్య జనకానుజస్య, నియోగతః నిదేశాల్, పంచమ్యాస్తసిః. 'నియోజితా' వితి పాతే కుశధ్వజేన నియోజితౌ మదీయం కన్యాద్యయం యథాయోగ్యం ప్రతిగృహ్యతామితి నియంక్తా సంతే, మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యాం, గృహమేధినౌ, గృహస్థావభూతాం, మాండవీశ్రుతకీర్త్యాభ్యే కుశధ్వజపుత్ర్యై క్రమేణ భరతశత్రుఘ్నా పరిణీతవంతావిత్యర్థః. గృహైర్దారైశ్చేథేలే సంగచ్ఛేలే ఇతి గృహమేధినౌ. ని. 'దారేష్వపి గృహా' ఇత్యుమరః. 'బాయా చ గృహీణీ గృహ' ఇతి హలాయుధశ్చ 'మేధసంగమ' ఇతి ధాతోర్ద్విని.

అథేతి. అథ తనయవివాహానంతరం, దశరథః, కృతవివాహైర్విహితవరిణయైర్నునోధాసంగతైరిత్యర్థః. తనయైస్సహ రామాదిభిన్నాసంగం, విదేహేభ్యః జనవదేభ్యః. అపాదానే పంచమీ, ప్రతినివర్తమానః నిజరాజధానీం ప్రత్యావృత్తస్యై, సంపర్తనమయే ప్రళయకాలే. ని. 'సంపర్తస్య ప్రలయః కల్ప' ఇత్యుమరః. సముజ్జ్వంభితో కాజ్ఞుల్యమానో యో హుతవహోఽగ్ని స్తప్య ద్ధుస్సహస్సోధుమశోఽగ్ని యో రోషః లేన

గ. అప్రాక్షీచ్ఛ. తన్నిరీక్షణక్షణాదేవ ప్రక్షీణహర్షోఽపి మహర్షిభి
 1 స్సమం విధాయ శిష్యుర్యామార్యశీల కుశలమితి. ౧౮౭

ప. అథ దశరథవాణీం తామశృణ్వస్పృసన్నాం
 భృగుపతిరిదమూచే ప్రశ్రితం రామభద్రమ్,
 అవజిగమిషురాసం జీర్ణచాపాత్తక్షీరే
 రవిదితపరశోస్తే దోర్నదం కార్దుకేఽన్తిక్.

౧౮౮

శబ్దస్య అప్రాక్షీత్ దృష్టవాక్. దృశ్యేష్టజి ఇరితో'వేతి వికల్పా దశభావపక్షే సిచి వృద్ధిః
 'నదృశే'రితి క్వాదేశాభావః. ౧౮౯

అప్రాక్షీదితి. తస్య భార్గవస్య, నిరీక్షణక్షణాదేవ, న తు వ్యవహితకాలాదిత్యేవ
 కారార్థః. ప్రక్షీణహర్షోఽపి నిహతానందోఽపి మహర్షిభిస్సహ వసిష్ఠాదిమహర్షిభి
 స్సాకం, సవర్యాం భూతాం. ని. 'పూజా నమస్కృపచితిస్సవర్యార్పణాస్సమా'
 ఇత్యమరః. విధాయ. కృత్వా, అవశ్యకర్తవ్య త్వాత్కాలోచితత్వాచ్చేతి భావః. హే
 అర్యశీల సత్త్వభావమున్నేతి భయభక్తిభ్యామామంత్రణం, కుశలమితికామః. ఇత్యప్రా
 క్షీత్ పృష్టవాక్. 'బ్రహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్ క్షత్రబంధుమనామయ'మితి స్మర
 ణాత్. దర్శనసముచ్చయార్థకశ్చశబ్దః. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చేత్యమరః.

అ. తతః కిమిత్యత ఆహ—అథేతి. అథ కుశలప్రశ్నానంతరం, భృగుపతి
 ర్భార్గవరామః. ప్రసన్నాం ప్రసాదగుణసంపన్నాం, శ్రావ్యామిత్యర్థః. తాం పూర్వో
 క్తాం, దశరథస్య వాణీం వచనమశృణ్వన్ ఆనాదరాదాకర్ణయన్, ప్రశ్రితం బ్రహ్మ
 ణోఽయమితి వినయప్రహ్వం, రామభద్రం, ప్రతి, ఇదం వచనమూచే ఉక్తవాన్,
 కిం తద్వచనమత ఆహ—అవేతి. జీర్ణచాపేన శిథిలచాపాహోవణేన హేతునా ఆత్మ
 కీరేస్తంప్రాప్తయశన ఇతి సావహేళనవచనం, తథా అవిదితపరశోరజ్ఞాతనిజాయుధ
 ప్రభావస్యేతి భయోత్పాదనవచనం, యేన పరశునా త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రియా
 విదారితా ఇతి భావః. లే తవ, దోర్నదం భుజదర్పమస్తిన్నై వ్యష్టపే, కార్దుకే కర్తవ్యే
 ప్రథవతీతి కార్దుకం. 'కర్తవ్య ఉకే'భీతి ఉకథో ప్రత్యయః. తస్మిన్నవజిగమిషుః జ్ఞాతు
 మిచ్ఛుః. ఆసం అభవం గమేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. శిథిలతరహరచాపస్య కిం నమ
 సేన భంగేన వా మదీయచాపాహోవణేన త్వదీయభుజబలం జ్ఞాతుమిచ్ఛామిత్యుక్తవా
 నిత్యర్థః. మాలిసీవృత్తమ్. ౧౯౦

1 సహ. 2 అర్యశీలః కుశలమన్వయుక్తు. 3 ప్రశ్రితమ్.

ఆదాయ తత్సగుణమాశు విధాయ తత్ర
సంధాయ బాణమువధాయ తపోధనత్వం,
²తజ్జీవితస్య దయమానమనా మనీషీ
సంభూతఘోరసమరాద్విరరామ రామః.

౧౮౯

³తావృథౌ చ భృగువంశసంభవౌ చావదండజమదగ్నిసంభవౌ,

అ. తతః శ్రీరామః కిమకార్షీదిత్యత ఆహ—ఆదాయేతి. మనస శాసీ మనీషీ
వివేకసంపన్నః శకంధావిత్వాత్సరయాపం. ప్రహ్యదిత్వాన్నత్యగే ధినిః. రామః. తస్మా
ర్గవకార్తుకం, ఆదాయ గృహీత్వా, ఆశు శీఘ్రం, సగుణం సజ్జం, విధాయ కృత్వా. ని.
'హర్షీ జ్యోతింజసి గుణ'ఇత్యమరః. తత్ర కాయే, శరం బాణం, సంధాయ యోజ
యిత్వా, తతః ప్రసోధనత్వమవధార్య, అయం తవస్మి బ్రహ్మణః అవధ్య ఇతి నిర్ధాత్యే
త్యర్థః. అస ఏవ, తజ్జీవితస్య, భార్గవరామప్రాణధారణం ప్రతీత్యర్థః. 'గర్భగర్భణాః
కృ'తీతి కర్తరి ఏష్టి. దయమానం తాచ్ఛీల్యేన దయాశక్త్యం మనోయస్య స తథోక్త
స్యక, సంభూతఘోరసమరాత్ సముపశీతదాగుణరగాద్విరరామ నిరతోఽభూత్.
'జాగుప్సావిరామే'త్యాదినా పంచమీ. 'బ్యాజ్యురిభ్యో రస'ఇతి సర్వస్వవనం, ఉత్తరీత్యా
చాపారోపణాద్యాదంబరమేవ కృతవాక్, న బ్రహ్మణో హంతవ్య ఇతి స్వామ్యేన,
యుద్ధం న కృతవనిత్యర్థః. న హి యుక్తాయుక్తవిచారతత్సరివేదినో నిబంధునబలమేన
వశ్యంతీతి భావః, వసంతతిలకావృత్తయి.

౧౯౦

తావితి. కించేతి చార్థః. భృగువంశ భృగుమనిషేణా సంభవః. రారణం
యయోస్తౌ, తజ్జన్యవిత్యర్థః. యద్వా భృగువంశే కైలప్రపాతజలినో భృగుమనిషులే
చ సంభవః ఉక్వత్తిర్యయోస్తౌ. ని. 'భృగుర్వత్సగురా శమ్నా బమదగ్ని ప్రపాతయో'
రితి నానార్థరత్నమాలా, తా వూర్వోక్త, ఉభౌ, చావదండజమదగ్ని సంభవౌ
ధనుర్వృష్టిజామదగ్నోర్వి, కేవలమత్యంతం, ప్రహ్యభావం ఆరోపణప్రయుక్తనమ్రశ్చం,
వినయావనతత్వం, చావలంబ్య, రాఘవే ఆర్పితః గుణః పరాక్రమః సత్సంగశ్చ
యాభ్యాం తౌ, బభూవతుః. ఏకత్ర స్వారోపణస్య మహాపరాక్రమసూచకత్వా
దన్యత్ర విష్ణవతారత్వేన తత్ర స్వసత్త్వగుణసమర్పణాచ్చేతి భావః. అత్ర చావ
దండ జమదగ్నిసంభవయోః కేవలప్రకృతయోలేవ ప్రహ్యభావావలమ్యునయావనమాన
ధర్మజౌవమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్కేవలప్రకృతగోచరః తుల్యయోగి తాలంకారః.

1 అవధార్య. 2 తజ్జీవితాయ. 3 కించ.

ప్రహ్వభావమనలంబ్య కేవలం రాఘవార్పితగుణౌ బభూవతుః.

ప. యుగపత్నాప్రగృణయోశ్చాచభార్గవరామయోః,

ఋజుతా వక్రతాం ప్రాప వక్రతా చ తథార్జవమ్.

౧౯౧

గ. తత స్తత్తణమమోఘేన రాఘనశ్శరేణ భార్గవస్య స్వర్గతిరురోధ.
స్థానే హి తత్.

౧౯౨

“ప్రస్తుతానాం తథాఽన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔషమ్యం గమ్యతే యత్ర సామతా తుల్యయోగి”తేతి లక్షణాత్, స చోక్తశ్చేషాంగేన సంకీర్యతే, రఖోద్ధతావృత్తం. ‘రాన్నరావిహ రఖోద్ధతా లగా’వేతి లక్షణాత్.

౧౯౦

యుగపదితి. యుగపదేశదా, ప్రాప్తః గుణో హర్షీ సాధుత్వం చ యయో స్తుయోః, చాపభార్గవరామయోః, చాపభార్గవయోస్తుయోరితి చ పాఠః, ఋజుతా ఆర్జవం, వక్రతాం నమ్రీత్వం, ప్రాప, తథా వక్రతాకాటిల్యమార్జవం, ప్రాప, ఆప్నోతేర్థిత్, నజ్యత్వాదృజుశ్చాచో నమోఽభూత్తాదృగ్ధనుర్వమనదక్షమిమమహం కిం కర్తుం శక్నోమిత్వహంకారం పరిత్యజ్య సాధుత్వగ్రహణాద్వత్ ప్రార్థనః ఋజురాసీదితి వాక్యార్థః. అత్ర ప్రాప్తగుణపదార్థస్య విశేషణగత్వా ఋజుతావక్రతయో రితరేతరభావప్రాప్తిం ప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. ‘హేతోర్వాక్యపదార్థేర్వ కావ్యలింగముదాహృతమితి లక్షణాత్. తథా ధనుర్దణ ప్రాప్త్యనంతరకాలినత్వేఽపి, భార్గవగుణప్రాప్తేః యుగపదిత్యేకకాలినత్వోక్త్యా తదనంబంధేఽపి సంబంధాభిధానాదనంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. సా చ న్వతస్సిద్ధకవి ప్రాఢోక్తసిద్ధకార్యకారణపాగ్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనేతి రహస్యం, తథా ఋజుతా వక్రతాం వక్రతా చార్జవం ప్రాపేతి స్ఫురతో విరోధస్సోక్తరీత్యా సమాధానాద్విరోధాభాసశ్చేతి సంకరః.

౧౯౧

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, రాఘవస్తత్తణం తస్మిన్నేవ క్షణేః ‘అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా’ అమోఘేనావ్యక్తేన శరేణ, భార్గవస్య భృగునందనస్య, రామస్య, స్వర్గతిం స్వర్ణోకగమనం, దురోధ, బభంజేత్సర్థః. ని. ‘స్వరవ్యయం స్వర్గనాకే’త్యమరః. ‘దేశోపాయగమేగతి’ రితి వైజయంతీ. స్థానే హి తత్ తద్గతినిరోధనం, స్థానే హి యుక్తం ఖలు, ని. ‘యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థాన’ఇత్యమరః.

౧౯౩

1 భార్గవయోస్తుయోః. 2 స్వర్గగతిం.

ప. మానం జనేన పునఃపే. మహతి ప్రయుక్త
 మాగళి పరం తదనురూపఫలం ప్రసూతే,
 కృత్వా రఘూద్వహగతౌ ఊణమంతరాయం
 యద్భిర్దవః పరగతేర్విహతిం ప్రపేదే.

౧౯౩

గ. అథ సంక్రాంతయా జామదగ్న్యశ్శక్తిసంపదా సంపన్నం
 పన్నగపరిబృథభోగభుజాభిరామం రామమపిరళేమూలింగ్య మూర్ధ
 న్యుపాఘ్రియ చ దశరథః పరిఖయేన పరిసరే పరిసరంత్యా సవయా
 సరితానువిధామయోధ్యాం సదారాణాం దూరకాంత్యాదరమా

తత్కృదమిత్యత ఆహ—నూనమితి. జనేన, మహతి పునఃపే మహానుభావీ
 విషయే, ప్రయుక్తం కృతం, అగోఽపరాధః. ని. 'అగోఽపరాధో' మంతుశ్చేత్త్య
 మరః. పరమత్యంతర. తస్మాగ్నః అనురూపం అనుగుణం ఫలం, ప్రసూతే జనయతి,
 నూనమితి వస్తువిచారత్వాన్నాయముత్పేక్షాలంకారః. మహా యద్యస్తాత్కారణాః
 భార్గవః, ఉద్వహాతీత్యుద్వహా రఘూదామన్వహా రఘువందనః. ని. 'తస్మాత్తు
 తోకావత్యం చ ప్రసవోద్వహవందనా' ఇత్యమరణేషు. 'నందిగ్ర' ఏత్యాదివా వచా
 ద్యుచ్. తస్య గతౌ విషయే, ఊణం ఊణమాత్రమంతరాయం విఘ్నం, నిరోధమితి
 యావత్, కృత్వా, పరగతేః స్వర్ణోకస్రాప్తే, విహతిం విహిం, ప్రపేదే స్రావ, నిహి
 కాముష్టికగత్యోరన్యతరవిచ్ఛేదం పుష్టస్సనిహంతానంతరతాన్విత్సాముష్టిగగతి
 నిరోధమేవాంగీచకార భార్గవః. అతస్తన్నిరోధమేవ శ్రీరామశ్చకారోన్వయః, విశేషణ
 సామాన్యసమర్థసరూపోఽర్థాంతరన్యాసాలంకారః. 'సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావా
 భ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థసమర్థాంతరన్యాస' ఇతి నర్వస్వసూత్రమ్.

౧౯౩

అథేతి. అథ జామదగ్న్యస్య పరలోకగతివిహిత్యవంతరం, దశరథః, సంక్రాంత
 తయా ప్రతిఫలితయా, జమదగ్నేరపత్యం పునాః జామదగ్న్యః, గర్హాదిభ్యాం యథా,
 తస్య భార్గవరామస్య, శక్తిసంపదా సామర్థ్యసంపత్త్యా, సంపన్నం పశ్చుష్టం, అవతారా
 దవతారాంతరం క్రమణియమాత్సం ప్రతికన్నైష్టవలేఖాపరిపూర్ణమిత్యర్థః. పరిబృంహ
 తీతి పరిబృథః ప్రభుః, బృహేర్బృంహేర్వా కర్తరి క్తప్రత్యయః, 'ప్రభౌ
 పరిబృథ' ఇతి నకారహకారయోర్లోపః నిహితకారవ్యధవ్యం చ నిపాత్యలే, పన్నగ
 పరిబృథస్య భుజగేంద్రస్య భోగః కాయః తత్కల్పాభ్యాం భుజాభ్యామభిరామం మనో

వలోకయంతీనాం పౌరపురంధ్రీణాం ¹నీరంద్రితగవాక్షైః కటాక్షైస్సాం
దర్యవంచిత²తాపింఘైః³సింఛాతపత్రాయమాణధవళాతపత్రః ప్రవివేశ.

ప. ⁴లజ్జావశాదవిశదస్తరవిక్రియాభిః

హరం. ని. 'భోగస్సుఖే స్త్రాదిభృతా వహేశ్చ ఫణకాయయో'రిత్యమరః. రామం
శ్రీరామభద్రమ్, అవిరళం గాఢమాల్విగ్య అశ్లిష్య, తథా మూర్ధని శిరసి, ఉపామాయ
అమూఞం చ కృత్వా, కృచ్ఛ్రనిర్గతం పుత్రం పితా శిరసి జిఘ్రీతీతి కాస్తాచార
ప్రసిద్ధిః. పరిఖయా పత్తనస్య వలయాకారేణ నిఘాతజలాధారదుర్గవిశేషేణేవేత్సు
తేప్రిక్షా. పరిసరే పర్యంతభువి. ని. 'పర్యంతభూః పరిసర'ఇత్యమరః. పరిసరంత్యా ప్రవ
హంత్యా, సరయూసరితా సరయూఖ్యయా నద్యా అనువిధామావేష్టితాం. ఆయో
ధ్యాం నిజరాజధానీం, సదారాంత్సవధూకాః, దారకాః శ్రీరామాదికుమారాః,
ని. 'దారకా బాలభేదకా'విత్యమరః. సాదరం సన్నేహమాలోకయంతీనాం, పౌరపురం
ధ్రీణాం, సంబంధిభిస్తథా నీరంద్రితగవాక్షైర్నిరంతరం గవాక్షమాలైః. ని. 'వాతా
యనం గవాక్ష' ఇత్యమరః. సాందర్యవంచితాపింఘైః సాభాగ్యనిర్జితమాలకుసుమై
స్తత్సదృశైరిత్యర్థః. అత ఏవోపమాలంకారః. ని. 'కాలస్కంధస్తమాలస్సృతాపింఛ'
ఇత్యమరః. తాపింఛస్య పుష్పం తాపింఛమ్. 'పుష్పమూలేషు బహుళమితి లుక్. ని.
'ద్విహీనం ప్రసవే సర్వ' మిత్యమరః. కటాక్షైరపాంగావలోకనైః, యద్వా - 'యద్ద
తాగతవిక్రాంతివైచిత్ర్యేణ వివర్తనం తారకాయాః కలాభిజ్ఞాస్తం కటాక్షం ప్రచక్ష
తే' ఇత్యుక్తలక్షణైః సింఛాతపత్రం-బర్హమయచ్ఛత్రం తద్విదాచరతీతి సింఛాతపత్రా
యమాణం 'సింఛబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః. సింఛాతపత్రశబ్దాదాచారక్యజంతాల్లట
శ్చానజాదేశః. 'ఆనేముగితి ముగాగమః. తథాభూతం ధవళాతపత్రం శ్వేతచ్ఛత్రం
యస్య సః తథోక్తస్సక్, ప్రవివేశ ప్రవిష్టవాక్, అత్రాతపత్రస్య స్పృహవళిమపరిత్యాగేన
కటాక్షనీలిమస్తీకరణోక్తే స్పర్శకాలంకారః. తేన చోక్తవమనిరూఢేన ధవళాతపత్రస్య
సింఛాతపత్రత్వముల్పేక్ష్యత ఇతి త్రయాణాం సంకరః.

౧౯౪

లజ్జేతి. లజ్జావశాల్లజ్జాయత్తత్వా క్షేణోః, త్రపాపారతంత్రాదిత్యర్థః. ని.
'వశ ఆయత్తతాయాం స్యాద్వశమిచ్ఛాప్రభుత్వయో'రితి కేశవః. అవిశదాః అస్సు
టాః స్తరవిక్రియా మన్తధవేష్టా యాసాం తాభిః, ఏతేన ముగ్ధావస్థా సూచ్యతే. 'ఉద
యద్యోవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్త'భేతి లక్షణాల్, తాభిర్వధూభిస్సితాదిభిర్న

1 నీరంద్రుత. 2 తా పిష్టిః. 3 పిచ్ఛాతపత్ర. 4 తత్ర—లజ్జా.

తాభిర్వధూభిరతివేలమవాప్తసౌఖ్యాత్,

ఇత్వాకునాథతనయాన్ప్రథమారసానాం

తారుణ్యయోగచతురశ్చతురస్సివే.

౧౯౫

విద్యయేవ త్రయీదృష్ట్యా దగ్ధపత్రాగ్రధీసుధీః,

హాభిః. ని. 'వధూర్దాయా నవోధయో' రితి విశ్వః. అతివేలమత్సర్థమవాప్తసౌఖ్యాత్ ప్రాప్తానందాత్, చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాత్, ఇత్వాకునాథస్య దశరథస్య తనయాత్ శ్రీరామదీన్ముమారాత్, తారుణ్యయోగే యౌవనసంగతినశాయాం చతురో నిపుణః వినోదకర ఇతి యావత్. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియ్యైకీప్యీ'త్యమరః. రసానాం నవానాం, ప్రథమః శృంగారరసస్సివే. సేవితవా, నవధూతానాం తరుణానాం చతుర్థాం రాజసుమారాణాం శ్రీరామదీనాం సంభోగశృంగారః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. నవరసాస్తవలంకారకాస్తే ఊర్ధ్వః. 'శృంగారపరకరుణాకాద్రహస్యభయానకాః, బీభత్సాద్భుతకాంతాఖ్యా రసాః పూర్వవిరుదాహృతా' ఇతి. తత్ర శృంగారో ద్వివిధః. 'సంభోగో విప్రలంభశ్చేతి, తదుత్తర శృంగారలిలశ్చ, 'సమ్మోగో విప్రలంభశ్చ ద్వివిధా శృంగార ఇవ్యతే, సంయుక్తయోస్తు సమ్మోగో విప్రలంభో వియుక్తయోః. విప్రలంభశ్చతుర్థాత్ర వర్ణ్యతే రసగోవిదైః. పూర్వానురాగమానాఖ్యైః ప్రవాసకరుణాత్తనా. ప్రాగ్సంగతయోర్యునోరాద్యస్సాన్విధుక్తశ్చేత్రయః. స్యుః ప్రాగ్సంగతయోరేవ తత్ర పూర్వానురంబన' మితి. అత్ర చ నమవాయికారణత్వేనాలంబనయోర్నాయికానాయకయోస్సమాగమజన్తారలింగానామ్మంగశృంగారః. రతిర్నామ సమ్మోగవిషయ ఇచ్ఛావిశేషః. తదుక్తమ్. 'యూనో రన్యోన్యవిషయా స్థాయీచ్ఛా రతిర్నన్యతేతి. సమ్మోగశ్చ యూనోరన్యోన్యానందజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్త తదుక్తమ్. భావప్రకాశీ. 'కామచారసంభూతకాదుస్త్రీపుంసయోస్సుఖం, సుఖమానందసంభేదః పరస్పరవిమర్శః. ఉపచారస్తథానందకారకం కర్త కర్మతే' ఇతి. తద్విషయ ఇచ్ఛావిశేషః స్పృహపరపర్యాయః. ప్రమోదాత్తకమనోవృత్తివిశేషో రతిరిత్యర్థః, తదుక్తమ్. 'సంపన్నైర్వర్మసుఖయోరశేషగుణయుక్తయోః. నవయావనయోక్త్యాన్యుప్రకృతోః శ్లిష్టహృదయోః. నారీపురుషయోస్తుల్యపరస్పరవిభావనా, స్పృహహృదయా చిత్తవృత్తీ రతిరిత్యభిధీయతే' ఇత్యలమతిప్రసంగేన వసంతలిలాకావృత్తమ్.

౧౯౫

విద్యయేతి. దగ్ధపత్రాగ్రధీః. నిఃకబుద్ధిరిత్యర్థః. సుధీః విద్యా, కర్తా, విశేషవిద్యయమేతద్రామేషి యోజ్యం, త్రయీప్రివేదీ. ని. 'ఇతివేదాస్తయస్త్రయీ'

రాజపుత్ర్య తయా రామః ప్రపేదే శ్రీతిముత్తమామ్.
ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే చమ్పూరామాయణే బాలకాండః.

త్యమరః. తస్యాః దృష్ట్యా పర్యాలోచనేన, యా విద్యా జ్ఞానం తయేవ, రామః, తయా, రాజపుత్ర్యా జానక్యా, 'సుతోఽగ్రరాజభోజమేరుభ్యో దుహితుః పుత్రవద్వక్తవ్య' ఇతి దుహితృశబ్దస్య పుత్రవదాదేశః. ఉత్తమాం, శ్రీతిం పరమానందం, ప్రపేదే ప్రాప. ఉపమాలంకారః. ౧౯౬

అ. అథ కవిః కావ్యవర్ణనాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తిం కథయతి—ఇతీత్యాది. ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తా, విదర్భానాం జనపదానాం రాజా విదర్భరాజో భోజః తేన విరచితే ప్రణీత, ఇతి కవిమహిమకథనమ్. 'గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం చంపూరిత్యభిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణః చంపూః తథాభూతం రామాస్మయనం చరితం వృత్తం చంపూరామాయణం తస్మిన్నితి కావ్యవర్ణయోః కథనం, శిష్టం స్ఫుప్తమ్. ౧౯౭

ఇతి శ్రీమత్పురమయోగీంద్రబృందమానసేందీవరసందోహమందానన్దలాభాభినందితరఘునందన చరణారవిందమకరందాస్వాదనకందళితసారస్వతేనాఖండ తపః ప్రచండముని ప్రకాండమండలేశ్వరకాండీల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య వచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్మాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కోదండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ శ్రీరామచంద్రమథేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యానాయాం సాహిత్యమంజూషికానమాఖ్యానాయాం బాలకాండస్సమాప్తః.

రామచంద్రార్చరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
బాలకాండస్య పంపూర్ణా వ్యాఖ్యా మంజూషికాభిధా.

శ్రీరామార్పణమస్తు.

అయోధ్యా కాండము.

గచ్ఛతా దశరథేన నిర్వృతిం భూభుజామసులభిం భుజాబలాత్,
మాతులస్య నగరే యుధాజితస్థాపితౌ భరతలక్ష్మణానుజః. ౧
అథ దశరథః పుత్రం రామం స్వతస్త్రిజగత్పతిం

అ. అథ శ్రీమదయోధ్యాకాండో వ్యాఖ్యానమితి. గచ్ఛతేతి. భుజాబలాత్ నిజభుజశక్తేః. ని. 'బలం శక్తౌ బలాఽనురే' ఇతి కాశ్యపః. అత్ర భుజాశబ్దస్తావంతః. ని. 'ద్వావరా ద్వయోః భుజబాహూ' ఇత్యమరః. 'త్రేతాయాం రఘునాయకస్య మహితఖ్యాతా భుజాయా యథేతి ప్రయోగశ్చ, భూభుజాం రాక్షాం, అమలభాం దుర్లభాం, అనన్యసాధారణీమిత్యర్థః. నిర్వృతిం సుఖం. ని. నిర్వాణం నిర్వృతిస్తుఖ' మితి వర్యాయః. గచ్ఛతా ప్రాప్తవతా, అనుభవతేతి యావత్, గుణవస్తుత్రలాభేన నిజభుజబలస్య సాఫల్యసిద్ధేరితి భావః. దశరథేన భరతలక్ష్మణానుజౌ భరతశత్రుఘ్నౌ, శత్రుఘ్నస్య రామానుజత్వేనైవ నైయత్యేన భరతానుజత్వం, శ్రీలక్ష్మణస్య చ శ్రీరామానుజత్వమిత్యుభయస్యామి స్వతస్త్రిధ్వత్వాదితి భావః. యుధాజితః యుధాజిన్నామ్నః. మాతులస్య మాతృబ్రాతుః. తయోరేవేతి భావః. 'విశ్వవ్యమాతుల మాతామహామితామహా' ఇతి సూత్రేణ మాతృశబ్దాదాభివ్రక్తే దులచప్రీత్యయః. ని. మాతృబ్రాతా తు మాతుల' ఇత్యమరః. నగరే కేకయస్య పురే, అశ్వమేధపురే చా, స్థాపితా-ప్రతిష్ఠాపితా, దాహిత్రదివృక్షోర్వృద్ధస్య కేకయస్యాజ్జయ, తదానయనార్థముపాగతమి యుధాజితి, రాజా, తనయా ప్రేషితవానిత్యర్థః. శ్రీరామాయణే అయోధ్యాకాండప్రారంభే. 'గచ్ఛతా మాతులకులమిత్యాద్యుపద్యే-ప్రథమతః ప్రయుక్తం 'గచ్ఛ'లేతి మదం చాల్లీకీనా, తదేతద్భేదేనాత్మామి మంగళాచరణతయా చమత్కారకారిణయా వా ప్రయుక్తమిత్య మనంధేయం, వివముత్తరత్రామి తత్తత్కాండాద్యుపదం తత్తత్కాండాదా ప్రయుక్త మిత్యవగంతవ్యం, రథోద్ధతావృత్తం. 'రామ్నరామిహ రథోద్ధతా లగా'నితి లక్షణాత్. ౧

అ. తదనంతరం రాజా శ్రీరామాభిషేకం కర్తుముద్యుక్తవానిత్యాహ—అథేతి. అథ భరతశత్రుఘ్నయోర్మాతులనగరప్రతిష్ఠాపనానంతరం, దశరథః. స్వతః స్వభావాదేవ, త్రయాణాం జగతాం సమాహరస్త్రిజగత్. 'తద్ధితాశ్చ'త్యాదినా, ద్విగుణ, తస్య,

స్వవిషయ మహీమాత్రే కర్తుం పతిం విదధే మతిమ్,

భువనభరణే కల్యం కల్యాణభూధరమాదరా

త్స్వగృహపటలీభర్యస్తంభం విధాతుమనా ఇవ.

౨

గ. తదనంతరమసౌ సమంత్ర్య మంత్రిభిస్సహ పౌరవృద్ధాన్వృద్ధ

శ్రవః పురోధ¹స్సమాంత్రమాహవాయ సమాదిదేశ.

3

పతిం శ్రీరామాధీశ్వరం, పుత్రం నిజభాగ్యోదయాత్ముత్రహసేదానతీర్థం, రామం శ్రీరామనామాంతం విష్ణుమిత్యర్థః, స్వవిషయా స్వస్య పరిపాల్యత్వేన గోచరా, యా మహీ భూస్తన్త్రాత్రే తావత్కాలం, మహ్యమిత్యర్థః. ని. 'మాత్రం కాశ్చేన్నైవదవధారణే' ఇత్యుమరః, పతిం కర్తుం, మతిం విదధే నిర్ధారితవానిత్యర్థః. 'అర్థనిర్ధారణం మతిరీతి తజ్ఞాః, కథంభూత ఇవ భువనభరణే శ్రీరామాద్యహనే, ని. 'భువనం పతిలే లోక ఇత్యజయ్యః. కల్యం సమర్థం, కల్యాణభూధరం స్వర్ధాచలం, ని. 'కల్యాణమక్షయే స్వచ్ఛే కల్యాణం మంగళేఽపిచేతి విశ్వః, ఆదరాచ్ఛాభిఘ్నోఽయమిత్యాసక్తేః, స్వ గృహపటలీ నిజగృహనివహః, గౌరాదిత్యాత్ జీమ్, తస్యాః ధరం వహతీతి ధర్యః ధరంధరం, 'పురో యద్ధకా వి'తి యత్ప్రీత్యయః, స చాసౌస్తంభశ్చ తం విధాతు మనా ఇవ కర్తుకామ, ఇవేత్యుత్పేక్షా, 'తుం కామమనసో రపీ'తి తుమనో మకార లోపః, శ్రీరామస్య పరిమితమహీపరిత్వకరణనిర్ధారణం సుమేరోర్ద్రహాధారదారుని శేషత్వకరణనిర్ధారణప్రాయమివేత్యుత్పేక్షార్థః. తయా చ విశిష్టమతివిధానమేరు స్తంభ విధానయోర్వాక్యార్థ యోర్నిర్దిష్టైకత్వాసంభవాత్సామ్యశృణ్వణాయామసంభవద్వస్తుసం బంధవాక్యార్థ వృత్తిర్నిదర్శనాభేదో వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః, స చాయం దృష్టాంతః, ధ్వనితో వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాక్షేపే తస్యోత్థానాత్, అత్ర తు 'వాక్యార్థే వాక్యార్థసమారోపాత్ వాక్యైకవాక్యతాయాం తథా భావ' ఇత్యలంకార సర్వస్వకారః, హరిణీవృత్తం, 'భవతి హరిణీన్సా ప్రాప్తా గోరసాంబుధివృష్టై' రితి లక్షణాత్.

౩

తదితి. తదనంతరం మతివిధానానంతరం, అసౌ దశరథః, మంత్రిభీస్సుమంత్ర ప్రముఖైరమాత్రైస్సహేత్యర్థః. సహార్థవివక్షాయాం తృతీయా, అత ఏవ 'విగాసి సహశజ్ఞేన భవతీ'తి కాశికా, సంమంత్ర్య సమ్యగాలోచ్య, వృద్ధశ్రవఃపురోధాః పుర మాతపురోహితో, బృహస్పతి, నక్షత్రమాన్, విద్యాబుద్ధ్యాదిభి ర్దృష్టై నక్షత్రలబ్ధినిత్య

1 సమాన్తపురోహితాన్.

విదితమేవ హి భవతాం శివతాతిమేవ మతిం దధానాన్సుసఖా
సంచరమాణాః ప్రాణినాం దయమానమానసా మానధనా¹యశస్సమా
ర్జనజాగరూకా జనోపతాపసమ్మార్జనపరాః పరాం నిర్వృతిముపేత్య దేవ
భూయం గతాస్సర్వే నః పూర్వపురుషా ఇతి. ౪

తస్మా దస్తాభిరసి²తేషామేవ మనీషామనుసరమాణైః రేతావంతం
ర్థః, ఉపమాంశారాః. పురే భవాః పురాః తే చ తే వృద్ధాశ్చ తాన్వయోవృద్ధాన్వి
ప్రాంత్యమాహూయామంత్ర్య, సమాదిదేశ ఉక్తహనిత్యర్థః. 3

అ. సమాదేశప్రకారమేవ వివృణోతి—విదితమితి, శివతాతిం శివంశరీం, కల్యా
ణీమేవేత్యర్థః. ని. 'శివతాతి శ్శివ' కర' ఇత్యమరః. మతిం బుద్ధిం, దధానాః ధార
యంతః, న తు కదాచి దప్యాహూత దున్బుద్ధిగంధాః, సుపథా నీతిశాస్త్రోక్తమార్గేణ,
సంచరమాణాః ప్రవృత్తితత్పరాః, న తూత్సవరీనః, 'సమస్తృతీయాయుతా'దిత్యా
త్తనేపదం. 'సుపథో'త్యత్ర 'స పూజనా'దితి నిషేధాత్సమాసాంతాభావః. తృతీయా
విధానే 'ప్రకృత్యాదిభ్యుపసంఖ్యాన' మితి తృతీయోపపత్తినిత్యాద్యుక్తం ప్రాజ్ఞ,
తథా ప్రాణినాం, దయమానమానసాః సకలభూతదయాపూర్ణచిత్తా ఇత్యర్థః. నతు
కఠినవృద్ధయాః, ప్రాణినామితి 'అధీగర్థదయేకా'మితి కర్తవ్యేషష్ఠీ, మానధనామూక్తక
చిత్తాః, నతు, యథాకథంచితప్రాణిత్రాణపరాయణాః, యశస్సమార్జనజాగరూకాః
శీర్షినంపాదనసావధానాః, న తు కేవలార్థార్జనతత్పరాః. 'జాగరూకా' ఇత్యుక్తప్ర
త్యయః, జనోపతాపసంమార్జనపరాః, నిరుపాధిసరదుఃఖప్రచోద్యాపరతంత్రాః న
తూపేక్షితత్పరాః, ఇత్థంభూతాః, నోఽస్తాకం, ఇదాసీంతనపుత్రాభిప్రాయసంభావనయా
'అస్తదో'ర్ద్వయో'శ్చేతి వా న ఇతి బహువచనం, సర్వే నిఖిలాః, పూర్వపురుషాః
ఇత్యుక్తప్రభృతయః పురాతనవృషాలాః, పరాం నిర్వృతిం పరమసుఖముపేత్య, దేవ
భూయం దేవత్వం, భువో భావే కృత్, గతాః ప్రాప్తాః, ఇత్యేతద్వృత్తం, భవతాం,
విదితమేవ భవద్విర్జ్ఞాతమేవేత్యర్థః, న తు మయా జ్ఞాపనీయం, తథాపి. వక్తవ్యర్థ సంగ
త్యర్థం జ్ఞాపితమిత్వేనకారార్థః. మతిబుద్ధీత్యాదినా వర్తమానార్థేత్త. 'క్రస్య చ వర్త
మాన' ఇతి షష్ఠీ విశేషణానామభిప్రాయగర్భిత్యాత్పరికరాలంకారః, 'సాభిప్రాయవి
శేషణం పరికర'ఇతి లక్షణాత్. ౪

తస్మాదితి. తస్మాత్కరణాత్, తేషామస్త్యూర్వపురుషేణాం, సంబంధినీం,

1 అయశస్సంసరణిస్తమార్జన జాగరూకాః. 2 విశేషణంసరణిమ్.

కాలం పరిపాలితాః కిల సకలాః ప్రజాః.

౫

ప్రమాణమత్ర పరిపాలన¹ క్రియామిమాం మదీయామనుభవం
తో నను భవంత ఏవ.

౬

భవతామభ్యుపగమానాం నిగమానాం వా ప్రతీపగామినిం
పదవీం న ప్రత్యేతి ఖలు లోకః తదస్తి కించిదభ్యర్థనీయమ్.

౭

ప. మమ సురనరగీతఖ్యాతిభిర్హైరిభిర్వా

మనీషాం బుద్ధిం, ని. 'బుద్ధిర్న సీమా ధిషణే' త్యమరః, సరణిమితి చాతే సరణిం పద్ధతిం,
మార్గ మిత్యర్థః, అనుసరమాణై రనువర్తమానైః తాచ్ఛీల్యై కానచ్, 'అవశ్యం పితురా
చార' ఇతి న్యాయేన శివతాతిబుద్ధిధారణాదివైశిష్ట్యేనైవ ప్రవర్తమానైరిత్యర్థః. అత్రా
న్యమనీషాయా అన్యత్రానంభవాత్తత్సద్భవీం మనీషామితి సాదృశ్యాజ్ఞేపాదనంభవద్వస్తు
నంబంధయాచా నిదర్శనాలంకారః. అస్తాభిరసి ఏతావంతం కాలం, బహుకాల మిత్యర్థః.
'కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ' ఇతి ద్వివీతీయా. సకలాః ప్రజాః, పరిపాలితాః కిల నీతి
కాస్త్రానుసారేణ సంరక్షితాః ఖలు. ని. 'వార్తాసంభాష్యయోః కిలే' త్యమరః.

౫

ఆ. స తు వార్తామాత్రమేవ కిం తు భవంతో² వ్యత్ర ప్రమాణమిత్వాహ,
ప్రమాణమితి. అత్రాస్తిన్నర్థే, ఇమాం ప్రవర్తమానాం, మదీయాం, పరిపాలన క్రియాం
ప్రజాసంరక్షణకృత్యం, అనుభవంతః ప్రత్యక్షమనుసందధానాః, భవంతో యూయ
మేవ, ప్రమాణం నను! సాక్షిణః ఖల్విత్యర్థః. నన్విత్వామం త్రణే వా కిం ప్రమాణాం
తరోపన్యాసేనేత్యేవకారార్థః.

౬

అ. అస్తు తర్హితతః కిం తత్రాహ. భవతామితి. భవతామభ్యుపగమానాం
భవత్కర్తృకాంగీకారాణామిత్యర్థః, ని. 'అంగీకారాభ్యుపగమే' త్యమరః. నిగమానాం
వా నీతికాస్త్రాణామివ అత్ర వాకబ్ధ ఇవార్థకః. ప్రతీపగామినిం ప్రతిపాలవ ద్దినీం పద
నీం మార్గం లోకో జనః. కల్పిదపీతి శేషః. ని. 'లోక స్తు భువనే జన' ఇత్యమరః.
న ప్రత్యేతి నానువర్తతే ఖలు, యుష్మదుపదిష్టమార్గ మేవానుసరతీత్యర్థః. తస్మాత్కారణా
త్కిందిత్యప్రయోజనం అభ్యర్థనీయం యూచనీయం, ప్రవృత్త్యమితి యావత్, అస్తి.

౭

అ. కిం తదభ్యర్థనీయమిత్యుత ఆహ—మమేతి. సురనరగీతఖ్యాతిభిః జేవమా
నుషాభిష్టుతప్రపృష్టైః, హేతిభిరాయుధైర్హైర్వా, ని. 'హేతిర్హైర్వా లాంశురాయుధ' మితి

దివి భువి చ సమాన ప్రకమైర్విక్రమైర్వా,
నియతమపరిహార్యా యా జరా సా మదంగే
వికచకమల¹వండే చంద్రికేవావిరాసీత్.

౮

గ. తస్మాత్సమస్తక్షత్రవర్గగర్వపాటన పరిహారపరశ్వధభరణ భీషణవేషభార్గవభంగాదః పచ్చిన్నతరశౌర్యశాలినిసాజన్యభాజనే జనా నురాగనిలయే నిర్మత్సరే పత్నిశే వత్సే²న్ద్విన్ద్విశ్వం విశ్వంభరాభారం వైజయంతి, హేతిశ్చస్త్రైః పిన్దైః కౌంతి కేశసశ్చ. తథా దివి భువి చ స్వర్గమర్త్య లోకయోః, సమానప్రకమైః కుల్యప్రకారేః, లోకస్వయేన్ద్విప్రతిహతప్రసారై రిత్యర్థః. ఏకమైః పరాక్రమైర్వా, యా జరా పరితాదినాపరీక్ష్యావస్థా. ని. 'పరితం జరసా కౌక్ల్యం కేశాదా విప్రసా జరే'త్యనురః. నియతం నిశ్చితమపరిహార్యా పరిహ ర్తుమశక్యా, ఆయుధశక్త్యా వీర్యేణ వా దుష్పరిహరేత్వర్థః. సా జరా, మదంగే మదీ యశరీరే, వికచకమలవండే ప్రభుత్వాంబుజకదండే, చంద్రికా కౌముదీహిరాసీత్ ప్రాచురభూత్. యథా చంద్రికా కమలసంహితస్థానతాదిహేతుః తథా మదీయాంగ సంహితాదిహేతుర్జరా సముత్పన్నా³భూతిశ్చర్థః. ని. 'మృణాళమృనమబ్జాదికదండే వందమస్త్రీయాం, చంద్రికా కౌముదీ జ్యోత్స్నా⁴తి చాచరః. ఉపమాలక్ష్మణః. మాలినీవృక్షమ్.

౯

అ. తతః కిమిక్యత ఆహ.—తస్మాదితి. తస్మాజ్జరానిర్భూ⁵ణ్ణే⁶తోః, సమ స్తక్షత్రవర్గస్య కార్తవీర్యాద్యశేషక్షత్రియనివహస్య, గర్వపాటనేన అహంకార విదళనేన, పటిష్ఠా పటుతరా, దృఢతరేతి యావత్, పటుశబ్దాదివ్ధని 'ఇట్టే⁷మేయ' స్త్వితి టిలోపః. తాదృశీ ధారా యస్య స తథోక్తః. పరశ్వధః పుణారః, తస్య, భరణేన ధారణేన, భీషణో భయంకరో పేషా⁸నైపథ్యం యస్య సః తథోక్తస్య, భార్గవస్య కామదగ్నస్య, భంగేన గర్వనిర్వాసణేన, అపరిచ్ఛిన్నతరమతిగంభీరం యచ్ఛార్థ్యం, లేన కాలే ఆభిక్ష్యేనేతి తథోక్తే, బహుళమాయే నకలప్రాణిలోకస్త్రేమా గ్నుదే నిర్మత్సరే పరోత్కర్షానహనం మత్సరః, తద్రహితే, అనమాయ ఇత్వర్థః. వత్సరే సర్వత్ర స్మిగ్ధే, వత్సలస్నేహః సో⁹న్స్యాస్తీతి వత్సలం, ని. 'స్మిగ్ధస్తు వత్సల' ఇత్వనురః. 'వత్సాంసాభ్యాం కామబల' ఇతి లచ్చిత్యయః, అస్తికా వత్సే, ఏకాదృశనకల సద్గుణసంపన్నే శ్రీరామే, చిరకాలమారభ్య, ధార్యమాణ మూన్యామానం, విశ్వం

చిరకాల¹ ధార్యమాణమార్యైరనుమతస్సన్నవతార్య విశ్రాంతినుఖమను
భవితుమభిలషామితి.

తత స్తే ప్రాప్తషేణ్యపయో వాహవ్యూహ స్తనిత²నినదాకర్ణ ససము
ద్గీర్ణనిరతిశయాష్టాదసంసర్గనిర్గళనిర్గళ త్కేకాలాపిన కలాపిన ఇవ జనాః
ప్రమదభవకలకలరవముఖరితదిబ్బుఖా బభూవుః.

విభ ర్తితి విశ్వంభరా, 'సంజ్ఞామూగ భృత్యానృజీత్యాదినా ఖచ్చిత్యయే నుమా³ముః.
విశ్వంభరాభారమశేషభూపరిపాలనవ్యాపారం, అవతార్య నివేశ్య, ఆర్యైస్తత్రభవస్మి,
రనుమతః తపోవనాశ్రయార్థమనుజ్ఞాత స్సక్, విశ్రాంతినుఖం విశ్రమానందం, ఆనుభ
వతుమనుసంధాతుమభిలషామిచ్ఛామి త్యేవమాదిదేశేతి. పూర్వేణ సంబంధః.

తతః కిం జాతమిత్యత అహ. — తత ఇతి. తతః ఆదేశానంతరం, ప్రాప్తషి భవః
ప్రాప్తషేణ్యో వార్షికః. ని. 'వార్షికం ప్రాప్తషేణ్యం స్యా'దిత్యమరః. 'ప్రాప్తషవిణ్య'
ఇతి విణ్యప్రత్యయః, తాదృశో యః పయోవాహవ్యూహో జలధరపటలం తస్య
స్తనితం గర్జితమేవ నినదో ధ్వనిః. ని. 'స్తనితం గర్జితం మేఘుర్హి⁴హో రసితాది' వేత్య
మరః-తస్మాకర్ణణేన శ్రవణేన, సముద్గీర్ణస్పముత్పన్న ఇత్యర్థః, గౌణార్థత్వాదగ్రామ్యత్వం
ప్రత్యుతోత్కర్షావహమేవ యథాహ దంఢీ. 'నిష్ఠ్యాతోద్గీర్ణవాంతాదిగాణవృత్తివ్య
పాశ్రయం, అతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్యకత్వం విగాహలే' ఇతి. తథాభూతో, యో
నిరతిశయాష్టాదశ పరమానందః, తస్య, సంసర్గేణావేశేన, నిర్గళమప్రతిబంధం. యథా
తథా, నిర్గళంతో⁵ నిర్గచ్ఛంతో⁶, యాః కేకాః స్వవాణ్యస్తాః, ఆలపంతి, తాస్మి
త్యేన కూజంతీతి తథోక్తాః, కే మూర్ధ్ని కాయతి ధ్వనంతీతి విగ్రహః. ని. 'కేకా వాణీ
మయూరస్యో'త్యమరః. కలాపినో బద్ధిణః, మయూరా ఇవేత్యుపమా. జనాః శ్రోతా
రః, ప్రమదభవః హర్షసముత్పన్నః, 'ప్రమదసంమదో హర్ష' ఇత్యప్రత్యయంతో
నిపాతః. యః కలకలరవః శోలాహలధ్వనిః. ని. 'శోలాహలః కలకల' ఇత్యమరః. లేన
ముఖరితాని ముఖకిృతాని, వాచావీకృతానీత్యర్థః. తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్తృణి
క్తః, తాని దిబ్బుఖాని దిగంతరాణి, తాన్యేవ ముఖాని వదనాని, యేషాం లే తథోక్తా,
బభూవురితి ఖ్విష్టరూపకముక్తావమయా సంకీర్యతే, శ్రీరామాభిషేకవారాశ్రవణజని
తానందాతిశయోల్లాసితశోలాహలేనాశేషదిగంతరాళాని ప్రతిధ్వనిం చక్రరిత్యర్థః. ౧౦

ప. ఆనందబాష్పవిసరో¹నయనే ప్రజానా
మావిర్భభూవ మకరంద ఇవారవిందే,
రామస్య కాంతిమభిషేకదినే భవిత్రీం
ప్రత్యక్ష్య చతురివ వీక్షితుమాదరేణ.

౧౧

K. రాజాఽపి తేషాం సంసర్వమానమహోత్సవోత్సుకజనసమ్మ
ర్వజనిష్ఠమాణరజో రాజిపాతవిజిహ్వయేన రోమాంచ ప్రసంగేన కం
చుకితాంగానాం ప్రమాణాతాం ప్రీతిం ప్రసన్నానాం హర్షప్రకర్షణ

ఆనందేతి. ఆనందబాష్పవిసరః ఆనందాశ్రుపూరః. ప్రజానాం జనానాం, నయ
నే నేత్రే, అరవిందే పద్మే, మకరందః పుష్పరస ఇషేక్యునమః, ఆవిర్భభూవ ప్రామరా
సీత్. ని. 'మకరందః పుష్పరస' ఇత్యమరః. కిం రద్దుమిన, అభిషేకదినే వట్టాభిషేకదినే,
భవిత్రీం భావినీం, రామస్య, కాంతిం శోభావీశం, చతుర్విత్రాణీశ్వర్థః. ప్రత్యక్ష్య
సంశోభ్య, ఆదరేణ ప్రేక్ష్య, వీక్షితుం ద్రష్టుమిహితి భూత్యేషా యథా లోకే చతుః
ప్రత్యక్షసమూర్థకం ద్రవ్యవ్యం వస్తు చక్షంతి, తథాఽతాపి జనా విజిప్తరీరామశరీర
కాంతిం ద్రష్టుకామాః చతుః ప్రత్యక్షయితుమివానందాశ్రుణి ప్రపర్యయామాసు
రిత్యుత్పేక్షార్థః. ఉక్తాలంకారయోగోన్యస్తైరపేక్షాభ్యసృష్టిః. వసంతలిలా
వృక్షః.

౧౧

రాజాపితి. రాజా దశరథోఽపి, సంసర్వమానః ప్రత్యావన్నతయా సంభవి
ష్యత్, యో మహోత్సవః హర్షోత్సవక శ్రీరామవట్టాభిషేకయావస్థాపారః. ఉక్తం
చ భావప్రకాశి. 'ఉత్సుకే హర్షమిత్యేష ఉత్సవః పరిరీక్షిత' ఇతి తేనోత్సుకాః
కాలాక్షుడుత్పలక్షణోత్సుక్యసంపన్నాః. 'ప్రసితోత్సుకాభ్యా' మిత్యాదినా తృప్తి
యానమానః, యే జనాః, తేషాం, సమృద్ధేన సంభ్రమేణ, జనిష్యమాణ ఉత్సర్వమానో,
యో రజోరాజిపాతః, ధూళినికురుంబదతనం, తస్య, పరిజహీర్షయా పరిహరణే
ష్యయేవేతి హేతుత్పేక్షా. 'ఉత్సన్నస్య ప్రతీకారాదనర్థస్యోత్పత్తిప్రతిబంధ విన
పర' మితి న్యాయేన ప్రాగేవ రజస్సంజ్ఞేపపరిహరణోపాయచిత్తయేత్యుత్పేక్షార్థః.
చుపూర్వాభ్యరతేస్సన్నంతాత్ స్త్రీయా సుప్రత్యయే టావ్, రోమాంచ ప్రసంగేన
రోమహర్షణవ్యాప్త్యా. ని. 'రోమాంచో రోమహర్షణ' మిత్యమరః. కంచుకితాని
కంచుకవక్త్రాని, పర్వతావీశ్వర్థః. తాన్యంగాని యేషాం తేషాం, కంచుకవక్త్రా

ద్విగుణీకృతమానందమంతర్నియమ్య సుమంత్రప్రముఖాన్తంత్రముఖ్యా
నేవమాచఖ్యా. ౧౨

ప. అస్తాననాశ్రితతపోవనభూమిభాగా
సుస్తుచ్య లోకపరిపాలనజాగరూకాః,
అన్ఘానమాగ్ధ్యనుచిదాదవలంబ్య రామ
మేవంవిధః కథముదే? జనానురాగః? ౧౩

తత్కర్తృతీతి ణ్యంతాత్కర్తృణీకృతః. తతః ప్రమాణాతీతాం ప్రీతిమపరిచ్ఛిన్నానందం,
ప్రపన్నానాం, తేజాం, జనానాం, మాన్యప్రకర్షణ ఇష్టలాభజన్యో మనఃప్రసాదో
హర్షః. తస్య ప్రకర్షణాతిశయేన హేతునా. ద్వా గుణావాప్తుతీయస్య స ద్విగుణః.
ని. 'గుణస్తావృత్తి శబ్దాదిశ్శేంద్రియా ముఖ్యతంతు'ష్యితి వైజయంతీ. ద్విగుణీకృతః
ద్విరావృత్తః. పూర్వవత్కర్తృణీకృతః. తమానందమిష్టానుష్ఠానానుభవజన్యసుఖం, రాజ్యా
భిషేకస్య ప్రజాహర్షమూలత్వాత్తదుపబృంహితానందాతిరేకమిత్యర్థః. అంతర్నియమ్యాం
తరంగే నిరుధ్య, సుమంత్రప్రముఖాంతుమంత్రాదీన్, మంత్రముఖ్యానమాత్మ్యప్రవరా
న్ప్రీతి, వివం వక్ష్యమాణప్రకారేణాచఖ్యా ఉవాచేత్యర్థః. ఆత్ర ప్రీతిహర్షానందక
ర్తానాం పుత్రిభేదాభేదోఽపసేయః. ౧౨

అఖ్యానప్రకారమేవాహ. అస్తాదితి. అనాశ్రితః అనధిష్ఠితః. తపోవనభూమి
భాగః పుణ్యరణ్యభూప్రదేశః. యైస్తాన్ తథోక్తాన్, అస్మీకృతవానప్రస్థాక్రమా
నిత్యర్థః. కించ లోకానాం ప్రజానాం, పరిపాలనేనీతిమార్గేణ సంరక్షణే, జాగరూ
కాన్ సావధానాన్ విశేషణద్వయేనాప్యపరిత్యాజ్యత్వం సూచ్యతే; వివంవిధాన
వృత్తాన్ నః. బహువచనమత్రాత్తసంభావనయా ద్రవ్యవ్యం, ఉస్తుచ్య త్యక్త్యా, అన్ఘాన
మతీణం, మాగ్ధ్యం ముగ్ధభావో, యస్య తమనలపాప్రీతి మిత్యర్థః. త్రిజగత్పటే. సకల
కార్యధురంధరస్య, శ్రీరామస్య, తత్త్వతః ఆత్మంతప్రీతినిసంపన్నభావేఽప్యాదరాలిక
యాదిత్యం నిర్దిష్టమిత్యనుసంధేయం. రామమచిరాత్. ఓప్రమేవాలంబ్యాశ్రిత్య, వివం
విధః. ఇత్థంభూతప్రకారోఽనిర్వాచ్య ఇతి యావత్, జనానురాగః ప్రజాభిలాష
విశేషః. కథం కుతో వా, ఉదేతి ఉత్పద్యతే, వితదత్యంతాశ్చర్యమిత్యర్థః. మనః
ప్రవృత్తేః పరతంత్రా వివ ప్రజాః న సంస్తవపరుతంత్రా ఇతి భావః. వితచ్ఛ 'సర్వతో
జయమన్విచ్ఛేత్పుత్రాదిచ్ఛే త్వరాజయ'మితి న్యాయేన రాజ్ఞోఽభిమతమేవేతి రహస్యం.
వసంతతిలకావృక్షమ్. ౧౩

గ. తేఽపి నియమితనిజమనోరథాయ దశరథాయ సవినయమేవం
వ్యభిజ్ఞపక్. ౧౪

ప. దేవే స్థితేఽపి తనయం తవ రామభద్రం
లోకస్వయం భజతు నామకిమత్ర చిత్రహి, ?
చంద్రం వినా తదుపలంభనోమాతుభూతం
క్షీరోదమాశ్రయతి కిం తృప్తితశ్చోరః? ౧౫

గ. తదనంతరం చత్వరే తత్వరే తత్వరే స్తత్స్థివిదిం నిర్వహ్య నసి

తథితి. తే నుమంత్రప్రముఖమస్తి శోఽపి, నియమితో-నిర్ధారితః. నిజః స్వకీయః.
మనోరథః శ్రీరామాభిషేకకరణరూపః, యేన తస్యై, యద్వా, నియమితః ప్రకాశరా
గన్య శ్రీరామే ప్రవృత్తత్వాన్సంతోచితః. నిజమనోరథో రాజ్యాభిలాషః, యేన,
యద్వా, నియమితః అంతరాచ్ఛాదితః. నిజమనోరథః రామాభిషేకవిషయకస్వకీయాభి
లాషః, యేన తస్యై, దశరథాయ, సవినయం సప్రశ్నయం యథా తథా, ఏవం వక్ష్య
మాణీత్యా, వ్యభిజ్ఞపక్-విజ్ఞాపయాయానుః. ౧౪

ఆ. విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ. —దేవ ఇతి. దేవే-రాజ్ఞి, క్షయి. ని. 'దేవస్సురే
భునే రాజ్ఞీ'తి విశ్వః. స్థితే ప్రజాకరిపాలనపక్షతయా పర్తమానే సత్వవీ, లోకోబసః.
తవ, తనయం, రామభద్రం, స్వయం చోదనాం విజైవ, భజతు-సేవతాం, సమాశ్రయ
త్విత్వర్థః. నామేతి సంభావనాయాం, అస్తిన్నక్షేపిం చిత్రమాశ్చర్యం, న కిందినీ
త్వర్థః. కుత వితదిత్యాశంక్య దృష్టాంతమాహ. చంద్రమితి. శృషీతః-పిపాసితః. చోరః-
చంద్రికాపాయా పక్షివిశేషః. 'చోరశ్చంద్రికాపాయా'త్యుక్తత్వాత్. చంద్రం
వినా-చంద్రం విహాయేత్వర్థః. పృథగ్విశేష్యాదినా విశేష్యాద్వివీర్యా, తదుపలంభనస్య,
చంద్రోత్పత్తేః. హేతుభూతం-కారణభూతం, క్షీరాబ్జదళాని, యస్య తం, క్షీరోదం-
క్షీరసముద్రం. 'ఉదకస్సోదస్సంజ్ఞాయా' మిత్యుదకశబ్దస్యోదాదేశః. ఆశ్రయతి-సేవతే
కిం? నాశ్రయత్యేవేత్వర్థః. అతఏవ తన్న చిత్రమితి వైభర్త్యేణ దృష్టాంతాలంకారః.
'బింబానుబింబస్యాయేన నిక్షేపో ధర్తృధర్మిణోః. దృష్టాంతాలంకృతిర్జ్ఞేయా భిన్నవాక్యా
ర్థసంక్రమే'తి, విద్యాచక్రవర్తిలక్షణాత్. పుత్రం కు పూర్వవత్. ౧౫

తదనంతరమితి. తదనంతరం - రాజమంత్రిసంభావనానంతరకాలే, తత్త్వవిదా
మాగమరమాన్యవేత్త్రాణాం, పరివృన్య శ్రేష్ఠస్య, పరివృన్య మహర్షేః, కాననాచాక్షా
వచనాత్, అభిషేకోవరణానాం పుణ్యతీర్థపరిపూరితకళకళ భద్రాననధృత్రాహ

వృస్య శాసనాదభిషేకోపకరణామారణాయ సామాత్యః పౌరవర్గః. ౧౬

ప. ఆహవానాయ రామం వినయాభిరామ

మావిః ప్రమోదః ప్రభురేవమూచే,

తవోత్తమాంగే మనుటం విధాతు

మహ్నయ తిష్యే దివసే యతిష్యే.

౧౭

గ. అథ దశరథమనోరథం కాసల్యాయై నివేద్య స్వభవనముపగ

రాదిరాజ్యాభిషేకసాధనానాం, ఆహరణాయ తాన్యాహర్తృమిత్యర్థః. తత్పర ఆసక్తస్యక. ని. 'తత్పరే ప్రసితానక్తా' విత్యమరః. సామాత్యః-మంత్రిసహితః. పౌరవర్గః-నాగరికసమూహః, చత్వరే-అంగణే, తత్వరే-త్వరాంచకార. ౧౬

అనంతరవృత్తాంతమాహ - ఆహవానైతి. 'ప్రభుర్దశరథః. పరాపేక్షయా నన్యస్మిన్నికృష్టతానుసంధానం స్వాపేక్షయా పరస్మిన్నుత్క్రష్టతానుసంధానం వా వినయః, తేన వినయేన-ప్రశ్రయేణాభిరామం-రమణీయం, రామమాహవాన, ఆవిః ప్రమోదః, సముత్పన్నానందస్యక, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, ఊచే-ఉక్తవాక్, తదేవాహ-ఆహవానయ ద్రుతం, తిష్యే పుష్కలక్షత్రయుక్త ఇత్యర్థః. ని. 'పుష్కే తు సిద్ధ్యతిష్యో' విత్యమరః. 'పుష్కస్సర్వార్థసాధక' ఇతి శాస్త్రాశ్నకలకార్యసిద్ధిసాధకత్వేన ప్రశస్తత్వా దితి భావః. నక్షత్రేణ యుక్తః కాల ఇతి విహితాణః 'లుబవిశేషే' ఇతి లుబ్, దివసే శ్వ ఏవేత్యర్థః. తథా రామాయణే దశరథవచనం. 'శ్వ ఏవ పుష్కే భవితా శ్లోచేభిషించతు మే సుత' ఇతి. తవోత్తమాంగే - శిరసి. ని. 'ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్ష' మిత్యమరః. మనుటం మహారాజ్యలక్షణం కనకకోటిరం, విధాతుం - నిక్షేప్తుం, యతిష్యే యత్నం కరిష్యే, స్వాభావికశాస్త్రాభ్యాం జనితభేదేన ద్వివిధస్యాపి వినయస్య త్వయి విద్యమానత్వాద్రాజానం త్వాం కరిష్యామిత్యర్థః. అత్ర కామండకః 'వినయప్రగ్రహః స్ఫూర్త్యై కుర్వీత నృపతిస్సుతాక్', అవినీతకుమారం హి కులమాళు విశీర్యతే. వినితమారసం పుత్రం యావరాజ్యేభిషేచయే' దితి, ఇత్యూచే, ఇతి సంబంధః. ఉపకారి పుత్రమ్. ౧౭

అథేతి. అథానంతరం, దశరథస్య మనోరథం మూర్ధాభిషేకకరణసంకల్పం కాసల్యాయై నిజబనస్యై, నివేద్య-విజ్ఞాప్య, స్వభవనం-నిజమందిరముపగతస్య, ప్రవిష్టస్య, రామస్య, భగవాన్సుజ్యోతి, వసిష్ఠః, సంకాతకాతుకః, ఇదాసీం ఖల్వహం కృతార్థః. యతశ్చిరామాభిషేకప్రక్రియానువర్తనతాత్పర్యేణ సంభ్రమామితి సముత్పన్నహర్షస్యక, కాతుకం హస్తమాత్రబంధనరూపం, మంగళం మంగళాచారం, నిర్వర్తయా

తస్య రామస్య భగవాన్వసిష్ఠస్సంజాతకౌతుకః కౌతుకమంగళం నిర్వ
ర్తయామానః. ౧౮

ప. ఆపూరయంతంగళతూర్యహోమైరాశావశావల్లభస్థతాభావా,
ఉజ్జ్వంభితః కోఽపి గిరామభూమిరుంతస్తకః¹ పారజనప్రమోదః.

తత్ర—యామేవావలర్నిశిచరకులోన్మూలనే మూలహేతుం

యస్యాశ్చిత్తం ప్రకృతికుటిలం గాత్రమిత్రం బభూవ,

మాన-చకారేత్యర్థః. ఊణీపాణిగ్రహోన్యవేదవశ్యకర్తవ్యత్వేన శాస్త్రబోధితత్వా
దితి భావః. ని. 'కౌతుకం మంగళే హర్షే హస్తమాలే కుసూహలే' ఇత్యుభయత్రాసి
కాశ్వాతః. ౧౮

ఆపూరయన్నితి. మంగళతూర్యహోమైః - మంగళార్థవద్యధ్వనిభిః, ఆకాసు
దిక్షు, యే, వశానాం-కరిణీనాం, వల్లభాస్తేహం దిగ్గజానాం, శర్ణతాళాః-శర్ణసంఘ
ట్టనవిఘట్టనజనితధ్వనికా. ని. 'వశాస్త్రీ కరిణీ వంశ్యే' త్యమరః. ఆపూరయన్-విస్తారయన్,
కోఽన్యభూతపూర్వః, అతఏవ గిరామభూమిః పాచామగోచరః, ఇయంతయా ఇదం
తయా వా వత్తుమశక్య ఇత్యర్థః, ఉంతస్తకః - ఉన్నతశిరః, మహానిత్యర్థః. అభవా,
ఉంతస్తకః-ఉల్లంఘితశిరస్కః, అతిప్రభూత ఇత్యర్థః. పారజనానాం, ప్రమోద ఆనందః,
ఉజ్జ్వంస్థితః, ఉత్కటోఽభూదిత్యర్థః. తత్ర తూర్వహోమితాం దిగ్గజశర్ణతాళ
పూరణసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధయాపాదితయోగీ, ఇంద్ర
వక్త్రవృత్తమ్. ౧౯

తత్ర తస్మిన్ ప్రమోదోజ్జ్వంభణసమయ ఇత్యర్థః, యామే వేది. యాం మంథ
రాం, ఏవకారోఽన్యవశ్యేదార్థకః, నిశిచరాణాం - రావణాదిరాక్షసాం, కులోన్మా
లనే - వంశనాశనే, గణవిధ్వంసనే వా. ని. 'సకాతీయగణే గోహే గోత్రేఽపి కథితం
కుల' మితి విశ్వః. మూలహేతుమాద్యకారణమాహుః - బ్రువతే, జనా ఇతి శేషః.
'బ్రువః పుచానా మిత్యాదినా ఇలాదేశో బ్రువ అవదేశశ్చ, శక్తురోపాద్విదరితము
ద్ధ్యా కైకేయ్యా, రామే వనం ప్రవ్రాజితే తతస్సీతావహరణే సతి శ్రీరామేణ రావ
ణాదినంహరస్య ప్రకృతత్వాదితి భావః. తథా, ప్రకృత్యా కుటిలం స్వభావేన వక్త్రం,
'ప్రకృత్యాదిధ్వస్తృప్తీయే'తి తృప్తీయానమాసః. యస్యాః కుంధరాయా, భిత్తం,
గాత్రమిత్రం తస్యా ఏవ శరీరసవృశం, బభూవ, యథా తస్మాత్త్రం స్వభావవక్త్రం

అంభో జిన్యాశ్శిరసరసం కాసరీ వాచ్ఛమంభః

కై కేయ్యాస్సహృదయమదయం మంథరా నిర్తమంథ. ౨౦

ప. అలఘుచలితజంఝావాలనిష్పేషదోషా

దశనిరివ కఠోరశ్శీతలాంభోదపక్ష్యా,

తథా చిత్తమప్యాసీదిత్యర్థః. 'అకారసదృశీ ప్రజ్ఞే'తి వచనా తాప్రియేణ ప్రజ్ఞాయా అకారసదృశత్వనియమాదితి భావః. సా, మంథరా మంథరాభిధానా, కై కేయ్యాగృహ వాసిసీ, కాసరీవ-సవహిషీవ. ని. 'లలాటా మహిషా వాహద్విషత్కానరనై రిభా' ఇత్యమరః. 'జాలేరస్త్రీ విషయాదయోపథా'దితి జీమ్, శిశిరం చ తత్సరసం మధురం చేతి విశేషణయోరపి మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ' మితి సమాసః. అచ్చం నిర్తలం, ఏకద్విశేషణద్వయం హృదయేఽపి యోజ్యం, అంభో జిన్యాః సరస్యాః. అంభ ఇవ, కై కేయ్యా హృదయం, అదయం దయారహితం యథా తథా, నిర్తమంథ అలోదయామాస, యథా, తన్తనః శ్రీరామాభిషేకవిహితప్రపణం స్యాత్తథా-నిజచిత్తగాత్రమిత్రైశేవ వాక్యైః ప్రలోభయామాసేత్యర్థః. మనోవాక్కాయకర్తృసు కుటిలాయాస్తస్యాః కిం కవటం నాటయితుమశక్యమితి భావః. పూర్ణోపమాలంకారః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. ౨౦

అలస్వీతి. అలఘు అమందం, చలితః ప్రవృత్తో యో జంఝావాతః ధ్వని విశేషః. సూక్ష్మామృతవర్ష మిక్రితో మహామారుతః. తేన, యో నిష్పేషః సంకుర్చయం, స విన దోషస్తస్మాద్ధేతోః. ని. 'జంఝాధ్వనివిశేషేస్సౌదపి సూక్ష్మాంబువర్షణే' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, శీతలాంభోదపక్ష్యా శిశిరజలదపటలే, కఠోరస్తీక్ష్ణః ఆశనిః దంభోభిరివ, అపహృతం విధ్వంసితం, జనానాం సౌఖ్యం శ్రీరామాభిషేకమహోత్సవజనితానందో, యేన తస్మాత్, మంథరాయా, భేదవాక్యాత్. 'రాజా ఇదాసీం శ్రీరామ మభిషేక్తుమద్యతస్తతస్త్యం శ్రీరామస్య - ప్రనాజనం భరతస్సౌభిషేకఞ్చ పూర్వదత్తవరద్వయేనాభ్యర్థయ - అన్యథా మహాననర్థస్సన్యోదిత్యుపజాపవచనాదిత్యర్థః. ని. 'భేదోపజాపా' విత్యమరః. భరతజనన్యాం భరతస్య మాతరి, కై కేయ్యామపి, దౌర్జన్యం-శ్రీరామాభిషేకవిమారుతత్వయావమసాధుత్వమాసీత్-ప్రాదురభూదిత్యర్థః. భరతజనన్యా మిత్యనేన భరతే సౌజన్యం సుప్రసిద్ధమేవ తథా చ. తజ్జనన్యా ఆపి తథాత్వమువ వద్యలే, కారణగుణపూర్వకత్వాత్కార్యగుణానాం, ఆకస్మాజన్యయుక్తాయామధ్యస్యాం

అపహృతజనసౌఖ్యాన్తంథరాభేదవాక్యై

దపి భరతజనన్యాం హంత దౌర్జన్యమాసీత్.

౨౦

గ. వైషా మంథరాభిధాన విశాలికావేదవరవ శ ని జా శ యా
పూర్వం దండకే వైజయంతపురవా స్థవ్యశంబరాసురసంగరసంగత
వేదనానాశనోదనార్థమాత్మ నే విత్తేంద్రం వరద్యయం హంయ దశరథాయ
న్యవేదయత్.

౨౧

దౌర్జన్యమాసీదిలి విరోధనూచకోఽయమపిశబ్దః. ఏతేన మంథరాయా సచనస్య తాదృశీ-
త్విహిత్యాదనపాటవం సూచ్యతే, హంతేతి విహి జే. ని. 'హంశ హర్షేఽనుకంపాయాం
వాక్యార్థవిహిదయో' రిత్యుచరః. అలంకారస్తు పూర్వపత్. మంగిసిప్పక్షమ. తథా
శ్రీరామాయణే కైకేయాం ప్రతి మంథరావాక్యమ్. 'తవ దైవాసురే యుద్ధే సహ
రాజర్షిభిః పరిః. అగచ్ఛత్సాముపాదాయ దేవరాజస్య సాహ్యకృ'దిత్యుచరః 'తా' వరా
యూచ భర్తారం భరతస్యాభిషేచనమ్, ప్రనాజనం చ రామస్య త్వం పర్యాజి చతు
ర్దశే'త్యంశమ్.

౨౦

అ. తతః కైకేయా కిమకరోదిత్యుశంకాయామాహ. — నేని. మంథరేత్య
భిధానం నామ యస్యాస్యా తథోక్తా, యా విశాలికా మహాభూతగ్రహః. 'స్వార్థే
కః. కేఽణ' ఇతి ప్రాప్త్యః తస్యా, ఆపేతేన ఆపాహనేన, అగ్రముతేనీతి యుచత్.
పరవశః. పరశంత్రః. వివేకహుస్య ఇత్యర్థః. నిజాశయస్య గ్రహీమాంశగరణం యస్యా
స్యా తథోక్తా, సా ప్రాప్నుగుణా, ఏహి కైకేయా, పూర్వం-పూర్వకాలే దండకే, వనే,
వైజయంతమితి యత్పురం, తద్వాస్తవ్యక్షత్ర పసత్. 'వసే ద్దవ్యక్త-రరి ణి'శ్చేరి
కర్తరి తవ్యవత్తయో వృద్ధిశ్చ, యశ్శంబరాసురః. శంబరాభ్యో మహాదైత్యః. తస్య,
సంగతే-యుద్ధే, సంగతా-ప్రాప్తా, యా, వేదనా, అసురశస్త్రక్షయిణిశశోదః. ని.
'భేదేఽపి వేదనే' త్యుచరశేషః. తదవనోదనం-తస్మిన్వారణం, అర్థః - ప్రయోజనం,
యస్య తత్, తత్సంభావితమిత్యర్థః. ని. 'అథోభిధేయైః ప్రయోజననివృత్తి'
వ్యీత్యుచరః. అక్షనే - స్వస్త్వే, నిర్దిష్టం, తాదృగ్రణసంకటాదగపార్వ తత్రక్షయబాధా
యా నివర్తితత్వాత్పాదితోపిశతయా దత్తమిత్యర్థః. పరయోః ద్వయం, ద్వైవరా
విత్యర్థః. ని. 'దేవాద్వ్యుతే పరః శ్రేష్ఠే ఇత్యుచరః. వరాయ భర్తే, దశరథాయ,
'క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్య' మితి సంప్రదానత్వాచ్చుగుక్తి. న్యవేదయత్ - విజ్ఞాన

1 అపేకనిజాశయా. 2 అవనోదనవేదనార్థం.

ప. తయోరేకస్య సంరంభో భరతస్యాభిషేచనమ్,

అన్యస్య వన్యవృత్తైవ వనే రామస్య వర్తనమ్.

౨౩

తస్మిన్ ఊణే వరయుగం ¹చిరతప్తతామ్ర

నారాచవేధపరుషం శ్రవసీ విదార్య,

యామాస, తథా రామాయణమ్ 'స్వర రాజ్ఞా పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే రణే, తత్ర చాచ్యవయచ్చత్రుస్తవ జీవితమంతరా. తత్ర చాపి మయా దేవ యత్త్వం సమభి రక్షితః. జాగ్రత్యా యతమానాయాస్తతో మే ప్రాదదా వరా. తా తు దత్తావరా దేవ నిక్షేపం మృగయామ్యహమ్, తవైవ పృథివీపాల సకాశే సత్యసంగ' రేతి. ౨౨

ఆ. విజ్ఞాపితస్య వరద్వయస్య వినియోగప్రకారమేవాహ. తయోరితి. తయోర్వ రయోర్వ యోర్వ, ఏకస్య వరస్య సంరంభస్సంభ్రమః. ప్రవృత్తిరితి యావత్. ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోపే' ఇతి శబ్దార్థము. భరతస్యాభిషేచనం-రాజ్యాభిషేకః. అన్యస్య, వరస్య, సంరంభః. వన్యవృత్తామునివృత్త్యా, జటావల్మలధారణకందమూలఫలాశనరూపవ్యాపారేణేత్యర్థః. ఉపశాపముద్ధిజనకవృత్త్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థమేవకారః. రామస్య, వనే-దండ కావనే, వర్తనం వృత్తిరవస్థానమితి యావత్. పూర్వం సామాన్యేన దత్తై వరావిదాసీం భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ దాతవ్యావిత్సృక్తవత్తీత్యర్థః. తథాచ రామాయణమ్. 'నవ పంచ చ వర్షాణి దండకారణ్యమౌత్రితః, వీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తాపనః. భరతో భజతామద్య యావరాజ్యమకంటక' మితి. ౨౩

ఆ. తదాసీం కిం లాతమిత్యాహ. తస్మిన్నితి. తస్మిన్ ఊణే తత్కాలే, ని. 'నిర్వాప్యపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్పన్నయోః ఊణోఽభివ్యవస్థః. చిరం-చిరకాలం, తప్తః-అగ్నిసంతప్తః. ఆశవివ, తామ్ర-రక్తవర్ణో, యో నారాచకః శలాకాకారతీక్షణశస్త్ర విశేషః. తస్య, వేధస్సంప్రహరస్తద్వత్పరుషం కఠోరం, దుస్సహమితి యావత్. వరయుగం కర్తృ, సత్యస్య-సూనృతభాషితస్య, ప్రహణం-ప్రచ్యుతిః. 'కృత్యచ'ఇతి లక్ష్యం. తస్మాచ్చుకతస్య-భయసంభ్రాంతస్య, నృవస్య-రాజ్ఞో దశరథస్య శ్రవసీ, విదార్య-శ్రోత్రే విభిద్య, బాహ్యేంద్రియద్వారా అంతరింద్రియస్పృగ్గ్రహకత్వాదితి భావః. ని. 'కర్ణశబ్దగ్రహణా శ్రోత్రం శ్రుతిస్త్రీప్రవణం శ్రవ' ఇత్యమరః. మృదయే-తస్యైవ మానసే, పుటపాకరీతిం-మూషికానంపుటమధ్యే సువర్ణాదికం నిగూఢం నిక్షిప్య అగ్నినా సంతాపనం పుటపాకః. తస్య రీతిం, తత్సదృశీం, పరిపాటిమిత్యర్థః. అత ఏవ నిదర్శనా,

సత్యప్రహేళితస్య నృపస్య కామ
మూరిచకార హృదయే పుటపాకరీతిమ్.

౨౪

1 తనయవిరహవారామాత్ర సంతప్యమానా
దధ దశరథచిత్తాచ్చేతనా నిర్జగము,
దవహుతవహరోచిద్బాలయా 2 లిహ్యమానా
ఙ్గుడిలి గహనగుల్మదుజ్జిహ్వనా మృగీన.

౨౫

గ. అథ దశరథః కథమపి లబ్ధసంజ్ఞః కైకేయీమిదమభావత. ౨౬

కామ మత్యంతం, ఊరిచకారాంగీచకార. ప్రతిశ్రుతస్యాశ్రవణే అగ్రహణే వా సత్య విష్ణవోభవేతి శ్రుత్వా గృహీతత్వాచ్చ తప్తనారాచదుస్సహం వరయగం ద్వార భూతశ్రవణవిదాహపూర్వకం రాజ్ఞోఽంతరంగం ప్రవిశ్య తం నిరుచ్ఛ్వాసం తావయా మానేత్యర్థః. ని. 'ఊరికృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. 'ఊర్వాది చ్చిదాచ' శ్చేతి గతిసంక్షాయం 'కుగలిప్రాదయ' ఇతి సమాసః. వసంతలిలకా వృత్తమ్.

౨౪

తనయేతి. అథ-అనంతరం, తనయవిరహవారామాత్రేణ శ్రీరామవియోగవృత్తాం తాకర్ణనేనైవ, సంతప్యమానాద్దహ్యమానాత్, విరహా వివ సలి కిం భవిష్యతి వా న క్షాయత ఇతి మాత్రశబ్దార్థః. దశరథస్య చిత్తాద్ధృదయాత్. 'ధృ'వమసాయేఽపాదాన' మిత్య పాదానత్వాత్పుంచమి. చేతనా సంక్షా జీవనశక్తిః. దవహుతవహస్య-వనవహ్నిః. రోచిద్బాలయా దీప్తశిఖయా రోచిమిత్వాలయా వా. ని. 'వనే చ వనవహ్ని' చ దవో దాన ఇతిరితః' ఇతి కాశ్యపుః. లేహ్యమానాదాస్వాద్యమానాత్. దహ్యమానాదితి యావత్. గహనగుల్మాత్మాననకుంజాత్, ఉజ్జిహ్వనా నిర్గమనశిలా, 'జిహ్వ' గతా. వివిధాతోక్యానచ. మృగీన కురంగీన, 'కాలేరస్త్రీవిషయాదయోపభా' దితి జీష్, ఝడిత్యం జసా. ని. 'ప్రాఙ్ఘడిత్యంజసాఽనన్మయే'త్యమరః. నిర్జగము-నిర్జగాత్, శ్రీరామవిరహ వారాం శ్రుత్వా ఆతిమాత్రపుత్రవత్సలా రాజా నవది మూర్ఖమగచ్ఛదిత్యర్థః. పూర్ణోపమాలంకారః. మాలినీవృత్తమ్.

౨౫

అథేతి. అథ-చేతనానిర్గమనానంతరమ్, దశరథః కథమపి కృచ్ఛేణ, లబ్ధసంజ్ఞః. ప్రాప్తచేతనస్యక, కైకేయాం ప్రతి. ఇదం వచనమభావత-అవోచత.

౨౬

ప. రామః కామముపాశ్రయిష్యతి వనం త్వత్వా ధృతం కాతుకం
 లోక స్త్యక్ష్యతి కాతుకం చిరధృతం తస్యాభిషేకే కథమ్?,
 ధర్తాపాయభయేన వత్సవరహం ¹వత్సామి వత్సామి కిం
 యావత్కల్పమకీర్తిరా ర్తిజననీ జాయేత జాయే తవ. ౨౭
 వత్సం కఠోరహృదయే నయనాభిరామం

తత్ప్రకారమేవాహ. రామ ఇతి. రామః. ధృతం రాజ్యాభిషేకాంగత్వేనా
 ముక్తం, కాతుకం హస్తసూత్రం, త్వత్వా లీలయైన విసృజ్య, కామమత్యంతం,
 అప్రతిబంధమిత్యర్థః. వన, ముపాశ్రయిష్యతి - ప్రవేశ్యతి, ధర్తాచారతత్పురత్వాదనా
 యాసేనైవ ప్రప్రజిష్యతీత్యర్థః. తథా, లోకో జనః, తస్య శ్రీరామస్యాభిషేకే విషయే,
 చిరధృతం - చిరకాలమారభ్య సంభృతం, కాతుకం - మార్గం, కథం - కథంచిత్,
 త్యక్ష్యతి, దుస్త్యజమమృతకృచ్ఛేణ విస్త్యతీత్యర్థః. తథా, ధర్తస్యాశ్లేకృతపరి
 పాలనరూపమకృతస్య, ఆపాయాద్వివాశాద్యధ్యయం, తేన, వత్సవరహం - రామ
 వియోగం, వత్సామి, ధారయిష్యామి అహమితి శేషః. 'వహ ప్రావణే' ఇత్యస్తా ధాతో
 ర్ఘటో, కిం ప్రతివచనం వత్సామ్యాలపిష్యామి, వత్సమవకాశాభావాదితి భావః. అత్ర.
 'వచ పరిభాషణే' ఇత్యస్తాధాతోర్ఘటో. అథవా, వత్సామి వత్సామితి వహనార్థోద్విరు
 క్తోఽయం శబ్దః, పునఃపునః. ధారయిష్యామిత్వార్థః. 'చావలే ద్వే భవత' ఇతి ద్విరుక్తిః.
 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తిశ్చావల' మితి కాశికా, అతిదుస్సహపుత్రవరహవేదనాజనితోద్వే
 గాత్సంభ్రమః. కింతు, హే జాయే హే భార్యే, తవ, యావత్కల్పం కల్పాంతవర్యంత
 మిత్యర్థః. 'యావదవధారణే' ఇత్యవ్యయాభావః. ఆ ర్తిజననీ పీడాకరీ మర్మభేదనీతి.
 యావత్, ని. 'ఆ ర్తిః పీడాధనుష్కట్యా' రిత్యమరః. అక్తిర్తిః శ్రీరామాభిషేకవిఘ్నా
 చరణజన్యావభావ్యుతి. జాయేత ప్రాదుర్భవేత్, జనేర్దిజి తజ్జ్, యథాతథావాస్తాకం
 నిర్వాహో భవిష్యతి జాయాత్వేన సంభావితాయాస్త వైవ మవశననర్థః. 'సంభావితస్య
 చాక్తిర్నిర్వరణాదతిచ్ఛతే' ఇతి గీతాయాం భగవతా ఉక్తత్వాదితి భావః. పృత్యని
 ప్రాసః. శార్దూలవిక్రీడితం పృత్రమ్. ౨౭

వత్సమితి. హే కఠోరహృదయే కఠినచిత్తే, యతః స్వప్నేఽపి దుస్సహం శ్రీ
 రామవరహం సాక్షాత్త్వం బోధయసి - అతస్తస్యధృదయస్య కఠోరత్వం కిం వక్త
 వ్యమితీత్యేతత్సంబోధనం, నయనాభిరామం నేత్రానందకరం, వత్సం బాలం, తన

రామం వినా న ఖలు తిష్ఠతి జీవితం మే,
 ధాతుర్బలాదుపయమస్తస్యి జాతపూర్వః
 కై కేయి మాముపయమం నయతీతి మన్యే.

౨౮

గ. తదను నిజమనోరథైకపరిపూరణకృతాదరా కై కేయి సాప
 హసమవాదీత్.

౨౯

ప. సత్యవిష్ణవమపత్యసంగతస్సంగతం భృశమపత్యతస్తన,

యం దారకం, విరహానహిష్టత్వద్యోతనార్థః 'సత్య' మనన్వయం. ని. 'పత్య' నామ
 టకే వర్తే తర్జకే తనయాదికే ఇతి వైజయంతి, రామం వినా రామం విషయేత్యర్థః.
 'పృథగ్విసే' త్యాదినా వికల్పాద్విత్తియా. 'మ మమ, జీవితం జీవనం, న తిష్ఠతి ఖలు,
 నునిశ్చితం మరిహ్యమిత్యర్థః. అతః. 'మే' కై కేయి, అత్ర యద్యపి భార్యానామ
 గ్రహణం కాస్తనిషిద్ధం తథాపి భార్యేయం చండితి స్యుపహర్తుం యుజ్యత ఇత్యేవ
 మామంత్రితమిత్యవధేయం, ధాతుర్బలాద్విధిబలాత్, స్వయి విషయే, పూర్వం జాతః.
 జాతపూర్వః. సుప్నుపేతి సమాసః. ఉపయమో వినిహాసః. యమనమీదం చ భవన్యతే
 ని. 'వివాహోపయమా సమా' విత్యమరః. మాం యమస్యాంతరస్య, సమీపముపయమం,
 'అవ్యయం విభక్తి' త్యాదినాఽవ్యయభావః. నయతి ప్రాయతీత్యేవం, మన్యే
 బుధ్యామి, ఉపయమస్య ఉపయమప్రాసకత్వం యుక్తమనో మమాప్యేవం మరిహ
 ముపయమన్యతే ఇత్యర్థః. 'లోకే లక్షణవతీనాం కన్యకానాం పరిణయో భర్తృకేవనాయ
 భవతి ఈశ్వరవలక్షణదుర్భగాయాస్తవ పరిణయస్తు మమ మరిణాయ భవతీతి భావః.
 వసంతతిలకావృత్తమ్.

౩౦

తదన్నితి. తదను దశరథభావజానంతరం, నిజమనోరథస్య, వికస్య భరతాభిషేచన
 రామప్రప్రజనరూపస్వాభిలాషస్త్వేవ, పరిపూరణే నిష్పాదనే, అత్ర మనోరథైక శబ్దయో
 శ్చివభాగవతవత్సమాసః. అథవా వికపరిపూరణే ముఖ్యపరిపూరణే. ని. 'వికే ముఖ్యాన్య
 కేవలా' ఇత్యమరః. కృతాదరా విహితాస్థా, కై కేయి, సాపహాసం సోఽంతసమవా
 దీత్ ఉవాచ. ని. 'సోఽంతసం తు సోఽప్యసం సోపహాసం సమాస్త్రయ' ఇతి
 హాలాయుధి.

౩౧

అ. ఉక్తిప్రకారమేవ వివృణోతి. సత్యేతి. అపశ్యసంగతః. పుత్ర మోహాజ్ఞేతోః.
 పంచమ్యుత్తసిః. సంగతం ప్రాప్తం, సత్యవిష్ణవం సత్యవాక్యప్రచ్యుతిం, భృశమత్యంత,

ఆ శ్రుతస్య విఫలత్వమస్తి చేదాశ్శ్రుతస్య రచితోఽయమంజలిః.

ప. కిం నాగతస్తే శ్రవసోస్స కాశమరిందమస్సత్వవతాం పురోగః,

మవశ్యతః అనాలోచయతః, ఈషదప్యననుసందధత ఇత్యర్థః. తవ, ఆ శ్రుతస్య వరద్వయం దాస్యామితి ప్రతిజ్ఞాతవచనస్య. ని. 'అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. విఫలత్వం వైషల్ప్యమస్తి చేత్ తత్ప్రతిశ్రుతం విఫలం భవతి యదీత్యర్థః. ఆ ఇత్యవహాసే విసర్గాంతో నిపాతః, శ్రుతస్య, 'సత్యం వద ధర్మం చర స్వాధ్యాయాన్తాప్రమదః' 'అంగీకృతం హి కృతినః పరిపాలయంతీ' యది ధర్మశాస్త్రస్య. ని. 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః. అయమంజలిః ప్రణామః. ని. 'తా యుతాపంజలిః పుమా' నిత్యమరః. రచితః విహితః, కాసనాచ్ఛాస్త్రమితి పుష్పత్వా దురధ్యప్రవృత్తిప్రతిషేధకత్వేన ప్రసిద్ధం శాస్త్రం, ఈదృశ్చాస్త్రజ్ఞస్యాపి భవతో యద్యేవం ప్రవృత్తిస్సన్యత ర్హ్యకించక్రత్యాత్మమస్మరోమిత్యర్థః. 'తస్మాచ్ఛాస్త్రం ప్రమాణం లే కార్యాకార్యవ్యవస్థితా' విత్వాదిభగవద్వచనాచ్ఛాస్త్రమనుసరతా త్వయా ప్రతిశ్రుతనిర్వాహోఽవశ్యం కర్తవ్యః, నాన్యథాశ్రేయ, ఇతి తాత్పర్యం, భక్తిశ్రద్ధాదరబంధురాంకకరణతయా-విధీయమానో నమస్కారః ప్రసిద్ధః. తథాఽవహాసాదావపి నమస్కారస్సంభవతి, తథా ప్రయుక్తం పూర్వైః. 'బిందుద్వంద్వతరంగితాగ్రసరణిః కర్తా శిరోబిందుకం కర్తేతి క్రమశ్చీతాన్వయకలా యేకేఽపి తేభ్యోఽంజలిః. యే తు గ్రంథసహస్రకాణకవణక్రొట్యత్కళంకైర్గిరామల్లావైః కవయంతి బిల్వజకవిస్తేష్వేవ సన్నహ్యతీతి. రథోద్ధతాపుత్రమ్. 'రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగా' నితి లక్షణాల్.

30

ఆ. ప్రతిశ్రుతమవశ్యం కర్తవ్యమితి పురాతనరాజవృత్తాంతం దృష్టాంతయతి కిమిత్యాదిహ. సత్త్వవతాం పురోగః సత్త్వసంధాగ్రగణ్యః. ఆత వివానామిషమామిషం సంవద్యమానమామిషీభూతం, 'అభూతతద్భావే చిద్విః, కుగలిప్రాదయ' ఇతి సమాగః. శ్శ్వేనస్య శ్శ్వేనభూమికాధారిణ ఇంద్రస్య, ఆమిషీభూతః మాంసఖండీభూతః. ని. 'పిశితం తరసం మాంసం పలలం క్రవ్యమామిష' మిత్యమరః. యద్వా భోగ్యవస్తుభూతః. ని. 'అమిషం భోగ్యవస్తు నీతి కేశవః. యః కపాతపాతః కపాతడంభజేషధారీ యమః. ని. 'పాతః పాకోఽర్ఘ్యో డింభ' ఇత్యమరః. తస్య, జీవాతజే జీవనాషధార్థం, తముపజీవయతు మిత్యర్థః. 'జీవాతుర్జీవనాషధ' మిత్యమరః. 'తాదర్థే చతుర్థి' శస్త్రనికృతగాత్రః భిక్షదగితశరీరః. అరీకా దమయతీత్యరిందమః. శిబిచక్రవర్త్య పరనామా త్వద్వ్యంశ్య మహా

శ్యేనామిషీభూతకపోతపోతజీవాతవే శస్త్రనిశ్చత్తగాత్రః.

కించ. ప. అభ్యర్చ్య కస్తైచిదుపాశ్రితాయ

30

వితీర్య విప్రాయ విలోచనే స్వే,

ఆపూరయత్కశ్చిదలర్క-సంజ్ఞః

రాజః. 'సంజ్ఞాయాం భృహృ' బీల్యునినా ఖి. 'అదర్శిన్' నిల్యునినా ముమాగమః. తే తవ, శ్రవసోస్సకాశం శ్రుతపథం, నాగతః కిం స్వయా న శ్రుతః కిమిత్యర్థః. శ్రుతశ్చేత్కథామేవం వక్ష్యసితి భావః. పురా కాలేంద్రయనా శివినత్యసంధతాయాం వివదమానా తత్పరీక్షార్థం శ్యేనకపోతా భూత్వా శత్రు సంశితపూర్వకం శ్యేనే నోపద్రుతత్వమాత్తనో నాటయత్ కచితో యోగదీక్షితం శివిన శరణం జగాను సోఽపి శ్యేనేన మదామిషీభూతోఽయం దేయ ఇతి పృష్టశ్శరణాగతమిత్యాదీ భావస్తరణా తత్పరిమాణస్వశరీరమాంసపిండదానేనైవ విమోచయితు కామ్య గతీతం తులాయా మారోహ్య స్వమాంసశకలదానే కైతవేన భూయమాణగదాశక్తివల్లభః ప్రతిక్షాభంగభయాదశేషం శరీరం నిశ్చత్తవానితి పూరాణి కథాఽల్రాసుసంభూతా. పఠంతి చాత్రేమం ఖ్లోకమ్. 'కర్ణస్తవం శివీర్ధానం ప్రాణాః' జీమాతపాపాని, దదా' దధిచి రిస్థిని కిమదేయం మహాత్మనా' మితి. పృత్తముపకారి.

30

నను బహూనామనుగ్రహో న్యాయ్య ఇతి సాగ్రప్రసిద్ధిరేకేన దృష్టాంతేన కిం చరితార్థతేత్యత్రాహ. —కిం చేతి. పైగ వివాయం దృష్టాంతః కింతు రాజాంతరమపి విద్యత ఇత్యర్థః. తమేవాహ, అభ్యర్చ్యతి, ప్రజ్ఞ వివ ప్రాజ్ఞః. ని. 'ధీర' మసీష్ఠః ప్రాజ్ఞ'ఇత్యమరః. ప్రజ్ఞాదివ్యాత్సావ్యేర్ధేఽబ్బిశ్యయః. అభిసా ప్రజ్ఞాఽస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః. 'ప్రజ్ఞాశ్రద్ధాద్భిశ్చ' ఇ'ఇతి జాత్రత్యయః. ప్రథితప్రభావః ప్రఖ్యాతలేఖా. ని. 'స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్రైజః కాశచండజ' మిశ్యమరః. అలర్కసంజ్ఞా అలర్కనామా కశ్చిద్రాజా. ని. 'సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యం చేతనాయాం రజస్త్రియా' మితి విశ్వః. ఉపాశ్రితాయ శేత్రయాచనార్థమతిభిభావేన సమీపమాశ్రితాయేత్యర్థః. కస్తైచిదజ్ఞాకమలగాత్రాయ, న తు పరిచితాయ, విశేషం ప్రాచయతీతి, విప్రాయ బ్రహ్మణాయ, పేదనేదాంగపారగాయ, 'కర్తనా యమభిప్రైతి న సంప్రదాన' మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థి, అభ్యర్చ్య భూజయిత్వా, న త్వవక్షాయేత్యర్థః. అన్యథా 'అనత్యైతమవక్షాతం తత్తామనముదామృత' మితి గీతాయాం శ్రిభగవద్ కర్తవ్య అప్రఖ్యాతనీయతా స్వాదితి భావః. స్వ స్వకీయ. ని. 'స్వాక్షాతా

ప్రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞాం ప్రథిత ప్రభావః.

39

అసురసమరవేళాజాతబాధావసానే

వరయుగమదిశస్త్యం ప్రీతిపూర్వం యయా మే,

అశిథిలగుణబంధాన్సత్యసంధా నరేంద్రా

జలలిపి రితి కామం సంగిరంతాం గిరం తామ్.

33

వాత్సని స్వం త్రిష్వత్త్రియ' ఇత్యమరః. విలాచనేనేత్రే, ద్విత్రియాద్వివచనమేతత్
స త్స్వేకమిత్యర్థః. విత్తీర్య దత్వా, ప్రతిజ్ఞాం-సత్యసంధతాం, అపూరయత్పరిపూరయా
మాన, సమర్థితవానిత్యర్థః. సత్యసంధతా నిర్వాపేణ కీర్తిసంపాదనతత్పరా రాజానో
నాత్మక్షేత్రం గణయంతీతి భావః. తవ తు నైవవిధక్షేత్రః. తస్మాదాశ్రుతం పరిపాలనీయ
మితి జ్ఞోకద్వయస్య తాత్పర్యం. వృత్తం పూర్వవత్. 'శైబ్యః శ్వేనకపాతీయే స్వమాంసం
ఋక్షేణ దదా, అలర్కశ్చక్షుషీ దత్వా జగామ గతిముత్తమామ్. తథా. సంశ్రుత్య శైబ్య
శ్వేనాయ స్వాం తనుం జగతివతిః. ప్రదాయ ఋక్షేణే రాజా జగామ గతిముత్తమామ్.
తథా హ్యలర్కశ్చేజస్వీ బ్రాహ్మణే వేదపారగే, యాచమానే స్వకేనేత్రే ఉద్భృత్యావి
మనా దదా' విత్తీకత్ ఉక్తజ్ఞోకద్వయస్యాపి మూలమ్.

39

అ. యద్యేవమప్యాశ్రుతం న పరిపాలేత తర్హి సత్యసంధసమానస్కంధగర్హణ
రూపానర్థస్సమాపతేదిత్యాహ. అనురేతి. అసురసమరవేళాయాం - శంబరాసురయుద్ధ
సమయే, జాతా - సమత్పన్నా, యా బాధా అసురశస్త్రక్షతిజనితవేదనా, తస్యాః అప
సానే అంతే, సంగ్రామాదన్యత్రాపసారణేన తద్బాధాయా నివర్తితత్వా వితి భావః.
త్వం, యయా గిరా వాచా, మే మహ్యం, పరయోద్యుగం-యుగళం. ని. 'యుగ్గం తు
యుగళం యుగ'మిత్యమరః. ప్రీతిపూర్వం బాధానివర్తనజనితపరితోషపూర్వకం యథా
తథా, ఆదిశః. దత్తవాససి, పారితోషికతయా పరద్వయం దాస్యామితి యాం గిరముత్త
వానసీత్యర్థః. తాం గిరమశిథిలః అనిచ్ఛిన్నః. గుణబంధః దానదాక్షిణ్యాదిగుణానువృత్తి
శ్లేషం లే, నద్దణసంపాదనదృఢీకరణతత్పరా ఇత్యర్థః. సత్యసంధా విశేషతః సత్య
ప్రతిజ్ఞాః. శిలాక్షరవిన్యాసతుల్యవచనా ఇత్యర్థః. ని. 'సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యాదే'త్యమరః.
నరేంద్రా రాజానః. ని. 'నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞి విషవైద్యేఽపి చ స్పృశ' ఇతి వైజ
యంతీ. తాం గిరం, జలలిపిరితి జలాక్షరవిన్యాసరూపేతి. ని. 'లిఖితాక్షరవిన్యాసే లిపి
ర్లిపిరుభే స్త్రీయా' మిత్యమరః. కామమత్యంతం, సంగిరంతామాలంబంతాం, సంభాష
నాయాం లాట్, 'దశరథవచనం జలలిపిపదప్రతిష్ఠితమితి సత్యసంధకృతం గర్హణం సంభ
వివృతీత్యర్థః. సత్యసంధసరేంద్రవిరచితాద్వాక్యప్రతిష్ఠాభంగప్రయుక్తగర్హణాదన్యః

సత్యోద్యాం గిరమిహ నిర్వహస్వ మా వా
 సన్తానం భువి న సహేయ రామమాతుః,
 సంస్థాన్యే విషముపభుజ్య పశ్యతస్తే
 సన్నాహం త్యజసి న చేత్ప్రవర్తమానః॥

38

గ. ఏవం వాచినీమేనాం భూయోఽపి భూవతిరవాచీత్.

39

అయి కతిసహృదియే ఓ ముక్తమున్ను కల్లోకమర్యానయా ద

కో వాఽనర్థపదార్థోఽస్తి సంవిహితామితి భావః. జలగి వేగ గర్జిత్యైఽపి నిసాతే
 నాభిహితత్వాన్న ద్వితియేత్పక్తం. అత్ర గిరజలగివత్సముపభూక్తిరపరాంశాః.
 మాలినీవృత్తప్ర.

33

కిం బహునా, మన్తనోపధాపగిభూరణే స్వస్య మరణం నిర్విరమిత్యాహ. సత్యేతి.
 గిరం పరయంగం దాస్యామిత్యేపంరుపాం వాచం, సత్యేతోన్యత ఇతి సత్యోద్యాం
 యథార్థవాచ్యాం. 'పదస్సువి క్యప్సి'తి పదేః క్యప్ 'ఉపపదమతి'నీతి సమాసః. ఇహ
 దాసీం, నిర్వహస్వ సమర్థయస్వ మా, ఉత మా వా మానిర్వహస్వ, సత్యోద్యాం పృథిక్
 ద్యాం వా కరుష్యేత్కర్థః. నాత్ర మనుభినిపేత ఇతి భావః. కిం తు, భువి గాఢే, రామ
 మాతుః కౌసల్యాయాస్సన్తానం రాజమాతృత్వప్రయుక్తసత్కారం, న సహేయ న
 జ్ఞమిష్యే, సోధుం న శక్నుయామిత్కర్థః. సహేయే, రామసన్తానస్య సహ్యత్వైఽపి
 నవత్తీనస్తానస్య హైన్యాపహత్యేన దిష్టసాత్వాగితి భావః. అతః ప్రవర్తమానం
 సంపద్యమానం, సన్నాహం-రామభిషేకసంభ్రమం, న, త్యజసి తేలో-న విస్మయసి యది,
 లే తవ, పశ్యతస్యతః. పశ్యంతం త్వామనాదృశ్యేత్కర్థః. 'పక్షి బానాదరే'ఇతి పక్షి,
 విషముపభుజ్య గరళమభ్యుపహృత్య. ని. 'క్ష్యేరస్తు గరళం విష' మిత్యుచరః. సంస్థాన్యే
 మహిష్యే, హీనజీవనాద్యరం మరణమేవేతి భావః. ని. 'సంస్థాఽఽధారే క్లితో మృతా'
 విత్కృమరః. 'నమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మ నేపదం, ఉపపద్యపకాపర్రాంతరం, అత్ర రామా
 యణ్ణోకః. 'తత్ప్రతిశ్రుత్య ధర్మేణ న చేద్దాస్యసి'మే పరమ, అద్యున హి ప్రహస్యామి
 జీవితం త్వద్విమానితే'తి, 'అహం హి విషమద్యైవ పీత్యాపిహి' తదాగ్రతః. పశ్యతస్తే
 మరిష్యామి రామో యద్యభిషిచ్యత' ఇతి. ప్రహర్షిణీవృత్తప్ర. 'మాన్వ జ్ఞా గన్తీదశ
 యతిః ప్రహర్షిణీయ'మితి లక్షణాత్.

34

ఏవమితి. ఏవంవాచినీమేనాం కైకేయాం, భూయః పునరపి, భూవతిర్గళరథః.
 అవాచీత్ ఉవాచ.

35

తదేవాహ, అయితి. కతిసహృదయే కతిసదీప్తి, పునఃపునరనునయేఽపి మార్గ

యావేతయా త్వయా.

3౬

ప. నై వాభవ స్త్వమిహ శీలవతీషు గణ్యా

నై ¹వాభజత్పితృమతాం గణనాం స రామః,

వాభోవాద్భద్రయస్య ఇదం సుబోధనం, ఉన్ముక్తా పరిత్యక్తా, లోకమర్యాదా నశీపతి న్యాయరూపా, యయా తయా, సమతిక్రాంతకులధూసమాచారయేత్సర్థః. దయా పేతయా దయాహీనయా, శ్రూరయేతి యావత్. త్వయా, కిం కుత్సితవచనముక్తం, బహ్వసర్థమాలత్వాత్సత్తోద్బాహుత్యాదికన్పితృవచనం వక్తృమనుచితమత్యర్థః. ని. 'కుత్సా ప్రశ్నవితక్రేష్వాక్షేపే కిం శబ్ద ఇన్యతే' ఇతి కాశ్వకః. ౩౬

అనర్థానేవాహ—నేతి. హేతూనార్యే దుశ్శీలే, ఆతనివ త్వమిహ లోకే, శీలవ తీషు సద్వృత్తినంబనైనను, సాధ్యపిత్వత్యర్థః. 'శీలం స్వభావే నద్వృత్తా' చిత్తమరః. గణ్యా గణనీయా, నైవాసీః. భువో లజ్, పరోపతాపేఽప్యాత్తనశ్చేయోఽభావేన 'భక్షితేఽపి లభునే వ్యాధిర్ను నివృత్తః' 'వ్రతభ్రంశేఽపి సుఖాప్రాప్తి రి'త్యాదివత్ భ్రష్టానీత్యర్థః. తథా, స రామః. పితృమతాం జీవత్పితృకాణాం, రాజన్యానాం మధ్యే గణనాం సంఖ్యం, నైవాభజత్ న ప్రాచీన్సీత్, వికాచికయేన త్వయా కాంతస్య మమా కించిత్కరత్వాత్. పితృక ర్తవ్యాభిషేకాదినన్దానానిధేరితి భావః. తథాఽహమప్యాత్త జైర్యాని సుఖాని తాని, నైవాపం, వార్ధకే పుత్రకృతోపచారాదిజనితసాఖ్యాని నైవ ప్రాప్నువమిత్వర్థః. రామప్రవాజనేన మహాదుఃఖపూర్వకమరణస్యావశ్యం భావిత్యాదితి భావః. సర్వత్రైవకారోఽవధారణార్థః. ఆపన్న లేర్లుజ్, పుషాదిత్వాఙ్మేన్ద్రరజాదేశః. తథా భరతేన. మే మహ్యం, నివాపః పితృతర్పణం. ని. 'పితృదానం నివాపస్సాగ్' చిత్తమరః. తస్య సంబంధి నైవాపం, సంబంధార్థేఽన్, అంబు ఉదకం, న ప్రదేయం న దాతవ్యం, భరతస్సార్థత్వేఽప్యనార్యాయాస్తవ 'దుర్భగగర్భసంభూతత్వాత్. 'సద్వీణా న్యపి సస్యాని దుష్టేయః క్షేత్రదోషతః' ఇతి న్యాయేన ఆయోగ్యతయా మహార్థజైహిక క్రియా న క ర్తవ్యేత్యర్థః. భవన్తరణభయాద్రామే ప్రవ్రాణేతి అత్తనోఽపి మరణం సునిశ్చితమేవేతి భావః. అత్ర పరేతస్య నివాపాదకమిష్టమేవ తథాపి న దేయమితి నిషేధి తత్వాదనిష్ఠవిధేరిజేష్టనిషేధస్యాప్యనుపపద్యమానతయా ఆభావత్వాత్తేన నిజమరణమాక్షి ప్యతే ఇత్యాక్షేపాలంకారః. ఉక్తం చ విద్యానాథేన, 'సమాసార్థతయాఽనిష్ఠవిధ్యా భాసోఽప్యాక్షేప' ఇత్యుపగమ్యతే. యథా జేష్ఠనిషేధస్యాప్యనుపపద్యమానతయా అభా

నై వాపమాత్త జనుఖాన్యహమస్యనార్యే

నై వాపమంబు భరతేన న మే ప్రదేయమ్.

32

కించ.—వాస స్త్యచాం భవతు కించన తారవీణాం

ఛాయాద్రుమాశ్చ భవనాని భవంతు ధన్యాః,

తై కేయి తస్య శయనాని కథం భవేయుః

సత్త్వం తథా అనిష్టవిభేదస్యనుపపద్యమానతయా ఆభాసశ్చమితి రామాభిషేకవిధిసాక్షాత్కారే
పుత్రస్య రాజ్యలాభస్యాదితి లోభేన కిలపతీషు గణ్యత్వాభావాన్యనర్థాంగీకరిత్యైషి
స్వస్య వైభవ్యం స్వపుత్రస్య పితృశర్వదారణానర్హత్వం తేత్స్యహింసాముష్మిగవిరుద్ధమనర్థ
ద్వయం స్యాదితి వా మత్వా అస్తాపభినివేశాద్విరతా భవిష్యతీతి మన్వాసేన రాజ్యా
భరతనివాపాంబుదాననిషేధోపన్యాసేన నిజనిభనం సూచితమితి పరమరహస్యం, ఆత్ర
రామాయణోక్తిః. 'రామః కారయితవ్యో మే మృతస్య సలింక్రియాం. పుత్రయో
త్వయా వైవ కర్తవ్య సలింక్రియేతి: యద్వా భరతేన శైవాపమంబు మే స ప్రదేయ
మితి కామః. ప్రదేయమేవత్యర్థః. రామప్రవ్రజణోత్తరణౌమేన నిజమరణస్యావశ్యం
భావిత్వాత్తత్సాన్నిధ్యాభావేన భరత ఏవ మహార్థప్రసక్తీయూచరణతత్పరో భవిష్య
తీతి భావః. వసంతతిలకాపృథ్మ.

32

వక్తవ్యాంతరం విద్యుత ఇత్యాహ.—కించేతి. 'మే తై కేయి తస్య రామస్య,
దివ్యాంబరధారిణ ఇతిభావః. తారవీణాం తరుసంబంధినీనాం, సంబంధావళోకే. 'టిడ్డాణ'
ఇతిత్యాదినా జీవ, త్వచాం సంబంధి కించన కించిద్వల్కులాదిగమ్యర్థః. ని. 'త్వక్షీన్
వల్కుం వల్కులమస్త్రీయా' మిత్యుపరః. వాసో వస్త్రం, భవతు, తథా, ధన్యాః
శ్రీరామస్య నివాసత్వేన సఫలజన్మానః. ఛాయాద్రుమాశ్చ ద్రుమా వృక్షాః ఛాయా
ద్రుమా నమేరుతరవః, కాకపార్థివాదిత్వాన్తద్యమపదలోపీ సమానః. ని. ఛాయావృక్షో
నమేరుస్సాన్యో' దితి శబ్దార్థవః. నీరంధ్రద్రుమా వా భవనాని గృహాణి, భవంతు,
దివ్యభవనసంచారిణ ఇతి భావః. 'వన్యా'ఇతి సాతాంతరం 'కాననతారవీణాం, కానన
తారవీణా' మితి సాతద్వయేఽప్యనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః. అనుశతికాదీ
రాకృతిగణత్వాత్, రుదుర్పుగః. ని. 'కృష్ణసారదున్యంకురంకుశమ్మరరాహిణి'
ఇత్యుపరః. తత్సంబంధినీనాం, త్వచాం ఆజినానాం, కింతు, త్వచ్ఛేతనః తవ హృదయా
దవీ, కఠినాని కఠోరాణి, త్వచ్ఛేతనవాచకతినం తతోఽన్యలికతిన త్యైషి తేషాం

త్యచ్చేతసోఽపి కఠినాని శిలాతలాని.

3౮

ఏవం భర్తా భర్తినీతాప్రార్థనాచిత్రా

¹మాభూదేహ మంథ రాక్రాస్తవృత్తిః,

రాకాచంద్రే రాజమానే శిష్యబాధం

వీరుచ్ఛన్నా చంద్ర కాస్తఫలీవ.

3౯

యోగ్యతా కిం వక్తవ్యేతి భావః. శిలాతలాని శిలాప్రదేశాః, శయనాని శయ్యాః. కథం, భవేయః. వల్కలచ్చాయాద్రుమైర్యథాకథంచద్దేహయాత్రా భవిష్యతి, కింతు శిరీషపుష్పా ధికసౌకుమార్యసంపన్నశరీరస్య హంసతూలికాతల్పస్వాచాచితస్య కఠినతరశిలాతలాన్వేన శయనాని భవతుం నార్హంతీత్యర్థః. ఏతదేవ మమ నృపదయం నికృంతతీతి భావః. వృత్తం తు పూర్వపత్.

3౮

ఏవమితి. ఏవముత్తరీత్యా, భర్తా తాచ్ఛీల్యేన భరణకర్తా, లేన ప్రాణేశ్వరేణ దశ రథేన, 'భృశస్తాచ్ఛీల్యే తృక్' భర్తినీతా ఆపవాదితాపి. ని. 'భర్తనం త్వపవాదన మిత్యమరః. మంథరయా పికాచకల్పయా క్రాంతా ఛన్నా నిచ్చు లేతి యావత్, వృత్తి స్పద్వర్తనం యస్యాస్యా. ని. 'వృత్తిర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః. ఏహ కైకేయా రాకా చంద్రే పూర్ణిమాచంద్రే. ని. 'పూర్ణే రాకానికాకర' ఇత్యమరః. అబాధం మేఘావరణాది ప్రతిబంధరహితం యథాతథా, రాజమానే ప్రకాశమానే సత్యపి, వీరుచ్ఛన్నాల్పతాచ్ఛా దితా, ని. 'లతాప్రతానినీ వీరు'దిత్యమరః. చంద్రకాంతఫలీ చంద్రకాంతమణిభూమిరివ. 'జానపదీ'త్యాదినా ఆకృతిమార్థే జీవ్, అర్చించితా స్నేహార్ద్రానృపయా, రామాభిషేక విఘాతాభినివేశవరాజ్యభితి యావత్. మాభూత్ నానీత్, న హి దుష్టా క్రాంతాః ప్రయత్నేనాసి ప్రకృతిం ప్రతిపన్యంత ఇతి భావః. అత్ర మాజో నశ్శర్థకత్వాస్తాశి లుజో నాశీరథత్వావకాశః. అత్ర సత్యపి భర్తినీకత్వకారణే, చిత్తస్యాద్వీభావరూప కార్యానుదయాత్ విశేషోక్తిరలంకారః. 'తత్సమగ్రామనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్, తథా మంథరాక్రాంతవృత్తిత్వస్య విశేషణకత్వా చిత్తార్ద్రీభావాభావం ప్రతి హేతుత్వాత్కామ్యలింగమలంకారః. తథా చ చంద్రకాంతఫలీవేత్యత్ర ఉపమేతి త్రయాణామన్యోన్యసాపేక్షత్వాత్సంకరః. కాలినీవృత్తం—'కాలిన్యక్తామూ తగ్గా గోఽభిలశై' రితి లక్షణాత్.

3౯

గ. తదను ముహూర్తమాత్రమపి రామముఖావలోకనసముఖమను
బుధూఘః కుమారమానయేతి దశరథస్సుమన్రమాదిదేశ. ౪౦

గ. తేన సత్వరం రాజభవనం¹ ప్రవేశితో రామః కృతప్రణామః పిత
రమయథాభూతముఖి² వికాసమారాదాలక్ష్య³ చకితమతిః కిమిదమితి
కైకేయీమన్వయుఁడై. ౪౧

సాపి పాపాశయా ప్రత్యవాదిత్. ౪౨

వత్స ప్రతిశ్రుతవరద్యయిగర్వహణే ప్రసీదేతరః తాతస్తే

తదనితి. తదను కైకేయీచిత్తస్యావాల్మీకిభావానన్వరం, ముహూర్తమాత్రం,
క్షణమాత్రం, ఘటికాద్వయమసి యా. సమానతరం శ్రీరామవిరహస్యావశ్యం భావిత్యా
దితి భావః. ఏతేన కైకేయ్యా అనివాద్యసిద్ధయత్వమధర్మభీతి¹ రాజ్ఞో రామప్రవజన
వినిశ్చితత్వం చ సూచ్యత ఇత్యనగంతవ్యం. ని. 'ముహూర్తమల్పం' అనే స్వాధ్యక్షికాన్నిత
యేఽసి చేతి విశ్వః. రామముఖా² అనేన యశ్శుభిమానం చ స్తవసూయభూ³ అనుభవేన
మిచ్ఛతి. శ్రీరామం దివ్యశుభస్సన్నిత్యర్థః. భువస్సన్నంతా 'స్వస్వాశంసభిషక్తిః,' దశరథః.
కుమారం రామమానయ సమీపం ప్రావయేతి సుమంత్రం నామ, మంత్రముచితే
అజ్ఞాపయామాన. ౪౦

తేనేతి. తేన సుమంత్రేణ, సత్వరమవిలంబితం, రాజ్ఞో విలంబి¹ అస్థిత్యాదితి
భావః. ని. 'సత్వరం చవలం తుర్జమవిలంబితమ' అను చేత్యర్థః. రాజభవనం దశరథగృహం,
ప్రవేశితస్య² విశేర్థ్యంతాత్కర్తృణి క్తః. రామః. కృతప్రణామః కృతాభివాదనస్య³,
అయథాభూతః పృథగ్భూతః పూర్వాపేక్షయా విలంబి⁴ ముఖవిరహివత్ప్రక్రమ్య
తం, పితరం, దశరథమారాధ్యమిషే. ని. 'అరాద్ధూరసమీపగౌ⁵ నిత్యమరః. అలక్ష్య
వృష్ట్యా, చకితమతిః భయసంభ్రాంతబుద్ధిస్య⁶ ఇదం రాజ్ఞో ముఖవిరహరాహిత్యం, కిం
కుతో వా కాతమితి భీత్యా, ఇత్యేవం, కైకేయీమన్వయుఁడై అపృచ్ఛతే. ని.
'ప్రశ్నితసుయోగః పృచ్ఛా చేత్యమరః. ౪౧

నేతి. తతః. పాపాశయా పాపాభిప్రామా, దుస్సంగత్వేతి యావత్. ని. 'అశయ
స్యాదిదభిప్రాయే మానసాధారయోరపి¹తి విశ్వః. సా కైకేయ్యపి, ప్రత్యవాదిత్ ప్రత్య
వాద శ్రీరామప్రక్షసోత్తరం దదావిత్యర్థః. వదేర్థుః సివి వృద్ధిః. ౪౨

తదేవ వివృణోతి. వత్సేతి. హేవత్స రామ, లే తవ, హతః పితా. ని. 'తాత
స్తు జనకః పితేత్యమరః. సంప్రదితాసిం, ప్రతిశ్రుతం పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం యద్వరద్య

సంప్రతి సానుశయస్తనయవాత్సల్యాత్సత్వవ్యత్యాసత్రాసాచ్చ గాఢ
మగాఢే శోకసాగరే నిమజ్జతీతి. ౪౩

వరద్వయం తావత్తవ ¹మునివృత్త్యైవ వనే వర్తనమవనే
రవనం భరతస్యేతి. ౪౪

రామస్తదాకర్ణ్య ప్రముదితహృదయః కృతాంజలి²రేనాం ప్రణి
వ్యజిజ్ఞపత్. ౪౫

యం కస్య నిర్వహణే సమర్థనే, వరద్వయం సమనంతరం స్వయమేవ వివరిష్యతి, ప్రవీ
ణో నిపుణః తస్మాదితరః. ఆసమర్థస్సన్నిత్యర్థః. ని 'ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞ విజ్ఞనిష్ఠాత
శిక్షితా' ఇత్యమరః. అత ఏవ సానుశయస్థమనస్సంతాపస్సౌ. ని. 'రంభే' శద్ధేఽధాను
శయో దీర్ఘజ్యేషానుతాపయో' రిత్యమరః. తనయే క్వయి, వాత్సల్యాత్ స్నేహాత్.
వి. 'శ్రీమాన్ స్పృగ్ధృష్ట వత్సల' ఇత్యమరః. కథా సత్యవృత్త్యానః భరతాభిషేకాక
రణప్రయుక్తసత్యవిషయానః, తత్రాసాత్తద్యయాచ్చ హేతోరగాఢే గమ్భీరే, దుస్తర
ఇత్యర్థః. శోకసాగరే దుఃఖార్ణవే, గాఢం భృశం, అసంభావితోస్తజ్జనమిత్యర్థః. ని.
'ప్రగాఢం భృశకృచ్ఛ్రయో' రిత్యమరః. మజ్జతి సిమగ్నీ భవతీత్యేవం ప్రత్యవాదీదితి
పూర్వేణ సంబంధః. ౪౩

కిం తద్వరద్వయమిత్యాశంకాయామాహ.—వరేతి. వరద్వయం వరయుగళం;
తావచ్ఛబ్దోఽవధారణార్థకః. ని. 'యావ త్రావచ్చ సాకత్యైఽవధా' మానేఽవధారణే'
ఇత్యమరః. తవ భవతః. మునివృత్త్యా తావసవృత్త్యైవ, ఏకకారో భేదబుద్ధిజనకవృత్త్యం
తరవ్యవచ్ఛేదార్థకః. వనే దండకావనే, వర్తనం చతుర్దశవత్సరావస్థానం, తథా, భర
తస్య, అవనేరవనం భూరక్షణం చ. అవ రక్షణే' భావే ల్యుట్, తవ వనవాస ఏకో
వరః. భరతస్య భూపరిపాలనమపర ఇత్యర్థః. ఇతిర్వాక్యసమాప్తా, అభవా, ఇతి చ
ప్రత్యవాదీదితి సంబంధః, యద్వా, ఇతి వరద్వయం తావత్ వరద్వయం ఖల్వి
త్యన్వయః. ౪౪

రామ ఇతి. రామస్తద్వరద్వయమాకర్ణ్య సవిశేషం శ్రుత్వా, ప్రముదిత
హృదయః, కీరోదాత్తతయా వికారమంతస్సంస్తభ్య, సంతుష్టాంతరణ ఇవ సత్,
కీరోదాత్తలక్షణం తు, 'మహాస్త్వోఽతిగంభీరః కృపావాసవికత్తనః. సువర్ణాచలవ
ద్ధీరో కీరోదాత్తస్య సంమత, ఇతి విలేన ఛార్వముక్తమ్. 'మనసో నిర్వికారత్వం

ప. భీతో భూభరతః కిమంబ భరతః? కిం వా వనాత్పావనా
త్రస్తోఽహం? సగరాన్యవాయకకుదస్తాతః కుతశ్శీచతి,
దివ్యాయా స్ఫురితో నివాపకరణాల్లస్మిన్ ప్రతిజ్ఞామిమా

దైర్యం సత్స్వపి హేతు'ష్యితి రసికాః. అత ఏవ, కృతాంజలిః విరచితకరసంపుటా,
విభక్తివినయవిధేయతాఅక్షణమేతత్. ఏనాం శ్రేణీయాం ప్రతి, వ్యుజ్జ్వలత్-విజ్ఞాన
యామాస. ౪౫

తదేవాహ, భీత ఇతి. హేఅంబ మాతః. ని. 'అంబా మూలార్థ బాలాస్యా'
దిత్యమరః. 'అంబార్థనద్యోర్నాన్వ' ఇతి ప్రాసవ్యః. ఆత్ర సవన్నీ మాతృత్వేఽపి సాం
ప్రతికవిరోధాచరణతత్పరత్వేఽపి భర్తృప్రాతిహేయ్యసరాయణత్వేఽపి స్వయం నిర్వి
కారత్వాదేవమామంత్రితవానిత్యవగంతవ్యమ్. భరతః క్షుద్ధచిత్తః. భూభరతః భూభా
రాత్, స కు వృధాభారాత్, పంచమ్యుక్తసిః. 'భీష్మార్థానాం భయహేతు' రిత్త
పాదానత్వాత్పంచమి. భీతః భయనిభాన్తః. కిం, న భీత విచేత్యర్థః. తథాఽహం
రామః, పాపయతితి పాపనాత్పవిత్రతాహేతోః స కు దైర్యకార్యపాదకాల్
'పూర్ణో పవనే' కర్తరి ల్యుట్ పనాల్ తపా'పనాల్, పూర్వవత్పంచమి, త్రస్తో భీతః.
కిం న త్రస్త విచేత్యర్థః. ని. 'చతుర్దశ దరత్రాసా భినిశ్చిస్సాధ్వసం భయ' మిత్యమరః.
అతస్సగరస్య సగరదక్రవర్తినిః అన్యవాయస్య కులస్య కనుదః శ్రేష్ఠః. అథవా, సగ
రాన్యవాయానాం రాక్షాం శ్రేష్ఠః. ని. 'పంశోఽన్యవాయస్సంజిత' ఇత్యమరః.
'కకుద్వత్కమదా శ్రేష్ఠే వృషాంశే రాజలక్ష్మ' ణీతి విశ్వప్రకాశః. ఆత్ర సగరాన్య
వాయగ్రహణం సర్వేఽపి సగరకుళాద్భవా భగీరథాదయో రాజానః దుస్తరప్రతిజ్ఞా
పారావారపారీణా ఏవ, ఆతస్తత్కులశ్రేష్ఠస్యాస్య తాదృశప్రతిజ్ఞాకుల్యాకరణం కియ
దితి సూచనార్థమిత్యవగంతవ్యమ్, అతోఽస్తత్ప్రతిజ్ఞా తాదృశపుత్రజననః. దశరథః.
కుతో హేతోః, శోచతి ఖద్యతి, న కుతోఽపి శోచితవ్యమిత్యర్థః. శోకకారణయో
రుభయోరప్యన్యతరస్యాభావాదితి భావః. తత్కుల ఇత్యాశంక్యానా, దివి భవా
దిన్యా, తస్యాస్ఫురితో నియద్దంగాయాః. నివాపకరణాత్పితృతర్పణాంబలివిధానాల్,
అస్తత్పూర్వమహారాజభగీరథకర్తృకాదితి భావః. ని. 'నివాపః పితృతర్పణ' మిత్య
మరః. లక్ష్మీమలాం, న తత్పూం స తతోఽన్యధిశాం పేత్యర్థః. 'హేతో' గుణవ
చనా' దితి జీవ్. ఇహం ప్రతిజ్ఞాం పరద్వయరూపాం, అయమస్తత్ప్రకాశః. అవాభ్యాం
స చ అహం చ అహం తాభ్యాం, సాధనభూతాభ్యాం, భరతేన మయా చేత్యర్థః.

మావాభ్యా¹మభిపూరయిష్యతి న చేత్పుత్రీ కథం స్యాదయమ్
వనభువి తనుమాత్ర త్రాణమాజ్ఞాపితం మే
సకలభువనభారస్థాపితో వత్సమూర్ధి ౨,
తదిహ సుకరతాయామావయో స్తర్కితాయాం
మయి పతతి గరియానంబ తే పక్షపాతః.

౪౭

‘త్యదాదీని సర్వైర్నిత్య’మితి సర్వగ్రహణాదత్యదాదినా భరతేన సహస్పదస్త్యదా
దిత్వాదేకశేషః. ‘యువావా ద్వివచన’ ఇత్యావాదేశః. యుద్ధదస్త్రదోరనాదేశ ఇత్యా
కారోఽంతాదేశశ్చ, నాభిపూరయిష్యతి చేత్ న నిర్వహిష్యతి చేత్. కథం కుతః. పుత్రీ
ప్రశస్తపుత్రవాక్, ప్రశంసాయామినిః. స్యాత్ భవేత్, న స్యాదేవ, పున్నామౌ
సరకాత్రాయత ఇతి ప్యుష్పత్ర్యా అనన్యసాధారణవిరయోద్ధరణైకసూత్రాణాం పుత్రాణా
మస్తాకం జననే బహుశ్చేశభాగినోఽన్య రాజ్ఞోఽస్తత్సూర్యరాజస్య నిర్వాన్యధప్రతిజ్ఞా
‘పేక్షయా అల్పతరాయా ఆస్యా నిర్వహణాభావే కుతో వా నః పుత్రశబ్దవాచ్యతా?
కుతోఽయం వా పుత్రవాంతస్యోత్తస్త్వా దావాభ్యామేతదవశ్యమగ్నేక్రియతే తాతేనాసి
న శోచితవ్యమిత్యర్థః. కాద్బాలవిక్రీడితం పృత్రమ్.

౪౮

వనేతి. హేఅంబ, మే మహ్యం, వనభువి కాంతారసిమ్ని, తనుమాత్రస్య మానుక
దేహనైస్త్రికనైస్త్రివ, త్రాణం రక్షణమల్పభారభరణమిత్యర్థః. ఆజ్ఞాపితమాదిష్టం, మమైత
త్సుకరమితి భావః. కింతు వతో బాలః, భారోద్వహనానమర్థ ఇతి యావత్. తస్య భర
తస్య స్వగర్భసంభూతస్య, మూర్ధ్ని శిరసి, సకలభువనభారః. అశేషభూభారః. గురుతర
త్వాద్దస్త్రహ ఇత్యర్థః. స్థాపితో నిక్షిప్తః. ని. ‘భువనం విష్టపే లోకే సలిలేఽసియత్య’
సీతి విశ్వః. తత్తస్మాత్కారణాదిహ ఆస్తిక్ కార్యద్వయవిషయే, అపయోః. భరతస్య
మమ చేత్కర్థః. సుకరతాయాం సౌకర్యే, తర్కితాయాం ఆలోచితాయాం సత్యాం
గరియాన్ గురుతరః, గురుశబ్దాదీయసుని. ‘ప్రియస్థి చేత్యాదినా గురోః గరాదేశః. తే
తవ, పక్షపాతః అదరః. మయి, పతతి-ప్రసరితి, స్వతనయే భరతే సవత్సీనందనే మయి
చాదరానాదరాభ్యాం సుఖాసుఖసంపాదకరాజ్యాభిషేకవనవాసవిధానార్థం ప్రయత్నః
కృతః సోఽయం విచార్యమాణే నిపరీతో జాతః. అతస్తదేతద్గురూకరణప్రవృత్తా
మర్కటభావన్యాయస్థాయం సుఖార్థం | చందనలేపే వాతోదేకప్రసంగకల్పం చాభూ
దిత్యర్థః. అతనివ విషమాలంకారః. విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్.
విరుహఘటనా సా స్యాద్విషమాలంకృతి స్త్రిధేలి లక్షణాత్. మాలినివృత్తమ్.

౪౯

1 ఇహపూరయిష్యతి.

కించ.—తాతస్వవాచా వ్యవహృత్య హృన్యం
వత్సాభిషేకోత్సవమంగళం యే,

ప్రణామసంజ్ఞస్య మయాద్వితస్య

కిం పూర్ణపాత్రస్య న పాత్రనూనీత్.

గ. తత్త్వణమశనిహత ఇవ పర్వతః సర్వతః పరీక్షదనదమాన ఇవ

అ. ఆస్తా తాపద్యక్షిరచనాను నిశ్చితం పక్ష్యాంశరసస్తీత్యహ - శింపేతి.
తత్ప్రకారమేవాహ—తాత ఇతి. తాతోఽన్నన్నితి. వ్యవహారా వ్యముఖోఽన్యగతేన
నియోగవచనేన, భవద్వచనేనైవ భరతాభిషేకమభినయంతో యను స్వవచనేన చే
త్కిము వక్తవ్యమితి భావః. హృన్యం మనోహరం, చక్రస్య ఉభయోరప్యసలసీయస్య
భరతస్యాభిషేకో మూర్ధాభిషేకస్స ఏవోత్సవః. ఉత్సృజే మార్గమిత్తేన ఉత్సవః
వరీక్షిత్ ఇ త్యుక్తలక్షణః సవివ మంగళం కల్యాణం, యే సుహృదః, స్వవహృతోఽన్య
కథయిత్వేతి యావత్. ని. 'వ్యాహార ఉక్తిర్లపిత'మిత్యమరః మయా, 'అన్యతస్య చక్రస్య,
ప్రణామసంజ్ఞస్య నమస్కారాభ్యుక్త్య. పూర్ణపాత్రస్య ఉత్సవాదిభు దేయవస్తువః.
పాత్రయోగ్యః. నానీత్కిం న జాతః కి? మితి కామః. తాతేన భరతాభిషేకః క్రియత
ఇతి వక్తవ్యం. మయా చాంగీకారపూర్వకం నమస్కర్తవ్యం 'చక్రార్థః. పక్ష్యసంభవస్య స్వస్య
స్వముఖోఽన్యగతే కస్యతోఽహ? తతో నిస్సంగోఽచం వచయితి అన్వయః. 'ఉత్సవా
దిభు యద్యేయం పూర్ణపాత్రం తమచ్యుత'ఇత్యభిప్రాయః. ని. 'యోగ్యభావనయో
పాత్ర' మిత్యమరః. ఆత్ర నానీత్కిమితి 'రాజ్యా రాజ్ఞో యోగ్యత'పావనద్వారా
రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణమాపిచ్యుత ఇతి గుణిగుణవ్యంగ్యమి. తదుర్తమ. 'అగూఢ
మపరస్యాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగమస్తుటమ్, సంసిద్ధమల్యప్రాధాన్యే రాగిన్వితీ బ్రమనుండర'
మితి వృత్తముపజాలితి.

౪౮

తత్త్వణమితి. తస్మిన్నేవ ఊహే, రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణమయం ఇత్యర్థః.
అత్యంతసంయోగే ద్వివీయా, పత్తిరథో దశరథః. ని. 'పత్తిర్దశాక్షరచ్ఛంబో దశ
సంఖ్యాభిషు స్త్రియా'మితి తోకః. అశనిహతో వజ్రవిదాగితః, పర్వత ఇవ, పర్వత
స్సమంతాత్పరీతవదమానో వ్యాప్తవవాన్ని. వనస్పతిర్వృక్ష ఇవ. ని. 'వనస్పతిర్వృక్ష
మాత్రే వినా పుష్పేషు ఫలద్రుమ'ఇతి విశ్వః. దినః స్వర్ణస్య వర్ణివస్పతిరింద్రః. ని. 'శక
మహ్యర్థివస్పతి' రిత్యమరః. వస్త్యుః 'వతిపుత్రే' త్యాదినా అలుక్తి కస్కాదిత్వాల్
విసర్జనీయస్య సత్వం; తస్య పదాధ్యంశేన ద్రవ్యుత్పాదిభు విజ్ఞిప్తః. ని. 'విభురః
వత్సృజే స్యాత్కిన్వవిజ్ఞిప్తయోరకీ'తి వైజయంతీ నమామో యయాతికి లేవ,

వనస్పతిద్విపస్పతిపదశ్రంశవిధుర ఇవ నహుషః పపాత నిస్సంజ్ఞః పచ్చీ-
రథః.

తతస్సా సిత్య¹నిదేశమవిచారమచిరాదాచరేతి రామమాదిదేశ
సవషః—

ప. మాతురాజ్ఞాం వహస్తూర్థ్నా మాలామివ మహాయశాః,
వనాయ రామో వవ్రాజ జగతామవనాయ చ. ౧౯

గ. అసౌ సమాసాద్య సద్యః కౌసల్యాసదనమభిషేకప్రతిబంధం
కై కేయానిర్బంధమాత్మనశ్చ వనవాసం ప్రణామానంతరం తస్యై
స్యవేదయత్. ౧౭

నిస్సంజ్ఞో విచేతనస్సౌ పపాత, రామవిరహసహిష్టుత్వాన్మమూర్ఛేత్సర్థః. పురాణం,
నహుషః కుతశ్చిత్పుణ్యోదయాత్సర్వే ఇంద్రత్వం ప్రాప్య, తత్ర నిజాహంకారహుం
కారప్రణాపితేన కుంభసంభవేన భుజంగో భవేతి శప్తః; స్వర్గపదాత్ప్రియ్యతో భువి
పపాతేతి పౌరాణికీ కథా. వక్ష్యతి చారణ్యకాండే. ఉపమాలంకారః. ౧౯

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, సా కై కేయా, పితృశరధస్య, నిదేశమాజ్ఞాం, అవి
చారమనాలాచనం, అచిరాజ్ఞాదితి, ఆచర, విధేహితి రామమాదిదేశ అజ్ఞాపనా
మాన. ౧౭

తతో రామః కిమకార్షీ దిత్యత ఆహ—స ఇతి. యోఽయం కై కేయాలజ్ఞప్తస్య
విషః, మాతురితి. మహాయశాః కీర్తిసంపన్నః, రామః, మాతుః కై కేయ్యాః, అజ్ఞాం
వనవాసాయ ప్రజేత్యేవం రూపశాసనం. మాలాం పుష్పప్రజమివ, మూర్ధ్నా, వహక్,
శిరసా ధారయన్నిత్యాదరోక్తిః. వనాయ దండకావనం గంతుమిత్యర్థః. 'క్రియాన్తోప
పదస్యో'త్యాదినా చతుర్థీ. తథా, జగతామవనాయ జగద్రక్షణాయ చ, వవ్రాజ జగమ
వనం ప్రతి గంతుమైచ్ఛదిత్యర్థః. వనవాసే డుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనాభ్యాం లోక
నిర్వాహస్య జాయమానత్వా జగతామవనాయ చే'త్సుక్తమిత్యవగంతవ్యమ్. ఉపమా
లంకారః. ౧౭

అసావితి. అసౌ రామః, సద్యః, అవిలంబేన, కౌసల్యాసదనం నిజమాత్మగృహం,
అసాద్య ప్రవిశ్య, అభిషేకస్య నిజరాజ్యాభిషేకస్య, ప్రతిబంధమంతరాయభూతం,
కై కేయాల నిర్బంధం సంకటం, వరద్వయాఖ్యపాశేన రాజానం నిర్బంధ్య భరతస్యాభి

1 నిదేశవిచారమచిరమ్; నిదేశమవిచారం.

1. పైతదాకర్ణ్య విచీర్ణహృదయా విషదిగ్ధముఖశీలీముఖవిధృశ్రవణ
యుగళేవ సహసా² నివత్య విలలాప. ౫౩

ప. రేఖారథాంగసరసీరుహశంఖాచిహ్నా

క్షేమంకరే తవ కరే జగతాం శ్రయాణామ్,

క్షేప్రవర్తనరూపాభినివేశమిత్యర్థః. తథా, ఆత్మనో¹ వనవాసం స ప్రణామానంతరం
నమస్కారానంతరకాలే, తస్మై కాశల్యాదై, న్యవేదయత్ కథితవానిత్యర్థః. ౫౩

పైతదితి. సా కాశల్యా, వితద్రామవనవాసవచనమగర్భ్య శ్రుత్వా, విచీర్ణ
హృదయా విదళితాంతరంగా సతీ, తస్య వజ్రప్రహరప్రాణుని² ద్విపి భావః. శీలీ శల్యం
ముఖే యస్య శీలీముఖం విషదిగ్ధం విషరూపితం ముఖపగ్ధభాగో యస్య స తథోక్త
యశ్శీలీముఖో బాణః, ని. 'ముఖం స్యాదగ్రభాగీ³తి, ఆభిబాహ⁴ శీలీముఖా'
విత్యుభయత్రాప్యమరః. తేన విధం సంప్రహృతం శ్రవణయుగళం గర్భయుగ్ం
యస్యాస్యా, తథోక్తేవేత్యుక్తేయ. తథా చైతద్విచనస్య విష్వబాణవదత్యంతదుష్ట
హత్యం సూచ్యతే. సహసా శీఘ్రం స్వరాధిపాతాదవ్యయమితి కాశసూయనః.
నివత్య భువి పతిత్వా, స్థాతుమశక్యత్వా⁵దితి భావః. విలలాప పరిదేవితవతీ. ని. 'విలలాప
పరిదేవన' మిత్యమరః. ౫౩

ఆ. తదేవాహ-రేఖేతి. రేఖా ఏవ రథాంగాని చక్రాని చ సరసీరుహశి చ శంఖా
శ్చ రథాంగాద్యాకారరేఖా ఇత్యర్థః. తే చిహ్నాని యస్య తస్మిన్, సాముద్రికకాస్తోక్త
మహాభాగ్యసంపత్తిసూచకతయా తాదృగ్మణిలక్షిత ఇత్యర్థః. శ్రయాణాం జగతాం
భూరుభవస్సర్వోకానాం, స్వర్గమర్త్యపాతాళానాం చ, ఉపలక్షణమేతత్; ఆశేష
లాకానామిత్యర్థః. క్షేమం కరోతితి క్షేమంకరే, శుభకరే, 'క్షేమప్రియమదే⁶తస్మై'
లిఖిత్ 'అరుర్ద్విష' దిత్వాదినా ముమాగమః. తవ, కరే హస్తే. ని. 'బలిహస్తాంశవః
కరా' ఇత్యమరః. కాంతారే అరణ్యే కంబూనామభ్యవహరో⁷చితానాం మూలనిశేష
ణాం ఖననమవదారణం, ని. 'కాంతారం వర్త దుర్గమ' మిత్యమరః. రవయ విభేదా, జీవనో
పాయార్థమితి భావః. ఇతి మల్లేతి శేషః. భగవాన్ ఉన్నతిం చ విహాశం చ భూతా
నామాగతిం గతిమ్, వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవా⁸ని త్యుక్తలక్షణః,
పసిష్టః, ప్రతిసరం హస్తసూత్రం, ఆముక్తవాక్ నిబద్ధవాక్, ఆజ్వలిభాగం పరస్య
ముదభాతో⁹ర్పంధకార్థకత్వం. ని. 'ఆముక్తః ప్రతిముక్తశ్చ' త్యమరః. నూనం, అన్య

కాంతారకందఖననం రచయేతి నూన

¹మాముక్తవాన్ప్రతిసరం భగవాన్వసిష్ఠః.

౫౪

గ. తత్ర సౌమిత్రిరతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుశ్శతమన్యుసమానమగ్ర
జన్మానం ప్రత్యేవమకథయత్.

౫౫

అర్య²న కార్యమిదమ్.

౫౬

³లోకగర్వణార్హాయాః కైకేయాః వచసా రజసా జరసా చ సమా
క్రాంతస్వాంతతయా కృత్యాకృత్యవివేకమూఢస్య రాజ్ఞః ప్రజ్ఞానైశిల్వ్యా

థా కథమేవం భవేదితి భావః. ని. 'నా చమూ జఘనే హస్తమాత్రే ప్రతినరోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. అత్ర రాజ్యాభిషేకాంగత్వేనాముక్తస్య ప్రతినరస్య కందఖననార్థత్వే నోత్పేక్షితత్వాదుత్పేక్షా. సా చ నూనమితి వ్యంజనదాహవాద్వాచ్యా 'యత్రాన్య ధర్మసంబంధాదన్యత్వేనోపేక్షితిత్వ, ప్రకృతం హి భవేత్సాక్షాత్సాముత్పేక్షాం ప్రచక్షత్' ఇతి లక్షణాత్.

౫౪

ఆ. అత్రాంతరే రామాభిషేకవిఘాతమనవమానో నిరూఢాభిమానో లక్షణ
స్తావదూచ ఇత్యాచా-తలేతి. తత్ర కాసల్యావిలాపనమయే, సుమిత్రాయాః ఆపత్యం సౌమిత్రిర్లక్షణః, 'బాహ్వదిభ్యశ్చే' టిఞ్ ప్రత్యయః. అతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుః శ్రీరామవనవాసకథాయాః శ్రోతుమశక్యత్వాదత్యంతప్రవృద్ధకోవస్సకా, శతమన్యుస మానం భోగైశ్శర్వాదిసంపత్త్యా ఇన్ద్రీతుల్యమిత్యువమా. అగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం, శ్రీరామం ప్రత్యేవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయదవోచత్.

౫౫

ఆ. తత్ప్రసారమేవ వివృణోతి—అర్యేతి హేఆర్య పూజ్య, ఇదమేతన్న కార్యం ఆయుక్తం, తవైతన్నోచపద్యత ఇత్యర్థః.

౫౬

ఆ. కిమిదమిత్యత ఆహ. లోకేతి. లోకగర్వణార్హాయాః ఈర్ష్యగకార్యకరణ శీలత్వాన్జ్ఞాకనింద్యాయాః, ని. 'కుత్సా నిందా చ గర్వాణ' ఇత్యమరః. కైకేయాః పచసా చిప్రలాపేన, రజసా రజోగుణేన చ, ని. రజో రజోగుణే ధూళౌ పరాగార్ద్రపయో రసీ'తి కాశ్వకః. జరసా వార్ధకావస్థయా చ, 'జరాయాః జరసన్యతరస్యా'మితి జరాశబ్దస్య జరసాదేశః, సమాక్రాంతస్వాంతతయా సమభిఘాతాంతగకరణతయా, హేతునా, ని. 'స్వాంతం వృన్తాననం మన' ఇత్యమరః. కృత్యాకృత్యవివేకమూఢస్య కార్యాకార్యవివేక శూన్యస్య ఉక్తత్రితయమధ్యే విక్రేకమప్యనర్థాయ భవతి మేరణే తు కిము వక్తక్య

న్నిస్సృతేన వచసా సంశ్యజ్య రాజ్యమటపిసేవ్యటనం విధాతుమ్. ౫౭

కింతు తుభ్యమనభ్యర్థయమానామ ప్రథమమేవ పిత్ర ప్రదత్తా నను పృథ్వీ. ౫౮

క్షత్రధర్మోఽపి ¹ధర్మార్థత్వభిః ²ప్రమాద్యాపివగ్తాశ్రమరక్షణభిః

మితి భావః. రాజ్యం, ప్రజాశాసనాదుద్ధిమంగాంతో, నిస్సృతేన వచసా నిర్ణతే నానర్థకవాక్యేన, రాజ్యం ప్రజాపరిపాలనాత్మకం రాజ్యాధ్యక్షం సంశ్యజ్య విహాయ, అట పివర్తనమరణ్యసంచారం విధాతుం శక్తం, అగార్యమితి భూర్వణ సంబంధః. ౫౭

ఆ. నను భవతు యథా తథా చ శ్రేయస్కామేన పుంసా గురునిదేశోఽవశ్యం కర్తవ్యః, అన్యథా నిషేధస్తరణాదిత్యాశంశ్య క్షత్ర యుగ్మం వక్త - కింవిధి. కింతు తతః కిముచ్యతే చేదిత్యర్థః. అనభ్యర్థయనాయ అమాచమానాయ, పునఃపునర్యాచా నిర్బంధేనానుపద్రవకారిణ ఇత్యర్థః. అభ్యర్థయమానామైవ దత్తం పునర్న గ్రహ్యం అనభ్యర్థయమానాయ చేత్రిము వక్తవ్యమితి భావః. 'అత్ర' మిద్ధములేరథాయాన యాచావరోధయో'రితి వచనాత్. తుభ్యం భవతే, 'నిర్వణా' యమభిప్రతి స సంప్రదాన' మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థి. పిత్ర, పృథ్వీ భూర్వణా నను నిరీక్షా ఖలు, అతః ప్రగృహీతాయాః పునరగ్రహణేన తవాపి ప్రతిగ్రహణిత్యాగదోషః. తస్మాది న త్వయం దత్తాపహరణదోషః; తస్మాదుభయతారిత్యాత్వయా పునరవశ్యం పృథ్వీ గ్రాహ్యేతి తాత్పర్యం. ౫౮

ఆ. నను తథాపి న మమాయం ధర్మః పురుషార్థవ్యాపారోపేతుత్వాదితి న మంతప్యమ్. 'క్షత్రియస్య పరో ధర్మః ప్రజానామేవ పాలన' మితి మనువచనాత్. వస్తుతః ధర్మమార్గభ్రంశేఽపి సమ్యక్ప్రజాపరిపాలనకర్షరన్య మోక్షసాధకత్వాదిత్యా హ—క్షత్రేతి, సమాపీన స్సమర్థః. క్షత్రధర్మః క్షత్రియకులాచారోఽపి, వస్తుస్థభావావధారణార్థోఽయమపిశబ్దః ధర్మాదనపేతో ధర్మః 'ధర్మపథ్యర్థస్యాదానపేత' ఇతి యత్పత్రిత్యయః. తస్మాత్పథో మార్గాత్, 'జగుష్వా విరామ' త్యాదినా మంచమి. ప్రమాద్యాపి ప్రమాదం ప్రాప్యః, ధర్మమార్గానవహితో భూత్వాపీత్యర్థః. వర్ణా బ్రాహ్మణాదయః ఆశ్రమాః బ్రహ్మచర్యాదయః తేషాం రక్షణభిః పరిపాలనాద్ధేతో, ప్రాయణ భూమ్న, ని. 'ప్రాయో భూమ్న్యంతగమన' ఇత్యమరః. పురుషం, నితరాం శ్రేయో నిశ్చేయసం అచతురాదినా ముత్రేణాచృత్యయాంతో నిపాలితః. తస్మిన్ నాకలపురు

సమీచీనః ప్రాయేణ పురుషం నిశ్రేయసే నియోజయేత్. ౫౯

నియతం నియతిబలమతిలంఘ్య పారుష మేవ ¹ధీరస్య పురుషా
ర్థా ²సమర్థయేత్. ౬౦

ప. మాభూత్త్వత్పదపద్మ యోరరుణిమా కాంతారసంచారతః

షార్థాధ్యక్షే మోక్షే, నియోజయేత్ ప్రవర్తయేత్, మోక్షాధికారిణం కుర్యాదిత్యర్థః. కుతశ్చిత్కారణార్థమర్థప్రమాదేన వైశుశ్యేఽసి స్వధర్మత్యాత్మన్యకవిజాపరిపాలనాత్మకస్య క్షత్త్రధర్మస్య మునిషిన్¹చిటవీపర్యటనరూపపరధర్మానుష్ఠానాపేక్షయా శ్రేష్ఠత్వాశ్చేప్రియస్కరత్వం సంభవతి 'శ్రేయా' స్వధర్మో విగుణః పరధర్మాత్స్వనుష్ఠితాత్, స్వధర్మే నిభనం శ్రేయః పరధర్మో భయావహ²ఇతి భగవద్వచనాదితి భావః. ౫౯

అ. అథ దైవబలాల్లంఘనేనాపి పారుషస్య పురుషార్థసమర్థసామర్థ్యసంభవాత్క్షత్త్రధర్మనిర్వాహకః, పురుషకార వివ సమాశ్రయణీయ ఇత్యాహ. నియతమితి - పురుషస్య కర్తృ పారుషం పురుషకార వివ, ని. 'పారుషం పురుషస్యోక్తే భావే కర్తృణి తేజసి'తి విశ్వః. యువాదిత్వాదహ³, అవధారణార్థోఽయమేవకారః. నియతం నిశ్చితం యథాతథా, నియతిబలం దైవబలం, ని. 'నియతిర్నియమే దైవ' ఇతి విశ్వః. అతిలంఘ్యాతిక్రమ్య, ధీరస్య హైర్యకాలినః, పుంసః, పురుషార్థా⁴ ధర్మార్థకామమోక్షరూపచతుర్విధపురుషార్థా⁵, సమర్థయేన్నిర్వహేత్, స్వకక్త్యా పారుషనిర్వాహనై⁶ర్వివ పురుషార్థలాభః న త్యన్యస్య, అతః పురుషకారవివ సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః. ౬౦

అ. ఇత్థం స్వమతముదన్యస్య తస్య ఫలితమాహ—మాభూదితి. హేఆర్య పూజ్యకౌర్యజలభే, అపారకౌర్యసంపన్నేత్యర్థః. త్వత్పదపద్మయోర్భవచ్ఛరణారవిందయోః, కాంతారసంచారతః ఆరణ్యసంచారాత్, అరుణిమా ఆరుణ్యం, తాహిత్యమితి యావత్ 'పర్ణదృఢాదిభ్యష్టత్వే'తి చకారాదిమనిచ్. మాభూన్నాస్తు, 'మాజిలు' జిత్యాశిషిలుజ్. కింతు జ్యాకర్షణాత్ మార్వాళికర్షణాత్, ని. 'మార్శీ జ్యాకింజిసిగుణ' ఇత్యమరః. మే మమ, పాణౌ హస్త వివ, పాటలిమా రక్తిమా, ని. 'శ్వేతరక్తస్తు పాటల' ఇత్యమరః. పూర్వపదిమనిచ్. మనాగీషత్, ప్రసరతు ప్రవర్తతాం, తథా, భవా⁷, శ్రేయోపరిభూతస్య విమోహితస్య తాతస్య పితుర్వచనే వివయే, నయః ప్రహ్వః, విధేయ ఇతి యావత్. మాస్తభూత్. మాభూదిత్యర్థః. స్త్రీణవచనస్యానాదరణీయత్వాదితి భావః. 'స్తోత్రకే లజ్ఘే'తి చకారాదాకీరణే లుజ్ 'న మాజ్యోగ' ఇత్యు⁸తి

1 పురుషస్యధీరస్య. 2 అర్థయేత్.

పాణౌ పాటలిమా మనాశ్చసరతు జ్యోగర్షణాదేవ మే,

కైకేయాపరిభూతతాతవచనే నమ్రో భవాన్తాస్థభూ

1 త్పించిన్ద్రామకమార్క శౌర్యజలధీ సమ్రం ధనుర్వర్తతామ్.

గ. ఏవమాచక్షాణం లక్ష్మణం రామస్సాంత్యయన్మవోచత్. ౬౨

వత్స సవిత్సవంశజాతానాం రాజ్ఞాం పితృనిదేశ ఏవ దేశిక
స్వర్వకర్తను. ౬౩

షేధః. 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషార్థః. కింతు, కిచిదీదమన్వయం మనయం,
'తవకమమకావేకవచన' ఇతి మమం నేశః. ధనుః, సమ్రం సత్, పర్వతం, ప్రియ
తంత్రస్య పితృర్వచననియంత్రితతయా కాంతారనంచారితత్వం మూఢన కింతు మూర్ఖ్య
కర్షణభూర్వకం మదియం ధనురాయన్య బాలప్రణాసేన కార్యాగార్థవిచారవిధురమ
మిత్రభూతం పితరం హనిష్యామీత్వర్థః. తథా చ రామాయణమ్ 'ప్ర' త్పనిహిత్ ౨యం
కైకేయ్యా సంతుష్టో యది నః పితౄ, అమిత్రభూతో నిశ్చంగం పథ్యతాం బధ్యతా'
మితి. తథా స్మృతిశ్చ 'గురూర పృథగి ప్రస్య రాగ్యగార్థ మజానతః, ఉత్పథం క్రు
పన్వన్య కార్యం భవతి కానన' మితి. లక్ష్మణస్య ధీర్ధృతత్వాదిత్యమైక్యమనంధేయం.
లక్షణం తు 'దర్శమాత్సర్యభూయన్వశ్చందన్యైర్విశిష్టః, మాయాపి మలభ్యత' ధన్య ధీర్
ధృత ఉద్యత' ఇతి. అత్ర సామయితే త్వం ప్రాప్తయోః శ్రీరామపాదపద్మహస్తాయణిమ
పాటలిమ్నోః శ్రీరామపాదపద్మాయణిమనం కంతోర్వ్య సిద్ధిభ్య పాద నియమనాదేశః
పరిసంఖ్యాలంకారః. తథోత్తరాశ్చే శ్రీరామధనుర్వర్తయ్యయోః ప్రాప్తయోః శ్రీరామ
సమ్రత్వం నిసిద్ధ్య ధనుషి నియమనాదవర ఇతి తయోస్సాపేక్షితత్వవ్యంగ్యం. 'ఏకస్య
వస్తునః స్తాప్తావనేకత్రైకదా యదా, ఏకత్ర నియమస్సాహ సలసంఖ్యా నిగద్యత' ఇతి
లక్షణాత్. ౬౦

ఏవమితి. ఏవముక్తరీత్యా, ఆచక్షాణం వదంతం, 'వక్ష్యామి' వ్యక్తాయాం వాచీ
త్యస్తాధాతోక్యానన్. లక్ష్మణం, రామస్సాంత్యయన్ సామవాచైరుపాలయన్, ని,
'సామ సాంత్యముఖే నమే' ఇత్యమరః. అవోచత్. ౬౧

అ. తత్ప్రకారమేవాహ - వల్సేతి. హే వత్స, లక్ష్యగోత్యాదరణామంత్రణమ్,
సవిత్సవంశజాతానాం సూర్యవంశోద్భవానాం రాజ్ఞాం, పితృనిదేశః పితృనియోగ ఏవ,
సర్వకర్తను సకలకార్యేషు, దేశిః ఆచార్యః, ఉపదేశ్యని యానత్, ని. 'గురౌ దేశ్యేషి
దేశిః' ఇత్యమరః. సూర్యవంశోద్భవాన్యశ్చైషి గుర్వాక్షాపరిపాలనతత్పరా ఏవేత్యర్థః.
అతో నాస్తాకమిదం విరుద్ధమితి భావః. ౬౩

బహవః ఖలు పితృ¹నిదేశగౌరవాద్ధోహత్యామపి మాతృవధ మపి తారుణ్యవినిమయమపి ²కండురైణుకేయపూరుప్రభృతయః ³కుర్వాణా నిర్విచారం తే నాచారవతామగ్రణ్య ఇతి గణ్యంతే. ౬౮

తస్మాదవశ్యం వశ్య ఏవ పితురవగాహే గహనమితి. ౬౯

అ. న కేవలమస్తాకమియం మర్యాదా కింతు పూర్వేషామస్యేషామపీత్యాహ - బహవ ఇతి. కండుర్నామ మహర్షిః. రేణుకాయాః అవత్యం రైణుకేయో బామదగ్నేయ రామః, 'స్త్రీభ్యో ధక్' పూరుష్యయాతినందనః, ప్రభృతిగ్రహణాత్సగరపుత్రాదయః, కండుశ్చ రైణుకేయశ్చ పూరుషేతి ద్వంద్వః, తే ప్రభృతిరాదిర్యేషాం తే తథోక్తాః, బహవః అనేకే, పూర్వే మహాత్మానః, పితృనిదేశే, పిత్రాజ్ఞాయాం, గౌరవాదాదరాతి శయాద్ధోహత్యామపి, న తు యస్య కన్యచిజ్ఞంత్⁴ర్హత్యాం, 'హనస్తవే'తి హంతేర్భావే క్యవ్. తకారకచ్చంతాదేశః. స్త్రీత్వం లోకాత్, తథా మాతృవధమపి, న తు యస్యాః కన్యాశ్చిత్ప్రియా వధం, తథా, తారుణ్యస్య యౌవనస్య వినిమయో బుద్ధిపూర్వకపరి పృత్తిః తమపి, న తు యస్య కన్యచిద్యయసో వినిమయం, అత్యంతాకృత్యవినియోజ ణో⁵ఽపి పితృనిదేశో న లంఘనీయః, ఇయత్కాలవసనవాసమాత్ర వినియోజకస్తు కిం వత్తవ్య ఇత్యపిశబ్దత్రయార్థః, నిర్విచారం విచారరహితం యథాతథా, ధర్మకాస్త్రసిషిద్ధం గోహ త్యాదిమనోపాతకం కథంకారం కర్తుం యుక్తం స్యాదితి శంకాశూన్యమిత్యర్థః. కుర్వాణాః ఆచరితవంతః కరోలేస్తాచ్ఛీల్యే కానచ్, తేనాచరణేన, ఆచారవతాం సదా చారసంపన్నాసాం, అగ్రముత్కర్షం నయంతి స్రాప్తువంతీత్యగ్రణ్యః శ్రేష్ఠాః, 'సత్సాని ద్వి'షేత్వాదినా క్విప్, 'అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతే'ర్హో వత్తవ్య' ఇతి ణత్వం. ఇత్యేవం, గణ్యంతే సంఖ్యాయంతే; ప్రశస్యంతే ఖల్విత్యర్థః. పితృనిదేశం గురూకుర్వతామిద్యుగ కార్యకరణమేవ ప్రశంసాహేతురభూత్క్రిముత వసనవాసాదికార్యకరణమితి భావః. 'కుర్వాణా నిర్విచారమాచారవతామగ్రణ్య' ఇతి పాఠః, 'నిర్విచార' మిత్యస్య గణన క్రియాయాం విశేషణత్వే నాన్వయః ఇతి శేచిత్. ౬౯

అ. ఉత్తమర్థం నిగమయతి—తస్మాదితి. యస్తాత్పితృనియోగో⁶ఽవశ్యమను ష్ఠేయస్తస్తాత్కారణాదిత్యర్థః. అవశ్యం నిశ్చితపి, పితుర్వశ్యో వశం గత వివ సత్, న తు విమత ఇత్యేవకారార్థః, 'వశం గత' ఇతి యత్ప్రీత్యయః, గహనమరణ్య

తత్ర విస్తృతపుత్రవాత్సల్యా కాసల్యా తేన సహ గంతుమధి
లషంతీ కృతప్రణామేన రామేణ సవినయమేనమభిహితా. ౬౬

ప. కాంతారభాజి మయి శేకయ రాజపుత్రాః

కార్కశ్యకండలితయా చలితస్య హుచా,

తాతస్య శోకదహనగ్లపితం శరీరం

మహాహే ప్రవిశామ; ఇత్యుచితేతి పూర్వేణ సంబంధః. తత్ర రామాయణమ్,
'బుషిణా చ పితం వ్యక్తం నిష్కృత ప్రవిహితం, గోర్ధతా నిమిషా గర్భం జాన
తాఽపి వివక్షితా, జామనగ్నైర్న రామేణ రేణుం జనసే స్వమిం, కృతా పరశునా
రణ్యే పితర్వచనకారణాత్', అస్తాని చ సుతే పూర్వం సగతస్యాభ్యుపాసితో, భవన్తి
స్సాగరైర్భూమిమహాప్రస్థమహా నదభి' ఇతి, పూర్వం న రామాయణే సంగృహీతః,
తస్యేయం కథా మహాభారతాదౌ విధితా, పూర్వం శుక్రశాపవశానసమయసంప్రాప్త
దుస్సహజరాభారవివాదేన ఏత్ర యయాతినా నియుక్తః పూర్వః స్వతరుణ్యం
తస్మై దత్తా తజ్జరాం న్యయం గృహీతవసతి. అత్ర గోపాత్యమృదీష్టగ్రామేణ గండ్వా
దీనాముద్దేశాత్క్రమవరనామ యథాసంఖ్యాలంకారః 'ఉద్దిష్టానాం వదన్తీ'నాం
పూర్వం వశ్యాద్యభాక్రమమ్, ఉద్దేశస్తు భవన్తి తస్యభాసంఖ్యముచ్చృతి' ఇతి లక్ష
ణాత్. ౬౭

తలేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, విస్తృతపుత్రవాత్సల్యా సమధిపుత్రస్సేవః,
కాసల్యా, తేన సహ పుత్రేణ సాకం, గంతుం, వనం ప్రతీతి శిష్యః. అభిలషంతీ కామయ
మానా సతీ, కృతప్రణామేన విహితనమస్కారేణ, రామేణ, సవినయం భక్తశ్రయం,
వివం వక్ష్యమాణరీత్యా, అభిహితా ఉత్తా. ౬౮

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. కాంతారేతి. హేమంతః, మయి, కాంతారభాజి అర
ణ్యం గతే సతి, శేకయరాజపుత్రాః క్షత్రియతనయాయాః, శైశవ్యాః, అతః క్షేత్రం
యుక్తమేవ కరిష్యతీతి భావః. కార్కశ్యేన క్రోధ్యేణ సి. 'కర్కశం కఠినం మూర'
మిత్యమరః. కండలితయా ఉక్లన్నయా హుచా, శస్త్రధారాశబ్దయత్కర్కశః. దలితస్య
విదారితస్య, వీడితస్యేత్యర్థః. తాతస్యాన్న ద్వితుః, సంబంధి శోకదహనగ్లపితం - మద్వి
రహజనితశోకానలేన వీడితం, సంతప్తమితి యావత్. శరీరం, త్వయా, కదాచిత్,
క్షణమాక్రమతీత్యర్థః. నోపేక్షణీయం నానాదరణీయం, తురపధారణార్థః. కింతు
తత్తత్కాలాదితోపచారైశ్చర్వదా పరితోషణీయమిత్యర్థః. వాక్ష్మస్త్రవిదళనమేన
దుస్సహం తత్రాపి శోకానలసంతాపశ్చేతిము వత్తవ్యం. నభిప్రణీపరి మునలాఘా

మాత స్త్వయా న తు కదాచిదుపేక్షణీయమ్. ౬౭

గ. తతస్సా తనయస్య స్వస్త్వయనాయ సమ స్తదేవతాసంకీర్తన
పురస్సరీమాశిషమాచేచక్షే. ౬౮

తదను రామ స్తామభివంద్య నిష్క్రాంతః ప్రక్రాంతనైపథ్యా
యాస్సీతాయాః ప్రాసాదమాససాద. ౬౯

ప. కల్యాణవాదసుఖితాం సహస్రైవ కాంతాం

కాంతారచారకథయా కలుషీచకార,

అంభోదనాదముదితాం విజినే మయూరీం

సంత్రాసయన్నివ ధనుర్ధ్వనినా పులిందః. ౭౦

తప్రాయత్వాదితి భావః. మయైకేనైవ వనం ప్రతి గమ్యతే పతిదేవతయా త్వయా తు
తదుపచారతాత్పర్యేణ గృహపిత స్థాతప్యమితి భావః. వనంకలిలకావృత్తమ్. ౭౧

తతః. తతస్తదనంతరం, సా కాసల్యా, తనయస్య రామస్య, స్వస్త్వయనాయ
మాంగల్యసంపాదనార్థమిత్యర్థః. సమ స్తదేవతాసంకీర్తనపురస్సరీం ఇంద్రాదిసకలదేవతా
స్తుతిపూర్వికాం, 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సరేరితి టప్రత్యయే 'టిడ్ధాణ'ఇత్యాదినా
జీవ్. ఆశిషమాచచక్షే ఉవాచ 'యన్మంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవమమృతే, వృత్త
నాశే సమభవత్తతే భవతు మంగళ'మిత్యాద్యాశీర్వాదం చకారేత్యర్థః. ౭౨

తదన్నితి. తదను ఆశీరుక్త్యనంతరం, రామ స్తాం కాసల్యామభివంద్య సమస్తాత్ప్ర
నిష్క్రాంతః మాతృగృహేద్వినిర్గతస్సక్, ప్రక్రాంతం సఖభిరారబ్ధం నైపథ్యమభిషేతో
చితవేషో యస్యాస్తస్యా, స్సీతాయాః, ప్రాసాదం సదనమాససాద వివేక. ౭౩

అ. తతః శ్రీరామః కిమకరోదిత్వాహ-కల్యాణేతి. కల్యాణపాదేన రాజ్యాభి
షేకమంగళకథనేన సుఖితాం సంజాతసుఖాం, తారకాదిత్వాదితత్. తాం కాంతాం
ప్రియతమాం సీతాం, కాంతారచారకథయా అరణ్యసంచారవార్తయా, విజినే అరణ్యే,
అంభోదనాదేన జలదగర్జితేన, ముదితామానందితాం, మహ్యమతిశయేన రాలితి మయూ
రీ తాం మయూరాంగసాం, పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. చాలేరస్త్రీవిషయాదితి జీవ్.
ధనుర్ధ్వనినా ధనుష్టంకారేణ, పులిందో వ్యాధభవ, సంత్రాసయన్ భీషయన్, సహసా
సద్యపిత, కలుషీచకార సంక్షోభఃసూమాస, కైకేయీవచననియంత్రితేన రాక్షా నియు
క్తోఽహం వనం ప్రతి గమిష్యామిత్యేవం రూపవచనేన విమనీచకారేత్యర్థః. ఉపమాలం
కారః. నాత్ర సిహాపమాశంకా ధర్మప్రాధాన్యకథనేనైవ తథాత్వోపపత్తే. కిం క్వత్త
సంత్రాసనమాత్రవీవ కవివిత్రాంతిః అన్యథాఽలిప్రసంగాదిత్యలం. వృత్తం పూర్వవత్.

గ. అయమేనా ¹మనుగంతుముపక్రంతాం కాంతామకథయత్. 20

ప. ప్రియే జనకనందిని ప్రకృతివేశలామీష్యశీరి
కథం గ్లపయితుం సహే తవ శిరీషమృగ్ద్విం తనుమి,
గృహీతహరిణీగణాత్రికవిసారి నానాసిరా
²క్షతక్షరితశోణితామిష్యశాననే కాననే. 21

గ. తదను నానావిధ ³ప్రయత్నై నావ్యసంస్థితమనమజగమిష్యాశ్చ ధి

అ. తతః కిమితరవా—అనుమితి. అనుమితి శ్రీరామః, అనుమితిమనుషురస్తు, ముపక్రంతాం కృతాదరాం, కాంతామహం సితం, ప్రతి, అగ్రముదవశితిత్. 20

అ. తదేవాహ—ప్రియశ్చితి. ప్రియాతీతి ప్రియా 'ఇనుప'థే గృహ్యతమః. అకారాంతత్వాట్టాప్. హే ప్రియే, జనకనందిని జనకరాజపుత్రి 'గృహ్యతమః' బహుళీమితి బహుళగ్రహణసామర్థ్యా జ్ఞ్యుప్తుప్రకారం. టి అన్వయే. విశిష్టసంబంధవద్యయం కాంతారసంచారక్షణసర్వతాదృశికనాథ్యం; ప్రకృత్యా 'వేశలాం' బాహుళం, ని. 'చారాదక్షే చ 'వేశల' ఇత్యమరః. అతనివ, శిరీషమృగ్ద్విం శిరీషపుష్పవృక్షమునాం, గుహ్యమిత్థంభూతాం, సుఖోపచారోచితామిత్థ్యః. తవ, నమం శరీరం, గృహీతం దవ్యం యద్ధరిణీగణాత్రికం కురంగనిబంధంబుత్రికప్రదేశః. వృరా హి నిర్భయక్షణజంబోష్ఠిగ ప్రదేశమేవ ప్రథమం గృహ్లాంతీతి ప్రసిద్ధిః. ని. 'పృష్ఠవంశాధరే ల్లి'మిత్థమరః. తత్ర బహురిణ్యో నిష్పరంత్యో యాః నానాసిరాః నానావిధనాద్యః. ని. 'నాడీ తు ధవసీ సిరే' త్యమరః. తాభ్యః అక్షత మవిచ్ఛిన్నం యథా తథా, యద్వా, తానాం క్షలేభ్యో వ్రణేభ్యః క్షరితం పరిశ్రుతం యచ్ఛోణితమస్య తేనాదుణాని పృణాణామిహాహ్నుగాణాం అననాని యస్మిక్ తస్మిక్, హింసప్రచురతసూక్ష్మంతభయంకర ఇత్యర్థః. ని. 'కొక స్త్రీహామృగో పృక'ఇత్యమరః. కాననే అటవ్యాం, గ్లపయితుం పరిక్షేపయితుం, కథం సహే కుతో చా మృష్యే, న కథందిదమి సహ ఇత్యర్థః. ఏవమకథయదితి పూర్వోన్య సంబంధః. పృథ్వీవృక్షమ. లక్షణంతాక్షయ. 21

తదన్వయి. తదను తదనంతరం, మైథిల్యాం కానాన్వయం, నానావిధేన 'హితముద్ధ్యా' భుం వచో మయైతదభిధీయతే, 'సదా సుఖం న కానామి దుఃఖమేవ సదానన'మిత్యాది రామాయణోక్తప్రకారేణాసి యత్నేన బహుప్రకారైరభ్యుపాయై రిత్త్యర్థః. అను

ల్యాయాం మైథిల్యాం లక్ష్మణేఽప్యనవసితానుగమనవ్యవసాయే వాసి
ష్టాయ సుయజ్ఞాయ భూషణమశేషం నాగసహస్రేణ సహ శత్రుంజ
యాహ్వాయం ¹మాతులదత్తం మత్తహస్తిసమగస్త్యకౌశికాభ్యాం చ
వితీర్య మహర్హణి రత్నాని తదను నిర్జరారాతివీర్యముషీ ధనుషీ నిర
పాయత్రాణకర్తణీ వర్తణీ నిర్మర్యాదశీలీముఖకృతానుషంగౌ నిషంగౌ

న్నిషదనుదయత్ అనుబిగమిషాతైథిఃమనుగమనేచ్ఛాదౌర్బల్యం యస్యాప్రస్యా,
మనివృత్తానుసరణేచ్ఛాయాం సత్యామిత్యర్థః. తథా లక్ష్మణేఽపి అనవసితానుగమన
వ్యవసాయే అనువ ర్తితానుయాత్మోద్యోగే సతి, అనవసితేత్యత్ర 'హంతకర్తణీ'తి ధాతోః
కర్తకర్తరిత్తః తతో నభిసమాసః. తతః వాసిష్ఠాయ వసిష్ఠపుత్రాయ, 'తస్యాపత్య'మిత్యర్థః.
సుయజ్ఞాయ సుయజ్ఞనామ్నై ఆచార్యాయ, అశేషం, భూషణం భూషణభాతం,
కనకరత్నమయశేయూరకంకణకుండలాద్యశేషభూషణానీత్యర్థః. శత్రుక్ జయతీతి
శత్రుంజయః సంజ్ఞాయాం 'భృత్రువృ'జీత్యాదినా భిష్యేత్యయః. 'అరుద్విష'దిత్యాది
నా ముమాగమః. స ఇత్యాహ్వయో యస్య తం, శత్రుంజయనామ్నై ప్రసిద్ధమిత్యర్థః.
మాతులేన దత్తం మత్తహస్తిసం మత్తేభం చ, నాగసహస్రేణ సహ గజసహస్రేణ సాకం,
ని. 'గృహాభ్యాణి గజా నాగా' ఇతి వైజయంతీ. వితీర్య దత్వా, తథాగస్త్యకౌశికాభ్యాం
కుంభసంభవవిశ్వామిత్రాభ్యాం చ, మహర్హణ్యమూల్యాని, ని. 'మూర్త్యే పూజావిధా
వర్ణ' ఇత్యమరః. రత్నాని మణికాంచనాదీని, శ్రేష్ఠవస్తుని చ, ని. 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణా
వసీ'తి విశ్వః. వితీర్య, తదను, నిర్జరారాతీనాం దేవద్విషాం దైత్యానాం వీర్యం ప్రభా
వం సామర్థ్యం వా ముష్టతః అపహరక ఇతి తథోక్తే, ని. 'అమరా నిర్జరా దేవాః'
'వీర్యం శుక్లే ప్రభావే చ తేజస్సామర్థ్యయోరపీ'త్యమరకాశ్వతో. ధనుషీ చ, నిరపాయం
నిరాతంకం త్రాణకర్త రక్షణకృత్యం యయోస్తే, తథోక్తే వర్తణీ కంచుకే, ని. 'తను
త్రం వర్తదంశన'మిత్యమరః. తథా నిర్మర్యాదా అసంఖ్యేయా యే శిలీముఖా బాణా
తైః కృతం అనుషంగౌ అనుబంధో యయోస్తే, అక్షయసాయకావిత్యర్థః. నిషంగౌ
తూణీరౌ చ, ని. 'తూణీపాసంగతూణీరనిషంగా ఇహధిర్ద్వయో' రిత్యమరః. నిర్వ
ర్తితం నిష్పాదితం వీరపాణం రణసమాప్త్యనంతరకర్తవ్యమధుపాసం యాభ్యాం తౌ,
శత్రుసంహరకావిత్యర్థః. ని. 'వీరపాణం తు యత్పానం వృత్తే భావిని వారణ'ఇత్యమరః.
కృపాణౌ భిష్టౌ, చేర్తేతత్సమస్తం, 'సపుంసకమనపుంసకేచ'త్యేకశేషః. జనకసదసి

నిర్వర్తితవీరపాణౌ కృపాణౌ వరుణేన జనకసదసి మేదఃశ్చ మేతత్సమస్త
మాయుధజాతమాదాయ మామనుగచ్ఛతి సౌమిత్రిమన్వగ్రహీత్. 23

సీతాపి నిజాభరణ 1జాతం సుయజ్ఞవత్ప్రేక్ష్య 2స్యదాత్, 3తత
సౌమిత్రిరపి స్వాధీనేన భనేన నిందిత్కౌసల్యాశ్రితముపాధ్యాయ
మతోషయత్. 24

జనకయజ్ఞసభాయాం, వరుణేన, మే మహ్యం, నిర్వర్తనాంభూతమస్తుగిలానం,
అదాయ గృహీత్వా, మాం, అనుగచ్ఛ ఆనందేన, అష్టబాంధవగ్రహీత్ అనుగృహీ
తవాక్, అజ్ఞాపితవానిత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణం, 'మే త గాఙ్గా' దదౌ దివ్య
మహావీ వరుణస్వయం, జనకస్య మహామణ్డే భవన్తి తే ప్రవన్తయన్, అభివ్యవచే
దివ్యే రూణీ చాక్షయసాయకా, అనిత్యాదవ త 'చోభ' ఇద్ధ' 'హేమవహ్మ' త,
సత్కృత్య విహితం సర్వమేతదార్యస్య సద్దని, సర్వమాయుధమాదాయ శ్చిప్ర
మాద్రజ లక్షణేన అత్రైకే వ్యాఖ్యాతారా నిందినాశంస్య సమాదాహి. తత్ప్రారంభ
నను జనకయజ్ఞే భవరాదిప్రదానస్య శ్రవణాత్ భగవత్ప్రసిద్ధిస్యామవాది శ్రియతే
సత్యమేకత్ భగవతో చాల్పితే నియం శైలి ప్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపారవశ్యాత్
యత్ర యో వక్తవ్యార్థః తం తత్రానుత్వా ఉత్తరత్ర 'నేనదిద్వ్యజ్ఞేన ప్రసిద్ధవదను
వదంతి, యథా బాలకాండేఽభిహితం మణిబంధనమ్, 'మణిరత్నమిదం దత్తం బైదే
హ్యై శ్వశురేణ 'మే' ఇతి సుందర్యాదీ అభిహితవాక్ అయూధ్యాకాండే వక్తవ్యం
కాకాశురవృత్తాంతమ్, 'స పిత్రా చ కలిత్యక్త స్మరేచ్ఛ సమవాది ధీరత్యాది సుందర
కాండే ఉక్తవానితి, అత్ర ప్రదనుసారిణా తత్రభవతా భోజేనాపి తత్తవోక్తత్వాన్ని
విరోధ ఇతి మంతవ్యమ్. 25

ఆ. తతః కిమిత్యత అన—సీతాపి. చాక్ష్రి-25కర్ణః. నిజాభరణజాతం రత్న
శేయూరకంకణరకనాదివస్త్రీయభూషణకలానం, సుయజ్ఞస్య వత్ప్రేక్ష్య భార్యయై,
స్యథాత్ దత్తవతీ, మహాప్రభా శ్రీరామస్యాచార్యసంభావనం తత్ప్రశ్నాప్రసీదాయా
స్తత్ప్రసీదసంభావనం చ యుక్తమితి భావః. తతః, సౌమిత్రిత్వగ్రహీత్, స్వాధీనేన
స్వాయత్రేన, ని. 'అధీరో నిష్కులయత్త' ఇత్యమరః. భనేన రత్నకాండనాదిరూపేణ
ద్రవ్యేణ, కాన్యాలితం కాన్యాయాః ప్రత్యేకం ప్రభోహితమిత్యర్థః. కంది తై
త్తిరీయాచార్యం ప్రాప్తామతోషయత్, వ్యక్తియద్రవ్యప్రదానేన సంభావయమా

తత్ర సకుటుంబాయ త్రిజటాభిధానాయ నిర్ధనాయ శమధనాయ ద్విజాతయే స్వహస్తవిక్షిప్తదండపతనదేశావధికం గోధనం చ 1కపిం జలాదిభ్యో ద్విజాతిభ్యశ్చ రఘుపతిర్విత్తాని వివిధాని వితతార. 2౫

తతస్తే పారనారీణాం 2నిశ్వాసజంఝానిలచలదధరకిసలయానా మస్రసలీలాసారేణ శోకపావకేన చ వపూంషి మనాంసి చ సిక్త్వా

సేత్యర్థః. ఏతేన సామిత్రేన్నిజజనన్యపేక్షయా కాసల్యామేవాత్యంతాదర సుసృచ్ఛతే. 2౪

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, రఘుపతిః, సకుటుంబాయ కుటుంబసహితాయ, వత్సీపుత్రసమేతాయేత్యర్థః. త్రిజట ఇత్యభిధానం నామధేయం యస్య తస్యై, శమధ నాయ శానాయ, కస్యైచిద్విజాతయే, ఇత్యర్థః. స్వహస్తేన త్రిజటహస్తేన విక్షిప్తః పరి క్షిప్తః దండపతనేన యావద్భూతలమాక్రమ్యతే తావద్భూతలపరిమితం గోధనమవా ప్నోసీతి బ్రాహ్మణానాం గోగ్రహణచాపల్యప్రదర్శనార్థముదీరిత శ్రీరామచరణకావ్యే) రిశో యో దండః తస్య పక్షనం పాతః తదధికరణం యో దేశః సనివాపధిర్నర్తకాదా యస్య తథోక్తం తావద్దేశసమిత్యర్థః. గోధనం గోవ్రజం చ. ని. 'గోకులం తు గోధనం స్వాద్ధవాం వ్రజ'ఇత్యమరః. తథా, కపింజలౌ నామ బ్రాహ్మణ ఆదిర్యేషాం తే తథోక్తా స్తేభ్యో ద్విజాతిభ్యః కతకలాపదండమాణవాదిభ్యో, బ్రాహ్మణేభ్యశ్చ వివిధాని నానా రూపాణి విత్తాని గోరత్నాంబరయానాదీని ద్రవ్యాణి, ని. 'ద్రవ్యం విత్తం స్వావతేయ' మిత్యమరః. వితతార విక్రాంతివాక్. ని. 'విక్రాంతం వితరణ' మిత్యమరః. 2౫

తత ఇతి. తతః విక్రాంతానంతరం, తే సీతారామలక్ష్మణాః, నిశ్వాసై రేవ జంఝా నిలై స్సృగ్ధనిమహూమారుతైశ్చలంతి వలమానాని అధరకిసలయాన్యోవృష్టపల్లవా యాసాం తాస్తథోక్తాస్తాసాం, పారనారీణాం, వపూంషి, మనాంసి చ, అస్రసలీలాసారేణ ఆశ్రు జలధారాసంపాతేన, ని. 'అస్రమశ్రుణి శోణితే' ఇతి విశ్వః. శోకపావకేన శోకదహ నేన చ, సిక్త్వా, అద్వీకృత్య, దధ్వా సంతాప్య చ, వపూంష్యస్రసలీలాసారేణ సిక్త్వా, మనాంసి శోకపావకేన దధ్వా చేతి, యథాక్రమమస్వయాద్యధానంఖ్యాలంకారః. తథో ద్యేలం విషాదముత్పాద్యేత్యర్థః. నిషిద్ధపరిజనానుగమనతయా వికాంతికత్వాన్నివారిత భృత్యానుయాత్రతయా హేతునా. ప్రకాశితః ప్రకటికృతః ప్రవాససిద్ధాంతో వన వాసరాధ్ధాంతో యైస్తే తథోక్తాస్సంతః, శుద్ధాంతాదంతఃపురాత్, ని. 'సమా సిద్ధాస్త

దధ్యా చ నిషిద్ధపరిజనానుగమనతేహం ప్ర సాధితే ప్రవాససిద్ధాంతా శ్చ
ద్ధాంతా నిషిక్రమః తత్ర. 21

ప. సీతా పురా గగనచారిభిరవ్యవృష్టే
మాభూషణం సకలమానవనేత్రపాత్రం,
ఇత్యాకలయ్య నియతం పితృభిః విధాతా
1 బాహ్వాదయేన నయనాని శరీరభాజామ్.

22

తతః—రుద్ధాపి యాంతమనుగచ్ఛతి క్షుధతో మాం
వత్సో జవతి స కదాచన లక్ష్మణోఽపి,

రాధాంతో శుద్ధాంతకాంచువోభాషేతి చామరః. శుద్ధాంతాః గాఢజీర్ణవరహిః, అంత
సృమిషః యస్య సః, ని. 'అంతోఽప్రత్యవసితే మృగస్య వ్యధాపి నిశ్చయంతరిశో ఇతి
విశ్వః. సిద్ధః నిష్పన్నః అంతో నిశ్చయో యస్మిన్' స సిద్ధాంతః. నిషిక్రమః నిర్లక్ష్యః,
తత్ర నిర్లక్ష్యమయే. 21

సీతే. సీతా, పురా-పూర్వం; గగనచారిభిః భీరవైరః, కిమపి ప్రయత్నం భాష.
అవృష్టా నావహితా, మహారాజ పరిగ్రహత్యాదిభిః భాష. ఇమం సీతా, సకలమానవ
నేత్రపాత్రం సమస్తజనప్రసాదాచరా, మామూర్తీ ముక్తు 'మామూర్తీ' అనా ఆదిరథే
బుజ్జీ 'సమాజ్యోగ' ఇత్యుప్రతిపద్య. ఇత్యేవమంగలయ్య విచార్య, కలం కామధేనుః,
విధత ఇతి విధాతా యుక్తాయుక్తసమాధానకర్తృభిః 1 బ్రహ్మ, బాహ్వాదయేన అశ్రు
త్వాదనేన, శరీరభాజాం ప్రాణినాం, నయనాని సేత్రాణి, విదధే ఆచ్ఛాదితవాక్,
నియతం నిశ్చితమిత్యుత్ప్రేక్షయాం, 'మశ్యే శంశే' ప్రపం ప్రాయో నూనమిత్యేవమాదిభిః,
ఉత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే శక్తై రివశక్తోఽపి 'అదృశ' ఇత్యాచార్యుడండించనే ఆదివదేన నియత
శబ్దస్యాపి గ్రహణాత్. క్రిరామప్రవాసమసహమానా మానవాస్సోద్వేగం రురుదు
రిత్యర్థః. ని. 'అపిధానలిరోధానాచ్ఛాదనానిచే' శ్చమరః. 'పద్మి చాగరి రల్లాద
మచాస్యో రుదసర్గయో' రిత్వపేరకారలాపః. 22

తతః ప్రదనంతరం, రుద్ధేతి. మైథిలీ సీతా, రుద్ధా బహుప్రయత్నేన నివారిణి,
యాంతం వనం ప్రతిగచ్ఛంతం, యాలే శ్చత్యప్రత్యయః మాం, అనుగచ్ఛత్యనుసరతీతి,
తథా, వత్సోఽనుజః, లక్ష్మణోఽపి, కదాచన, కదామాత్రమపిత్యర్థః. మాం స జవతి
సత్యతి, సోఽప్యనుగచ్ఛతీత్యర్థః. ఇత్యనేన ప్రకారే ప్రకయోస్సిరాలక్ష్మణయోరను

ఇత్యేతయోరనుగతిం ప్రతిబోధ్య గంతుం

భూయోఽపి రాజభవనం ప్రవివేశ రామః.

2౮

గ. తస్మిక్ సుమంత్రేణ విజ్ఞాప్య ¹ప్రదర్శితే భూపతిర్భూతావి
ష్ట ఇవ విష్టరాన్నిపత్య సదారస్సదారచితపరిచేవనో వనోత్కంఠాం
స్వయమవ్యకరోత్.

2౯

తదా సుమంత్రః కైకేయామబ్రవీత్.

౩౦

దేవీవీరమ రామాభిషేకసమున్మిషితాహ్లాదాంకురావగ్రహా
దాగ్రహత్.

౩౧

గతిమనుయాత్రాం, ప్రతిబోధ్య విజ్ఞాప్య, దశరథాయేతి శేషః. గంతుం వనం ప్రతి
యాతుం, రామః, భూయః పునరపి, రాజనదనం దశరథగృహం, ప్రవివేశ; సర్వత్ర
తదాజ్ఞాయా ఏవ ప్రాధాన్యాదితి భావః.

2౮

తస్మిన్నితి. తస్మిక్ శ్రీరామే, సుమంత్రేణ మంత్రివృద్ధేన, విజ్ఞాప్య రామోఽ
యం భవద్దర్శనార్థం సమాగత ఇతి విజ్ఞాపనం కృత్వా, ఇథం భూతవ్యవహారస్య రాజ
ధర్మత్వాదితి భావః. ప్రదర్శితే దృష్టిగోచరీకృతే సతి, భూపతిః. రాజా, భూతావిష్టః
పితాచాక్రంత ఇవ: ని. 'భూతం త్వాదా' పితాచాదా' న్యాయే సత్వోపమానయోరితి
విశ్వః. విష్టరాదాసనాత్ 'పృథ్వాసనయోర్విష్టర' ఇతి నిపాతితః. 'ధ్రువమపాయేపాదాన'
మిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ, నివత్య, శోకవేగస్య సోధుమశక్యత్వాత్పూర్వయా భువి
పతిత్యేత్యర్థః. సదా అనిచ్ఛిన్నం పరిచేవనశ్రీయావిశేషణమేతత్ రచితపరిచేవనః
కృతవిలాపస్సక్, సదారః కౌసల్యాసహితః, స్వయమపి, వనోత్కంఠాం వనవాసోత్సు
క్యం, 'వనోత్కంఠమతిం' ఇతి పాశే వనవాసోత్సుకాం బుద్ధిమకరోత్.

2౯

తదేతి. తదా తస్మిక్ సమయే, సుమంత్రః, కైకేయామబ్రవీత్ అవోచత్.

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—దేవీతి. మేదేవి కైకేయి, రామాభిషేకేణ శ్రీరామ
రాజ్యాభిషేకీకృతేన, సమ్యక్ జలసేకేన చ సమున్మిషితస్సముత్సన్నో య ఆహ్లాదాం
కురః ఆనందకందళ ఇతి రూపకం తస్యావగ్రహాత్ ప్రతిబంధకాత్, 'అవగ్రహో వర్ష
ప్రతిబంధ' ఇతి వైకల్పికో ఇచ్చిత్యయః; ని. 'తద్విఘాతే వగ్రహావగ్రహా సమా'
విత్యమరః. అగ్రహాదభిషేకాత్ 'జుగుప్సావిరామే'త్యాదినా పంచమీ. వీరమ వీరతా
భవ, తాదృగాగ్రహం పరిత్యజేత్యర్థః 'వ్యాజ్ఞురిభ్య' ఇతి పరస్మై పదమ్.

౩౧

పురాఖలు ¹నరప్రసాదాదనగతసకలప్రాణిభావణాయా పర్యంత
పర్యంతపరిసరత్పివీలికాలాపే కృతహాసం తన పితరం మానసకారణం
పుష్ట్యా తద్వివరణం పశ్యన్నగణాకారణమోగ్యనేత్యపి భూయసో
నిర్బంధాత్కుపితేన రాజ్ఞానపజ్ఞాతాయాః మునుస్త్యే ²విధాం మాను
కుర్వీథాః ఇతి. ౮౨

స. కృతాసమంజనిర్వాసం సగరం ³కేకయాత్తజా,
⁴నిదర్శనత్వే నిర్దిశ్య నిరబధ్వాన్నిజగ మత్యయి. ౮౩

అ. పునస్తస్యా ¹దౌశ్శిల్పపరిత్యాజనార్థం శిష్టాశ్చనోపరమినివసమాహ—
పులేతి. పురా పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో ²పాత్యలంకారే. నరప్రసాదాదుః గమ్యవిద్యోగినః
వరయాపాత్ప్రసాదా దమగ్రహతో, అవగతసకలప్రాణిభావణాయా విజ్ఞానపరిణతువ
నతయా హేతునా, పర్యంతపర్యంతే శయనసమిపి మృగగతీనాం ప్రసృతీనాం పివీ
కానాం భూవివరణంచారి సూక్ష్మజంతువసేషాణాం ఇతి ³పి భావణే విషయే, కృతహాసం
కిమేతే అజ్ఞానిజంతవః సమాపదంతీతి హాసికపంకం, తన, పితరం కేకయిం, మానసకారణం
హాసహేతుం, పుష్ట్యా, తన హేతునా మామయం వినిహంతీతి శిష్టావయానమయమే
త్యర్థః. తద్వివరణం హాసనకారణవర్ధనం, పశ్యన్నగణాకారణమోగ్యనేత్య జ్ఞాత్యాపి
తద్వివరణాదేవేతి భావః. భూయసో బహుళాత్, 'బహుళోపి' భూయ బహుళేతి భూ
రాదేశః. బహుళోదశ్చ, నిర్బంధాత్ప్రమానగణాజ్ఞేతో, కుపితేన క్రుద్ధేన, రాజ్ఞా
నేకయేన, అపజ్ఞాతాయాః అవమానితాయాస్తే తప, మునుర్నిధాం ప్రకారం. ని.
'విధా విధా' ప్రకారే చేత్యమరః. 'మార్గ'మితి పాఠాంతరం, మార్గం పరణం, మాను
కుర్వీథాః నానుకురుష్యేత్యర్థః. భర్తృప్రతిహేత్వాచరణేన మాతృపద్విగర్హణీయా మా
భూమిత్యర్థః. కరోతేర్దిశి ధాన్. ఇత్యుప్రసిద్ధి పూర్వణ సంబంధః. ౮౪

అ. సుమంత్రవచనం శ్రుత్వా సా నిమకాద్భీషిత్యత ఆహ—కృలేతి. కేకయా
త్తజా కైకేయా, కృతః విహితః అసమంజనామ్నః పుత్రస్య నిర్వాసః పరిత్యాగః యేన
తం, అసమంజాఖ్యపుత్రత్యాగినమిత్యర్థః. సగరం రాజానం, నిదర్శనత్వే వృష్టాంతత్వే,
నిర్దిశ్య, సగరవత్త్వమపి పుత్రం పరిత్యజేతి నిరూప్యేత్యర్థః. నిగం పతిం స్వభరారం,
నిరబధ్వాన్నిరుత్తరం చకారేత్యర్థః. ౮౫

తత్ర.—సిద్ధార్థకో మహామాత్యస్తత్పరిత్యాగమబ్రవీత్,
సరయూ!పాతితానేకప్రజామరణకారణాత్.

౮౪

గ. అథ దశరథేన రామస్సపరిచ్ఛదవవ గచ్ఛేతి నిద్దిష్టః కేవలం
ఖనిత్ర¹పిటకౌ వల్కలయుగళం చ ప్రార్థయత.

౮౫

ప. సుఖోచితానాం సువ్యక్తదివ్యలావణ్యసంపదామ్,

అ. అత్రాంతరే కైకేయావచనమసహమానః కశ్చిదమాత్యవృద్ధః ప్రత్యవోచ
దిత్యాహ—తత్రేతి. తత్ర కైకేయానిర్బంధవాక్య సమయే, సిద్ధార్థకః సిద్ధార్థకనామా
మహామాత్య స్సమంత్రాదనోర్విమాత్యప్రవరః, అమా సహ భవతీత్యమాత్యః, శుభా
శుభకార్యేషు సదా సహ వర్తత ఇత్యర్థః. అవ్యయాత్త్యవ్, సరయూపాతితానాం
సరయూనదీనిక్షిప్తానామనేకప్రజానాం బహుజనానాం మరణమేవ కారణం నిమిత్తం
తస్మాత్, తత్పరిత్యాగం తస్మానమంజస్య పరిత్యాగం నిర్వాసమబ్రవీత్, అసమంజస
చ్యుతత్వాదసమంజస్య త్యాగ స్సమంజసః. సమంజసస్య సకలసద్గుణాభిరామస్య శ్రీరా
మస్య తు పరిత్యాగః కథం సమంజస ఇతి భావః.

౮౪

అ. ఇత్థం బహుపాలంభేఽప్యవార్జనిశ్చయాం తామవబుద్ధ్య రాజా రామ
మేవమువాచేత్యాహ—అథేతి. అథామాత్యోక్త్యనంతరం, దశరథేన, రామః, సపరి
చ్ఛదః సపరివారస్సన్నేవ, గచ్ఛ ప్రజేత్యేవం, నిద్దిష్టః నియంత్రస్సక, పరిచ్ఛాద్యతే
అనేనేతి పరిచ్ఛద ఇతి విగ్రహః 'ప్రంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయే'ణేతి ఘప్రత్యయః.
'ఛాదేఽర్థే ద్వ్యర్థసర్గ'స్యేతి వ్రాస్తవః, ఖనిత్రపిటకౌ ఖనిత్రమవదారణం ఖననసాధనం
కుద్దాలాదికమిత్యర్థః. పిటకః కందమూలఫలాద్యాహరణయోగ్యః కండోలః తౌ కేవలం
తావేవ, ని. 'ఖనిత్ర మవదారణం, కండోలపిటకా'వీతి చామరః. కేవలశబ్ద
స్త్యవధారణార్థకః. తథా వల్కలయుగళం వల్కలవస్త్రయుగ్లం చ, ప్రార్థయత ఆయా
చత, త్యక్తనంగస్య మమ పరిచ్ఛదేన కిం కార్యం, అపి తు మునిజనోచితం వల్కల
ఖనిత్రపిటకమాత్రమేవ దాతవ్యమితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః.

౮౫

అ. అత్రాంతరే శ్రీరామవివాసనదీక్షితా కైకేయా విలుబాససీష్ఠతయా ద్రుత
తరం వల్కలాన్యాజహారేత్యాహ—సుఖోచితానామితి. కైకేయా, సుఖోచితానాం
సుఖార్హాణాం, సువ్యక్తే స్ఫుటేదివి భవే దివ్యే శ్రేష్ఠే 'తత్ర భవ'ఇతి భవార్థే యవృ
త్యయః. లావణ్యం శరీరసౌందర్యాది, సంపత్ లక్ష్మీశ్చ తే యేషాం తే తథోక్తాః

1 పరిత. 2 పిటకే.

త్రయాణామపి కైకేయీ వల్మలం దివ్యదసాహరత్. ౮౬

అథ రఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగః

ద్వణవతి పరిధానే మంగళాష్టా నిరాశః,

అధికుచతటపల్లజానకీబాష్పసేకః

దవగతభరభావం వల్మలం పర్యవేక్ష్య.

౮౭

కైకం, సకలగుణసంపన్నా నామిత్యర్థః. త్రయాణాం సీతాం సులక్ష్మణానామపి, కైక
స్యైవ రామస్యేత్యపిశబ్దార్థః. వల్మలం నిరాశః, ఉపసాహరత్, పరివర్త్యమితి ప్రాదా
దిత్యర్థః.

౮౮

అథేతి. అథ వల్మలాహరణానంతరం, రఘుకులనాథో రఘువంశశ్రీష్ఠః, శ్రీరామః,
మధ్యే భవా మధ్యమా 'మధ్యాన్త' ఇతి మప్రత్యయే, సా చ సా అంబా చ
తస్యా మధ్యమాంబానాం కైకేయ్యా నిరౌగాహాభావశాత్, మంగళాష్టా రాణ్యభి
షేకకల్యాణోచితే, గుణవతి మార్దవాచిగుణసంపన్నే, శంకునిర్మితే చ, పరిధానే
అఘోంశుకే, ని. 'అంతరియోపసంవానపరిధానవ్యుఘోంశుకే' ఇత్యమంతః. నిరాశః
నిస్సంపూర్ణః, కుచతటే అధికుచతటం విభక్త్యర్థేష్యయోభావః, తత్ర పల్లంతః
ప్లవంతః యే జానకీబాష్పః సీతాశేత్రాంబూని ప్రసృజంతి, గుణవతరమచతటవతనో
త్పకనాద్యాష్పచిందూనాం తత్ర సజ్జానుదాతి భావః. ఏతేవ జానక్యా భర్త
రత్యంతసాన్నిధ్యం వల్మలధారణాపరిష్కారం చ సూచ్యతే. ని. 'బాష్ప శేత్రాంబు
ధూమయోరిత్యభిధానాత్, అవగతః భరభావః గార్భశ్యం యస్య తత్ సంప్రాప్త
మార్దవం, సంధారణానుకూలమిత్యర్థః. వల్మలం, పర్యవేక్ష్య పరివర్త్యమితి. అత్ర కేదిత్
రాజ్ఞః కైకేయీ తృతీయైవ మహిషీ, మధ్యమాశబ్దప్రయోగస్తు మధ్యమాంబానాం
ప్రసిద్ధత్వాన్న తు మధ్యేభవత్వాత్ అద్భుతే గుంతియతమధ్యమశబ్దప్రయోగవనితి
వదంతి తదేతదవిచారరమణీయం లకబంధప్రయోగప్రాయత్వాత్, కిం దిష్టప్రామాదిక
ప్రయోగాణామేవ తాదృశసూచనత్వాత్, కిం తు స్వర్గపాతాలకూర్మధ్యే భవత్వా
ద్యులూకే యథా మధ్యమలూక ఇతి ప్రయోగః. తథా సులక్ష్మణమిత్రయో
రన్యాసం చ మాతృకాం మధ్యేభవత్వాన్నధ్యమేయమితి యుక్తమత్యక్తామః
అనుధ్యమేతి వా చేదః, వితదభిప్రాయజైవ స లేంబా మధ్యమా తాత గర్భితవ్యా
కథంచనేతి అరణ్యకాండపాదశసర్గ సప్తత్రింశ్లోకానుసారేణ సర్వజ్ఞో భాబోఽపి

గ. 1 తత్రా చిత్రియంత సర్వే నిర్వికారవదనలక్ష్మీకమిహ్వాకు
కులాధ్యక్షమధ్యక్షయంతః తేషామేన శోక²శంకుకీలతమానసానామా
ననేషు పారమ్పర్యేణాస్ఫురద్వికారః.

౮౮

ప. 3 కింతు—సవల్కలే దాశరథౌ విషాదా

దామీలితాక్షో యదభూద్వసిష్ఠః,

‘అథ రఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగా’దితి ప్రయుక్త వానిత్యలం ప్రసక్తాను
ప్రసక్త్యా. మాలినిపుత్రమ్.

౮౯

తత్రేతి. తస్మిన్ కాలే శ్రీరామవల్కలధారణసమయే, సర్వే ఆశేషా జనాః,
నిర్వికారా ధీరోదాత్తత్వాద్వికారరహితా ప్రసన్నా వదనలక్ష్మీర్దుభిశోభా యస్య
తం వైషిషః కప్ ప్రత్యయః, ఇత్వాకుకులాధ్యక్షం ఇత్వాకుకులశ్రేష్ఠం, శ్రీరామం,
అధ్యక్షం ప్రత్యక్షం కుర్వంతః అధ్యక్షయంతః, వశ్యంతస్సంత ఇత్యర్థః, అధ్యక్షశబ్దా
త్తత్కరోతీతి జ్యంతాల్లట శ్చత్రాదేశః, ఆచిత్రియంత ఆశ్చర్యమకర్షక, ఆశ్చర్య
మభజన్నిత్యర్థః, వికారకారణసత్వేఽపి వికారాదర్శనమాశ్చర్యమితి భావః, ‘సమో
వరివశ్చిత్రజః క్యుః’ త్యత్ర ‘చిత్రజ ఆశ్చర్య’ ఇతి క్యుచ్ చిత్రజో జిత్యా త్తజ్.
శోకవివ శంకుః లేన శోకశత్రేన కీలతమానసానాం విద్ధహృదయానాం, లేషామేవ జనా
నామాననేషు ముఖేషు, ‘మానసే’స్వితి పాతే మానసేషు హృదయేషు. ని ‘చిత్తం తు
చేతో హృదయం స్వాంతం హృన్మానసం మన’ ఇత్యమరః. పారంపర్యేణ అవిచ్ఛేదేన,
వికారః వైవర్ణ్యం, వైకల్యం చ అస్ఫురత్, వల్కలం వసానం శ్రీరామం దృష్ట్వా సర్వే
జనా విసర్జ వదనా వికలమానసాశ్చ బభూవురిత్యర్థః, నిర్వికారదర్శనేన వికారోశ్చత్రే
ర్విషమాలంకారః.

౯౦

అ. తదాసీం సర్వసాధారణ్యాద్వసిష్ఠస్యాప్రసన్నమ్నం వికారమన్యథా యోజ
యతి—కింత్వితి. తదేవాహ—సవల్కల ఇతి. దాశరథౌ శ్రీరామే, అత ఇథో, సవ
ల్కలే, ద్రుమత్వగ్వికారవాసోధారిణి సతీత్యర్థః. విషాదాత్ ఖేదాత్, వసిష్ఠః, ఆమిలి
తాక్షః ద్రష్టుమశక్తతయా ఈషన్నిమిలితనయనః, ‘బహుప్రీపకా సక్ష్మజ్ఞో’స్సాన్వంగా
త్తచ్. ఆభూతితి యత్, తన్నిమిలితాక్షత్వ మేవ మనఃపైః ఋషిశ్రేష్ఠస్య వసి
ష్ఠస్య, మహర్షిలక్షణముక్తమ్. కాకుల్ స్థయాథార్థ్యవిలోకితస్య శ్రీరామదత్తదర్శ
నస్య, భావే క్రుః, కరణం సాధనం, జాతం, ఆమిలితనయనానామృషీణాం తత్త్వావమర్శ

1 తత్రయే చిత్రియంతః. 2 సంకీలత. 3 ‘కింతు’ ఇతి నాస్తి క్వచిత్.

తదేవ జాతం కరణం మహాదేః

కాకుత్ స్థయాధార్థ్యవిలోకితస్య.

౮౯

అస్య పీతాంబరత్యాగే కిం జాతా విక్రియాఽపురా,

ఇతి ప్రత్యద్వకాం శ్రేష్ఠో యసిస్థో నాతివివృథో.

౯౦

గ. సోఽయం మైథిలీవల్కలధారణమయజనరుణసారథికులగురుః.

సంభవప్రసిద్ధేః. మహాదేరముహ్యమిలిసయనశ్చం తారాప్రహణః శ్రీరామస్య తత్త్వావధానకేతనోపకారకమభూచిత్త్యర్థః. తత్త్వానుసంధానసమయే సంయమినా మథో స్థిలితనయనత్వం యోగశాస్త్రసిద్ధం. కేవలనిమిత్తానే నిద్రా స్వాత్ కేవలాస్థిలనే విషయదర్శనేన చిత్తవిత్తేన స్వానితి. అత్ర విహవ శృంగమిలనస్య తత్త్వానుసంధాన పరత్వేనోత్పేక్షణాదుత్పేక్షా. వ్యంజకాప్రయోగా ద్ధమ్య. వృక్ష మవజాలిః.

ఆ. ఆత ఏవ న వృథితోఽభూచిత్త్యాహ—అస్మితి. అస్య శ్రీరామస్య పీతాం బరత్యాగే - కాంచనాంబరవిసర్జనే నతి, పీతాంబరం త్యక్త్వా వల్కలం దధానే న తీత్యర్థః, అపురా - అపూర్వా, పీతాంబరధారణసమయే అనువలభ్యమానేత్యర్థః, పూర్వార్థవాచినా నిపాతేన పురాశబ్దేన నన్వినూనః; విక్రియా-వికారః, జాతా - ఉత్పన్నా కిం? న జాతైవేత్యర్థః, స్వతో నిర్విక్రియాణామలంకారాలంకారణారంభి త్కరత్వాదితి భావః, ఇత్యాహాశ్చేతి శేషః. ప్రత్యద్వకామంశద్భూతానాం, జ్ఞానినా మిత్యర్థః. శ్రేష్ఠః ప్రశస్యః, 'ప్రశస్యస్యత' ఇతి ప్రాదేశః. పసిష్ఠః, నాతివివృథో అశ్యంత వ్యథాం న స్రావ, తాకికానువృత్త్యాకించిత్వ్యథాం స్రావైవేత్యతిశబ్దార్థః, పీతాం బరం త్యక్త్వా వల్కలం ధృతవతః 'శ్రీరామస్య బాహ్యస్థిలతరవికారరాహిత్యేన విశుద్ధ చిత్వస్వభావమనుసంధాయ న శుశోచేత్యర్థః, ఉత్తం చ జ్ఞానాసీష్ఠ 'యో నిత్య మధ్యాత్మమయో నిత్యమంశద్భూతస్సభి, నిత్యం చిదనుసంధానస్స న శోకేన బాధ్యత' ఇతి, కేచిత్తు పురా ఊరాధౌ రావణభీశదేవాక్రీశనసమయే తనవిష్ణుస్సగవతస్త్య రయా పీతాంబరం విస్తృత్యాగమనాత్పీతాంబరత్యాగోఽజని, తదా కాచిక్రియా జాలే త్యర్థ ఇత్యాహుః.

౯౦

న ఇతి. సోఽయమరుణసారథికులగురుః - అరుణోఽనురుస్సారథికుస్సారథికు సారథిమూర్త్యః. ని. 'సూరసూతోఽరుణోఽనురు' నిశ్యమరః. తస్య కులం - సంకః తస్య గురురాచార్యో వసిష్ఠః, మైథిలీవల్కలధారణమరుణత్ - న్యవారయత్, అస్యాప్సుకుమార్యాః రాజకుమార్యాః, శేషగర్వనధారణం యోగ్యమితి నివారికవా నిత్యర్థః, రుదేర్దజి 'రుదాదిభ్యః శ్చ' మితి శ్చష్. 'శ్చసారణ్ణావ' ఇత్యకారలాపే

తత్ర ప్రయాణాయ ప్రణివతంతీం స్నుమామాలింగ్య ప్రస్తుత
పుత్రవాత్సల్యా బాష్పగద్గదమవదత్.

౯౨

ప. ఘుర్తే నిదాఘకిరణస్య కరైః కతోరైః

కాంతారమధ్యపదవీఘ నఖంపచాసు,

త్వాం వీక్ష్య ¹సంస్థులపదాం వనదేవతాభి

ర్నిందివ్యతే నియతమేవ నిమేషహానిః.

౯౩

గ. అథ మైథిలీనాథస్సలక్షణః ప్రదక్షిణం రాజానం జననీజనం

సంయోగాంతలోపః రహభ్యామిత్యానినా ఇత్యం, అత్ర లక్షణవల్కలధారణాకథనేఽపి
శ్రీరామస్య కథారణకథనాత్పితాయాశ్చ తన్నిషేధాత్సేఽపి ధృతవానేవే త్యన
సంభేయమ్.

౯౦

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, ప్రయాణాయ వనవాసయాత్రార్థం, ప్రణివతం
తీం నమస్కుర్వాణాం, స్నుషాం శ్రీరామవధూం సీతాం, ని. 'సమాస్సుహజసీవధ్వ'
ఇత్యమరః, ఆర్జిహ్యాలింగ్య, ప్రస్తుతం-సముత్పన్నం పుత్రే శ్రీరామే, ఇవ వాత్సల్యం
స్నేహో యస్యాస్సా, తథోక్తా, స్నుషాయామపి సుతనిర్విశేషం స్నేహవతీత్యర్థః.
కాసల్యా, బాష్పైర్గద్గదం ఆవిస్సవ్త్వం, వచనమవదత్ ఆవోచత్.

౯౧

అ. తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి - ఘుర్త ఇతి. ఘుర్తే గ్రీష్మరా, నిదాఘకిరణ
సోష్ణాంశోః, కతోరైః తీక్ష్ణైః, కరైః కిరణైః, నఖాన్వచంతి సంతాపయంతీతి నఖంప
చాసు, 'మితనభే' చేతి ఖి ముమాగమః. కాంతారమధ్యపదవీఘ గహనాంతరాళ
మాద్యేషు, సంస్థులపదాం పరిస్థలితపాదవిన్యాసాం, పరిస్థుటితపాదాం వా, పదవీనా
మత్యంతసంతప్తత్వాత్ పరిక్షిప్తసంచారామిత్యర్థః, త్వాం, వీక్ష్య, దృష్ట్వా, వనదేవ
తాభిర్వనాభిమానినీభిర్దేవతాభిర్మత్యర్థః, నిమేషహానిః స్వకీయనిర్నిమేషత్వం, నిందివ్యతే
గర్హివ్యతవీవ, నిర్నిమేషత్వాదస్తాభిరీదృఘసమూహీపరిక్షేకావిచ్ఛిన్న దర్శనజనితసంతా
పాఽనుభూయతే, సనిమేషత్వే తు వైపం స్యాద్ధి కష్టం బ్రహ్మణా కిమేతత్కృతమి
త్యుపాలంభివ్యత ఇత్యర్థః. నియతమిత్యుచ్చేక్షాయాం. వసంతతిలకావృత్తమ్.

౯౩

అథేతి. అథాంతరం, మైథిలీనాథః సీతాపతిః శ్రీరామః, మైథిలీగ్రహణం
తయా చ సహితస్స నితి సూచనార్థం, సలక్షణః, లక్షణసహితస్స, సప్రదక్షిణం,

చ ప్రణమ్య ప్రతిషిద్ధప్రతిహారచక్రో నిశ్చక్రామ్. ౯౪

రథో¹ ౭పి దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణ సుమంత్రేణ ద్వారి సమాసీతః.
ప. ప్రారబ్ధయాత్రస్య రఘూద్వహస్య ప్రాగేవ సీతా రథమానురోహ,
అనీలరథ్యం రథమానురుక్షోరహ్నిం ప్రభో రగ్రసతి ప్రభేవ.

గ. దాశరథీచ తం రథమానురుహాతుః. ౯౫

ప. యథాయథా రాఘవరాజధానీం విహాయ సీతా వివినోత్సుకాభూత్,

ప్రదక్షిణప్రక్రమపూర్వకమిత్యర్థః, రాజానం దశరథం, జనస్య వివ జనః తం చ హం
ల్యాదిజనసేషైత్యర్థః. ప్రణమ్య సమప్నోత్స, ప్రతిషిద్ధప్రతిహారచక్రో నిహరిత
ద్వారోఽస్థనిహస్యకే, అనుసరతో ద్వారపాలకాన్నిహరయన్మిత్యర్థః, నిశ్చక్రాయ నిర్
గామ, అంతఃపురాదితి శేషః. ని. 'ద్వారి ద్వారస్థే ప్రతిహార' ఇత్యుమరః. ౯౪

అ. తతః కిమిత్యుత ఆహ—రథ ఇతి. దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణ, రామప్రయా
ణార్థం రథమానయేతి దశరథనియుజ్జీనేత్యర్థః, సుమంత్రేణ, రథో ద్వారి ద్వార
ప్రదేశే, సమాసీతః సంప్రాసీతః, ని. 'స్త్రీద్వారద్వారం ప్రతిహార' ఇత్యుమరః. ౯౫

అ. తదాసీతాత్సుక్యాత్సన్ధిమం సీతైవ రథమానురోహ ఆహ్వాన—ప్రార
బ్ధితి. సీతా, ప్రారబ్ధయాత్రస్య ప్రత్యంతప్రయాణస్య, వనం ప్రతి జగమిషి నిశ్చర్థః,
రఘూద్వహస్య రఘునందనస్య అగ్రసరీ సతి ఇదం చ బాహ్యంబరభ్రమస్యస్వయసౌ
కర్యార్థమల్రాసుంజనీయం, అన్యథా 'అన్యారాదితరర్' ఇత్యాదినా పంచమీ
స్యాత్. ప్రాగ్ ప్రథమమేవ, రథమానురోహ ఆహ్వానంతీ, రథమివ, రథం చహం
తీతి రథ్యాః 'తద్వహతి రథయగప్రాసంగ' మితి యత్సన్ధిమి, అనీలం ఈహస్మీలా
హరిదర్బా ఇత్యర్థః. రథ్యా రథం వోధాహ ఆశ్వా యస్య తం, రథం, ఆరురురో
రారోధుమిచ్ఛో, రుహేస్సన్నంతాచప్రస్యమి, అహ్నిం ప్రభోరహర్వతే హ్నూర్భస్య,
అగ్రే సరశీత్యగ్రసరీ పురస్సరీ, 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సత్తే' గతి ఉప్రత్యయః. బాహు
లకాదనేదంతత్వం. టిత్వాత్ జీవ, ప్రభి² దీప్తివేతి శ్రుతి భ్రాజ్జోపమా. తయా చ
సీతారామయోరత్యంతావిసాభుతత్వరూపం పస్తు వ్యభుత ఇత్యులంకారేణ వస్తుభ్యసి,
ఇంద్రవక్రావృత్తమ్. ౯౬

దాశరథీఇతి. దాశరథీ రామలక్ష్మణో చ, తం రథమానురుహాతుః ఆహ్వానంతీ.

యథేతి. సీతా, యథాయథా యేనయేన ప్రకారేణ, విష్ణుయాం ద్విత్యావసా.
రాఘవరాజధానీమయోధ్యం విహాయ త్యక్త్వా, వివినోత్సుకా వనవాసయాత్రోత్కం

తథాతథాఽజాయత యాతుకామా లంకాం వినా రాక్షసరాజలక్ష్మీః.

ఆబాలవృద్ధమనుగచ్ఛతి రామభద్ర

మేమా పురీ తదిహ మా ఖలు నిర్గుణా స్యామ్,

ఇత్యాదరాదివ ధరా బహుధా విధాయ

ధూళిచ్ఛలా నిజతనుం తమనుప్రతస్థే.

FF

నృపసుఖవిముఖేన స్వేన కాంతేన సాకం

దుహితరి విధిపాకాత్కాననాయ వ్రజంత్యామ్,

శితాఽభూత్, తథాతథా తేనతేన ప్రకారేణ, పూర్వవద్విర్భావః. రాక్షసరాజస్య లక్ష్మీః రావణస్యసామ్రాజ్యక్రీః, లంకాం వినా, లంకాం విహాయేత్యర్థః, 'పుష్కలినే' త్యాదినా పాక్షికద్వితీయా. యాతుం కామో యస్యాస్మా యాతుకామా గంతు మనాః, తుం కామమనసోరీ పీతి తుమునో మకారలోపః. ఆజాయత జాతా, తద్విన వాసమూలత్వాత్తదవసరణస్యేతి భావః. వృత్తముపజాతః.

FO

అబాలేతి. ఏమా,పురీ-అయోధ్యా, బాలాశ్చ వృద్ధాశ్చ బాలవృద్ధాస్తానభివ్యావ్య ఆబాలవృద్ధం, అభినిధావవ్యయాభావః. రామభద్రం ప్రయాంతం శ్రీరామమను గచ్ఛతి-అనుసృత్య గచ్ఛతి, తత్తస్మాత్కారణాదిహ జగతి, ఆహం, నిర్గుణా అననుసరణా ద్గుణహీనా, మాస్యాం ఖలు న భవేయం కిమితి కాకుః, స్యామేవేత్యర్థః. భక్త్యా-గౌరవేణ, సంగధర్మేణ వా, మహాదనుసరణస్య కర్తవ్యత్వాదితి భావః. ఇతి మత్స్యేతి. శేషః, ధరా భూః, ఆదరాత్ప్రేమవశాత్, నిజతనుం స్వకీయమూర్తిం, ధూళిచ్ఛలా ద్రజోవ్యాజాత్, బహుధా, విధాయ-బహుప్రకారం కృత్వా, తమను - శ్రీరామస్య వశ్యాదిత్యర్థః. ని. 'వశ్యాత్సాదృశ్యయో' రన్విత్యమరః 'అనుర్లక్షణ' ఇతి కర్త ప్రవచనీయయ్య క్తే ద్వితీయేఽతి ద్వితీయా, పురత ఇతి పాతే తస్య పురస్తా త్వితీయే జగా మేతి శ్రీయాన్వయాపాత్ప్రేక్షా వాచ్యా, వ్యంజకసద్భావాత్ సా చ ధూళిచ్ఛలాదితి ఛలతద్దేనానత్యత్వప్రతిపాదనరూపావహ్నవోజ్జీవిలేతి సంకరః, 'సమన్వప్రవిభృష్ట' ఇత్యా త్త సేవపద్. వసంతతిలకావృత్తమ్.

FO

నృపేతి. నృపసుఖవిముఖేన-రాజభోగవిరక్తేన, స్వేన స్వకీయేన, కాంతేన సా కం-ప్రాణనాథేన శ్రీరామేణ సహ, ని. 'జీవితేకః ప్రాణనాథః కాంతో రమణవల్లభా' వితి ప్రతాపమూర్తాండః. దుహితరి-స్వపుత్రికాయాం, విధిపాకాద్దైవ వివర్యాపాత్, కాననాయ - వనాయ, 'శ్రీయార్థోపపదస్య కర్తృణి స్థానిన' ఇతి చతుర్థి. వ్రజంత్యాం-

అకుశలమితి మత్వా సూనమహ్నియ థాత్రీ
పరిజనముఖబాష్పం పాంసుభిః పర్యహేత్.

౧౦౦

రామానుసార 1 రసనిర్గతహేతవర్గా

సంస్థానమాత్రగృహచత్వరంజమార్గా,

నిర్మక్తభోగభుజగత్వగిర యదేన

లక్ష్మీబహువ రఘుపుంగవంజభానీ.

౧౦౧

గ. అథ దశరథస్సంతోషపూర్వః పురాన్విర్జిత్య గత్వంతరాభా
వాత్తమేవ రామం సుమిత్రామూలం కన్యాయా లోకవిధములిక్రంతే

గచ్ఛంత్యాం నత్యాం, థాత్రీ సమమతి జననీ చ థాత్రీ జనన్యానులో విసుమిక్తుచమా
తృప్తితి విశ్వప్రకాశః. అకుశలమనంగళమితి, మత్వా, పరిజనముఖః-భృశ్యజనవచనోఽ
యో బాష్పః సేత్రాంఘ్రి, అహ్నియః పాంసుభిః-పరాగైః, పర్యహేత్-చరిహృ
తవరీ, పరిపూర్వాద్ధరలేద్ధుః సిద్ధి పృథ్విః. సునమిక్తుత్వేన-యోం. మునినివృత్తడ.

రామేతి. రామస్యానుసారణీ యో రసో రాగస్తేన నిర్గతః పారినర్గః - పుర
జననవహో యస్యాస్యా. ని. 'గుణే రాగే ద్రవీ రస' ఇత్యమరః. అత ఏవ సంస్థాన
మాత్రా అపేక్షితైర్వాపకీహ్వాః న తు తత్తదనుగుణం సంభ్రమాజ్ఞుంభితా ఇత్యర్థః.
తే గృహః చక్వరాణి అంగణాని రాజయార్ధాశ్చ యస్యాస్యా. ని. 'అంగణం చక్వ
రాణి' ఇత్యమరః. రఘుపుంగవానాం రాజభానీ - ప్రధాననగరీ. ని. 'ప్రధాననగరీ
రాజ్ఞాం రాజభానీతి కథ్యత' ఇతి ప్రతాపమార్తాండః. నిర్మక్తః శృక్తః భోగః కాయో
యయా సా తపోక్తా, యా భుజగత్వగి నిర్మగపట్టికా-నీచ, యదేన, లక్ష్మీ నిస్సారా,
కూన్యేతి యావత్. బహువ ని. 'భోగస్సుభేస్తాప్తవిభృతా పహేత్ ఫలకాయయో'
రిత్యమరః. ఉపమాంబకారః. వసుంతిలకావృత్తడ. ౧౦౧

అథేతి. అథ-శ్రీరామనిర్గమనానంతరం, దశరథః సాంతపూర్వజన-సావరోధవ
భూకస్యకో, పురాజయోధ్యానగరాల్, నిర్గత్య, గమ్యత ఇతి గతిః గంతవ్యజేకః
అస్యా గతిః-గత్యంతరం 'సుపు' పేతి వచానః. తస్యాభావదసంభవత్. ని. 'దేవో
పాయగమే గతి' రితి వైజయంతీ, తం రామమేవ, సుమిత్రం బహుకాలమూలం
యో, తతః, సుమంత్రేణ సారథినా, ఆక్రాంతో-ఉభయితః స్వంవనో రథో యస్య
తస్మిన్. ని. 'రథాంగస్వంవనో రథ' ఇత్యమరః, రఘునందనే, అలంకరణం దర్శన

సుమంత్రాక్రాంతస్యందనే రఘునందనే స్యందమానబాష్పప్రవాహో
మోహముపగమ్య భూమ్యాం పపాత. ౧౦౨

తతః పరిజనకృతాశ్వాసాల్లబ్ధసంజ్ఞాయ రాజ్ఞే కౌసల్యాసదన
మరోచత. ౧౦౩

²అథ ¹దాశరథిరహమహమికయా సంమూర్ఛన్తహజనౌఘదు
రవగాహతయా మందాయమాసస్యందనవేగస్సకలజనవివేకకోకనదం
మార్గం, ని. 'అలొకా దర్శనోద్యోతా'విత్తమరః 'ఋక్సూ' రిత్యాదినా సమాసాంతః
అతిక్రాంతే అతీత్య గతే సతి, స్యందమానబాష్పప్రవాహో విగళదశ్రుపూరస్పక్,
మోహం మూర్ఛముపగమ్య, భూమ్యాం, పపాత. ౧౦౨.

అ. తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ-తత ఇతి. తతస్తదనంతరం పరిజనై స్సేవకజనైః
కృతః విహితః య ఆశ్వాసమూర్ఛపగమోచితోపచారః తస్మాద్దేలోః, లబ్ధసంజ్ఞాయ
పునః ప్రాప్తచేతనాయ, రాజ్ఞే దశరథాయ, 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ' ఇతి చక్షుః.
కౌసల్యాయాః సదనం గృహం, అరోచత నివాసార్హతయా ఇష్టమభూత్, తద్గృహం
ప్రవివేశేత్సర్వః, ఏతేన రాజ్ఞః పూర్వం కైకేయ్యాగృహమేవ నియతనివాస ఇతి
సూచ్యతే. ౧౦౩

అ. తతః శ్రీరామవృత్తాంతమాహ-ఆధేతి. అథ, దాశరథిః శ్రీరామోఽసి,
అన్యోన్యం ప్రతిశ్రేష్ఠోఽహమిత్యభిమానోఽహమహమికా. ని. 'అహమహమికాతుసా
న్యాత్పరస్పరం యో భవేదహంకార' ఇత్యమరః, అహమితి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం
నిపాతితం. తస్య వీష్ణాయాం ద్విరుక్తిః సంజ్ఞాయాం కప్ప్రత్యయః, తయా, అహం
వ్రథమికయేత్సర్వః, సంమూర్ఛక్ సమ్మిళక్ యో మహాజనాఘః జహుజనసంఘః తేన
దురవగాహతయా దుష్ప్రవేశతయా, మందాయమానో మందీభవక్ స్యందనవేగో
యస్య స తథోత్తస్పక్, మోహస్తమ ఇవ-మోహ ఇవ తమశ్చేత్యుపమితసమాసః.
తేన మోహాంధకారేణ, నకలజనానామశేషజనానాం వివేకః కోకనదం రక్షోత్పలమివ
నఇవ చ కోకనదం. ని. 'రక్షోత్పలం కోకనద' మిత్యమరః. ముకుళయోక్, విశేషణమేత
త్సూర్యేఽపి యోజ్యం. తమసా నామ నదీ తస్మాత్పట ముపాగమత్ ప్రాప్, తథా సహ
నదీధితి హ్నుర్యోఽసి, చరమగిరితటమస్తాచలకూటమగమితి సంబంధః, ఆత్ర ప్రస్తుతా
ప్రస్తుతయో ద్దాశరథిసహనదీధిత్యోర్దుటశయన్నితి సమానధర్మే జోషమ్యస్య గమ్య

ముకుళయ స్తోహతమసా తమసాతటముపాగమచ్చరమగిరి తటమపి
సహస్రదీధితిః. ౧౦౪

ప. అవిష్కృతాపమటవీం భజతో జనస్య
కాకుత్స్థపాదవిరహఃసహసం భవస్య,
ఆస్తీర్నవన్తశయనాన్యభవన్ గృహణి
మూలస్థలాని తమసాతటభూమిపాణిమః.

౧౦౫

గ. అథ నిశీథే దాశరథిస్సమంత్రేణ సమంత్ర్య వంశిజన
త్వా ద్దీకం. 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం త సాహస్యే సుల్యధర్మణి, దోషమ్యం గమ్యతే
యత్ర దీపకం తన్నిగద్యత' ఇతి బాహుదాయే. తన స్మృతమహా నంత్యతే. ౧౦౪

అవిరి. అవిః ప్రలాభమావిభవశ్చ జీవినం యస్మిన్ కర్తవ్యే తస్యథా భవతి
తథా అటవీం భజతః ప్రవిశతః, కాకుత్స్థపాదవిరహాన్య శ్రీరామచరిత్రవిమోచన
న సహత ఇత్యనహమసాహ్వా పచాద్యగి, తస్మాననం యస్య, తస్య, ఆస్తీర్నివాన్తృ
తాని యాని పఞ్చాని తాన్వేవ శయనాని తస్మ్యా యేష తాని, తమసాతటభూమి
ణాం తమసానదీతీరదుహతరూణాం, మూలస్థలాని మూలప్రదేశాః, గృహణి మంటిరాణ్య
భవన్, లేపు విశక్రమురిత్యర్థః. † యద్యపి. ని. 'గృహణి పుంసీ చ భూమ్నీచి'
త్యమరః. తథాపి నపునకల్పే కవిరేవ ప్రమాణం. ఆత్ర మూలస్థలేషు గృహకర్తృసూచనా
ద్రూపకాలంకారః. ౧౦౫

అథేతి. అథానంకరం, దాశరథిః శ్రీరామః, నిశీథే ఆర్ధరాత్రే, ని. 'ఆర్ధరాత్ర
నిశీథా ద్వా'నిత్యమరః, సమంత్రేణ, సహ, సమంత్ర్య నిగ్రాహనిమగ్నరాన్విభాభ్య
గమిష్యామిత్యాలోచ్య, వంశిజనసంహతిః ప్రతాదితానుగతపూరవర్గస్య, విసతా
సందన మతిక్రాంతోఽలివితానందనః లేన, వైసలేయాధికజవినేత్యర్థః. 'అత్యాదయః
క్రాంతాద్యథే ద్వితియయే'తి సమానః, స్మృతదేశేన రథేన, కరణేన, వేదశ్రుతిశ్చ

1 శిఖరమ్.

† 'యద్యపి'త్యాది ప్రమాణ' మిత్యంశం వాక్యం చింత్యం. సుభాది వ్యవరవ్యా
ఖ్యానేషు పుంస్తే బహువచనాంత ఏవ గృహకర్తృ సపుంసకల్పే సర్వవచనాన్తోఽపి
త్యుక్తేః. ఉత్తరరామచరితే 'సివరముష్టిచరనా గృహణో గృహణి'తి. నూదవాఘ్నదయ
సప్రమనగ్నే, 'మణిప్రదీపై రతమాంసి గోమృతః ప్రవిశ్య రమ్యాణి సుహృద్దాని' ఇత్యాది
ప్రయోగదర్శనాచ్చేత్యాహుః,

సంహతిరతివినతానందనేన స్యందనేన వేదశ్రుతిగోమతీ¹నిష్ఠ్యందికానా
మనదీత్రయపరిష్కృతా మిక్ష్వాకవే మనునా దత్తాం వసుమతీమతీత్య
వివిధవనగహనవీరు త్త్యుణపటలపిహితరథతురగఖురముద్రయా పదవ్యా
గంగాతరంగసంగమూలం గగనగంగాలింగితశృంగం² శృంగిచేరపురా
లంకారమింగుదీపాదపముపాగమత్. తత్ర.

౧౦౬

ప. దృష్ట్యా రామమనేకజన్మరచితైర్దృశ్యం శుభైః కర్తృభిః,

గోమతీ చ నిష్ఠ్యందికా చేతి నామాని యస్య తత్తతోక్తం యన్నదీత్రయం తేన పరి
ష్కృతాం, వేదశ్రుతిగోమతీనిష్ఠ్యందికాఖ్యాభి స్తీసృభిర్నదీభిర్భూషితామిత్యర్థః, 'సం
పర్యుపేభ్యః కరోతే ర్భూషణే సమవాయే చేతి సుడాగమః, తథా, ఇక్ష్వాకవే రాజ్ఞే,
మనునా పితౄ వైవస్వతమనునా, దత్తాం, వసుమతీం భూమిం, శోనలదేశమిత్యర్థః, అతీ
త్యాతి క్రమ్య, ఏలేనాస్య రాజ్యఃత్వ్యం తృణీకారస్సూచ్యతే. వివిధాని నానాప్రకారాణి
వనాని సజ్జ్వరయోగ్యాని గహనాని దుష్ప్రవేశాన్యరణ్యాని చ లేఖ వీరుధాం లతానాం
తృణానాం చ పటలేన జాలేన పిహితా ఆచ్ఛానితా ఆనుపలభ్యమానేతి యావత్, రథ
తురగఖురముద్రా రథాశ్వఖురస్యాహ్ యస్యాం తయా, పదవ్యా మాగ్నేణ, కృతీయా
విధానే 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానా తృప్తీయోపపత్తిః. గంగాయా భూతలవాహిన్యా
మందాకిన్యాః తరంగై రూర్తిభిః సంగతం సంక్లిప్తం మూలం యస్య తం, గంగాతీరరుచా
మిత్యర్థః, ఏలేనాత్వంతపవిత్రతా సూచ్యతే. తథా గగనగంగాయా ఆకాశగంగాయా
అలింగితమాక్లిప్తం శృంగమగ్రభాగో యస్య తమిత్యైన్న త్యాతిశయోక్తిః, శృంగిచేర
పురస్య గుహనగరస్యాలంకారమాభరణభూతం, శోభావహమిత్యర్థః, ఇంగుదీపాదపం
తాపసతరుముపాగమత్, తస్మై ప్రదేశమశిత్రయదిత్యర్థః, ని. 'ఇంగుదీ తాపసతరు'
రిత్యువరః, తత్ర తస్మిన్ తరుమూలే.

౧౦౭

దృష్ట్యేతి. నిషాదా వనగోచరా జాత్యంతరా ప్రేషా మధిపా రాజా గుహా, అనేక
జన్మరచితైః, జన్మాంతరసహస్రాచరితైరిత్యర్థః, శుభైః, కర్తృభిః ప్రతనియమోపవాసాది
సత్కృత్యైర్దేతుభి ర్దృశ్యం సాక్షాత్కరణీయం, రామం, దృష్ట్వా, తథా, మాతూః
కై శేమ్యాః, వరద్వయా త్సూర్యోక్తా ద్వరయ్యగ్నాజ్ఞేతోః, ఉపసతాం ప్రాప్తాం, వైఖాన
సానాం వానప్రస్థానాం సంబుధీనీం వైఖానసీం, తస్మేదమిత్యర్థః. టిడ్డాణాఞ్ఞిత్యాదినా
జీవ్. వృత్తిం చ, జటావల్కలధారణకందమూలాద్యశనవనవానవ్యాపారం చేత్యర్థః,

శ్రుత్వా మాతృవరద్యయాదుపనతాం వృత్తిం చ వైఖానసీమ్,
అత్యుజ్జ్వలభితహన్వశోశజనితైర్బాహ్యైర్మైత్రిమదాభవ
శ్శీతాశీతగుణాన్వితైరనిరతైస్సంస్మృతైఃకృతైఃపఠితైః. ౧౦౭

గ. సోఽయం ¹ప్రియసుమన్యుఃసా సుమాసాద్య కృతాంజలిరంజ
సా రఘురాధమసుసాధితవాక్. ౧౦౮

దేవ, పితృనియోగ ప్రవణాంశోరణమపి భవంతం ²విజ్ఞాన
ని. 'వైఖానసో పనేవాసీ చనవ్రథ్యై తావత్' ఇతి యోగినిః, శ్రుత్వా, అత్యుజ్జ్వలభితా
భ్యాం అత్యుత్కటాభ్యాం హన్వశోభ్యామనందవిమదాభ్యాం జనితైః, శ్రీరామవర్మ
నాల్ హర్షః వనవాసశ్రవణాచోభ్యే ఇతి చ వివరితః. అశవినశీతశీతగుణాభ్యాం శీతోష్ణ
గుణాభ్యాం అన్వితైస్సమతైః, హన్వశతాన్విష్టిశగుణాన్వికర్షణ శోశజనితైః శీతగుణాన్వి
తత్వమితి వివేకః, అనిరతైస్సాంశ్రుతైః, సంస్మృతైః, పఠితైః, విద్యుత్సవదనః,
'సంస్మృతగాత్ర' ఇతి పాఠాంతరం. ఆసః. శ్రీరామవర్మననివాసశ్రవణజనితానందవిమ
దాభ్యాం శీతాశీతగుణాన్వితాన్వశ్రుత్యావర్తయదిశ్చర్మకైః. అశవిన యుగా శ్రమమన్వయా
త్ప్రమాదరనామా యథాసంఖ్యాలంకారః. కాన్డూలవిక్రీడితం వృక్షమ్. ౧౦౯

న ఇతి. సోఽయం, ప్రియసుమన్' ప్రియమిత్రం, 'సుమాన్యుః' మిత్రా
మిత్రయో' రితి నిపాతః. గుహస్ససుమాద్య సమీపమాగత్య, కృతాంజలిరదితకర
సంపుటస్య, దినయలక్షణమేతత్, 'అంజసా యుగాధ్యక్ష', న త్వదవాగతయత్కర్మకైః,
ని. 'తత్వేత్వద్ధాంజసా ద్వయ' మిత్యుచరః. రఘురాధం శ్రీరామమనుసాధితవాక్
యాదితవాక్, ప్రార్థితవానిత్యర్థః, 'నాభౌ యచ్చాయా' మితి ధాతోః క్రవకు
ప్రత్యయః. ౧౧౦

అ. తత్ప్రకారమేవ వివరివ్యన్నాదా తావత్సవినయమందిక్కురోరి.
దేవేతి. హేదేవ స్వామి, పితృనియోగప్రవణం పితృజ్ఞాపరశంత్రమన్తగరణం
యస్య తం, తథోక్తమపి, అనివార్యనిశ్చయమసీత్యర్థః. భవంతం ప్రతి. విజ్ఞానయతు
వక్తవ్యార్థం కథయతుం, అజ్ఞాతా అవిదితా బానవదానాం జనపదాసీనాం సామర
జనానాం రీతిశ్చైవ యస్యాస్యా, తథోక్తా, సామరసాధారణీత్యర్థః, భారతీ సరస్వతీ
మాం, ముఖరయతి ముఖం వాగస్యాస్తీతి ముఖరో రంతరభాషి సఖముఖమంతే

1 'ప్రియ' ఇతినాన్విత్యదిత్. 2 నిజ్ఞానమితి. 3 రక్తరశనఖముఖజ్ఞాత్యర్థ
ఉపసంఖ్యానం, ఇతి, కా.

యితో¹ మజ్జాతజానపదరీతిర్భారతీ మాం ముఖరయతి.

౧౦౯

అ స్త్రోతదనివార్యవీర్యోద్భటభటదుర్గవర్గయు క్తమనుషక్తభో
గ్యజాతమంధరం మంధ రాహృదయతో² దావహమస్తదీయం రాజ్యమ్

³తదిదమనిదం ప్రథమప్రవృత్తం పరిగృహ్య కించిదనుగృహ్య
⁴చ పరిజన⁴యోగ్యభాగ్యభాజనమముం జనం స్వయమముంచన్నేవ

భోరో⁵వక్తవ్య' ఇతిరప్రత్యయః. ని. 'దుర్దుభే ముఖరాబద్ధముఖా'విత్యమరః, * తత
స్తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లట్. ముఖరీకరోతి, వ్యాహరయతీత్యర్థః. అతో విజ్ఞాపయా
మితి భావః.

౧౦౯

అ. సంప్రతి యద్విజ్ఞాపనీయం తదాహ - ఆస్తీతి. అనివార్యవీర్యోద్భటా అనతి
క్రమణీయవరాక్రమేజ్ఞుంభితా భటా వీరయోధా యస్మిన్ తథోక్తే, యో దుర్గ
వర్గః గిరిదుర్గాదిగుప్తిస్థాననివహః లేన యుక్తం సంగతం, దుర్గేక్యత్ర దుఃఖేన గమ్య
లేతలేతి విగ్రహః. 'సుదురోరధికరణే' ఇతి గమేర్దః. ఇత్థంభూతస్యైవ రాజ్ఞా
మాశ్రయణీయత్వాదితి భావః, తథాహ మనుః. 'ధనుర్దుర్గం మహీదుర్గమష్టుర్గం,
వార్షమేవ చ, పృథుర్గం గిరిదుర్గం వా సమాశ్రిత్య వసేన్నువసే' ఇతి. తథా అను
షక్తమనపాయు యద్భోగ్యజాతం స్రక్చందనాదిభోగార్హవస్తువిశేషసమ్మిధిః. లేన
మంధరం నిర్భరం, పరిపూర్ణమిత్యర్థః, ఏవంభూతస్యైవోపాదేయత్వాదితి భావః. తథా
మంధరాయాః యుష్మద్రాజ్యాభిషేకవిఘాతకారిణ్యః కైకేయీదాస్యః, హృదయతో
దావహం మనోవ్యభాకరం, వితద్విఘటనే తస్యా అనధికారాదితి భావః. అస్తదీయ
మస్తత్సంబంధి, 'త్యదాదీని' చేతి పృథ్వసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధాచ్ఛః, వితద్రాజ్యమయం చేత
ఇత్యర్థః. ఆస్తి వర్తతే.

౧౧౦

అస్తు ప్రస్తులే కిం తత్రాహ - తదితి. హే రామ; భవాన్, ఇదం ప్రథమం
ప్రవృత్తం ప్రవృత్తిః స్రాక్షీర్యస్య తదిదం ప్రథమప్రవృత్తం తన్న భవతీత్యనిదం
ప్రథమప్రవృత్తం. చిరస్రాప్త్యై అమాతనమిత్యర్థః. ప్రవృత్తమితి భావే క్తః. పూర్వం
యదాకదాచిదపీదృశ్యసారాజాపరిపాలితత్వాదితి భావః. తత్సారో⁶క్తప్రకారమిద
మేతద్రాజ్యం, పరిగృహ్య స్వీకృత్య, తథా, అముం జనం, మామిత్యర్థః, పరిజనస్య
భృత్యవర్గస్య యోగ్యమర్హం యద్భాగ్యం భాగధేయం తస్య భాజనం పాత్రం;
కించిదీవత్, పూర్ణానుగ్రహస్యానర్హత్వాదితి విషయోక్తిః అనుగృహ్య, భృత్యలేన

1 అజ్ఞ. 2 తదిదమనిశం. 3 'చ' ఇతికృచిన్నాస్తి. 4 యోగ్యభజనమ్.

1 తాతాదేశం దేశేఽస్మిన్ విస్మయమనీయమభివమునిబ్బుగదే మన్వాసీ సందర్శనేన మందాయమానజననీజనవియోగదర్శనోన్మోహితః దశరథ కథితాస్సమాస్సమావయతు భవానతి. ౧౧౧

ప. తస్మిన్నిథం ప్రార్థనాభాజి సభాశ్రి
ప్రత్యాదభ్యా రామభద్రః ప్రయోక్తోఽఽ,
మాతుర్వాక్యకావ్యల్ప-లేనాన్యథా మి
గాత్రం యోత్రప్రక్రియాం నాన్వేషితి. ౧౧౨

నియుజ్యేశ్వర్యః. తథా, తాతాదేశం మునిబ్బుల్లన మమాశ్రయశ్చేదనియోగం విశ్వ నియోగమిత్యర్థః. స్వయమముంపన్నబగిత్వబస్మిన్, విస్మయమనీయ అశ్చ్యుత్వగతః అనుభవ ప్రవస్సానుర్థ్యం యస్య తత్తాదృశం మునిబ్బుగదే అస్మిన్ తస్మిన్, గుంగానీరప్తేవా స్యాత్వంతపుణ్యశ్రీత్ర త్యాన్నిరంతరమనశచ నిష్ఠానిబాధాప్యేక ఇత్యర్థః. ఏనేన సమావాస యోగ్యసంపన్నతయా నివాసార్హతా సూచ్యతే. అస్మిన్, జీవీ జనవనే, మందాసీనం దర్శనేన హేతునా, మందాయమానా మంగిభవంతీ జననీబావియోగదర్శనా మాశ్చ్యవర్గ విశ్లేషజనితమిదో యస్య నః తథోక్తస్యైవ లాగింవసీత్వాక్షగంగాయా ఇతి భావః. తేన మాతృనామాతృంతపదిత్రతా సూచ్యతే. దశరథేన కథితాః నిర్దిష్టాస్సమర్థకసంఖ్యాకా సృమాః వత్సరాకా, సమావయతు అతివసాయతు, ఇత్యనువాధిశంసతి పూర్వేణ సంబంధః. సంపూర్వాదాపిత్వే జీవి ప్రార్థనామోగం లాభి శీష ప్రథమః, ని. 'సంప త్సరో వత్సరోఽర్థో వాయవోఽస్త్రీ శరభృమ' ఇత్యుతుర్యః. ౧౧౧

తస్మిన్నితి. సభాశ్రి మిత్రే, తస్మిన్ సుహీ, ఇత్యనునేన ప్రకారేణ, ప్రార్థనాభాజి ప్రార్థనా కుర్వతి సతి, రామభద్రః, ప్రయోక్త్య ప్రయవచనేన, అన్యథా, తస్య మనః క్షేతస్యాదితి భావః. ప్రత్యాదభ్యా-ప్రత్యాభ్యాశబ్దా, తతప్రార్థనాం నిరాశృతవా నిత్యర్థః. కిమితి. మాతుర్వాక్యకా కై కేయినియోగపదనాన్, అత్ర మాశ్చ్యగ్రహణం కిమ్మిద్దోషత్వప్రకాశనార్థం, వల్ప-లేనాన్యథం, మునిచేదభాగిత్యర్థః. మి మమ, గాత్రం శరీరం, యోత్ర ప్రక్రియాం యత్రి యోగిదత్తకారం, రామచేదమిత్యర్థః, గృహీతు మితి శేషః. నార్హతి, యోగ్యం న భవతిత్యర్థః. గృహీతం న దరిశ్యతేతి న్యాయా ద్గృహీతపరిత్యాగస్య అవచితత్వాదితి భావః. ఇతి ప్రత్యాదభ్యాదితి పూర్వేణ సంబంధః. కాలినప్పత్తమ్. ౧౧౨

గ. తత స్తదనురోధేన రోధ స్తరోరధస్తాత్సుమంత్రే నియంత్రిత 1 రథే దాశరథ్యోరాతిథ్యం సమధువర్కం కర్తుమివ మందమంద మరవిందబృందస్యందమానమకరందబిందు సందోహావాహిని వాహి నీతరంగమరుతి వాతి కాననగమనావస్థాం కాకుత్స్థస్య ప్రేక్షీతుమక్ష మాయామివ క్షౌభృతి చరమే తిరోహితాయామహ్నిమధిదేవతా

తత ఇతి. తతః ప్రత్యాఖ్యానానంతరం, తదనురోధేన గుహానువర్తనేన, రోధ స్తరోర్ధంగానదీతటరుహస్య, కస్యచిద్వృక్షస్యేత్యర్థః. అథస్తాదధఃప్రదేశే, సుమంత్రే, నియంత్రితరథే నియమితరథాశ్వే సతి, దాశరథ్యో - రామలక్ష్మణయోః మధు వర్కః మధుగుడాదిమధురవదార్థమిశ్రితం పూజ్యానాం దేయద్రవ్యం లేన సహ సమధువర్కం, ఆతిథ్యమతిథిసత్కారం, కర్తుమివేతి ఫలాత్ప్రేక్ష. అరవిందబృందా దబ్జవందాల్ స్యందమానం ప్రసవంతం మకరందబిందుసందోహం పుష్పరసశీకరనికు రుంబం వహతీతి తథోక్తే, వాహినీతరంగమరుతి - గంగాతరంగమరుతే, మందమందం మందప్రకారం 'ప్రకాశే గుణవచన'స్యేతి ద్విర్భావః. కర్తృధారయనద్భావాత్సుసోఽఖం. విలేన వైత్యమాంస్యసౌరభ్యసంపత్తిరుక్తా. వాతి ప్రసరతి సతి. వాతేశ్వత్వ ప్రత్యయః. 'వహతీ'తి సాతే, వహతి ప్రవర్తమానే సతి, తదా, కాకుత్స్థస్య శ్రీరా మస్య అత్రైకవచనగ్రహణం తస్మైవ ప్రాధాన్యాదిత్యవగంతవ్యమ్. కాననగమనా వస్థామరణ్యయాలాదుర్దకాం, ప్రేక్షీతుం ద్రష్టుమక్షమాయామసహమానాయా, మిత్యు త్ప్రేక్ష. అహ్నిమధిదేవతాయామహఃసతే, చరమే క్షౌభృతి అస్తాచలే. ని. 'అస్తస్తు చరమక్షౌభృ' దిత్వమరః. తిరోహితాయామంతర్హితాయాం సత్యాం, సూర్యే ౭ స్తం గతే సతీత్యర్థః. రామశ్చరమాం పశ్యమాం. సంధ్యాం, సముపాస్య. సాయం సంధ్యావందనం కృత్వేత్యర్థః. తస్మాం పూర్వోక్తానూం, తరుమూలభువి ఇంగుడి వృక్షాధఃప్రదేశే, లక్షణేన, పరికల్పితం విరచితం, పర్ణతల్పం పర్ణమయశయ్యాం. ని. 'తల్పం శయ్యాట్టదారేష్వి' త్యమరః, అభజత ప్రాసత్, తత్ర సంవివేశేత్యర్థః, అత్ర సకలలోకవంద్యమానచరణారవిందస్యాసి భగవతః శ్రీరామస్య సంధ్యావందనాచరణం లోకే సంప్రదాయప్రవర్తనార్థమిత్యవగంతవ్యమ్. తదుక్తం భగవతా గీతాసు. 'లోక సంగ్రహమేవాఽసి సంవశ్యక్ కర్తుమర్హసి, యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్రదేవేకరో జనః, స యత్ప్రమాణం కురుతే లోకస్తదనువర్తతే' ఇతి. అథవా, 'అహరహ

యాం సంధ్యాం చరమాం రామస్సముపాస్య తస్మాన్ తరుమూలభువి
లక్ష్మణవరికల్పితం పర్ణతల్పమభజత. ౧౧౩

ప. రామే విదేహసుతయా తరుమూలసంజ్ఞ

మంతగపురం విశతి లక్ష్మణసౌనిసల్లమి,

నిధ్యాయ తం నియమితామిత బాష్పవృష్టి

ర్షిద్రాం నిరస్య నిషసాచ నిషాదనాథః.

౧౧౪

వృతీతాయాం విభావర్యా¹మర్వ్యమమరీచిమూలభారిణి పూర్వో

స్పంధ్యాముపాసీతే' త్యానినకలకాస్తాభిజ్ఞస్య నమస్తభర్తాచరణతిత్సరస్య నీలావిగ్రహ
ధారిణి శ్రీరామస్యాయురారోగ్యాదిసంశ్రేయః ప్రవర్త్యాత్సగభ్యుపసంసరి యుక్తమీ
వేతి ద్రష్టవ్యమ్. తథా చ మహాభారతే, 'పితామహా విశ్వోఽన్యస్త్యై మూర్తిం
తామత్సరస్థ హ, సా ప్రాతస్సాయమాగత్య సంధ్యానూపిణ వర్తతే. ఏతాం
సంధ్యాం యతాత్మానో యే తు దీర్ఘముపాసతే, దీర్ఘాయుషో భవిష్యంతి సీరుషా హండు
నందశేలి. ౧౧౩

రామణి. రామే, విదేహసుతయా - ప్రదేహ్య, సహస్యర్థః, అశ్ర సహస్యర్థకా
ప్రయోగేఽపి తనర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృట్టి' యూనే' తి సూక్రనిర్దేశాదేవ భావకా
త్సహస్యర్థకానామప్రయోగేఽపి 'సహము' డైప్రధాన' ఇతి సహస్యర్థే శృతీయ. లక్ష్మణ
ఏవ సౌనిదల్లః కంఠుకీ దావారిణో యస్య శక్, సౌమిన్రిశృతవరీక్షణమిశ్యర్థః. ని.
'సౌనిదల్లః కంఠుకీ' ఇత్యమరః, తరుమూలం వృక్షాభిప్రదేశ ఇతిసంజ్ఞా యస్య తం,
తద్రూపమిత్యర్థః. అంశగపురం శుద్ధాంతం, ప్రవిశతి ప్రవిష్టపతి సతి, నిమిషసాగో
గుహః, తం తథాభూతం భూతలకాయనం, నిధ్యాయ స్పృష్టాన్, ని. 'నిర్వర్తనం తు
నిధ్యానం దర్శనాలాకశే ఓణ' మిత్యమరః, నియమితా అంతర్నిరుద్ధా అమితా అవి
చ్ఛిన్నా, బాష్పవృష్టిరశ్రునంపాతో యేన సః త్సోక్తస్య, శ్రీరామమర్దకాదర్శనేన
రోదనప్రవృత్తావపి అమంగలభియా గళవిరుద్ధలోచన ఇత్యర్థః, నిద్రాం, నిరస్య-త్యక్త్యాన్,
నిషసాచ, లక్ష్మణసల్లాపతాపవృత్తేణ జాగ్రదేన శత్రోఽవిష్టవానిత్యర్థః. వసంతతిలకా
వృక్షమ్. ౧౧౪

వృతీతాయామితి. విభావర్యాం - రహస్యాం, ని. 'విభావరీ శమస్వీన్యా రజనీ
యామినీ తమా' త్యమరః, వృతీతాయాం అపగతాయాం సత్యాం, పూర్వోద్విధరమా

1. అర్వప్తి మరీచిచిమూలావారిణి.

ర్వీధరమూర్ధ్ని విరచితజటాబంధా దాశరథీ భాగీరథీకచ్ఛమగచ్ఛ
తామ్. ౧౧౫

తత్ర రామః ప్రహృష్టచేతాస్సీతామాచష్ట. ౧౧౬

ప. మేధ్యాశ్వమార్గపరిమార్గణ సంభవస్య

దివ్యాషధీం కపిలకోపమహాజ్వరస్య,

తాతానుతర్పణపచేలిమభాగధేయాం

ధ్ని ఉదయాచలశిఖరే, ని. 'ఉదయః పూర్వవర్వత' ఇత్యమరః, అర్యష్టసూర్యస్య మరీచిమాలా కిరణవక్షీః తాం చిభర్తితి అర్యమచరీచిమాలభారీ. తథాభూతే, స తీత్యర్థః, సూర్యకిరణప్రసరణానంతరమితి యావత్. 'ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూల భారీ'వ్యితి ప్రాస్యః. దాశరథీ రామలక్షణో విరచితః విహితః జటానాం బంధః వట పృక్షతీతైర్ద్రగ్ధనం యాభ్యాం తా. సీతయా సహ, భాగీరథీకచ్ఛం గంగాతీరమగచ్ఛ తాం ప్రాప్తవంతే, ని. 'జలప్రాయమనూపం స్యాత్సుంసి కచ్ఛస్తథావిధ' ఇత్యమరః.

తత్రైతి. తత్ర భాగీరథీకచ్ఛే, రామః ప్రహృష్టచేతాః, తద్దర్శనేనాత్యంతసం తుష్టాంతఃకరణస్యౌ. సీతామాచష్టావచత్. ౧౧౬

అ. తదేవాచా.—మేధ్యేతి. మేధ్యః పవిత్రః, యద్వా 'ప్రజాపతిరశ్వమేధ మస్యజత. యో మేధాయా లభ్యతే. ఆకాసానా మేధపతిభ్యం మేధ' మిత్యాది శ్రుతౌ దర్శనా న్నేధశబ్దో యాగపదనః, యథా, 'త్వమేవ పితృమేధః' ఇతివత్, ని. 'మేధః క్రతౌ మతౌ మేధే'తి విశ్వశ్చ, తథా చ మేధే సాధుచేధ్యః 'తత్ర సాధు' రితి యశ్చిత్త్యయః, అథవా మేధార్హః మేధ్యః 'తవర్హ' మితి యశ్చిత్త్యయః, స చాసావశ్వశ్చ అశ్వమేధీయాశ్వ ఇత్యర్థః. తస్య మార్గపరిమార్గణే వర్తాన్వేషణే సంభవః ఉత్పత్తిర్యస్య తస్య, కపిలకోపమహాజ్వరస్య కపిలమునిశ్రోధరూపమహామయస్య, దివ్యా షధీమసాధారణోషధీభూతాం, తదుపశాంతికరీమిత్యర్థః. తథాతాతానుతర్పణేనాస్త్ త్సూర్వదివ్యసంతర్పణేన పచేలిమం పరివక్ష్వం భాగధేయం భాగ్యం యస్యాస్తాం, పరోపకారాచరణోపయోగితయైన జన్మసాఫల్యసంభవాదితి భావః. పచేలిమేత్వత్ 'కర్తకర్తరి' 'కేలిమరఉరసంఖ్యాన' మితికేలిమరప్రీత్యయః, భగవతీం పూజ్యాం భాగీ

'తాతానువర్త' నేతి పాతే తాతస్య పూర్వపురుషస్య భగీరథస్య కర్తృణః అనువర్త నేనానుసరణేన పచేలిమం భాగధేయం భాగ్యం యస్యాస్తాం, భగీరథకర్త కానుసరణే న గంగాపుణ్యప్రభావః ప్రకటిత ఇతి భావః. 1 దుర్భయస్య.

భాగీరథీం భగవతీం శరణం భజామః.

౧౧౭

గ. తదనంతరం రామస్సంత్యజనవారితసుమంత్రస్ససౌమిత్రి
ర్నంగళాని ప్రార్థయమానయా తయా మైథిల్యా సహ గుహేనానీతాం
నావమాదురోహ.

౧౧౮

స ఏష నిషిధ్య నిషాదాధిపతీరసుగమసమపి తూర్ణమేవ 1 ని
స్తీర్ణసురసరితూర్పరసంపూర్ణసస్త్వే నన్వాభిధానే జనపదే కృతపద
రథీం గంగాం, శరణం, భజామః ప్రాప్నుమః, యతోఽన్తస్కీలమహస్తరేణ భగీరథీ
నేంద్రపరిముపితాశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమదయే కామిలీ హనతి దగ్ధానాం విభాణాం
నన్దజ్ఞోకప్రాపణాయావతారితా కార్యసిద్ధిం కృతవతీ ఆతో భాగీరథీనామ్న ఇయం
వ్యవక్రియతే. తస్మాదస్తావమపి శరణగతానాం కార్యసిద్ధిం కరిష్యమీతి కృపావం యుక్త
మేవేతి భావః. స్వ స్తోత్ర రూపకాలంకారః. చందోరీతి కావ్యత్వం. ౧౧౭

తదితి. తదనంతరం భాగీరథీభజనానంతరం, రామః, సాంత్వనపర్యంతే ప్రియోక్తి
భిరేవ వారితః త్వం పునరయోధ్యం ప్రతి యాసీతి నివర్తితః సుమంత్రో యువ సః
తథోక్తః. ఆత్ర సాంత్వగ్రహణం తన్వనభేదసంగాసార్థమిత్యవగతవ్యం. ససౌమిత్రి
స్ఫుటక్షణస్సక్, మంగళాని, 'పుత్రో దశరథస్యామం మహారాజస్య' ధీమతః, నిదేశం
పారముల్లేమం గంగే త్వదభిరక్షిత' ఇత్యది శ్రీరామాయణోక్తగ్రహణానీత్యర్థః,
ప్రార్థయమానయా యాచమానయా, ని. 'యోష్ణామౌమభిరూతే చ ప్రార్థనా కథ్య
తే యుక్తై' రిత్యభిధానాత్, తయా అనుపుత్రనూ, మైథిల్యా సహ జానన్య సాకం,
గుహేన, అనీతాం, భృత్యద్వారా ప్రాసితామిత్యర్థః. నావం తగిమాదురోహ అధిష్ఠ
తవాక్, ని. 'స్త్రియాం నౌస్తరణీస్తరి' రిత్యమర్య.

౧౧౮

స ఇతి. యో నావమాదురోహ స ఏష రామః, నిషాదాధిపతీర్ణహస్యాపి,
సుమంత్రానుసరణనిషేధసముచ్చయార్థక' ఇయమపిశబ్దః, ఆనుగమనమనుసరణం, నిషి
ధ్య, త్వయా సమ్యగ్భక్తి ప్రదర్శితా అతప్రయత్నైవ వసేతి నివార్య తూర్ణం షీ
ప్రమేవ, విలంబేఽంతరాయస్యాదితి భయాదితి భావః. నిస్తీర్ణసురసరితూర్పరః
విలంబితగంగాప్రవాహస్సక్, సంపూర్ణసస్త్వే, ప్రియమివకలసన్మృగమృగ్ధ ఇత్యర్థః,

¹శ్చలలక్ష్యవేధనచతురశ్చతురో మృగాన్నిహత్య కుత్రచిద్వనస్పతి
మూలే నిశామనైషీత్. ౧౧౯

అన్యేద్యుర్వన్యేన పథా ప్రయాతాస్తే ²ప్రయాగే ³ప్రతా
యమానహోమధూమప్రాగ్భారం భరద్వాజాశ్రమమాశ్రయంతః.
పశ్చాదభివాద్య తమమందహర్షం ⁴మహర్షిమనేనాదిప్తవర్తనా వైకర్త
సీపూరోపప్లవం ప్లవేన వైణవేన నిస్తీర్య శమధనజనసన్నిధానశమిత
వత్సిత్యభిధానమాఖ్యా యస్య తస్మిన్, జనపదే దేశే. ని. 'సీపృజ్జనపదా' దేశవిష
యా' విత్యమరః. కృతపదః ప్రవిప్త ఇత్యర్థః. చలలక్ష్యవేధనచతురశ్చంచలశరవ్య
ప్రహరనిపుణః. అతఏవ చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, మృగాన్ వరాహాదీన్, నిహత్య
ప్రహృత్య, క్షత్రధర్మత్వేనానిషిద్ధత్వాదితి భావః, కుత్రచిత్కన్తింశ్చిద్వనస్పతి
మూలే వృక్షాధః ప్రదేశే, నిశాం రాత్రిమనైషీత్, వ్యగమయత్, మత్స్యైభిధాన
ఇతి ప్రామాదికః పాతః, ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే. 'తతస్సమృద్ధాన్ శుభసస్యకాలి
నః క్షణేన వత్సాస్తుదితానుపాగమత్, తా తత్ర మాత్వా చతురో మహీమృగాన్
వరాహమృశ్యం పృషతం మహారుదు' మిత్యాది. ౧౧౯

అన్యేద్యురితి. అన్యేద్యురవ్యస్తిక్ దినే 'సద్యః' పరు' దిత్వాదినా నిపాతత
మవ్యయం, ని. 'అద్భుతావ్నిభ పూర్వేహీన్' త్యాదా పూర్వోత్తరావరాత్. ని.
'తథాధరాన్యాన్యతరేతరాత్మాచేద్యురాదయ' ఇత్యమరః, లే సీతారామలక్షణాః,
వనే భవో వన్యస్తేన పథా ఆరణ్యకవర్తనా, ప్రయాతాః ప్రథితాస్సంతః, ప్రయాగే
ప్రయాగాఖ్యే పుణ్యక్షేత్రే, ప్రతాయమానః స్వయం ప్రతన్యమానో వ్యాప్నువాన ఇతి
యావత్, తనోలే కర్త కర్తు యకి లటశ్శానచి ముమాగమః, 'తనోలేర్వకీతి' అనునా
సికస్య వైకల్పిక ఆకారః. హోమధూమప్రాగ్భారో హోమధూమసమూహో యస్మిన్
తం, హవ్యగంధిధూమానుమేయమిత్యర్థః, ప్రాగ్భారశబ్దస్సమూహే రూఢః. భరద్వా
జాశ్రమం భరద్వాజాఖ్యమహర్షే ప్రహవనం, ఆశ్రయంతః ప్రాప్నువంతస్సంతః, ఆమం

గంగాయమునయార్చ్యే ప్రయాగప్రదేశో వత్సదేశః, తతః పశ్చిమభాగే
పాంచాలః, యమునాదక్షిణదేశే కూరసేనః, తస్మాత్పశ్చిమతో మత్స్యదేశః, ఇతి, ఇత్థం
జేశవ్యవస్థాయా దృశ్యమానత్వాస్తత్స్వానితి పాతః ప్రామాదిక ఇతి శ్రీరామాయణా
యోధ్యాకాండ త్రిపంచాశనర్ధవ్యాఖ్యానే గోవిందరాజేదు.

1 చలలక్ష్య. 2 ప్రభాతే. 3 ప్రతీయమాన. 4 శ్రయంతః. 5 మహర్షిజనేన.

1 శాత్రవసకలసత్వ 2 చరిత్రవిచిత్రం 3 చిత్రకూటాచల 4 మథజా. ౧౨౦

ప. అనుజరచితపద్ధాగారహృద్యమ సూద్య
త్పరభృత రగశచంచత్పంచక్ష్మ రంచితాసు,
జనకదుహితృయోగాజ్ఞాతసాకేతసౌఖ్య
శ్చిరమరమత రామశ్చిత్రకూటసలీషు.

౧౨౧

దహర్షం నిజాగమనాదమంజరి అనల్పః హర్షః అనంబో యుష్మత్తం. మహర్షిం ఋషి శ్రేష్ఠం, తం భరద్వాజం, అభివాద్య సమన్యుత్య చ, రామస్వయం తాతగ్రహణైః ఊర్వియరూపేణాచర్త్య త్వత్ 'యుష్మదాచరతి శ్రేష్ఠ' ఇత్యుత్తరగాత్ ఊర్వియ మర్యాదాం ప్రవర్తితవానితి సూచితం. అపేన మహర్షిణా, అప్యం యుష్మద్భ్య చిత్ర కూటమార్గ ప్రేన, వికర్తనస్య సూర్యస్వాద్యక్షం ప్రకర్తనీ యమునానదీ 'తస్యాపత్య' మి త్యుత్. 'టిడ్గాణ' ఖిత్వాదితా జీవ. తస్యా పూరః ప్రవాహ విస ఉపస్థాప ఆహత్ తం, మార్గనిరోధకత్వాదితి భావః. ని. 'గాలింశి మార్గశనయో యమునా శనునస్య నే' త్యమరః, 'వైరాజేన పేణమయేన, వైరశోడు' నీన, ని. 'ఉదుపం శు భవణ గాల' ఇత్యమరః. నిస్తీర్య తీర్త్యా, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం చ విస భనం యేహం తే శమభనా మహర్షయస్త విం బహు లేహం సంనిధానేన సాన్నిధ్యేన శమితశాత్రవాణి ప్రశాంతవైరాణి యోని సకలవత్త్వాని గోప్యహా)నిమనద్రబంతః లేహం చరిత్రేణాస్మోన్యసాహచర్యరూపేణ విచిత్రమూర్త్యునరం, నిర్వర్తదేశిత్యా నివాసార్హమిత్యర్థః. చిత్రకూటం నామ అచలం పర్వతమథజా ప్రాత్రః. ౧౨౦

అనుజేతి. అనుజరచితపద్ధాగారహృద్యమ సౌమిత్రినిర్మితపద్ధ కాళామనోహరా ను, తథామాద్యత్పరభృతాం మత్తకోకిలానాం గళేభు కంఠసుహారేభు చందంతః ప్రస రంతో యే చందమా సురపివేషిస్తైః, ని. 'విగః కూబలి మంచమ' మిత్యభిధానాత్. ని. 'వనప్రియః వరభృతః కోకిలః పిక' ఇత్యమరః, అందితామ మనోహరాను, 'అంచేః పూజాయా' మిలీదాగమః, చిత్రకూటస్య ధర్మస్వర్ణప్రసూధామిషు. 'కానవదే' త్యా దినా అశ్రుప్రమాధే జీవ, రామః, బహుదుహితృగౌగాత్. జానకీసాంగత్యాజ్ఞేతోః, ని. యోగస్సహనోపాయధ్యానసంగతిని త్రివిధ్య' త్యమరః. శాతముత్సవస్థం సా కేతే అయోధ్యాయాం యత్సౌఖ్యమానంజరి. తస్యస్థం సౌఖ్యం యస్య నః తథా

1 శాత్రవసత్వచారిత్రమ. 2 చరిత్రం విచిత్రం. 3 చిత్రకూటమచలం. 4 అథ జన్మ. 5 కల. 6 రక్షితాను.

గ. అథ మాం వనవాసవైరస్యాదపి నామ రామస్సమాహ్వాయే
దితి ప్రత్యాశాపరతంత్రస్సుమంత్రః కానిచిదహని గుహసకాశే
సీత్వా నిరాశస్తతః ప్రతినివృత్తో నివృత్తోత్సవామయోథ్యామాసాద్య
నిర్దాశరథిస్సారథిరయం సమాగత ఇతి 1 శోకాతిరేకాతురపారజనజనిత
దీనాక్రందమందీభూత² నేమిఘోషాదవరుహ్యా రథాద్దశరథం ప్రయా
ణోస్తుఖప్రాణం ప్రాణంసీత్.

౧౨౨

క్షస్సన్నితి నిదర్శనాలంకారః. చిరం బహుకాలమరమత ఆక్రీడత్, ని. 'సాకేతంస్యా
దయోథ్యాయాం కోసలానందిని తథేతి యాదవః.

౧౨౧

అథేతి. అథ చిత్రకూటభజనానంతరం వనవాసేక్షేశభూయిష్ఠే వనసంచారే వైర
స్యాత్ ద్వేషాదపినామ, అస్తత్సహవాసానురాగాభావేఽపీత్యపిశబ్దార్థః, నామేతి సంభావ
నాయాం. ని. 'నామ ప్రకాశ్యసంభావ్యుత్పన్నభృషగమేషు చేతి విశ్వాః, రామః,
మాం, సమాహ్వాయేత్, ఆకారయేచిత్తేవంభూతాయాః, ప్రత్యాకాయాః ప్రత్యాకాం
క్షాయాః పరతంత్రః పరాధీనః, తాదృగాకాబద్ధస్సన్నిత్యర్థః. సుమంత్రః, గుహసకాశే
గుహనికటే, కానిచిదహని, ద్విత్రాణి దినాసీత్యర్థః. తథా రామాయణమ్ 'తతస్సాయాన్న
సమయే తృతీయేఽహని సారథి³రితి, సీత్వా గమయిత్వా, తతస్తదనంతరం, నిరాశః
దృఢప్రతిజ్ఞస్య కుతో వైరస్యం? కతః పునరాహ్వనమి? త్యాకారహితస్సక్, ప్రతినివృత్తః
ప్రత్యావృత్తః, నివృత్తోత్సవాం నిరాసందామిత్యర్థః, అయోథ్యాం, సమాసాద్య-ప్రాప్య,
నిర్దాశరథిః-దాశరథిరహితః, అయం సారథిస్సుమంత్రః సమాగత ఇతి హేతోః యశ్చో
కాతిరేకః విషాదాతిశయస్తేనాతురైః విహ్వలైః పారజనైర్దనితః ఉత్పాదితః యో
దీనాక్రందః ఆర్తఘోషస్తేన మందీభూతోఽంతర్హితో నేమిఘోషశ్చక్రధారాభస్వని
ర్యస్య తస్మాదిత్యాక్రందాతిశయోక్తిః. ని. 'చక్రధారాప్రథిర్నేమి' రిత్యమరశేషః.
రథాదవరుహ్యా ప్రయాణోస్తుఖ ఉత్క్రమణోద్యుక్తాః ప్రాణాః యస్య తం, పుత్ర
వియోగవేదనాసహిష్టుత్యేన అసన్నమరణమిత్యర్థః, దశరథం, ప్రాణంసీత్ప్రణతవాక్,
నమేర్దుష్. 'యమరమసమాతాం స' క్షేతి సగాగమః. చకారాదిదాగమశ్చ 'ఇట
ఈ' టీతి సి-హ లక్ 'నే' టీతి ప్రతిషేధాద్వృద్ధ్యభావః 'అడభ్యాసవ్యవాయేఽపీతి
ణత్యమ్.

౧౨౩

భూత్వా విదేహదుహితుర్న వసావిదల్లా

భాగీరథీతటవనే పథికావభూతామ్.

౧౨౫

1 కించ—దేవ త్వత్తనయస్య కుంతలభరం ఊరైస్సద్ధేనూద్భవై
సేప్రేక్షం నాలమరుంధతీవతరభూత్తస్యాభిషేకోత్సవే,
సిక్తో హంత స ఏష మైథిలసుతాబాహ్స్పదకోత్పాదకై
ర్నృగ్రోధక్షిరైర్జటా రచయితుం ఊరైర్నిహదాహృతైః.

కంచుకినా, భూత్వా, తత్పరిరక్షణతత్పరా సంభూయేత్వర్థః. వికత్సేవిదల్లస్వేదం ప్రథ
మత్వాజ్ఞాగరుకత్వద్యోతనార్థత్వాన్నవత్వం ద్రవ్యవ్యప్తమ్. పంథానం గచ్ఛత ఇతి పథికా
పాదచారణావతి యావత్ 'పథ్య' నితి తస్మిత్వయః. అభూతాం. అత్ర పూర్వాధే
మనోరథరథయోః కేవలప్రకృతయోద్ధారీకృతత్వరూపతుల్యధర్మజౌపమ్యస్య గమ్య
మానత్వాత్కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. ఉత్తరాద్ధే తు దాశరథ్యోర్నవసో
విదల్లత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః. ఇత్యనయోరన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంస్పృష్టిః. వసంత
తిలకావృత్తమ్.

౧౨౫

వక్తవ్యాంతరమప్యస్త్రీత్యాహ—కించేతి తదేవాహ—దేవేతి. హేదేవ, ఆరుంధతీ
పతిర్వసిద్ధః అభిషేకోత్సవే రాజ్యాభిషేకమహోత్సవే, తస్య త్వత్తనయస్య యుష్మ
త్కుత్రస్య రామస్య, కుంతలభరం చికురనికురుంబం, ని. 'చికురః కుంతలా వాల'
ఇత్యమరః. స్వధేనూద్భవైః స్వస్య యా ధేయః కామధేయః తదన్యవైస్తత్సంభూతైః
అత్యంతశ్చామైరిత్యర్థః, ఊరైస్సేప్రేక్షమాద్యీకర్యం, తదానీం గోక్షీరాభిషేకస్య కాస్త్ర
విహితత్వాదితి భావః. అలం శక్తో నాభూత్, వైవర్ణ్యవత్ప్రభయాదితి భావః, అలం
శబ్దయోగే 'వర్ణాప్తివచనేష్వలమథేష్వి' తి. తుమున్, ని, 'అలం భూషణవర్ణాప్తిశక్తి
వారణవాచక' మిత్యమరః, స ఏవ కుంతలభరః, మైథిలసుతాయాః సీతాయాః బాహ్స్పద
కోత్పాదకై రశ్రు జలౌత్పత్తిహేతుభిః, నిహదాహృతైః గుహపరిజనానీతైః, స్యగ్రోధ
క్షిరైర్వటపుష్పాద్యైః, ని. 'స్యగ్రోధో బహుపాద్యట' ఇత్యమరః. ఊరైః, జటాః,
రచయితుం గ్రంథయితుం, సిక్తః ఆద్యీకృతః, హంతేతి భేదే. అత్రారుంధతీవతే కామ
ధేమక్షీరాభిషేకక్తలేష్వి తదశక్తతోక్తేః సంబంధే అసంబంధరూపాలిశయోక్తిః,
తయా చ కుంతలభరస్య తాదృగ్రామణీయకం వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః
కాద్దులవిక్రీడితం వృత్తమ్.

౧౨౬

తస్యా విదేహదుహితుః పదయోర్న ఘోష
లాటాం వినాఽవ్యరణినూ సహసా బభూవ,
వన్యే వధి ప్రియతమేన సహ ప్రజంత్యా
వై వర్ణ్యమావిరభవన్న కదాఽపి వస్త్రే.

౧౨౭

సీతావతేః కిలయైః పరికల్ప్య తల్పం
సంచార్య సత్త్వదమనాయ నిశాను దృష్టిః,
ధన్వీ తదంఘ్రిభజనాదీవ పుణ్యలభ్యా
దన్వన్న ఏన వనవర్తని లక్ష్మీనోఽభూత్.

౧౨౮

తస్యా ఇతి. వన్యే వధి కదాఽపి వస్త్రే, ప్రియతమేన భర్తృ, శ్రీరామణ సహ ప్రజన్త్యా గర్భంత్యాస్తస్యా విదేహదుహితుస్తవ్యజేష్ఠః, పదయోర్నవరణినూ సహసా బభూవ, లాటాం వినాఽపి, అలతకద్రవ్యభావేఽవీత్యర్థః. 'వృక్షాన్తే' అన్యనినా ద్విధీను, అరుణిమా తాహిత్యం, 'పర్ణవృక్షాభ్యమ్మృశ్చ' చరాచరముని, సహసా శక్రం, బభూవ ప్రాదుర్బభూవ, కల్పనా మంత్రవృత్తరణవశ్యామరణ్యపంచరేణ విరభూదిత్యర్థః, వస్త్రే - ముఖే తు, కదాపి కదాచిదపి, వైవర్ణ్యం కంఠిహ్రోవ్యం, నావిరభివత్ స ప్రాదుర్బభూత్, పూర్వవదేవ వస్త్రమభిలేత్యర్థః, ప్రియతమసాహచర్యాచి భావః. తద్వదనం తు కిమపి న శ్రుశమితి వాగ్యతేషః. అత్ర నామహారణం వినాఽవ్యరణినూ సహసాకార్యోత్పత్తికాన్యాభావనాబంధారః. తేగా కంతారవంచారణ సద్భావేఽపి వైవర్ణ్యమావర్యామస్తేషాన్యాశ్చేషా క్లిత్యవసరః. పరస్పరైర పేక్ష్యత్సంస్పృష్టి స్పృష్టా. వసంతతిలకావృత్తమ్.

౧౨౭

సీతేతి. ధన్వీ ధనుర్ధరః, ప్రీత్యదీప్తానిని. లక్ష్మణః, వనవర్తని కంతారమాగ్లే నిశాను రాత్రిభు, సీతావతేస్సీతాసమీప్య, శ్రీరామస్యేత్యర్థః. కిలయైః కల్పత్రే, తల్పం కయ్యాం, పరికల్ప్య సిర్పామ, పుభకయినార్థమితి భావః. తేగా, సత్త్వదమనాయ దుష్టజంతూకా దమయితుమీత్యర్థః, ని. 'సత్త్వమస్త్రీ తు జంతుష్యి' త్యుతురః. దృష్టిః, సంచార్య దిక్షు ప్రసార్య, పుణ్యలభ్యాత్ పుణ్యర్షిగోపవాసాదిమృత విశేషైర్లభ్యాత్పిప్యాత్, తదంఘ్రిభజనాత్తస్య శ్రీరామస్యాంఘ్రిభజనాద్భరణ సేవనాదీనాం హేతుత్వేన. అన్వన్న సిన్ధుద్ర, కాగనూక ఏవేతి యావత్. దీపశ్చేతి గమ్యతే. ఏవకారః క్షణమాత్రసిద్ధానంబంధమపి వ్యవధిసత్తి, అభూత్ కారః, మహత్తనః తత్రభవతః శ్రీరామస్య పాదసేవయా దేవభూయప్రాపకత్వా

గ. ఏవం సుమంత్రనివేదితపుత్రచరిత్రశ్చరమగిరిశిఖరజుషి నిగమ
వపుషి జ్యోతిషి హృదయలగ్నశోకశల్యాం కాసల్యాం ¹సమాశ్వాస్య
నరపతిరిభ్రమకథయత్. ౧౨౯

పురా ఖలు సరయూరోధసి వివిధతరునివహవిహిత ²దివస్వతా
మృగయాస్పహయా కమపి సమయమగమం, తత్ర. ౧౩౦

ప. తోయాదానోసనాదపుష్కరగజభ్రాంత్యా తపస్వీ మయా
విద్ధగి కశ్చన శబ్దవేధనవిదా పాథ ³సరయ్యాం హరకా,

దితి భావః. అస్వన్న ఇత్యుత్ర అభిధాయాః ప్రస్తుతైకగోచరత్వాద్దేవవిషయశబ్దశ్చ
మూలా ధ్వనిః. స చోత్పేక్షానిర్వాహకత్వాద్వాచ్యసిద్ధ్యంగమ్. ౧౨౯

ఏవమితి. ఏవముక్తరీత్యా, సుమంత్రేణ నివేదితం విజ్ఞాపితం పుత్రయోః రామ
లక్ష్మణయోః చరిత్రం వ్యాపారో యస్య స తథోక్తః, సుమంత్రముఖాదాకర్ణితపుత్ర
స్నుషావృత్తాంత ఇత్యర్థః. నరపతిర్దశరథః, నిగమవపుషి త్రయీతనా, జ్యోతిషి సూర్యే,
చరమగిరిశిఖరజుషి అస్తాచలకూటభాజి, అస్తం గతే సతీత్యర్థః. హృదయలగ్నం శోక
ఏవ శల్యం శంకుః యస్మాస్తాం, దురంతతోకాక్రాంతాంతఃకరణామిత్యర్థః. కాసల్యాం
సమాశ్వాస్య తత్కాలోచితైర్వచనైః ఉపలాల్స, ఇత్థం వక్ష్యమాణరీత్యా, ఆకథయ
దహోచత్. ౧౩౦

అ. తత్ప్రకారమేనాహ—పురేతి. పురా పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యా
లంకారే వివిధతరునివహేన నానావిధవృక్షసంహేన, విహితదివస్వతో ఛాదితసూర్యే,
సూర్యతేజసోఽవ్యవకాశప్రద ఇతి తయాణాం సాంద్రత్వాతిశయోక్తిః 'తృతీయాదిషు
భాషితపుంస్కం పుంవద్దాలవస్యే'తి పుంవద్రూపాతిదేశవికల్పాద్వనస్వతావితి సిద్ధమ్. నగ
యూరోధసి సరయూనదీతీరే, మృగయాస్పహయా అఖేటకేచ్ఛయా, కమపి సమయం
కస్తింశ్చిత్కాల ఇత్యర్థః. ని. 'సమయాశ్వపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమగః
'కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే' ద్వితీయా. అగమమగచ్ఛం, తతః కిమత అహ—
తత్రేతి. తత్ర సరయూరోధసి. ౧౩౦

తోయేతి. తోయాదానోదకగ్రహణేన, సనాదం సమృంహితం పుష్కరం
కుండాగ్రం యస్య స తథోక్తా యోగజన్య ఇతి భ్రాంత్యా భ్రమేణ, ని. 'పుష్కరం
కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాండముఖే జల' ఇత్యమగః, శబ్దవేధనవిదా. శబ్దానుసారేణ లక్ష్మ

1 అశ్వాస్య, 2 వివస్వతిశతస్వతి. 3 నదాన. 4 సరయ్యాహరకా.

తత్పిత్రోర్జరదంధయోరనుమృతం కర్తుం 'చితిం చిన్వతో'
 శ్వాపో మయ్యపతన్భవానపి సుతప్రేక్షా ప్రణశ్యేదితి.
 అహం వైశ్యస్య కూద్రాయాం జాతస్తస్మాన్న సంభవేత్,
 బ్రహ్మహత్యేతి మాముక్ష్వా స్వర్గతో దుష్టతో మునీః. ౧౩౨

సంప్రహరణ్విజ్ఞేనేశ్యర్థః. మయా, సరయ్యాం నద్యాం, పాశః ఊడగం, ని. 'గంధ
 ముదకం పాశ' ఇత్యుచరః. హరత్ పిత్రర్థం గమంధయానా సశబ్దం సంకృష్టాత్.
 కశ్యప. తవస్మి మునిపుత్రః, శరేణ విద్యే సుప్రహృతః, తతః నివృత అహం - తదితి.
 జరంతో జరాబీష్టా తం చ తాపంధ్రం చ తయోః. ని. 'జరాబీష్టో జరన్నవీ' త్యుచరః.
 విశేషణయోరపి మిథా 'విశేషణవిశేష్యభావవిషయ'యం 'విశేషణం విశేష్యణం బహుళ'
 మితి సమాసః. అత ఏవానుమృతం పుత్రమనుమృత్య మరణాం, గర్భం చితిమస్మిన్దీప్త
 కావ్యసంచయం, చిన్వతోః ప్రార్థనతోః, స 'సా'ప్రాప్త్యభావప్రకటనః. 'అనుష్ఠానానుమర్శకృ
 వానప్రథస్య జీర్ణతః, భృగ్వగ్నిజలసంపాతైర్వరణం ప్రసిద్ధిమతః' ఇతి స్మరణాత్.
 తస్య తవస్మిన్, పిత్రోర్దాతాపిత్రోః, 'పితామాత్రే' త్యేగశీషః. కావః, మయ్యపత
 త్నపాశ, అగ్నితాశనివదితి భావః. నిమితి. భవాత్ శ్యమపి, సుతప్రేక్షా పుత్ర
 స్నేహేన, ప్రణశ్యేత్ మ్రియాదితి 'శేషప్రథమ' ఇతి ప్రథమః, కాన్దాలవిక్రీడితం
 పుత్రమ్. ౧౩౩

శరవిధస్తవస్మిన్ కించాత ఇత్యుత అహ—అహమితి. అహం, 'వైశ్యస్య పాశిజః'
 కూద్రాయాం కూద్రజాతీయాంగవాయాం, ని. 'కూద్రా తక్షాపరంగ' త్యుచరః
 'కూద్రా చామహత్పూర్వా జాతే' నిత్యుత్పత్త్యాన్న దీప్త, జాతః గరణః, స తావ
 వైశ్యోఽప్యస్మిన్ త్యర్థః, 'వైశ్యాత్కరణకూద్రాయా' మితి యాజ్ఞవల్క్యుః. ని.
 'కూద్రా విశోస్త కరణ' ఇత్యుచరశ్చ. తస్మాత్కరణాత్, బ్రహ్మహత్య. స సంభవేత్,
 మతో బ్రహ్మహత్యేతి భావః. ఇతి, మాం ప్రత్యుత్తస్య, దుర్గతః శరసంప్రహరమర
 వస్థాకాంతః మునీః స్వర్గతః స్వర్గోకం గతః, ని. 'స్వరవ్యయం స్వర్గ నాకలిపివదిద
 కాలయా' ఇత్యుచరః. తథా చ క్రిరామాయణే 'బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృదయా
 దపనియతాన్, న ద్విజాతిరహం రాజన్ మాధుతే మనసో వృథా, కూద్రాయా మస్మి
 వైశ్యేన జాతో జనపదాధిపే' యి. ౧౩౪

గ. తదవశ్యం వశ్యవవాస్తి మృత్యోరితి స్మృతిపథగతరామ
వవ విరరామ. ౧౩౩

¹ప. మునిశాపకృతోత్పత్తిర్విపత్తిర్నిష్ప్రీతిక్రియా,
తతో దశరథాయాశు దిదేశ దశమీం దశామ్. ౧౩౪

²నాక్రాంతస్త్రిదివః పరైస్సుమనసాం కాంతా న బంధీకృతా
నాకీర్ణం పురుహూతశాసనధరైస్సాకేతబాహ్యంగణమ్,

తదితి. త క్షస్తాన్మునిశాపకారణాత్, అవశ్యం నిశ్చితం, మృత్యోరంతకస్య, వశ్యో
వశం గత వివాస్తి, నాత్ర సంజేహ ఇత్యేవకారార్థః. ఇత్యుక్తేతి శేషః. స్మృతిపథ
గతః స్మరణగోచరో రామో యస్య న తస్మాక్తస్యన్నేవ రామమనుజోచన్నేవేత్యర్థః.
విరరామ నిర్వచనోఽభూత్, కంతగతప్రాణోఽభూదిత్యర్థః 'వ్యాజురిభ్యో రమ' ఇతి
పరస్మైపదమ్. ౧౩౩

మునీతి. తతో విరామానంతరం, మునిశాపేనోక్తరూపేణ కృతా ఉత్పత్తిర్య
స్యాస్మా తస్మాక్, మునిశాపజనితేత్యర్థః. నిష్ప్రీతిక్రియా ప్రతిక్రియారహితా, ఉపా
యాంతకైరవరహార్యేత్యర్థః, విపత్తిరాపత్. దశరథాయ దశానాం పూరణీ దశమీ 'తస్య
పూరణేద' డితి డబ్. 'నాంతాదసంఖ్యాదే ర్' డితి డబ్. మడాగమః. 'టిడ్ధాణ'
ఇతి తాదినా జీవ, తాం దశమీం దశాం మరణావస్థాం, దిదేశ - దత్తవతీ. అమోఘ
మునిశాపానుసారేణైవాయం మమారేత్యర్థః. మన్వథావస్థాను అస్యా దశమత్వాదిత్వం
నిర్దేశః - తదుక్తమ్. 'దృష్టనస్సంగసంకల్పా జాగరః కృతతాఽరతిః, ప్రీత్యాగోన్నాద
మూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశే' తి దశరూపకే. ౧౩౪

నేతి. అత్ర యద్యపీతి పదం సర్వత్రానుబధ్యతే. యద్యపి విచార్యమాణే, పరై
శృత్రుభిః, స్వర్గో నాక్రాంతః నాస్మందితః, తథా, యద్యపి, సుమనసాం దేవానాం, ని.
'సుమనాః పుష్పమాలతోః స్త్రీదివ్యబుధయోః పుమా' నితి వైజయంతీ. కాంతాః, న
బంధీకృతాః, నోవగృహీతాః. శత్రుభిః శేషః. ని. 'ప్రగ్రహణోవగ్రహణా బంద్యా'
మిత్యమరః. తథా, యద్యపి, పురుహూతశాసనధరైః ఇంద్రాజ్ఞాకరైర్దూతైః, సాకేత
బాహ్యంగణం అయోధ్యాపురబహిష్కత్వరం, ని. 'స్యాత్సాకేతమయోధ్యాయా'
మిత్యమరః. నాకీర్ణం న సంకీర్ణం, ఇంద్రాజ్ఞాయా నిజాహ్వనార్థమాగతైర్దేవ
దూతైర్ను సంకులమిత్యర్థః. తథా, యద్యపి భూతలపరిత్రాణాయ భూమండలసంరక్ష

1 దశరథశ్శ్రుతి మార్గగతరామ. 2 కింబహునా. — 3 నాక్రాంతం త్రిదివః

నాదిష్టాస్సుచివాశ్చ భూతలవరిత్రాణాయ యద్యవ్యహా

నాకం శోకవశాదగాద్దశరథో నాస్థాం వహన్వాహనే. ౧౩౫

గ. అథ దశరథ ప్రశంసామాంసలైః కైకేయీనానిందాకందభీతైః
రామగుణాః రసద్విగుణితైరనరోభవధూజనపరిచేవనరవైర్న్యభిరతేషు దిబ్బు
భేషు. ౧౩౬

ప. అభూద రాజకం మ్హాససద్గణం గగనాంగణమ్,

చార్దం, సచివా మంత్రిణాః, నాదిష్టా నాన్యప్రభు, రాజ్ఞాః సేనాంతరగమనే భూభారవ్య
సచిచేషు నిక్షేప్యత్వాదితి భావః. తథాపితి భావః. దశరథః శోకవశాన్ముక్తపరిహరణత
శోకాయ తత్త్వాన్భేషోః, ని. 'వశ అమిత్రతా' నాం చే' త్యవధరః. వాచానే లోకే, ఆస్థా
మాదరం, న వహన్ముగ్ధుష్టాన్నేన, వాచానం వివక్షయేవత్కర్తవ్యం. నానిం స్వర్గం, ని.
'అకాశే త్రివిచే నాః' ఇత్యుచరః. అగాతాప్తిః, అహో, భూర్యం గ్రహిష్యమి పంక్తమ
గామినిమిత్రసంభవే తత్ర గచ్ఛతి స్త ఇది'నిం తు తావ్యస్మిమిత్రభావేనవ్యగారిత్యా
శ్చర్యమిత్యర్థః. ని. 'అహో హి చ విస్తయ' ఇత్యుచరః. అతవివ విభాషనాలంకారః.
పుత్రశోకాతురతయా ఘోరశరీరం వివరయ మాత్మశరీరేణ స్వర్జ్య'నిం జగామేతి తాత్ప
ర్యమ్. శాస్త్రాలపిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౫

అథేతి. అథ రాజ్ఞాః స్వర్జ్యోకమనానంతరం, దశరథవ్యక్తశంసయా మహారా
జోఽయం సత్యసంధః స్వర్జ్యోకం గత ఇత్యావ్యవహారేన మంత్రివైక్య ప్రచురైస్తదన్య
యిష్టైరిత్యర్థః. సిద్ధాదిత్యాన్వత్స్వర్జ్యేత్యా లచ్చ)త్యయః, ప్రాగేత్యగ్ఘాః నిందయా పాప
వ్యయా అనయా రామే ప్రచాసితే తద్విరహాశోకాతురో రాజా లంకర్తం గత ఇత్యాది
గర్వజేన కందభీతైః కందరః కిసలయః తద్వంతః కృతాః కందభీతాః తైః, సంపత్తితై
రిత్యర్థః. 'కందరవచ్చట్టా జ్ఞీవి బావిష్టవద్యావాలో విన్నశోద్భవతి లుక'. రామవ్య గుణ
కీర్తనేన గుర్వాక్షావరతంత్రః సత్యధర్మపరాయణోఽయం మునివ్రతచారి వనం గత
ఇత్యాది సద్గుణవర్ణనేన ద్విగుణితైః ద్విరావర్తితైః, అనరోధవధూజనపరిచేవనరవైరంతః
పురస్తీ జగమిలాపాక్రందైః, దిబ్బుభేషు-హరిదంతరాశేషు, వదనేషు చేతి గమ్యతే. ముఖ
రితేషు నాచాలితేషు ప్రతిధ్వనితేషు సన్నిత్యర్థః. ౧౩౬

తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ—అభూదితి. తదా కస్మిన్ సమయే న విద్యతే రాజా
చంద్రో యస్మిన్ తత్తథోక్తం, శృష్టసక్షరాత్రిత్యాచ్చుండరసావమిత్యర్థః. కైకేయీ
కవప్రత్యయః, అతవివ మ్హాస - లేజోహిసన్సద్గణో నక్షత్రమండలం యస్మిన్ తత్త
థోక్తం, గగనాంగణం - సభాస్థలమాలాశ్య, దృష్టేనత్యుత్పేయ, అహం కృ

అలోకేష్వర తదా శాంతమశేషం చ మహీతలమ్.

౧౩౭

గ. తతః ప్రభాతే వసిష్ఠవచసా 'సచివాన్తైలద్రోణ్యాం' నిక్షిప్త్య ఊతిపతేస్తనుం ఊప్రమేవ భరతమకథితదశరథకథా వవానయతేతి దూతాన్ కేకయేషు ప్రేషయామానుః.

౧౩౮

తేఽపి జితపవన జవనహయసంకోచితపథాః తురగపతిపురే

త్పన్నం, మహీతలం - భూమండలం చ అరాజకం - దశరథరహితం, అతవివక్షానస్య ద్గణః సాధుజననివహో యస్మిన్ తత్తథోక్తం సత్, కాన్తా - స్మితమభూత్, 'వాదాన్తశాంతే' త్యాదినా నిపాతః. చంద్రరాహిత్యేన గగనం యథా లేజోహిననక్షత్రకం భవతి తథా దశరథమహారాజరాహిత్యేన భూతలమపి ఖన్న సాధుజనమభూదిత్యర్థః. ని. 'రాజా మృగాంకే క్షత్రియే నృపే' ఇత్యమరః. ని. 'సకా సత్యే విదుషి శ్రేష్ఠే సాధా భవతి చ త్రిషు. సత్ క్షిబ్దమృత' ఇతి నానాధర్మత్వమాలా, అలోకేష్వర త్వాక్లేషయోస్సాపేక్షత్వాత్సంకరః.

౧౩౭

తతః. తతః - పరిదేవవానన్తరం ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, సచివాః - మంత్రిణః. ని. 'మంత్రిధీసచివోఽమాత్య' ఇత్యమరః. వసిష్ఠస్య వచసా భరతాగమనపర్యన్తమేతచ్ఛరీరం రక్షంత్యితి నియోగవచనేన, ఊతిపతేః పరేతస్య దశరథస్య, తనుంకశేబరం, తైలద్రోణ్యాం - తైలపూరితకాష్ఠాబువాహిన్యాం, నిక్షిప్త్య - ఉమ్మానత్వాదినా వైరూప్యాభావాద్భమితి భావః, 'ద్రోణీ కాష్ఠాబువాహినీ' త్యమరః. అకథితదశరథకథాః అనివేదితదశరథవృత్తాన్తాస్సంత వివ, అన్యథా కార్యవిఘాతావత్రేతి భావః. భరతం, ఊప్రమవిలంబితమేవ ఆనయత = ప్రాపయత ఇత్యాదిశ్చేతి శేషః. దూతాన్ - సందేశహరిణః, కేకయేషు - తన్నామకదేశేషు, ప్రేషయామానుః - ప్రహితవంతః, ని. 'స్యాత్సందేశహరో దూత' ఇత్యమరః.

౧౩౮

తేఽపి. తేఽపి దూతాశ్చ జితపవనాః - పవనాధికపేగాః - జవనాః - జవశీలాశ్చ 'జుచంక్రమ్యే' త్యాదినా యుచ్, యే హయా అశ్వాన్తైస్సంకోచితస్సంకోచం ప్రాపిత ఇన పంథా యేహంతే, తథోక్తాస్సంతః, తాదృగశ్వవేగవకాత్సంకుచిత తయా ప్రతీయమానమార్గజైర్హ్య ఇత్యర్థః. తురగపతేరశ్వపతేః కేకయస్య పురే - పత్తనే, దుస్సవ్వుదర్శనేన స్వపితుద్దరవస్థాశంసిస్వప్నుదర్శనేన, దూయమానం - పరితవ్యమానమానసం యస్య తం, తాదృశం, భరతమభివంధ్య - నమస్కృత్య, గురో

1. 'సచివా' ఇతినా స్థిత్యచిత్. 2 నిక్షిప్త్య ఊప్రమేవ. ౩ యవన.

¹దుస్ప్వస్న దర్శనమాయమానమానసం భరతమభివంద్య గురునియోగం వ్యజ్ఞపక్షః. ౧౩౯

సోఽయం మాతామహేన మాతులేన యుధాజితా చానుజ్ఞాతః కలిపయైరేవ దినైః ²రనిమిత్తసంపాతసాతంకస్సోతమోససాద.

ప. అతిచకితమతిః పురైవ పశ్యత్

పురమయథాపురచారపారవర్గమ,

న్యనిశత భరతః పరితదూతః

³పితృభవనం పితృకాననాదనూనహి.

౧౪౦

ర్వసిష్ఠస్య నియోగం శీఘ్రమాగంతవ్యమిత్త్యేవంపామాక్షాం, వ్యజ్ఞపక్షః - విజ్ఞపమామానుః. ౧౩౯

సోఽయ మితి. సోఽయం భరతః, మాతామహేన - మాతులేన, మాతులేన - మాతృభ్రాత్ర యుధాజితా, చానుజ్ఞాతః, గలిపయైరేవ దినైః కైత్తిదేవాహోభిః, మాతులగృహనిర్గమనసినమరభ్యాప్తమే దిన ఇత్యర్థః. కథా రామాయణే 'అద్య మే సప్తమీ రాత్రి శుద్ధితస్యాగ్రహోక్షసి' ఇతి ప్రాశస్త్యేనాం ప్రతి భరతవచనం, అనిమిత్తసంపాతేన - దుర్నిమిత్తపరంపరయా, సాతంకస్సభవనసంభ్రమస్య, సాకేతమయోధ్యా మానసాద - ప్రాస.

౧౪౦

అతీతి. పరితదూతః - పరిపేష్ఠితహితో, భరతః, పురా - పురాభావమనతి క్రమ్య యథాపురం - యథాపూర్వం, యథార్థే ఆనతి క్రమశీఽవ్యయభావః. 'అవ్యయభావశ్చే'తి నపుంసకత్వం. 'ప్రాసోద్వే నపుంసః ప్రాసాదదిశ్యే'తి ప్రాస్తవ్యం. తన్నభవతీశ్యయథాపురం తతశ్చారకజ్ఞేన 'సుప్సుపే'తి నమానః, యథాపురం చారః ప్రచారః పరిపాటీ యస్య స తపోక్తః, సారాగాం వర్గః నమూనా యస్మిన్ తత్ర ధోక్తం. శ్రీరామవనవాసరాజవివర్తిభ్యాం విద్యుజవనస్కులమిశ్యర్థః. పురమయోధ్యాం పురా నికట వివ పశ్యన్నవలూకయన్, ని. 'స్వాశ్చ'బంధే చిరాసితే నికటాగామికే పుకే' త్యమరః. అత ఏవాతిచకితమనిరత్యంశభయసంభ్రాంతంకగరణస్య, పితృకాననాత్ - శ్చకానాదనూనమన్మానం, భూతా ప్రోభూయిష్టత్వాత్కల్పమిత్త్యర్థః. పితృదేశరక్షస్య భవనం - గృహం న్యనిశత - ప్రనిష్ఠవా, ని. 'శ్చకానం

1 దశభిప్రదాయ. 2 నిదేశం. 3 అతినిమిత్తభూతసాతకత్వం. 4 పితృభవనం పితృకాననాదనూనహి.

సపితరమనవేక్ష్య తత్ర మాతు
 సుదనగతః ప్రణివత్య తామపృచ్ఛత్,
 క్వ ను మమ గతవాన్ పితేతి నైషా
 పరుషతరం భరతాయ వాచమూచే.

౧౪౨

వనచర ఇవ సాకం మైథిలీలక్షణాభ్యాం
 పితృవిధిమనురోద్ధుం ప్రస్థితో రామభద్రః,
 తదను తవ పితాఽభూత్కాలధర్మానుకూల
 స్తద్వమనుభవ యథేచ్ఛం నిస్సపత్నాం ధరిత్రీమ్.
 మయూరీవ మహానాగం కేకయా కేకయాత్మజా,

౧౪౩

స్యాత్పితృవన' మిత్యమరః, పుష్పితాగ్రావృక్షమ్ 'అయుజినయుగరేఖతో యకారో
 యుజి చ నజా జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్.

౧౪౧

స ఇతి. స భరతః, తత్ర భవనే, పితరం దశరథమనవేక్ష్య౯దృష్ట్వా, మాతుః
 కైకేయాసుదనగతో-గృహం ప్రవిష్టస్యన్, తాం మాతరం, ప్రణివత్య గురుజనాదర
 తత్పరత్వాన్నమస్కృత్య మమ, పితా దశరథః క్వ ను వత్త, గతవానిత్య పృచ్ఛత్
 పృష్టవాన్, అథ, నైషా కైకేయా, భరతాయ, భరతం ప్రతీత్యర్థః. 'క్రియాగ్రహణ
 మపి కర్తవ్య' మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. పరుషతరమత్యంతకర్ణకతోరం యథా తథా,
 వాచమూచే ఉత్తవతీ. వృత్తం పూర్వవత్.

౧౪౨

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—వనచర ఇతి. రామభద్రః, మైథిలీలక్షణాభ్యాం
 సాకం, పితృవిధిం పితృనియోగం; ఆనురోద్ధమనువర్తితుం, వనచరో మునిరివ, ప్రస్థితో
 గతః, మునివేషధారీ సన్ తస్య గచ్ఛేతి పిత్రాజ్ఞప్తస్యన్ అరణ్యం గత ఇత్యర్థః. తదను
 తదనంతరం తవ, పితా దశరథః, కాలధర్మస్య మరణస్య ఆనుకూలః యోగ్యః అభూజ్ఞాతః,
 మృత ఇత్యర్థః. ని. 'స్యాత్పంచతా కాలధర్మ' ఇత్యమరః. అతస్తస్యం, నిస్సపత్నాం
 నిష్కంబకాం, ధరిత్రీం, యథేచ్ఛం స్వచ్ఛందమునుభవ, పరిపాలయేత్సర్వః. మాలినీ
 పృత్తమ్.

౧౪౩

మయూరీతి. కేకయాత్మజా కైకేయా, భారత్యా ఉత్తరూపయా వాచా,
 భరతం, మయూరీ బహ్మణీ, 'జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధా' దితి జీవ్, కేకయా
 స్వవాణ్యా, ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే' త్యమరః. మహానాగం మహాభుజంగమివ,

భారత్యా భరతం చక్ర పరిణుభితమాననమ్.

౧౪౪

గ. తదను భరతశ్చిరతరం విలక్ష్య విలుక్ష్యమానవివేకః కైరీయా
మిథ్యమకథయత్.

౧౪౫

ప. పరిణతిపరుమాణాం పాప్తనాం సన్నిపాతా
న్నహి భవసి చతుర్థాం సా త్వమస్మాదమంబూ,
తవిహ తనయవత్యస్సల్లపిష్యంతి కామం

శ్రుతిపుటరచితార్తస్త్వాం సమిశ్రిమగీర్ణః

౧౪౬

పరిణుభితమాననం శిష్టహృదయం, చక్రే, ని. 'మాయూలో బిల్వలో బిల్వో నీలకంఠో
భుజంగభు' నిత్యభిధానాన్తయూర్యాప్తస్త్వలోభిత్వాని భావః. పూర్వోపమాలంకారః.

తదన్వితం. తదను కైరీయాచదనాననంతరం, భరతశ్చిరతరం బహుకాలం, విలక్ష్య,
పితృభాతృజ్ఞేన పరిదేవనం కృత్వేత్యర్థః. విలుక్ష్యమానో లోపం ప్రాప్నువత్ విహో
యస్య న తథోక్తః, పితృమరణభ్రాతృప్రభవశ్చ పరిణుప్తమిథ్యమస్మాదమంబూ కర్తవ్య
కర్తవ్యవిచారవిధుర ఇత్యర్థః. కైరీయామిథ్యమకథయచపిచత్.

౧౪౭

ఆ. తదేవ వివృణోతి—పరిణతిత్యాదికా హేతూగ్రహేణ, పరిణతిపరుమాణాం
వర్తంతే దుర్దశానుసంధాయకానాం, పాప్తనామేవంవిధపాపానాం, ని. 'అస్త్రీచంకం
పుమాన్వాప్తే' త్యమరః. సన్నిపాతాత్పంఘాదేనోస్సా శధాభింత, క్షం చతుర్థాం
శ్రీరామాదీనామస్తాకం, అంబూ మాతా, న భవసి హి న కామసి ఖలు, గుప్తాపిష్ట
త్వమస్తాకమమ్బూ భవతుం నార్హసీత్యర్థః. తర్తస్త్వాల్కరణాత్, ఇహ అస్తికా
లాకే, తనయవత్యః పుత్రవత్యః, స్త్రీయః, తథాభూతానామేవ పరిణానసంభవా
దితి భావః. త్వాం, శ్రుతిపుటరచితార్తగోళాగణాః రచితా విహితా ఆర్తిః
పీడా యయా సా తథోక్తా తస్మాత్ప్రవృణామత్యంశభింతానిత్యా ఇత్యర్థః.
అగీర్ణేర్దృష్టిరైః, సమిశ్రిమంతాం, కామ మత్యంశం, సల్లపిష్యంతి, పాపాచారేయం
మేతదకృత్యమకరోత్ యతో దుర్నివారావగీర్తిమూలమభూవిశ్వన్యోన్యసంభావణం
కరిష్యంతిత్వర్థః, ని. 'కల్లాపా భావణం మిథ' ఇత్యమరః. 'సంభావితస్య చాగ్ని
ర్వరణా దతిరిచ్యత' ఇతి భగవద్వచనాదితి భావః, అత్ర కైరీయ్యా నిజమాత్మత్వ
మహమ్బూత్య అగీర్తిమాత్మత్వస్యారోపాదపవ్నవభేదః. వితరది బ్ధికచక్రవ్రయం మాలినీ
పుత్రమ్.

౧౪౮

గ. తదను తన్మఖాదాకృష్టదృష్టిరనుజమిదమవాదీత్. ౧౮౭

ప. 1. అవిరళమిదవంశం దగ్ధమాశ్రిత్య తాపం
జనమనసి కిరన్త్యాం హంత సత్యాం భవత్యామ్,
అనుసవనమపాపైర్దేవతా పూజ్యమానా
వహతి కథమిదానీమాశ్రయాశాభిధానమ్ ? ౧౮౮
అవిరతకృషితాంతం వత్సమూలోక్య ధేనో

తదితి. తదను తదవంతరం, తన్మఖాత్క్రేయీవచనాదాకృష్టా అపసారితా
దృష్టిరేన స తథోక్తిః, ఈదృగవకారకారిణ్య ముఖం కిమవలోకనీయమితి జూగుప్స
న్మిత్యర్థః. అనుజం శత్రుఘ్నం ప్రతీదం వచనమవాదీదవోచత్. ౧౮౭

తదేవ వివృణోతి.-అవిరళమితి. భావీతి భవత్యాం పూజ్యాయాం, 'భావేర్దేవత' రిత్యేవాదితో దేవతప్రత్యయః. 'ఉగితశ్చే' తి జీవ, సత్యాం సాధ్యాయస్యాం కైకేయ్యామితి స్తోమంతనోక్తిః, ని. 'సతీ సాధ్వీ పతివ్రతే' త్యమరః. అవిరళం సాంద్రం, ప్రవృద్ధమితి యావత్, 'అవికల' మితి పాతే వైకల్యరహితమక్షతమిత్యర్థః, ఇనవంశం సూర్యవంశం, వేణువంశం చ గమ్యతే, దగ్ధం నాశయితం, భస్మీకర్తృంచ, ఆశ్రిత్యాధిష్ఠాయ, జనానాం మనసి హృదయే, తాపం సంతాపమాన్వల్యం చ కిరన్త్యాం విక్షిప్తస్యాం, ప్రవర్తయన్త్యాం సత్యామిత్యర్థః. వంశవినాశకారిణ్యాస్తస్యా సృజనమనన్సంతాపహేతుత్వాదితి భావః. సవనేష్వనుసవనం, ప్రాతరాదిసవనత్రయేఽపీత్యర్థః. విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. అపాపైస్సృకృతిభిర్గుణమానైః, పూజ్యమానా, దేవతా, పాపక ఇత్యర్థః, ఇదానీమస్మిన్నవసరే, ఆశ్రయం కాన్యగల్పాదికమక్నాతీత్యా శ్రయాశః స ఇత్యభిధానం నామధేయం, కథం, వహతి ప్రాప్నోతి, న వోధవ్యమిత్యర్థః. సతి ప్రతిపక్షే స్వప్రతిష్ఠాయా అసిర్వావ్యత్వాదితి భావః. ని. 'ఆశ్రయాశోబృహదాభయః కృశానుః పావశోఽనల' ఇత్యమరః. హంత అప్రచ్యుతస్యా స్తద్వంశస్వీయం ప్రచ్యుతిం సంపాదితవతితి భేద ఇత్యర్థః. అత్రోపమేయస్యాధిక్య కథనాపేక్షయోపమానస్య పావకస్యాశ్రయాశాభిధానవహనాక్షేపాత్ప్రతీపాలంకారః 'యత్రోపమానస్యాక్షేపః కైదుర్ధ్వేన కథ్యతే, యదోపమేయభావోఽత్ర ప్రతీపస్సాగ్రిదలంకృతి' రితి లక్షణాత్. ౧౮౮

అ. పుత్రసీదనమతిదుస్సహదుఃఖకారణమితి దర్శయితుమితిహసమానా - అవిర

1 అవికలమ్. 2 తృప్తితార్తమ్.

రసి తనుజశతానాం మాతురస్రం బభూవ,

తదిహ తనయశోకం సంతరేదేశపుత్రా

కథయ కథమిదానీం కోసలేంద్రస్య పుత్రీ.

౧౪౯

అపిబదియమమంత్రే కాలయోగాన్నరేంద్రే

వరయుగరసనాభ్యాం ప్రాణవాయుం తదీయమ్,

తేతి. అవంతా అవిభిన్నా మధ్యాహ్నకన్యంతేతి యోవన్. తయో గృహ్య కర్మ
శేవ తాస్తం ధ్వానం భువ్నం, వత్సం తనయా, బలీవద్దానిత్యర్థః. కాలావేశవచనం.
స్వవంశ్యత్వాద్యశ్చత్వేన నిర్దేశః. ని. 'వనో' నా నునితే వస్తే తర్హి నివయూదిక'
ఇతి వైజయంతీ. ఆంశ్య దృష్ట్యా, తన్వాం, కాలాప్రమేయా, పుత్రా లేమం శతా
నాం, మాతుః, అనేకపుత్రజనన్యా అపీత్యర్థః. 'కోసో' కామకోసో, గగనస్థాయా
ఇతి శేషః. అనమత్రు బభూవ, తనయశోకవచనం 'కోసో' గగనస్థాయా
ని. 'కోదనం చాన మత్రు చ' త్యమనః. తత్తస్మాత్కారణేన పీరామః పుత్రో
యస్యాస్మా తథోక్తా ఏకపుత్రా, కోసలేంద్రస్య పుత్రీ కోసల్యా, ఇవంతీకో నాశే,
ఇదానీం, తనయశోకం పుత్రవరపాజనితశోకం, అనిమస్తరమితి భావః. గర్భం శేనోపా
యేన, సంతరేలో తరితుం శక్తుయాత్, న శేనాపి సంతరేదేవీత్యర్థః. కథయ త్రా
హీతి విషాదాభినయవచనం. బహుపుత్రసంరన్నానిపి స్వర్ణోగనివాసిన్యపి కామధేను
రసి సాక్షాదనాత్తజస్యాపి వత్సస్య ధ్వేశ మనహమానా శోచితవత్. ఏవంభూతా కోసల్యా
శోచివ్యతీతి కిము వత్తవ్య మిత్యర్థః. తద్భాగ్పీరామాయణమ్ 'యస్యాః పుత్రసహ
స్రాణి సానిశి శోచతి కామధుకో, కింపురగ్యా వినా రామం కోసల్యా వర్తయన్యతి,
ఏకపుత్రా చ సాధ్వీ చ వివత్సేయం శ్వయోగృతే' ఇతి. అత్ర కామధేన్వపేక్షయా
అసారాయాః కోసల్యాయాః శోకసంతరణాశక్త్యవ్యవృత్తిముత్యన్యాయేన గణితత్వా
దధ్ధావత్తిరలంకారః, 'ఏకస్య వస్తునో భావాద్యత్ర వత్తవ్యగా పలేత్', త్రైముత్య
న్యాయతస్మా స్వాదధ్ధావత్తిరలంకరయ' ఇతి అక్షరాలే. ౧౪౯

అపిబదితి. ఇయంతైశ్చేయా, భుజగీ చ ప్రతీయతే సరేంద్రే రాజ్ఞి దశరథే, విష
వైద్యే చ. ని. 'సరేంద్రః (వార్తికే) సాధ్వీ రాజ్ఞి విషవైద్యే చ కథ్యత' ఇతి విశ్వః.
కాలయోగాత్కాలవశాత్, న విద్యతే మంత్ర ఉపాయదింతనం భుజగ స్తంభనమంత్ర
శ్చ యస్య తస్మిన్ అమంత్రే, పూర్వం మంత్రసంపన్నత్వేనపి కాలవశాత్తద్విహితే సరి
త్యర్థః. వరయుగమేవ రసనే తాభ్యాం, తదీయం సరేంద్రసంబంధినం, - 'త్యదాదీని'
చేతి వృధసంక్షాయం 'వృధాచ్ఛ' ఇతి ఛద్రత్యయః. ప్రాణవాయుమునిబల్ సీతసలి

అపనగరమముష్యా వర్తనం యుక్తరూపం

పితృవనవసుమత్యాం క్వాపి వల్లీకవత్యామ్.

౧౫౦

ఏషా నికృష్టమతిరాత్మ గుణోచితేషు

వంశేషు సత్సు బహుధా విశితాశనానామ్,

మాకందశాలిని వనే విషవల్లరీవ

హా హంత కేకయకులే కథమావిరాసీత్ ?

౧౫౧

జననీతివిహీనా మే జననీతి స ధర్మవిత్,

పరయుగావదేశేన నరేంద్రం నిహతవతిత్వర్థః, 'పాశ్చాత్య' త్యాదినా పిబాదేశః. అముష్యాః కైకేయ్యాః, నగరాదపస్యత్య అపనగరం, అయోధ్యానగరం వర్తయి త్యేత్యర్థః. 'అపసరి బహిరంచపః పంచమ్య' ఇత్యవ్యయిభావసమాసః. 'అవ్యయిభావశ్చే' తి నపున కత్వం. వల్లీకవత్యాం భుజగీనివాసోచితవామలూరుప్రచురాయాం. ని. 'వామలూరుశ్చ నాకుశ్చ వల్లీకం పున్నపుంసక' మిత్యమసః. క్వాపి కస్యాంచిత్, పితృవనవసుమత్యాం శ్చ కానభువి, వత్సనమవస్థానం యుక్తరూపం ప్రాశస్త్యేన యుక్తం, ప్రశంసాయాం రూపే, ఈదృక్పూర్వసమాచారేయం నగరాన్నిర్వాసనియేత్యర్థః. ఆత్మ పరయుగే రసనాత్వరూపజాత్యైకేయ్యా భుజగీశ్వప్రతీతేః క్షేపసంక్షిప్తకదేశవర్తినావయవరూపం యథా పూర్వవాక్పార్థసంస్కృత్రవాక్పార్థం ప్రతిహేతుత్వాద్వాక్పార్థహేతుకం కావ్య లింగమిత్యనయోరంగంగిభావేన సంకరః.

౧౫౦

విషేతి. నికృష్టమతిర్నీచబుద్ధిరేషా కైకేయా, ఆత్మగుణోచితేషు నిజదుర్గుణాను గుణేషు, పితృతాశనానాం రాక్షసానాం, వంశేషు బహుధా బహుప్రకారేణ, సత్సు విద్యమానేషు, మాకందైశ్చుకపుత్రైశ్చ క్షాలలేఽభీష్టమితి మాకందశాలిని 'బహుళ మాభీష్ట్య' ఇతి జినిః, కస్మిన్, వనే ఉద్యానే, విషవల్లరీ విషమంజరీవ, ని. 'వల్లరీ మంజరీ సమే' ఇత్యమరః. కేకయస్య రాజ్యః కులే, సకలలోకశ్లాఘ్యే, మహారాజవంశ ఇత్యర్థః. కథం కుతః, ఆవిరాసీత్ ఉచితాఽభూత్, తాదృచ్ఛహారాజకులే అస్యా ఉత్పత్తి రనుచితేత్యర్థః. ఉపమాంశకారః. పసంతలకాపుత్రమ్.

౧౫౧

జననీతి. వీరః దేయదానాదిషు పీర్యకాలి, ధర్మవిధర్తర్జుణి, స భరతః, మే మమ, జననీ మాతా, జనానాం సీత్యా మర్యాదయా విహితేత్యుక్తేతి కేషః. సానుజస్సకత్తు ఘ్నుస్సక, నిరయాత్ రలయోరభేదాన్నిలయాత్ కైకేయాగృహాభ్య, నిరయా న్నరకా దివ, ని. 'స్యా న్నారకస్తు నరతో నిరయో దురతిస్త్రియా' మిత్యమరః. నిరయాత్,

నిరయాన్నిరయాద్విరో నిరయానివ సానుజః.

౧౫౨

గ. 1 తత్ర సామాత్య 2 (స్వయంవీర్య) విశ్వస్థితాధిరోహణ మభి
లమంతీం కౌసల్యాం భదత శ్వసభశ్చైర్ గ్నివార్య 3 వసిష్ఠాదిష్టేన పథా
దశరథాయ 4 (సదా యాగశీలాయ) యాయజ్ఞాశాభిప్రీతం 5 ప్రేత
కృత్య మకరోత్.

౧౫౩

ప. తాతే పితృననం యాతే యాగం భూతృపనం తదా,
నిరగాత్, నిర్వాగ్నాత్ 'యా ప్రావశి' ఇత్యస్తాధిరోహణ, ఉపమాప్రాసమా
స్పంస్పదీః.

౧౫౪

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, భదతస్సామాత్యస్వమంత్రివర్గస్య, సమపేక్ష
సమీపమాగత్య, కౌసల్యాయా ఇతి శేషః. విశ్వస్థితాధిరోహణ నితాధిరోహణ
మనుగమనమభిలమంతీం కామయమానాం 'ఇద్ధి'ర్థ ముచితే హృష్టా ప్రాప్తితే మనివా
క్యా, మృతే మ్రియత యా నాశీ సా స్త్రీ త్తేహ పరిత్రతేతి, త్వత్సృత్య పరి
త్రతాధర్తత్వాదితి భావః. కౌసల్యం, శుభశత్రు 'పుత్రా' శాస్త్రానుగా ముద్ధిర్మహాత్మ్య
కదాచన, సత్యసంధ్యతాం శ్రేష్ఠో యస్యైర్ 'స్థి'మమతే గత' ఇత్యుక్తి క్రియామాయ
జోక్తానేకపక్షాదికృత్య. నివార్య చితాధిరోహణాభినివేశాన్నిసర్వ, పసిష్టేన నిజమలా
చార్యేణ మహర్షిణా ఆదిష్టేన, పథా అంత్యేష్టిమార్గేణ, సదా, యాగశీలాయ దశర
థాయ, యాయజ్ఞాకః అశ్వమేధాదిబహుముఖ్యవర్త. ని. 'ఇత్యుక్తి' యాయజ్ఞాక
ఇత్యమరః. 'యజజపవశాం యజ' ఇతి యుపసర్గమంతా ముక్ ప్రశ్నయః. తస్మాద్ధి
ప్రేతమభిమతం, ప్రేతకృత్యం దహనాదిస్మరణసామ్యరమకరోత్, ని. 'మృత్యు' ప్రేతః
పరానుశ్చ' తి వైజయంతి.

౧౫౫

ఆ. తతః కిం జాత మిత్యుత ఆహ-తాత ఇతి. గృహమనేన కృతీ నశలః, కృత
కృత్య ఇత్యర్థః, 'ఇష్టానిభ్య'శ్చైతి ఇని ప్రశ్నయః. భదతః, తాతే పితరి దశరథే, పితృ
వనం శ్రావణం, యాతే గతే పరి, పరం 'కగా'మిని పత్యర్థః; తదా తస్మిన్ సమయే,
స్వయం, భూతృపనం క్రియామాభిప్రీతం, సంహారన మిత్యర్థః. యాగం గంతుం,
ప్రాంజలిః కృతాంజలిస్సక్, జగతిప్రాశయః' ఇత్యుక్తివా ప్రబద్ధోఽంజలిర్మేనేన బహు
ప్రీహిః, ప్రకృతీ రమాత్వాదీక్, ని. 'ప్రకృతిస్సహజే యానావమాత్యే పరమాత్మ',

1 తతః. 2 తతదస్త్యివద్. 3 వసిష్ఠాదిష్టేన. 4 పితన్నాస్త్యివద్. 5 ప్రేత
కృత్యమకరోత్.

భరతః ప్రార్థయామాన ప్రాంజలిః ప్రకృతీః కృతీ. ౧౫౪

గ. 1(అథ) తాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యామంతఃపురజనేన చ సాకమనునీతో భరతో భవనమభజత. ౧౫౫

అథ యథావిధి విహితార్థవైహికం గమితచతుర్దశదివసం దివ

సీతి విశ్వాః. 'స్వామ్యమాత్యనుమాత్రోశరాస్త్రదుర్గలూని చ, రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోఽపి చేత్యమరః. ప్రార్థయామాన యాచితవాక్. ౧౫౪

అ. తదనంతరపృతాన్తమాహ—అథేతి. భరతః, అనునీతః వసిష్ఠసుమంత్రాదిభిః ప్రార్థితస్య, తాభ్యాం మాతృత్వేన ప్రసిద్ధాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం, తైశ్చ కేయూ అనాదరాభిభూతత్వాదితి భావః. తథాంతఃపురజనేన, అన్యేన రాజావరోధపరమాజనేన చ సాకం, భవనం గృహం, అభజత ప్రవివేశ. ౧౫౫

అథేతి. అథ గృహప్రవేశానంతరం, విధిమనలిక్రమ్య యథావిధి యథాకాస్త్రం, 'యథా సాదృశ్యే' ఇత్యవ్యయిభావః. †ఊర్ధ్వం దేహాద్భవమార్థవైహికం పరలోక క్రియాం, ని. 'మృతార్థం తదవార్ధానం త్రిషు స్వాదౌర్ధ్వదేహిక'మిత్యమరః 'ఊర్ధ్వ దేహాచ్ఛేతి వత్తన్యా ట్టక్. †అనుశతికాదేరాకృతిగణిత్యాదుభయపదవృద్ధిః, విహిత మాచరితమార్థవైహికం యేన తం కథోక్తం, గమితా సీతాశ్చతుర్దశవజ్ఞ్యాకా దివసా యేన తం, భరతం, అమా-సనా వసంతీత్యమాత్యాః మంత్రిణః, అప్యయాత్మస్య, దివసకరకులహితేన, పురోహితేన వసిష్ఠేన. తథా, నగరే వత్తనేయే వృద్ధాః జ్ఞాన విద్యావయోవృద్ధాః తైశ్చ, సార్థం, నముపేత్యనమిపమాగత్య, ముకుటస్య రాజచిహ్నస్య కోటిరస్య భరణాయ, భరతం, ప్రార్థయామానః యాచితవంతః, మూర్ధాభిషిక్తో భూత్వా భువం పరిపాలయేత్సనునీతవంత ఇత్యర్థః. నమ 'క్షత్రియస్య షోడశాహ' సీతి షోడశాహాశౌచనద్భావో కథం చతుర్దశదివసమిత్యుచ్యత ఇతి చేత్యత్వం, 'క్షత్రి యస్తు దశాహేన స్వకర్త నిరత శ్శుచి'రిత్యాది విశేషకాస్త్రానసారేణ దశాహేనాశౌచ నివృత్తై ద్వాదశేదహాని క్రాంతం కృతవాసితి మంతవ్యమ్. చతుర్దశదివస మితి తు వాస్తవత్వాదవిరోధః. తథాచ రామాయణమ్. 'తతో దశాహేఽతిగతే కృతకాచా'

† దేహాద్భవ మార్థవైహికం రాజదంతాదిః, ఊర్ధ్వదేహే భవం ఊర్ధ్వవైహికం అధ్యాత్మాదిత్వా ట్టక్. అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః, కేచిదుత్తరపదవృద్ధిం నేచ్ఛంతీత్యమరసుభాయాం.

1 వితన్వాస్త్రీకవచిల్.

సకరకులహితేన పురోహితేన నగరవృద్ధ్యైష సార్థమమాత్యాసము

వేత్య ముకుటభరణాయ భరతం ప్రార్థయామానుః. ౧౫౬

తతస్తాన్నిర్భగ్నతో భరతః ప్రశస్తివాదీన్. ౧౫౭

ప. బహుభిరిహ సముక్తైస్త్యక్త సౌమిత్రివృత్తి

ర్తకుట సమపి వహేయం యుష్మదాశ్చా ఏ పూజ్యా,

మమ పరమవ కాశః పద్మగోలానుమూలః

వృషాత్తజః, ద్వాదశీహని సంప్రాప్తి ప్రార్థనార్థానామిన్. తథా. తతః ప్రభాతసమయే దివసే చ చతుర్దశీ, సమీప్య రాజగర్భాత్ భరతం పశ్యమామహే' న్నితి. 'తతః ప్రభాతసమయే దివసేఽగ్ర త్రయోవశీ, విలంబ మహాబాహుగృహక శిశిక మూర్ఛిత' ఇతి. త్రయోవశీఽస్మిన్ భరతస్య శిశికాహ్వలలేప్తేన ప్రసాదయతు మయుక్తత్వా 'ద్వింసే చ చతుర్దశ' ఇతి శ్రీరామానుజే ఉక్తిమ్. అత్ర సు గమితచతుర్దశ దివసమిత్యనేన చతుర్దశస్యాప్యహం గమితత్వా త్వంపదశీఽస్మిన్ ఆహ్వానాత్. తథా చ శ్రీరామానుజనిరోధ ఇతి చేత్. తస్మి యవ్యపి వికళిన్ దుర్వారః. తథాఽపి యథా కథంచిదుపాంత్యన్యాయేన చతుర్దశ దివసనిన పరిణయమునప్యప్య. యద్యా గమిత ఆశ్చ్యత్ర వర్తమానాశ్చేత్తవత్ప్రయే శ్రీయమాణే గమితో గమ్యమానః నియమనఇతి యావత్. చతుర్దశః దివసో యేన తమితి చతుర్దశదివస ఏవ పర్యవస్యతి తథా న శిశిక విరోధ ఇత్యులమతి ప్రసంగేన. ౧౫౬

తతః ప్రార్థనానంతరం, నిగృహ్యతః ముకుటభరణార్థం నిర్బంధం దుర్వరః, తావ మాత్యాత్, ప్రశస్తివాదీన్ ఉవాచ. ౧౫౭

తదేవాహ—బహుభిరితి ఇహేదానిం, బహుభిరనేతి సుక్తైః ఉక్తిభిః, భావే క్తిః. కిం. న కిందివసీత్యర్థః. వృథా కాలశీపావమాత్వాదితి భావః. కిం తు శ్చ్యుతా విశృంజా సౌమిత్రేర్లక్ష్యణస్య వృత్తిర్విద్రవం శ్రీరామైకకర్మరూపం యేన న తగ్రోత్తస్యత్, ముకుటమపి, వహేయం ధారయేమం, రాజ్యాధిపత్యమంగీకర్తామిశ్యర్థః. అపి శబ్దస్సంభావనాయాం. తతః, యాష్టకమాప్రాసాం భవతామాత్మా నిరదాగః, శూన్యా హి మానసియా ఖలు, అవశ్యకర్తవ్యత్యర్థః. ఇథం చేత్, కపులాంయం చిన్తృ తాయాం దండకాయాం. క్వచిత్కుత్ర నిదసి, మమ, కర్ణకాలానుమూలః కర్ణకాలా నిర్వాణానుగుణః, తావన్నాత్ర ఇత్యర్థః. అనగా శిశికం పరమత్యంతం, నాస్తి

కృచిదసి విపులాయాం నా స్తి చేద్దండకాయామ్.

౧౧౮

గ. ఇత్యుక్త్యా ¹శ్రీరామసేవోత్సుకమనా నిశ్చక్రామ తత్ర.

౧౧౯

ప. ²అనుపధి రచయిత్వా సత్పథే పాంసులత్వం

³సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం చ కృత్వా,

నరపతిగృహమధ్యా త్పూర్ణముద్ఘాతమానా

కుటిలగతిరుదస్థా న్మంథరా నామ వాత్యా.

౧౨౦

చేత్, తదా, వహేయమితి సంబంధః. అతో లక్షణవత్ శ్రీరామకైంకర్యతత్పరే జ్ఞాన మయా భూయతే న తు ముకుటభరణాదరేణేతి తాత్పర్యమ్.

౧౧౮

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణోక్త్యా, శ్రీరామసేవోత్సుకం శ్రీరామకైంకర్యో త్కరితం మనః చిత్తం యస్య సః తథోత్తస్క, నిశ్చక్రామ నిర్జగామ, గృహాదితి శేషః. తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ భరతనిర్గమనసమయే.

౧౧౯

అనుపధీతి. అనుపధి అకపటం, అగూఢమితి యావత్. క్రియావిశేషణమే తత్. ని. 'కపటోఽస్త్రీ వ్యాజదంభోపధయ' ఇత్యమరః. సత్పథే శ్రీరామాభిషేకాచరణ రూపసాధుమార్గే, అన్యత్ర, సతాం నక్షత్రాణాం పంథాస్తస్మిన్నాకాశే, 'ఋక్సూ' రిత్యాదినా సమాసాంతః. పాంసవో దోషా అస్యా స్ఫుటీతి పాంసులా. ని. 'సైవ్విరిణీ పాంసులా చ స్యా'దిత్యమరః. సిద్ధాదిత్వాల్ల చ్ఛ్రిత్యయః, తస్యాభావస్తత్త్వం తద్విఘాతకరణరూపవోషకారిత్వమిత్యర్థః 'త్వత్కలార్థుణవచన'స్యేతి పుంసద్భావో వక్తవ్యః, అన్యత్ర, పాంసవః పరాగా అన్య సంతీతి పాంసులః తద్భావస్తత్త్వం, రచయిత్వా ప్రకటయిత్వా, ఆసాద్య చ, అతఏవ సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం సజ్జననేత్రోత్సవనిఘాతం. అన్యత్ర సుష్ట జనానాం నయనసౌఖ్యస్య సేత్రసుఖిణీతే ప్రాతికూల్యం నిరోధం చ, కృత్వా, ఉద్ఘాతమానా పరిభ్రమమాణా, ఏకత్రోన్మత్తత్వాదన్యత్ర స్యాభావ్యాచేతి భావః. కుటిలగతిర్వక్రగతిః ఏకత్ర కుష్టత్వాదన్యత్ర తాదృక్పక్రచంక్రమణశీలత్వాచేతి భావః. మంథరా నామ మంథరేతి ప్రసిద్ధా, వాత్యావత సంహతిః, 'పాశాదిభ్యోయ' ఇతి యప్రత్యయః, నరపతిగృహమధ్యాత్ రాజభవనాంతరాత్, తూర్ణం క్షీప్రముదస్థాదుభితపతీ, నిర్గతపతీత్యర్థః. ఉషోఽహూర్ధ్వకర్తణీ' లేకోత్సవప్రత్యుదాహరణమేతత్. అత్ర ప్రకృతాప్రకృతగతః క్షేమాలంకారః. 'ప్రకృతాప్రకృతోభయగత ముక్తం చేచ్ఛుజ్జమాత్రసాధర్మ్యం. క్షేపోఽయంక్షిప్తత్వం న త్వత్పద్యద్వయే నాంత్య' ఇతి లక్షణాత్.

౧౨౦

కేశహస్తం స్వహస్తేన గృహీత్వా తద్వహోద్యతమ్,

కౌసల్యా వారయామాన క్రుద్ధం రామానుజానుజమ్. ౧౬౦

గ. తత స్సాంతగపురజన ఏవ పురాన్నిర్గత్య శిల్పినర్జనమిశృత
సరణిర్భరతః ¹(పురతః) ప్రస్తుతసరగజరథతురగచరణాఘ్నాఢ్యో²చీతలసము
త్క్లిర్జ్జేన రేణునికురుంబేణ జుబౌలయన్నంబరగంగాం గంగాం చ

కేశహస్తమితి. తతస్తదనంతరం, క్రుద్ధం తద్వర్జనాతోక్తిర్దీక్షం, అతవివ,
స్వహస్తేన నిజకరేణ, కేశహస్తం మంథం³ కేశహస్తం. ని. 'పాశే పశ్యే శ్చ హస్తే శ్చ
కలాపార్థాః కవాత్పర' ఇత్యుచరః. గృహీత్వా, తస్మాన్ మంథరామోః పథే ఉద్యత
ముద్యతం, ఈవృత్తావస్థాయా వాగేన స్త్రీహస్తావో⁴న ప్రసక్త్యేతేన తద్విధ్యం
సనే విహితాగ్రహమిశృత్య. రామానుజస్య భరతస్య, లక్ష్మణస్య చ, అనుబంధ క్రుద్ధం,
కౌసల్యా వారయామాన కిమనేన ఉపద్రవో⁵సేగ్రహీతేన తన్నిర్బంధాభిసంకాన్ని
వారితపతీత్యర్థః. ఏతేనాస్యాస్సాధ్యో⁶బితనయాసాశే⁷ద్విగుణసంపత్తిమనావితే
మంతవ్యమ్. ౧౬౦

తత ఇతి. తతః తదనంతరం, భరతస్సాంతగపురజన ఏవ కౌసల్యాద్యంతగపుర
స్త్రీసహితస్సన్నేవ, శిల్పినర్లేణ ఖరకవర్ణః పృథితక్షిప్రముఖశిల్పినమహీన సమా
కృతా గర్తపామణిరల్పాదినిరసనేన ఋణాశ్శతా సరణిర్బా⁸యస్య పః త్క⁹క్షస్య¹⁰,
పురతః పురస్తాత్, ప్రస్తుతానాం ప్రస్తుతానాం సరాగాం గజానాం రథానాం తుర
గాణాం చ చరణైః పాదైః శుభ్రమనదూతం యతో¹¹క్షీతలం తస్మాన్నముత్క్లిర్జ్జేన
సముత్థితేన, రేణునికురుంబేణ పాలమథరేణ, అంబరగంగామంథా¹²గంగాం, జుబౌల
యతో¹³జుబౌలపతేం, సుర్వకో¹⁴, పరిలయమన్నిత్యర్థః. అనంబంధే సుబంధరూపాతిశ
యోక్తిః. ని. 'నిమగ్నరస్తు జుబౌలః పంథో¹⁵స్త్రీ కావశ్యమా' విశ్వమరః. జుబౌల
శబ్దాత్త త్క¹⁶క్షీతీని డ్రాంతాల్లిటశ్చత్రాదేశః. తథా మమంప్రేణ ఫణితో¹⁷పద్మితి
గుణనివహ స్సోఽస్యసోహార్దా సద్గుణసంపత్తి ర్భవ్య తథో¹⁸క్షస్య గుహస్య నిహవసాథ
స్యామమత్యాంగీకారేణ, గంగాం, భూశలహాసినీ¹⁹చ, నిస్తీర్య తీర్థా, అత్రాస్తాః
క్రియమాణమతిథిసత్కారం పరిగృహ్య పునర్గంతవ్యమితి ప్రాథమ్యమానం గుహం సాంక్ష
వచనైః ప్రసాద్య తదమమత్యా తేన సద్రావ గంగాం సంరీ²⁰త్యర్థః. దూరాద్దూరకవిన
నిర్వృత్తచేశవిన, మహాక్షరవరోధభయాదితి భావః 'దూరాంతికా²¹శ్చేభ్యో²²ద్విరీయా

సుమంత్ర ఫణితగుణనివహగుహానుమత్యా నిస్తీర్వ దూరాదేవాశ్రమ
ద్వారి నివేశితబలభారో భరద్వాజాభివందనమకరోత్. ౧౬౨

సోఽయం ప్రీతమనా మునిర్భరద్వాజో భరతం జననీజనమపి
ప్రత్యేకమాలోక్య నేనా¹ మప్యాహూయ యథోచిత మాతిథ్యమ
కురుత. ౧౬౩

ప. తథాఽఽతిథ్యం చక్రే భరతబలభాజాం తనుభృతాం
భరద్వాజసోఽయం భృకుటిభటకల్పాఖిలసురః,

చే' తి చకారాత్సంచమి, ఆశ్రమద్వారే తపావసప్రతిహరప్రదేశే, నివేశితబలభార
స్సంస్థాపితసేనానివహస్సక్, మహర్ష్యాశ్రమసీదాభయాతోక్తాదేవ విస్మయనైస్య
ఇత్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. 'భరద్వాశ్రమం దృష్ట్వా శ్రీకాదేవ నర్వ భః, బలం
సర్వమవస్థాప్య జగామ సపురోహిత' ఇతి. అథ భరద్వాజస్య మునేరభివందనం పాద
వందనమకరోత్. ౧౬౨

స ఇతి. సోఽయం, ముని ర్జననశీలః, భరద్వాజః, ప్రీతమనాస్సంతుష్టాంతఃకర
ణస్సక్, భరతం, జననీజనమపి కాసల్యాదిభరతమాతృజనం చ, ప్రత్యేకం వివిక్తమాలోక్య,
దయాదృష్ట్యాఽనుగృహ్యేత్సర్వః. నేనాం, భరతచమూమప్యాహూయ, ఆనియతామిత
స్సేనేతి భరతమాజ్ఞాప్య, తద్భృత్యముఖేనాకారయిల్వేత్సర్వః. యథోచితం యథార్హ
మాతిథ్య మతిథిసత్కారం. అకురుత కృతవాక్. ౧౬౩

అ. తత్ప్రకారమేవ వర్ణయతి—తథేతి. భ్రుమట్యా భూభంగమాశ్రేణైవ మే
తునా ఈషదసమాప్తా భటా భటకల్పాః కింకరస్రామూఇతి యావత్ 'ఈషదసమాప్తా
కల్ప జ్వేశ్వదేశీయర' ఇతి కల్పిన్ ప్రత్యయః, ని. 'కల్పజ్వేశ్వ కల్ప దేశీయరః ప్రత్యయాః
కించిదూనకే' త్యుమరః, లే అఖిలసురా అఖిలదేవా యస్య స తథోక్తః, లోకత్రయేఽ
ప్యస్యాసాధ్యం స కించిదస్త్రీతి భావః. అత ఏవ సోఽయం భరద్వాజః, భరతసో
బలభాజాం చమూచరాణాం, భజో జ్యోః, తనుభృతాం శరీరిణాం, తథా లేన ప్రకా
రేణ, ఆతిథ్యం అధ్యంగస్నానవాసోగంధమాల్యాలంకారమృష్టాన్న పానాద్యతిథిసత్కారం,
చక్రే చకార, 'అతిథేర్థ్య' ఇతి తాదర్శ్యే ఇతిప్రత్యయః. కథం చకారేత్వతహ—
ఘోరం దుష్కరం. తథః ప్రలోపవాసాదిరూపం. తప్త్యా కృత్వా, సుమనసోదేవా
స్సంకః, అతఏవ దివి స్వర్గే, తత్ఫలభుజః తస్య తపసః ఫలభుజః రంభాసంభోగాదిఫల

తపస్తప్తా హూరం దివి సుమనసస్త్యులభుబో

యథా తేషాం తోషం త్వామభిలషేయం ర్భునికృతమ్. ౧౬౪

గ. ఇతి తద్దినం దినశతకల్పం తత్ర నీత్యా మునేర్ని దేవేన సర్వే
చిత్రకూటవనోద్దేశమవిశ్కా. ౧౬౫

తత్ర సన్యస్తస్య స్త్యులభుతో గుహీన సహ రంమమన్విష్యక్
హవ్యగంధినా గంధవహేన హోమధూమేన చ దూరాదేవ విభావ్య
భోక్తరః, పురుషాః, మున్యితం భరద్వాజీన విహితం. తేషాం భరతచమూచరాణాం,
తోషమానందం, త్వాం త్వామత్రం, యథాభిలషేయం త్వమభిలష్యసి
తోషోస్తాకం సంభవేన్యసి, తస్మాత్కృతార్థం భవేతి యథా చాంగీకృత్యుగచరా
శేత్యర్థః. సర్వేఽపి చమూచరా మున్యితాతిష్ఠ్యచకాన్యస్త్యులభునానన్విష్యగం సుఖమను
బభూవురిత్యర్థః. అత్ర స్వర్గినాం తత్పురితోషణాభిలషణామబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే
రతిశయోక్తిభేదః. శిఖరిణీప్రత్యమ్. 'రస్యై రుద్రస్యైవా యమనపథిలాగన్విభరిణీ'తి లక్ష
ణాత్. ౧౬౪

ఇతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, తద్దినం మునిచర్యవదివనం, దినశతకల్పం, శ్రీరామ
దర్శనాత్పుణ్యపురానినకుల్పమిత్యర్థః. ‡ తత్ర భరద్వాజాశ్రమీ నీత్యా గమయిత్యా.
అథ మునే నిదేశేన భరద్వాజాజ్ఞయా, సర్వే భరతచమూచరైః సత్సంబంధ్య పర్వశస్య
వనోద్దేశం వనప్రదేశమవిశ్కా ప్రవిష్టవంతః. ౧౬౫

తత్రేతి. భరతః, తత్ర వనోద్దేశ ఏవ, సన్యస్తస్య స్త్యులభుతోగన్విష్యక్, శ్రీరామ
మనస్సన్యథా ప్రతీత్యనుదయార్థమితి భావః. తథా గుహీన సహ గహనమార్గవేదినా
నిషాదాధిపేన సాకం, తతఃపత్య ప్రదేశే, రామమన్విష్య స్సృగయిక్, మూయత
ఇతి హవ్యమాణ్డాది తద్గంధోస్త్యాశ్రీతి తథోక్తేన హవ్యగంధినా, గంధవహేన చాయనా
హోమధూమేన జౌహననాద్యన్నిసూచకహోమధూమేన చ, దూరాద్యప్రకృప్త
దేశనివ, విభావ్యమానమనుమాయమానం, అచలః నిర్భయనేకత్వాదవలాయమానాః
స్సృగగణాః హరిణాదిమృగయాథాని, యస్మిన్ తం, అప్యన్యసూహభిరంతర్నితా
కారాభి ర్వనదేవతాభి ర్వనాభిమానసీభిర్దేవతాభిః అపకీర్యమాణాని నిశీష్యమాణాని

‡ స్మరతుర్భరపదేత్యయా, నిభసంకాశనికాశప్రతీకాశోపమాదయిత్యత్ర అపకీర్య
పరిగృహీతకల్పకట్టేన సహస్వపదవిగ్రహః.

1 సర్వేఽపి. 2 ధూమగట్టేన.

మాన ¹మబలమృగగణం అదృశ్యరూపాభిర్వనదేవతాభిరవకీర్యమాణ
బలికుసుమ ²మశేషశిశితాశనపిశాచోచ్చాటనమంత్రాయమాణలక్ష్యణ
చాపఘోషశ్రవణ సముచితసామీప్యదేశం నూతనపరికల్పితపర్ణశాలా
పాస్తవ్య వైఖానసకుటుంబినీ ³నిబిరీనభూభాగం అనోకహశాఖావలం
బమానవల్కులాజిన ⁴మమరతరుశాఖాపచితై రంబరచరపతీకరకిసలయ
విముక్తైః అభినవపల్లవభంగశబలైరవిరళైః కుసుమనికరైరభ్యర్చ్య

బలికుసుమాని పూజోపహారపుష్పాని యస్మిన్ తం, వనదేవతానామవ్యర్చనీయ మిత్యర్థః.
ని. 'కరో'పహరయోః పుంసి బలి' రిత్యమరః. ఆశేషాస్సమస్తా యే పిశితాశనాః, శ్రవ్యా
దాస్తవీప సిశాచా భూతగ్రహవిశేషస్తేషాం సముచ్చాటనమంత్రవదాచరన్నచ్చాటన
మంత్రాయమాణో యో లక్ష్యణచాపఘోషః సోమిత్రి ధనుష్టంకారః తచ్చృపణస్య తదా
కర్ణనస్య సముచితో యోగ్యసామీప్యప్రదేశః. ప్రాంతభూమిర్వస్య తం; నిరంతరలక్ష్యణ
చాపఘోషముసుమాయమానసమీపదేశమిత్యర్థః. నూతనపరికల్పితాః శ్రీరామసహ
వాసేన కృతార్థత్వసంపాదనార్థం ప్రత్యగ్రం నిర్మితా స్తాసు పర్ణశాలాసు వసంతీతి
వాస్తవ్యా వసంతః 'వసే'స్తవ్యత్కర్తరిణి'చ్చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ. వైఖాన
సాస్తవోవిశేషలబ్ధసంక్షాస్తావసవిశేషాః, యద్వా, బ్రహ్మణో నభిజాతా వైఖానసాః. †
'యే నఖాస్తే వైఖానసా'ఇతి శ్రుతే, యద్వా, విఖనసమునినా ప్రోక్తం సూత్రమథి
కృత్య తస్మాద్దాసుసారిణో వైఖానసాః నూతనపరికల్పితపర్ణశాలావాస్తవ్యాశ్చ తే
వైఖానసాశ్చ తేషాం కుటుంబిన్యః పురంధ్ర్యః తాభి ర్నిబిరీసః నిబిడో భూభాగో
భూప్రదేశో యస్య తం. ని. 'నిబిడం నిబిరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత' ఇతి వైజ
యంతీ 'నేర్పిడజ్జిరీసచా'వతి నిశ్పద్వాద్భిరీసప్పర్యయః, 'నిబిడితేతిపాతే నిబిడశబ్దా
న్నిరుక్తాత్తత్కరో తీతి ణిచి కర్తృణి క్త' సాంధ్రీకృతేత్యర్థః, అనోకహానాం వృక్షాణాం
శాఖాసు లంబమానాని స్రంసమాన సంస్థానకాని వల్కులాని చీరవసనాన్యజీనాని కృష్ణాజీ
నాని చ యస్మిన్ తం, తథా. అమరతరుశాఖాభ్యః కల్పవృక్షశాఖాభ్యః ఆపచితైర్వి
లూనైః, అంబరచరపతయః సిద్ధగంధర్వాదిభేదరాధీశ్వరా ఇంద్రాదయః తేషాం కిరకిసల
యవిముక్తైః పాణిపల్లవవీక్ష్యైః, అభినవపల్లవభంగశబలైః బాలప్రవాళశకలమిశ్రణకర్పర

† మంత్రవదా చరతీత్యర్థే 'కర్తుః కృత్పులోప శ్చే'తికృజన్తాల్లట శ్శానచ్.

1 అచపలమృగ. 2 అశేషిశ. 3 నిబిడిత. 4 అమం తరుశాఖారచితైః. 5 పృథ
నాగణకర.

మానజానకీనివాసతరుమూలవేదికమాలత్యమాణ ఖడ్గకాయకని పంగ
మతిథిజనపర్యాపర్యత్సుకసౌమిత్రిసమాహృతేకందమూలఫల కలితైక
దేశమవినాభూతజనకదుపితృచరణసలిసనిన్యాసముపహసిత సాకేతరామ
ణీయకం రామాశ్రమం భరతస్ససంభ్రమ మభజతి. ౧౬౬

ప అథావాసం శాంతేకృతసుక్ష్మనినామసులభం
నవాంభోదళశ్యామం నలిసనయనం వల్కులభరమ,
జటాజూటావీడం భుజగవలభాశోకపంభుజం

వృత్తి. ని. 'దిత్ర కేమిరారిల్ల' అనునట్టి అశ్వాసము. అవింత్ర సౌందర్య, సుమ
వికలైక పుష్పనియంత్రై, అగ్నివృద్ధిహంసం సంభూత్యహంసం జానకీనివాసతరుమూల
వేదికా సీతానిశితసప్తభిరప్రసేవితృగ్గా యస్మిన్ శం. ని. 'స్యవృద్ధిస్తు వివికే'
త్యమయ. అలత్యమాణాః పద్మిన్యమాణాః, ఖడ్గకాయకనిపంగం యస్మిన్ శం. అతిథి
జనానాం పరర్యానూం పర్యస్తురేవ ప్రోత్సహపితా సౌమిత్రిణామహృతంసీతైః
కందమూలఫలైః కలితస్సమృద్ధాః వికదేశో యస్య తం గర్హాపర్మలమూలపరిదాశి, మూలాని
దీర్ఘాకారాణీతి వివేకః. అవినాభూతాః నిరంతరానువృత్తాః జనానుసౌక్యపరణనన
విన్యాసాః జానకీపాదపద్మముద్రాః యస్మిన్ శం. అనవిన అపహసితం పరిహసితం ధిక్కుక
మితి యావత్. తత్సాకేతరామణీయకమయోధ్యాపురసౌభాగ్యం యేవ శం రమణీ
యస్య భావో రామణీయకం యోధ్యాద్ధురూపిత్రయద్వయో. రామాశ్రమం శ్రీరామ
నివాసస్థానం, సంభ్రమేణ సంతోషజనితమగేన, పహతం యస్మిన్ శర్తవీ తద్యథా
భవతి తథా ససంభ్రమం అభజత ప్రాచ, అత్ర సాకేతరామణీయకస్యాపహసితత్వా
సంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః. ౧౬౭

అథేతి. అథాశ్రమభజనానంతరం, శాంతేరావాసం శమికసీతనం ఆకృత
సుకృతానా మనాదరితపుణ్యకర్తృణాం జనానామసులభం దుష్ప్రేరం, నవాంభోద
శ్యామం నీలమేఘామలాంగం, నలిసనయనం పూదరీకాశం, వల్కులభరం వల్కులవస్త్ర
ధారిణం, జటాజూట వీడ అవీడః శేఖరో యస్య తం. ని. 'శిఖాస్వావీడశిఖరా'
విత్తయయ. భుజగవలేరాదిశివస్య భోగః కాయః సవిత ఉపమా సదృశః యయోస్తా
తాదృశా భుజా యస్య తం, ఉపమోపమానం స్యాదిక్ష్మిత్ర పుత్రోపమాశబ్దస్య
నిత్యస్త్రీలింగస్య సదృశసాదృశ్యోభయార్థకత్వాత్, వృత్తాయుతవరణాచు మిత్యర్థః.

దదర్శ శ్రీమంతం వివినభువి సీతాసహచరమ్.

౧౬౭

తత స్తస్యోపాంతే జనకయజనాధీనజననాం

వవందే వై దేహీం. రజనికరలేఖామివ సవామ్,

అరణ్యానాం పుణ్యాత్పదకమలముద్రాపరిచయా

దయోధ్యాసక్తిచీమవికలమవస్థాం విదధతీమ్.

౧౬౮

† శ్రీమంతం సహజోభాసంపన్నం నిత్యయోగే మతుష్, సీతాసహచరం జానకీసమేతం, శ్రీరామం, వివినభువి కాంతారసీమ్ని, దదర్శ, వితదాదిష్టోకత్రయం శిఖరిణీ వృత్తమ్. ౧౬౭

తత ఇతి. తతః శ్రీరామదర్శనానంతరం, తస్య శ్రీరామస్యోపాంతే పార్శ్వదేశే, సవాం నూతనాం, రజనికరలేఖాం చంద్రకలామివ స్థితామిత్యుత్పేక్షా, భూలోకగతాయాశ్చంద్రకలాయా అప్రసిద్ధత్వాన్నోపమా, † జనకస్య రాజ్ఞో యజనాధీనం యజ్ఞాయత్రం జననం జన్మ యస్యాస్తాం, హలముఖకృష్ణజనయజ్ఞక్షేత్రసముత్పన్నామిత్యర్థః. ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్ర' ఇత్యుచరః. తథా పుణ్యాత్పరిత్రాత్, పదకమలముద్రాపరిచయాత్ నిజపాదపద్మవిన్యాససంస్థానాద్ధేతోః, అరణ్యానాం వివినానాం, ని. 'అటవ్యరణ్యం వివిన' మిత్యుచరః. అవికలం దృఢం యథా తథా, అయోధ్యాసక్తిచీమయోధ్యాసహచరిం, తత్పవృశీమిత్యర్థః. అతఏహోపమాలంకారః. అవస్థాం దశాం, విదధతీం, సంపాదయంతీమిత్యర్థః. యత్ర నిజసంచారస్వస్థైవాయోధ్యాపురసబ్రహ్మచారిత్వాది భావః. దధాతేశ్వత. 'ద్యుగితశ్చేతి జీవ'. 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు'రితి సమభావః. వైదేహీం జానకీం, వవందే సమశ్చకార, శ్రీరామస్య దర్శనం సీతాయాశ్చ వందనం చేతి వైతచోద్వేద్యముద్భావనీయం. శ్రీరామాపేక్షయాపి తత్పత్నాన్ని వరమపతివ్రతాయాం తస్యామేవాత్యంతాదరసంభవాదితి భావః. 'సక్తిచీమిత్యత్ర సహంచతీతి సక్తిచీ అంచలేః 'ఋత్వి'గిత్యాదినా క్షిప్రత్యయః

† యద్వా, భుజగపతిభోగస్య సప్తకౌ భోగోపమా తాదృశౌ భుజౌ యస్య తం, 'వాచ్యలింగా' ఇత్యారభ్య, 'స్వయత్తరపదే త్వమి, నిభసంకాశనికాశప్రతికాశోపమాదయ' ఇత్యుక్తేః, ప్రకృలే విశేష్యనిఘ్నేన సప్తకార్థభోపమకట్టేనాస్వపదవిగ్రహః.

‡ యదాయముపమానాంశో లోకసిద్ధిమపేక్షతే, తదోపమైవ యేనేవశబ్దస్యా ధర్మనావకః. యదా పునరయం లోకాదసిద్ధేః కవికల్పితః, తత్రోత్పేక్షైవ యేనేవ శబ్దస్సంభావనావరః ఇతి హరివచనాత్.

స్వతస్సిద్ధం యస్మిన్ని తరమరవాపం విజయతే
 సుమిత్రాపుత్రత్వాదపి జగతి రామానుజవదనమ్,
 యదీయాక్షిద్వంద్యప్రతినీధి భవేదంబుజయుగం
 నిశీధే నిర్మిద్రం యది త మపి సాక్షాదకృత సః.

౧౬౯

‘సహస్యసద్ధి’ రితి సహశజన్య సద్ధాన్వితశః. ‘అనిదితా’ మిత్యాదినా వశారణాదః. అచః
 ఇత్యుకారణాపే ‘చా’ వితి దీర్ఘః. ‘ఉగితశ్చే’తి జీవ, ఉత్తాలంకారమోః పరస్పరచైర
 పేక్ష్యా త్వంపుష్టిః.

౧౭౦

స్వతస్సిద్ధ మితి. ఇతరమరవాపం భ్రాత్రం తరమహ్మంశం, భిన్నోదరమర్హ
 మిత్యర్థః, † రామానుజవదనం వనం శబ్దః యస్మిన్ లక్ష్యేః సుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సహస్రీ
 మాతృజన్యత్వేన భిన్నోదరత్వాదపి త్యర్థః. కామలస్యగుంధూతత్వాభావేఽపి త్యుక్తి
 శబ్దార్థః. తథాత్వే రామానుజత్వస్య స్వతస్సిద్ధత్వే అనివాద విషయ భావః. యద్వా,
 సుమిత్రాయా అపుత్రత్వాదపి త్యుత్తత్వాత్ ఆన్య సుమిత్రాగర్భసముత్పత్త్యమాత్ర
 మేవ పుత్రలాభభలస్య తు కామల్యాగామిత్యాదిని భావః. ఆత్మాపిరవధారణార్థకః,
 అభవా, సుమిత్రమకృతి మనుహ్నాత్ అపుత్రమిషత్సుత్రః పుత్రసంబ ఇత్యర్థః ‘ఏత్య
 సమా జ్యేష్ఠ’ ఇతి న్యాయస్యాత్మైవ ప్రసిద్ధత్వాదిని భావః; సుమిత్రం చాసావాపుత్ర
 శ్చేతి విశేషణసమాసః తస్య భావ స్తత్త్వాత్, ఆన్య నైకతాదృశత్వాభావాదిత్యుక్తి
 శబ్దార్థః, యద్వా సుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సుమిత్రాపుత్రత్వం విసంయుత్యర్థః ‘లబ్ధా’పే
 కర్తృణ్యధికరణే చేతి పంచమీ, ఆత్మాపిరవధారణార్థకః, స్వతస్సిద్ధం నిఃపదసిద్ధం సత్,
 జగతి లోకే, విజయతే సర్వోత్కృష్టైః పరతే, ‘పుష్ట్యన్యః’ లభ్యత’ ఇతి న్యాయా
 దిని భావః, ‘వివరాభ్యాం జేరిత్యాత్మజేదవం. తథా, అంబుజ ముగం అరవిందముగం,
 కర్తృ, నిశీధే అర్ధరాత్రే, ని. ‘అర్ధరాత్ర నిశీధా ద్వా’ విశ్వసవరః. నిర్మిద్రం యది
 ప్రభుజ్ఞం చేత్, ‡ యస్య లక్ష్యణస్య సంబంధి యదీయం, తచ్చ తత్, అక్షిద్వంద్యం సేత్ర

† రామానుజ స్వాదిశేషే లక్ష్యేః ధనంబయ’ ఇత్యభిధానాద్రామానుజశబ్దస్య
 కత్తైవ రూఢేః స్వతస్సిద్ధం స వితరమరవాపం విజయతే ఇత్యన్వయః. రూఢ్యాన్వితస్సిద్ధత్వ
 మత్ర, ఆన్యత్ర రూఢ్యభావాత్తయా తదితరమరవాపత్వం చ సిద్ధమ్.

‡ యదీయాక్షిద్వంద్యం ప్రతినీధిత్వస్మితి బహువ్రీహిః పుంసి ప్రతిసధికుల్యై
 తస్య నిత్యపుంస్తాత్ ఉపమానస్య కమలద్వంద్యస్యోపమయత్వప్రకల్పనాత్ప్రతీహ
 లంకారః * ‘ప్రతిమమపమానస్యోపమయత్వప్రకల్పన’ మితి లక్షణాత్.

గ. తదనంతరం మరుపథే ¹పుథుతరగ్రీష్టోష్ఠణి దైవాత్కృతోప
లంభమంభోరుహతటాకం సుధా²సారపూరితాపం భూరితాపః సత్పష్ట
ఇవ కృష్ణసారో భరతస్సరభసం సముపేత్య రామం ³పాదయోర్ని
వత్య చిరం రుదక⁴ దశరథకథామపి కథయిత్వా మైథిలీసహితాయ
సలక్షణాయ రామాయ శోకమూర్ఛాం ప్రాయచ్ఛత్. ⁴(జననీజనోఽపి
తత్ర నిపత్య సుచిరమరోదీత్.)

౧౭౦

యుగళంచ, తస్య ప్రతినిధి ఉపమానం భవేత్ స్యాత్ నాస్యోపమానం కించిత్
శ్యామ ఇతి భావః. ఏతేన లక్షణస్య సర్వదా నిద్రాహిత్యం సూచ్యతే. తం లక్షణ
మపి, సః భరతః, సాక్షాదకృత ప్రత్యక్షీచకార, అవశ్యదిత్యర్థః. కరోతేష్టుః
సిః కిత్వాన్న గుణః 'ప్రాస్యాదంగా'దితి సహాపః, అత్రాంబుజయుగస్య నిశీధే నిర్ని
ద్రత్వానంబంధేఽసి తత్సంభావనయానంబంధకథనాదతిశయోక్తిః. తదేతత్, 'పుష్పం
ప్రవాళోపహితం యది స్యా'దిత్యా ద్యుదాహృత్యాలంకారసర్వస్వకారః సృష్టిచకార.

తదనంతరమితి. తదనంతరం శ్రీరామసీతాలక్షణాదర్శనానంతరం, పృథుత
రోఽత్యంతబహుళః గ్రీష్టోష్ఠగ్రీష్టర్థజనితసంతాపో యస్మిన్ తస్మిన్, దుస్సహసంతాప
కారిణీత్యర్థః. మరుపథే ఉపరథల వర్తని, నిర్జలదేశ ఇతి యావత్, 'ఋక్షూరి' త్యా
దినా సమాసాంతః, దైవాద్భాగ్యవశాత్. ని. 'దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్య' మిత్య
మరః, కృతోపలంభములబ్ధిం ప్రాప్త మిత్యర్థః. సుధాయా అమృతస్య సార ఇవ
సార ఉత్కృష్టాంశో యాసాం తాః పూరితాః పరిపూర్ణాశ్చ కర్తరిక్తః, అపా యస్మిన్
తం, అమృతప్రాయ పయఃపరిపూర్ణ మిత్యర్థః, 'ఋక్షూ' రిత్యాదినాసమాసాంతః అంభో
రుహతటాకం పద్మసరోవిశేషం, భూతాపః బహుళసంతాపః, అతఏవ సత్పష్టః
పిపాసాతురః కృష్ణసారో హరిణవిశేష ఇవేత్యుపమా. భరతః సరభసం సవేగంయథా
తథా, ని. 'రభసోవేగవర్షయో' రిత్యురుః, రామం, సముపేత్య ప్రాప్య, పాదయో
ర్నివత్య, చిరం, రుదక⁴, రోదనం కుర్వత్, దశరథస్య, కథాం పఠన్మాకయాత్రాయాపాం,
వార్తామపి, కథయిత్వా, మైథిలీసహితాయ, సలక్షణాయ, రామాయ, శోకేన యా
మూర్ఛా తాం, ప్రాయచ్ఛత్ దత్తవాత్, భరతముఖాత్ దశరథపఠన్మాకయాత్రాం
శ్రుత్వా సీతారామలక్షణాః శోకపకాన్తూర్ఛాం ప్రాపురిత్యర్థః. 'పాప్రుః' త్యా
దినా దానో యచ్ఛాదేశః (జననీజనోఽపీత్యాదిసృష్టం, తతఃకిమిత్యత ఆనా.)

౧౭౦

1 ప్రథితతర. 2 ధారా. 3 నిపత్య పాదయోర్భరతర. 4 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

ప. వేల్పొల్లంఘనమేతేమాం శోకోదన్వతి తన్వతి,

అగస్త్యాయితమేతస్మిన్వసిష్టేనాత్మ పేరినా.

౧౭౧

గ. తతః ¹ప్రతిపద్య సంజ్ఞా మనుజ్ఞయా గురోరమరసతి విరచిత
సముచితనివాపకృత్యం ప్రణిపత్య ²ఁమం ప్రతినివర్తయితుం భరతః
³ప్రావర్తత.

౧౭౨

వికర్తనకులస్య యదనుకూలం గుణగణస్య యదనుగుణం యశో

పేతేతి. ఏతేమాం శ్రీరామదీనాం, సంబధి, విశిష్టాం పూర్వోన్వితే, శోకఉద
న్వానిపేత్యుపమితసమాసః, అగస్త్యాయితమిన్యుపమానింగానీ. తస్మిన్ శోకోదన్వతి
దుశ్ఖపాకరే, 'ఉదన్వామదధో' పేతి నిసాతవాత్సర్య, పోల్లంఘనం హాలతి
వర్తనం, మర్యాదాకైమణం చ, ని. 'అల్పబంధువిగృహ' పోరాంబునగృహయో రపి
త్యమరః; తన్వతి కుర్వతి, ఉద్వేలే సతీత్యర్థః. అత్తపేరినా అత్తతత్వజ్ఞేవ, శోకాదన
యశోవిదేసేత్యర్థః. పసిష్టేన మహర్షినా, అగస్త్యునివాచితమగస్త్యాయితం, సంభ
సంభవోఽంభోధిమివ పసిష్టస్తదీయశోకసంబంధం కుంభితవానిత్యర్థః 'గర్భత్యుగ్ధా
వాశ్చేతి' కృష్ణే. 'అకృత్యార్థధాతుకయోద్భీర్ష' ఇతి దీర్ఘః. తతో భావే త్తః. ఉపమా
లంకారః.

౧౭౩

తత ఇతి. తతస్తదంతరం, సంజ్ఞాం, పేతనాం, ప్రతిపద్య ప్రాప్త్య, ప్రతిబుద్ధేర్
త్యర్థః. ని. 'సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాగ పేతనాయాం రవిస్త్రియా' మితి విశ్వః,
గురోరమజ్ఞయా పసిష్టనిదేశేన, అమరసతి గంగానూం, విరచితమాచరితం సము
చితం న్యాయ్యం తత్కాలోచితం వా, నివాపకృత్యం నిశ్చితవ్యుదగర్త యన తం, 'ఇవం
భుంక్త్వ మహారాజ ప్రీతో యవశనా మమం, యదన్వతి పునః భవతి తదన్నా
స్తస్య దేవతా' ఇతి శ్రీరామాయణోత్పత్తిత్యా, కదాసిం సంభవస్య పదాన్తగ్నిర్విరితసి
త్యయజ్ఞమిత్యర్థః. రామం, ప్రణిపత్య సమన్విత్య, భరతః, ప్రతినివర్తయితుం వన
వాసా తృప్తిత్యావర్తయితుం; ప్రావర్తత ప్రవృత్తిఽభూత్, శ్రీరామప్రతినివర్తనార్థం
విజ్ఞాపయితు ముపాక్రమతేత్యర్థః.

౧౭౪

తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి—వికర్తనతి. తత్రానుమూలదిశబ్దానాం ప్రాయశ
స్తావదేశార్థకత్వం. తథాపి కించిద్వ్యాఖ్యానయతే. వికర్తనకులస్యార్కవంశస్య. ని.
'వికర్తనార్కహర్తం దే'త్యమరః. యత్. యాభ్యుతి సర్వత్ర యచ్ఛబ్దార్థః, అస

1 ప్రపద్య, 2 రామనునకృత్యవర్తయితుం. 3 ప్రార్థయత్.

రూపస్య యదనురూపం¹ సమాచారస్య యత్సముచితం ప్రాచీనభాగ్యస్య
యద్యోగ్యం లోక²గర్హణాయా యదనర్హం శ్రుతస్య యత్సదృశం
తాదృశమాశయం ప్రకాశయంతీ భరతో³పజ్ఞం విజ్ఞాపనా. ౧౭౩

తత్క్షణం క్షణప్రభాభంగురలక్ష్మీసమావేశలక్షణే షోణీపతిశత
భృతో⁴జ్ఞితే ముకుటే విఘటితాశం⁵ సాదరం ప్రణిపత్య మాం పాదు
కాభ్యాం పరిష్కరుతం యువామితి రఘువర⁶చరణౌ స్వయమేవ

కూలం సమృతం, గుణగణస్య విద్యావినయాదినంపట్టే, యదనుగుణమనువృత్తం
యోగ్యమిత్యర్థః, యశోరూపస్య ప్రశస్తయశసః, ప్రశంసాయాం రూపవ్ 'ప్రశంసా
పచనైశ్చే'తి సమాసః. యదనురూపమర్హం, సమాచారస్య సమ్యగాచారస్య, యత్స
ముచితం న్యాయ్యం, ప్రాచీనభాగ్యస్య పురాతనపుణ్యస్య, యత్, యోగ్యం యుక్తం,
లోకగర్హణాయా లోకాపవాదస్య, యదనర్హమయోగ్యం లోకనిందానివర్తకం
యాదృగిత్యర్థః. శ్రుతస్య కాస్త్రస్య, యత్సదృశం, సమాసమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ని.
'శ్రుతం కాస్త్రావభృతయో' రిత్యమరః. తాదృశం తాదృశవృత్తికారమేవ, విధేయ ప్రాధా
న్యాయ్యుల్లింగనిర్దేశః, ఆశయమభిప్రాయం, ని. 'ఆశయస్సాన్యదభిప్రాయే మానసాధా
రయోరపి'తి విశ్వః. ప్రకాశయంతీ, ప్రకటయంతీ విజ్ఞాపనా ప్రార్థనా, ఉపజ్ఞాయత
ఇత్యుపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానవిషయః. 'అతశ్శోషనశ్చే' ఇతి కర్తృణ్యుచ్చిత్యయః, భరతస్యోపజ్ఞా
భరతోపజ్ఞం భరతేనాదౌ జ్ఞాతేత్యర్థః. కర్తరి వస్త్యై సమాసే 'ఉపజ్ఞోపక్రమ' మిత్యా
దినా నపుంసకత్వం, ని. 'ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చ తదాదిత్వప్రకాశన' ఇత్యమరః.
మహాకవీనత్వాదిగుణసంపన్నత్వస్య యథా యుక్తం స్వాత్మకా భరతో విజ్ఞాపితవానితి
ఫలితార్థః. శ్రీరామప్రతినివర్తనార్థం అనన్యసాధారణీం విజ్ఞాపనాం కృతవానితి
తాత్పర్యమ్.

౧౭౩

తతః కింజాతమిత్యత ఆహ—తత్క్షణమితి. తస్మిన్నేవ క్షణే తత్క్షణం, 'అత్యంత
సంయోగే ద్వితీయా' క్షణం ప్రభా ద్యుతిర్యస్యాస్మా క్షణప్రభా విద్యుత్ తద్వ
ద్భంగురా భంగకలా ఆచించవలేత్యర్థః 'భంజభాసమిదోఘురచ' తస్య లక్ష్మ్యై రాజ్య
క్రియః సమావేశస్య సంప్రాప్తేః లక్షణే చిహ్నైః, తథా, షోణీపతిశతైరనేకక్షోణీ
పతిభిః భృతం చ తదుద్భవం త్యక్తం చేతి స్నాతానులిప్తవ త్పుర్యకాలే'త్యాదినా

1 సమయాచారస్యేతి పాఠే సంప్రదాయాచరణస్యేత్యర్థః.

2 గర్హణీయాయ. 3 రామం ప్రణిపత్యసాదరం, 4 చరణద్భయం.

ప్రాథమ్య¹ ప్రతిశ్రయితుం స్థండిలశాయి² చరితమివ బభార భరతస్సోత్త
మాంగమ్. ౧౭౪

ప. త్వయా మయా చ³ కర్తవ్యసత్వనాచః పితు ర్విధిః,

ఇతి ప్రత్యాదితద్రామో భారతీమపి భారతీమ్. ౧౭౫

సమాసః, కస్తిక్ విశేషణద్వయేనాపి హేయత్వం సూచ్యతే. మునుజే హా⁴టిరే, విధుజి
తాశం త్యక్తస్పృహం, భరతస్సోత్తమాంగం శరః, ని. ఉత్తమాంగం శరస్సోత్తమిత్వమరః.
ఆత పివ, సాదరం సగౌరవం, ప్రణమస్య నమస్కృత్య, గుణవాం పాదుకాభ్యాం, భవ
దీయాభ్యాం, పరిష్కృతం, మా మలంబునుతం, న హి సే తస్యస్థిరే⁵దేవ ముకుట
మలంకార ఇతి భావః. 'సంపద్యపేభ్యః కరోతా భూషణ' ఇతి సుగం. కరోతే బ్జోజ్జ
భ్యమపురుషద్వివచనం, ఇత్యేవం రఘుపరచరణ⁶ రఘునాయగసానా స్వయం సే వోత్త
మాంగమేవ, ప్రాథమ్య యాచయత్వా, ప్రతిశ్రయితుం నిజప్రాథమామంగీకర్తుం, ని. అంగీ
కారాభ్యుపగమ ప్రతిశ్రవనమాధయ⁷ ఇత్యుమరః. స్థండిలే భూశలే శీలే ప్రవశా దితి
స్థండిలకాయా ని. 'య స్థండిలే ప్రవశాచ్ఛీలే స్థండిలకాయస్థానో⁸వి త్యుమరః. 'స్థం
డిలాచ్ఛయతరి ప్రత⁹ఇతి జినిసి తస్య, యచ్ఛనిక మాచరణం స్థండిలకాయస్వరూపం తద్వ
భారేపీత్యుత్పేదా. యథా కల్పిన్వ్రతీ స్వేష్టదేవతాయా యావదనుగ్రహ మధశ్యయనే
ప్రతనియమాదితాత్పర్యే గావలివృతే తథా భరతస్సోత్తమాంగమపి శ్రీరామచరణవిశలే
పాదుకాదానయాపానుగ్రహచర్యంతం నివత్యాత్వ చిత్తుప్సే¹⁰గార్థః. ౧౭౪

అ. తత స్త్రీరామః కిమకరోదిత్యత్రాహ—త్వయేతి. సత్యవాచ స్పృశ్యవచనస్య,
పీతుర్దశరథస్య విధిః, చతుర్దశవచ్చరాసధిక భూషణపాలనవచననియోగ ఇత్యర్థః.
త్వయా, మయా చ, పుత్రాభ్యామాపాభ్యామిత్యర్థః. కర్తవ్యః ఆవశ్యం విధేయః,
అన్యథా దోషస్తరణాదితి భావః. ఇన్యు¹¹ద్వేతి¹²తేషః. భారతీం భరతసంబంధినీమపి, భారతీం
ప్రాథనావాచం, రామః ప్రత్యాదిత ద్రామో¹³ త్వయా¹⁴తవా¹⁵క్, పుత్రస్య పిత్రాజ్ఞో¹⁶బ్ధింబున
మనుచిత మతో¹⁷నశ్యం మయా నియతం¹⁸లం పనే న ప్రస్యం త్వయా చ ప్రకాశి¹⁹పాలన
తత్పరేణ భవితవ్యమితి నిరాకృతవానిత్యర్థః, తాత్పర్యవచనాదివర్ణనాసంబంధస్య భరత
నైగవప్రాథనాం ప్రత్యాఖ్యాతవాక్²⁰ కిము తాస్య స్మేతి²¹రిందక్తస్య మస్య సత్యప్రతిజ్ఞా
పరిపాలకత్వమపీత్యపికబ్ధార్థః. ౧౭౫

1 పరిరంభం. 2 చరితమివ. 3 ఏకత్వార్థం-తథాహి ఇతివ్యచిత. 4 కర్త
వ్యమ్. 5 వచః.

గ. ¹(తత్ర) జాబాలి ప్రార్థనాయామసి వ్యర్థాయామ్. ౧౭౬

ఘ. భరత స్తదను ప్రార్థ్య లేభే లాభవిదాం వరః.

కాకుల్ స్థపాదుకాకారం ²మహార్ఘం ముకుటద్వయమ్. ౧౭౭

స ఏష సానుజః ప్రాయాదయోధ్యాం భ్రాతృశాసనాత్,

అథ కిం తత్రాహ—తలేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే. జాబాలీతి. అత్ర రామాయణం. 'అశ్వాసయంతం భరతం జాబాలి ర్భ్రాతృణాం తమః (అహోక్యేతి శేషః) ఉవాచ రామం ధర్మజ్ఞం ధర్మాపేతమిదం వరః. సాధు రాఘవ మాభూత్తే బుద్ధిలేపం నిరర్థికా, ప్రాకృతస్య సరస్వేవహ్యర్థబుద్ధే ప్రవస్వినః. కః కస్య పురుషో బంధుః కిమాప్యం కస్య కేనచిత్, యదేహ జాయతే జంతురేక వివ విసశ్యతి. తస్మాన్నాతా పితావతీ రామ సజ్జిత యో నరః, ఉన్నత ఇవ స జ్ఞేయో నాస్తి కశ్చిద్ధి కస్యచి'దిత్యేవం భూతాయాం జాబాలే ర్మహర్షేః ప్రార్థనాయాం యాచాయామసి, వ్యర్థాయామనంగీకృతాయాం సత్యాం, జాబాలివచ నేఽసి నిరాకృతే సతీత్యర్థః. మహర్షేరసి వచనం నాంగీకృతం కిమతాన్యస్యేత్యపిశబ్దార్థః, భరతప్రార్థనానంగీకారసముచ్చయార్థః వా. ౧౭౬

భరతఇతి. తదను జాబాలిప్రార్థనానంతరం, లాభవిదామధికఫలప్రాప్తివ్యవహారపరి జ్ఞాత్వాణాం, విదేర్ జ్ఞానార్థాత్సంపదాదిత్వాత్క్రిష్త్, వరః. శ్రేష్ఠః, నిః 'జైవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠ' ఇత్యుమరః. భరతః, ప్రార్థ్య, 'అధిరోహ్యపాదాభ్యాం పాదుకే హేమ భూషితే, విలేహి సర్వలోకస్య యోగక్షేమం విధాన్యత' ఇతి రామాయణోక్తరీత్యా, యాచయిత్వా, కాకుల్ స్థస్య శ్రీరామస్య, పాదుకాకారం, మహార్ఘ మమూల్యం, ని. 'మూల్యే పూజావిధా వర్త' ఇత్యుమరః. ముకుటద్వయం శోభీరయుగళం, లేభే ప్రాప్, కిమేతేనాపకర్నాపహేన రాజలక్షణశోభిరేణేతి పరిపూర్ణోత్కర్షావహం మస్తకాలంకారోత్తమం పాదుకాద్వయం స్వీకృతవానిత్యర్థః. ధర్మిష్ఠం జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్య రాజ్యపరి పాలనమపూజ్యమితి మత్వా తదియపాదుకాద్వయపురస్కారేణ రాజ్యం కర్తం తద్వయం సంగృహీతవా నితి భావః. అత్ర లాభవిద్వరపదార్థస్య విశేషణగత్వా ముకుటద్వయప్రాప్తి పదార్థహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత' మితి లక్షణాత్. ౧౭౭

అనంతరవృత్తాస్త మాహ—సఇతి. సఏష భరత సానుజ సృశత్రుస్తుస్మిన్, భ్రాతృ శాసనా చ్ఛ్రీరామనియోగాత్, అయోధ్యాం, ప్రాయాతాప్రివత్. తథా, రామః సలక్ష్య

అటవీం పితృసందేశాద్యయా రామస్పలక్షణః. ౧౭౮

విలంఘ్య వివిధాన్ దేశాన్ భరతో భృతవల్కులః,
విషయం స్వముపాత్రిత్య విషయే విముఖోఽభవత్. ౧౭౯

గ. తతశ్చాయం యావదార్యస్య ప్రత్యాగమనం తావదయో
ధ్యాం నాధ్యాన్యే, తస్మిన్నవధిమతిక్రమ్యః చిరాయతి సతి సద్యవవాశ్ర
ణస్సక్, పితృనియోగాత్పితృకాసనాత్, అటవీం దండారణ్యం, యయా. యథా
క్రీరామస్య పిత్రాజ్ఞా పరిపాలనీయతేన గరిష్ఠ, తథా భరతస్య బ్రాతృజ్ఞేతి భావః. ఏతేన
భరతస్య పిత్రాజ్ఞాపేక్షయాపి బ్రాతృజ్ఞేన గరియసీతి సూచ్యతే. ౧౮౦

విలంఘ్యతి. భరతః భృతవల్కులస్య, జ్యేష్ఠే ధర్మిష్ఠే వల్కులధానినీ సతి
మమ సమీచీనవస్త్రధారణమయుక్తమితి పరిభృతవల్కులపననత్కర్తృః. వివిధాన్ నానా
విధాన్, దేశాన్, భరద్వాజశ్రమాదిప్రదేశాన్, జనపదాన్వా, విలంఘ్యతి
క్రమ్య, తతః, స్వం స్వకీయం, విషయం నోపలక్షముపాత్రిత్య, విషయే రాజాక్షే
భోగే, విముఖో నిరాశోఽభవత్ బ్రాశ్రమత్కంఠములపూరితః శరీరయాత్రా
తత్పరోఽభూ దిత్కర్తృః. ఆత్రాయం ధ్వనిః, భరతో నామ కశ్చన మునిః వివిధాన్ తిర్య
చ్ఛుసమ్మదియాపేణ బహుప్రకారాన్ దిశ్యంత ఇతి దేశాన్ శరీరాణి విలంఘ్య తత్ర
త్కర్తృసుసారేణ తత్రచ్ఛరీరోపాధ్యవచ్ఛిన్నతయా యావత్కర్తృసుభవం స్థిత్యా తత్ర
త్కర్తృత్వయే తాని సర్వాణ్యతిక్రమ్యేత్కర్తృః. భృతవల్కులః చరమశరీరావచ్ఛిన్న
దశాయాం వైరాగ్యాదవల్కులధారి సక్ స్వం స్వహృదయాచాళాంశస్థం విషయం
జ్ఞేయతయా నిర్దిష్టం చిదానందాత్మకం బ్రహ్మోపాత్రిత్య మతచ్ఛిన్నాగోపయా ధ్యాన
గోచరం కృత్వా విషయే తుచ్ఛే సాంసారికసుఖే విముఖః విరహోఽభవత్, ఆత్రాభి
ధాయః ప్రకృతార్థనియంత్రణాదప్రకృతమునిగోచరశబ్దమూర్తీయం ధ్వనిరితి
సంజ్ఞేయః. ౧౮౧

తత ఇతి. తతస్తనంతరమయం భరతః, యావత్ యావత్పర్యంతం, ఆర్యస్య
క్రీరామస్య, ప్రత్యాగమనం ప్రత్యావృత్తిః, తావత్ తావత్పర్యంతం, ఆయో
ధ్యాం నగరిం, 'అధిశ్ఠానాం కర్త' ఇతి కర్తృత్వం, నాధ్యాన్యే నాధిపిష్ఠామి, సతి
వనవాసిని జ్యేష్ఠే తత్ర రాజ్యస్య కర్తృమన్వత్వాదితి భావః. తథా, తస్మిన్ క్రీరామే

యాశమాశ్రిత్యాపి ¹ప్రాణాన్నందయిష్యామితి నందిగ్రామసంజ్ఞ
మాశ్రమమశిశ్రయత్. ౧౮౦

దాశరథిరపి శమధనజనకధితనిశిచరగణ ²(రచిత) కదనపరిహర
ణాయ గహనజతరమవజగాహే. ౧౮౧

ప. విస్తీర్ణాక్షైర్విపినహరిణైర్వితభీతిప్రరోహైః

అపథిం చతుర్దశవత్సరాత్త కనుర్యాదామతిక్రమ్యైల్లంఘ్య, † చిరాయతి సతి, స కీక్రం
నాయాతి చేదిత్యర్థః, నద్యపివ-అవిలంబేనైవ, ఆశ్రయమశ్నాతీత్యాశ్రయాశమ
నలం, ఆశ్రిత్యాపి, ప్రాణాన్, నందయిష్యామి - సంతోషయిష్యామి, తదనంతరవిరహ
స్వాగ్నిప్రవేశాదప్యత్యంతదుస్సహత్వాదితి భావః, ప్రాణపరితోషకోపాయాంతరా
త్యంతాభావనూచకోఽయ మపిశబ్దః. ఇతి ప్రతిజ్ఞాయేతి శేషః. నందిగ్రామ ఇతి సంజ్ఞా
నామధేయం యస్య తం, ఆశ్రమం-కపోఽర్హ నివాసం, ఆశ్రయత్ ఆశ్రితవాన్, తత్రార్యపాదుకయోః రాజ్యాభిషేకం కృత్వా తత్పరతంత్రయా రాజ్యం పరిపాలయ
న్నుతిష్ఠది త్యర్థః, శ్రయతే ద్దుజి 'జిశ్రిదునుభ్యుక'రరి చజి'తి చక్షే. చజిచేతి
ద్విత్వం, నను 'అనూర్యా నామ తే లోకా అంధేన తమసా వృతాః, తాంస్తే ప్రేత్యా
భిగచ్ఛంతి యే కేచాత్తవానో జనా' ఇతి శ్రుతేరాత్తహంత్యాణాం మహానర్థక్రమ
ణార్థరకాస్తరహస్యాభిజ్ఞోఽయం భరతః కథమాశ్రయాశాశ్రయణరూపప్రతిజ్ఞాం
కృతవానితి చేత్సత్యం ఏవం కథయతి భగవతీ శ్రుతిః, తథాప్యాతురస్య భరతస్యా
త్యంతసాభ్రాతప్రదర్శనార్థకత్వాదిత్థం ప్రతిజ్ఞేతి వేదితవ్యమ్. ౧౮౦

దాశరథిరి. దాశరథిః - శ్రీరామోఽసి, శమధనజనైర్హృదిభిః, కథితం -
నివేదితం, నిశిచరగణరచితం - రాక్షసనివహకృతం, యత్కదనమాశ్రమోపప్లవరూపం
తస్య పరిహరణాయ - నిరసనార్థం. మహోపద్రవకారిరాక్షససంహారణేన మహర్షీన్
స్వస్థాన్ కర్తు మి త్యర్థః, గహనజతరం - కాంతారాంతరాళం, అవజగాహే ప్రవివేశ.

విస్తీర్ణైః. రామః, పితోఽపగతో భీతిప్రరోహో భయావిర్భావో యేహం తైః,
ప్రసన్నత్వాది గుణదర్శనజనితవిస్రంభాదనుత్పన్నభయైరిత్యర్థః. అతపివ, విస్తీర్ణా
న్యాతుక్యాద్విస్తారితాన్యతీణి యేహం తైః 'బహుప్రమా సఖ్యక్షోస్సాన్వంగాత్'

† (భావలక్షణసప్తమ్యాః 'గోష దుహ్యామానాసు గత' ఇత్యాదౌ జ్ఞాప్యజ్ఞాపక
భావః. 'పాథసి పీతే తృష్ణా కామ్యతీ'త్యాదౌ హేతుహేతుదుద్భావః; ప్రకృతే శ్రీరా
మాగమనవిలంబస్వాగ్నిప్రవేశహేతుత్వా భేతుహేతుదుద్భావోఽర్థః.

1 ప్రాణానపి నష్టయిష్యామి. 2 వితన్నాప్తి క్యచిత్.

దర్శగ్రానేవ్యక్తతరుచిభిస్సస్పృహం వీక్ష్యమాణః,
 రామః ప్రాప్య ప్రకృతిమహితం స్థానమత్రైర్హవాన్
 ర్జగ్రహాస్య ప్రముచితధియః ప్రేమవర్షం సంపర్శయమ్. ౧౮౨
 గ. సీతామవ్యససూయాభిధానా తస్య పత్ని స్వభూషణై
 రతోషయత్. ౧౮౩

ప. ఖండనాయ నసుధావధూమనః

తథా దర్శాణం గ్రాసే - కవళేఽపి, అకృతగుణభివహితావలైః, శ్రీరామసిన్ధుమూర్తి
 దర్శనవ్యాసంగాన్నిబదేహయాత్రానూమస్యాన తీరహితైర్హవ్యర్థః. విషివహరిస్త్రైః అరణ్య
 మృగవిశేషైః, సస్పృహం - సాధిలం యథా తథా, వీక్ష్యమాణః - ఆహా! కృ
 మానస్య, శ్రుతిభవవత్తభనప్రముఖానానస్యగోచరః భగవాన్ - సీతాలక్షణో
 పేతశ్శ్రీరామః పంసూపరి గంగాప్రవాహపవన్తాని పురతః ప్రాదురానీచితి సకల
 జగన్తోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానన్తవిచ్ఛేదభయేన నిమగ్నరహితైర్వేద్యైర్విశిష్టమృ
 గాదిభిరపి సవిస్తయం పరివృత్తమాన భవ్యర్థః. తిరచ్చమస్యయం విశాకసీయః నిమ
 తాన్యేషామితి భావః, ప్రకృత్యా - స్వభావేనైవ, మహితం - పూజ్యం, అత్రైరతి
 నామో, మహావై - ఋషిశ్రేష్ఠశ్శ్రు, స్థానమత్రమం, ప్రాప్య, ప్రముచితధియః - నితా
 గమనాత్సంతుష్టాంతకరణస్య, అస్మాత్ప్రమాదైస్సంబంధినీ, ప్రేమవర్షం - శ్రీతి
 పూర్వకత్వాదుత్పాదం, సవర్షామతిభిపూజాం, జగ్రహ - స్వీకృతవాన్, యథా
 ర్హతిభిసత్కారాచరణతత్పరేణ మహద్విదా యోనదుత్సాహం సంభవితం - పూజాం,
 గృహీతవానిత్యర్థః. ని. 'పూజా నమస్కారసలిప్సరంభరాష్ట్రాన్ గాస్సమా' ఇత్య
 మరః. సకలలోకపూజ్యస్యాస్య భగవతో రక్షణసంపదస్య మహద్విపూజ్యత్వం యుక్తమే
 వేతి భావః. ౧౮౪

ఆ. తతః కిమత ఆహ - సీతామసీతి, అనూయత్యభిధానమాఖ్యా యస్మాస్మా
 తథోక్తా, తస్య మహావైరత్రేః, పత్ని భార్యా, సీతాం శ్రీరామధర్మపత్నిమసి, స్వభూ
 షణైః స్వరీయాలుంకారైః, అతోషయదమోహయత్, పద్మమాల్యాదిదానేన సంభావ
 యామానేత్యర్థః. సాద్విమలేస్సాద్విమలేతోషణం యుక్తమితి భావః, తథా
 రామాయణం 'ఇదం దివ్యం వరం మాల్యం పద్మమభరణాని చ, అంగరాగం చ
 నైదేహీ మహార్థం చ విలేపనం. మయా దత్తమిదం సీతే తవ గాత్రాణి శిభయే' దితి.

ఖండనాయేతి. రాఘవః రఘువంశోద్భవః, శ్రీరామః, పద్మదైవవధూః భార్యా
 కత్తవత్తస్య శ్రీమహావిష్ణుత్వేన భూపతిత్వాదితి భావః. తస్యా మన ఏవ పుండరీకం

పుండరీకతుహినత్విషాం ద్విషాం,

దండ కావనమవాప రాఘవ

శృండభానురవ మేఘమండలమ్.

౧౦౪

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చంపూరామాయణే

అయోధ్యాకాండస్సనూత్తః.

సితాంభోజం. ని. 'పుండరీకం సితాంభోజ'మిత్యమరః. తస్య తుహినత్విషాం హిమక రాణాం, చంద్రాణామితి యావత్, చంద్రవత్తదన్తాసనిరసనహేతుభూతానామిత్యర్థః. అధర్వాచరణతత్పరత్వేన మనస్సంతాపకారిత్వాదితి భావః. న చానేకచంద్రగ్రహణం దోషాయ. విశేష్యబాహుశ్యేనోపచరితత్వాదిత్యుక్తం విద్యానాథేన, 'ప్రాద్యస్తుక్తౌఘ తారాప్రకరపరివృతస్వర్వధూవక్త్రచంద్రా' ఇతి. ద్విషాం రాక్షసానాం, ఖండనాయ సంహరణార్థం వస్తుతః స్వయం దుష్టరాక్షసశిక్షణార్థమవతీర్ణత్వాత్తేషాం చావశ్యముప లాబసీయాయా వనుధాయావనిజభార్యాయా మానసోష్టాసనిరాసనకృత్యకారిత్వాచ్చేతి భావః. చండభానుస్సూర్యో మేఘమండలమబ్రుబృందమివ, దండకావనమవాప, తత్సమీపం జగామేత్యర్థః. రూపకోపమయోస్సంస్పృష్టిః స్పృష్టా. శబ్దాలంకార స్త్వనుప్రాసః, చమత్కారకారితయా సుప్రదాయశుద్ధివ్యోతకతయా చ శ్రీరామా యణాయోధ్యాకాండాంతిమష్టోకతురీయపాదాంతిమోపమామత్రాప్యంతే ప్రయుక్తవా నిత్యనుసంధేయం. తథా చ శ్రీరామాయణం 'ఇతీవ తైః ప్రాంజలిభిస్తపస్విభిర్ద్విజైః కృతస్త్వస్త్యయనః పరంతపః, వనం సభార్యః ప్రవివేశ రాఘవః సలక్షణస్సూర్య ఇవా భ్రమండల'మితి రథోద్ధతావృత్తమ్. 'రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగా'వీతి లక్షణాత్. ౧౦౪

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిరిసందోహమందానందలాభాభి నందితరఘునందనచరణారవిందమకరహ్వాస్వాదన కందళితసారస్వలేనాఖండతపఃప్రచండ మునిప్రకాండమండలేశ్వరకాండీల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య పచనాన్వయనుధాపారా వారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్య ఆయుర్యేంద్రప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కోండోపండితపర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితారణాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యానాం సాహిత్యమం జాషికానమాఖ్యానాం అయోధ్యాకాండః.

అ రణ్య కాం డః.

ప్రవిశ్య విషినం మహత్తదను మైథిలీవల్లభా
మహాబలసమన్వితశ్చలితనీలశైలచ్ఛవిః,
నిశాచరదవానలప్రశమనం విధాతుం శత్రై
శ్చచార సశరాసనస్సురపథే తటిత్వానివ.

౧

అభ్యక్తిమదరణ్యకాండో వ్యాఖ్యానము—ప్రవిశ్యేతి. తదను దండకావనప్రాప్త్య నంతరం, మహాబలసమన్వితః, అప్రమేయపరాక్రమశాలీత్యర్థః. ఏతేన అవినంబాది తయా సకలరాక్షసశిక్షణదక్షత్వం సూచ్యతే. అన్యత్ర మహాబలా వాచ్యుః. తేన సమన్వితః, తల్పేరిత ఇత్యర్థః. చలితస్య సంచలతో నీలశైలస్య ఇంద్రనీలచలస్య భవరివ భవిర్యస్య స తథోక్తః. సమానమేతత్. ఏతేనాత్యంతాశ్చర్యకరత్వం మహాన్న త్యం చ సూచ్యతే. మైథిలీవల్లభః సీతావతిః, శ్రీరామః, మహద్విభ్రలం, విషినం దండకారణ్యం, ప్రవిశ్య, శత్రైర్వాతైర్నిరైశ్చ. ని. 'శరో దధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాండే తృణాంతరే, శరంతుసీర' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, నిశాచరా రాక్షసాః దవానలాః వనవన్నయ ఇవేత్యుపమితిసమాసః. తటిత్వానివేతి స్పష్టపరమాలింగాత్, తేషాం ప్రశమనం విनाశముపశమనం చ, విధాతుం కర్తుం, సశరాసనో ధనుర్ధరస్సక్, అన్యత్ర సేద్రచాపః, సురపథే ఆకాశే, 'ఋహు' రిత్యాదినా సమాసాంతః. తటితోఽన్య సంతితి తటిత్వాన్ మేఘ ఇవ, 'తసౌ మత్స్యర్థ' ఇతి భసంజ్ఞాయామేకసంజ్ఞాధికారే జాపదత్వాత్పదకార్యం జత్వం న భవతి కింతు 'ఋహు' ఇతిమతుషా మూరస్యవకారః. చచార విషహరేత్యర్థః. అత్రోక్తరాక్షసేషానుప్రాణితోఽయముపమాలంకారః స్పష్టః, చలితనీలశైలేత్యత్ర నీలశైలస్య చలనాసంభవాత్. ఇయ మభూతోప మేత్యాచార్యదండిప్రభృతయో బభావః. అతవివాదసిద్ధ స్వాభవమానత్వాయోగాదుత్పేక్షేత్యాదునికాలంకారికాస్సర్వే వర్ణయంః. పక్షచ్ఛేదా త్సార్వం యది వివక్షతదోపమైవేత్యం, పృథీవృక్షమ్. లక్షణం తూక్ష్మమ్. అత్ర శ్రీరామాయణారణ్యకాండాద్యపద్యాద్యపదం ప్రయుక్తమిత్యవగంతవ్యమ్. తచ్చ 'ప్రవిశ్య తు మహారణ్యమితి

గ. ¹తదను ²కంఠాలవనశుండాలకపోలకషణవిషమితా ³మిత
విటపసాలషండ నిర్యాతనిర్యాసగంధాన ప్యాత్తగంధా నివదధానై
రాహుతిగంధైరనుమీయమానానవినాభూతజలాశయానాశ్రమభాగా
నభితశ్చరతో రాతిథ్యో ప్రశమితమార్గశ్రమయో ⁴రామలక్ష్మణయో
రధ్యానం ⁵తరసా రురోధ విరాధాభిధానో యాతుధానః. ౨

తదన్వీతి. కంఠార్నామ నఖాద్యుల్లేఖనావశేయస్త్యగ్రోగవిశేషః సా విషా
మస్తీతి కంఠాలాః సిద్ధాపిత్వాల్లః. ని. 'కంఠాఃఖడ్గాశ్చ కంఠాయేత్సమరః.
శుండాస్తుండా విషాం సంఠీతి శుండాలాః 'ప్రాణిస్థాదాతో'లజన్యతరన్యా'మితి మత్స్య
గ్రీయో లవప్రత్యయః. రేసాంతపక్షే'కుటిశమీ శుండాభ్యోర'ఇతి రప్రత్యయః. కంఠా
లాః యే వనశుండాలకపోలాః ఆరణ్యమల్లేభగండస్థలాని తేషాం కషణేన సంఘర్షణేన
విషమితాః వికలీకృతాః, ఆమితా ఆసంఖ్యాతాశ్చ విటపాశ్శాఖా యన్య స తథోక్తః,
ని. 'విటపః కల్లవే పీడ్లదే విస్తారే స్తంభకాఖయో' రితి విశ్వః. తాదృశో యస్సాలవండ
స్పర్శకతరునివహః తస్మాన్నిర్యాతః నిర్గతః నిర్యాసగంధో మజ్జావిశేషమోదో యేషాం తే
తథోక్తానపి, ఆత్తగంధాన్ పునః స్వీకృతామోదాన్ అభిభూతామోదానిచ గమ్యతే,
విదధానైః, నిర్యాసగంధవిధురత్వేనః పునస్సాన్వీభివ్యాప్త్యా బహుళతరగంధసంపన్నాన్
కుర్యాజైరిత్యర్థః. ని, 'సాలే తు సర్వకార్య్యాశ్చకర్ణకాస్సన్యసంవరః, ఆత్తగంధోఽభి
భూత స్సాన్వీదితి చామరః, ఆహుతిగంధైః హూయమానహవిరాద్యామోదైర్వై తుభిః.
ని. 'గంధో గంధక ఆమోదే తేశే సంబంధగర్వయో'రితి విశ్వః. అనుమీయమానా
నఖ్యాహ్యమానాన్, దూరాదేవేతి శేషః, ఇమే ఋష్యశ్రమా భవతుమర్హంతి
ఆహుతిగంధవత్ప్రాప్త్యంప్రతిపన్నాశ్రమవత్. ఇత్యనుమితివిషయాక్రియమాణానిత్యర్థః.
అవినాభూతాః సర్వతః ప్రతిపన్నాః జలాశయా వ్రాదా యేషు తాన్, శ్రమహరిణ
ఇత్యర్థః. ఆశ్రమభాగానభితః తపోవనానాం సమంతాత్. 'అభితః పరిత' ఇత్యాదినా
ద్వితీయా. చరతోస్సంచారతత్పరయోః, ఆతిభ్యేన మునివిరచితాతిథిసత్కారేణ 'అతి
భేర్వ్య'ఇతి ణ్యప్రత్యయః, ప్రశమితః శాంతిం గమితః, మార్గశ్రమోఽధ్వ
గమనప్రయుక్తభేదో యయోస్తయోః 'శ్రమః భేదోఽధ్వరత్వాదే'రితి లక్షణమ్.

1 తతః. 2 కంఠాలావనయనపటుశుండాం. 3 మితానమితవికటవిటప.
4 గంధైర్నామస్తోమైః. 5 శ్రమిత శ్రమిత. 6 దాశరథ్యైః. 7 తరసారురోధ
సహసారురోధ.

స ఏష 1 రోషభీషణవేషస్త్రిశిఖశిఖావతంసితవివిధమృగశవశత
హృదయశ్శతప్రదాతనయస్సీతామపజహార వ్యాజహార దాశరథీ చ.

కౌ యువాం యువానౌ కుతస్త్యాః? వామాచారవత్ప్రతిభాతి
మే వామాచారః చీరం వపుషి జటాశ్శిరసి క రే చ చండకోదండదండః
రామలక్ష్మణయోః దాశరథ్యోః అధ్వానం మార్గం, త రసా పగీస. ని. 'రంపాస్తరితు
రయస్సృద్' ఇత్యమరః. విరాధ ఇత్యభిధానం నామ యస్య స తథోక్తే యాతుధానో
రాక్షసః, రురోధ నిరుద్ధవాక్, ని. 'యాతుధానః పుణ్యునో వైర్భూతో యాతు రక్షసి'
ఇత్యమరః.

న ఇతి. రోషేణ సహజామర్షేణ భీషణో భయంకరః పేషో యస్య స తథోక్తః,
నంద్యాదిత్వాల్లబ్ధి, త్రిశిఖశిఖయా త్రిశూలాగ్రేణ అపతంసితాని ప్రాంతాని వివిధ
మృగశవశతహృదయాని శకనంఖ్యాకసింహాదినానావిధమృతమృగశచీరసంహితప్రదేశాః
యస్య స తథోక్తః, భక్షణార్థం శూలాగ్రప్రతంసితం ద్యుతేజస్సుగనిపహ ఇత్యర్థః.
తథా రామాయణమ్ 'త్రీకో సింహాకో చతురో వ్యామ్రాకో ద్వౌ పృశో పృషతాకో
దశ, సవిహారిం పసాదిగ్ధం గజస్య చ శిరో మహత్, అపసజ్జాయసే శూలే నివనంతం
మహాస్వన' మితి. శతప్రదాయాస్తయః స ఏషః సోఽయం విరాధః, సీతా మప
జహార అపహృతవాక్, దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ, ప్రతి, వ్యాజహారోవాచ చ, ని. 'వ్యాహార
ఉత్తిర్రపిత' మిత్యమరః.

అ. వ్యాహారప్రకారమేవాహ-కావతి. యువానౌ తరుణౌ, యువాం భవంతే,
కౌ, కస్తీక్ వంశే జాతాదిత్యర్థః. కుతః కస్తాజ్జేశాదాగతౌ కుతస్త్యా, అవ్యయాత్త్యవ.
వాం యువయోః, 'యష్టదస్తదోష్ఠస్థీ చతుర్థీద్వితీయాశ్ఠయోర్వామ్నవా' వితి వామా
దేశః, ఆచారః ప్రవృత్తిః, వామాచారవద్వక్త్రాచారవదతిరమ్యాచారవదితి పరమార్థః,
ని. 'వామస్త వక్త్రే రమ్యే స్యాత్సృప్యే వామస్థితేఽపి చేతి శబ్దార్థజే 'తేన తుల్యం
క్రియా చేద్యతి' రితి వతి ప్రత్యయః, మే మమ, ప్రతిభాతి పరిస్ఫురతి, కుతః, వపుషి
జేహౌ, చీరం వల్కలం, శిరసి, జటాః, కరే చ, చండః ప్రకాశమానః కోదండదండః
ధనుర్బద్ధీశ్చాస్తి, అయం పరిపృశ్యమానః, ఆకల్పః జటావల్కలశరచాపాసిధారణయాచా
నేషః, ని. 'ఆకల్ప వేషౌ వైష్య' మిత్యమరః. కల్ప, ఈషదసమాప్తా కల్పలతా కల్పలతా
కల్పా కల్పః స్త్రీనదృశీ, నకలమనరోధపూరణీ ఇత్యర్థః. 'ఈషదసమాప్తా కల్పజ్యేజ్యదే

క్వాయమాకల్పః? క్వచన, కల్పలతాకల్పేయమనల్పాభరణా తరుణీతి. ౪

దాశరథిరపి కథితనిజాన్వయో విరాధాంకే వేషమానాం ¹వి
దేహదుహితరం విలోక్య సకోపస్సామిత్రిణా సాకం రక్షోవక్షసి శిలీ
ముఖా²న్నిచఖాన. ౫

ప. ³విశిఖే విశిఖే ⁴తస్మిన్విధాతృవరవర్తణి,
సీతాం ⁵నిక్షిప్య చిత్తేవ శూలం రక్షో రఘూద్వపే. ౬
తదను శూలమఖండయదంజనా.

యర' ఇతి కల్పప్రత్యయః, అనల్పాభరణా సకలాభరణభూషితా, ఇయమేష తరుణీ
సుందరీ, క్వచన, మునిషేషధారణ స్త్రీసాహచర్యయారత్యంతవిరుద్ధత్వాదితి-భావః, ఇతి.
వ్యాజవళేతి సంబంధః. ౪

దాశరథిరితి. దాశరథిః శ్రీరామోఽసి, కథితః ఉక్తః నిజాన్వయ నిజవంశో యేన
న తథోక్తస్యై, ఇత్వైకుమంశ ప్రభవత్వాదినిజకథాం కథయిత్వేత్యర్థః. విరాధస్యాంకే,
కటిప్రదేశ ఇతి యావత్. వేషమానాం భయసంభ్రాంతతయా కంపమానాం, విదేహ
దుహితరం వైదేహీం, విలోక్య, అత ఏవ, సకోపస్సామర్షస్యై, సామిత్రిణా సాకం
లక్ష్యణేన సహ, రక్షోవక్షసి విరాధోరన్ధ్రే, శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం లే శిలీముఖా
బాణాస్తాన్, నిచఖాన నిఖాతితవాన్, సప్తభిర్బాణైః రక్షోవక్షో విదారయామానేత్యర్థః,
ధనుష్యాగుణవతా సప్తబాణాన్తు మోచ హేతి శ్రీరామాయణే ని. 'అశిబాణో శిలీ
ముఖా'విత్యమరః. ౫

అ. తతః కిం తత్రానా-విశిఖఇతి. విధాతృవరో బ్రహ్మవర ఏవ వర్త కంచుకం
యస్య తస్మిన్, వరయాపాభేద్యకవచ ఇత్యర్థః. ని. 'తనుత్రం వర్త దంశన' షిత్యమరః.
అత ఏవ తస్మిన్ విరాధే విషయే విశిఖే రామబాణేష్యిత్యర్థః. జాతావేకవచనం, అతఏవ
శిలీముఖానితి న బహువచనవిరోధః. విగతా, శిఖాః అగ్రాణి యస్య తస్మిన్, అకించి
త్కరేషు సన్నిత్యర్థః. రక్షో విరాధః, సీతాం నిక్షిప్య నిధాయ, రఘూద్వపే రఘు
నాయకే విషయే, శూలం, చిత్తేవ ప్రయుయోజ. ౬

తదన్వీతి. తదను తదనంతరం, రఘునాయకస్య సాయకో బాణః, శితశిఖం పీష్టా
గ్రం, శూలం విరాధప్రయుక్తం త్రిశూలం, అంజనా శీఘ్రం, అఖండయదచ్ఛివత్

1 విదేహరాజ. 2 నిజఘాన. 3 వికల్పార్థం తతః ఇతి క్షచిత్. 4 తత్ర.
5 నిక్షిప్య.

శితశిఖం రఘునాయకసాయకః,

నియతమేవ విరాధవిరోధినాం

హృదయశూలమపి త్రిదివౌకసామ్.

2

గ. విరాధోఽపి క్రుధా సరభసమభివత్స స్కంధే నిధాయ రామ
లక్ష్మణౌ గతినిరోధావరాధ¹ పరిహారాయేవ మిహిరహిమకరా ప్రస్థే^౨
వహా నివృద్ధ్య ఇవ ప్రతస్థే.

రామస్తత్ర సౌమిత్రిం విరాధవధోద్యుక్తమభిదధే.

౩

ప. యా తు సఖ పదవీ¹ నైవా యాతునశ్చస్య లక్ష్మణా,

తథా, విరాధవిరోధినాం, విరాధోపదుతానామిత్యర్థః. త్రిదివౌ న్వర్థః, ఓకః స్థానం
యేషాం లేషాం దేవానాం, నియతం నిత్యామన్యతం, ఏవకారస్తయోగవ్యవచ్ఛే
దార్థకః, హృదయశూలం హృచ్చల్యమవ్యఖండయత్ క్రిరామదాఖండితం విరాధ
శూలం నిరీక్ష్య దేవా విశల్యాంతకరణా బభూవురిత్యర్థః. ఆత్ర ద్వయోశ్శూలయోః
ప్రకృతయోరేవ ఖండనక్రియాయాపసామ్యాదౌషమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ 'శేవల
ప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. ద్రుతవిలంబితం. ద్రుతవిలంబితమాహ సఖో భరా'
వితి లక్షణాత్.

2

విరాధ ఇతి. విరాధోఽపి, క్రుధా శూలఖండనజనితకోరోధేన, సరభసం సవేగం,
ని. 'రభసో వేగహర్షయో' రితి విశ్వః. అభివత్సాభ్యువగమ్య, గతినిరోధావరాధపరిహా
రాయేవ నిశాగమనప్రతిబంధనిరాకరణార్థమివ, రామలక్ష్మణౌ, స్కంధే, అంసయో
రిత్యర్థః. నిధాయారోప్య, మిహిరహిమకరా సూర్యాచంద్రమసౌ, ప్రస్థే సానోన్వః, ని.
'స్తుప్రస్థస్సామరస్త్రియా' మిత్యమరః. ఉభయత్ర జాత్యేకవచనమ్, వహా భారయ
మాహో, వింధ్యః వింధ్యాచల ఇవ, ప్రతస్థే చచార, 'సమవప్రవిభ్యం' ఇత్యాత్మనేపదమ్.
ఆత్ర వింధ్యస్య పేదస్పర్థయా సూర్యచంద్రగతి నిరోధకాన్నత్యనంభవేఽపి ప్రస్థానా
సంభవాదుత్పేక్షా.

౪

రామఇతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, రామః, విరాధస్య వధే, హింసాయాము
ద్యుక్తం సన్నద్ధం, సౌమిత్రిం, అభిదధే ఉవాచ.

౫

అ. తదేవాహ-యేతి. హేలక్ష్మణ, యాతు యైవ, తుశ్చిన్త్యవధారణార్థకః,
సః అస్తాశం సంబంధినీ, పదవీ మార్గః, యాఽస్తాభిర్విగమిషితా పదవీత్యర్థః. నైవైవ,
అభ్య, యాతునో రక్షనశ్చ, పదవీ. ని. 'నైర్వతో యాతురక్షనీ' ఇత్యమరః. అస్తే వ

యాతు కామం తయైవేదం యాతుకామం న హన్యతామ్. ౧౦
అయి కబళయ మామమూవిముంచేత్యతికరుణం రుదతీమవేక్ష్యసీతాం,
అరమరచయతాముభావసిభ్యాం పిశితభుజం భుజభారహీనమేనమ్.

గ. తత స్తేన తీక్ష్ణతరప్రహరణగవాక్షితవక్షసాఽపి రక్షసా న

వం కిం తత్రాహ-ఇదం రక్షః, తయా పదవై గ్గవ, యాతుం కామో యస్య తత్ యాతు
కామం గంతుకామం, 'తుంకామమనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః, అతః, కామం
యథేచ్ఛం, యాతు గచ్ఛతు, యాతేర్హోత్, న హన్యతాం న వధ్యతాం, దుర్గమే ఆస్తిక్,
కాంతారమాగ్ధే అస్తద్వహనతాత్పర్యణోపకారకత్వాత్ అయం న హంతవ్య ఇత్యర్థః.
న హ్యస్తాభిరస్తాత్ క్షుద్రరక్షః కీటకాద్యేతవ్యం, కింతు కలిపయప్రదేశోద్వహనేన సుఖం
గత్వా అనంతరమముం నిహనిష్యామః, అతో యథేచ్ఛం గచ్ఛత్సితి భావః. ఏతేనాస్యా
త్యంతతైర్యసంపత్తిస్సూచ్యతే 'మనసో నిర్వికారత్వం తైర్యం సత్స్వపి హేతుష్యి'తి
రసికాః. ఆత్ర శ్రీరామస్య కాంతారశుఖసంచారే కాకతాశీయన్యాయేనాన్యస్యార్థస్య
రక్షోపహనస్య కారణత్వకథనాత్సమాధిరలంకారః, 'కారణాంతరయోగాత్కార్యస్య
సుకరత్వం సమాధి'రితి సూత్రమ్. ౧౦

అయీతి. అయి హేరాక్షస, మాం, కబళయ-భక్షయ, అమూ రామలక్ష్మణో,
విముంచ-త్యజ, 'శేముచాదీనా' మితి సుప్, ఇత్యుక్తేస్వలి శేషః. స్వాపేక్షయాఽపితయో
రత్యంతప్రేమానిశయవిషయత్వస్య సంభవాదితి భావః. అతికరుణమలిదీనం, రుదతీం రోదనం
కుర్యాణాం, సీతామవేక్ష్య దృష్ట్వా, ఉభౌ రామలక్ష్మణౌ, ఆరం క్షీప్రం, ని.లఘు క్షీప్ర
మరం ద్రుతమిత్యమరః. అసిభ్యాం భిక్షాభ్యాం, వినం. పిశితభుజం క్రవ్యాదం విరాధం,
భుజావేద భారః లేన హీనం రహితం, అరచయతామకురుతాం, లక్ష్మణ స్సవ్యబాహుం
రామో దక్షిణం చ చిచ్ఛేదేత్సర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. 'తస్య రాద్రస్య సామిత్రి
స్సవ్యం బాహుం బభంజహ, రామోఽపి దక్షిణం బాహుం తరసా తస్య రక్షస' ఇతి,
పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. 'అయుజి నయుగరేఫతో' యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ
పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౧౧

తత ఇతి. తతో భుజచ్ఛేదానంతరం, తీక్ష్ణతరప్రహరణేన - గాఢతరప్రహరేణ,
గవాక్షవత్కృతం గవాక్షేతం చిద్రితం + 'తత్కరోతీ'తి జ్యంతాత్కర్తృణి క్తః.
తద్వక్షః ఉరస్థలం యస్య లేన తథోక్తేన వైషికస్య కసా వైభాషికత్వాన్ని కప్. లేన
రక్షసా విరాధేన. ప్రాణేషు న పరిత్యక్తేషు సత్సు, తస్మిన్నుచ్చుతే సతీత్యర్థః. నభార్థస్య
సజ్జస్య 'సుప్సుపే'తి సమాసః. ఏతో రామలక్ష్మణౌ, పరాక్రమస్య భుజబలస్యా

పరిత్యక్తేషు ప్రాణేషు పరాక్రమావిషయపరాక్రమానూం ప్రాక్ర
మేతామేతా తదంగగళితరుధిరధారాసేకేన ఖననక్షమాయాం కా
ననక్షమాయాం రాక్షసశవోచిత మతివిశంకట మనట ముత్పాద
యితుమ్.

౧౨

తత్క్షణమేవ త్షణదాచరోఽపి సంజాత ప్రత్యభిజ్ఞో రామాయ
వ్యజిజ్ఞవత్.

౧౩

ఆత్మనో గంధర్వకులసంభవం రమ్భా విపరిరమ్భణారమ్భసంరం

విషయః అగోచరః పరాక్రమః కాశ్యం యస్యా స్సా + తస్యాని ఖననాశక్త్యానూ
మిత్యర్థః. తథా తస్య విరాధిస్యాంగేభ్యోఽవయవేభ్యో గలితయా పగిస్త్రసగత్యా దుధిర
ధారయా రక్తప్రవాహేణ. య స్సేక ఆప్లవస్తేన ఖననక్షమాయాం అపదారణయోగ్యా
యాం, కాననక్షమాయాం కాంతారక్షిత్యాం, ని. 'క్షీణిషన్వోః క్షమాయురై క్షమం
శక్తే హితే త్రిష్వి' త్యమరః, రాక్షసశవస్య రక్షసమణపస్య ఉదితమనురూపం, 'తాదృ
కాం తాదృశీ గతి' రితి వచనాద్రాక్షసానాం ప్రేతానాం గర్తృస్తక్షిణణస్య ధర్మ
త్వాది భావః. తేనైవోక్తం శ్రీరామాయణే శ్రీరామం వ్రతి. 'రక్షసాం గర్హిత్యానా
మేష ధర్మస్సనాతనః, అవబే యే నిధీయంతే తేషాం లోకాస్సనాతనా' ఇతి, అతి
విశంకటమత్యంతవికాలం, ని. 'విశంకటం పృథు బృహద్వికాలం పృథులం మహా' దిత్వ
మరః. అవటం గర్తం, ని. 'గర్తావటా భువి శ్వభ్ర' ఇత్యమరః. ఉత్పాదయితుం రచయి
తుం, ప్రాక్రమేతాం ఉపక్రాంతవంతా.

౧౪

తత్క్షణమేవేతి. తత్క్షణమేవ తస్మిన్నేవ క్షణే, గర్తృచనాసమయవివేక్యర్థః.
'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా', త్షణదాచరః విరాధోఽపి, సంజాతా స్పృత్యా దూధా
ప్రత్యభిజ్ఞా పూర్వానుభూతస్యవృత్తాంతపరామర్శో యస్య స తథోక్తస్సక్, రామాయ,
వ్యజిజ్ఞవత్ విజ్ఞాపయామాన, నిజవృత్తాంత మితి శేషః శ్రీయాగ్రహణ మసి శర్తవ్య
మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థి.

౧౫

అ. తత్ప్రకారమేవ వివ్రణోతి. — ఆత్మన ఇతి ఆత్మనః స్వస్మేతి సర్వత్ర
సంబధ్యతే. గంధర్వాణాం దేవయోనివిశేషాణాం దేవగాయకానాం కులే పంశే సంభవ

1 వికటమవటమ్. 2 ప్రత్యభిజ్ఞస్సక్ రామం. 3 పరిరంభ.

+ 'పరాక్రమావిషయపరాక్రమా' వితి ద్వివచనాంతపాతే పరేహమరీణాం ఆక్ర
మస్యావస్కంధనస్య అవిషయః అగోచరః పరాక్రమః నిజశక్తిర్యయోస్తా, వితి రామ
లక్షణౌ.

భం తచ్చృవణకుపితవైశ్రవణదత్తాం రక్షోయాపిణీం శాపవ్యాపగం త
స్యాస్తథావిధమవసానం చ. ౧౪

ప. రక్షోవధః ప్రకృత ఇత్యయమేవ శంసే
త్స్విర్ణాయ గాయకవదం గమితో విరాధః,
నాగాలయాయ వపురస్య వదేదితీవ

శ్వభే తదక్షిపదిషుప్రహతం స రామః

౧౫

ముత్పత్తిం, తథా రంభాయాః వైశ్రవణస్నుహియాః పరిరమ్భణారఙ్మసంరమ్భం అతింగ
నోద్యోగసంభ్రమం చ తథా తచ్చృవణేన రమ్భాచరిరంభణారంభసంరంభాకర్ణనే కుపితః
శ్రద్ధో వైశ్రవణః కుచేరః లేనైవ దత్తామతిస్పృహం విశ్రవసోఽపత్యం వైశ్రవణ ఇతి
విగ్రహః. తస్యావత్సమిత్యణి 'విశ్రవసో విశ్రవణరవణో' ఇతి ప్రకృతేర్విశ్రవణాదేశః.
ని. 'కన్నరేశో వైశ్రవణ' ఇత్యమరః. రక్షోయాపిణీం రాక్షసరూపదాయినీమిత్యర్థః. శాప
వ్యాపదం శాపరూపమహావిపత్తిం చ, తస్యాశ్వాపవ్యాపదస్తథావిధం తాదృశప్రకారం,
వనవాససంచారతత్పరేణ శ్రీరామేణ శ్వభ్రష్టక్షేపణరూపమిత్యర్థః. అవసానమంతం చ,
వ్యజ్ఞిజ్ఞపదితి సంబంధః - అత్రేదం శ్రీరామాయణవచనం. * 'అభికాపాదహం ఘోరాం
ప్రవిష్టో రాక్షసీం తమం, తుమ్బురుర్నామ గంధర్వః శస్త్రో వైశ్రవణేన హ. ప్రసాద్య
మాన శ్వమయా సోఽబ్రవీన్నా మహాయశాః, యదా దాశరథీ రామస్త్యాం పథివ్యతి
సంయుగే, తదా ప్రకృతిమాపన్నో భవాన్ స్వర్గం గమిష్యతి. ఇతి వైశ్రవణో రాజా
రమ్భసత్తమువాచ హే'తి. ౧౪

రక్ష ఇతి. రక్షోవధః రాక్షససంహరః, ప్రకృతః ప్రక్రాంతః, రామేణేతి శేషః,
ఇతి వితద్వచనమిత్యర్థః. గాయకవదం గంధర్వస్థానం, గమితః ప్రాపితః, ఆయం
విరాధవివ, స్వర్ణాయ, స్వర్ణలోకావాసిభ్య ఇత్యర్థః. శంసేత్. స్వర్ణోకగతముం
దృష్ట్వా దేవాః ప్రక్రాంతో రాక్షసవధ ఇతి జానీయురిత్యర్థః. తథాఽస్య విరాధస్య
వపుర్నృతశరీరం, కర్తృ, నాగాలయాయ పాతాళలోకవాసిభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'అథో
భువనపాతాళబలిసద్ధరనాశలం, నాగలోక' ఇత్యమరః, రక్షోవధః ప్రవృత్త ఇతి
వదేత్, కథయేత్, భూలోకే తు ప్రసిద్ధమేవేతి భావః, ఇతి మత్సేతి శేషః,
స రామః, ఇహభిర్భూతైః, ప్రహతం ప్రకర్షేణ హతం, తద్విరాధవపుః, శ్వభ్రే గర్తే,
అక్షిపత్. క్షిప్తవానివేత్యుత్ప్రేక్ష, పాతాళపర్యంతగంభీరే గర్తే తద్వపుర్ని పాతకవా
నిత్యర్థః. ౧౫

గ. తదను నాకలోకభజనాయ పురుషలూతేన సమాహూతస్య భగవత్శృరభంగస్యాశ్రమపదం రఘుపతిరభజత. ౧౬

ప. తత్రదశశతసయనేఽపివీత్యమాణేదశరథపుత్రసిషేవివైవజాతా మనసిజశరభంగకారివృత్తేర్తనసి మునే శృరభంగనామభాజః. ౧౭

గ. స మునిరాశ్రమస్థం కాకుత్స్థమాతిభ్యేన సమారాధ్య తత్సా

తదన్వితః. తదను విరాధపథానంతరం, రఘుపతిః శ్రీరామః, నాకలోకభజనాయ స్వర్ణోకనివాసార్థం, పురుషలూతేనేంద్రేణ, సమాహూతస్య తావశం తపః ఫలితం అతః స్వర్ణోకం భజేత్కారితస్యేత్యర్థః. సమస్తమునిజనసమభిలషణీయసాన్నిధ్యేనేంద్రేణ స్వయం సమాహూతత్వాత్కిం తస్య మాహాత్మ్యం కథనీయమితి భావః. భగవతః పూజ్యస్య, శరభంగస్య, శరభంగనామ్నా మునేరాశ్రమపదం తపోవనస్థానమభజత స్తావ. తత్ర, తస్మిన్. ౧౬

దశేతి, దశశతాని నయనాని యస్య తస్మిన్ సమాప్రాప్తే, వీత్యమాణే దృశ్యమానే సత్యసి, ఆలభ్యదర్శనే దృష్టే స త్యవీత్యశబ్దార్థః, మనసిజశరాణాం మన్తభాజానాం భంగం కరోతీతి తగ్భంగకారిణీ వృత్తిర్వర్తనం యస్య తపోక్తస్య, జితేంద్రియస్యేత్యర్థః. భంగకారీత్యత్ర 'స్త్రియాశ్చపువ'దిత్యాదినా పుంసద్భావః, శరభంగ ఇతి నామ భజతీతి తథోక్తస్య మునేః, 'నిర్వృత్త స్సర్వతత్త్వజ్ఞః కామక్రోధాదివర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియా దాంతః కుల్యమృత్యాంచనో ముని' రిత్యుక్తలక్షణస్య శరభంగ మునేర్తనసి, దశరథపుత్ర సిషేవివైవ శ్రీరామభజనేవైచన, సేవతేస్సన్నంతాత్ స్త్రియా మప్రత్యయే టాప్, జాతా సముత్పన్నా, నిరతిశయనిర్మలనిత్యానందస్వరూపస్య భక్తజనపారిజాతస్య భగవత్ శ్రీరామస్య భజనానందం విహాయ స్వర్ణోకే న కిమపి భోక్తవ్యమస్తి, ఆతప్తతేనాం కృత్వా స్వర్ణోకమాగమిష్యామితి ఇంద్రం వాక్యముల్లంఘ్యాపి శ్రీరామభజనమస్య యుక్త మితి భావః, పుష్పితాగ్రావృక్షం. ౧౭

స ఇతి. స మునిశృరభంగః, ఆశ్రమే తిష్ఠతీత్యాశ్రమస్థం నిజభాగ్యవశాదాశ్రమం ప్రత్యాగతమిత్యర్థః. 'సుపిన్థ' ఇతి కప్పిత్యయః. కాకుత్స్థం కకుత్స్థాన్వయేఽవతీర్ణం, శ్రీరామమాతిభ్యేనాతిథినత్కారేణ, సమారాధ్య - సమ్యక్పూజయిత్వా, తస్య శ్రీరామస్య, సాన్నిధ్యేన సన్నిధానశుద్ధాం పవిత్రా, మాత్మనః వ్యవస్య, తనం శరీరం, మంత్రేణ ఋగ్యజుస్సామాదినా మంత్రవాచేన, పూతాం - పవిత్రామాహుతిమాజ్యాహుతిమివేత్కుపమా, అతః అనుంజః ఊహ్మయస్య తస్మిన్, జాజ్వల్యమాన ఇత్యర్థః. తనూనపాలి జాతవేదసి; ని. 'జాతవేదా

న్నిధ్యశుద్ధాం మంత్రపూతా¹మాహుతిమివా²త్తనస్తనుమతనూష్ణణి
తనూనపాతి పాతయిత్వా శాశ్వతం పదమాశ్రితవా³. ౧౮

తత స్తీక్ష్ణతపసోస్సుతీక్ష్ణస్య ⁴నిదేశేన దేశాత్తస్మాదుచ్చలిత
స్సలిలనిధిపానసంభావితజీవనాభావశంకయా శరణాశ్రయణాయ లంబ
మాననీలాంబుదసందోహాసందేహావహేన నానానోకహనివహేన పిహి
తాభోగమగస్త్యాశ్రమం ⁵(రామస్ససంభ్రమ) మానసాద ఆకథయచ్చ
మైథిలీమ్. ౧౯

స్తనూనపాదిత్యమరః. పాతయిత్వా విటీవ్య, శాశ్వతం పదం బ్రహ్మస్థానమాశ్రిత
వా¹, ముక్తో²భూదిత్యర్థః, 'అత్తా వా అరే ద్రవ్యవ్యోమి³తవ్యో మంతవ్యో నిది
ధ్యాసితవ్య' ఇత్యాదిత్రుత్యా పరమాత్మరూపశ్రీరామదర్శనస్య మోక్షహేతుత్వా
న్దుత్తిర్యక్తైవేతి భావః. 'పుష్కళ్యాచక్రియాలుప్తః ప్రత్యాఖ్యాతభివక్తి⁴యః, ఆత్మా
సంఘాతయేద్యస్తు భృగ్వగ్న్యనశనాంబుభి⁵' ఇతి వచనాత్. శరభంగస్య న్యాయ్య
వివాగ్నిప్రవేశ ఇతి మంతవ్యమ్. ౧౮

తత ఇతి. తతశ్శరభంగమోక్షానంతరం, రామః, తీక్ష్ణం నిశితం తపః వ్రతో¹ప
వాసాదిరూపం యస్య తథో²త్తస్య సుతీక్ష్ణస్య, మునేర్నిదేశేనాజ్ఞయా విలేన సుతీక్ష్ణ
సందర్శనమపి కృతమితి సూచితం, తస్మాద్దేశాత్ సుతీక్ష్ణాశ్రమప్రదేశాత్, 'అపాదానే
పంచమి³'. ఉచ్చలితః ప్రస్థితస్స⁴, సలిలనిధిపానేన - సముద్రాచమనేన సంభావితా
సంప్రతిపన్నా, యా జీవనాభావశంకా జీవనస్యోదకస్య జీవికాయాశ్చేతి గమ్యతే
అభావశంకా అభావాశ్చేత్త తయా హేతునా, ని. 'అనిష్టాభ్యాగమో⁵త్ప్రేక్షాం
శంకామాహుర్ననీషిణ 'ఇత్యభిధానాత్. ఉత్ప్రేక్షా ఉహః, శరణాశ్రయణాయ,
శరణం గంతుమిత్యర్థః. లంబమానః ప్రంసమానో యో నీలాంబుదసందోహః నీలమేఘ
నికురుంబం స ఇతి సందేహావహేన సంకయప్రదేహనానానోకహనివహేన నానావిధవృ
క్షవండేన, ప్రిహితాభోగమాచ్ఛాదితజీవస్తారం, 'పష్టి వాగురిర్ణాపమవాప్యోరుప
సర్గయో⁶' రిత్యపేరకారణావహః. ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చే⁷త్య
మరః. అగస్త్యమునేరాశ్రమం, ససంభ్రమమానసాద ప్రాచ, ఆకథయదితి మైథిలీం
ప్రత్యకథయదుత్తమాశ్చ, మనోవినోదార్థమాఖ్యాయి⁸కాః కథయతుమార్థవానితి
భావః. అత్రానోకహనివహవిశిష్టనీలాంబుదసందోహాసందేహావర్త్యో⁹త్ప్రేక్షాత్యంజేహా

1 అచూరిత, 2 ఆత్మతపః. 3 సుతీక్ష్ణ. 4 నిదేశాత్. 5 ఏకత్వాన్తి క్షయిత్.

ప. తస్యేదమాశ్రమపదం సరసిరుహాక్షి
సంఖ్యానిహీనమహి మైకనికేతసస్య,
భర్తా సమస్తసరితాం కుపితస్య యస్య
హస్తారవిందమకరందదళామవాప.

౨౦

ఇహ సమదగజేంద్రస్య ప్రహస్తాతిభారా
త్పథి నియమితశాఖస్పల్లకీవృక్ష ఏషః,

జ్ఞేవిసి గుణిమిత్తా జాతిస్వరూపాత్ప్రేక్షేతి సంకరః, సంబేహశబ్దస్య భ్రాంతిపరత్వేన
భ్రాంతిమదలంకార ఇతి వివేకః.

౧౯

ఆ. కథనప్రకారమేవాహ - తస్యేత్యాదిభిశ్చతుర్విధః. హే సరసిరుహాక్షి పద్మ
లాచనే, మైథిలి. ఇదమేతత్పరిదృశ్యమానం, సంఖ్యానిహీనమహి మైకనికేతసస్య అగణ
నీయమాహాత్మ్యముఖ్యనిలయస్య మునేహాశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం, యత్ప్రత్యోగ్నిత్య
సంబంధా త్తచ్ఛబ్దస్య యచ్ఛబ్దాకాంతాయామాహ-సమస్తసరితాం భర్తా సముద్రః
కుపితస్య క్రుద్ధస్య, యస్య మునేరగత్వస్య. హస్తవివ ఆరవింపం శత్రు మకరంద
దళాం పుష్పరసావస్థామవాప, ఈదృశ్చైహాత్మ్యసంపన్నోఽయం మునిరితి భావః. రూప
కాలంకారః, తథా పరిచ్ఛిన్నే మునిహస్తే ఆపరిచ్ఛిన్నసముద్రస్యాధేయత్వకథనాత్
అధికప్రభేదోఽలంకారః. 'ఆధారాధేయయో రానుగూఢ్యాభావోఽధిభావత' ఇతి
లక్షణాత్. వసంతలిలకావృత్తమ్.

౨౦

ఇహేతి. ఇహస్మిన్, పథి ఆశ్రమమార్గే, సమదగజేంద్రేణ మత్తమహామతం
గజేన న్యస్తో విశ్రమార్థం, పల్లవభక్షణార్థం చానిక్షిప్తా యో హస్తో నిజతుండః స విచా
లిభారో భారాతిశయప్రసాదేతోః. నియమితశాఖా భుగ్గుశాఖః, ఆతవివ నికామ
మత్యంతం, సంగతాప్రాస్తా ఉచ్చాయహాని రాన్మత్యభంగో యస్య స తథోక్తః, ఉత్క్రా
వ్తః క్రాయః ఉచ్చాయ ఇతి ఘృణితేనోపసర్గస్య సహనోపసృష్టాక్షణో ప్రశ్నయః.
'శ్రీజీఘోఽనుపసర్గ' ఇతి నియమాత్, ఏషోఽయం పరిదృశ్యమానః సల్లకిచాసా వృక్ష
శ్చేతి విశేషణసమాసః, గజభక్త్యాఖ్యవృక్షవిశేషః. అత్రపృథక్పల్లవ్య సామాన్యవాచక
త్వాన్న పానరుక్త్యం చాకవృక్ష ఇత్ప్రదివత్. ని. 'గంధిని గజభక్త్యా తు సువహా
సురభి రసా, మహేరణా కుందరుః సల్లకి హ్రాదినితి చే' త్యమరః. 'సల్లకి స్యాద్దక్షప్రియే,
తి హలాయుధశ్చ, మునివరస్యాగస్త్యస్య మహాముఖే కరపాతాత్ హస్తేన నియమ

అభినయతి నికామం సంగతోచ్ఛ్వాసహాని
ర్పునివరకరపాతాద్భుగ్నవింధ్యాద్రిముద్రామ్.

౨౦

1 అస్తిస్తహాపథధియా వదనం విగాహ్య
నిర్గంతుమక్షమతయా జతరే లుతద్భిః,
వనైర్నిర్గజైరజగరాః విశితాశనేభ్యో
వాతాపిదానవదశాముపదేశయంతి.

౨౧

నాడ్డో, భుగ్నస్యావనతస్యవింధ్యాదేర్దుద్రాం పరిపాటిమభినయతి నాటయత్యునుకరోతి,
ప్రకటయతీత్యర్థః. వితస్తునియమితవింధ్యాద్రిముద్రానుకరణమేతన్న్యాశ్రమస్థవృక్షస్య
యుక్తమితి భావః. పురాణ మేరుస్పర్థయా ప్రవర్థమానం సూర్యమార్గనిరోధనం వింధ్యా
చలం త్రిదశాభ్యుత్థితోఽగస్త్యుః స్వహస్తేన నియమితవానితి పారాణికి కథా. అత్రాభి
నయతేన్నాదృశ్యపర్యవసానాదుపమా. తథా ముద్రామిత్యుక్త తత్సదృశీం ముద్రామితి
సాదృశ్యస్యాక్షేపాత్. అసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిదర్శనాలంకార ఇత్యనయోన్యం
సృష్టిః. మాలినీవృక్షమ్.

౨౦

అస్తిన్నీతి. అస్తిన్నాశ్రమే అజగరా స్తీలిత్యాపరనామానః మహాంగాస్సర్ప
విశేషాః కర్తారః సి. 'తిలిత్యస్యాదజగర' ఇత్యుమరిః. మహాపథధియా మహామార్గ
ఇతి భ్రాంత్యా, అత వివ భ్రాంతిమదలంకారః. వదనం నిజవక్త్రమహారం, విగాహ్య
ప్రవిశ్య, నిర్గంతుం పునరాగంతుమక్షమతయా అసమర్థతయా, సంకటత్వాదితి భావః,
జతరే కుక్షిగోశకే, లుతద్భిగ్నవర్తమానై ర్ననే భవై ర్నవైర్గజైః, విశితాశనేభ్యః
క్రవ్యాదేభ్యః వాతాపిదానవదశాం వాతాపినామకదానవావస్థాం, ఉపదేశయంత్యుప
దేశం కారయంతి. ఉపమా. ఉపపూర్వాన్విశలేర్జ్యోతాల్లాట్. యిథో వివక్షితః
పూర్వమమువ్య మహాత్మనోఽగస్త్యస్య ఉదరే వాతాపినామా దానవః వివమేవ పరి
లుతక్ జీర్ణోఽభూదతో యుష్మాభిః కైతవాచరణైః న భవితవ్యమితి బోధయంతీ
త్యర్థః. అత్రోక్తార్థాసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనాదతిశయోక్తిభేదః సచ పూర్వోక్త
భ్రాంతిమతా సామేక్షత్వాత్సంకీర్ణతే. అత్ర శ్రీరామాయణం 'అగస్త్యేన తదా దేవైః
ప్రాథితేన మహర్షినా, అశుభాయ కిల క్రాధే భక్షితస్య మహాసుర' ఇతి. వసంకటిలకా
వృక్షమ్.

౨౧

1కించ — 2చుళకగతసముద్రాస్వాదనే కుంభయోనే

రితరకరనిరస్తా మక్షికోత్సారరీత్యా,

గగనగతివిహీనా యే ఘనాః పల్వలాంతే

విసినమహిషవేషైః కేవలం తే వలంతే.

౨౩

గ. ఏవం విసినవిలోకనవిస్తేతమతి స్తదుటజనికటమాసాద్య రామ శ్చిష్యైః ప్రవేశితస్సకలలోకవంద్యమానచరణారవింద శిమరవింద సంభవమివ బృహదారకైర్దునిబృందారకై శ్చ పరివృతం కోవహుంకార

అ. ఆశ్చర్యాంతరమపి విద్యత ఇతాహ్లా-కించేతి. తదేవాహ, చుళోదేతి. యేఘనా మేఘాః, చుళకగతసముద్రస్య గోకర్ణాకృతిపక్షిణకరతలస్థసాగరస్య ఆస్వాదనేపాన సమయ ఇత్యర్థః. మక్షికోత్సారరీత్యా మక్షికానిరాకరణప్రక్రియాయా, కుంభయోనే రగస్త్యస్య, ని. 'ఆగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. ఇతరకరేణ సమ్యహస్తేన నిరస్తాః నిరాకృతాః జాతా ఇతి శేషః. తే ఘనాః, గగనగతివిహీనా నిరాకరణనితదర్శనాన్మఖోమార్గ సుచారసామర్థ్యరహితాస్సంతః పల్వలాంతే అల్పసరోమధ్యే, ని. 'వేశంతః పల్వలంచాల్పసర' ఇత్యమరః. విసినమహిషవేషైః అరణ్యలులాయభూమిరాభిః, కేవల మత్యంతం, వలంతే సంచరంతి, వన్యమహిషవ్యాజేన పరిలతంతీత్యర్థః. అత్ర బేషశబ్దేన మహిషత్వపదముత్పత్తి విశిష్టమనత్వప్రతిపాదనాత్ సావహ్నవోట్పేక్షా వ్యంజకా ప్రయోగా ద్యమ్యా. మాల్నివృత్తమ్.

౨౩

ఏవమితి. ఏవముత్తప్రకారేణ, విసినవిలోకనేన తపోవసదర్శనేన విస్తృతా విస్తయం ప్రాప్తా మతి ర్యస్య స తపోక్షః, రామః, తస్యాగస్త్యస్య మునేరుటజనికటం పర్ణకాలాభ్యర్థం, లి. 'పర్ణకాలాటకోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. ఆసాద్య ప్రాప్య శిష్యైర్ద్రస్యం లేవాసిభిః. శ్రీరామోఽయం మునిసందర్శనాకాంతితనూ సమాగత స్తస్మై నివేదయంత్యితి లక్షణవాక్యేన మునయే నివేద్య తదనుమత్యా పునరాగతై రిత్యర్థః. ప్రవేశితో మునిసమీపం ప్రాపితస్సక, సకలగాఢేన అశేషభువనస్థజనేన పంద్య మానే సమస్క్రియమాణే చరణారవిందే సాదపద్మే యస్య తం, ని. 'లోకం స్తు భువనే జన' ఇత్యమరః, బృందారకైర్దైవతైః, శభా మునిబృందారకైర్దునిముఖైర్విశ్చ, పరివృతం పరివేష్టితం. సకలసురమునిసేవ్య మిత్యర్థః. ని. 'బృందారకా దైవతాని పుంసీ వా దేవ తాస్త్రియాం' 'బృందారకా రూపిముఖ్యా' విశ్చుభయ త్రావ్యమరః. అతవివారవింద

1 కత్ర. 2 చులక. 3 ఆరవిందభవమివ బృందారక బృందైః.

నిరహంకారాయ నహుషాయ భుజంగభావదూషితాయ దత్తభుజంగ
భావంఖగగతినిరోధకల్యవైపుల్యయోద్ధరవగామా మహావనయోర్వింధ్య
శైలసింధురాజయోద్ధాధతాఽగాధతాతస్కరకరోదరముదరజాత జాత
వేదో¹ విరచితవాతాపిదానవావలేపలోపం లోపాముద్రావల్లభం సకల
సరిద్వల్లభనిశ్చేషీకరణబాడబం² బాడబప్రశస్తమసాస్తమస్తాశమపుష్ప

సంభవం బ్రహ్మణిమివ స్థితమిత్యపమా, తథా కోపహుంకారేణ నిజరోషజనితహుంకా
రేణ నిర్గతః అహంకారో యస్య తస్యై, భుజంగభావేన శచీవిటభావేన దూషితాయా
వలిప్తాయ, నహుషాయ యయాతిజనకాయ, రాక్షే, దత్తః భుజంగభావసర్వత్వం యేన
తస్యై 'భుజంగో విటసర్వయో' రిత్యభయత్రాప్యభిధానాత్, పురా కిల నహుషో రాజా
కుతస్త్వి త్పుణ్యవశాత్ సకరీరః స్వర్గం ప్రాప్య తత్రేంద్రస్సౌ శచీభారణార్థం యాన
మధిరుహ్య గచ్ఛత్ సాహంకార స్సర్వ సర్వేతి భగవంత మాక్షివ్య కోపహుంకార
కారిణా తేన సరోపి భవేతి శస్త్ర ఇతి పారాణికః కథాం కథయంతి. ఖే గచ్ఛంతీతి
భాగాః పక్షిణః తేషామసి గతినిరోధే గమనప్రతిబంధే కల్యం సమర్థం వైపుల్యం వికా
లత్వం యయోస్తయో, ధ్వరవగాహం దుష్ప్రవేశం మహావనం మహాకాననం అగాధ
జలం యయోస్తయోః, ని. 'వనే సలికాననే' ఇత్యభయత్రాప్యమరః. వింధ్యశైలసింధు
రాజయోః వింధ్యాచలసముద్రయోస్సంబంధిన్యో. యేగాధతాగాధతే ఔన్నత్యగాంభీర్యే,
తయోస్తస్కరమహావకం కరోదరం కరోహస్తః ఉదరం కుక్షిశ్చ యస్య తం,
తథోక్తం, కరతలనియమితవింధ్యత్వాత్ కుక్షినిక్షిప్తసముద్రత్వాచ్చేతి భావః, అసా
ధారణసామర్థ్యైకనికేతనమిత్యర్థః. అత్ర వింధ్యస్య గాధతా సముద్రస్య అగాధతేతి
చ యథాక్రమమన్వయాత్ వనేత్యత్ర శ్లేషసంస్పృష్టో యథాసంఖ్యాలుంకారః, తథా
ఉదరజాతజాతవేదసా జాతరాగ్నినా విరచితో విహితః వాతాపిదానవావలేపలోపా
వాతాపి నామక దానవ గర్వనిర్వాచణం యేన తం తథోక్తమ్, ని. 'అవలేపస్య గర్వస్యాస్య
ల్లేపనే దూషణేఽపి చే' తి విశ్వః. లోపాముద్రాయాః వల్లభం దయితం, ని. 'మైత్రావరు
ణిరస్యైవ లోపాముద్రా సధర్మిణీ' త్యమరః. 'వల్లభో దయితేఽధ్యక్ష' ఇతి విశ్వః
సకలనామకేషాణాం సరితాం నదీనాం వల్లభః పరిః, సముద్రః తస్య నిశ్చేషీకరణే
నిరవశేషతాపాదనే బాడబం బడబాసలం, పూర్వం నిజోదరస్య సామర్థ్యవర్ణనమిదానీం
స్వస్మేతి న పానరుక్త్యం, అత్ర మునా బాడబత్వరూపజాత్రావకం తేన ప్రసిద్ధం

పగతదక్షిణాశం వృషైకతానజన్తానమసి కుంభజన్తానం భగవంత
మగస్త్యమపశ్యత్. ౨౪

ప. ప్రభామివార్కిం తమసాం నిహంత్రీం
బ్రాహ్మీం దధానం నియమేన లక్ష్మీమ్,
తపోనిధిం శౌర్యనిధిః ప్రసన్నః

బడబానలనైకచోచకత్వమిత్యుపార్వత్వరూపం వస్తు వృజ్ఞులే, బాడబప్రశస్తం బ్రాహ్మ
ణోత్తమం. ని. 'బాడబో బడబానలః, ఆశ్రమోఽస్త్రీ ద్విజాత్యుగజన్తభూదేవబాడబా'
ఇతి చామరః, అపాస్తనమస్తాశం నిరస్తాశేషశృష్టమసి, ఉపగతదక్షిణాశం ప్రాప్తదక్షిణా
రూపద్రవ్యాతితృష్టమితి విరోధః. అష్టాశ్రితయామృదిశమితి పరిహారాన్నిరోధాభాసోఽలం
కారః. ని, 'ఆకాదిగతితృష్టయో' రిత్తుభయత్రాసి వైజయంతీ. ఉక్తం చ బ్రహ్మాండ
పురాణే 'అగస్త్యో దక్షిణామాకామాశ్రిత్య నభసి స్థితః, వరుణస్యాత్తజ్ఞో యోగీ వింధ్య
వాతాపిమర్దన, ఇతి తథా వృషైకతానం సుకృతైకాయనం జన్త యస్య తం. సకలధర్మైక
నికేతనావతారతయా మహాసుభావమిత్యర్థః. వృషభాయత్రజన్తానమితి చ ప్రతీయతే,
తథాసి కుంభజన్తానం క్షుద్రకుంభోద్భవమితి విరోధః, ఊర్వశీదర్శనాత్ ప్రస్కన్నస్య
మిత్రావరుణలేజనః కుష్మే నిక్షేప్తత్వాత్ తత్సంభవత్వేనాస్య వస్తుగత్యా పరిహారాత్
పూర్వవదలంకారః, మాహత్వైకావనోత్పత్తిస్థానం ప్రయోజకమితి భావః. భగవంతం
వద్ధుడైశ్వర్యసంపన్నం, ఆగస్త్య మపశ్యత్, ని. 'సుకృతే వృషభే వృషః' 'వికతానో
నన్యవృత్తిరేకాగ్రాకాయనావపీ'తిచామరః. ౨౪

ఆ. తతః శ్రీరామః కిమకర్షీదిత్యాశంక్యానా - ప్రభామితి. ఆర్కిమర్క
సంబంధినిం, ప్రభాం దీప్తిమివ, తమసామజ్ఞానజనితమోహానాం అంధకారాణాం చ
నిహంత్రీం విధ్వంసకారిణీం, 'కర్తృకర్తృణోః కృతీ' తి కర్తృణి వ్యక్తి. బ్రాహ్మీం లక్ష్మీం,
బ్రహ్మ లేజః, నియమేన నైయత్యేన, నిష్టాపారతంత్ర్యేణ సమిత్కుశాద్యాగస్త్యుకసాధన
నిష్పాద్యకర్తృవిశేషేణ వా హేతునా దధానం ధారయంతం, ని. 'నియమస్తు స
యత్కర్తృ నిత్యమాగంతుసాధన' మిత్యమరః. తపనః వ్రతోపనాసాదినహితమీధ్యాశన
రూపస్య నిధిం నిధానం, ఆగస్త్యం, శౌర్యనిధిర్నహాశౌర్యసంపన్నః, ప్రసన్నః సిర్సలాంతః
కరణ, ఇతి చ విశేషణద్వయేన దుష్టనిగ్రహశిష్టాసుగ్రహసామర్థ్యోన్మీక్షిః. ప్రపన్న ఇతి
పాతే ప్రాప్త ఇత్యర్థః. రామః, స్వనామ, సంకీర్త్య, ననామ, శ్రీరామవర్ణాహంభో
అభివాదయ ఇతి నిజనామోచ్చారణపూర్వకం సమశ్చకారేత్వర్థః. జ్యాయసాం నమ

స్వనామ సంకీర్త్య ననామ రామః.

౨౫

గ. తతః పరమహర్షేణ మహర్షిణా ప్రణీతాభిరాశీర్భిస్సహ ముర
శాసనశరాసనం సరసిజాననాస్త్రం సౌత్రామణం తూణీరయుగ్మం రుక్త
మయకోశం ఖడ్గం చ ¹ప్రతిగృహ్య తదాజ్ఞయా గోదావర్యాస్తట
నికటప్రకటితాం పశ్చిమవీమనేవత.

౨౬

తత్ర విస్తృతపక్షద్వంద్వోమప్రతిద్వద్వమతిశౌర్యావస్థాప్రత్య

స్కారే తథా శాస్త్రాచారాదితి భావః. 'అభివాదపరం విప్రం జ్యాయాంసమభివాద
యేత్', అసౌ నామాహమస్మితి స్వనామ పరికీర్తయే ది'తి మనుస్మరణాత్. అత్ర క్షేప
సంకీర్ణోపమా. పృథ్వుమపజాలిః.

౨౭

తత ఇతి. తతః నమస్కారానంతరం, రామ ఇత్యధ్యాహరః. పరమహర్షేణ
సాక్షాత్పరబ్రహ్మరూపాఽయం శ్రీరామః మద్దర్శనాపదేశేనాగత్య స్వయం ప్రత్య
క్షోఽభూత్కృతసమస్కారశ్చాభూదిత్యుక్తున్నామందానందతుందిలాంతఃకరణే నేతృత్వః.
మహర్షిణా అగస్త్యేన ప్రణీతాభిః స్వయం మహర్షిత్యాత్ తస్యచ ప్రతీత్యా రాజ
పుత్రత్వాచ్చ విరచితాభిరాశీర్భిస్సహ అశీర్వాదైస్సాకం, మురశాసనశరాసనం వైష్ణవ
చాపం, సరసిజాననాస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం, సుత్రాష్ట్ర ఇదం సౌత్రామణం విప్రం
తూణీరయుగ్మం అక్షయసాయకతూణయుగళం, తథా రుక్తమయకోశం హిరణ్మయసి
ధానం ఖడ్గం చ, ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య ని. 'శోకోఽస్త్రీ మట్టలే ఖడ్గసిధానేఽ
ర్థాఘదివ్యయో' రిత్యమరః. తదాజ్ఞయా తస్మాగ్ ప్రత్యన్య నిదేశేన, గోదావర్యాః, తటని
కటే రోధన్మమీపే ప్రకటితాం ప్రసిద్ధాం, పంచానాం పటానాం సమాహరః పంచపటి
తాం, తదుపలక్షితత్వాత్తదాఖ్యయా ప్రఖ్యాతం కందిదాశ్రమమిత్యర్థః. ఆసేవత నివా
సార్థమభిజత. పంచపటిత్యత్ర తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వో ద్విగు' రితి
ద్విగుసంఖ్యా, 'అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రీయాం భావ్యత' ఇతి స్త్రీత్వం 'ద్విగు' రి
తి జీవ.

౨౮

తలేతి. తత్ర పంచపట్యాం, శ్రీరామః, విస్తృతం వికాలం పక్షద్వంద్వం గరు
ద్యుగ్మం యస్య తం, 'పక్షః పార్శ్వగరుతాన్యథ్య సహాయబలభిత్తిస్వి' తి యాదవః.
అప్రతిద్వంద్వమవిద్యమానప్రతిభటం, జగదేకవీరమిత్యర్థః. అతః శౌర్యావస్థాయాః
మహాశౌర్యమర్యాదాయాః, ప్రత్యయమధీనం, లోకోత్తరశౌర్యసీమాసమిత్యర్థః. యద్వా

1 ప్రగృహ్య. 2 అప్రతిద్వంద్వశౌర్యం. 3 ప్రత్యయాయ.

యం కృతాపరోక్ష్యమివ తార్క్ష్యం మహామహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజ
మద్రాక్షీత్. ౨౭

ప. పానేన హీనజలమబ్ధిమపాస్య నూనం

మైనాక ఏష మునిమాశ్రయతీతి జాతామ్,

శంకామిమాం రఘుపతేః కథితాత్తవంశ

ద్వాకౌర్యావస్థాయాః ప్రత్యయో నిశ్చయో యస్మిన్నితి బహుప్రసీధిః, ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశబ్దజ్ఞానవిశ్వాసహేతు' ప్రియతమరః. 'అప్రతిద్వంద్వకౌర్యావస్థాప్రత్యయ' మితిపాతే అప్రతిద్వంద్వాయా నిగుప్తమయాశ్చౌర్యావస్థాయాః, ఇత్యన్వయః. ప్రత్యయం కృతమపరోక్ష్యం అపరోక్షతా యేన తం, ప్రత్యక్షమిత్యర్థః. తార్క్ష్యం గరుడమివ స్థితిమిత్యుపమా. ని. గరుత్మాక్ గరుడ స్తార్క్ష్య' ఇత్యమరః. మహీం ధరతీతి మహీధ్రః మూలవిభుజాదిత్వాత్కప్రత్యయః. యథాహ వామనః. 'మహీధ్రాదయో మూలవిభుజాదౌ తథాదర్శనా' దితి మహామహీధ్రకల్పం ఈషదనమాప్తమహావర్వతం, ఈషదన మాప్తా కల్పప్రత్యయః, గృధ్రాణాం రాజానం గృధ్రరాజం జటాయుషం, 'రాజాహుస్సఖ్యభ్యచ్చ' జితి టచ్, అద్రాక్షీదవశ్యత్, దృశేద్దుశి సిది వృద్ధిః. ౨౭

పానేనీతి. ఏహోఽయం మైనాకః పర్వతః, సిద్ధవత్ప్రత్య నిర్దేశోఽత్ర తథా ప్రతీయమానత్వాదిత్యవగంతవ్యం. పానేన మునికర్తృకపానక్రియయా హేతునా, హీనజలం జలరహితం, స్థలప్రాయమిత్యర్థః. అబ్ధిం సముద్రమపాస్య త్యక్త్వా, పూర్వం పక్షచ్ఛేదోద్భుతపురంవరభయాత్తత్ర నిలీనత్వాదితి భావః. యథాహ కాలిదాసః. 'మైనాకమంభోనిధిబద్ధసఖ్య' మితి. మునిమగస్త్యమాశ్రయత్యనుసరతి స్వాశ్రయభంగకారిణస్తస్య స్వేనాశ్రయణీయత్వాదితి భావః. నూనమిత్యుత్పేక్షాయామ్. ఇత్యేనం ప్రకారేణ జాతామత్పన్నామిమాం, రఘుపతేః శ్రీరామస్య, శంకాం వితర్కం, ని. 'శంకావితర్కభయయో' రితి శాశ్వతః. జటాయుః, కథితాత్తవంశః, వినతాయాం కశ్యపాజ్ఞాతస్సౌరుణస్య గరుడాగ్రజస్య తనయోఽహం శ్వేనీగర్భసంభవః సంపాతే రమజ ఇత్యాదుప్రపవర్ణితనిజాన్వయవృత్తాంతస్సక్, అహం, త్వత్తాతస్య దశరథస్య మిత్రం సుహృత్, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క' ఇతి విశ్వః. ఇత్యుక్తేవతి శేషః. అహరత్పరివృతవాక్, శ్రీరామముక్తనందేహరహితమకర్షీదిత్యర్థః. తథా రామాయణమ్ 'ద్వా పుత్రే వినతాయాస్తు గరుడోఽరుణ ఏవ చ, తస్మాజ్ఞాతోఽనా మరుజాత్సంపాతిశ్చ మమాగ్రజః, జటాయురితి మాం విద్ధి శ్వేనీపుత్రమరింద మే'

స్తవిత్రాతమిత్రమహమిత్యహరజ్జటాయుః.

౨౮

గ. రామస్తు దశరథమివ తం వశ్య¹న్కాశ్యవసమ్భూతం సమ్భూతే
రనుజమనుజరచితపర్ణశాలః పశ్చివట్యాం కంచితృమయం గమయా
యాన.

౨౯

అథ కదాచిదుపచీయమానసునోభవవైభవః పాకకపిశ²కలమ
మంజరీపుంజరీపింజభూతకేదారప్రశ్నః³పశ్చిబాణరణప్రయాణోచితవీర
పాణవత్సత్రపుటపాత్ర దృశ్యావశ్యాబిందుసందోహః చంద్రా
తి. అత్ర కవినమృతసాదృశ్యాన్నహోన్నతే జటాయుషి మైనాకసందేహోదయాత్తస్య చ
తేనైవ పరిహృతత్వాత్. నిశ్చయాంతస్సందేహంలంకారః, అత్ర శంకాశబ్దస్య బ్రాంతి
పరత్వే బ్రాంతిమదలంకారః, స చోత్ప్రేక్షయాంగేన సంకీర్ణతే. వసంతతిలకా
వృక్షమ్.

౩౦

రామ ఇతి. రామస్తు గామోఽసి, కాశ్యవసంభూతం కశ్యవస్య పాత్రమిత్యర్థః.
సంపాతేరనుజం తం జటాయుషం, దశరథమివ, వశ్య^౧, పితురతిసుహృత్వాత్తమివ బహు
మన్యమానస్య^౨ అనుజరచితపర్ణశాలో లక్షణనిర్మితోటజస్య^౩, పంచవట్యాం, కంచితృమ
యం కియంతం కాలం. గమయామాన యావయామాన.

౩౧

అ. అథ శూర్పణఖాగమనం వక్తుం తత్కార్యోద్దీపకం హేమంతం వర్ణయతి.
అథేత్యాదినా. అథ, పంచవట్యాం, కియత్కాలయావనానంతరం, కదాచితక్రస్తిం
శ్చిత్సమయే, శరత్కాలావసాన ఇత్యర్థః. హేమంతసమయస్సముపజృంభలేశ్వన్వయః.
కీదృశో హేమంతసమయ ఇత్యాకాంతాయాం తమేవ విశిషిష్ట, ఉపచీయమానం
న్వయం ప్రవర్ధమానం, చిన్తోతే కర్తకర్తరి కానచ్, మనోభవవైభవం మన్తధప్రభావః
కామోత్సవో వా యస్తి^౧ న తథోక్తః. ఉద్దీపకత్వాదితి భావః. పాకేన పశ్వా
వస్థయా, కపికాః పిశంగ్యోయా కలమమంజర్యః కాలివిశేషకణిశగుచ్ఛాః తాసాం
పుంజైః, కదంబైః పింజరీభూతః కేదారప్రపంచః ప్రీహితేత్రవిస్తారః యస్తి^౨ న
తథోక్తః. తత్ర తేషాం పచేళిమత్సవంభవాదితి భావః, అపింజరః పింజరస్సంపద్యమానః
పింజరీభూతః 'అభూతతద్భావే చిన్తో'. 'అన్యచ్ఛా' విలి దీర్ఘః. 'కుగలిప్రాదయ' ఇతి
సమాసః. ని. 'కాలయః కలమద్యాశ్చ కణిశం సస్యమంజరీ' తి చామరః. పంచ
బాణస్య మారమహావీరస్య రణప్రయాణే కైత్రయాత్రాప్రారంభే. ఉచితమనురూపం

1 కాశ్యవకులసంభూతం. 2 కలమమంజరీ. 3 పంచబాణప్రయాణ.

తపే నిరానన్దతాం చన్దనానులేపే నిర్దోలుపతాం చన్ద్రశాలాయాం
నిరాశతాం ¹చన్ద్రోపలన్దలే నిరాన్దతాం వాతాయనసేవనే నిరుత్సుక
తాం వాపీకూపోపకణ్ఠే నిరుత్కన్ఠతాం వాసరావసానే నిరాదరతాం
వారివిహారే నిరాకాంక్షతాముత్పలమాలాయాముపేక్ష్యతాముప
వనభజనేఽపున్విగ్నతాం చ జనానాం జనయన్ గమ్భీరాభోగగర్భ
గృహస్య ¹ఘనేష్టకచితభి త్తైర్శక్త్యతిరస్కరణీపటలస్య శశోదరలోమ

యద్విరపాణం వీరాణామవశ్యకర్తవ్యం మధుపానం తేషాం తథాచారాపి భావః. ని.
'వీరపాణం తు యత్పానం వృత్తే భావని వారణే' ఇత్యమరః. 'తేన తుల్యం తద్వది'తి
తద్ధితగత్యా ఊహా 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి నలిప్రత్యయః. 'తద్ధితశ్చా
సర్వవిభక్తి' రిత్యవ్యయసంజ్ఞా పత్రపుటాని తరుపలాశసంపుటాని, తాన్యేన పాత్రాణి
చమకా ఇతి రూపకం తేషు దృశ్యక సంలక్ష్యమాణః అవశ్యాయభిందుసందోహః సహార
శీకరనిమదుంబు యన్తిన్ స తథోక్తః. ని. 'అవశ్యాయస్తు సహారస్తుమారస్తుహినం హిమ'
మిత్యమరః. తథా, చంద్రాతపే చంద్రికాయాం, నిరానందతాం ప్రేరిరాహిత్యం, చంద
నానులేపే పటీరచర్చాయాం, నిర్దోలుపతాం నిరపేక్షతాం 'చంద్రశాలాయాం శిరో
గృహే. ని, 'చంద్రశాలా శిరోగృహ' మిత్యమరః. నిరాశతామభిలాషరాహిత్యం,
చంద్రోపలన్దలే చంద్రకాంతమణిపట్టిమే, ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణి' వితి విశ్వః.
నిరాన్దతామాన క్తిరహితత్వం, వాతాయనసేవనే గవాక్షమార్గాదువర్తనే, ని. 'వాతా
యనం గవాక్షస్సన్య' దిత్యమరః. నిరుత్సుకతామపరితోషతాం వాపీనాం దీర్ఘి
కాణాం కూపానాం ఉదపానానాం చోపకంఠేఽంతికసంచారే, నిరుత్కన్ఠతాం నిరు
ల్లాసతాం, వాసరావసానే సాయంకాలే, నిరాదరతామతత్పరతాం, వారివిహారే జలక్రీడా
యాం నిరాకాంక్షతాం నిస్పృహత్వం, ఉత్పలమాలాయాం కుపలయదామ్ని, ఉపేక్ష్య
తామాదాసీన్యవిషయతాం, ఉపవనభజనే ఉద్యానవనసేవనేఽపున్విగ్నతాం భిరు
తాం చ జనానాం, జనయన్ ఉత్పాదయన్, కాలాంతరోపయోగినాం చంద్రాతపాది
శీతలోపచారాణాం తదాసీమనపయన్ క్తలేన్ద్రవ అనపేక్షితత్వాల్లేషు నిరానందత్వాది
జనక ఇత్యర్థః. అత్ర చంద్రాతపనిరానందత్వాదీనాం కేవల ప్రకృతానామేవోత్పాదన
క్రియారూప ధర్మసంబంధేనాపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్య
యోగితా. తదుక్తమ్. 'ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, కౌటమ్బం

1 'చంద్రకాంతన్దలే. 2 ఘనేష్టకారచితభిర్విశిష్ట.

మృదులకమ్మలస్య కాలాగురుధూమస్య కాశ్చీరాంగరాగస్య నిర్ధూమాం
గారభరితమానన్తికాయస్తస్య చ సుభగంకరణః మదన¹కరేణుకరవికీర్ణ

గమ్యతే యత్ర సా స్పృతా తుల్యయోగితే, తి లక్షణాల్, తథా గంభీరః తుషార
వాతాదిమప్పివేళ గంభీర్యయుక్తః ఆభోగో విస్తారో యస్య తత్తథోక్తం యద్గర్భ
గృహమావాసాగారం. ని. 'గర్భాగారం వాసగృహమి' త్యమరః. తస్య, ఘనం నీ
రంధ్రం యథా తథా ఇష్టకాభిశ్చితా రచితా భిత్తిః కుడ్యం తస్మాత్ప శీతబాధానివర్తక
త్వేన తస్యా ఆప్యనయోగిత్యాదితి భావః. ని. 'భిత్తిస్త్రీ కుడ్యమేదామి త్య'
మరః, 'ఇష్టకేషికామూనాం చితతూభారిష్వి'తి ప్రాప్త్యః. ఆశ్లక్ష్యం ఆతను సుఖుడిత
మితి యావత్. తస్య, తిరస్కరిణీపటలస్య ప్రతినిగ్నికరస్య, ని 'శ్లక్ష్యం దభ్రం కృశం
తను' ప్రతినిరా యవనికా స్యాతిరస్కరణీచ సే'తి చామరః. 'తిరస్కరస్య'తస్యా'
మితి సత్త్వం, శశస్య మృగవిశేషస్య, ఉదరే కుక్షిప్రదేశే యాని రోమాణి కోమలతనూ
రుహాణి, తన్నిర్మితం యన్మృదులకంబలం అథవా తద్వ స్మృదులం యత్కంబలం సుభ
సంస్పర్శకంబలం తస్య, 'శీతం వైవ వితీర్యతే, ప్రియతమైరాలింగనం కమ్పల' మితి
చారుచర్యావచనాదితి భావః. కాలాగురుధూమస్య కృష్ణాగురుధూమస్య కాశ్చీరాంగ
రాగస్య కుంకుమవిలేపనస్య 'కాశ్చీరసంకేన కృతప్రలేహో మైమంతికానాశు నిహంతి
దోషా'నితి. తస్య దోషనివర్తకత్వేన తదానీమపేక్షిత్యాదితి భావః. ని. కుంకు
మం ఘనపూణం పుణ్యం ప్రాక్తం లోహితదందనం, కాశ్చీరజన్త విద్వద్భిః కాలేయం
జాంగలం స్పృత' మితి హలాయుధః. నిర్ధూమాంగారైః ధూమరహితాంగారైః భరితం
పూర్ణం, యద్ధసంతికాయంత్రం అంగారశకటీరూపయంత్రం తస్య చ, ని. 'అం
గారభానికాంగారశకట్యపి హసంత్యపి' త్యమరః. నిర్ధూమగ్రహణం నేత్రయో
రనుద్వేజకత్వార్థమిత్యవగంతవ్యం. ఆసుభగం సుభగం కర్వంత్యనేతి సుభగం
కరణః సౌభాగ్యకరః, గర్భాగారాదీనాం శైత్యక్షేపనివర్తకత్వేనోపయోగిత్యాత్మజ్ఞన్త
సత్తాసాఫల్యసంపాదక ఇత్యర్థః. 'ఆధ్యసుభగఘ్నాలవతితనగ్నాంధప్రియేషు చ్యవ్విధే
ష్వచ్చో కృషాః కరణో ఖ్యు' నితి ఖ్యున్పిత్యయః, 'అరుద్విష' దిత్వాదినా
ముమాగమః. ఆత్రాపి పూర్వపద్ధగృహదీనాం ప్రకృతానామేవ సౌభాగ్యలాభరూప
ధర్మసమ్మంభేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాల్ గేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా.
తథా మదన ఏవ కరేణుః గజః తస్య గజో వా. తస్య కరశ్శుండా లేన వికీర్ణః యే

1 కరేణుకాయమానః; కరేణుకరనికరవర్తకకాయమాన.

శీకరనికరాయమాణతుమారధూళీధూసరవాసర సుగనీరుహ¹దావపావక
స్తుహినవ్రణితలసికాధరదళదూరి²భూతదంశకృత్యః ప్రక్షీణతామణ్యప
ణ్యాజ్జనాజ్జవ త్ప్రియాతసౌభాగ్యప్రపాసన్ని వేశస్తలనృత్తవిశ్రాంతి
³కాలః కామినీ స్తనభరగిరిమర్గసీమ్ని నిర్భయసలీననిదాంఘభావోదివాభీత

కీకరసికరాః సూక్ష్మబిందుసంహోహః, తద్వదాచరస్త్రః అతిసూక్ష్మః" ఇత్యర్థః. 'కామో
 ర్దైకకా ఇతి యావత్. ఆచారకర్మజన్తాల్లబ్ధశ్శాసనజాదేశః, తాదృశః యే తుహరాః
 నీహరాస్త్ర వివ ధూళ్యైః పరాగా ఇతి రూపకం. తాభిర్ధూసరాః ధూమ్రైః చాసరాః
 దివసాః యస్య స, తథోక్తః. ని. 'క్షీచీ దివసవాసరా' విత్యువ్యుక్తః. సంసీరుహఃణాం దావ
 పావతో దవాగ్నిః. తుహరతుహసలేన తద్ధ్వంసకత్వాద్వితి భావః. ని. 'వనే చ వన
 వవశ్చా చ దమో దావశ్చ కభ్యత' ఇతి శాశ్వతః. తుహినేన ప్రణితాని ప్రణవంతి
 కృతాని స్ఫుటితానీత్యర్థః. ప్రణవచ్చబ్దాత్తక్రూరితీతి బ్యవ్రాత్కర్తృణి త్తః, తాదృ
 శాని యాని లాసికానాం వణ్యస్త్రీణామధరదశాన్యధరప్రవల్లబాని లేహం దూరీ
 భూతం దూరతోఽపాస్తం దంశకృత్యం దంతక్షతక్రియా యస్తిక్ స, తథోక్తః,
 స్వతః స్ఫుటితానాం దంశకృత్యానహత్వాద్వితి భావః. 'దంశకృత్య' ఇతి పాతీ దూరీ
 భూతం దూరతః పరివృతం దంశకృత్యం వేణునాదక్రియా యస్తిక్, స్ఫుటితానా
 మధరాణాం వేణుపూరణానమర్థత్వాద్వితి భావః. కులపధూజనాధరపుటానాం దంశ
 కృత్యదంశకృత్యానాచిత్యాల్లాసికాగ్రహణం ద్రవ్యవ్యం. ని. 'సర్వకీలాసికే సమే'
 ఇత్యువ్యుక్తః. ప్రక్షీణతారణ్యవణ్యాంగనాంగవత్ పృథ్వీశ్యావయవవచిత్యువయా.
 ప్రయాతసౌభాగ్యోఽపగతరామణీయకః ప్రపాసన్నివేశః పానీయశాలికాసంస్థానం
 యస్తిక్ స, తథోక్తః, విటానాం పాంథానాం చానపేక్షితత్యాత్మసృషాధనాభావేన
 పృథ్వణ్యాంగనాంగానాం ప్రపాసన్నివేశానాం చ అపగతరామణీయకత్వం ద్రవ్యవ్యం.
 ని. 'ప్రపా పానీయశాలికే'త్యువ్యుక్తః. ఘృణ్ణే కవిధానం, తాలవృంతానాం వృజనా
 నాం విక్రాంతికాలా విశ్రమసమయః విక్రాంతికర ఇతి పాతీవిశ్రమసంపాదక ఇత్యర్థః.
 గ్రీష్మరావితప్రతో వృజనవ్యాధూననజనితజనానందసంభవాద్వితి భావః. ని. 'వృజ
 నం తాళవృంతక' మిత్యర్థః. కామినీనాం తరుణీనాం స్తనభరః కుచభారవివ గిరిదుర్గ
 నీమా గిరిదుర్గస్థానం తత్ర నిర్భయం నిరాతంకం యథా తథా నిలీనో నిగూఢతయా
 ప్రవర్తమానో నిదాఘభావః ఊహ్య యస్తిక్ స తథోక్తః 'కూచోదకం పలుచ్చాయా

వ్రాతస్యాస్యనతిభయంకరదివాకర శ్చకోరనికరస్యాస్యనతిక్షేమంకర ¹సు
ధాకరః కాదంబకదంబస్యాస్యనతి ²ప్రియంకరకమలాకర ³కృతకరయు
గళస్యస్తికబంధనతయా నీహారాతంకశంకయా హృదయకమలమివగో
పాయంతమశ్రాంతదంతపీణావ్యాసారేణ వేపమానాధరపుటతయా శీ

తాంబూలం తరుణీస్తనా, శీతకాలే భవేదష్టముష్టకాలే తు శీతల'మిత్యుక్తేః తదాసిం
కామినీకుదభరేషు అత్యంతేష్ట్యస్య విద్యమానత్వాత్, ఇయము త్వేక్షా గమ్యా రూపక
సంకీర్ణా. విలేన హేమంతనిదాఘయోః జేతృజేతవ్యభావో వ్యజ్యతే. ని. 'నిదాఘో
గ్రీష్మకాలే స్యాదుష్టస్వేదాంబునోరసి', 'భావస్సత్రాస్యభావాభిప్రాయచేష్టాక్షజ స్తస్వీతి
విశ్వప్రకాశామరా. దివాభీతవ్రాతస్య దివా అహని భయశీలస్య, ఘాతనికర
స్యాపి. ని. 'దివాంధః కాళితో ఘాత' ఇత్యమరః. అనతిభయంకరః మందప్రకాశత్వా
దీపద్యయంకరః దివాకరః సూర్యః యస్మిన్ నః, 'మేఘుర్నిభయేషు కృణ్' ఇతి ఖచి
అరుద్విషదిత్యానినా ముమాగమః. చకోరనికరస్యాపి చంద్రికాపాయవక్షివిశేష
నివహస్యాపి. ని. 'చకోరశ్చంద్రికాపాయ'త్యభిధానాత్, అనతిక్షేమంకరః నీహా
రావరణేన మందరశ్చిత్వాదీష తృప్తికరః సుధాకరశ్చస్త్రీః యస్మిన్ నః, తేమప్రియ
మద్రేఽశ్చేతి ఖచి ముమాగమః. కాదంబకదమ్బస్యాపి కలహంసనికురుంబస్యాపి. ని.
'కాదమ్బః కలహంసస్యా'దిత్యమరః. అనతిప్రియంకరాః ఋద్వోల్లాసహైవ్యాదీష
ప్రీతిజనకాః కమలాకరాస్సారాంసి యస్మిన్ నః ప్రియంకరేత్యుక్త పూర్వపథ్యచప్ర
త్యయముమాగమా. తథా కరయుగళస్య హస్తయుగ్మస్య స్వప్తికః స్వప్తికాకారస్సన్ని
వేశవిశేషః. వ్యత్యాసస్థాపనం స్వస్తికశబ్దార్థః. తద్రూపం యద్బంధనం తత్ కృతం
శీతబాధానివర్తకవసన కమ్పభాద్యాచ్ఛాపనాభావాదురసి విరచితో యేన న తథోక్తః.
శీతబాధాయా వ్యత్యస్తాస్థాచ్ఛాపితోరస్థల ఇత్యర్థః. తస్య భావస్తత్రా తయా హేతునా
నీహారాతంకా తుహినోపద్రవాత్ యా శంకా భీతిః తయా. ని. 'శంకా వితర్కభయ
యో'రితి యాదనః. హృదయకమలం హృత్పద్మం, గోపాయంతం రక్షంతమివేత్యు
త్వేక్షా, 'గుభ్రాధూపవిచ్చిసజివనిభ్యాయ'ఇత్యాద్యుక్తత్యయః. దంతా నివ పీణా వల్లక్తి
వాద్యువిశేషః. శైత్యజనితకంపవశేన ధ్వననశీలత్వాత్, అశ్రాంతం నిరంతరం యా
దంతపీణావ్యాపారః చలనరూపక్రియావిశేషః. లేన, వేపమానాధరపుటతయా కమ్ప
మానాధరోష్ణతయా హేతునా, శీతకాయాః శైత్యబాధాయా వివ పీణాచికాయాః

తికాపిశాచికానిర్వరణాయ నిపుణం మంత్రజమమిన కున్వంతమవిరళ
పులకపాళీకబలితక శేబరతయా సకరుణవిధివిత్తీర్ణరోమకంబలకృతాంగ
రక్షమివ భిక్షామటంతం దుర్గతవర్గం నిష్ఫుణా కదాచిదపి, కమ
లా¹నాలా²కితవతీతి తస్యై సాసూయ ఇవ తదీయవాస³తామరసం
సపత్రకోశం వినాశయన్నంగజమతంగజకరపుష్కరో⁴భిరభీకరనికరా

నిర్వరణాయ, తాం నిరాకర్తముచ్చాటయితుమిత్వర్థః. నిపుణం సమర్థం, మంత్ర
జమ మతోచ్చరణం, కున్వంతమివేత్యుత్పేక్షా, ఆవిరళపులకపాళ్యా సాస్త్రిరో
మాంచప్రపంచేన కబళితం గ్రస్తం ఆచ్ఛాదితమితి యావత్. కళేబరం శరీరం, యస్య
తత్తయా హేతునా, సకరుణేన దయాళునా విధినా బ్రహ్మణా విత్తీర్ణం దత్తం యద్రోమ
కమ్మలం తమరూహరూపకంబలం లేన కృతాంగరక్షం విరచితాంగసంగోసనమివ
స్థితమిత్వ్యుత్పేక్షాణాం తిస్యణాం సంస్పృష్టిః. భిక్షామటంతం భిక్షాచరణతత్పరం, దుర్గత
వర్గం దరిద్రసమూహం, ని. 'దరిద్రో దుర్గతోఽసి న' ఇత్యమరః. సిన్ధుణా నిష్క
రుణా, ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే'త్యమరః. కమలం లీలావద్దం అస్మాభ్యః అస్త్రీం
కమలా లక్ష్మీః అర్కాద్యచ్చాత్యయః, 'ని. లక్ష్మీః వద్దాలయా వద్దా కమలా శ్రీ
ర్హరిప్రియే'త్యమరః. నాలా¹కితవతీ న దృష్టవతీ, కరుణాకటాక్షుషిషాసేన తస్య ధన్యతాం
నాపాదితవతీత్యర్థః. నశభస్య నశభస్య 'సుపుపే'తి సమాసః. అఖివా అఖి
కితవతీ న భవతీత్యర్థః. 'అస్మిన్భవతీవరో ప్రయుజ్యమానోఽవ్యస్తీ'తి భాష్యకారవచ
నాత్. భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా, ఇతి మత్సేతి శేషః. తస్యై కమ
లాయై, తస్యాం కమలాయామిత్వర్థః. 'త్రుగద్రుహేర్ద్యామాయార్థానాం యం ప్రతి
కోప'ఇతి చతుర్థీ, సాసూయస్పేర్ద్యస్య, నివేత్యుత్పేక్షా, సపత్రకోశం సపర్శ
కుట్టలం, సవానానాథాఘం చ, ని. 'పత్రం వాహనతామరసం నివాసవం'తీరుహం. ని.
'పంకేరుహం తామరస' మిత్వమరః. తస్మిన్వాశయన్విధ్యంసయంత, తత్తస్థానాః
కమలాయాః ప్రతీకారస్య దుష్కరత్వేన తదీయావాసతామరసప్రతీకారకనాత్మనీత్య
సీకాలంకారః. తదుక్తమ్ బలినః ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే నుడుష్కరే, యస్తది
యతిరస్కారః ప్రత్యసీకం తదుచ్యత' ఇతి, సచోక్తా²ప్రేక్షి³ద్దీవిత ఇతి సంకరః. సపత్ర
కోశమితి క్షేపస్తు విశేషః. తథా అంగజః మన్నథ ఏవ మతంగజః కుంజరః. ని. 'మతం
గజో గజో నాగః కుంజరో వారణః కరీ' త్యమరః. తస్య కరపుష్కరే⁴వా మాస్తాగ్రే

1 నాలా¹కయతీతి. 2 తామరసకోశన్నాశయన్గనమతంగజ. 3 శశికర.

కారైరతిపదుషస్తరశర¹నిపాతప్రతప్తగగనాజ్ఞనాజ్ఞస్తవ²త్యేదసదృశై
రక్షీణమహిమహిమప్రసరైరధ్వగాంతకరణాని సీమస్తయ³ హేమంత
సమయస్సముదజృంభత.

30

ప. యత్ర కాంతా న పశ్యంతి క్లాంతా విరహవహ్నినా,
నిశావసానవేలాం చ వేలాం చ వ్యసనామ్బుధేః.

31

గ. తత్ర పర్ణశాలామధ్యమధ్యాసీనం లక్ష్మణాగ్రజశిముచససాద

జోభితః ఉత్తిష్టః యశ్శీకరనికరో జలబిందునందోహః తదాకారైస్తద్రూపైరితి రూపక
సంక్షిప్తతాద్రూపి¹త్యేక్షా గమ్యా, ని. 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాండముఖేజల'
ఇత్యుమరః. ఆత్ర పుష్కరశబ్దేనైవ కరాగ్రప్రతీతేః పునః కరగ్రహణం కరికలభకర్ణా
వతంసాదివద్దీప్తవ్యం, అతిపరుషస్తరశరనిపాతేన ఆత్యంతకఠోరమన్నభాజనివతనేన
ప్రతప్తం సంతప్తం యద్గగనమేవ అంగనా తస్యాః అంగం శరీరం కస్తాశ్చి²వక్ స్యంద
మానః యస్సేవదః ఘర్తాంబుకణగణః తత్సదృశైః తత్సదృశైరిత్యుత్పేక్షా. ఆభూతో
పమా. గగనస్యాంగస్వేదయోరప్రసిద్ధత్వాదిత్యుక్తం ప్రాక్ 'దృశేః క్ష'ఇతి క్షప్రత్యయః.
అమూర్తస్య గగనస్త్వైవ స్తరశరసంతప్తత్వే కిమతాన్యస్యేత్యాశ్చర్యమితి భావః. అక్షీణ
మహిమహిమప్రసరైః ఆవిభిన్నవైభవతుషారాసారైః అధ్వగాంతకరణాని పాంథవృద
యాని, సీమంతయన్విదారయక్, హేమంకసమయః హేమంతకాలః, సముదజృంభత
విజృంభితో³ఽభూత్.

30

యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ హేమంతే, విరహవహ్నినా ప్రియవియోగాగ్నినా
క్లాంతా నిషీడితాః, కాంతాః స్త్రియః నిశావసానవేలాం రజసివిరామకాలం, వ్యస
నాంబుధేః దుఃఖసాగరస్య, వేలాం కూలం చ, న పశ్యంతి, దుస్సుహువిరహవేదనావశాత్
తయోస్తథా అనవధికత్వేన ప్రతీయమానత్వాదితి భావః. ని. 'అభ్యంతంబునికృతౌ'
వేలా కాలమర్పాదయో రశీ¹త్యుమరః. ఆత్ర వేలయోరుభయోరశి ప్రకృతయో
రేవాదర్శనక్రియారూపధర్తసామ్యేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా
తుల్యయోగితా.

31

తత్రేతి. తత్ర హేమంతే కూర్పం శోణితభాజనం 'నఖిదూషణ' ఇతి
ధాతోః కః, కూర్పేణ శోణితభాజనేన యజ్ఞాదినస్క్రియాః నఖయతి దూషయతీతి
కూర్పణభా, యద్వా కూర్పాకారాణి నఖాని యస్యాన్నా కూర్పణభా నామ

శూర్పణఖా.

3.9

ప. తస్మిన్నుజ్జృంభితోష్ణస్తనతటదయితాహీనసంహారకాలే
కాలే ప్రాలేయధారాకవచితగగనాభోగదిక్పత్రవాళే,
కామాన్ధా రాక్షసీ సా పతిమతిమతనోన్మైథిలీప్రాణనాథే

రాక్షసీ రావణస్వసా, 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ' ఇతి జాన్వం. 'సఖముఖాత్సంజ్ఞాయా' మితి నజీవ్, పర్వకాలామధ్యం, తన్వోధ్య ఇత్యర్థః. 'అధిశీః' స్థాసాం కర్తే'తి కర్తృత్వం, అధ్యాసీనమధిష్ఠితం 'ఈదాన' ఇతి కారః, లక్ష్మణాగ్రజం రామ, ముపస సాద ప్రాప, కామాతురతయేతి భావః. భావికార్యకరణదయత్వాల్లక్ష్మణాగ్రహణం ద్రవ్యవృత్తం.

3.9

తస్మిన్నితి. ప్రలయాదాగతం ప్రాలేయం 'తత ఆగత' ఇత్యుక్త 'దేకయమిత్రయుప్రలయానాం యాదేరియ' ఇతి యశబ్దస్య ఇయాదేశః. ప్రాలేయధారాభిన్నహారాసారైః, కవచితః ఆవేష్ఠితః, గగనాభోగో గగనవిస్తారః, దిక్పత్రవాళం దిశ్చండలం చ యేన తస్మిన్, తథోక్తే, ని. 'చక్రవాళం తు మండల' మిత్యుచరః. అతవిహోజ్జృంభితోష్ణం ప్రవృథోష్ణస్తనతటం కుచమండలం 'యాసాం తాభిర్వయతాభిర్వసుంభిః హీనా విహీనా వియుక్తా విరహీణ ఇత్యర్థః. లేహం సంహారకాలే, అథవా లేహం సంహారే సంహరణక్రియాయాం, కాలే కృతాంతయాపే, ని. 'కృతాంతానేహసోః కాల' ఇత్యుచరః. 'హసంతిం చ హంసంతీం చ హసంతీం వామహోచనామ్. హేమంతే యే న నేమంతే తే నరా దైవమంచితా' ఇతి వచనాత్. విరహీణసహారక ఇత్యర్థః. తస్మిన్ కాలే హేమంతసమయే, కామేనాంధా వివేకదృష్టిహాస్యేత్వర్థః. సా పూర్వోక్తా, రాక్షసీ శూర్పణఖా, 'జాతేర స్త్రీవిషయాదయోపధా' దితి జీవ్, లక్ష్మ్యైః లీలారవిందే విహారపద్దే. లీలయాన్వితకర్పతకమలేవా, నవపిశితధియం నూతనమాంసబుద్ధిం, తన్వతి కుర్వతి తాదృగ్భావం ప్రాప్నువతీత్యర్థః. ని. 'పిశితం తరసం మాంస' మిత్యుచరః. నవగ్రహణం జిఘృక్షోత్పాదనార్థమిత్యవగ ద్రవ్యమ్. శ్యేనికేవ శ్యేనాంగనేవ, వర్తమానా సతీతి కేవః. శ్యేనో గృధ్రజాతీయః కపింజలదిక్షాద్రాక్షగ్రాహీ లక్ష్మీవికేవః 'జాతేరస్త్రీత్యాదినా జీవ్, తతః స్వాధో కః, 'కేణ' ఇతి హ్రస్వః, మైథిలీప్రాణనాథే సీతావల్లభే, శ్రీరామే, విలేనాస్య సమ్భాగార్థం స్త్ర్యంతరాత్మవ్రాభావస్సూచ్యతే. పతిమతిం పతిరయం మే భూయాదితి బుద్ధిమతనోత్ ఆకరోత్, పతిభ్యేనావృణోదిత్యర్థః. శ్యేనికా లీలారవిందే మాంసబుద్ధిమివ శూర్పణఖాపి శ్రీరామే ప్రియతమబుద్ధిం చకారే త్యర్థః. అథవా రాక్షసీ శ్యేనికా లక్ష్మీలీలారవిందే నవపిశితధియమివ మైథిలీప్రాణనాథే పతి

లక్ష్మీలీలారవిందే నవపితృధియం తస్వతీ శ్చేన్నికేవ.

33

గ. తతస్త్వేన జానకీజానిరితి జానీహి ¹జనమిమం మమానుజ
మతిమనుజభుజ²బలమబలావియుక్తం యుక్తమాశ్రయితుం తవేతి

మతిం. తస్వతీ విదధానా సతీ అతనోద్వరణమితి శేషః. త్వం మే పరిర్యవేతి శ్రీరా
మమవృణోదిత్యర్థః. ఉపమాలజ్కారః. స చారవిందే శ్చేన్నికాయాః పితృభ్రాతృ
దయకథనాద్భ్రాన్తిమతాంగేన సంకీర్త్యతే. స్రగ్ధరావృత్తమ్. లక్షణం తూక్తమ్. 33

తత ఇతి. తతః పతిశ్చేన పరణానంతరం, ఇమమేనం జనం, మామిత్యర్థః.
తస్మాఖండితమహిమాలిశయద్యోతనార్థమిదంశబ్దేన నిర్దేశః. జానకీ జనకమహారాజ
పుత్రీ జాయా యస్య జానకీజానిః సీతాపతిః, 'జాయాయా నిజి'తి నిజాదేశః. ఈదృశ్యా
భాగ్యకాలినీ మహాకులప్రసూతేయం సన్నిహితా మమ భార్యా నిసర్గలోకహం చైక
పత్నీవ్రతశీలః తస్మాత్తవ త్వయా పరణమయుక్తమితి భావః. ఇతి జానీహి జాన
కీపతిమవమభ్యున్నేతి ప్రాతీతికార్థః. పరమార్థస్తు దశరథనందనరూపేణ జననాజ్ఞనం
దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనార్థం రాజపుత్రత్వేనావతీర్ణమిత్యర్థః. ఇమం మాం, జానీ
హి సీతారూపిణ్య లక్ష్మ్యః పతిః శ్రీమహావిష్ణుః. తథా చ రాక్షససంహర్తృర్విష్ణుః స
రాక్షసీపరణం యుక్తమితి భావః. ఇని జానీహి, తతః కిమిత్యాశంక్యాహ 'గురుణాపి
సమం హాస్యం కర్తవ్యం కుటిలం వినే'త్వాని న్యాయేన భ్రాతృవిషయకమసి పరిహాసం
ప్రయోజయి రామో లక్ష్మణవిషయత్వేన ప్రవృత్త్యాభానప్రత్యాయతైః తాత్పర్యేణ
నిపుత్రిప్రతిపాదకైః క్లిష్టశబ్దైః ప్రలోభనార్థముత్తరమనుభావతే. మమేత్వాదినా.
మమానుజం సోదరం, న తు యం కభ్యున, సౌశీల్యసౌందర్యాదిభిర్మత్తుల్యమిత్యర్థః. మనుజా
సతిక్రాంతమతిమనుజం, 'అత్యాదయః క్రాంతాప్యథే ద్వితీయయే'తి సమాసః. తద్భుజ
బలం యస్య తం, అమానుషబాహుళరాక్రమశాలినమిత్యర్థః. అబలావియుక్తమనూఢ
భార్యమనున్నికౌతభార్యం చా, అతో భార్యాపేక్షిణమిత్యర్థః. సా చ త్వమేవ భవిష్య
సీతి భావః. ఈదృశం లక్షణ, మాశ్రయితుం భార్యాత్వేనానువర్తితుం, తవ యుక్త
మనురూపమితిపరిహాసానుకూలః ప్రాతీతికార్థః, అన్తరాశయస్తు మమానుజా ధర్మ
శీలత్వాదినా మత్సమం బ్రహ్మచారిణమిత్యర్థః. అతిమనుజః పురుషోత్తమో విష్ణురితి యా
వత్. తస్మేవ భుజబలం యస్య తం, విష్ణుతుల్యచరాక్రమమిత్యర్థః. అబలావియుక్తం
పరదారపరిగ్రహాదికాన్యం, ఏకపత్నీవ్రతమిత్యర్థః. ఆశ్రయితుం యుక్తమితి కాకుః,

1 జనమముం, 2 బలమబాలం.

ప్రత్యాఖ్యాతా రామేణ సా సౌమిత్రిముపేత్య యథామనీషితమ
భావతే. 3౪

తేనాపి భద్రే తస్యార్యస్య దాసోఽహం దాసభార్యావదమ
నార్యం నను నార్యాః కులజాతాయా స్తస్మాత్తమేవ భజేభూః. 3౫

స యుక్త మిత్యర్థః. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, రామేణ ప్రత్యాఖ్యాతా ప్రత్యుక్తా, నిరా
కృతా, వా, శూర్షణా, సౌమిత్రిముపేత్య, తాత్పర్యాసభిజ్ఞతయా శ్రీరామవచనం
స్వానుకూలమేవ మన్వానా మద్వబుద్ధిరియం లక్షణసమీపం గల్పేత్యర్థః. అభావత
మాం పరిగృహణేత్యవోచత, 'యథా సాప్రకృ' ఇత్యవ్యయాభావః, ని. 'యథా
సాదృశ్యనీపన్గపదార్థానతివృత్తి స్వి' త్యభిధానాత్. 3౪

అ. తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ.—లేనేతి. భద్రే హే కల్యాణి, ఆర్యస్య
శ్రేష్ఠస్య, తస్య శ్రీరామస్య, యస్తయూ ప్రథమం పుతస్తస్యేత్యర్థః. ఆహం, దాసో
భృత్యః. అతః, కులజాతాయా సుత్యులప్రసూతాయాః, ఆర్యాయా ఇతి నూపత్.
నార్యాః పధ్వాః, తి. 'నారీ సీమన్తిరి వధూ' రి త్యమరః. దాసభార్యావదం భృత్యభా
ర్యాస్థానం, తథాభూతత్వమిత్యర్థః. ని. 'పదం వ్యవసిత త్రాణస్థాన లక్ష్మ్యైః సునస్తప్త్వి'
త్యమరః. అనార్యం నను అయుక్తం ఖలు, దాసభార్యా భూత్వా దాసీభావం గంతు
మనామృతిమిత్యర్థః. తస్మాత్కారణా క్రితమార్యం శ్రీరామమేవ, భజేభూః ప్రాప్నుయాః,
ఆర్యానూ ఆర్యభజనం యుక్తమిత్యుక్తార్థః. వాస్తవార్థస్తు విరుద్ధలక్షణయా అవన్న
వేన హే భద్రే అమంగళే, కుజవాసరే అమంగళే మంగళశబ్దప్రయోగవత్, 'అభద్రే
జాతే సర్వం భద్రం జాతం' ఇత్యాదిప్రయోగవచ్చ ద్రష్టవ్యం, ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య, శ్రీరా
మస్య భార్యా త్వమేవ భవిష్యసీతి భావః. ఈదృశం లక్షణమశ్రయితుం భార్యాత్వే
నానువర్తితుం, తనాయుక్తమననురూప, మితి పరిహాసానురూపః ప్రాతితిః ౨ర్థః,
సర్వసుపర్వసార్వభౌమస్య తస్య ప్రసిద్ధస్య శ్రీమహావిష్ణురూపిణోఽహం దాసః భక్తః,
శ్రీవిష్ణురూపశ్రీరామభక్తత్వేన ఆత్యంతపావన ఇత్యర్థః. అతః కులజాతాయాః నార్యాః
భవత్యాః దాసస్య శ్రీవిష్ణుభక్తస్య భార్యాయాః యత్పదం తద్వరణమయ్యుక్తం,
శున్యాః ఆండాంశికారోహణవాంఛాపదిత్యర్థః. తస్మాత్తం విష్ణురూపం రామమేవ,
భజేభూః శరణం గచ్ఛే, యత ఈదృగవకారిణీ త్వం ముక్తా భవిష్యసీత్యర్థః. అథ
'గురుణాఽపి సమం హస్య' మిత్యాదిన్యాయేన లక్షణః శ్రీరామసీతాయామపి పరిహాసం
ప్రయుక్తే. 3౫

1కించ. 2కూరసత్వభయానకకాననసంచారాచతురాం విదేహ
రాజపుత్రీం విహాయ తత్రభవతీం భవతీమేవాసౌ పరిగ్రహీష్యతీతి
లక్ష్మణోనాభిహితా వీతమతిస్సా హితమితి తదీయం 3వచన
మమనుత.

3౬

అ. కించేత్యాదినా. కూరసత్వైర్వాస్త్విప్రూదిభిశ్చావృతః భయానకే భయం
కరే కాననే సంచారాచతురాం సంచరణాశక్త్యాం, భీతామిత్యర్థః. యద్వా సంచారేణా
చతురాం విహ్వలాం ఖన్నాం, ఉభయథాఽపి వనవాసప్రతిబంధకీభూతామిత్యర్థః.
వైదేహీం విదేహరాజపుత్రీం చ తు సదేహరాజపుత్రీం అతఏవ కృశాంగీమిత్యర్థః. 'అను
దరా కన్యా ఆలవణా యవాగూ' రిత్యాదిభాష్యకారవచనాదీషదర్థవాచినార్థోఽయం
విశిష్టః, అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్. విదేహశబ్దోఽయం రాజవిశేషణం రాజపుత్రీవిశే
షణం వా, త్వం తు నోక్తవిశేషణవిశేష్యతీ భావః. ఈదృశీం సీతామవహాయ త్యక్త్వా
తత్రభవతీం పూజ్యాం, భవతీం త్వామేవేత్యర్థః. 'ఇతరేభ్యోఽపి దృశ్యత' ఇతి ప్రాప్తిశీ
యస్తప్రప్త్యయః. 'నుపు' పేతి సమాసః. ఉగితశ్చేతి జీవ్. వి. 'త్రిపు తత్రభవా
న్ముఖ్యస్తథైవాత్ర భవానసీ'తి యాదవః. అసౌ శ్రీరామః, పరిగ్రహీష్యతి స్వీకరిష్య
తీతి, ప్రాప్తీతిఃఽర్థః. వస్తుతస్తు అతిదుష్టశ్వాసదవిశిష్టకాననసంచారేణాచతురాం వీడితాం,
సుఖమరీమిత్యర్థః. యద్వా తత్సంచారే భీరుమిత్యర్థః. భీరుత్వనైస్త్వం కులస్త్రీధర్మత్వాదితి
భావః, విదేహరాజపుత్రీం జనకమహారాజకన్యకాం మహాకులప్రనూతాం విశిష్టదేహరాజ
పుత్రీం చ, అత ఏవ, తత్రభవతీం బహుమానసీయాం, సీతామేతాదృశకలగుణసంపన్న
త్వేనాపరిత్యాగార్హామిత్యర్థః. విహాయ, కఠోరహృదయాం కులవధూధర్మపరిత్యాగేన
అతతాముతయా కాననస్వైరసంచారతప్సరాం, రాక్షసీత్వేనాకులజాతాం, వికృతా
కారాం చ, అతఏవ తత్రభవతీం విరుద్ధలక్షణయా అపూజ్యాం పరిత్యాగార్హాం, త్వాం,
పరిగ్రహీష్యతీతి కామః, న పరిగ్రహీష్యత్యేవేత్యర్థః. ఇత్యేవం ప్రకారేణ, తేన లక్ష్మణో
నాభిహితా ప్రత్యుక్తా సతీ, పితమతిః పరిహాసాశయానభిజ్ఞతయా నష్టబుద్ధిస్సా కూర్ప
ణభా, తదీయం లక్ష్మణోక్తం వచనం, హితమనుకూలమితి, అనునక అబుధ్యత, తత్రవీత
మతిపదార్థస్య విశేషణగత్యా మననశబ్దార్థం ప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్య
లింగమలంకారః.

3౬

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 ఆకూరసత్వాం. 3 వచనమనుమతమనుమత.

ప. దశరథాత్మజయుగ్గనిరీక్షణాక్షణసమాకులబుద్ధిరియం సధా,

ఉభయకూలసమస్థితశాద్వలభ్రమగతాగతఖన్నగవీదశామ్. 32

వృషస్యంతీ వృషస్కంధం రాఘవం రావణానుజా,

అ. తత స్సా కిమకరోదిత్యత ఆహ. — దశరథేతి. దశరథాత్మజయుగ్గస్య రామ
లక్షణయోః నిరీక్షణాక్షణేన దర్శనోన్మేషేన దర్శనావ్యవహితకాలేన వా సమాకులాన
సంభ్రమా బుద్ధిర్యస్యాస్సా, అనయోః కతరం భజామితి దోలాయమానమానసేత్యర్థః.
ని. 'నిర్వాప్యపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్పన్నయోః క్షణ' ఇత్యమరః. ఇయం శూర్పణఖా,
ఉభే చ తే హాలే చ ఉభయహాలే 'అత్రోభాదుదాత్తో నిత్య' మితి పృథగ్నాత్రకరణా
దేవ నిత్యత్వే సిద్ధే పునర్నిత్యగ్రహణసామర్థ్యాద్వృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్థానే ఉభయశబ్ద
ప్రయోగ ఏవ సాధుత్వమనంధేయం. యథాహ కైయటః. 'అత్రోభాదుదాత్తో నిత్య'
మితి నిత్యగ్రహణస్వేదం ప్రయోజనం వృత్తివిషయే ఉభశబ్దప్రయోగో మాభూత్.
ఉభయశబ్దనైవ యథా స్యాదిత్యుభయపుత్ర ఇత్యాది భవతీతి. ఏతద్వ్యాఖ్యాతం
మదీయశృంగారనాటకే. తయోః పూర్వోక్తసదీతీరయోస్సమం తుల్యం యథాతథా స్థితౌ
శాద్వల శష్యశ్యామదేశౌ కాదాశ్మషుణ్యనయోద్దేశయోస్సంతీతి శాద్వలాలితి విగ్ర
హః. ని. 'శాద్వలశ్యాదహరిత' ఇత్యమరః. 'కాదా కర్షమశష్యయో' రితి విశ్వశ్చ 'సద
కాదా ద్వల'జితి వలచచ్చిత్యయః, తయోర్వ్యో భ్రమః కుత్ర వాగచ్ఛామితి చిత్త
సంభ్రమః. తేన మేతునా గతాగతాభ్యాం యాతాయాతాభ్యాం ఖన్నా ఖేసం ప్రాప్తా
యాగవీ గౌః ధేమః ఖన్నగవీ 'గోరతద్ధితలుకీ' రి సమాసాంతవృత్. టిత్వాత్ జీవ,
తస్యా దశామషస్థాం దధౌధృతవతీ, ని, 'దశా వర్తావవస్థాయా'మితి విశ్వః, రామలక్షణ
యోఃవ్యతరప్రాప్త్యా కాండోశనేన పరమఖద్యతేత్యర్థః. అత్రాన్యధర్మస్యాన్యత్రానంభవాత్త
త్పద్యంతీ దశామితిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపీ నిదర్శకాలంకారః. తదు
క్తమ్. 'అసంభవద్వస్తుయోగాదుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబింబక్రియా గమ్యా యత్ర
సా స్యాన్నిదర్శనే'తి లక్షణాత్. 'ఉభయకూలసమస్థితే'తి పాతే ఉభయకూలయోః సము
చ్ఛిత ఉత్పన్నో యశ్శాద్వలభ్రమ ఇత్యన్వయః.

32

వృషస్యంతీతి. 'వృషః పుమాన్', ని. 'వృషస్సన్విద్వాసవే ధర్మే సౌరభేయే చ
కుక్షజే, పుంరాశిభేదయోశ్చృంగ్యాం మూషికశ్రేష్ఠయోరపీ'తి విశ్వః, వృషం పురుష
మాత్మనః ఇచ్చతీతి వృషస్యంతీ కాముకీ, ని. 'వృషస్యంతీ కాముకీ'త్యమరః. 'నుప
అత్తనః క్య' జితి క్యత్. 'అశ్వక్షీరప్రపలవణానా మాత్మప్రీతౌ క్యచీ' త్యనుగాగమః

భూయశ్శూర్పణఖా భేజే శూర్పకారాతిబాధితా.

3౮

గ. తదను జనకదుహితురనితర¹యువతియోగ్యభాగ్యం²రామస్య
రూపరామణీయకం చ నిరూప్య పునరియమేవమచింతయత్.

3౯

ప లావణ్యాంబునిధేరముష్య దయితామేనామివై నం జనం

‘అశ్వపువయో ర్జైఘనేచ్ఛాయా’మితి వక్తవ్యమిత్కర్థనియమః, తతః శతృప్రత్యయః
‘ఊగిత’శ్చేతి జీవ్. రావణానుజా రావణస్ససా, శూర్పణఖా శూర్పకశృంబరావరణామా
కశ్చిదనురః, తస్మాతాతి ర్తదన స్తేన బాధితా పీడితా సతీ, జగన్తోహనదివ్యమంగళవిగ్రహ
శ్రీరామదర్శనజనితమదనాతురా సతీత్కర్థః. పువస్య పువభస్య స్కంధావివ స్కంధౌ
భుజశ్చేదో యస్య తం, స్కంధాన్మత్కస్య మహాపురుషలక్షణత్వాదితి భావః. రాఘవం
శ్రీరామం, భూయః పునరపి, భేజే ప్రాప.

3౮

తదన్వీతి. తదను భజనానంతరమియం శూర్పణఖా జనకదుహితృణానశ్చా,
స్సంబంధి అనితరయువతియోగ్యం అనన్యవధూసాధారణం భాగ్యం శ్రీరామవత్ప్రీత్య
రూపం భాగధేయం, తథా, రామస్య, రూపరామణీయకం ఆకారసౌందర్యం చ, వి.
‘రూపం స్వభావే సౌందర్యే ఆకారశ్లోకయోరపీ’తి విశ్వః ‘యోవధాద్ధరూపాత్తమా
ద్వ్యశ్చో’, యద్వా తుండలముక్తావరణాపురాంగదాదిచతుర్విధభూషణాభావేఽపి భూషిత
వదవభాసమాన ఆకారవిశేషో రూపం, తదుక్తం భావప్రకాశే ‘అవేధ్యారోప్య
నిత్యేష్యబంధసీయైరభూషితమ్, యద్భూషితమివాభాతి తద్రూపమితి కథ్యత’ ఇతి.
‘అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రేక్షణీయైర్విభూషణైః, యేన భూషితవద్భాంతి తద్రూప
మితి కథ్యత’ ఇతి భూపాలశ్చ. తస్య రామణీయకం రమణీయత్వం చ, నిరూప్య నిర్వర్ణ్య
పునశ్చక్షో వాక్యాలంకారే. వివం వత్సమాణప్రకారేణాచింతయత్ చింతితవతీ.

3౯

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. — లావణ్యేతి. అస్తదన్వయగురోరస్తత్కులశ్రీవ్యస్య
అస్తత్కులకూటస్థస్య పులస్తస్యేత్కర్థః. ని. ‘గురుస్తు గీష్వత్ శ్రేష్ఠ’ ఇతి విశ్వః. ఉత్పత్తి
భూర్జన్తస్థానం, సాక్షజ్జనక ఇతి యావత్. తథాచాస్తత్ప్రీతితామహత్వేనాన్తాకం
హితాచరణతత్పరేణ భవితవ్యమితి భావః. పద్మభూర్భువః, లవణవివ లావణ్యం కాంతి
విశేషః. చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్సాన్విధే వ్యభిప్రీత్యయః. ని. ‘లవణో రసరక్షోద్ధిభేదేషు
లవణా రుచీ’తి విశ్వః, యద్వా ‘ముక్తాఫలేషు చ్ఛాయాయా నైరళ్యమివాంతరా, ప్రతి

1 యువతీ. రామస్యరామణీయకం.

కస్తాన్నాస్పృజదస్తదన్వయగురోరుత్పత్తిభూః పద్మభూః,

1 అస్తామేతదరణ్యవాసరసికే హా కష్టమస్తి నిమనాం

కాంతిం కాననచంద్రికాసమదళాం కిం నిర్తమే నిర్తమే. ౪౦

సీతామాహర్తుకామామసులభవిషయప్రార్థనోద్దామకామాం

భాతి యదంగేషు తప్తావణ్యమిహోప్యతే ఇతి భూపాలః. తస్మాంబునిధిః ఆపరిచ్ఛిన్న
లావణ్యసంపన్నస్త్రోత్యర్థః. అముష్య శ్రీరామస్య, చయితాం భార్యా, మేనాం సీతామిష,
ఏనం జనం, మామిత్యర్థః. కస్తాన్దేతోః, నాస్యబల్ న సృష్టవాక్, ప్రసితామహాత్మ్య
రూపసంబంధాదిభ్యమేవ ప్రప్తవ్యా తథా, మామకాంగం న సృష్టవాక్ నుహా విధా
తేత్యర్థః. ఏనం చేదియమివాహమప్యస్య లావణ్యాంధోధిః భార్యా భూత్వా ధన్యతాం
ప్రాప్నుయామితి భావః. కిమనయా అకాండచింతయేతి న్నమనసి న్నయమేవ నిషేధతి.
అస్తామితి. ఏతత్సర్జనవిషయకచింతనమాస్తాం తివృత్తు, గతజలసేతుబంధనప్రాయేణాసేన కిమి
త్యర్థః. కిం త్వరణ్యవాసరసికే వనవాసతత్పరే, రాజ్యస్థి సంభోగాదినిస్సృహ ఇత్యర్థః.
'అత ఇనితనా' వితి రసశబ్దా న్తత్సర్గీయ వ్యవృత్త్యయః, కుతః నిర్తమే మమేత్యేతద్విధృక్తి
ప్రతిరూపకమవ్యయం. మమత్వాద్వాంఛితాద్రహితో నిర్తమః తస్మిన్వైరాగ్యసంపన్న
ఇత్యర్థః. అస్మిన్ శ్రీరామే, కాననచంద్రికాసమదళామరణ్యచంద్రికాప్రాయా మువ
భోగానుపయోగితయా నిష్ఫలామిత్యర్థః. ఇమామేతాదృశీం, కాంతిం లావణ్యసంపత్తిం,
కిం కిమర్థం, నిర్తమే నిర్తితవాక్, అరణ్యచంద్రికావన్నిరర్థకత్వాదీదృక్కాంతి నిర్మాణ
మయుక్తమిత్యర్థః. ప్రాయశ ఏతాదృశానుపయుక్తనిర్మాతృవాయం విధాతేతి భావః.
హేతి ఖేదే. కష్టం. బ్రహ్మణః ఏతాదృశకాంతి నిర్మాణప్రయాసవైఫల్యాత్కృష్ట
మిత్యర్థః. అథవా ఈదృక్కుదహలాభాదాత్తనః కష్టమిత్యర్థః. విషమచింతయదితి
సంబంధః.

౪౦

అ. కతః కిం జాతం తత్రాహ—సీతామితి. సీతామాహర్తుం కామో యస్యాస్తాం
రామలక్ష్మణకృతాపమానజనితక్రోధాన్వితాగ్రహణేచ్ఛయాభ్యుద్గచ్ఛంతీమిత్యర్థః. 'కుం
కామమునో రసీతి' కుమనో మకారలోపః, అసులభో దుర్లభో యో నిషయః. శ్రీరామ
సంభోగరూపార్థః. తస్య ప్రార్థనాయాం తత్ప్రాప్తి యాఛాయా ముద్దామో బహుళః,
కామోఽభిలాషో యస్యాస్తాం, మూర్ఖతయాఽశ్వస్తాలభ్యలాభాకాంక్షణీమిత్యర్థః.
ని. 'కామోఽభిలాష స్తత్ప్రేత్యమరః. అతవివాహార్యాం దుర్బుద్ధిమతీం, తాం పూర్వో

సామిత్రిశ్చస్త్రపాణిర్దశముఖభగినీం తామనార్యాం నివార్య,
కామక్రో¹ధాత్త కానామహమహమికయా ప్రేంఖతామాయతానాం
తస్యాశ్వాసానిలనామకురుత తరసా మార్గవిస్తారకృత్యమ్. ౪౧
౧ తతస్తస్యా నికృత్తకర్ణనాసికాయాః కనీయస్యాః పరిభవం

క్రాంతం, దశముఖభగినీం రావణానుజాం, సామిత్రిర్దక్షణః, శస్త్రం పాణో యస్య సః
శస్త్రపాణిః ఖడ్గహస్తస్థితః, 'సప్తమ్యుపమానే'త్యాదినా బహువ్రీహిః 'ప్రహరణా
ర్థేభ్యః పరే నిష్ఠానప్రత్యా భవత'ఇతి వక్తవ్యాత్పాణికబ్ధస్యోత్తరనిపాతః, నివాగ్య
నిరుధ్య, ఆలభ్యవస్తువాంఛావిశేషః కామః తదభావా వ్యసః ప్రజ్వలనం క్రోధః తదాత్మ
కానాం తన్నయానాం, అహమధికోఽహమధిక ఇత్యన్యోన్యం ప్రతి యోఽభిమానోఽసా
వహమహమికా. ని. 'అహమహమికా తు సా స్యాత్పరస్పరం యో భవత్యహంకారః'
ఇత్యమరః. అహమితి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీష్ణాయాం
ద్విరుక్తిః. సంజ్ఞాయాం కన్పిత్యయః, 'పుష్పదరాదిత్వా' దితి సుభూచితంద్రః. తయా
అహమహమికయా హేతునా, ప్రేంఖతాం పరిలంఠతాం నాసావివరయోస్సంకుచిత
త్వేన సంకటత్వాదితి భావః. ఆయుతానాం దీర్ఘాణాం, తస్యాః శూర్పణఖాయాః, శ్వాసా
నిలనాం నిశ్వాసమారుతానాం, తరసా బలేన, రంహసా వా, ని. 'తరసీ బలరంహసీ'
ఇత్యభిధానాత్, మార్గస్య విస్తారక్రియాం, అకురుత కృతవాక్, సంకుచితమాగ్నే తద్వి
స్తారకృత్యస్య యుక్తత్వాదితి భావః. శ్రీరామాజ్ఞయా ఖడ్గేన తన్నాసికాం చిచ్ఛే
దేత్వర్థః. తస్యాస్త్రైవ ప్రాయశ్చిత్తత్వాదితి భావః. ఏలేన కర్ణచ్ఛేదోఽపి లక్ష్యతే. తథా
చ శ్రీరామాయణమ్. 'ఇత్యుక్తా లక్షణస్తస్యాః క్రుద్ధో రామస్య పశ్యతః, ఉద్ధృత్య
ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబల' ఇతి. ఆత్ర నాసికాచ్ఛేదనరూపకారణేన ప్రస్తుతే
వైవ మార్గవిస్తారరూపస్య కార్యస్య గమ్యతయా పర్యాయోక్తిరలంకారః. 'కారణం
గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతాత్కార్యవర్ణనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబద్ధం తత్పర్యాయోక్తి
రివ్యత' ఇతి లక్షణాత్.

౪౧

తతఇతి. తతస్తదనంతరం, జనస్థానం నామ దండకారణ్యమధ్యభూప్రదేశః
తత్ర పత్రితం శిలమస్యా స్తీతి జనస్థానవర్తి, తదధిప ఇత్యర్థః. తావ్యీల్యే యినిప్రత్య
యః సమరముఖే రణాగ్రే ముఖరః సింహనాదాదంబరతత్పరః, రణశూర ఇత్యర్థః.
ఖరో నామ, రాక్షసాధిపతిః, నికృత్తం ఛిన్నం కర్ణనాసికం యస్యాస్తస్యాః, తథాభూ

వదనే వచనే చ దృష్ట్యా శ్రుత్వా చ జనస్థానపర్తి సమరముఖ
ముఖరః ఖరశ్చతుర్దశ¹సహస్రసంఖ్యాకశాఖం చతుర్దశాధ్యక్షరక్షితం
రక్షోబలం రామలక్ష్మణౌజిఘ్నుః ప్రేషయామాన్. ౪౨

అథ దాశరథిర్నిరీక్ష్య రక్షోగణముపసర్పంతమపసర్ప²భూతయా
శూర్పణఖయా³దర్శితసరణి⁴మరణిరవ మంథనాత్పూర్వమనావిష్కృత

తాయాః, కసియస్యాః. అనుజాయాస్తస్యాశూర్పణఖాయాః, పరిభవం కర్తనానికా
శ్చేదనరూపం భంగం, వదనే, వచనే చ, దృష్ట్యా, శ్రుత్వా చ, వదనే దృష్ట్యా వచనే
శ్రుత్వా ఇతి యథాక్రమమన్వయూద్యథాసంఖ్యాలంకారః. తదనంతరమేవ శూర్పణ
ఖయా తత్సమీపం గత్వా ప్రత్యక్షం స్వముఖభంగం ప్రదర్శ్య శ్రీరామలక్ష్మణకథా
యాః కథితత్వాదితి భావః. వచన ఇత్యుక్త ఆపాదానే వక్తవ్యేఽద్యధికరణవిషయేనాం
సప్తమీ, రామలక్ష్మణౌ, జిఘ్నుః గ్రహీతుమిచ్ఛన్, గ్రహేస్తున్నవాదుప్రత్య
యః. చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాః శాఖాః పూర్వాః విభాగాః యస్య తత్తథోక్తం,
స్వయం చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకరాక్షసాధిపతిత్వాదేక్షకసహస్రకల్పితైకకపూర్వా
మిత్యర్థః. అతఏవ చతుర్దశాధ్యక్షైః చతుర్దశసంఖ్యాకసేనానాయకైః రక్షితం పరిపా
లితం, ఏకైకపూర్వానైక్యైకేకనాయకేన భాష్యత్వాదితి భావః, రక్షోబలం రాక్షసనై
స్యం, ప్రేషయామాన్ ప్రహితవాక్. ౪౨

అథేతి. అథానంతరం దాశరథిః శ్రీరామః అపసర్పభూతయా చారసమీపస్థా
నం ప్రాప్తయేత్కర్థః. 'అపసర్పశ్చరః స్పృశః, యుక్తే త్వాదాపుతే భూతం ప్రాణ్య
తీలే సమే త్రిప్వి' తి చామరః. శూర్పణఖయా దర్శితా నివేదితా సరణిర్దాక్షో యస్య
తం, అతఏవ ఉపసర్పంతం సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛంతం, రక్షోగణం రాక్షసనైస్యం,
నిరీక్ష్య. మంథనాత్పూర్వమరణిరగ్నినిర్తంధనదార్శివ, ని. 'యూపాగ్రం తర్ష
నిర్తంధ్య దాదతి త్వరణి ర్ద్వయో' రిత్యమరః. అనావిష్కృతః అప్రకటితః లేజః
ప్రసరః ప్రభావమ్నా రిరనలప్రకాశశ్చ యస్య సః, నిర్తంధనదారుణ్యగ్నివన్నిగూఢ
ప్రతాప ఇత్యర్థః. క్షేదనంక్షేద్యముపమా. ని. 'లేజోఽనలే ప్రభాషేఽహ్ని జ్యోతి
వ్యర్హిషీరేతసీ'తి వైజయంతీ. అక్షణం, సీతారక్షణే, ఆదిత్యాజ్ఞాప్య, స్వయమననా
యశూరత్వాత్తాదృశ్యంకటే వధూనాం రక్షణీయత్వాచ్చేతి భావః. తథానిధం తా

తేజః¹ ప్రసరస్సీతారక్షణే లక్షణమాదిశ్య యాతుధానవధం తథావిధ²
మకరోత్.

౪౩

³(యథా) తపోధననిధనకరం కరనికురుంబమిదం పరుషభాషణ
స్పృహయాళు తాలుజాతమిదం పరదార⁴నిరీక్షణనిరపత్రపం నేత్రబృంద
మిదం ⁵(తాపసావసథచారణచతురం చరణయుగళమిదం) మితి నిశితతర
నిజశరశకలితనిశిచరశరీరావయవానామృత్యామృత్య ప్రత్యుటజం
దృక్ప్రకారం, యాతుధానవధం రాక్షససంహారం, ఆకరోత్. ని. 'యాతుధానః పుణ్య
జన' ఇత్యమరః.

౪౩

అ. కీదృగ్విధం రాక్షసవధ మకరోదిత్యత ఆహ—యథేతి, యథా యేన ప్రకా
రేణ, ఇదమేతత్, తపోధననిధనం మునిహింసాం కరోతీతి తథోక్తం కరనికురుంబం
హస్తకదంబకం, ని. 'నికురుంబం కదంబక' మిత్యమరః. ఇదం, పరుషభాషణాయ కతోర
వచనాయ, స్పృహయాళు స్పృహావత్, స్పృహయతేరదంతాచ్యురాదిణివి 'స్పృహీ
గ్రహీ'త్యాదినా ఆభుచ్చిత్తయః, ఆహో లోచన్య స్థానివత్త్వాన్న లఘూపధాగుణః.
తాలుజాతం కాకుదనివహః, ని. 'తాలు తు కాకుద' మిత్యమరః. ఇదం పరదారాణాం
పరస్త్రీణాం నిరీక్షణే సస్పృహవలొకనే నిరపత్రపం నిర్లజ్జం, ని. 'లజ్జా సాపత్ర
పాపత్ర' ఇత్యమరః. నేత్రబృందం నయనసమూహః, ఇదం, తాపసావసథేషు తపస్వి
నివాసేషు చారణే సంచారే చతురం నిపుణం, చరణయుగళమిత్యేవంప్రకారేణ, నిశిత
తరైరతిష్ఠ్యైర్నిజశరై స్వకీయబాణైశ్శకలితాని ఖండితాని యాని నిశిచరశరీ
రాణి రాక్షస కళేబరాణి లేమిమవయవాన్ పూర్వోక్తకరప్రభృతీ న్యంగాన్యామృత్యా
మృత్య వీష్నాయాం ద్విరుక్తిః, ప్రత్యుటజం ప్రతిపర్ణకాలం, 'అవ్యయం విభక్తి'త్యాదినా
వీష్నాయా మవ్యయభావః, ని. 'పర్ణకాలోటజోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. ప్రదర్శయద్భిః
ప్రత్యక్షీకుర్వద్భిః, లేమిమానందార్థమితి భావః. వ్యంజకాభావాద్గమ్యాత్ప్రేక్షా,
తపోధనాధ్వసద్ధిం ఆశ్రమమార్గశోధనం, విదధ్యం రాక్షసశవభక్షణేన కురుధ్యమిత్యేవం
భూతాత్, గృధ్రరాజన్య జటాయుషో నిదేశాదాక్షాపవనాదివేతి హేతుఃప్రేక్షా,
అన్యో దేశో దేశాంతరం తస్మాత్, తద్విషయేభ్య ఇత్యర్థః. 'సుస్సుపే'తి సమాసః.
ని. 'నివృజ్జరపదా దేశవిషయా' విత్యమరః. ఆవతద్భి రాగచ్ఛద్భిః, కంకకాశప్రాచీక

1 ప్రసరం. 2 అతసుత. 3 వితన్నాస్తి క్వచిత్. 4 నికురుంబ. 5 వితన్నాస్తి
క్వచిత్. 6 శరశతకలిక.

ప్రదర్శయద్భిస్తపోధనాధ్వశుద్ధిం విదధ్వమితి గృధ్రరాజనిదేశాదివ
దేశాంతరాదాపతద్భిః కంకకాక * ప్రాచీకప్రాప్తైః పతద్భిరనవకాశమభూ
దాకాశమ్.

౪౪

¹తతో నికృత్తశిరసి త్రిశిరసి విస్రగంధినా శరీరస్తుతనసాప్రోతసా

ప్రాప్తైః కంకాః లోహపృష్ఠాపరనామకాః పక్షివిశేషాః. ని. 'లోహపృష్ఠస్తు కంక
స్సాస్యో' దిత్యుచరః. 'కంకా' గృధ్రో' లోహపృష్ఠ' ఇతి వైజయంతీ చ, కాకాః ధ్వంసైః
ప్రాచీకాః మాంసభుజః పక్షివిశేషాః తత్ప్రాప్తైః తద్భుయిష్టైః తద్భూతైర్వా.
ని. 'ప్రాప్తాభూయోమృత్యుతుల్యభావశ్చాభ్యానశనేషు చ' త్యేకాక్షరః, ప్రాచీకశబ్దః
పక్షివాచకో నిఘంట్వంతరేషు మృగ్యః. యద్వా. ని. ప్రాచీకాల్కా పిపీలికేతి స్త్రీలింగ
విశేషేఽవ్యుచరః. తత్ర మధుమక్షికాః ప్రాచీకా ఇతి తద్వ్యాఖ్యాతారః, తదా కంక
కాకాః ప్రాచీకా ఇవ నీరంధ్రత్వసామ్యాత్తత్ప్రాప్తైః సత్ప్రచురైః, పతద్భిరంతరైః,
ని. 'పతప్రప్రప్రపతపతప్రత్రరథాండజా' ఇత్యుచరః. ఆకాశమంతరిక్షం, అనవకాశ
మవకాశరహితం, నీరంధ్రమితి యావత్, అభూత్, తథావిధం యాతుధానపథమకరో
దితి సంబంధః.

౪౪

తత ఇతి. తతః రాక్షసబలవధానంతరం, త్రిశిరసి త్రిశిరోనామ రాక్షససేనా
నాయకే, నికృత్త రామబాణచ్ఛిన్నం, శిరో యస్య తస్మిన్ తథోక్తే సతి, తథా
దూషణే - దూషణాఖ్యసేనాధిపతౌ, ప్రేత్య మృత్యాపి, జీవద్దశాయాం కిం వక్తవ్య
మితి భావః. విస్రగంధోఽస్యాస్త్రీతి విస్రగంధినా - ఆమగంధినా, ని. 'విస్రం స్యా
దామగంధి య' దిత్యుచరః. 'అత ఇని తనా' నితి మత్స్వర్గీయ ఇని ప్రత్యయః. అథవా
విస్రమామగంధి వస్తు తస్యేవ గంధో యస్య తత్తథోక్తేనేత్యుపమానపూర్వపదో
బహువ్రీహిః. ఉపమానాచ్చేతి గంధస్యేకారోఽన్తాదేశః. శరీరాల్ - శరవిదళిత నిజ
గాత్రాల్, సుతేన-ప్రవతా, వసాప్రోతసా మేదః ప్రవాహేన, ని. 'హృషేదస్తు వసా

*సర్వత్రకోశేష ప్రాచీకప్రాప్తైరితి చకారోత్తరద్వీపప్రాస్వాంతపాతో దృశ్యతే,
స చాసాధు రితి 'ప్రాచీకాల్కాపిపీలికేతి స్త్రీలింగశేషామరసుధాయాం "ప్రాచలి
'అచగతె' డ్యోత్, వనమక్షికేషి ముకుటః పక్షిభేద ఇతి స్వామి" ఇతి ప్రక్రియార్థయోః
ప్రదర్శనాల్ ప్రాచీకప్రాప్తైరితి చకారోత్తరప్రాస్వేకారద్వీపాంతపాత ఏవ సాధు
రితి భావి.

1 తత్ర.

ప్రేత్యాపి క్రియమాణాశ్రమదూషణే దూషణే చ రోషభీషణవీక్షణ
ఖరః ఖరో రాఘవమాహవాయావ్యయత. ౪౫

తత్ర విపశ్చిద్భిరప్యనిశ్చీయమానజయాపజయ¹ మనిమిమైరప్య
సనుసంధీయమానశరసంధానమోక్షమభూదభూతపూర్వం ద్వంద్వ
యుద్ధమ్. ౪౬

వసే' త్యమరః. క్రియమాణాశ్రమదూషణం తపోవనవీభత్సం యేన తస్మిన్,
తథోక్తే. తస్మిన్నపి నిహతే సతీత్యర్థః. రోషభీషణాభ్యాం శ్రోధావేశభయంకరాభ్యాం
వీక్షణాభ్యాం నేత్రాభ్యాం ఖర స్తీక్షణః, దుర్దర్శ ఇత్యర్థః. ని. 'తిగ్ధం తీక్ష్ణం ఖరం
తద్వ' విత్యమరః. ఖరో రాక్షసః, ఆహవాయ ఆహవాధం, యోధ్యమిత్యర్థః. రాఘ
వం - శ్రీరామమావ్యయత - స్ఫుర్ధయాహూతవాన్, నిహతైరేభీరాక్షసైః కా
శ్లాఘా మాం జిత్వా ఖలు తవ కృతకృత్యలేత్యాత్మనోఽనహాయశూత్యగర్వా
దాకారితవానిత్యర్థః. వ్యయలే ధ్వుజే 'స్ఫుర్ధాయా మాజ' ఇత్యాత్మనేపదమ్, 'లిపి
సిచి వ్యాప్చ' 'ఆత్మనేపదేవ్యవ్యతరస్యా' మితి ష్టైరజాదేశః. తత్రాయం పరమార్థః
స్ఫురతి. తత్ప్రకారమేవాహ—శ్రీరామోఽయం సాక్షాద్విష్టవ్వపతారః, తదేతేన
నిహతానాం - నిశ్చితా నను పరమపదప్రాప్తిః. ఏవం చ సత్యేతావతో రాక్షసాన్ని
హత్య హతశేషమేకమముం కిం హనిష్యామితి యద్యుపేక్షేత తస్మి తదేతన్నమా
నిష్టం స్యాత్. తస్మాత్. 'ఆహూతో న నివర్తేత ద్యుతాదపి రణదశి'తి త్కత్రియ
ధర్మ త్వేవాహ్వనే సతి పునర్న నివర్తేత తథా చ మమేష్టసిద్ధిస్సాన్నిధితి మత్వా
ఆహూతవానితి. ౪౫

తత్రేతి. తత్ర-తస్మిన్ సమయే విపశ్చితో విధ్వాంసః, సందిగ్ధార్థనిర్ధారకా ఇతి
యావత్. తైరపి, కిముతావైరితి భావః. అనిశ్చీయమానావనిర్ధార్యమాణో జయోప
జయా అన్యతరవిషయా యస్మిన్ తత్రథోక్తం అన్యోన్యం తుల్యబలతయానిర్ధారితు
మశక్యత్వాదితి భావః. న విద్యతే నిమేషో యేషాం తై రనిమిమైః సురైరియావత్.
ని. 'సురమత్స్యావినిమిషా' విత్యమరః. తైరపి కిముతావైరస్సనిమిమైరితిభావః. ఆనన
సంధీయమానావవిభావ్యమానా శరాణాం రామఖరబాణానాం సంధానమోక్షో చూర్వీ
యోజనవిసర్థా యస్మిన్ తత్రథోక్తం తథాక్షిప్రహస్తత్వా దితి భావః. పూర్వం భూతం
భూతపూర్వం సుప్నుపేతి సమాసః. తతో నజ్ఞో సమాసః, నిరుపమ మిత్యర్థః. ద్వంద్వస్యా

1 తతః ఖరో గృహీతకోదండః †స్సకృదనుభూయమాననమనో
న్నమనాయానస్సమరసమాపన 2 చతురం చతురాననాస్త్ర 3 సంధాన
దశార్హం దాశార్హశరాసనం గ్రాహయితుకామ ఇవ రామహస్తా

సహాయశూరయోద్యుద్ధం ద్వంద్వయుద్ధమభూత్. శ్రీరామఖరయోరితి భావః. ఆత్ర
జయపరాజయయోర్నిశ్చయసంబంధేఽవ్యసంబంధాభిధానాన్సంబంధే అసంబంధరూపాతి
శయోక్త్యైశ్చ పరస్పరచైరపేక్ష్యాత్సంస్పృష్టిః. ౪౬

తతః ఇతి. తతః ద్వంద్వయుద్ధానంతరం, గృహీతకోదండశ్చాపపాణిః, ఖరః
సకృదేకవారమనుభూయమానః అనుభవగోచరీక్రియమాణః నమనోన్నమనాయానః
త్యాగకర్తృణప్రయాసః శరసంధానమోక్షప్రయాసో వా యేన స తథోక్తస్యైవ అస
కృచ్ఛరసంధానమోక్షప్రయాసేఽపి తీవ్రహస్తత్వాత్తథాభూత ఇవ ప్రతీయమాన ఇతి
వేగాతిశయోక్తిః. సమరసమాపనే రణసమాప్తికరణే, చతురం - నిపుణం, తీవ్రమేవ
రిపుమరకత్వాదితి భావః. చతురాననాస్త్రసంధానదశార్హం బ్రహ్మస్త్రసంధానక్రియా
యోగ్యం, లేనైవ స్వశిరస్కేప్త్యమానత్వానితి భావః. దశార్హస్య సంబంధి
దాశార్హం వైష్ణవం, పూర్వమగస్త్యుదత్తం శరాసనం చాపం, గ్రాహయితుం గ్రహ
ణం కారయితుం, కామో యస్యన తథోక్త ఇవేతి ఫలాప్యేక్షా, రామేకేతి శేషః.
ఉత్తరత్ర తస్యైవ గ్రహీమ్యాణత్వాదితి భావః. గ్రహేర్జ్యైస్తాత్ముక్తో, తతః
'తుంకామనసో రవీ'తి తుమునో మకారలోదః, రామహస్తాత్సకాశాత్పాత్రనం,
పురాతనం, పూర్వపుత్రమిశ్యర్థః. 'సాయంచిత్ర' మిత్యాదినా ట్యుచ్చిత్యయస్తుడా
గమ శ్చ, చాపం, శరైరపజహర ఆవహృతవాన్, నిజహస్తలాఘవం ప్రదర్శయన్

† 'అనకృదనుభూయమాననమనోన్నమనాయాన'మితి ద్వివీర్యాంకపాతేదాశార్హ
శరాసనస్య విశేషణమిదం. 'అనుభూయమానే' త్యక్త 'వర్తమానసామి'ప్యే వర్తమాన
వద్యే' త్యనేన వర్తమానసమి'పే భవిష్యతి కర్తృణి లబ్ధానన్. అనకృదాశర్హణసహత్వ
రూపదార్ధ్యం ద్యోతయదేతద్విశేషణముత్పేక్షాం ద్రధయతి. కించ 'ఖరగృహీతః
కోదండదండోఽనకృదనుభూయమాననమనోన్నమనాయాన' ఇతి పాతే ఖరసమృంధి
కోదండదండస్యైవ శ్రీరామేణ ధనురంతరస్య గ్రహణే ప్రయోజకత్వం. తచ్చ యుజీతి
యుద్ధసమాపనద్వారా స్వకీయనమనోన్నమనాయానపరిహారార్థం భవేదితి భావో
వర్ణనీయః.

త్యాగ్రస్తనం చాపం శరైరపజహరే.

౪౭

సోఽపి శోఽపావశేన యావతితాననః కుంభసంభవదత్తం ధను
రాదత్త.

౪౮

ప. ఖరపరుషి శ రాసనే గృహీతే ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ తేన,
ఖరరఘువరయో రణం సమూహం ఖరనఖరాయుధయోరివక్షణేన.

శ్రీరామచాపం ముష్టిప్రదేశే అఖండయదిత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణే 'తతోఽన్వ
సశరం చాపం ముష్టిదేశే మహాత్మనః, ఖరశ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయన్ హస్తలాఘవ'
మితి.

౪౯

సోఽపీతి. సః శ్రీరామోఽపి, శోఽపావశేన చాపఖండనజనితశోపాగ్నినా,
యావశవత్కృతం యావతితం, శోణీకృతమిత్యర్థః. తత్కరోతీతి బృహత్కర్తృణి క్తః,
తదాననం యస్య సః తథోక్తస్య కుంభసంభవదత్తమగస్త్యమునిదత్తం, ధనుర్వైష్ణవం
చాపం, ఆదత్త గృహీతవాక్. ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః.

౫౦

ఖరేతి. ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ సూర్యవంశావతంసేన, యద్వా, ఖరకిరణా
న్వయానాం సూర్యవంశజస్యరాజన్యానాం, శేఖరేణ శిఖామణినా, ని. 'శిఖా స్వావీడ
శేఖరా' విత్యమరః. తేన శ్రీరామేణ, ఖరాణి దృఢాని నిబిడాని పరూషి పర్వాణి
యస్య తస్మిన్ దుష్ప్రసర్జణ ఇత్యర్థః. ని. 'గ్రంథిర్నా పర్వపరుషీ' ఇత్యమరః. శరాసనే
వైష్ణవధనుషి, గృహీతే స్వీకృతే సతి, ఖరరఘువరయోః ఖరాసురశ్రీరామయోః, ఖరనఖ
రాయుధయోః రాసభిసంహయోరివ, ని. 'రాసభా > ర్షభాః ఖరా' ఇత్యమరః. క్షణేనాల్ప
కాలేన, రణం సమరం. ని. 'అస్త్రియాం సమరాసీకరణా' ఇత్యమరః. సమూహం, ఆభూ
దితి శేషః. గర్భభసింహయోర్యావదంతరం తావదంతరం ఖరరాఘవయోరపీత్యుపసూర్యః
శ్రీరామేణ వైష్ణవధనుర్గృహీత్వా క్రేంద్రదత్తమహాస్త్రసంధానేన క్షిప్రమేవ ఖర
వధోఽపి కృత ఇత్యర్థః. స చ ప్రకృతః ప్రకృతేనైవ స్వకార్యేణ గమ్యత ఇతి పర్యా
యోక్తముక్తాపమనూ సంస్పృజ్యతే. ఇంద్రశరేణ ఖరవధే శ్రీరామాయణవచనమ్ 'ధను
ర్దత్తం మఘవతా సురశ్శ్చేనైవ ధీమతా, సందధే చ స ధర్మాత్మా ముమోచ చ ఖరం ప్రతి.
స పృత్ర ఇవ వక్త్రేణ ఛేనేన నమచిర్యథా, బహు వేంద్రాశనిహతో నిపపాత హతః
ఖర' ఇతి. 'కేచిత్తు 'ఖరనఖరాయుధయోరివే' త్యత్ర, ని. 'కుక్కులశ్చరణాయుధ' ఇత్యభి
ధానాల్, తీక్షణఖకుక్కుటయోరి వేతి కథయంతి, తదత్యంతారముణీయం. శ్రీరామే
హిసోపమాదిదోష ప్రసంగాదిత్యలమ్.

౫౧

ఖరవధపరిశుద్ధే దండకావణ్యభాగే

మునిభిరభిహితానామాశిషాం తాదృశీనామ్,

స్వయమవరమపాత్రం నైవర్త్యజైర్మంథరాభూ

త్తదను మనుకు లేందుస్సానుజశ్శౌర్యరాశిః

౫౦

తథాహి.—ప్రాజ్ఞంథరేతి మహిషీతి వరద్వయీతి

ధర్మవ్యయవ్యధితభూపతిభారతీతి,

భరేతి. దండకావణ్యభాగే దండకావనప్రదేశే, ఖరవధేన భారసురసంహారేణ పరిశుద్ధే పరిపూరితే, నిర్వాధే సతీత్యర్థః. అతఏవ మునిభిస్తద్విషయవాసిభిః తాపనై రభిహితానాం నిర్వాధస్థితిలాభజనితానందాతిరేకేణోక్తానాం, తాదృశీనాం తథా విధానాను మోక్షానామిత్యర్థః. ఆశిషాం స్వప్రేవచసాం. ని. 'స్వస్త్వాః క్షేమపున్యాదా' విత్త్యమరః. మంథరా కైకేయీదానీ. నైవస్వస్వీయైర్మంథరైః, కైకేయీదుర్మంత్రబోధన శ్రీరామరాజ్యాభిషేకవిఘాతకత్వవనవాసప్రేరకత్వాదిభిః స్వయమవరమపాత్రమాద్య భాజనమభూత్ 'దైవాఽనుకూల్యే కిం నామ న శివాయ ప్రవర్తత' ఇతి న్యాయేన దైవానుకూల్యే అగుణమపి నగుణం భవతి, యతో విరుద్ధాచరణతత్పరాఽపి మంథరా మున్యాశీర్వాదానామపాత్రం నాభూత్. కింతు ప్రథమపాత్రమిత్యేకచ్ఛిత్రమిత్యర్థః. తస్యా వినోక్తరీత్యా మునివినోధిరాక్షసనాశనిదానత్వాదితి భావః. ని. 'యోగ్య భాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః. తదను తదనంతరం, శౌర్యరాశిరతిశౌర్యకాలిత్యర్థః. సానుజస్ఫులక్షణః, మనుకులేందురైవస్వతమనుసంతానాష్టాశకరః శ్రీరామః నైవర్త్యజై శ్శౌర్యాదార్యమునిజనక్షేమంకరత్వాదిభిశ్చరమపాత్రమభూదితి సంబంధః. మంథరా మూలేనాయం సమాగత్యాస్తాకం నిరుపద్రవం చకారేతి సానందం మునయః శ్రీరామ స్వాశిషం ప్రయుంజలే స్తేత్యర్థః. అత్ర శౌర్యరాశిరితి శౌర్యతద్వతోరభేదోక్తేచ్ఛేజే అభేదరూపాతిశయోక్తిః. తథా మంథరాయా ఆచరమపాత్రత్వానంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిరిత్యనయోస్సంబుద్ధిః.

౫౦

నను సాక్షాద్రాక్షసహంతారం సకలసద్గుణాభిరామం శ్రీరామం విహాయ అమాన్యాయాః మంథరాయాః కథం మునిజనాశీర్వాదాచరమపాత్రత్వమితి కవిరా శంక్య నైతావద్రాక్షససంహరవివేయం మూలం కింతు త్రిలోకకంటకరావణాదిసంహారే ఽపిచేతి మరసి కృత్వా తద్మృక్తమేవేత్యాహ—తథాహితి. తదేవ వివృణోతి—ప్రాసాతి.

కాకుత్స్థకాననకథేతి చ సంలి సంజ్ఞాః

† పాలస్త్య ¹హీనభువనత్రయభాగ్యవక్షేః.

గ౧

గ. అథ శూర్పణఖా లంకాపురమపి జనస్థానమివ విజనస్థానం
కాకుత్స్థేన కారయితుం దశకంఠోపకంఠే కృత్యేన నివత్య రామ

ప్రాప్నోథమం. మంథరేతి, తతః మహిషీ కైకేయీతి, తదను వరద్వయా పూర్వదత్త
వరవ్యయమితి, అనంతరం, ధర్మవ్యయవ్యధితస్య ధర్మచ్యుతినిషీడితస్య భూపలేర్దశరథస్య
భారతీ రామవనవాసప్రేరకవాక్యమితి, కాకుత్స్థకాననకథా శ్రీరామవనవాసవారేతి
చ, ఏవం పూర్వపూర్వసోఽత్తరోత్తరప్రేరకత్వేన ప్రసిద్ధా మంథరాదయ ఇత్యర్థః.
పాలస్త్యేన లోకకంటకేన రావణేన హీనం రహితం యద్భువనత్రయం త్రైలోక్యం
తస్య భాగ్యవక్షేః నిర్భాషస్థితి హేతుభూతభాగభేయశ్రేణ్యాః, సంజ్ఞాః నామభే
యాని, వర్తంతే, అతో మంథరాయా ఆచరమపాత్రత్వం యుక్తమితి భావః,
వసంతతిలకావృక్షమ్.

గ౧

అ. అథ శూర్పణఖాయా లంకాగమనవృత్తాంతమాచారేతి. అథ ఖర
ప్రముఖరాక్షససంహారానంతరం, శూర్పణఖా, లంకాపురం రావణరాజధానీమపి, జనస్థా
నం ఖరాసురదేశమివ, విజనం జనరహితం స్థానం యస్య తత్తపోక్తం, శూన్యమిత్యర్థః.
కాకుత్స్థేన శ్రీరామేణ, కారయితుం, విధ్వంసయితుమిచ్ఛేత్సర్థః. అకవివ ఫలాల్పేక్షా
గమ్యోపమేయాంగేన సంక్షిప్తా. సీతాహరణోపదేశాదినా తథా భావయిష్యమాణ
త్వాదితి భావః. కరోలేర్జ్యోంతాత్ముక్, 'హృక్రోరన్యతరస్యా'మిత్యణికర్తుః
కర్తృత్వవికలా 'త్కర్తృకరణయోస్తృతీయే' తి తృతీయా. దశకంఠోపకంఠే రావణ
సమీపే, కృత్యేన మారణాధిదేవతేవ, ని. 'కృత్యా క్రియాదేవతయోస్తృతీయ భేద్యో
ధనాధిభి' రిత్యమరః 'కృశశ్చచేతి చకారాత్ క్యజ్'. నివత్య భువి పతిత్వా, రామ
లక్షణయోర్యాథాతథ్యం యథా తథాభావమనతిక్రమ్య యథాతథం యథాన్వరూప
మితి యావత్. ని. 'యథార్థం తు యథాతథ'మిత్యమరః. యథార్థేఽవ్యయిభావః. 'అవ్య
యిభావశ్చేతి నపునశత్యమ్. 'హ్రస్వో నపునశే ప్రాతిపదికస్యే'తి హ్రస్వత్వం, తస్య

† పాలస్త్యభీతభువనత్రయేతి పాతస్తు సాధుః, పాలస్త్యహీనేతి పాతే తు
తదానీం హైన్యాభావాదాశంసాయాం భూతవచ్చేతిభవిష్యదథే భూతవచ్చిత్వయః కల్ప
నీయః యద్వా పాలస్త్యేనహీనం రావణ హేతుకావగ్నవద్యద్భువనత్రయమితి సంబంధః.

లక్ష్మణయోర్యాథాతభ్యం వై దేహ్యే దేహసౌందర్యంభర ప్రముఖైస్సాన్యక
మనీకస్య చతుర్దశసహస్ర ¹సంఖ్యాకస్య పంచతాకరణకారణభూతా
మాత్తావజ్ఞాం చ విజ్ఞాపయామాస.

౧౭

ప. స దండకాయాం కృతదండకాయాం

స్వసారమేనాం ప్రథితస్వసారః,

నిశామ్య రామస్య నిశమ్య వృత్తం

భావః యాథాతభ్యం బ్రాహ్మణాదిత్వాదృష్టే వ్యజ్ఞో ప్రత్యయః. శిల్పాదాదివృద్ధిః,
'దీర్ఘబాహుర్వికాలాక్షశ్చిరకృష్ణాజినాంబరః, కందర్పసమరూపశ్చ రామో దశరథా
త్తజః' ఇత్యాదిరామలక్ష్మణతత్వస్వరూపమిత్యర్థః. తథా 'వై దేహ్యే దేహసౌందర్య
మన్యునాసతిరిక్తావయవసన్నివేశప్రయుక్త జగన్తోహనదివ్యమంగళవిగ్రహారామణీయక
మిత్యర్థః. తదుక్తమ్. 'అంగప్రత్యంగకానాం యస్యన్నివేశో యథోచితం, సంక్లిష్ట
సంధిసంధం యత్యేంద్రవృత్తి చోచ్యత' ఇతి తథా భరప్రముఖైస్సాన్యకం భరదూష
ణత్రిశిశః ప్రభృతిభిన్నహ. ని. 'సాకం సత్రాసమంసమే' త్యమరః. చతురధికాః దశ
చతుర్దశ సహస్రాణి యస్యాం సా తథోక్తా సంఖ్యా యస్య తత్తథోక్తస్య అనీకస్య
రాక్షససైన్యస్య. ని. 'అనీకం తు రణే నైశ్యే' ఇతి విశ్వః, పంచతాకరణే మరణకర్తృణి
కారణభూతాం కారణత్వేన పర్యవసితాం, ని. 'స్వాత్మసంచతా కాలధర్మో దిష్టాంతః
ప్రలయోక్తయః, అంతో నాశో ద్వయోర్మృత్యుర్తరణం నిధనోఽస్త్రియా' మిత్య
మరః. అత్తావజ్ఞాం కర్తృనానికాచ్ఛేదనరూపనిజావమాననాం చ, విజ్ఞాపయామాస
విజ్ఞాపితవతీ. సీతారామకథాకథనేన రామణ్య కామక్రధాపుద్గీపయామాసేత్యర్థః.
ని. 'రీధాఽనమాననాఽవజ్ఞే' త్యమరః.

౧౮

అ. తతో రావణః కిం కృతవానిత్యత ఆహ—సఇతి. ప్రథితః సకలబాక
ప్రఖ్యాతః స్వసారః స్వకీయభుజబలం యస్య స, తథోక్తః, ని. 'సారో బలే స్థిరాంశే
చే' త్యమరః. రాక్షసచక్రవర్తీ రాక్షససార్వభౌమస్య రావణః, దండకాయాం దండ
కారణ్యే, కృతో లక్ష్మణేన విరచితో దండః కర్తృనానికాచ్ఛేదనరూపశాసనం యస్య సః
తథోక్తః. కామో దేహో యస్మాస్తామితి బహువ్రీహిః. ని. 'దండోఽస్త్రి కాసశే
రాజ్ఞాం హింసాయాం లగుడేఽపి చ, మర్వాదాయాం నైవ్యధేద' ఇతి వైజయంతీ.
'కాయో దేహః క్లిబప్రసో' రిత్యమరః. వినాం స్వసారం భగినీం కూర్మణఃఖాం, నిశామ్య

చక్రే రుపం రాక్షసచక్రవర్తి.

౫౩

గ. తతః ప్రస్థాప్య జనస్థానే రాక్షసానష్ట¹ నష్టనీతిరయం తాట
కేయహాటకమృగం పురస్కృత్య² సీతాహ్వయాం హరిణీం గ్రహీతుం
తస్యావసథమాససాద.

౫౪

మారీచోఽప్యాకర్ణితరావణిమతః ప్రయత్నశతైరప్యనివార్య

దృష్ట్వా, 'శమోఽదర్శన' ఇత్యనేన కామ్యలేదర్శనార్థే అమిత్యాదృష్ట్యాదేకాభావః.
తథా రామస్య వృత్తం పూర్వోక్తమాచరితం, నిశమ్య శ్రుత్వా, తస్యభాదేవేతి³ శేషః.
ని. 'నిశామ్యతితి శ్రవణే తథా నిశమయత్కపి' తి భట్టమల్లః, అశ్ర నిశామ్యతేరిదం,
రూపమన్యథా నిశమయ్యేతి స్వాత్. ఆతవివాహ వామనః. 'నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దౌ
ప్రకృతిభేదా' దితి. రుపం చక్రే, మత్పరాక్రమానభిజ్ఞతయా వనగోచరోఽయం
రామః కియత్కార్యం కృతవానితి చుకోపేత్కర్థః. వృత్తముపలంఘి.

౫౩

తత ఇతి. తతః రోహంతరం, జనస్థానే ఖరాలయే, అష్టరాక్షసాన్ప్రస్థాప్య
తత్పరిపాలనార్థం ప్రేషయిత్వా, నష్టనీతిర్వ తనయః, అమార్గచక్రీత్కర్థః. ఆయం రావణః,
తాటకాయాః అవత్యం తాటకేయో మారీచః 'స్త్రీభ్యోఽథ' గితి ధక్యేయాదేశః,
తద్రూపో హాటకమృగః మామూకల్పితహిరణ్మయహరిణః. ని. 'హిరణ్యం హేమహాటక'
మిత్యమరః, హాటకస్య హాటకమయో నా మృగో హాటకమృగ ఇతి విగ్రహః, షష్ఠ్యా
వివక్షితార్థవాదే నతి మయడాదిగ్రహణాభావేఽప్యదోషః. తం, పురస్కృత్య పురో
ధాయ, సీతాహ్వయాం సీతాభిధానాం, హరిణీం మృగీం, గ్రహీతుం విచార్యేతి శేషః.
యథా లోకే లుబ్ధకః కంచన మృగం పురస్కృత్య వనం గత్వా తద్విప్రలబ్ధం మృగాం
తరం గ్రహీతుమిచ్ఛతి తద్వదిత్కర్థః. తస్య మారీచస్యావసథం స్థానం, ఆససాద
ఆవివేక, ని. 'స్థానావసథవాస్తు చే' త్యమరః, అత్రైవం జనస్థానం ప్రతి రాక్షసప్రేరణం
సీతావహరణాత్పూర్వముక్తం. శ్రీరామాయణే తు తదనంతరమిత్యేవం పౌర్వావర్య
వివర్యయనిబంధనో విరోధః పురాణాంతరాత్సమాధేయః, 'తాటకేయహాటకమృగ'
మిత్యత్ర రూపశకంకా న కార్యా. తస్యారోపహేతుకత్వాత్. మారీచే తు హాటకమృ
గత్వస్యాగమసిద్ధేరనారోప్యమాణత్వాదితి.

౫౪

మారీచఇతి. మారీచోఽప్యాకర్ణితం శ్రుతం, రావణస్య మతం సీతావహరణ
రూపం చిక్కిరితం యేన స తథోక్తస్య, తస్మిన్ రావణే ప్రయత్నశతైరపి 'అపి రామో
న సంక్రద్ధః, కుర్యాత్కా నరాక్షసాన్, అపి లే జీవితాంతాయ నోత్సన్నా జనకా

1 నష్టమతి. 2 సీతాహ్వయం. 3 మతి.

మాణే¹ తస్మిన్ సుబాహుమేవ బహుమన్యమానో గత్యంతరాభావాత్తదభ్యర్థనామంగీకృత్య జాతరూపమయమృగరూపం గృహీత్వా సీతాం వంచయితుం పంచవటీ² మగాహత.

౧౫

దశముఖోఽపి జలధరపథస్థాపితరథఃదాశరథివిఘటనేకృతాస్థస్తస్థా.

ప. విపినమవజగామే రాక్షసానాం కరోటి

రసకృదసకృదావిర్భాష్యమూలోక్య శోచకా,

త్వజా' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తబహుప్రయుక్తైరిత్యర్థః. అనివార్యమాణే నివారయితుమశక్యే సతి, తద్వివాశకాలస్య ప్రత్యాసన్నత్వాదితి భావః, సుబాహుం సుబాహునామనం, న్యభ్రతరమేవ యో హి విశ్వామిత్రాధ్యక్షే శ్రీరామేణ నిహత ఇతి భావః. బహు భూయిష్ఠం, మన్యమానః, సుబాహువ త్సూర్యమేవ ఆత్మనో మరణే ఇదానీమేతాదృశనిర్బంధో న స్యాత్, అతః స వివ ధన్య ఇత్యవముఖ్యమానస్సన్నిత్యర్థః. గత్యంతరాభావాత్తద్విషరీతముద్ధి నివర్తనే ఆత్మవిమోచనే వా ఉపాయాంతరాభావాత్, ని. 'దేశోపాయగమే గతి' రితి వైజయంతీ, అభ్యర్థనామంగీకృత్య, తతః, జాతరూపమయః కాంచనవికారి వికారార్థే మయత్, యో మృగస్తద్రూపం తదాకారం, గృహీత్వా స్వీకృత్య, రాక్షసానాం కామరూపత్వాన్తాయాకనకమృగభూమికాం ధృత్వేత్యర్థః, ని. 'చామికరం జాతరూపం మహారబశకాంచనే' ఇత్యమరః. సీతాం, వంచయితుం ప్రలోభయితుం, పంచవటీమగాహత అనీవత, ప్రవివేశేత్యర్థః, పంచవటీవ్యాఖ్యాతా.

౧౬

దశముఖఇతి. దశముఖో రావణశ్చ, జలధరానాం మేఘానాం కంఠాః జలధరపథః అంతరిక్షం 'ఋక్షా' రిత్యాదినా సమాసాంతోఽకారప్రత్యయః. ని. 'తారావధోఽంతరిక్షం చే' త్యమరశేషః. తత్ర స్థాసిలో నిక్షిప్తో రథో యేన స తథోక్తః, నిజకపటాప్రకాశార్థమితి భావః. దాశరథివిఘటనే రామలక్ష్మణవియోజనే, కృతాస్థో విహితాదరః, తదేకాగ్రచిత్తస్సన్నిత్యర్థః. అస్థా స్థితవాక్. ౧౭

విపినమితి. ఆధానంతరమేవ, న్యంతుః కనకమృగరూపో మారీచః, ని. 'న్యంతుర్గురుకులస్థాయాం శిష్యే మినే మనా మృగ' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, 'కృష్ణసారదురున్యంతురంతుకంబరరోహిమ' ఇత్యమరశ్చ, రాక్షసానాం ఖరాదీనాం కరోటిః శిరోశ్ఛీనికపాలానీతి యావత్. ని 'శిరోశ్ఛీని కరోటి స్త్రీ'త్యమరః. ఆసకృదసకృత్ పునఃపునః బహువారమిత్యర్థః. నీప్నాయాం ద్విర్భావః. అవిర్భావం ప్రాదుర్భవదశ్రుజలం యథా

కృతరుచిరివ వర్తన్యంకుశానాం కుశానాం

పథికచరణలావిన్యంకురే న్యంకురేషః.

౫౭

తదను జనకపుత్రీయాచ్ఛయా¹తం జిఘృతు

ర్హరిణమనుజగాహే చాపమాదాయ రామః,

సమయ ఇతి చ భేజే²వక్త్రమాతత్య మృత్యుః

తథా, ని. 'బాహ్వై శ్రుణ్ముద్ధుమామయో' రితి వై జయంతి. ఆలోక్య దృష్ట్వా, శోచన్ హాకష్టం జనస్థానవాసినా రామేణ ఖలు నిహతాస్పర్శ్యైః బాంధవాస్తదేహమిమాః కరోట్యుః పరిలుతంత్యో దృశ్యంతే స్వాత్మనోఽసి అస్మిన్ దేశే మరణం నిశ్చితమితి మనసి విషీదంత్యన్నిత్యర్థః. తథా వర్తన్తి వివినమాగ్నే, అంకుశానాం వై శిశ్యసామ్యై తృణిప్రాయాణాం, ని. 'అంకుశోఽస్త్రీ సృణిర్ద్యయో' రిత్యుమరః. కుశానాం దర్శనాం, సంబంధిని. ని. అస్త్రీ కుశం కుఢో దర్శ' ఇత్యుమరః. అతఏవ పథికానాం పాంథానాం చరణాన్వాదతలాని లునాతీతి పథికచరణలావీ, కర్తవ్యైః, అంకురే అంకురేష్విత్యర్థః. కృతరుచిః కృతాభిలాష ఇవ, పశ్యతాం స్వకవటాప్రకాశనార్థం మృగజాతిధర్మమనువర్తమాన ఇవేత్యర్థః. పస్తుకస్తు న తథేతి భావః. వివినం పంచపటినిక టారణ్యైః, అపజగాహే ప్రవివేశ, వైదేశ్య విలాచనగోచరీభవతుమితి భావః. హలి సీపుత్రమ్.

౫౮

తదన్వీతి. తదను మృగప్రవేశానంతరం, రామః జనకపుత్ర్యై జానక్యాయాచ్ఛయా. 'అర్యపుత్రాభిరామోఽసౌ మృగో హరతి మే మనః, అనయైసం మహాబాహో శ్రీదార్థం నో భవిష్యతీ' త్యాదిప్రార్థనయా హేతునా తం హరిణం మాయాకనకమృగం, జిఘృతుః గ్రహీతుమిచ్ఛుస్సన్, గ్రహేస్సన్నంతాదుప్సిత్యయః. 'న లోకా వ్యయే' త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః, చాపమాదాయానుజగాహే ఆనుసృత్య జగామ, తథా మృత్యురంతకశ్చ, సమయః ఆయమేవ కలశనావసర, ఇతి మత్సేతి శేషః. వక్త్రమాతత్య వ్యాదాయ, కుశికనుతమఖాతౌ విశ్వామిత్రాధ్వరసమయప్రవృత్తయ్యుద్దే, ని. 'సమిత్యాజినమిద్దుర్ధః' ఇత్యుమరః. భృష్టం గళితం, శ్రీరామబాణేన సముద్రమధ్యే జీవత ఏవ తస్య ప్రవేశితత్వాదితి భావః. ఏనం మరీచం మాయామృగం జిఘాంసుః హంతుమిచ్ఛుస్సన్, హంతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః, పూర్వపత్ షష్ఠీప్రతిషేధః, భేజే,

1 తజ్జిఘృతుః.

2 'పాశమాతత్యే'తి పాశే పాశం రజ్జు అతత్య క్షద్రహాదార్థం విస్తీర్ణేత్యర్థః.

కుశికసుతమఖాజౌ భ్రష్టమేనం జిఘాంసుః.

గౌ

ఆకృష్య దూరముటజాదథ¹దర్శితాశః

క్రవ్యాశ ఏష రఘునాథశరేణ విద్ధః,

కార్తస్యరైణతనుతాం విజహౌ మాతోఽస్త్రి

తదంతికం ప్రాపేత్కర్ణః శ్రీరామజిఘ్రుషీతస్య తస్యావశ్యంభావిమరణకత్వాదితి భావః. ఆత్ర పూర్వవాక్యార్థప్రోక్తరవాక్యార్థహేతుత్వాత్కావ్యులింగభేదః. వృత్తం పూర్వవత్.

గౌ

ఆకృష్యేతి. ఆధానంతరమేషః పూర్వోక్తః, క్రవ్యం మాంసమశ్నాతీతిక్రవ్యాశః మాయామృగరూపా మరీచః కర్తవ్యుః, ని. 'వలలం క్రవ్యమామిష' మిత్యమరః. దర్శితా ఉత్పాదితా ఆకాగ్రహణకాలాత్ యేన సః తథోక్తస్య, హస్తలభ్యవత్సునః పునర్తాయయా సన్నిహితత్వాదితి భావః. శ్రీరామముటజాత్పర్ణకాలాయాస్సకాశాత్, దూరం విప్రకృష్టం, ఆకృష్యోక్తరోక్తరాశీత్వాదనేన దూరం నీలేత్వేత్కర్ణః. 'ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతుమర్హసి' తి రావణస్య కృతసంకేతస్య తథాభూతత్వాదితి భావః. అథ రఘునాథస్య శ్రీరామస్య శరేణ బాణేన, విద్ధః ప్రలోభనేన దూరాకర్షణజనితకోపాత్సంప్రహృతస్య, మాతోఽస్త్రియతో భవామిత్యేవం రూపేణ రామవచనా సదృశేన రామవచోనిధేన; నిత్యసమానత్వాదస్యచద విగ్రహః, ఆత ఏవ. ని. 'స్వయంత్రరవదే, త్వమి, నిభసంకాశనికాశ ప్రతీకాశోపమాదయ' ఇత్యమరః. ఆర్తస్యరేణ సహ హాసీతే హలక్షణేతి దీనాక్రందనేన సాకం, ఏవం చేర్చితా రామం ప్రతి లక్షణం ప్రేషయేత్తచ్చాస్యే వర్ణకాలాభ్యంతరే సీతాం రావణోఽవహరేదితి కవటోపాయాదితి భావః. కార్తస్యరమయా హిరణ్మయీ వీణతను ర్చుగళరీరం యస్య కార్తస్యరైణ తనుస్తస్య భావస్తతా తాం, విజహౌ తత్యాజ, ని. 'హిరణ్యంహేమహాటకం, దుక్తం కార్తస్యరం కాంఘానదమష్టాపదోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. దీనాక్రందనపూర్వకం కృత్రిమమృగళరీరం వరిత్యజ్య పూర్వరూపం ధృతవాని త్యర్థః. తథా చ రామాయణమ్ 'మియమాణస్తు మరీచో జహౌ తాం కృత్రిమాం తనూమ్, కృత్వా తద్వచనం రక్షో దధ్యా యేన తు లక్షణమ్. ఇహ ప్రస్థాపయేర్చితా కూస్యే తాం రావణో హరేత్, సంప్రాప్తకాలమాక్షాయ

1 'దర్శితాంగః క్రవ్యాదమిష' ఇతి పాతే దర్శితాంగః ప్రదర్శితమృగదేహః, క్రవ్యం వక్షమాంస మతీతి క్రవ్యాదః, కర్తవ్యుః. ఆమమాంసార్థకల్పే 'క్రవ్యేచ' ఇతి విక్రవాదితి రూపం స్థాల్.

త్యాగర్థస్య రేణ సహ రామవచోనిభేన.

౫౯

గ. ఏతదాకర్ణ్య విదీర్ణహృదయా హృదయదయితప్రేక్షా కర్త
వ్యాకర్తవ్యమజానానా జానకీ జానీహి భ్రాతరమితి సామిత్రిమాదిదేశ.

తతశ్చార్యే న కార్యమిదమాదిష్టం దిష్టదోషా నిఘ్నా ప్రతీతిః
పరం ¹పరిభవతి భవతీమ్.

౬౦

త్రిభువనైకధనుర్ధరస్య శౌర్య రాశే² రార్యస్య కశ్చదగ్రీత³ కోణమ

చకార చ తతస్త్వరమ్. సదృశం రాఘవస్త్వేవ హాసితే లక్ష్మణేతి చ, మృగరూపం తు
తత్త్వక్త్యా రాక్షసం రూపమాత్మనః. చక్రే స సుమహాకాయా మారీచో జీవితం త్యజ⁴
న్నితి. అత్రార్థస్య రేణ సహ దేహత్యాగకథనాత్సహోక్షిరలంకారః. తదుక్తం కావ్య
ప్రకాశే. 'సహోక్షిస్తు సహార్థస్య బలాదేకార్థవాచక' ఇతి.

౫౯

ఏతదితి. ఏతద్భీరామవచససదృశమార్థవచనం, జానకీ, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా,
హృదయదయితే మనోవల్లభే ప్రాణేశ్వర ఇతి యావత్. శ్రీరామే ప్రేక్షా స్నేహేన
హేతునా, ని. 'ప్రేమా నా ప్రియతా హర్దం ప్రేమస్నేహ' ఇత్యమరః. విదీర్ణహృదయా
విదళితాంతరంగా, ఆతపివ కర్తవ్యాకర్తవ్యం విధేయావిధేయం కృత్యాకృత్యమజానానా
అనవమద్భ్యుమానా, ఇతికర్తవ్యతాపూన్యా సతీత్యర్థః. 'క్షాతవబోధనే' ఇత్యస్తాచ్చానచ్ఛ, 'క్షాజనో'
ద్వేతి జాదేశః, భ్రాతరం శ్రీరామం, జానీహి పరామృతేత్యేవం ప్రకారేణ,
సామిత్రిమాదిదేశ. రాక్షసేభ్యో రామస్య విపత్తిమాశంకేత్థమాక్షాపయామాసేత్యర్థః.
తథా రామాయణమ్ 'అర్థస్వరం తు తం భద్రుర్విజ్ఞాయ సదృశం వనే, ఉవాచ వచనం
సీతా గచ్ఛ జానీహి రాఘవమిత్యాది.

౬౦

తత ఇతి. తతశ్చ నిదేశానంతరం చ, హే ఆర్యే పూజ్యే, జానకీ, ఇదమాదిష్ట
మయమాదేశః, భావే త్తః, న కార్యం న కర్తవ్యం భ్రాతరం జానీహి త్యేవమాజ్ఞప్తుం న
యుక్తమిత్యర్థః. కుతః దిష్టదోషాత్కాలవివర్యాసాత్, ని. 'కాలో దిష్టోఽవ్యసహసీ'
త్యమరః. అథవా దిష్టదోషాద్దైవప్రాతిహేయ్యాత్, ని. 'దైవం దిష్టం భాగధేయ' మిత్య
మరః. మిథ్యా ప్రతీతిర్విపర్యయక్షానం, అరామసుబంధిన్యార్థస్వరే తత్సంబంధిత్యేన
భ్రాంతిత్వార్థః. భవతీం త్వం పరమధికం, పరిభవతి తిరస్కరోతి లోకే చాకచక్యదోషా
చ్ఛక్తౌ రజతప్రతిపత్తివత్తవాసి అతస్త్విం ప్రదర్శనాణముత్పన్నమభూత్. ఆతః పరం
భ్రాంతాసీత్యర్థః.

౬౦

ఘుణనిమిత్తం విపత్తిమితి ప్రణివత్య ప్రత్యాచక్షాణం (1) లక్షణం) హృదయతోదకారిణ్యా వాణ్యా మోహవిహ్వలా సా బహ్వత్సరయత్.

భూయోఽపి లక్షణః 2 ప్రజావతీం పరుషభాషిణీమేవ

అ. నను త్వయావ్యయమార్తస్వరః ప్రత్యక్షమనుభూతః స చ రామస్య విపత్తిమంతరా నోపవద్యతే అతః కథం నమ భ్రాతృత్వమిత్యశంస్య వై తస్యిశ్వసితుం యోగ్యమిత్యాహ. త్రిభువనేతి. త్రయాణాం భువనానాం సమావేశస్త్రిభువనం 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా సమావేశసమాసః 'పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో' వత్తవ్య' ఇతి స్త్రీలింగతా ప్రతిషేధః. ని. 'పాత్రాద్యదంతైరేకార్థో ద్విగుర్లక్ష్యానుసారత' ఇత్యమరః. తత్త్రైగధనుర్ధ్వస్య జగదేకధానుష్క-స్యేత్యస్త్రబలసంపన్నత్వోక్తిః, తౌర్యరాశేర్నస-తౌర్యసంపన్న స్యేతి కారీరబలసంపన్నత్వోక్తిః, ఏవంవిధస్యార్థస్య మహేత్తనస్త్రిరామస్య, కోణపారాక్షసాస్త్రే ఘుణాః కీటవిశేషా ఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మాణాం, యద్వా, మృగభూమిర్యూ ప్రచ్ఛన్నమవ్యయం నిజమిధ్యా రాక్షసం నిశ్చిత్యాహ. కోణపారాక్షసో మూచిః సః ఘుణ ఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మాణాం, ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్య' దిత్యమరః. విపత్తిం ప్రాణసంకటం, కః విచేకి, శ్రద్ధధీత విశ్వసేత్, న శ్రద్ధధీతైవేత్సర్థః. 'వన్న గామరగంధర్వ దేవదానపరాక్షనైః, ఆశక్యైర్న వైచేహ భర్తా జేతుం న సంశయ' ఇతి స్త్రిరామాయణే ౭పుష్కత్యాదితి భావః. 'శ్రవంతరోరుపసర్గవద్వృత్తిర్వాచ్యే'తి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వ నిపాతః, ఇత్యేవం ప్రకారేణ, ప్రణివత్య సమస్కృత్య, ప్రత్యాచక్షాణం ప్రత్యాల పంతం, లక్షణం, హృదయతోదకారిణ్యా మనోవృథోత్పాదికయా, వాణ్యా చాచా అనార్యాకరుణారంభ స్పృశం వలపాంసన, ఆహం తవ ప్రియం మస్మే రామస్య వ్యసనం మహాదిత్యారభ్య 'న త్వహం రాఘవాదన్యం పదాఽపి పురుషం స్పృశే' ఇత్యం తేన స్త్రిరామాయణోక్తప్రకారయేత్సర్థః. మోహేన ప్రియవివత్త్యా శంకాజనితదిత్త వైకత్సేన విహ్వలా విక్టబా సతీ, సా జానకీ. బహు భూయిష్ఠం, అతర్జయదభర్త్యయత్. ఆనిందయదితి యావత్, తర్జయతే పరస్తైఃపదం కవిప్రయోగాన్నిధం. తర్జయతేరనుదా త్తల్వేఽపి తస్యానుదాత్తేశ్వతీజో జిత్కరణేన అనుదాత్తనిమిత్తస్యాత్త నేపదస్యా నిత్యక్వజ్ఞాపనాత్పరస్తైఃపదమితి. అతఏవ 'తర్జయతి భర్త్యయతి చేత్వసి దృశ్యత' ఇతి భట్టపల్లిః.

అ. తామేతాం సీతావాణీమనహమానో లక్షణః పునరువాచేత్యాహ—భూయ ఇతి. భూయః పునరపి, లక్షణః, పరుషభాషిణీం కర్ణకశోరాలాపినిం, ప్రజావ

1 ఏకస్మాన్తి క్వచిత్. 2 పరుషభాషణభాషిణీం ప్రజావతీం.

మభాషత.

౬౩

ప. సుముఖ మమ సుమిత్రా సత్యమంబౌ య¹దాసీ
స్తదభజమవితర్కం మాతృ²సంపర్కసౌఖ్యమ్,
సపది విధివిపాకాద్వ్యాహరంతీ దురుక్తిం
త్వమసి విపినమధ్యే మధ్యమాంబౌ^౩పి జాతా.

౬౪

గ. ఇత్సుక్త్వా^౪ భ్రాతృసమీపగామిని లక్ష్మణే తత్త్వణమేవ రంధ్రా
న్వేషీ దశకంధరస్యందనం విహాయ విహాయస్థలదాదవతీర్య నిజా

తీం భ్రాతృభార్యాం సీతామేవం వక్ష్యమాణరీత్యా అభాషత అహోచత. ని. 'ప్రజా
వతీ భ్రాతృజాయే' త్యమరః.

౬౩

అ. లక్ష్మణవాక్యమేవ వివృణోతి. సుముఖుః. మే సుముఖ మధురభాషిణీ
జానకి, 'స్వాంగా'దిత్యాదిగా జీవ. యద్యస్తాత్కారణాత్త్వం, మమ, సత్యం
యథార్థం, అకపటమితి యావత్, సుమిత్రా సుమిత్రారూపిణ్యంబౌ మాతా, ఆసీః
అభూః, సువచనోపలాలనాదిగా నిజజననీ జాతా ఆసీరిత్యర్థః. తత్తత్తాత్కారణా,
దవితర్కం నిశ్చంకం, మాతృసంపర్కేణ మాతృసాన్నిధ్యేన యత్సౌఖ్యమానన్దస్తమభజం
ప్రాప్నువం, అన్వభూవమిత్యర్థః, వితానత్పర్యంతమితి శేషః. మాతృత్వే తవ తత్స
హవాససౌఖ్యానుభవస్య యుక్తత్వాదితి భావః. సపదీదాసీం తు, విధివిపాకాదైవప్రాతి
హ్యుద్భేతోః, ని. విధిర్విధానే దైవే^౫దాసీ' త్యమరః. విపినమధ్యే, ఆరణ్యమధ్యే, త్వం,
దురుక్తిం కర్ణకతోరవచనం, వ్యాహరంతీ ఆలవంతీ సతీ, ని. 'వ్యాహర ఉక్తిర్దీపితమిత్య
మరః. మధ్యమాంబౌ కైకేయ్యసి జాతా^౬పి, న శేవలం సువచనేన సుమిత్రైవ కిం తు
దుర్వచనేన కైకేయ్యసి జాతేతి కృత్వా ఉభయథా^౭పి త్వం మమాంబైవ భవసి,
అతః పుత్రే మయి కా^౮న్యశంకా కార్యేతి. భావః. మధ్యమాంబౌ వ్యాఖ్యాతా.
మాలినీవృత్తం.

౬౪

ఇతీతి. ఇత్యేవముక్త్వా, లక్ష్మణే, భ్రాతృసమీపం శ్రీరామనికటం ప్రతి గచ్ఛ
తీతి తద్దామిని సతి తత్త్వణమేవ తస్మిన్నేవ క్షణే, విలంబే కార్యవిఘాతాదితి భావః.
'అత్యంతసంయోగే' ద్వివీయా, రంధ్రమహరణోచితసమయమన్వివృత్యాకాంక్షత
ఇతి రంధ్రాన్వేషీ, దశకంధరో రావణః, స్యందనం శతాంగం. ని. 'శతాంగస్సృ
ష్టనో రథ' ఇత్యమరః, విహాయ త్యక్త్వా, విహాయస్థలదాకాశమండలా దవతీర్య
ఆవరుహ్య, ని. 'పుంస్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః. నిజాంతగరణే నిజమాననేచ్య

1 ఆసీత్. 2 సాన్నిధ్య. 3 భ్రాతృజాయాం భ్రాతృ.

స్తోత్రకరణేఽప్యమాంత రాగం బహిః ప్రకటయన్నివ ¹(ధృతకాషాయపటః) కపటసన్యాసివేషః శిష్య కాలాభ్యర్థనమాససాద. ౬౫

ప. రామాశ్రమాద్విగతలక్షణసన్నిధానా

త్ప్రీతాం జహార చపలః విశితాశనేంద్రః,

మాంతం, అత్యుత్కృతత్యాద్భుహిర్నిర్వహంతమిత్యర్థః. రాగమనురాగం, తాహిత్యం చ, ని. 'రాగోఽనురక్తో మాత్సర్యే క్షేకాదా' లాహిత్యాచి'ష్యతి విశ్వః. బహిర్వాహ్యేఽసి ప్రకటయన్ ప్రకాశయన్నివ స్థిత, ఇత్యుత్ప్రీతః. తస్మాత్ప్ర రాగయోః క్షేపభిత్తికాభేదాభ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితత్వాత్సంకరః, కపటసన్యాసివేషః మాయాభిక్షువేషధారీ నక్ష, సద్యవీవ తస్యా అనుద్వేగార్థమితి భావః. పర్ణకాలాభ్యర్థం సీతానివాసపర్ణకాలోపకంఠం, ఆనసాద ప్రాస, సదేక్షి టి ద్విత్వం, ని. 'ఉపకంఠాంతికాభ్యర్థాభ్యగ్రా అప్యభిసోఽవ్యయ'మిత్యమరః. ౬౫

రామేతి. చపలశ్చంచలః, అనియతనిత్య ఇత్యర్థః. విశితాశనేంద్రః రాక్షసచక్రవర్తి రావణః, విగతం లక్షణస్య సన్నిధానం సాన్నిధ్యం యస్య తస్మాత్, లక్షణరహితాదిత్యర్థః. రామాశ్రమాత్ శ్రీరామనివాసాత్, 'ధృవమపాయేఽపాదాన' మిత్యపాదానత్వాత్సంపదా. సీతాం జహారాపహృతవాక్, సాధారణవధూత్వాంత్యేతి భావః. కథమివ నిరస్తజనాత్ అర్చకాదిజనశూన్యాత్, దేవాలయాత్ దేవాయతనాత్, పూర్వవత్సంచమీ, నవోత్పలమయీం నూతనేందీవరవికారాం, తద్గ్రీభితా

1 'ధృతకాషాయపటః' ఇతి క్వాచిత్కపాలే తు కషాయేణ రక్తః కాషాయః 'తేన రక్తం రాగా' దిత్యన్. తాదృశః పటః ధృతో యేన సః కాషాయవస్త్రధారిత్యర్థః. భుక్తికావ్యే పంచమసర్గే 'కమండులుకపాలే' నేతి ద్వివచ్చితమగ్లోకే దండవాక్ త్రిదండీత్యర్థః. అత ఏవ పూర్వగ్లోకే శిఖిత్యుక్తం. 'ఏకదండినశ్శిఖాభావా' దితి మల్లినాథ సూరివ్యాఖ్యానం. కించ శ్రీరామాయణారణ్యకాండే పట్నత్వారింశీ సర్గే 'శ్లక్షణకాషాయసంవీతశ్శిఖి ఛత్రీ ఉపానహీ, వామేచాంసేఽవసజ్యాభ తుభే యష్టికమండులూ' ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే 'యష్టిస్త్రీదండం శిఖిత్యనేన సాహచర్యా'దితి విలిఖ్య. 'యతేర్లింగం ప్రవక్ష్యామి యేనాసౌ లక్ష్యతే యతిః, బ్రహ్మసూత్రం త్రిదండం చ వస్త్రం జంతుని వాతణం. శిశ్యం పాత్రం బుసీ చైవ కాసీనం కటివేష్టనం, యస్యైతద్విద్యతే లింగం న యతిర్నైతరో యతి' రిశ్యంగిరస్సృతిరప్యదాహృతా. తస్మాత్త్రిదండసన్యాసివేష ఏవాత్రేతి నిర్ణయః.

2 పర్ణకాలామాససాద.

మాలాం ¹నవోత్పలమయ్యాం పలలభ్రమేణ

దేవాలయాదివ నిరస్తజనాదలర్కః.

౬౬

హా నాథ క్వ చిరాయసీతి బహుశో వ్యాకుశ్య బాష్పావిలం

మిత్యర్థః. నవగ్రహణమష్టానతాద్యోతనార్థం, వికారార్థే మయటి జీవ్, మాలాం స్రజం, పలలభ్రమేణ సకాలఖండంతభ్రాంత్యా, అన్యథా పలలశబ్దస్య కేవలమాంసపరత్వే తస్య రక్తపర్ణ త్వేన నీలోత్పలమాలాయాం తద్భ్రాంత్యనుదయాత్. అలర్కః సాపస్తాతకునక ఇవేత్యుపమా, అలర్కస్య మాలావహరణే యో లాభస్స ఏవ సీతాపహర్తుః రావణస్యాపీ త్యుపమాార్థః. ని. 'కునకో భవకశ్వాస్యాస్యాదలర్కస్తు సయోగిత' ఇత్యుయరః. ఆత్ర కల్పి ద్రహస్యోపదేశః కథితః శ్రీరామాయణవ్యాఖ్యాతృభిః. యద్యపి లక్ష్మీరూపా సీతా విష్ణు రూపరామస్య మృగాన్వేషణసమయే రామ ఏవ తిరోహితా తథాపి కన్తిక్ సమయే దేవైః స్వకార్యార్థం శ్రీరామానుమత్యా మాయయా నిర్మితా సీతా తత్ర స్థితా, తాం రావణో జహారేతి. అన్యథా రామస్య సీతావియోగాంగీకారే ఊహమాత్రమపి విశ్లేషా భావప్రతిపాదకం 'విష్ణోరేషానపాయసీ' తి వాక్యమప్రమాణం స్యాత్. నను ఊహ మాత్ర విశ్లేషస్యానంగీకారే వివాహాత్సార్వం సుబంధాభావః కథమితి చేన్న. సర్వదా స్వస్తిక్ విద్యమానాయా ఏవ సీతాయాః లోకవ్యవహారమునసరత్ జనకస్య గృహే ఆవిర్భావం పరికల్ప్య వివాహాదిలీకారణాత్. ఆన్వేషణవిలసనాది ఆనుకరణమాత్రం, తచ్చ స్త్రీసంగినామియమవస్థేతి ప్రఖ్యాపనార్థం ఆత ఏవోక్తం శ్రీభాగవతే. 'స్త్రీసంగినా మితి గతిం ప్రథయంశ్చచారే' తి, రావణకుంభకర్ణయోః పూర్వం పరప్రదానాదేవ స్వపథ్యత్వే సిద్ధి యద్యపి ప్రకారాంతరేణాపి తయోర్వధస్సంభవతి తథాపి మాయా రూపసీతాం కల్పయిత్వా తదవహరణాపరాధేన రావణహాననాదికథాప్రవర్తనేన లోకం పవిత్రీకర్తుం పరదారాపహర్తురేవం వినాశ ఇతి జ్ఞాపనార్థం చేత్యులమతికథయా. వసంత తిలకావృత్తమ్.

౬౭

అ. తతః కింజాతమిత్యత ఆహ. — హానాథేతి. హేతి ఖేదే, నాథ ప్రాణేశ్వర, శ్రీరామ, క్వ కుత్ర, చిరాయసి విలంబసే! యేనైతాదృశ్యవస్థా సంప్రాప్తేతి భావః, ఇత్యునేన ప్రకారేణ, బహుశః బహువారం, 'బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకా దన్యతరస్యా' మితి శస్పిత్యయః. వ్యాకుశ్య ఉచై పరాక్రంద్య, బాష్పావిలమశ్రుకులువం, చక్షుః

చక్షుర్దిక్షు విముంచతీం దశరథస్యాద్యామవేక్ష్య స్నుషాం,
 రేరే¹రాక్షస మావధూం² ప్రరుదతీం ముంచతి గృధ్రాధిపా
 రుద్ధ్వా² ధ్యానమనల్పకోపమకరోదగ్రే¹ వణం రావణమ్. ౬౨
 సమభూత్సమయే తస్మింత్సమరం సమరంహసోః,
 మిథో మథనసంక్రద్ధ గృధ్ర రాక్షసరాజయోః. ౬౩

దిక్షు దిగంతరేషు, విముంచతీం ప్రసారయంతీం, శ్రీరామగమనాశయేతి భావః. దశ
 రథస్యాద్యాం స్నుషాం జ్యేష్ఠపుత్రకళత్రత్వాత్ జ్యేష్ఠస్నుషాం, అపేక్ష్య దృష్ట్వా, రే
 ఇతి ప్రకృతేర్భర్తృనే చాపలాద్విరుత్తోఽయం శబ్దోః పింసనంహోధనవాచీ, ని. 'పింస
 నంహోధనే తు రే' ఇ త్యమరః. 'చాపలే ద్యే భవత' ఇతి ద్విగుక్తిః, 'సంభ్రమేణ
 ప్రవృత్తిశ్చాపల' మితి కాశికావజేశాచ్చ సంభ్రమః. అత్ర 'స్వనితమృత్యుజితే' ఇత్యా
 దివా ప్రాక్ష్య పుత్రస్య, 'స్వరః పుత్రః సాహసయనివృతావిభాషా వక్తస్య' ఇతి పాక్షికః
 ప్రతిషేధః. 'కాస్త్రత్యాగస్సాహస' మితి హరదత్తః, రాక్షసేతి తస్య నామాప్యవృ
 రితు మనుచిత మిత్యామృతి తమితి మంతవ్యం. మా, సీతావహరణసాహసం మా క
 ర్విత్కర్థః, మేతి వారణే, ని. 'మాన్స మాలం చ వారణే' ఇత్యమరః. ప్రరుదతీం ప్రకర్షణ
 త్రోశంతీం, వధూం స్నుషాం, ముంచ త్యజ, + 'మాప్రతిరుధ' ఇతి వా పాతః. తత్పక్షే
 నిరోధం మాకుర్విత్కర్థః. ని. 'సమాస్సుషా జనీవధ్వ' ఇత్యమరః. అత్ర దశరథస్యాత్
 ప్రియసుహృద్భావేన భ్రాతృత్వాత్తత్కుష్మయాయా ఆసి స్వస్నుషాత్వాద్వధూగ్రహణం
 ద్రవ్యవృత్త. ఇత్యుక్తేర్వితి శేషః. గృధ్రాధిపా జటాయాః, అగ్రే వణం వనపురోభాగ
 ఇత్యర్థః. 'వనంపురగామిశ్రకా సిధకా సారికా కోటరాగ్రేభ్య' ఇతి వనకారస్య
 జత్వం. ఆధ్వానం మార్గం, రుద్ధ్వా నిరుధ్య, రావణం ప్రత్యనల్పకోపమధికత్రోధమక
 రోత్, అనుచితకారిణం రావణం విజిత్య సీతాం మోచయితుముద్యుక్తవానిత్యర్థః.
 కాష్ఠాలనిక్రీడికం వృత్తమ్. ౬౪

సమభూదితి. తస్మింత్సమయే సీతావహరణకాలే, సమరంహసోస్తుల్యజేగయోః,
 అతనివ మిథోమథనేన పరస్పరప్రహారేణ సంక్రద్ధా సమ్యక్కుపితో 'యాగృధ్రరాక్షస
 రాజౌ జటాయూరావణౌ తయోస్సమరం యుద్ధం, సమభూత్ సమ్యక్ప్రవృత్త
 మిత్యర్థః. ౬౫

+ 'రుధిరావరణే' ఇతి ధాతోః 'మాజి లుజి' లి లుజి సిజి 'ఇరితో' పతి ష్టేరజౌ
 దేశే. 'స మాజ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధే 'మాప్రతిరుధ' ఇతిరూపం.

1 రావణ. 2 ప్రతిరుధః.

దశముఖరథమాశు ధ్వస్తరధ్యం విసూతం

శిథిలతరవరూఢం శీర్ణచక్రం స చక్రే,

గరుదభిహతశక్తిప్రాసాబాణాసఖద్ధ

త్రిశిఖవిశిఖతూణీపాశకుంభశృకుంతలః.

౬౯

రాక్షసాసిక్షతః శ్రీప్రం పపాత పతతాం వరః,

అ. తతః కిం తత్రాహ—దశముఖేతి. స, శకుంతలః పక్షి జటాయుః, ని. 'శకుంతల పక్షిశకునిశకుంతశకున్ద్విజా' ఇత్యమరః. శక్తయః ఆయుధవిశేషః ప్రాస్యంత ఇతిప్రాసాః కుంతావరపర్యాయాః శ్రీపణియా ఆయుధవిశేషః తదుక్తం పృథ్వికారేణ 'అకర్తరిచ కారకేనంజ్ఞాయా' మిత్యుక్త ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసా' ఇతి, బాణా ఇషవః ఆస్యంతే అనేనేతి బాణానాం కార్తుకం 'హలశ్చే'తి కరణే ఘర్జ్. ని. 'ధనుశ్చాపా ధన్వశరాసన టాదండకార్తుకం ఇష్వాస' ఇత్యమరః. ఖడ్గశ్చుంద్రహాసః ని. 'ఖడ్గే తు నిస్త్రీంశచంద్ర హాసాసిరిష్టయ' ఇత్యమరః. త్రిశిఖం త్రిశూలం విశిఖా బాణాః. ని. 'పృషత్కబాణ విశిఖా' ఇత్యమరః. తూణ్యా తూణీరా, ని. 'తూణీపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధి ద్వయోః, తూణ్యా' మిత్యమరః. పాశాః రజ్జ్వవరపర్యాయా ఆకర్షణసాధనాయుధ విశేషః తుస్తాః ప్రాసాః ప్రసిద్ధాః. ని. 'ప్రాసస్తు కుంత' ఇత్యమరః. తే రావణప్రయక్తా ఆయుధవిశేషాః. గరుద్భాగ్నిం పక్షాభ్యామభిహతాః వరాహతా యేన స తథోక్తస్సక, ని. 'గరుత్పక్షచ్ఛదాః పత్ర' మిత్యమరః. దశముఖరథం రావణస్యందనం, అశు శ్రీప్రం, ధ్వస్తా వివాశితా రథ్యా రథవోధారోఽశ్వా యస్య కం, ని. 'రథ్యో వోధా రథస్య య' ఇత్యమరః. 'తద్వహతి రథయుగప్రాసంగ' మితి యత్పత్తిత్యయః, విగతస్సూతః సారథిర్యస్య విసూతం, ని. 'సూతః శ్చ త్తా చసారథి' రిత్తమరః. శిథిలతరోఽత్యంతశ్లిష్టో ఽవరూఢో రథగ్నప్తిర్యస్య తం, ని. 'రథగ్నప్తిరూఢో నే' త్యమరః. శీర్ణే విచ్ఛిన్నే చక్రే రథాంగే యస్య తం తథోక్తం, చక్రే కృతవాక్, నీతావిమోచనాభినివేశ పత్రయా యావచ్ఛక్తి బీభత్సం చకారేత్సర్థః. మాలినివృక్షమ్.

౬౯

అ. తతః కిం తత్రాహ—రాక్షసేతి. సః, పతతాం వరః అండజమండలేశ్వరో జటాయుః, మైథిల్యం, పక్షపాలేన అసక్తివిశేషేణ హేతునా, రాక్షసాసిక్షతః రావణచంద్రహాసనిదళితస్సక, పక్షపాతం గరుద్భంగమవాప్య, శ్రీప్రం, పపాత, పక్ష

మైథిలిపక్షపాతేన పక్షపాత¹మవాప్య సః.

20

గ. తత్తుణమన్యరథాధిరూఢేన రావణేన భూయో²పి నీయమానా జానకీ³ శృంగసంగతష్టవంగపంచకే⁴ పంచమాడ ఇవ త్త్వాధరకుమార కే కస్తింశ్చిత్ త్వాధరే సుగ్రీవసాత్కృతదశగ్రీవప్రతాపానలసదృశం

పాతతత్పరాణాం పక్షపాతప్రాప్తిర్యుక్తేవేతి భావః. అసినిగ్ధన్నపక్ష¹ భువి న్యరతదిత్యర్థః. ని. 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిస్త్వేతి' వైజయంతీ. తథా రామాయణమ్ 'సచ్చిన్నపక్షస్పహసా రక్షసా రాద్రకర్తణా, నిసపాత హతో గృగ్రో² ధరన్యామల్ప జీవిత్' ఇతి. 20

తత్తుణమితి. తత్తుణం తస్మిన్నేవ ఊణే, జటాయునిపాతానంతరక్షణ ఇత్యర్థః. అన్యరథాధిరూఢేన రథాంతరాధిష్టితేన, పూర్వరథస్య జటాయుషా విధ్వస్తత్వాదితి భావః, రావణేన. భూయః పునరపి, నీయమానా అప్రియమానా, జానకీ, శృంగ సంగతం శిఖరోపదిష్టం ఛవంగానాం సుగ్రీవాదికపీనాం వంచకం యస్య తస్మిన్ తథోక్తే, ని. 'కపిష్టవంగఛవంగకాఖ్యామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః. అత ఏవ వంచమాదాః శిఖాః యస్య తస్మిన్, ని. 'శిఖా చూడాకేశ పాశ' ఇత్యమరః. త్వాధరకుమారః రాజ కుమార ఇవ స్థితఇత్యుత్పేక్షా. రాజకుమారస్య వంచమాదత్వానంభవాత్. యద్యువ సయనకాలీనత్వదినత్వా తదా ఉపమేవేతి వివేకః. కస్తిన్చిత్, త్వాధరే వర్షలే, ఋశ్యమూక ఇత్యర్థః, సుగ్రీవసాత్కృతః బ్రహ్మణా సుగ్రీవాధీనః శృతః, 'దేయత్రా చేత్యత్ర చకారా త్సానిప్రత్యయః, తథాభూతో యో దశగ్రీవప్రతాపానలః రావణ ప్రతాపాగ్నిస్తతృదృశం తత్పల్లవం, అత్ర రావణప్రతాపానలస్య సుగ్రీవసాత్కృత త్వేన స్వతస్సిద్ధత్వసంజేహదుపమాత్పేక్షయోస్సంజేహసంకరః, వాలివినాశస్య పీతున స్సంచకో యో మహోల్లాసాతః తత్ప్రేరిమం తత్సదృశమితి పూర్వవత్సం జేహసంకరః. ఉత్తరత్ర ఏతత్ప్రేరిత్యక్షీకరణతత్పరసుగ్రీవప్రత్యాయితేన శ్రీరామేణ తథా కరిష్యమాణత్వాదితి భావః. ని. 'కర్ణేషవస్సంచకస్సాస్యిత్పీతున' ఇత్యమరః. రామస్య యత్సాహాయ్యకం సహాయకర్త, 'యోపధాద్ధురూపాత్తమాద్వయో' తత్ర ప్రోత్సాహనాయ ప్రేరణార్థం, పుత్రం సుగ్రీవం, ప్రత్యభివతతః అభ్యాగచ్ఛతః, వతంగస్య యద్బింబం మండలం, ని. 'వతంగౌ పక్షిసూర్యౌ చే' త్యమరః. తచ్ఛంకా వహం తత్సంజేహజనకం, తద్భృంబిజనకం వా అతస్తావేవాలంకారౌ తథా

1 అనాప. 2 ఋష్యమూక. 3 వంచమాదాధర ఇవ. 4 త్వాధరే.

వాలినాశపిశునమహోల్కా పాత ప్రతిమం రామసాహాయ్యకప్రోత్సాహ
నాయ పుత్రమభిపతత్పతంగబింబశంకావహం కనక¹కపిశకాశేయోత్త
రీయాంతరితమాభరణ²జాలమపాతయత్. 20

తత్పతనమపి స్వలేజగపతనమివ³ నాలక్షయత్ లంకాలంకార
భూతామశోకవనికాం మైథిలీమనయ⁴దనయాభిజ్ఞో దశగ్రీవః. 21

పతంగబింబస్య పతనానంభవాత్ ఆభూతోపమోత్ప్రేక్షా వా మతభేదాదిత్యుక్తం
తదేతదజ్ఞానిత ముక్తాలంకారద్వయమితి సంకరః. కనకేన కనకవద్వా కపిశం పిశంగం
యత్కేశేయం, ని. 'కాశేయం క్రిమికోశోత్థ'మిత్యమరః. తన్వయం తద్రూపం యదుత్త
రీయం సంవ్యాసం లేనాంతరితం నిబద్ధం, ని. 'సంవ్యాస ముత్తరీయం చే' త్యమరః.
ఆభరణజాలం హరనూపురాద్యాభరణకలాపం, అపాతయత్. రావణేన నీయమానాం
మామిమ వానరాః శ్రీరామాయ కథయేయిరితి మత్వా పాతయామాసేత్యర్థః. 20

తదితి. తత్పతనమపి తస్యాభరణజాలస్య పతనమపి, స్వలేజగపతనమివ నిజ
ప్రతాపనిపాతమివ, నాలక్షయత్ న ప్రత్యక్షయత్, 'న కలయ'న్నితి పాతేవ్యయ
మేవార్థః. కామాంధత్వాదితి భావః. నభర్తస్య నశబ్దస్య 'సుప్సు' పేతి సమాసః. నయా
భిజ్ఞో నీతినిపుణః, ని. 'ప్రణే నీపుణాభిజ్ఞ విజ్ఞ నిష్టాతశీతా' ఇత్యమరః. స న భవ
తీత్యనయాభిజ్ఞః దుర్విసేత ఇత్యర్థః. 'అనయజ్ఞ' ఇతి పాతే నయం జానాతీతి న
యజ్ఞః స న భవతీత్యనయజ్ఞః ఆత్ర 'అతోఽనువసర్గే క' ఇతి కప్రత్యయః. స 'త్విగు
వభే'త్యాదినా కప్రత్యయః. అత వివాహ భగవాన్కామ్యాయనః 'అకారాదను
వసర్గాత్కర్తార్థోపపదో భవతి విప్రతిషేధ' నేతి, వార్తికవ్యాఖ్యానే భావ్యకారే
కార్థజ్ఞశబ్దముదాహృత్యార్థస్య సమర్థనాక్రతోఽభిమానః, అనయజ్ఞః, నీతికాస్త్రాచార
శూన్య ఇత్యర్థః. దశగ్రీవో రావణః, మైథిలీం సీతాం, లంకాయాః అలంకారభూతాం
అలంకారోపమితాం, తత్ప్రాయమిత్త్యర్థః, ని. 'భూతం త్వాదా' వికాచాదా
న్యాయ్యో సత్యోపమానయో'రితి విశ్వః. అశోకవనికాం నిజవిహారోచితోద్వానవనికాం,
అనయత్, తత్ర నిక్షిప్తవానిత్యర్థః. దుహదిత్వాన్నయతేర్ద్వికర్తకత్వం, ఆత్ర రామా
యణమ్ 'ప్రాయమాణా తు వైదేహీ కంచినాభమవశ్యతీ, దదర్శ గిరిశృంగస్థాన్
పంచ వానరయూథపాత్. లేహం మధ్యే విశాలాక్షీ కాశేయం కనకప్రభమ్. ఉత్త

ప. అశోకవనికా లేభే రాక్షసీపరివేష్టితామ్,

సీతాం మారుతివాలాగ్నిస్తంభసార్వామిహౌషధీమ్

23

కాకుత్స్థోఽప్యథ రక్షసామధిపతేర్వాగ్వాగురౌవేష్టితే

కృత్వా హాటకతాటకేయహరిణే శార్దూలవిక్రీడితమ్,

ఆగచ్ఛన్ననుజేన తత్ర గదితామాకర్ణ్య వార్తాం తత

రీయం వరాహోహః శుభాన్యాభరణాని చ. ముమోచ యది రామాయ శంసీయురితి భామినీ, వస్త్రముత్పృశ్య తన్నఃకే వినిష్ఠిప్రసుభూషణం, సంభ్రంతు దశగ్రీవస్త త్కర్తృచ స ముద్ధవా నిత్యాది. 22

అశోకేతి. అశోకవనికా కర్మి, రాక్షసీభిః నిగూఢసంగోపనార్థం రావణ నియుక్తరాక్షసస్త్రీభిః పరివేష్టితాం, పరివృతాం, సీతాం మారుతస్యావత్యం పుమాన్ మారుతిః హనుమాన్ 'అతఇ' ఇతితే, తస్య చాలే లాంగులే యోఽగ్నిస్సందర కాండే వక్ష్యమాణరూపః తస్య స్తంభనే నిరోధనే అర్హాం యోగ్యాం, శర్వామిత్కర్ణః ఓషధీం లతావిశేష మివ, లేభే ప్రాపేవేత్సుత్యేషా. సీతాస్వేషణసమయే లంకాం ప్రవిష్టో హనుమాన్ సీతామాలాక్య నిజాగమనజ్ఞాపనార్థమహోకవనికాం భవ్యైర్వా పిత్పురియుక్తేనేంద్రజితా నిబధ్యానీతః వాలే వస్త్రేస్సంపేష్ట్యాగ్నినా ప్రక్షాలితో వైదేహీనివాసతయైకామశోకవనికామస్తరేణ కృత్వాన్నం లంకాం దదాహేతి సుందర కాండే వక్ష్యతి. 23

ఆ. అనంతరవృత్తాంతమానా--కాకుత్స్థ ఇతి. కాకుత్స్థః రఘునాయ శోఽపి. రక్షసామధిపతేః రావణస్య, వాన్ ప్రేరణవచనం నైవ బాగురా మృగబంధినీ రజ్జునిర్మితకాలవిశేష ఇతి యావత్. తయా ఆపేష్టితే ఆవృతే, నియుమిత ఇత్కర్ణః. ని. 'వాగురా మృగబంధినీ' త్యమరః. హాటకస్య వికారో హాటకమయో యస్తాటకేయో మారీదస్తస్మిన్నేవ హరిణే మృగే, శార్దూలవిక్రీడితం శార్దూలౌ వ్యాఘ్రః. ని. 'శార్దూల ద్వీపినా వ్యాఘ్ర' ఇత్యమరః. తస్య విక్రీడితవద్విక్రీడితం, కృత్వా, శార్దూల వత్తం నిహత్యేత్కర్ణః. అథానంతరమాగచ్ఛన్, తత్రాగమనసమయే, అనుజేన లక్షణేన, గదితామక్తాం, వార్తాం దీసాక్రందశ్రవణవిషణ్ణసీతానిష్ఠరవచనప్రేరితోఽహమాగతోఽస్మి త్యేవంరూపవృత్తాంతమిశ్యర్థః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాన్త' ఇత్యమరః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, తతస్తవనంతరం, సీతాయాస్సంగమే లాలసోఽత్యస్తా భిలాషీ సకా, విజనే వనే తద్విపత్తేరవశ్యంభావిత్వాదితి భావః. తదుటజం తస్యా స్మీతాయాః ఉటజం పర్ణకాలాం ప్రతి, తదితి వా చ్ఛేదః, ని. 'పర్ణకాలాటజోఽస్మి

స్వీతాసంగమలాలస స్తదుటజం రామః ప్రతస్థే ద్రుతమ్. 28

అయం కథం స్యాదితి బాష్పగర్భ
మూలోక్యమానో వనదేవతాభిః,
విలోకయన్కేవలపర్ణశాలాం

1విసప్తచేతా విలలాప రామః. 29

హా కష్టమత్ర న హి సా కిమిదం ప్రవృత్తే

యా' మిత్యమరః. రామో, ద్రుతం శీఘ్రం, ప్రతస్థే చచాల, అత్ర భిన్నవాక్య స్థత్వా
త్కాకుల్ ఫరామశబ్దయోర్న పానదక్త్యం. యద్వా కాకుల్ స్థః కకుల్ స్థవంశోద్భవ
ఇతి విశేషణ త్వేన వా యోజనా, అత్ర వాక్తాటకేయయోర్వాగురాహరిణరూపణేన
కాకుల్ స్థే మృగయుత్యప్రతీతేః ఏకదేశవర్తిరూపకం. తచ్చ 'కాద్దులవిక్రీడిత'
మిత్యత్ర తత్సదృశం విక్రీడితమితి సాదృశ్యాజ్ఞేపాదసంభవస్వప్రసంబంధరూపనిదర్శ
నయా సాపేక్షితత్వాత్సంకీర్త్యతే 'కాద్దులవిక్రీడిత'మిత్యత్ర అస్యాపి వృత్తస్య కాద్దుల
విక్రీడితత్వాత్ కవేక్వాతుర్యమనుసంధేయం. 'సూర్యాశ్చైర్విర్వసకాస్తతాస్సగురవ
శ్చాద్దులవిక్రీడిత'మితి లక్షణాత్. 28

అయమితి. అయం శ్రీరామః, కథం కథంభూతః, స్యాత్ భవేత్, ప్రియ
తమారహితపర్ణశాలాం దృష్ట్వేతి శేషః. ఇతి మత్సేత్యర్థః. బాష్ప అప్రాణి గర్భే
యస్మిన్ కర్తృణి తద్యథా భవతి తథా, వనదేవతాభిరాలోక్యమానో దృశ్యమాన
స్సత్, తాసామపి శోచనీయ ఇతి భావః. రామః, కేవలం సీతారాహిత్యేన శూన్యాం,
పర్ణశాలాముటజం, విలోకయన్, అత ఏవ విసప్తచేతాః భగవంతాహస్యన్ విలలాప
పరిదేవయామాన. ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. 'మహాత్మగురుదేవానామత్ర
పాతః క్షీతో యది, దేశభ్రంశో మహద్దుఃఖా మరణం చ భవేద్ధృవి' మితి. క్షీతో
దేవతాత్ర పాతనిషేధదర్శనాత్ శ్రీరామస్య క్షీప్ర మేవ మహద్దుఃఖప్రాప్తి సూచనార్థం
బాష్పగర్భమిత్యుక్తమ్. వృత్తముపశాంతిః. 29

అ. విలాపప్రకారమేవానా—చంచభిః. 'హాకష్టమితి. హేతి భేదే, కష్టం
కృచ్ఛం ప్రాప్తమితి శేషః. కుతః? అత్రాస్యాం పర్ణశాలాయాం సా సీతా, న హి
నాస్తి ఖలు, 'అస్తిర్భవంతిహోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తి'తి భావ్యకారవచనాత్.
భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా, ఇదమేతత్సీతాఽభావరూపం కార్యం,

మాలోకయామి చటులామిహ పాదముద్రామ్,
మాం వీక్ష్య నూనమగృహీతమ్మగం ముహూర్త
మంతర్హితా తరుషు రోషవతీవ సీతా.

21

త్వదభిలషిత¹పూర్త్యా పంచితక పంచపట్యా
మచరమచరమోఽహం మోహభాజాం ప్రజానామ్,

కిం ప్రవృత్తం, కేన కారణేన సంజాతమిత్యర్థః. తథా ఇహస్మిన్ ప్రదేశే చటులాం పాదముద్రాం, వికలితా² పాదవిన్యాసానిత్యర్థః. ఆలోకయామి పశ్యామి, కిమేత దిత్యర్థః. ఇత్యేవముక్త్యా న్వయం కథంచిదన్యథోల్లేఖితే. మామితి. అగృహీతమ్మగ మనామృతహిరణ్మయహరిణం, మాం, వీక్ష్య, సీతా, రోషవతీ కుపితేవ, వస్తుత్వస్తు న తథా పరమప్రేమాస్పదే మయి రోహభావాదితి భావః. తరుషు వృక్షేషు, ముహూర్తం క్షణమాత్రం, ఘటికాద్వితయం వా. సి. 'ముహూర్త ములకాలే స్యాద్ధటికాద్విత యేఽపిచేతి విశ్వాః. అంతర్హితా అంతర్ధానం గతా, నూనమిత్యల్లేఖిత, లోకే హి కాంతాః కాంతే స్వాభిమతార్థానంగ్రహీతరి సతి రోషవిదమ్మనయా కృత్రచిన్నిగూఢ తయా కంచితాక్రలం గమయంతి తద్వదిత్యర్థః. వసంతతిలకావృక్షమ్.

22

ఆ. విపం సామాన్యాకారేణ విలప్య సంప్రతి సీతామామంత్ర్య విలపతి. త్వదితి హేసరళిబుద్ధే ఋజుబుద్ధే. సుముఖి సుందరాననే, 'జానకీ'తి సంబోధనద్వయేన నైవం విప్రలంభస్త్యయా కర్తుముచిత ఇతి సూచ్యతే, త్వదభిలషితపూర్త్యా తవ అభిలషితం అరణ్యేఽపి సహసంచారరూపమనోరథః చిత్రమృగానారణరూపమనోరథో వా తస్య పూర్త్యా పూరణేన హేతునా, పంచితక విప్రలంభః ప్రతారితః, వ్యామోహితః విప్రలంభః ప్రతారితః, వ్యామోహిత ఇతి యావత్. అహం, మోహభాజాం, స్త్రీజన్మియాణా మిత్యర్థః. ప్రజానాం జనానాం. సి. 'ప్రజా స్యాత్సంతతా జన' ఇత్యదురః, చర మోఽంతిమో న భవతీత్యచరమః ఆద్యః అగ్రేసరస్యన్నిత్యర్థః. పంచపట్యామచ రం సంచరితవాసస్మి, వితాపత్పర్వంతం త్వత్సహచర్యాత్తస్మాత్కారణాదిహ మహా రణ్యే రోషనైర్విష కాలో న, రోషం కర్తుమయం సమయో న భవతీత్యర్థః. సత్యసి రోషహేతావీధృగ్వనవాససంకటే మనస్సమాధాయానుకూల్యేనైవ వర్తితవ్యత్వా దితి భావః. ఆస్తు వాఽయం రోషకాలః. మమ విరహాసహిష్టుత్వాద్వా త్వయైవం

1 'పూర్త్యా' ఇతి చతుర్థ్యంతపాతే తదర్థం పూరణోద్దేశేనేత్యర్థః.

తదిహ సరళబుద్ధే నైష రోషస్య కాల

స్సుముఖ మమ ముఖం కిం సోఢసీతావియోగమ్.

22

యద్యస్తి కాతుకమపూర్వమృగే మృగాక్షి

చాంద్రం హరామి హరిణం మమ సన్నిధేహి,

యావన్న ముంచసి మయా హృతమేణమేనం

తావద్దధాతు తవ వక్త్రతులాం మృగాంకః.

2౮

కర్తుమయ్యత్తమిత్యాహ—హే సుముఖ మమ ముఖం యత్త్వత్పూవాసేనైవ సోఢాస మితి భావః. సోఢః క్షౌఠః సీతాయాస్తవ వియోగః విరహో యేన తత్తథోక్తం కిం న భవత్యేవేత్సర్థః. అతస్సర్వథా రోషం పరిత్యజ్య సన్నిధేయమితి భావః. ఆత్ర సీతే త్యన్యావదేశగ్రహణమఖండితప్రేమాశ్చదత్వద్యోతనార్థం. మాలినీపృథ్వుః. 22

ఆ. తథావ్యపూర్వమృగాహరణే యది తవాభిలాషస్తదాసేన తుచ్ఛేన మాయా మృగేణ కిం ఇతోఽవ్యత్యంతకృత్సామ్యమానేష్యామిత్యాహ—యదీతి. హే మృగాక్షి కురంగనయనే జానకి, అపూర్వమృగే, అసాధారణమృగే, కాతుకం కుతూహలం, అభిలాష ఇతి యావత్. ని. 'కాతుకం కాతుకం చ కుతూహలం చ కుతూహల' మిత్యమరః. ఆస్తి యది వర్తతే చేత్, తపేతి శేషః, తస్మి చంద్రస్యాయం చాంద్రః చంద్రనిష్ఠ ఇత్యర్థః. 'తస్మేద' మిత్యేవ తం, హరిణం, హరామ్యానయామి, యద్వా హరిష్యామి త్యర్థః. వర్తమానసామిష్యే వర్తమానప్రత్యయః. అతః మమ, సన్నిధేహి సన్నిహితా భవ, మత్సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛేత్యర్థః. అతః మయా, హృతమానీతం, వినం చాంద్రమేణం హరిణం యావత్ యావత్పర్యంతం, న విముంచసి న త్యజసి, కాతుకాదితి భావః. తావత్, మృగః అంకశ్చిహ్నం యస్య మృగాంకశ్చంద్రః, తవ వక్త్రేణ నిష్కలంకేన త్వదీయవదనేన, తులాం సాదృశ్యం, దధాతు ధారయతు, సంభావనాయాం లాటో. తదనంతరమిదానీం వా వక్త్రసాదృశ్యధారణకరైవ నాస్తీత్యర్థః. ఆత్ర 'తులాం దధా'త్వీతి సంభావితా అర్థిక్షపమా తయా చోపమానాదుపమేయస్యాధిక్య ప్రతిపాదనరూపా వ్యతిరేకా వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః. లాటోత్తరలా వజ్రసంపన్నభవన్తుభావలోకనాభావే మమ కథం నిర్వాహ ఇతి ఫలితార్థః. 'వక్త్రతులా' మిత్యత్ర 'తుల్యాఛైరతులా'పమాభ్యాం మిత్యత్ర అసాదృశ్యపర్యాయనైర్వ తులాశబ్దస్య ప్రతిషేధాదత్ర సాదృశ్యవాచిత్యాత్తద్యోగేఽపి తృతీయాసమాసః. వసంతలిలకాపృథ్వుః.

2౮

సప్రాణా చేజ్జనకతనయా కిం న తిష్ఠేత మహ్యం
 హింస్రైస్సత్త్వైర్న ¹ఖలు నిహతా ర క్తసిక్తా న ²పుణ్య,
³గోదావర్యాం పులినవిహృతిం రామశూన్యా న కుర్యా
 ద్యుక్తం న క్తంచరకబళనాత్సర్వథా సంస్థితా సా.

2౯

లోకాంతరప్రణయినం శ్వశురం ప్రణతు
 మాజ్ఞప్తకాలమతిలంఘ్య యది ప్రయాసి,

ఆ. ఇత్యం విలాపేదప్యసన్నిహితాయాస్తస్యా మృగం నిశ్చినోతి—సప్రాణేతి. జనకస్య తనయా జానకీ, విశిష్టపితృజన్మత్వాత్పురమసాధ్వీత్వర్థః. సప్రాణా చేత్ సజీ వితా యది, మహ్యమవ్యంతవిరహానహిష్టవ ఇతి భావః. న తిష్ఠేత కిం ఆత్మానం ప్రకాశయంత్యేవ న వర్తేత కిం, వర్తేతైవేత్యర్థః. అతో న ప్రాణసహితేతి తిష్ఠలేద్దిశి 'ప్రకాశనశ్లేయాఖ్యయోచ్చే' త్యాత్మనేపదం. తర్హి వ్యాసునిభిః భక్షితా కిం, నే త్యాహ. —హింస్రైః సత్త్వైర్వాస్యాహునిభూతుకజంతుభిః, ని, 'శరావర్షాతుహింస్ర' ఇత్యమరః. న నిహతా ఖలు న హింసితా ఖలు, కుతః. పుణ్యీ భూః, రక్తసిక్తా రుధి రక్షిన్నా న భవతీత్యర్థః. తథా చేద్రక్తసిక్తా భవేదేవేతి శేషః. తర్హి గోదావరీతీరే విహర్తుం గతవతి కిం? తథాభూతాపి న భవతీత్యాహ. గోదావర్యాం, లక్షణయా గోదా వరీతీర ఇత్యర్థః. 'గోదావర్యా' ఇతి వ్యవ్యంతుతపాతే తస్యాః, పులినేషు నైకలేషు విహృతిం విహరం, ని. 'తో'యోత్థితం తత్పులినం నైకతం సీకతామయ' మిత్యమరః. రామేణ ప్రియతమేన మయా, కూన్యా విరహితా సతీ, న కుర్యాత్ న విదధ్యాత్, యుక్తం, ప్రియతమవిరహితవిహరస్య పరివ్రతానామధర్మత్వాదితి భావః. కిం తు సా జానకీ సర్వథా సర్వప్రకారేణ, ప్రకారవచనే థాత్, న క్తంచరకబళనాద్రాక్ష సకర్తృకభక్షణార్థేతోః, సంస్థితా నష్టా, యుక్తమేతద్విచారణం సంగతమిత్యర్థః. ని. 'సంస్థా ఫ్థితౌ వ్యవస్థాయాం నాశ' ఇతి విశ్వః. 'వ్యుక్త' మితి పాతే స్ఫుటమిత్యర్థః. అత్రైవం బహుధా సందివ్యా నిశ్చయపర్యవసానకథనాన్ని శ్చయంతస్సందేహాలంకారః. మందాక్రాంతాపృక్షమ్.

2౯

లోకాంతరేతి. హే జానకీ, లోకాంతరప్రణయినం స్వర్గస్థం, శ్వశురం పత్యుః పితరం దశరథం, ప్రణతుం నమస్కర్తుం, 'ఉపసర్గాదసమానేపి జోషదేశశస్యే' తి ఇత్వం, ఆజ్ఞప్త శ్చతుర్దశపత్నరాత్మకతయా నియుక్తః యః కాలస్త మతిలంఘ్యాల్లంఘ్య, తావంతం కాలమయాపయితైవేత్యర్థః; ఇదాసీం సాగ్రైకవత్సరస్యావ

విజ్ఞాప్య మామసి సమాహ్వయ సాధ్వీ తస్మై
సామిత్రి రేవ భరతే నిదధాతు రాజ్యమ్.

౮౦

ఇత్థం విలప్య విసినే దయితాం విచిన్వక్
రామో న తత్ర ధృతిమాన్సహి లక్ష్మణశ్చ,
తాదృగ్విధామసి కథాం కథయక్ స్వవాచా
వల్లీ కజన్దమునిరేవ కఠోరచేతాః.

౮౧

శిష్టత్వాదితి భావః. 'అవిలం' ఘేతి పాతే స్పష్టోఽర్థః, ప్రయాసి యది గచ్ఛసి చేత్, యద్యపి పరమపతి ప్రతాయాస్తవ మాం పతిమత్సృజ్య పురస్తాద్ధమనమనుచితం తథాఽపి శ్వశురప్రణామాత్సుక్యేన గచ్ఛసి చేదిత్కర్థః. తస్మి హే సాధ్వీ పతిప్రతే, అతో మద్విరహం న సహిష్యసే ఇతి భావః. ని. 'సతీ సాధ్వీ పతిప్రతే' త్యుచరః. తస్మై శ్వశురాయ, విజ్ఞాప్య ప్రియవియుక్తాఽహం స్థాతుం న శోషిమీతి నివేద్య, మామసి, సమాహ్వయ ఆకారయ, ప్రవేశయేత్కర్థః. ని. హూతిరాకారణావ్యాసే' యత్యుచరః. తద్విచాకాదాత్మనోఽపి వినాశో నిశ్చిత ఇతి భావః. తస్మి రాజ్యస్య కా గతిరీత్యత్రాహ—సామిత్రిర్లక్షణ ఏవ భరతే రాజ్యం నిదధాతు నిక్షిపతు స్వర్ణోక యాత్రాతత్పరేణ శ్రీరామేణాహం ఇతికర్తవ్యతాయాం నియుక్త ఇతి భరతం మదా జ్ఞాపరిపాలనతత్పరం సామ్రాజ్యే అభిషేక్యతీతి భావః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౮౦

కవేర్వాక్యం ఇత్థమితి. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, విలప్య పరిదేవనం కృత్వా, రామ స్తత్ర తస్మై నివసినే అరణ్యే, దయితాం ప్రేయసీం సీతాం, విచిన్వన్నగయక్, ధృతిమాక్ ధైర్యవాక్, నాభూత్, కిం తు సీతావిరహవేదనయా విషణ్ణహృదయోఽ భూదిత్కర్థః. తథా లక్ష్మణశ్చ, ధృతిమాన్సహి, నాభూదేవేత్కర్థః. తద్దుఃఖనైర్వివ తద్దుఃఖిత్యాదితి భావః. కింతు తాదృశీ విధా ప్రకారో యస్యాస్తాం, ఇత్థమితి వత్తం శ్రోతుం వా అతశ్చామిత్కర్థః. తథాభూతామసి, కథాం శ్రీరామవిలాపప్రకారవాక్య ప్రబంధం, స్వవాచా నిజకంఠోక్త్యా, కథయక్ పునః పునర్వర్ణయక్, కఠోరచేతాః కఠినహృదయః, నిర్దయహృదయ ఇతి యావత్. వల్లీకాజ్ఞన్దయస్య న తథోక్తస్య చాసౌ మునిశ్చ న ఏవ బాల్మీకిరేవ ధృతిమానభూత్. సకలలోకానందకరమస్త సద్గుణాభిరామస్య తత్రభవతః శ్రీరామస్య తాదృగ్విషాదవైక్లబ్యాభివ్యంజకవిలాప కథాకథనానిర్విణ్ణచిత్తతయా న ఏవాతిధైర్యసంపన్నోఽభూదిత్కర్థః. పేలవచిత్రానా మస్తాకం కథం ధృతిమత్తమితి భావః. వృత్తం పూర్వవత్. ౮౧

గ. ¹తతః ప్రారభ్యమాణప్రయాణాన్ ప్రాణానవప్తభ్య జటాయు
²(స్తతః) క్రియమాణసీతాన్వేషణం రామం సలక్షణమాలక్షయ
 న్నవోచత. ౮౨

ఆయుష్షన్తాం ఖడ్గవిక్షతపక్షుతిం క్షీలితలే నిక్షిప్య ³క్షిప్రమప
 జహర జానకీం రావణ ఇతి. ౮౩

ప. స్వయమపి శరభంగస్వీకృతాం భంగహీనాం

తతః ఇతి. తతస్తదనంతరం, ప్రారభ్యమాణముపక్రమ్యమాణం ప్రయాణం పర
 లోకయాత్రా యై స్తామక్రమణీలానిత్యర్థః. ప్రాణాన్, జటాయురవప్తభ్య
 సంప్తభ్య, నిరుధ్యేత్యర్థః. క్రియామాయ వారాకథనార్థమితి భావః. తత ఇతః
 ప్రదేశేష క్రియమాణసీతాన్వేషణం, సీతామన్వేష్యంతమిత్యర్థః. సలక్షణం సామి
 త్రిసహితం, రామమాలక్షయన్ పశ్య న్నేవమవోచత ఉక్తవాన్, 'బ్రాహ్మ
 వచేర్వా లుకి పచ ఉ'మిత్యుమాగమే గుణః. ౮౨

అ. కిమిత్యవోచతేత్యత ఆహ—ఆయుష్షన్నిలి. 'హే ఆయుష్ష్, ప్రశం
 సాయాం మతుష్' సకలలోకహితాచరణతత్పరతయా సఫలజీవనేత్యర్థః. ఖడ్గవిక్ష
 తపక్షుతిం చంద్రహాసవిదళితపక్షుమాలం, ని. 'స్త్రీ పక్షుః పక్షమాల' మిత్యమరః.
 మాం క్షీలితలే నిక్షిప్య పరిశ్రాంతం మాం పక్షుచ్చేదపూర్వకం భూమా పాతయిత్వేత్యర్థః,
 రావణః, క్షిప్రం ద్రుతం, జానకీం మైథిలీ మపజహర రావహృతవా నిత్యవోచతేతి
 పూర్వేణ సంబంధః, తథా చ రామాయణమ్. 'పరిశ్రాంతస్య మే పక్షే చిత్వా ఖడ్గేన
 రావణః, సీతామాదాయ నై దేహీముత్సపాత విహాయన' మితి. ౮౩

ఆ. తతః కిం జాతం తత్రాహ—స్వయమితి. జటాయుః, సవది సద్య ఏవ, క్రిరా
 మస్య సీతాపహరణవారాకథనసమయ ఏవేత్యర్థః. సంహృతాయా స్త్యక్తజీవితస్సన్,
 స్వయమపి శరభంగేన మునినా స్వీకృతాం ప్రాప్తాం, భంగహీనామక్షతాం, కాశ్వలీ
 మిత్యర్థః. గతిం వైకుంఠస్థానమవాప్తు ప్రాప్తస్య, నిజభాగ్యోదయేన పరబ్రహ్మ
 రూపస్య క్రిరామస్య దివ్యమంగళవిగ్రహసాక్షాత్కారాత్ శరభంగవస్తు క్తస్సన్ని
 త్యర్థః. నయనసలిలమిత్రం బాహుసదకమిత్రం, పితృసఖిత్వేన తస్య పితృపదోదనా
 ర్హిత్యాదితి భావః. రామహస్తేన దక్షిణం, దశరథేన దురవాపం దుర్ధిభం, అసాన్ని
 ధ్యాదితి భావః. నై వాపం పితృతర్పణసంబంధి, ని. 'పితృదానం నివాపస్సాన్యది' త్య

1. తతః, 2. పితవాస్త్యిచిత్. 3. క్షిప్రతర.

సపది గతిమవాప్తస్సంహృతాయుర్జటాయుః,

నయనసలిలమిశ్రం రామహస్తేన దత్తం

దశరథదురవాపం ప్రాప నై వాపమంభః.

౮౪

గ. అథ దక్షిణారణ్యానీం ప్రతి ప్రస్థితే కాకుత్స్థే రాక్షసీ కాచి
దయోముఖి నామ సౌమిత్రిమభిభూయ తదీయశస్త్రేణ శూర్పణఖా
సిద్ధిమలభత.

౮౫

మరః. అంభః, ప్రాప్, పితృనిర్విశేషం తస్యార్థ్యజైహికం రామశ్చకారేత్కర్థః. ఉక్తం
చ రామాయణే. 'తతో గోదావరీం గత్వా వదీం సరవరాత్తజ్ఞా, ఉదకం చక్రతు
ప్రస్తై గృధ్రరాజాయ తాపుభా' వితి. నను చిరక్వాం కర్తానధికారాదగ్నిసంస్కారా
సర్వత్వాచ్చ ఉత్తమలోకాభావేన కథమస్య ముక్తియుక్తత్వమితి చే న్న 'మయా త్వం
సమనుజ్ఞాతక్యాత్వతీం ముక్తిమాప్నుహి'తి శ్రీరామాయణోక్తత్వాదస్త్యేవాస్య ముక్తిః.
తదుక్తం నృసింహపురాణే. 'మత్స్మితే మరణం యస్తాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ,
తస్మాన్మమ ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్నుహి'తి. 'సుగ్రీవో హనుమాన్పుత్రో గజో
గృధ్రో వణిక్ష్పభ' ఇతి ముక్తమధ్యపరిగణనాచ్చ జటాయుషో ముక్తిప్రాప్తిసిద్ధిత్వవగ
మ్యుత ఇత్యుపరమ్యతే. మానిసివృత్తమ్.

౮౬

అథేతి. అథ జటాయుముక్త్యనంతరం, కాకుత్స్థే శ్రీరామే, మహదరణ్యమర
ణ్యానీ, 'మహారణ్యమరణ్యానీ'త్యమరః. 'ఇంద్రవరు'ణేత్యాదినా మహత్త్వే జీవ్. అను
గాగమశ్చ దక్షిణా దక్షిణదిగవస్థితా సా చ సా అరణ్యానీ చ తాంప్రతి, ప్రస్థితే చలితే
సతి, జటాయుషా తద్దిగవస్థితేన రావణేన సీతాహరణస్మోక్తత్వాదితి భావః. అయో
ముఖి నామ అయోముఖితి నామ్నా ప్రసిద్ధా, కాచిద్రాక్షసీ, సౌమిత్రిం లక్షణం, అభి
భూయ 'ఏహి రంస్యావహేత్యుక్తా సమాలంబిత లక్షణ'మిత్యాద్యుక్తప్రకారేణాక్షిప్య,
తదీయేన సౌమిత్రిసంబంధినా, శస్త్రేణ భద్రేన, శూర్పణఖాయాః రావణభగిన్యాః
యా సిద్ధిః ముఖభంగరూపనిష్పత్తిః తత్పదృశీం సిద్ధిమితి నిదర్శనా, అలభత ప్రాప్,
శూర్పణఖేన లక్షణభగ్ధనికృత్కర్తృనానికా బభూవేత్కర్థః. ఉపలక్షణమేతత్. నికృత్త
స్తనా చ బభూవ. తథాచోక్తం శ్రీరామాయణే - ఏవముక్తస్తు కపితః భద్రముద్యమ్య
లక్షణః, కర్తృనానే స్తనా తస్యాః విచకర్తారీనూదన' ఇతి.

౮౭

† 'జటాయు'రితి సకారాంతః, ఉకారాంతోఽపి 'జటాయోమావమంస్థాస్త్య' మితి భట్టిప్రయోగాత్.

¹ తతః కౌంచారణ్యసరణ్యా ప్రయాతావేతా మహర్షేః స్థూల శిరసశ్శాపాతోగ్గణపతాం ప్రపన్నః పన్నగవతిభోగభీషణాభ్యాం భుజాభ్యాం బబంధ యథార్థనామా కబంధః. ౮౬

తదనంతరమనశ్రుపాలేషు రాక్షసీనేలేషు స దోత్పాదితతర

తత ఇతి. తతః అయోముఖి కర్ణనాసికాస్తనచ్ఛేదనానంతరం, కౌంచారణ్యస్య సరణ్యా మార్గేణ, ని. 'ఆయనం వర్జ్య మార్గాధ్వపంథానః పదవీ సృతిః, సరణి' రిత్వ మరః. అత్ర తృతీయావపత్తిరన్యఖ్యాతా. ప్రయాతా ప్రస్థితా, నితా రామలక్ష్మణా, కర్ష, స్థూలశిరసస్తన్నామ్నో, మహర్షేః ఋషిశ్రేష్ఠస్య, శాపాతోగ్గణపతాం రాక్షస త్వం, ప్రపన్నః ప్రాప్తః, యథార్థనామా అన్వర్థాభిధానః, కబంధః రాక్షసః, పన్నగ వతేః కుండలీశ్వరస్య భోగః కాయస్తద్వద్భీషణాభ్యాం, భయంకరాభ్యాం భుజాభ్యాం బబంధ రురోధేత్యర్థః. వస్తుతస్తు శ్రీరామస్య సాక్షాద్విష్టాః శేషాంకశాయిత్యా ల్లక్ష్మణస్య శేషావతారత్వాచ్చ తయోర్నాయం బంధో నైదుఃఖహేతుశ్చేతి జ్ఞాన యితం పన్నగవతిభోగభీషణాభ్యామితి భుజవిశేషణముక్తమిత్యనుసంధేయం, 'కబంధ' ఇత్యత్ర విరుద్ధలక్షణయా కస్య శిరసో బంధోఽస్యాస్తీతి కబంధ ఇతి విగ్రహః. అపమూర్ధక శేబరమిత్యర్థః. ని. 'కబంధం సలిలే ప్రాక్తమపమూర్ధక శేబరం, కబం ధోఽస్తీ శ్రీయాయుక్తమపమూర్ధక శేబర' మితి విశ్వామరా. ప్రకృతీసీంద్రవక్త్రాభి ఘాతాద్వత్ విభుగ్గుశిరస్సత్రయా కబన్ధత్వాద్యథార్థనామత్వమస్మేతి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణే లక్ష్మణం ప్రతి కబంధవాక్యమ్ 'పురా రామ మహాబావో మహాబలవరా క్రమ, రూపమాసీన్త మాచింక్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతమ్, తతస్థూలశిరా నామ మహర్షిః కుషితో మయా, విచిన్వక్ వివిధం వన్యం రూపేణానేన ధర్మితః. తేనాహ ముక్తః ప్రేక్ష్యేవం ఘోరశాపాభిధాయినా, నితదేవ నృశంసం తే రూపమస్త్వీతి గర్హితమ్. ఇంద్రకోపా దిదం రూపం ప్రాప్తమేవ రణాజిర' ఇతి. ౮౬

తదనంతరమితి. తదనంతరం నిరోధానంతరం, అనశ్రుపాలేష్వబాష్పయో గ్యేషు. నిజభర్తృమహిమ్నా కదాఽసి శోకాద్యుపపాత్యభావాదనామృతాశ్రుగంధే వ్యీక్యర్థః. ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః. రాక్షసీనేలేషు రాక్షసాంగ నానయనేషు. సదా సర్వదా, ఉత్పాదితతరాణ్యతికయేనోత్పాదితాని. 'ద్వివచనవిభజ్యే' త్యాదిना, తరప్రత్యయః. తాని వారీణి బాహ్వదశాని యాభ్యాం తౌ తాభ్యాం,

హరిభ్యాం రామలక్ష్మణయోస్తరవారిభ్యాం కబంధబాహుయుగళం
కదళీలావమలూయత. ౮౭

ప. తదను దనుకబంధేనాదరాదర్శితౌ తౌ

గిరితటభువి దేహం దేహతుస్తస్య భీమమ్,

రాక్షసఖండనేన శోశోత్వాదకత్వాన్నిరంతరరాక్షసీనేత్రజలూత్పాదకాభ్యామిత్యర్థః. రామలక్ష్మణయోస్తరవారిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం, ని. 'తరవారిర్తుండలాగ్రః ఖడ్గకౌక్షేయకా సమా' ఇత్యమరశేషః. కబంధబాహుయుగళం, కదళీమివ లూత్వా కదళీలావమలూయత అచ్ఛిద్యత, కదళీఖండమివానాయాసేనాఖండలేత్యర్థః. కదళీలావపదిత్యపపాతః. 'ఉపమానే కర్తృణి చేతి ఇముల్ ప్రత్యయః. 'కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగ' ఇతి బూఢోఽనుప్రయోగః, నిర్బంధవసితౌ శ్రీరామలక్ష్మణౌ నిజాసిభ్యాం కబంధస్యదక్షిణ సవ్యబాహూ చిచ్ఛిదతురిత్యర్థః. అత్ర కరణయోరసి తరవార్యోః కర్తృత్వవ్యవదేశస్తయోరఖండితతీక్ష్ణత్వద్యోతనార్థం. తథా రామాయణమ్ 'దక్షిణో దక్షిణం బాహుమనక్రమసినా తతః, చిచ్ఛేద రామో వేగేన సవ్యం వీరస్తు లక్ష్మణ' ఇతి. ౮౭

తదన్వయి. తదను బాహుచ్ఛేదానంతరం, దనువంశోద్భవత్వాద్దనుః స చాసౌ కబంధశ్చేతి నిశేషణసమాసః. యద్వా దనురిత్యస్య పూర్వనామ, తథా శ్రీరామాయణే అరణ్యకాండే 'వివముక్తస్తు రామేణ వాక్యం దనురనుక్రమ'మితి, 'దనోస్సకాకాత్ర త్రేవీన ప్రభావం లే మహత్తన'ఇతి. శబరీం ప్రతి శ్రీరామవాక్యం చ తథా 'దయర్నా మస్త్రీయః పుత్రశ్చాపాద్రాక్షసతాం గత' ఇతి కిష్కింధాకాండే చోక్తమ్. తథా చ, దనునామా చాసౌ కబంధశ్చ దనుకబంధ ఇతి కాకపార్థివాదిత్వాన్తధ్యమపదలూపీ సమాసః. కాకపార్థివాదికృతిగణః. తేన దనుకబంధేనాదరాద్గౌరవాత్ ఆర్థితౌ 'మిత్రం చైవోపదేక్ష్యమి యువాభ్యాం సంస్కృతోఽన్ని సే'తి యాచితౌ, తౌ రామ లక్ష్మణౌ, గిరితటభువి గిరిప్రదరసీమ్ని, 'గిరిప్రదరమాసాద్య పావకం వినసర్జతు'రితి శ్రీరామాయణాత్. భీమం భయంకరం, తస్య కబంధస్య, దేహం కలేబరం, దేహ తుర్భస్తిచక్రతుః 'దహ భస్తికరణ' ఇతి ధాతోర్ద్విత్. 'అతవికహల్పధ్యేనా దేశాదేర్ద్విటి'ఇత్యేత్వాభ్యాసలూపా, అథ దహనానంతరం, కాపాపాయేన ముని ప్రయుక్తకాపాంతేన, తుప్తస్తోమం గతస్సౌ, కబంధః, రామం ప్రత్యకథయత్ అవోచత్. కిమితి. తపనతనయమైత్ర్యా నుగ్రహస్నేహేన మైథిలీం సీతాం, ప్రాప్నుహి లభ

అకథయదథ శాపాపాయతుష్టస్స రామం

తపసతనయమైత్ర్యా మైథిలీం ప్రాప్నుహీతి.

౮౮

గ. తస్మిన్పుత్రశ్యామూకమార్గముపదిశ్య స్వర్గం గతే మతంగాశ్రమ
వాసిన్యా (తపస్విన్యా) శబర్యా కృతాం సపర్యాం ప్రతిగృహ్య రామ
స్తదనుజ్ఞయా¹ మనోజ్ఞవివిధవిహగకూజితం మృగగణో² విహరణమనోహ
రంగహనపదమనగాహ్య³ వ్యాకోచకుశేశయపరిచయకషాయైర్వనదేవతా

స్వేతి ఉత్తం చ శ్రీరామాయణే. 'హ్రూయతాం రామవత్సామి సుగ్రీవో నామ వానర'
ఇత్యారభ్య 'సతే సహాయా మిత్రం చ సీతాయాః పరిమార్గణ' ఇత్యంతేన. మైత్ర్యే
త్యత్ర బ్రాహ్మణాదిత్వా⁴ ద్దణపవనే⁵ త్యాదినా వ్యఖ్యాత్యయః. 'షిద్ధారాదిభ్యశ్చే'తి
జీవే స చ 'మాతరి షి చే'తి షిత్వాదేవ సిద్ధే మాతామహశబ్దస్య గౌరాదిషు పాలేనాని
త్యక్తవజ్జాపనాదైవకల్పికః ఆతపివాహ వామనః వ్యభిషిత్కరణా దీరాణో బహులమి
తి. ని. 'స్త్రీనపుంసకయోర్భావక్రియాః వ్యజ్ క్వచిచ్చ పుజ్, ఔచిత్యమాచీతి
మైత్ర్యం మైత్రీ పుజ్ఞాగుదాహృత' ఇత్యుచరి. మాలిసీవృత్తమ్.

౮౯

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ కలంధే, ఋశ్యమూకమార్గం సుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్య
మూకాఖ్యపర్వతవర్ష, ఉపదిశ్య నివేద్య. స్వర్గం గతే సతి, మతంగస్య మహాదే
రాశ్రమే వసతి తాచ్ఛీర్ణేనేతి మతంగాశ్రమవాసిన్యా తాచ్ఛీర్ణేణిని. తపస్విన్యా
వ్రతోపవాసాదితపానివృత్తయా 'అస్తాయా మేధాన్రజో విని' రితి వినివ్రత్యయః.
శబర్యా శబరస్త్రియా, మతంగశిష్యయా కయాచిద్విరక్తరమణ్యా. కృతాం విహి
తాం, సపర్యామర్ష్యపాద్యాదిరూపపూజాం, ని. 'పూజా సమస్యావచితిస్సపర్యా
ర్పార్హణా సమా' ఇత్యుచరి. రామః, ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య నిరంతరభక్షిపర
తంత్రత్వాచ్ఛబర్యావైద్విరచితాయా ఆపి పూజాయా మహాత్తనా భక్తవత్సలేన
శ్రీరామేణ గ్రాహ్యత్వాదితి భావః. తతః. తదనుజ్ఞయా, తస్యాశ్యబర్యాః అనుజ్ఞయా
నియోగేన, మనోజ్ఞాని మనోహరాణి వివిధాని అనేకప్రకారాణి విహగకూజితాని
శుకకారికాదిపక్షీరుతాని యస్మిన్ తత్తథోక్తం, మృగగణానాం హరిణచమరదుర్వార
మృగయాథానాం విహరణేన నైర్విరసంచారేణ. మనోహరం హృదయానందకరం,
గహనపదమరణ్యస్థానమనగాహ్య ప్రవిశ్య, అథ వ్యాకోచకుశేశయపరిచయేన సంపుల్ల
కమలపరికిలనేన కషాయైస్సారభ్యసంపన్నైః, ని. 'ప్రపుష్టోత్పుల్లసంపుల్లవ్యాకోచవికచ
స్ఫుటాః' 'సహస్రపత్రం కమలం శతపత్రం కుశేశయ' మితి చామరః. రాగద్రక్ష్య

1 వితన్నాస్తిక్వచిత్. 2 మనోజ్ఞానాజితవిహంగమృగ. 3 విహర. 4 వ్యాకోశ.

లతాదోలానుకూలైః కూలాయతలీలావరవశవశావల్లభమదాంబుచుం
బిభిః శంబరారాతిశరధినదృశ¹తటరుహసహకారశిఖరవిసరదాసవాసార
శీకరశేఖరైర్వినిధలతాలాసికాలాస్యోపదేశదేశికాయామానైః కాయ
మాసనమానాభోగలతాగృహకేళీలుబ్ధలుబ్ధకపురంక్రీడిభిలభమిల్లమల్లికా
కషాయోఽస్త్రీ నిర్మానే సౌభగ్యే రస²ఇతి యావదసః. వనదేవతానాం యా లతా
దోలాః లతారూపప్రిభోళికాః తాసామనుకూలైరనుగుణైస్సప్రయత్నం వినైవ
తతస్తతశ్చాలనహేతుత్వాదితి భావః. కూలే పంపారోధసి, ఆయతలీలావరవశాః
అవిచ్ఛిన్నక్రీడాపరతంత్రాః, తిర్వ్యంతప్రహరయాపవ్యాపారతత్పరాః ఇత్యర్థః. యే
వశానాం కరిణీనాం వల్లభా మత్తమకంజాస్తేషాం మదాంబు దానోదకం చుంబ
స్త్యవబద్ధుంతీతి తథోక్తైః, మదగంధసంబంధబంధురైరిత్యర్థః. ని. 'వశా స్త్రీ కరిణీ
పంథ్యే' త్యమరః. శంబరారాతిశరధినదృశాని పంచదాణతూజీరసరూపాణీత్యుపమా.
యాని తటరుహసహకారశిఖరాణి తీరరుహాతిసారభరసాలాగ్రమంజర్యః ఆత్ర శిఖరశబ్దేన
తద్గతమంజర్యో లక్ష్యంలే. ని. 'శిఖరం శైలవృక్షాగ్రశిఖాపులకా³టిష్ఠి'తి విశ్వః.
తేభ్యో విసరక⁴ స్తంసమానో య ఆసవాసారో మకరందధారాసంపాతః తస్య శీకరాః
కణా నివ శేఖరా అవతంసాః యేషాం తైస్తథోక్తైః, మాకందమకరందబిందుసందోహ
సుందరైరిత్యర్థః. ని. 'అమ్రసూతోరసాలా⁵స్తా సహకారో⁶తిసారభః' 'శీక
రో⁷ంబుకణః స్పృత⁸ఇతి చామరః. వివిధానానాప్రకారాః లతాః మల్లికామాలత్వాది
వల్లర్య స్తా నివ లసికాః సర్తక్య ఇతి రూపకం. తానాం లాస్యోపదేశే నాట్యక్రియా
సంశిక్షణే దేశికాః గురవ ఇవాచరంతో దేశికాయమానానైః నాట్యవిద్యాచారైర్వి
రివ, తానాం సర్తనప్రవర్తకైరిత్యర్థః. ఆచారకృషుంతాల్లటశ్శాసనాదేశః, ఆత్ర
విచిత్రలతాచలనేన మారుతానాం దేశికాయమానతో⁹ప్రేక్షణాత్ప్రియానిమిత్తా
శాతిస్సూరూపో¹⁰ప్రేక్షా. ని. 'సర్తకీలాసికే సమే, తాండవం నటనం నాట్యం లాస్యం
సృతం చ సర్తన' మితి చామరః. కాయమితం మాసం ప్రమాణం యస్య కాయమానః
అంగణాదా¹¹ స్తంభాదినీర్చితపురుషప్రమాణోన్నతో మండపవిశేషః తత్సమానస్తత్సవ్యకః
అథో¹²గో విస్తారో యేషాం తేషు లతాగృహేషు లతావితానమయనికేతనేషు కేళీ
లుబ్ధానాం క్రీడాగృహ్నానాం లుబ్ధకపురంక్రీడాం పులిండుసందరిణాం యే శిభిలభమిల్లః
విశ్లేషకచభరాః తేషు యా¹³ మల్లికాః తృణశూల్యకుసుమాని తానాం గంధేన సార

1 తటరుహకార.

† మల్లికాయాః కుసుమాని మల్లికాః 'పుష్పమూలేషు బహుల'మితి లుపి 'లుపి

గన్ధమాంసలైర్నల్లికాక్షపక్షవిక్షోభక్షోదీభూతపాథఃపాథేయైస్తటవనపవ
నైరనుకంప్యమానః పంపామభజతః.

౮౯

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చంపూరామాయణే,
ఆరణ్యకాండః.

భ్యేణ మాంసలైః పరిపూర్ణైః, ని. 'కబరీ కేశవేశోఽభ ధమ్మిల్లస్సంయతాః కచా' ఇత్య
మరః. 'మల్లీ తు మృతాపత్రశృణశూల్యయో'దితి రత్నమాలామాం, మల్లికాక్షా మలిన
చంచుచరణా హంసవిశేషాః. ని. 'రాజహంసాస్తు తే చంచుచరణైర్హోహితైస్సితాః,
మలినైర్నల్లికాక్షాస్తే' ఇత్యమరః. తేహం పక్షవిక్షోభేన గరుడభిఃసూతేన క్షోదీభూతం
చూర్ణిభూతం సీహరాకారేణ శకలీకృతమిత్యర్థః. తాదృశం యత్పాశ ఉడకం తదేవ
పాథేయం సంబళం యేహం తైస్తత్సహకృతైర్నల్లికాక్షైః. ని. 'కలంధముడకం పాథ' ఇత్య
మరః. 'క్షోదీభూత' మిత్యత్ర అక్షోదః క్షోదః సంపద్యమానం క్షోదీభూత మితి
విగ్రహః. ఆభూతతద్భావే చిన్మి. 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః. పాథేయ మిత్యత్ర
పథి సాధు పాథేయం 'పథ్యతిథి వసతిస్వపతేర్ధ' జితి ధక్తో ప్రత్యయః. ఏవం తైత్వ
మాంద్యసౌరభ్యసంపన్నైస్తటవనపవనైస్తీరకాంతారమారుతైః, అనుకంప్యమానో దోధూ
యమాన స్సృక్, విరహిణాం వేదనోద్దిపకత్వాదితి భావః. పంపాం నామ పుష్కరిణీం
ఆభజతః. తత్తీరం ప్రాప్తేత్సర్థః.

౯౦

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందీవరసందోహామందానన్దలభాభినం
దిత రఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకన్దళితసారస్వతేనాఖండతపఃప్రచండముని
ప్రకాండమండలేశ్వరకాండీల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య పంచనాన్వయసుధాపారా
వారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్వాయురేంద్రప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞ
సార్వభౌమస్య కోండపండితపర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ
రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యానాయాం సాహిత్య
మంజూషికాఖ్యానాయాం ఆరణ్యకాండస్సమాప్తః.

రామచంద్రార్చరచితా రామచంద్రపదార్పితా,

ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానో పూర్ణ మంజూషికాభిధా.

యుక్తవద్వ్యక్తినచనే' ఇతి స్త్రీత్వం, ని. 'పుష్పే జాతిప్రభృతయ స్వలింగా' ఇ త్యను
రశ్చ 'గంధా స్సురభయో వాతాస్తరవః కుసుమాంచితాః, శ్రుమరాః కోకిలా మర్శ్యా
మృద్వి శయ్యా సురాసవః, ఇత్యాదయో విభావా స్సృగ్ధ్వంసం తే రాగదీపనాః' ఇతి
తేహం విరహవేదనోద్దిపక తేనాభియుక్తోక్తేః.

కే ప్పి ణ్ణా కా ణ్డః.

ప. స తాం సతాం బుద్ధిమివ ప్రసన్నాం
 పంపాం వియోగజ్వరజాతకంపః,
 విలోకయన్ లోకనివిప్లకీర్తి
 రార్తిం రఘూణాం ప్రవరః ప్రపేదే.

౧

గ. తతస్తస్మాస్తటవనే నానానోకహ నివహపరిష్కృతే నిభృతేతర

అథ క్షిప్రీంధాకాండో వ్యాఖ్యాయతే—సతామితి. స విరాధత్రిశిరోదూషణ
 భరకబంధాదీనామయత్నసంహరణేన ప్రసిద్ధపరాక్రమయుక్తః, అత ఏవ లోకనివిప్లకీర్తి
 ర్జగద్విఖ్యాతయశస్సంపన్నః, రఘూణాం ప్రవరో రఘునాయకః, సతాం సాధూనాం,
 బుద్ధిం చిత్రవృత్తిమివ, ప్రసన్నాం నిర్మలాం, ఏకత్ర స్వాభావాద్విదన్యత్ర రాగాద్యుప
 హతత్వాచ్చేతి భావః. తాం చిక్కిరితరావణవధోపయోగినుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్యమూకసమీప
 వర్తిసిం, పంపాం, విలోకయన్ పశ్యన్, అతఏవ వియోగేన సీతావిరహశోకాతిశయేన,
 యో జ్వరః సంతాపః ఇంద్రియక్షోభ ఇతి యావత్. తేన జాతః ఉత్పన్నః కంపా
 గాత్రవేపథుర్యస్య స తథోక్తస్యన్, ఆర్తిం మదనపీడాం, ప్రపేదే ప్రాప, తస్యాః
 ప్రసన్నత్వేఽపి విరహీణాముద్దీపకత్వాత్పరమయం వ్యథామసుబభూవేత్సర్థః. ని. 'ఆర్తిః
 పీడాధనుష్కుట్యో' రిత్యమరః. అత్ర 'బుద్ధిమివ'త్వేకం పదం 'ఇవేన సహ నిత్యసమాసో
 విభక్త్యుల్లాసః పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్నంచేతి వక్తవ్యాత్, అత ఏవ సమాసగా
 త్రాతీ పూర్ణోపమా. వృత్తముపజాతిః. అత్రాదౌ 'స తాం పుష్కరిణీం గత్వా పక్షో
 త్పలరుషాకులామ్, రామస్సామితి సహితో విలలాపాకులేంద్రియ' ఇతి. క్రిరామా
 యణఃక్షిప్రీంధాకాండాద్యపద్యాదిమపదప్రయోగేణ చాతుర్యం దర్శితం కవిశేత్యను
 సంభేయమ్.

౧

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం నానావిధానామనోకహానాం చూతచాంపేయాది
 తరువిశేషాణాం నివహేన నికురుంబేణ, పరిష్కృతే భూషితే 'సంపర్యుపేభ్యః కరోతా
 భూషణ'ఇతి సుడాగమః. తస్యాః పంపాయాస్తటవనే పరిసరపర్తికాననే, నిభృతే
 తరమనిభృతమతివపలం భ్రమణమాత్మకృప్రయుక్తసంభ్రమో యస్య తథోక్తః

¹ భ్రమణపరభృతవ్రాతచంచూమయ విపంచీసముదంచిత పంచమాంచితా. సప్తతాకుంచితపంచశరశ రాసనశ రాసారపంచితపథికజనసంచార ప్రపంచా ప్రమద²భరభరిత చంచరీకకులకంచుకితమాధవీ మాధవీవిభూతిరుద జృమ్భిత. ౨

ప. యత్ర కాంతైర్వియుక్తానాం యుక్తానామపి సుభ్రువామ్,

యః పరభృతవ్రాతః పికనికరః. ని. 'వనస్త్రియః పరభృతః కోటిలః పికఇత్యసీ'త్యమరః. తస్య చంచూమయా త్రోటిరూపా, అత్ర చంచూశబ్దేన కంతో వివక్ష్యతే, తత్రైవ స్వరావిర్భావాత్. ని. 'చంచుస్త్రోటిరథే స్త్రీయా' మిత్యమరః. తాద్రూప్యే మయత్ 'స్త్రీయాః పుంపదీత్యాదినా పుంపద్యావః, తాదృశీ యా విపంచీ వీణా. ని. 'విపంచీ వల్లకీ వీణే' తి వైజయంతీ 'వీణా తు వల్లకీ, విపంచీ'త్యమరశ్చ. తస్మాన్సకాకాత్ప్రముదంచితాస్సముత్పన్నాః యే పంచమాః పంచమాఖ్యాః స్వరవిశేషాః ని. 'పికః కూజలి పంచమ' మిత్యభిధానాత్. తైరంచితా మనోజ్ఞా, అంచే పూజాయామితీదాగమః. తథా సంతతం ఆకుంచితం కరసంధానార్థమవసమితం పంచశరశరాసనం మన్వధకార్తుకం తస్మాన్నిర్గతో యశ్వరాసారః అవిచ్ఛిన్నబాణవృష్టిః, తేన పంచితో నివారితః పథికజనానాం విరహీణాం సంచారప్రపంచః యాతాయాతప్రచారో యస్యాం సా, తథా ప్రమదభరేణ మకరందలాభజనితసంతోషాతిశయేన, భరితం పూర్ణం యచ్చంచరీకకులం రోలంబనికురుంబం తేన కంచుకితాః కంచుకవత్సః కృతాః ఆవేష్టితా ఇత్యర్థః. కంచువచ్చత్తాత్రత్కరోటితి ణ్యంతాత్కర్తృణి క్తః. తా మాధవ్యోఽతిముక్తలతాః యస్యాం సా, ని. 'ఇందిదిరశ్చంచరీకో రోలంబో బంభరశ్చ సః, అతిముక్తః పుండ్రకస్నాన్యద్వాసంతీ మాధవీ లతే'తి చామరః. మధోర్వసంతస్య ఇయం మాధవీ, ని. 'మధుర్వసంతే చైత్రే'చే'తి విశ్వః 'తస్మైద' మిత్యన్ 'టిడ్డాణ' ఇతిత్యాదినా జీవ్. విభూతిస్సంపత్, ఉదజృంభిత ఉజ్జృంభితవతీ. ని. 'భూతిర్భస్మని సంపదీ'త్యమరః. ౨

యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ వసంతసమయే, కాంతైః ప్రియతమైర్వియుక్తానాం, కాంతైర్భ్యుక్తానామపి, సుభ్రువాం సుందరీణాం, మనాంసి హృదయాని చ, పహంషి శరీరాణి చ, దోలాకర్తృదోలాలీలాం, వితన్వంతి కుర్వంతి, విరహీణాం మనాంసి ప్రియవియోగవేదనయా దోలాయమానాని భవంతి ప్రియసంగతానాం పహంషి తు వసంతోత్పన్నే వీయైస్సాకం దోలాఖేలనలాభాత్తాదృశఖేలనజనితసుఖమను

దోలాకర్త వితన్వంతి మనాంసి చ వహూంషి చ. 3

కరతలై ¹రవచాయమథేక్షణై రవచయం చ వనేషు జనేషు చ,
సుమనసాం మనసామపి యద్దినే విరచయంతి విలోలవిలోచనాః.

గ. తస్మిన్నసమశరసమరసమయే పంపాంసమయా పర్యటన్ పర్యా
కులహృదయో హృదయదయితాం హృది లక్షయన్ లక్షణమిత్య
మభాషత. ౫

భవంతీత్యర్థః. అతవివ యథాక్రమమన్వయాత్క్రమాపరనామా యథాసంఖ్యా లంకారః.
తథా మనసాం వపుషాం వర్ణ్యతయా ప్రకృతానామేవ దోలాకర్తవితన్వ సక్రియా
రూపభర్తసంబంధేనావమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్క్రేవల ప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా
ఇయం చోక్తాలంకారేణాంగేన సజ్జీర్యతే. 3

కరతలైరితి. యద్దినే, యస్య వసంతస్య దినేష్విత్యర్థః. విలోలవిలోచనా
శృంఛలాత్వః, కరతలైర్నిజహస్తప్రదేతైర్వనేషాద్యానవనేషు, సుమనసాం పుష్పా
ణాం, సి. 'స్త్రీయస్సుమనసః పుష్ప' మిత్యమరః. అవచీయత + ఇత్యవచాయః, అవసం,
'ఉవపుష్పా ద్ధజ్' అథేతి వాక్యారంభే, ఈక్షణైర్దృష్టిభిః, జనేషు, మనసాం, అవ
చీయత ఇత్యవచయః అవహారః ఆకర్షణమితి యావత్. సి. 'అవహారస్త్యవచయ' ఇత్యమరః. తం, విరచయంతి, వితన్వంతి, ఆలంకారా పూర్వవ దున్నేయా. ద్రుతవిలం
బితవృత్తమ్. 'ద్రుతవిలంబితమాహ నభాభరా' వితి లక్షణాత్. ౪

తస్మిన్నితి. తస్మిన్నసమశరసమరసమయే. పంచబాణరణకాలే, వసంతసమయ
ఇత్యర్థః. పంపాం సమయా పంపాయాస్సమీపే, సి. 'సమయానికమోక్షబ్దో సామీ
ప్యైఃపృథ్వయే మతా' వితి హలాయుధః, 'అభితః' పరితస్సమయానికమోహప్రతియో
గేఽపీతి ద్వితీయా. పర్యటన్ సంఛరన్, పర్యాకులహృదయః వ్యాకులాంతఃకరణః,
క్రిరామః, హృదయదయితాం సీతాం, హృది, లక్షయన్ నిరంతరభావనయా హృదయే
విలోకయన్, లక్ష్యణం ప్రతి, ఇత్యమనేన ప్రకారేనాభాషతావోచత. ౫

+ అవచాయఇత్యత్ర 'హస్తావానేచేర స్తేయే' ఇతి ఘోషో, 'అవచయ' ఇత్యత్ర
'విర' జిత్యచ్, 'ఈక్షణైరుపచయ' మితి పాలే జనేషు మనసాం ఉపచయః పృథ్విః
ఉత్థాన ఇతి యావత్ తం విరచయంతీత్యర్థో బోధ్యః.

1 ఉపచారమ్. 2 సమస్తాత్.

ప. ఆధా సిద్ధాపధిరివ హితా కేలికాలే వయస్యా
 పత్నీ ప్రేతా యజనసమయే త్రియ్యాయోజ్యేవ యుజ్ఞే,
 శిష్యా దేవద్విజపితృసమారాధనే బంధురార్తే

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—ఆధా విలి. ఆత్ర యత్తదోన్నిత్యసంబంధాదుత్తర
 వాక్యే తచ్ఛబ్దస్య విషయమానత్వాద్వచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్యః. యా సీతా, మే మమ,
 ఆధా మానసవ్యథాయాం సత్యాం, ని. 'పుం స్వాధిర్వాససీ వ్యథ' త్యమరః. ఆధిగ్రహ
 ణేన తజ్జన్యకారీరామయో లక్ష్మణే. సిద్ధాపధిరివ సంబంధాద్వ్యాపధివిశేష ఇవ
 హితా పథ్యా, ఆరోగ్యకరీత్యర్థః. తాదాత్మ్యోపచారాచరణహితోపదేశాదినా అధిం
 నిరన్య తజ్జనితవ్యాధేరసి నివర్తకత్వాదితి భావః. తదుత్తం జ్ఞానవనిష్ఠే 'అధిజా వ్యాధ
 యస్తత్ర ద్రవ్యమంత్రశుభ, క్రమైః, చిత్రనాదికాస్త్రోక్తైర్నత్యంతి త్వం చ పత్నీ త'
 దిలి. కేలికాలే క్రిదాసమయే, వయస్యా సఖి, ఆనపాయినీత్యర్థః. ని. 'ఆనిస్సఖి
 వయస్యా చే' త్యమరః. తథా ప్రేతాయజనసమయే ప్రేతాయాః ఆహవనీయాద్యన్ని
 త్రయస్య, యజనసమయే హవిరాదిద్రవ్యదాన పూజాకాలే, ని. 'ప్రేతా త్వన్నిత్రయే
 యుగ' ఇ త్యమరః. ప్రేతాశబ్దో వ్యాఖ్యాతో బాలకాండే 'త్రయస్త్రేతాన్నితే
 జన' ఇత్యత్ర. పత్నీ సహ ధర్మిణీ, † పత్న్యరసయా యజ్ఞసంపద్యత ఇతి పత్నీతి
 నిగ్రహః, ని. 'పత్నీ పాణిగృహీతీ చ ద్వితీయా సహధర్మిణీ' త్యమరః. యుజ్ఞే త్రి
 యాజ్యేవ త్రియమలాద్యవైవ, తాత్రయంత్రధర్మోపదేశతత్పరైపేత్యర్థః. పూయ
 నాద్యుపదేశవ్యవచ్ఛేదకోఽయమేవకారః, 'అర్చిత్రయభ్యాం చే' తి స్వాధే జీవ.
 ఆనుగాగమశ్చ, తథా దేవానామిష్టదేవానాం ద్విజానాం వసిష్ఠానిబ్రాహ్మణానాం విత్తా
 నాం దశరథకౌసల్యాదీనాం చ సమారాధనే పూజాయాం విషయే, శిష్యాః అంటేవాసినీ
 భయభక్తిశ్రద్ధాపూర్వక ముచితోపచారకరణతత్పరేత్యర్థః. ని. 'భాత్రాప్రేవాసినా శిష్య'
 ఇత్యమరః. తథా ఆర్తా అగంతుకపీడాయాం సత్యాం, బంధుః ప్రియసుహృత్, హితో
 పాయోపదేశాదినా తస్మిన్సననిపుజేత్యర్థః, జాతేతి సర్వత్రానుదజ్ఞతే. సాసీతా, మే మమ
 శిశిరితం స్వసాహచర్యేణ పూర్వం శిశిరీకృతం, య స్తహాకాననం మహారణ్యం తస్మిన్
 కా న జాతా కాసి నాభూత్. ఆధ్యాదిషు పూర్వం తత్తదానుగుణ్యేన తథా తథా
 జాతా ఇదానీం తస్మి స్తహారణ్యే న కాఽసి జాతేతి మహత్కష్టమాపన్నమిత్యర్థః.

† 'పత్న్యరోన్య యజ్ఞసంయోగ' ఇతి జీవినకారాదేశే చ పత్నీతి రూపమ్.

సీతా సా మే శిశిరతమహాకాననే కా న జాతా.

౬

మలయగిరిచరోఽయం మన్మథాధోరణాజ్ఞా

మధితపథికవర్గో మారుత¹వ్యాళహస్తీ,

విరచయతి మదీయే శైత్యసౌరభ్యనూంద్యైః

త్రివిధమదసమృద్ధో మానసే వప్రలీలామ్.

౭

గ. ²వనం దుస్సహవిరహకృశాను³భావకృశానుభావం భావసంధు

ఈదృగ్గుణగణకాలిన్యాస్సీతాయాః విరహే కథం మమ నిర్వాహ ఇతి భావః. సిద్ధా
పథిరేత్యుపమా సుప్తా, అన్యత్ర హాపకమిత్యనయోస్సంస్పృహః మందాక్రాంతా
వృత్తమ్.

౮

మలయేతి. మలయగిరిచరో మలయాచలవర్తీ, వికత్ర దాక్షిణాత్యత్వాదన్యత్ర
తదృపత్వాచ్చేతి భావః. తదుక్తమ్ 'హిమవద్వింధ్యమలయా గజానాం' ప్రభవా
నగా' ఇతి. తథా మన్మథ ఏవాధోరణో హస్తీపకః తస్మాజ్ఞాయా నియోగేన, మధితో
వ్యాకులితో మద్దితశ్చ పథికవర్గః పాంథనివహో యేన తథోక్తః. వికత్రోద్దీపకత్వా
దన్యత్ర నిరంకుశత్వాచ్చేతి భావః. ని. 'ఆధోరణా హస్తీపకా హస్త్యారోహః నిహిన్' ఇత్య
మరః. అయం ప్రవర్తమానః, మారుత ఏవ వ్యాళహస్తీ మత్తగజః, ని. 'వ్యాళో దుష్టగజే
సర్ప' ఇత్యభిధానాత్. వ్యాళశబ్దేనైవ హస్తీప్రతీతౌ పునర్వృత్తిగ్రహణం కఠింకరభక్త్యా
వతంసాదివద్దృష్టమ్. శైత్యసౌరభ్యనూంద్యరూపః త్రివిధస్త్రిప్రకారో యో మదో
దానోదకం వరప్రహరణహేతుభూతదరోపి వా లేన సమృద్ధ స్సంపూర్ణస్య, శైత్యాది
గుణత్రితయరూపమదోన్నత ఇత్యర్థః. మదీయే మానసే, వప్రలీలాముఖ్యాతకేళిం, విరచ
యతి తనోతి, అత్యంతవైకల్యాపాదకనేదనోత్పాదనేన మన్ననోవిదారణం కరోతి
త్యర్థః. ని. ఉత్పాతకేళిశ్చింగాలైర్విరృప్రక్రీడా నిగద్యత' ఇతి శబ్దార్థః. హస్తీమా
త్రనైవైవ వప్రక్రీడా దుస్సహ తస్య తు పునరాధోరణాజ్ఞా వృత్త్యం దృష్ట్యం త్రివిధమ
దసమృద్ధిత్వం చ యది తదా కిము వక్తవ్యమితి భావః. మారుతే శైత్యాదిగుణవర్ణ
నస్య కవినమయసిద్ధత్వానితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర మారుతే వ్యాళహస్తీత్వరూపణాన్నన్న
థస్యాధోరణరూపణం గమ్యత ఇత్యేకదేశవర్తిసావయవరూపకమ్. మాలినీవృత్తమ్.

౯

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, దుస్సహ స్సోధు మశక్యః యో విరహకృశానో
ర్విరహానలస్య భావ శ్చేష్టావ్యాపార ఇతి యావత్. లేన కృశః క్షీణః అనుభావ స్సాను

1 వ్యాజహస్తీ. 2 తతః. 3 ఏతన్నాస్తికవిత.

క్షణవిచక్షణలక్ష్యణవచనధార్యమాణదైర్యం రాఘవమగ్రతస్సుగ్రీవో
విలోక్య వాలి¹ ప్రహితాపసర్పధియా సుదూరమవససర్ప. ౮

స తు సమంత్ర్య మంత్రీభిస్తయోరాశయమపజిగమిషుః² ప్రభం
జనాత్తజం ప్రాహిణోత్. F

ర్థ్యం చిత్తస్వాస్థ్యం యస్య తం తథోక్తం, ని. 'కృశానుః పావో³ఽనల⁴ ఇత్యమరః. అను
గతో భావో⁵ఽనుభావ ఇతి ఘృణంలేన ప్రాసినమాసః, న తూపసృష్టాన్⁶ ప్రత్యయః.
'శ్రీశీఘో⁷ఽనుపసన్నే⁸ ఇత్యనువసర్పాద్యవత్తే ర్థ ఇహిధానాత్. అత ఏవ కాశికాయాం.
'కథం ప్రభావో రాజ్ఞాం ప్రకృష్టో భావ ఇతి ప్రాదినమాస⁹ ఇతి చోద్యపరిహారా, భావ
సంఘక్షణం స్వభావానుసంధానం పునఃప్రకృతిప్రాపణమితి యావత్ ధుక్షేర్ధ్యుత్.
తత్ర విచక్షణాని నిపుణాని లక్ష్యణవచనాని తైర్ధార్యమాణం ధారణవిషయాక్రియ
మాణం దైర్యంచిత్తస్థైర్యం యేన తం తథోక్తం, 'సంస్తంభ రామభద్రం లే మా శుచః
పురుషర్షభ, నేదృశానాం మతి ర్పందా భవత్యకలుషాత్తనా' మితి శ్రీరామాయణస్థ
లక్ష్యణోక్తవచనావలంబితదైర్య మి త్యర్థః. ని. 'భావస్సతా స్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్త
జన్తస్త్వి¹⁰త్యమరః. రాఘవం శ్రీరామమగ్రతః పురోభాగే, సుగ్రీవో, విలోక్య దృష్ట్వా,
వాలినా ప్రహితః పృతాంతపరిజ్ఞానార్థం ప్రేషితః యోఽపసరో¹¹ గూఢహరస్స ఇతి
ధియా, తద్భాసిత్యేత్యర్థః. ని. 'అవసర్పశ్చరస్ససశః, చారశ్చ గూఢపురుష' ఇత్యమరః.
సుదూరమతివిప్రకృష్టమవససర్ప అపసృతవాక్, పూర్వాభిప్రీతస్థలం పరిత్యజ్య స్థలాంతరం
జగామేత్యర్థః. ౮

స ఇతి. స తు సోఽపి, సుగ్రీవః హేమధ్వజ్యచింతనం మంత్రః స ఏహమస్త్రీతి మం
త్రీణః తైరనూత్యైస్సహ. ని. 'మంత్రీ ధీనచివోఽమూత్య, ఇత్యమరః. తత్ర సహాది
శబ్దాప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధో యూనే¹²తి భ్లావకాత్తృతీయా,
సమంత్ర్య సమ్యగ్విచార్య, తయో రామలక్ష్యణయోరాశయమభిప్రాయం, అపజిగ
మిషురవగంతుమిచ్ఛుర్జిజ్ఞాసు స్సన్నిత్యర్థః. అవపూర్వాద్గమేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః.
ప్రభంజనాత్తజం పవమానతనయం హనూమంతం, ప్రాహిణో¹³ప్రేషితవాక్. తత్సమీప
మితి శేషః. తస్మైవ మహాబుద్ధిసంఘ్నత్వేన దూర్వే ప్రేషణీయత్వాదితి భావః. F

1 ప్రహితా. 2 అంజనేయం ప్రభంజనసంజాతమ్.

ప. తపనపవనయోర్యః ప్రాప్తవాన్ పుత్రభావం
 శతమఖకృత¹పాలిర్విద్యయా జన్మనా చ,
 స తు దశముఖకీర్తి స్తోమ సోమస్య పక్ష

అ. సోఽపి శ్రీరామం ప్రతి జగమేత్థాహ. — తపనేతి. యః మానూమాన్, విద్యయా సకలకాస్త్రాభ్యాసేన, జన్మనా ఉత్పత్త్యా చ హేతునా, తపనపవనయో స్సూర్యపవనయోః, పుత్రభావం పుత్రత్వం, ప్రాప్తవాన్ గతవాన్, 'మార్తండ స్త్వబ్రవీత్తత్ర భగవాన్ తిమిరావహః, లేజసోఽస్య మదీయస్య దదామి శతీకాం కలామ్. యదా చ కాస్త్రాణ్యధ్యేతుం శక్తిరస్య భవిష్యతి, తదాఽస్య కాస్త్రం దాస్యామి యేన వాగ్నీ భవిష్యతి.భవితా త్రిషు లోకేషు న కచ్ఛిచ్ఛాస్త్రదర్శన' ఇతి ఉత్తర కాండే భగవతస్సూర్యాబ్జభవరత్నకథనాత్తత్సకాశాత్సకలకాస్త్రాధ్యయనేన సూర్య పుత్రత్వం ప్రాప్తవాన్, శిష్యసోపాధ్యాయపుత్రత్వం చోక్తమ్. శ్రీరామాయణే వాలి నం ప్రతి శ్రీరామవాక్యం, 'జ్యేష్ఠబ్రాతా పితా వాఽసి యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, త్రయస్తే పితరో జ్యేష్ఠా ధర్మే చ పథి వర్తిన' ఇతి 'ధర్మశ్శేదత్రకారణ' మితి పాతాంతరమ్. 'జనితా చోపనేతా చ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతా భయత్రాతా పంచైతే పితరః స్పృతా' ఇతి. తథా 'తత్ర రాజా ప్రకాశ్యస్య కేసరీ నామ వై పితా, యస్య భార్యా బభూవేష్టా హ్యంజనేతి పరిశ్రుతా. జనయామాన తస్యాం వై వాయురాత్మజముత్తమ' మితి. తత్రైవోక్తత్వాజ్జన్మనా వాయుపుత్రత్వం చ ప్రాప్తవానిత్యసంసంధేయమ్. అత ఏవ యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః. తథా శతమఖేనేంద్రేణ, కృతా విరచితా, పాలిరంకః వామహనుభంగ రూపా యస్య స తథోక్తః, బాల్మే టుధార్తస్య ఫలమోహాత్సూర్యం గ్రహీతుకామ స్సాస్యేంద్రవజ్రాభిఘాతేన గిరిపతనే వామహనుభంగస్య జాతత్వాదితి భావః. సి. 'పాలిస్త్రస్త్రిశ్రయంకపక్షిర్షి' త్యమరః. ఏతేన బాల్మి వివేంద్రవజ్రప్రహారసహన శక్తస్యాస్య కిం వక్షవ్యం శక్తిసంపన్నత్వమితి సూచ్యతే, తథాచోక్తగుణవిశిష్టతయాఽనైవ దూతత్వం యుక్తమిత్యవగమ్యతే, యథాహ కామందకః. 'ప్రగల్భ స్త్వనితిమాన్వాగ్నీ శస్త్రే కాస్త్రే చ నిష్ఠితః, అభ్య ప్రకర్తా నృపతే ద్దూతో భవతు మర్హతీ'తి. దశముఖస్య రావణస్య కీర్తిస్తోమో యశోమండలం స ఏవ సోమశ్చంద్రః తస్య,

1 'శతమఖకృతవాణీ విద్యయే' తిపాతే శతమఖకృతా వాణీ విద్యా వింద్రం వ్యాకరణమ్.

శ్చరమ ఇవ తనూమాన్ ప్రాప రామం హనూమాన్. ౧౦

గ. స ఏష స్వీకృత భిక్షువేష సునినయమేతావాబభాషే. ౧౧

భవంతా కతరౌ కాంతాకారౌ కాంతారం కథమిదమవాత
రతామ్. ౧౨

విచిత్రతరజిష్ణుకోదండమండితావపి దినస్యాస్య సుదినత్వాద్భవ
ంతా న జీమూతౌ. ౧౩

తనూమాన్ మూర్తిమాన్, ని. 'స్త్రియాం మూర్తి ప్రసస్తనూ' రిత్యురుః. చరమః
వక్షః కృష్ణచక్ష ఇవ స్థిత, ఇత్యుల్లేప్తితా, కాలక్రమేణాస్య తత్త్వయకరత్వాదితి భావః.
స తు సోఽసి హనూమాన్, 'శరాదీనాం చేతి దీర్ఘః, రామం ప్రాప, ఉక్తాలంకార
యోస్సంస్పృష్టిః. మాలినీపృత్తమ్. ౧౦

న ఇతి. స్వీకృతభిక్షువేషః స్వీకృతసన్యాసివేషః, స ఏషః హనూమాన్, చారా
ణాం తదైవాచారాదితి భావః 'భిక్షురూపం తతో భేజే శరబుద్ధితనూ కపి' రితి క్రియ
ద్రాహుయణే. సవినయం సప్రశయం, ఏతో రామలక్ష్మణావాబభాషే ఉవాచ, ఆత్ర
మహాపుణ్యస్య పరమభాగవతాగ్రగణ్యస్య హనూమాతోఽసి రూపాంతరస్వీకరణే కిము
తాతిత్రారస్య దుర్విసేతస్య రామాన్య సీతాపహరణసమయ ఇత్యునసంధేయమ్. ౧౧

అ. భాషణప్రకారమేవాహ. — భవంతావిత్వాదినా. కాంతాకారౌ
మనోహరరూపౌ, ని. 'కాంతం మనోహరం రుద్య' మిత్యురుః. భవంతౌ, ఇదమేత
ద్దవప్రవేశమిత్యర్థః. కాంతారం కాననం, ని. 'గహనం కాననం వనం, కాంతార'మి
త్యురుః. కథం కేన హేతునా, అవాతరతామవతీర్ణవంతౌ ప్రవిష్టవంతామిత్యర్థః. ౧౨

విచిత్రతరేతి. కిం చ విచిత్రతరాభ్యామత్యంతాశ్చర్యకరాభ్యాం, జిష్ణుకో
దండాభ్యాం. జైత్రచాపాభ్యాం, తథా విచిత్రతరేణ నానావర్ణసంపూర్ణత్వాదతి
చిత్రేణ జిష్ణుకోదండేనేంద్రధనుషా చ మండితౌ, 'మండి ధూమణి' ఇతి ధాతోః కర్తృణి
త్తః ని. 'జిష్ణుశ్శక్తే ధనంజయే, జైత్రే చేతి విశ్వః, తథావ్యస్య దినస్య సుదినత్వాత్
యంషద్దర్శనాన్తేఘృచ్ఛన్నత్వాభావే చ సుదినత్వాజ్ఞేతోః, భవంతౌ, యంవాం,
జీమూతౌ మేఘా, న భవత, ఇత్యర్థః. తథా చేన్తేఘృచ్ఛన్నేఽపి సుద్దిన' మిత్యభి
ధానాద్దుర్దినత్వమేవ స్యాదితి భావః ని. 'జీమూతౌ మేఘపర్వతా'మిత్యురుః. జీమూత
శబ్దో చ్యాఖ్యాతః. ౧౩

జటావల్కులయుతావపి జంగమత్వాద్భవంతౌ న కల్పవృక్షౌ.

తమోపహాలోక¹కలితావపి యోగపద్య²భాస్వరతేజస్సాన్నిధ్యా
ద్భవంతౌ న పుష్పవంతౌ +

ప. కుశ స్తుంబేఽపి సంభూతం సౌరభ్యమివ భాసతే,

జటేతి. కించ జటావల్కులైర్గ్రీణితకవచవల్కులవసస్తైః శిఫాత్వస్థిశ్చ యుతౌ
సహితావపి, ని. 'కాఖాకాలే శిఫాజటే' 'త్వక్ స్త్రీ వల్కుం వల్కులమస్త్రీయా'
మిత్యమరః, జంగమత్వాత్సంచారశీలత్వాద్భవంతౌ, కల్పవృక్షౌ, న భవతః, తథా
త్వే స్థావరత్వం స్యాదితి భావః.

తమోపహేతి. కిం చ తమోపహాలోకేన అజ్ఞాననిరాసకదర్శనేన తద్వత్త్వాంత
విధ్వంసకద్యోతనేన కలితౌ యుక్తౌ, ని. 'రాహా ధ్వాంతే గుణే తమః' 'అలోకా
దర్శనద్యోతా'వతి చామరః, తథాపి యోగపద్యభాస్వరయోః యుగవత్ప్రకాశనశీల
యోః, యువయోస్సాన్నిధ్యాత్వన్నిధానాద్ధేతోః, భవంతౌ, పుష్పవంతౌ దివా
కరనికాకరా న భవతః. తథాత్వే యోగపద్యభాస్వరసాన్నిధ్యమేవ న స్యాదితి భావః,
అతః 'కౌ యువా' మితి వాక్యకేవః 'స్థేకభాసనకసో వరచ' ఇతి వరచ, పుష్పం
వికాసః అనయోరస్త్రీతి పుష్పవంతావతి విగ్రహః. ని. 'వికయోక్త్యా పుష్పవంతౌ
దివాకరనికాకరా' విత్యమరః. అత్ర స్థానత్రయేఽపి క్షేపభంగ్యా జేమాతత్వాదినా సం
దిహ్య నుదినత్వాదిహేతుభిన్నిషేధేఽపి నిశ్చయవర్తనసానాభావాజ్ఞేషసమాహిత
విరోధానుప్రాణితకుద్ధవిషయస్సందేహంకారః. 'విషయో విషయా యత్ర సాదృశ్యా
త్కవినమృతౌ, సందేహగోచరా స్యాతాం సందేహంకృతిస్త్రీ ధేతి లక్షణాత్. ౧౫

కుశేతి. కుశస్తంబే దర్శకాండే, అపిశబ్దో విరోధనూచకః, తత్ర యదా
కదాఽపి సౌరభ్యానుదయాదితి భావః. సంభూతం సమత్వస్సం, సౌరభ్యమామోద
ఇవ, తపోవేషే, జటావల్కులధారణయావతపస్విసముచితవేషేఽపీత్యర్థః, యువానా
చ తౌ యోగినౌ చ తయోర్భవయోగినోః తరుణతపస్వినోః, యువయోర్భవతో,

+ అత్ర మతుప్రవృత్తయప్రదర్శనాత్సంతత్వం, అతఏవ 'క్రమేదితాభ్యా
మివ పుష్పవద్భ్యా' మిత్యాది ప్రయుక్తం అకారాంతత్వమభ్యుక్తి, 'రవిశశినౌ పుష్ప
వంతాఖ్యా' విత్యమరమాలానూం ప్రయోగదర్శనాత్, 'ప్రాకృత్యర్థగణీధరశిఖరశ్చిత
పుష్పవంతాభ్యా' మిత్యాదిప్రయోగదర్శనాచ్చ, అనురంభాస్తు పక్షద్వయం మనసి
నిధాయ 'వికయోక్త్యా పుష్పవంతా' వితి సామాన్యతో నిర్దిష్టవాక్,

1. లలితౌ. 2. భాస్వరసాన్నిధ్యాత్.

తపోవేషేఽపి సౌందర్యం యవయోర్వవయోగినోః. ౧౬

యుష్మద్వార్తాసుధాస్వాదలుబ్ధయోశ్చోత్రయోస్సుఖం,
స్వయమేవ గ్రహీతుం మే జిహ్వ ప్రహ్వ ప్రవర్తతే. ౧౭

గ. కల్పిద స్తి సమస్తవానరపతిస్సుగ్రీవ ఇతి. ౧౮

తేన భ్రాతృభయాదృశ్యమాశముపాశ్రితేన యువాభ్యాం
1 సమం సఖ్యమిచ్ఛతా ప్రేషితం 2 హనుమదభిధానం భిక్షురూపప్రతిచ్ఛ
న్నం వానరమిమం జనమాంజనేయం ప్రభంజనసంజాతం జానీతమితి.

సౌందర్యం రామజీయకం, భానతే ప్రశతే, భవతోరవ తవస్విషు సౌందర్యావ
భాననం న కుత్రాపి దృష్టవరం ఆతో యువామపూర్వతవస్వినావిత్కాశయః. అత్ర
కుశస్తంబస్య పవిత్రత్వాదిధర్మైః ప్రశస్తత్వేఽపి హేము ఇవ కదాఽపి సౌరభ్యా
సంభవాదభూతోపమేయం, తయా చ చరమపవిత్రత్వనిరుపమసౌందర్యసంపన్న
త్వాదివస్తు వృజ్యతే. ౧౬

అ. అథ మహతాం నికటే కవటమనుచితమితి మత్వా స్వాశయం ప్రకాశ
యన్నాహ. —యఃష్టదితి. యుష్మద్వార్తాయుష్మద్వృత్తాంతః నైవ సుధా అమృతం
తస్యా ఆస్వాదే లబ్ధయోః గృహ్స్వీకృతః, యుష్మత్సుఖాదృపదీయవార్తాకర్ణనలోలుపయో
రిత్యర్థః, శ్రోత్రయోర్దీయకర్ణయో, స్పృశమానందం, కర్త. మే మమ, జిహ్వ రసనా
ని. 'రసజ్ఞా రసనా జిహ్వ' త్యమరః. స్వయమేవ గ్రహీతుమనుభవితం ప్రహ్వ
నమ్ర సతీ, ప్రవర్తతే యుష్మచ్ఛ్రీకుఖాత్ భవదీయవార్తామనాక జ్ఞేయ మహత్సం
దర్శనః సితప్రభావవశాదహ మేవ వాం వత్తుం ప్రవృత్తోఽస్తీత్యర్థః. ౧౭

కల్పిదితి. సుగ్రీవ ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధః, కల్పితమస్తవానరపతిః సర్వక
శీశ్వరః, అస్తి వర్తతే. ౧౮

అ. అస్తు తతః కిం తత్రాహ. —తేనేతి. భ్రాతృర్వానితో భగూఢేతోః,
ఋశ్యమూకమృశ్యమూకాఖ్యం గిరిముపాశ్రితేనాద్ధిష్ఠితేన, మతంగకాపాద్వాని
సస్త్రాగంతుమశక్యత్వాదితి భావః. అత ఏవ యువాభ్యాం సమం భవద్భ్యాం
సాకం. సఖ్యం మైత్రీమిచ్ఛతా కాంక్షతా, తేన సుగ్రీవేణ, ప్రేషితం వృత్తాంతపరి
జ్ఞానార్థం ప్రహీతం, అత ఏవ భిక్షురూపేణ సన్యాసివేషేణ ప్రతిచ్ఛన్నం గుప్తమిమం
జనం మాం, ఆంజనేయమంజనాగర్భసంభూతం, 'స్త్రీభ్యా ధక్' ప్రభంజనాద్భీజని

తత స్తదీయం వచనమాకర్ణ్య కర్ణయుగళసుధావర్షి దేవర్షి ప్రతి
మో దాశరథిస్తముపాల్లిష్య ¹తద్దర్శితేన పథా విరచితభువనసౌఖ్యం
సఖ్యం తపనతనయేన సాకమగ్నిసాక్షికమకరోత్. ౨౦

ప. యోగం వితస్వతి హనూమతి రాఘవస్య

వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ,

షేతుః పవమానాత్సంజాతం సముత్పన్నం, ని. 'నభస్వద్వాతపవనపనమానప్రభంజనా'
ఇత్యువరః. హనూమానిత్యభిధానం యస్య తం తథోక్తం, హనూమదభిధానం, వానరం,
జానీతమవధారయతమిత్యాబభాషే ఇతి సంబంధః. ౧౯

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, కర్ణయుగళసుధావర్షి, స్వాభిలషితార్థావేదకత్వా
చ్చ్యవణానందకరమిత్యర్థః. తదీయం హనూమత్సంబంధి, వచనమాకర్ణ్య, దేవర్షి ప్రతిమః
స్వమాహాత్మ్యాద్దేవర్షి సదృశః. మహాసుభావ ఇత్యర్థః. దాశరథిః శ్రీరామః. సానుజ ఇతి
శేషః, తం హనూమంతముపాల్లిష్యారుహ్యేత్యర్థః. 'పుష్పమారోఘ తా వీరా జగామ
కపికుంజర' ఇతి శ్రీరామాయణవచనాదిభి భావః. తద్దర్శితేన హనూమద్విద్వితేన, పథా
మార్గేణ, గత్వేతి శేషః. తపనతనయేన సాకం సుగ్రీవేణ సహ, విరచితభువనసౌఖ్య
ముత్పాదితనిఖిలలోకానందం, తస్య సకలలోకకంటకరావణసంహారములత్వాదితి భావః.
సఖ్యం మైత్రీం, 'సఖ్యుర్య'ఇతి యత్రత్యయః, అగ్నిః సాక్షీ సాక్షాద్విష్టా యస్మి
సర్వజి తద్యథా తథా అగ్నిసాక్షికమకరోత్, 'సాక్షాద్విష్టరి సంజ్ఞాయా'మితి సాక్షా
చ్చుబ్ధాదినీప్రత్యయః, తతత్త్వేషికః కవ్ ప్రత్యయః, 'స్వరక్షణేఽస్యశక్తస్య' హేతుః
పరరక్షణ'ఇతి న్యాయేనానోన్యాయచిర్న జాతా అవశ్యం భావినః కార్యస్య బ్రహ్మ
ణాఽసి నివర్తయతుమశక్యత్వాదితి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్ 'తతోఽగ్నిం
దీప్యమానం తా చక్రతుశ్చ ప్రదక్షిణమ్, సుగ్రీవో రాఘవశ్చైవ పయస్వత్వముపా
గతా'వీతి. ౨౦

యోగమితి. హనూమతి ఆంజనేయే, రాఘవస్య, వివస్వతః మార్యస్యాబత్యేన
వైవస్వతేన, 'తస్యాబత్య' మిత్యర్థః. సమం వర్తితుం శీలమస్యాస్తీతి సమవర్తినా
సర్వదాఽపి సామ్యేనైవ, వర్తనశీలేనేత్యర్థః. తాచ్ఛీత్యే జినిసి. హరిణా కపినా.
సుగ్రీవేణ, యోగం సంఘటిం, వితస్వతి కుర్వతి సతి. ని. 'యోగస్సన్నహనోపా

1 'దాశరథిస్తద్దర్శితేన పథా తముపాల్లిష్యే'తి పాఠే తం నిజకృచ్ఛాప్యసోదకం
సుగ్రీవముపాల్లిత్య ఆశ్రయణీయత్వేన ప్రాప్యేత్యర్థః.

మేనే విధిర్లుటయితుం ¹హరిమింద్రపుత్రం

వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ.

౨౧

గ. తత స్తత్క్షణసంభూతవిస్రంభాయ ప్రతిశ్రుతవాలివధాయ²కథిత నిజమన్తధదశాయ దాశరథయే సుగ్రీవో దశగ్రీవనీయమానసీతాపాలి తాని కానిచిదాభరణాని న్యదర్శయత్.

౨౨

ప. ప్రత్యర్పితానాం కపిపుంగవేన

యథ్యానసంగతియుక్తిష్టి' శ్లోమరః. విధిర్లుటం చ. ని. 'విధిర్లుటానే దైవేఽపి' త్యమరః. ఇంద్రపుత్రం హరిం కపిం, వాలినమిత్యర్థః. వైవస్వతేన సూర్యశనయేన సమవర్తినా, ప్రాణినాం కర్మానురూపబంధప్రవర్తనశీలేనేత్యర్థః. హరిణా యమేన, ఘటయితుం, మేనే, శ్రీరామసుగ్రీవసఖ్యాత్ మృత్యుః ప్రత్యాసన్నోవాలిన ఇతి ఫలితార్థః. ని. 'శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోఽంతఃకః సమవర్తీ పశేతరాత్', 'యమానిలేంద్ర చంద్రార్కవిష్ణుసింహంశువాజిఘ, శుకాహికపిథేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్టి'తి చామరః. ఆత్ర విధేరీదృశ్యననాసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనాదతిశయోక్తిభేదః. తథా ద్వితియపాదస్య చతుర్థే సంయమనాశ్చంద్రవ్యయమకశ్యబ్దాలంకారః. పసంతిలికా వృత్తమ్.

౨౩

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం. తత్క్షణసంభూతస్సఖ్యకరణక్షణ వివ సంజాతః విస్రంభో విశ్వాసో యస్య తస్యై, తత్సమాగమస్య సద్య ఏవ ప్రత్యయజనకత్వాదితి భావః. ని. 'సమా విస్రంభవిశ్వాసా'విత్యమరః. ప్రతిశ్రుతః ప్రతిజ్ఞాతో వాలివధో యేన తస్యై, భవద్యేషిణం వాలినం హత్వా తారయా సహ తత్సామ్రాజ్యం తుభ్యం దాస్యా మితి కృతప్రతిజ్ఞాయేత్యర్థః. ని. 'అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. కథితా ఉక్తా. నిజా స్వీయా మన్తధదశాసీతావిరహప్రయుక్తమన్తధావస్థా యేన తస్యై ప్రియ తమావియోగేనాహమేవం విషణ్ణో జాతస్తత్త్వయాఽవశ్యం తదస్యేషణార్థం ప్రయత్నః కర్తవ్యః ఇత్యావేదితాత్మీయవేదనాయేత్యర్థః. ని. 'దశానిర్దా పవస్థాయా' మితి విశ్వః, దాశరథయే శ్రీరామాయ, సుగ్రీవః, దశగ్రీవేణ రావణేన నీయమానయా హియ మాణయా, సీతయా, పాలితాని త్యక్తాని, కానిచిత్క్రియస్త్యాభరణాని, భూషణాని, న్యదర్శయద్దర్శయామాన.

౨౪

ప్రత్యర్పితానామితి. రామః, కపిపుంగవేన కపిశ్రేష్ఠేన, సుగ్రీవేణ, ప్రత్యర్పి

1 కపిమ్. 2 'కథితనిజకథాయః ; కథితనిజదకాయ'.

రామస్వకాంతాధృతభూషణానామ్,

సంస్కార¹హైన్యాత్పరిధూసరాణాం

ప్రత్యక్షనం బాష్పజలైశ్చకార.

౨౩

గ. తత సౌమి త్రిఫణితినిర్బంధసంఘక్షితధైర్యేణ రామేణానుయుక్తో వాలివైరకారణం భానుసూనురిత్యమకథయత్.

౨౪

పురా ఖలు నిఖలరిపుకులతిమిరనిచయమరీచిమాలినం వాలినం మాయావీ నామ దానవఃక శ్చన దుందుభేర్భాతా యుద్ధాయ రుద్ధ్వా తద్బల²చలితద్భుతి రుగనగరకుహర కిమగాహత.

౨౫

తానాం, తథా సంస్కారహైన్యాతో త్పక్షనశోధనాద్యభావాత్పరిధూసరాణాం పరితోమలివానాం, స్వకాంతాధృతభూషణానాం, బాష్పజలైర్నిజనేత్రాంబుభిః. ప్రత్యక్షనం పరిశోధనం, నిర్మలభావమితి యావత్, చకార, తానీమాని ఖలు తదీయాని భూషణానీతి పునఃపునః పశ్యన్నపూజి ముమోచేత్సర్వః. అత్ర త్పక్షనకరణసంబంధేఽపి తస్యంబంధోక్తేరలితయోక్తిః, తయా చ తస్య తాదృశీ ప్రియతమావిషయప్రేమాతిభూమిరితి వ్యజ్యతే. ఇంద్రవక్త్రానృతమ్.

౨౩

తత ఇతి. తతో భూషణదర్శనజనితశోకానంకరం, సౌమి త్రిఫణితిభిః మహత్త్వనస్తవస్తవం శోకలాలసత్వం యుక్తమిత్యాద్యుపలాలనవాక్యైర్వో నిష్పంధస్తేన సంఘక్షితం సందానితం, ధైర్యం యస్య లేన, లక్షణవాక్యవశాత్పునః ప్రకృతిమాపన్నేనేత్యర్థః. రామేణ, భానుసూనుస్సగ్రీవః, వాలివైరకారణమనుయక్తః పుష్పస్పృక్, ఆనుపూర్వాద్యుక్షేః కర్తృణి క్తః. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే'త్యమరః. అత ఏవ దుహదిత్వా ద్వికర్తృకత్వం, ఇత్యమకథయత్ కథయామాన.

౨౪

అ. తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి.—పురా ఖ ల్విత్వాదినా. పురా పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే, నిఖలరిపుకులమశేషశత్రుమండలమేవ తిమిరనిచయోఽంధకారపటలం తస్య మరీచిమాలినం సూర్యం సకలశత్రుకులసంహారిణమిత్యర్థః. వాలినం దుందుభేర్భాతా కేవలః, మాదూవీతి యథార్థనామ్నా ప్రసిద్ధః, 'ఆస్తాయా మేథా స్రజో వి' రితి మత్స్యకీయో వినీత్రత్యయః, కశ్చన శోఽపి దానవః, యుద్ధాయ యుద్ధం కర్తుం, రుద్ధ్వా నిరుద్ధ్య, తస్య వాఙ్మో బలేన పరాక్రమేణ చలితా భ్రష్టాద్భుతి ధైర్యం యస్య స తథోక్తస్పృక్, ఉరగనగరకుహరం పాతాళగుహం, అగాహత ప్రావిశత్.

౨౫

తదను గుహం గాహమానేన మానశాలినా హేమమాలినా
వాలినా బిలముఖపాలనాయ నిహితస్తస్యోజ్ఞానవేళాం ¹పరిపాలయన్
సా చిరకాలేవ్యతీతే ఘనస్త్యానమాంసోవిస్తృతమస్పృహూర్ మవేక్ష్య
భ్రాతా మే నిహత ఇతి నిరచినవమ్. ౨౬

తదను విపులోపలఫలకపిహితోబిలముఖస్తస్యై దత్వా స్వయ
ముదత్రురుదకం నై వాపమాపం శోకాన్ధగ కిష్కింధామ్. ౨౭

తదన్వితః. తదను తదనంతరం, గుహం దానవప్రవిష్టమహరం, గాహమానేన
ప్రవితా, కుతః మానశాలినా పరవిదారణాభిమానభవేన, న తు యథాకథంచిజ్జీవన
తత్పరేణేత్యర్థః. హేమమాలా ఇంద్రదత్తకనకమాలికాన్యాస్తీతి హేమమాలినా,
ప్రీహ్యదిత్వాదినిః, వాలినా బిలముఖపాలనాయ గుహద్వారసంరక్షణాయ, దాన
వాంకరాప్రవేశార్థమిత్యర్థః. నిహితః నియుక్తః, ఆహుతి శేషః. తస్య వాలినః.
ఉత్థానవేళాం పునరాగమనసమయం, పరిపాలయన్, తదా చిరకాలేవ్యతీతే సాగ్ర
వంశత్యకే ఆతీతే సతీత్యర్థః, 'తస్య ప్రవిష్టస్య బిలం సాగ్రస్సంపత్సో గత' ఇతి
క్రీరామాయణాత్. తతః ఘనేన సూక్ష్మతరబుద్ధుదమండలేన స్త్యానం ఘనీభూతం య
స్త్యానం పిశితం తేన విస్తృతం పర్యాప్తం, అస్పృహూర్ రక్తప్రవాహం, అవేక్ష్య
దృష్ట్వా, మే మమ, భ్రాతా వాచీ, నిహత ఇతి, నిరచినవం నిరధారయం, తాదృగస్పృగ్దర్శ
నేన తథా భ్రాత్రోన్వేతీత్యర్థః. ౨౮

తదన్వితః. తదను నిర్ధారణానంతరం, విపులోపలఫలకేన [†] విస్తృతశిలాఫలకేన
పిహితమాచ్ఛాదితం బిలముఖం గుహద్వారం, యేన స తథోక్తస్యన్, దానవస్య పున
ర్నిర్గమనాభావార్థమితి భావః. ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చేత్యమరః,
'వప్తి వాగిరెట్టావమవాప్యోరుపసర్గయో' రిత్యపేరకారలావః, స్వయముదత్రురుదక
బాష్పస్సన్, తస్మై వాలినే నై వాపముదకం పితృతర్పణజలం, దత్వా, శోకేన భ్రాతృని
ధనజనితవిషాదేన, అంధః ఇతికర్తవ్యతామూఢస్యన్, కిష్కింధాం వాలిపాలితనగరిం,
అవాపం ప్రాప్నువం, ప్రవిష్టవానిత్యర్థః. ౨౯

† 'విపులోపలపటత' తిహితే మహత్తరశిలానికరేణేత్యర్థః.

1 పరిపాలయన్. 2 అవ్యతీతే. 3 నిస్సృత. 4 బిలముఖస్సవలీముఖబలః
ఇత్యధికం క్వచిత్.

అథ విదితవృత్తాంతైరమాత్రైరభిషేచితే మయి స వాలీ
మాయావినం నిహత్య ఖరతరభుజపరిఘవిఘటితబిలవదనసిధాన స్తరసా
రసాతలాన్నిర్గత్య పురం ప్రవిష్టోఽతీవ రుప్తః ప్రభ్రష్టాశయం బహుశః
ప్రణివతంతం ప్రతిపాదితయాథాతథ్యమముం జనం నిరాగసమపి నగరా
న్నిరకాసయత్.

౨౮

తదను తదనుధావనాత్కాందిశీకస్య మమ పర్వతేఽస్తిన్నకుతో
భయసఖ్షారకారణమాకర్ణ్యతామ్.

౨౯

అథేతి. అధానంతరం, విదితో విజ్ఞాతో వృత్తాంతః వాలినిశయాపవారా యై
నై రమాత్రైర్నంత్రీభిః, మయి, అభిషేచితే రాజ్యాభిషిక్తే సతి, స వాలీ, మాయావినం
దానవం, నిహత్య సంహృత్య, ఖరతరాభ్యామతిశయేన కఠినాభ్యాం భుజపరిఘాభ్యాం నిజ
భుజార్ద్రాభ్యాం విఘటితం విదారితం బిలవదనసిధానం గుహాద్వారాచ్ఛదనశిలాఫలకం
యేన స తథోక్తస్య, తరసా రంహసా, రసాతలాత్పాతాశకుహరాల్, నిర్గత్య బహి
రాగత్య, పురం క్షిప్తాంధానగరీం, ప్రవిష్టః, బిలమధ్యేఽయం దానవేన సహకస్మాన్విదితి
తన్మఖమాచ్ఛద్య స్వయమజానన్నివాగత్య రాజ్యనుభయనుభవత్యేష ద్రోహీ త్యత్యంత
రోహిత్రాంతదిత్తస్యన్నిత్యర్థః. ప్రభ్రష్టాశయ మేతద్దర్శనాన్వినప్తబుద్ధిమితీక ర్తవ్యతా
కూన్యమిత్యర్థః. అతఏవ బహుశో బహువారం, ప్రణివతంతమజ్ఞానాదేవ కృతమతో
మదపరాధం క్షమస్వేతి పునః పునః పాదయోన్నిపతంతమిత్యర్థః. కథా ప్రతిపాదితం
సమ్యక్కథితం యాథార్థ్యం యేన తం తథోక్తం, రక్తప్రవాహదర్శనేన త్వదీయనిధన
మాశంక్య దానవోఽయం పునర్నిర్గమనాక్షమతయా బిలమధ్యే మ్రియతామితి తన్మఖ
మాచ్ఛద్యభ్యాగతోఽస్తి న తు ద్రోహేణేతి కథితసన్తుగమిత్యర్థః. యాథాతథ్యమరణ్య
కాండే వ్యాఖ్యాతం 'రామలక్ష్మణయోర్యాథాతథ్య' మిత్యక్ర. నిరాగసం వస్తుతో నిరవ
రాధమపి, ని. 'అగోఽచరాధో మంతుశ్చే' త్యమరః. అముం జనం, మామిత్యర్థః. నగరా
త్కిష్కింధానగరాల్, నిరకాసయత్ నిష్కాసికవాక్, 'నిరాసయ' దితి పాతేఽచ్యయ
మేవార్థః.

౩౦

తదన్నితి. తదను నిష్కాసనానంతరం, తదనుధావనాల్ తస్య వాలినః కర్తుః అను
ధావనాదనుసృత్య ధావనాల్, 'భీత్రాథానాం భయమేతు' రిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ,
కాందిశీకస్య భయద్రుతస్య. ని. 'కాందిశీో భయద్రుత' ఇత్యమరః. మమాన్తిక్
పర్వతే బుక్కమూకే నాస్తి కుతో భయమత్రేత్యకుతోభయః వాలి భయశంకాకూన్య

పురైకదా వాలిన¹ మతను భుజబలమఖిలకులాచలచాలనచతురం
చతురర్ణవలంఘనజంఘాలం దుందుభిర్నామ బృందారకారిష్టలాయకాయః
పరిభూయ సమరే సమతిష్ఠత. 30

గ. తదను నిహతస్య తస్య శరీరం వాలీ బలావలేవేన సకలలోక
విలయ² విలోలలితాతులబలపవనచలితలఘుతూలలీలయా మతంగాశ్ర
మక్షితౌ క్షిప్రమక్షిపత్. 30

ఇత్యర్థః. మయూరవృంసకాది 'వ్యవోచ్చసిచ్చోచ్చ పరావోచ్చసించాకించనాకుతో
భయా' దితి తత్పురుషే నిపాతనాత్సాధుః, స చాసౌ సంచారశ్చ తస్య కారణం హేతు
రాకర్ణ్యతాం శ్రూయతామ్. 31

ఆ. తదేవ వివృణోతి-పురైతి. పురా పూర్వకాలే, ఏకదా ఏకస్మిన్ దినే, అతను
భుజబలమన్నబాహువరాక్రమకాలినం, అతఏవ వాఖిలకులాచలానాం మహేంద్రాది
సప్తకులపర్వతానాం, చాలనే విలోలతాపాదనే, చతురం, శక్త మిత్యర్థః. 'మహేంద్రో
మలయస్సహ్యాశ్చ క్షిమాన్మత్తవర్వతః, వింధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులపర్వతా'
ఇత్యాది విష్ణుపురాణవచనం, తథా చతుర్ణామర్థవానాం లంఘనమలిక్రమణ మిత్యుత్తర
పదసమాసః, తక్ర జంఘాలం జంఘావేగవంతం, అతిజవమిత్యర్థః. ని. 'జంఘాగోఽతిజవ
స్తుల్యా' విత్యమరః. 'ప్రాణిస్థాదాతో లజన్యతరస్యా'మితి మత్స్వర్గీయో లచ్చిక్యయః,
చాలినం, లులాయకాయో మహిషాకృతిః 'లులాయో మహిషో వాహద్విష్'దిత్యమరః.
దుందుభిర్నామ దుందుభిరితి ప్రసిద్ధః, బృందారకారిః సురరిపుః, కశ్చిద్దానవ ఇత్యర్థః.
పరిభూయ తిరస్కృత్య, ని. 'ఆనాదరః పరిభవః పరీభావస్తిరస్క్రియే' త్యమరః. సమరే
యుధి, సమతిష్ఠత సంస్థితః మృతః, వాలినా నిహతోఽభూదిత్యర్థః. ని. 'సంస్థా చారే
స్థితౌ మృతౌ' విత్యమరః. సంపూర్వాత్రిష్టతేర్నరణార్థాజ్ఞా. 'సమవప్రవిభ్యం' ఇత్యా
క్రనేపదమ్. 30

తదన్వితీ. తదను, నిహతస్య, తస్య దుందుభేశ్వరీరం, వాలీ, బలావలేవేన
నిజభుజబలగర్వేణ హేతునా, ని. 'అవలేపస్తు గర్వే స్వాల్లేపనే దూషణోఽపి చే' తి
విశ్వః. సకలలోకవిలయే జగత్ప్రళయే విలోలః విశేషేణ చంచలః. ని. 'లోల శ్చల
సత్కృష్టయో' రిత్యమరః. లలితో వికసికః వ్యావసకీల ఇతి యావత్. 'లలవికాస' ఇతి

1 ఆతుల.

2 'విలోలదతులబలపవనచలితలఘుతూలకులలీలయే'తి పాతే విలోలక విశేషేణ
చలక. ని. 'చలన్తాలం చలాచల'మిత్యమరః. తూలకులం కార్వాససమాహ ఇత్యర్థః.

ప. తత్ర వాలికరనున్న నిష్పతద్దుందుభి ¹ ప్రభవర క్తబిందుభిః,

పాటలం తదభవన్తు నేర్వనంతస్య వక్త్రమపి ² రోషదూషితమ్. 3 ౨

గ. తతో మతంగ శాపబలాద వాలివశ్యమృశ్యమూకం విమృశ్యాన్తిక్
విస్తృతపురనివాససుఖే మయి సుచిరం నివసతి సతి. 3 3

ప. ఆయమసుఖయ దేవం దేవ ధీమాన్ హనూమాన్

ధాతోః కర్తరిక్తః, ఆతులబలః నిరుపమశక్తిశ్చ యః పవనః ప్రలయకాలప్రచండమారుత
ఇత్యర్థః. తేన చలితముద్ధాతం యల్లఘుతూలం, తస్య లీలయా తత్పశ్యశలీలయేతి నిదర్శనా,
మతంగస్య మహాదైరాశ్రమక్షితౌ తపోవససీమ్ని, క్షీప్రం ద్రుతం, అక్షిపత్సేరనూ
మాన, నిపాతయామాసేత్యర్థః. 3 ౧

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ షేషణసమయే, వాలినః కరాభ్యాం సున్నః ప్రేరితః
'సుదవిదే'త్యాదినా నిష్ఠాతకారస్య నకారః, అతఏవ నిష్పతన్నిర్గచ్ఛక్యో యా దుందుభి
కాయః తత్ప్రభవైస్తదవత్పన్నైః రక్తబిందుభిః శీతపుష్పైః, మునేర్నతంగస్య సంబంధి
తత్ప్రసిద్ధం. వనం తపోవనం, పాటలం రక్తవర్ణమభవత్, తథా తస్య మునేః పక్తం
వదనమసి, రోషేణ నిజతపోవనమలిసీకరణజనితకోపేన రూపితం ఆలిప్తం సత్, పాటల
మభవత్, కోఽయం మదీయతపోవనస్య కాలువ్యమాపాదితవానితి మునిర్భృశ
మాగ్రహవిప్రైః భూషిత్యర్థః. అత్ర మునిపదనరక్తయోః ప్రకృతయోరేవ పాటలితత్వ
సంబంధాదావమ్యస్య గమ్యత్వాచ్చ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. రథోద్ధతా
వృత్తమ్. 3 ౨

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, మతంగస్య వాలినైవ తత్కృతమితి నిజతపోవనేన
విజ్ఞాతవతో మతంగమహామునేః శాపబలాత్, ఇహానేనాప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టస్య వధో
భవేదిత్యేవంరూపశ్రీరామాయణోక్తశాపవశాదిత్యర్థః. ఋశ్యమూకమవాలివశ్యం,
వాలినః ప్రవేష్టుమశక్యమిత్యర్థః. విమృశ్యాలోచ్య, అస్మిన్ ఋశ్యమూకే, మయి పుర
వాసేన పతనవాసేన యత్సుఖం జాతం తద్విస్తృతం యేన తస్మిన్, తథోక్తఇతి విధేయ
విశేషణం, రాజ్యసుఖాదపృథికసుఖమనుభవితరిత్యర్థః. సుచిరం బహుకాలం, నివసతి వర్త
మానే సతి. 3 3

ఆయమితి. హేదేవ స్వామిన్, ఊహాపాహార్థవిజ్ఞానేన తత్త్వనిర్ధారణం ధీః
సా నిత్యమస్యాన్తీతి ధీమాన్, నిత్యయోగే మతుష్, ఆయమితి హస్తనిర్దేశః, హనూమాన్,
రిపుః వాలిప్రహితోఽయం యః కశ్చన శత్రురితి మల్త్యేతిశేషః. భవతస్తస్య

రిపురితి భవతోఽపి త్రస్త మస్తాజనం మామ్,
 దవహుతవహధూమస్తోమ ఇత్యంబువాహా
 చ్చుకితమివ మయూరం మారుతో వారిశీతః.

38

గ. శ్రుత్వా తు రామశ్శోకోదగ్రాం సుగ్రీవగిరమథ యద్యేవం
 మహాభాగ మాభైషీర్తమ శిలీముఖ ఏవ వలీముఖస్య తస్యాసూక్
 కాలక్షేపమపాస్య పాస్యతీత్యుక్త్వా తత్ప్రీత్యయార్థం పాదాంగుష్ఠేన
 ప్రేరితదుందుభిశ్చేబరభరస్తత్కర్తృణాఽప్యతృప్తస్య తస్య సుగ్రీవస్య

త్తోపి, మత్సఖ్యార్థం సమాగతాదపీత్యసికద్ధార్థః. త్రస్తం భీతమస్తాజనం నష్టతేజ
 స్కం, మాం, ఏవమనేన ప్రకారేణ, యచ్చత్ప్రీత్యుత్తిరరామశ్శ్రుత్యకసఖ్యానుసం
 ధానరూపేణేత్యర్థః. అనుభయత్ అతోషయత్, కథమివ వారిశీతః సలిలసంపర్క
 శీతలః మారుతః వాయుః, దవహుతవహస్య దవానలస్య ధూమస్తోమో ధూమ
 పటలమితి మత్వా, అంబువాహజ్వలధరాత్, ఆత్తోల్లాసకరాదేపేతి భావః. చకితం
 భయసంభ్రాంతం, మహ్యమతిశయేన చాతీతి మయూరం బర్హిణ మివ, ని. 'మయూరో
 బర్హిణో బర్హీ' త్యమరః. పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః, అత్ర శ్రాతీ పూర్ణోపమా
 సాచాంబునామో ధూమస్తోమభ్రమాద్భ్రాంతిమతాంగేన సంకీర్ణతే. మాలినీ
 వృక్షమ్.

38

శ్రుత్వేతి. అధానంతరం రామః, శోకోదగ్రాం శోకబహుళాం, సుగ్రీవగిరం,
 శ్రుత్వా, అధానంతరం, హే మహాభాగ ప్లవగమండలసార్వభౌమ, యద్యేవం, తద్దుత్త
 ప్రకారఏవ నిశ్చితశ్చేదిత్యర్థః. మాభైషీ భయపరవశో మాభూః, కుతః మమ శిలీ
 ముఖఏవ, ని. 'అలిదాశో శిలీగుఖా' నిత్యమరః. తస్య వలీముఖస్య కపిః వాలినః, ని.
 'కపిప్లవంగప్లవగకాఖామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః. అసూన్యాణాక్, ని. 'పుంసి భూ
 మ్మృగసః ప్రాణా' ఇత్యమరః. కాలక్షేపం కాలవిలంబనం, అపాస్య త్యుక్త్వా, తీప్ర
 మేవేత్యర్థః. పాస్యతి నారిష్యతి, ఇత్యేవముక్త్వా, తత్ప్రీత్యయార్థం నిశ్వాసోత్పాద
 నార్థం, ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశబ్దజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్యే' త్యమరః. పాదాంగుష్ఠేన
 ప్రేరితో దశయోజనపర్యంతం త్విప్తా దుందుభిశ్చేబరమేవ భరో యేన న తథోక్తస్యక్,
 పూర్వం వాలీ నిజభుజాభ్యాం యావద్బలముద్భ్రామ్యేదం కశేబరముష్ణి
 ప్రవాక్ తదేతత్పాదాంగుష్ఠేన వినితీప్తం చేతస్తాదప్యధికబలాఽయమితి మయి
 విశ్వాసోఽస్య భవేదిత్యాశయేన తథా శృతవనిత్యర్థః. తతః తత్కర్తృణా పాదాం
 గుష్ఠేన దుందుభిశ్చేబరప్రేరణరూపకృత్యేనాప్యతృప్తస్య, పూర్వం మేదోమాంసాది

ప్రార్థనయా సప్త¹భువన స్తంభసంభావనయా కిల సప్తధా²ధాత్రా ప్రవ
ర్ధ్యమానపరిణాహారోహా³ సప్తసాలానవిధేయయాతు ధానీకులవధ
విధాయకేన సాయకేన వివ్యాధ.

34

సోఽయం సాయకో నికటగిరికటకమపి పాటయామాస. 35

ప. నిర్భిన్న సాలకటకోఽస్మి యథా తథా త్వం

పాల స్త్యసాలకటకం యుది పాటయేతి,

నా అతిభారవదిదమిదానిం తు కేవలాస్థిప్రాయమత ఏవ తత్ప్రేరణేన కథం మమ విశ్వా
సో భవేదిత్యపరితుప్తస్యేత్యర్థః. సుగ్రీవస్య ప్రార్థనయా యాచ్ఛయా, హేతునా,
సప్తానాం భువనానాం లోకానాం స్తంభసంభావనయా ఆధారస్తంభకరణేచ్ఛయా,
కిలేత్యశీకే, వస్తుతస్తు స్వభావత ఏవేతి భావః. ఆతవివోత్పేక్ష. సప్తధా సప్తప్రకారైః
ప్రకారపచనే థాత్, థాత్రా బ్రహ్మణః ప్రవర్ధ్యమానాపుషపీయమానా పరిణాహ
రోహా వికాలతోచ్చాయా యేషం తాత్. అతివికాలానభ్యంగింశ్చేతి భావః.
ని. 'పరిణాహో వికాలతా' 'సగాద్యారోహ ఉచ్చాయ' ఇతి చామరః. సప్త సప్త
సంఖ్యాకాత్, సాలాత్ సర్వకరూత్. ఆవిధేయయాతుధానకులవధవిధాయకేన దుర్వి
సితరాక్షసవంశవిసాళకేన, సాయకేన బాణేన, వివ్యాధ విధేదేత్యర్థః.

34

స ఇతి. సోఽయం సాయకః, యేన సాలాత్ విధేద సోఽయమిత్యర్థః. నికట
గిరికటకం సమీపశుభ్రవర్ధకనితంబమపి పాటయామాస, ని. 'కటకోఽస్మి నితంబోఽదే'
రిత్యమరః. దుందుభికాయప్రేరణమలేణాయం మాం న విశ్వసితవాత్, కింతు
నిజవాసరస్వాభావ్యేన మత్ప్రభావం జ్ఞాతుమశక్తువశ్యేవ సప్తసాలనిర్భేదనం యాచి
తవాత్ తథా చ తావన్నాత్ర భేదనే మమ కియద్ధస్తలాఘవమిత్యభినివేశపతా
శ్రీరామేణ తస్య తథా ప్రయుక్తత్వాదితి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణం, 'స
విన్నప్తౌ బలవతా బాణస్సర్వర్థపరిష్కృతః, భిత్త్వా సాలాత్ గిరిప్రస్థం సప్త భూమిం
వివేశహేతి.

35

నిర్భిన్నేతి. యథా యేన ప్రకారేణాహం, నిర్భిన్నాః విదారితాః సాలకటకా
స్సప్తసాలగిరినితంబా యేన స తథోక్తోఽస్మి, తథా లేన ప్రకారేణ త్వం, పాలస్త్య
రావణస్య సాలకటకం పురప్రాకారనితంబప్రదేశం, ని. 'ప్రాకారవృక్షయోస్సాల
స్సాలస్సర్వతరుస్సస్సృతః' 'కటకం' 'పలయే' సానా రాజధానీ నితంబయో' రిత్యుభయ
త్రాపి విశ్వః, యుధి యుద్ధే పాటయ విదారయ, ఇత్యేవంప్రకారేణ, స శీలీమ

ఊచే శిలాదళనజాతరవేణ నూనం

తస్మై వలీముఖనరాయ శిలీముఖస్యః.

32

గ. తత¹ స్తప్రృత్యయాదాహూతేన పురుహూతతనయేన సార్థం
తస్య తలాతలియుద్ధే ప్రవృత్తే సుజనదుర్జనయోర్భేదం రూపతో వివే
క్తుమక్షమతయా² సదసి వాచంయుమతాముపేత ఇవ వాగ్మీ తయోరవి
శేషవేషకర్తృణోర్భేదమనవగచ్ఛన్నము క్తశరో³ ఒభూద్దాశరథిః. 3౩

భో రామబాణః, శిలాదళనజాతరవేణ పాహణవిదారణజనితధ్వనినా, తస్మై వలీముఖ
నరాయ సుగ్రీవాయ, ఊచే ఉక్తవాక్, నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం, తాదృగ్రామబాణ
సామర్థ్యం నిరీక్ష్య సుగ్రీవో వాలినం నిహనివృత్త్యయమితి విశ్వసితపానిత్యర్థః. వసంత
లిలకావృక్షమ్. 32

తత ఇతి. తతస్సాలవిదారణానంతరం, తప్రృత్యయాత్సాలవిదళనరూపవిశ్వా
సా దాహూతేన యుద్ధార్థమాకారిణేన, పురుహూతతనయేన సార్థం వాలినా నవా,
తస్య సుగ్రీవస్య, తలైశ్చ తలైశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమితి తలా
తలి 'తత్ర లేనేదమితి సయాపే' ఇతి సమాసః. 'అన్యేషామసి దృశ్యత' ఇతి దీర్ఘః
'ఇచ్ఛార్త్యవృతిహారే' ఇతీత్యం. తచ్చ తద్యుద్ధం చ తస్మిన్, ముష్టియుద్ధ ఇత్యర్థః.
ప్రవృత్తే జాతే సతి, సుజనదుర్జనయో ర్భేదమంతరం, రూపతః ఆకృతివతా ద్వివేక్షం
వివిచ్య వత్తు మక్షమతయా² అనమర్థతయా హేతునా. సదసి సభాయాం, వాచం
యచ్ఛతీతి వాచంయుమః హాసి, ని. 'తవస్మిన్ తాపసః పారికాంక్షీ వాచంయుమో
ముని' రిశ్యమరః. 'వాచి యమోవ్రత' ఇతి భిచ్చాన్వయః 'వాచం యమపురందరా'
చేతి నిపాతనా స్తుమాగమః, తస్య భావస్తత్రా తాం, నిర్వచస్త్యమిత్యర్థః. ఉపేతః
ప్రాప్తః, వాచోఒస్య సంతీతి వాగ్మీ వావదూకః, ని. 'వాచోయుక్తివటుర్వాగ్మీ
వావదూకోఒలిపక్తరో' త్యమరః 'వాచోగ్నిని' రిని గ్నిని ప్రత్యయః. స ఇవేత్యుపమా,
దాశరథిః శ్రీరామః, అవిశేషకర్తృణో ఆభిన్నహారాద్యాభరణజనితశోభాచేష్టితయోః,
తయోర్వానిసుగ్రీవయోః, భేదమంతర మనవగచ్ఛన్నజాన న్నముక్తశరః అప్ర
యుక్తబాణోఒభూత్, యథా వాగ్మీ తుల్యరూపత్వాత్సజనదుర్జనయోర్భేదమజాన
న్మయమేవ ఇతి వత్తుం న శక్నోతి తథా శ్రీరామోఒపి తయో స్తుల్యవేషకర్తృత్వా

1 ప్రత్యాహూతేన. 2 మనసివిచారయన్మదసి.

సుగ్రీవస్తు వాలిబలా¹నహతయా లబ్ధదైన్యో వదాన్య ఇవరామ మార్గణాపాతమార్గే చతుర్విక్షిపన్నపగతధృతిస్సుదూరమపాసరత్.

గ. తమేనమృశ్యమూకే మూకపత్రవయా నిషణ్ణం విషణ్ణహృదయం ²దయాభురాలోక్య త్రైలోక్యైకధన్వీ రామస్తద్భేద మవగన్తు కామః కామప్యభిజ్ఞానమాలాం సుగ్రీవగ్రీవాయాం బాణనివారణ తత్స్వరూపభేదమజానానో మూలఘాతభయాచ్ఛరం ప్రయోక్తుమశక్తువం మ్హక్ష్మీ, ముదాస్తేత్సర్థః.

3౮

అ. తతః కిమిత్యత ఆహ—సుగ్రీవ ఇతి . సుగ్రీవస్తు తుశ్శ్లో²వ్యర్థకః. ననహత ఇత్యనహః పదాద్యత్. వాలిబలస్య వాలిపరాక్రమస్య ఆసహతయా అక్షమతయా, లబ్ధదైన్యః ప్రాప్తపీనభావః, విహ్వలస్సన్నిత్యర్థః. వదాన్యో బహుప్రద ఇవ, ని. 'స్మృర్వదాన్యస్థూలత్వదానకౌండా బహుప్రద' ఇత్యనురః. మార్గణాపాతమార్గే క్రిరామ సాయకాగమనమార్గే, అర్థిజనాగమనమార్గే, చేతి క్షేపనంకిక్షేపయముపమా. ని. 'మార్గణో సాయకార్థినా' వితి నిఘంటుః. చతుర్విక్షిపన్ దృష్టిం ప్రసారయన్, తదాగమనాశయేనేతి భావః. తతః, ఆపగతధృతిః నిరస్తచైర్య స్సక్, సుదూరమతివిప్రకృప్తదేశ మపాసరదపసృతవాన్, పలాయితవానిత్యర్థః.

3౯

అ. తతః కిమత ఆహ—తమితి. త్రపయా పరాజయలజ్జయాహేతునా, ఋశ్యమూకే ఋశ్యమూకగిరా, భాషణశ్రవణాశీతో మూకః లేన తుల్యం తద్వత్, నిర్వచ ఇవేత్యర్థః. ని. 'మూకస్తు వస్తు శ్రోతు మశీత' ఇత్యనురః. 'లేన తుల్యం క్రియా చేద్యతి'రితి పతిప్రత్యయః. నిషణ్ణ ముపవిష్టం, విషణ్ణహృదయం విషదాక్రాంతచిత్తమ్. 'విషదశ్చేతసో' భంగ ఉపాయాభావచింతనై'రితి లక్షణం, తమేనం సుగ్రీవం, విలోక్య. దయాభుః, కారుణికః, పరదుఃఖప్రహణేచ్ఛుత్యర్థః. ని, 'స్మృద్దయాభుః కారుణిక' ఇత్యనురః. తథా త్రయో లోకా దైగ్లోక్యం, చాతుర్విద్యై విత్వా త్స్వికే వ్యభిచ్చిత్వయః. తత్రైకధన్వీ, జగదేకధానుష్క ఇత్యర్థః. ని. 'ధన్వీ ధనుష్టానూనుష్క' ఇత్యనురః. వ్రీహ్యదిత్యాదినిః, విశేషణవ్యయేనాప్యస్య కార్య నిర్వహణదక్షత్వం సూచ్యతే, సరామస్తద్భేదం తయోర్వాలిసుగ్రీవయోర్భేదమం తరం, ఆపగంతుకామో జ్ఞాతుమిచ్ఛుస్సక్, 'తుంకామమనసో' రపీ'తి తుమునో మ కారలోపః, కామపి కాంచిత్, అభిజ్ఞాయలే²నేనేత్యభిజ్ఞానం లక్షణం తథాభూతా

నిపుణాం సిద్ధౌషధీమివ బద్ధ్యా భూయోఽపి వాలినమాహావాయాహ్వాయేతి తమాదిదేశ. ౪౦

పునరవ్యవాప్య కిష్కిన్ధాం పర్జన్యశ్చవ గర్జతి తస్మిన్ సుత్రామ పుత్రస్తారాభిహితాం హితోక్తి మతిక్రమ్య దురతిక్రమతయా నియతే స్సమారబ్ధసమరో ¹దాశరథినిశితరశరశకలితవక్షఃస్థలః క్షీతితలే ²నిప పాత. ౪౧

అథ విదితవృత్తాంతా సంతతాశ్రునివ్యందకలుషతరతారాతారా నగరాన్నిర్గత్య వారివారితమివ వారణయాథవతిం ³నిర్భయనిరీక్ష చ సామాలా చ తామభిజ్ఞానమాలాం. భేదప్రత్యాయకగజపుష్పిమాలామిత్యర్థః. గజ పుష్పి నాగపుష్పినామ లతా, ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే 'తతో గరితజే జాతా ముత్వాట్ట్య కుసుమాయితామ్, లక్ష్మణో గజపుష్పిం తాం తస్య కంఠే వ్యవర్జయ' దితి. న చైవం శ్రీరామస్యాత్ర కర్తృత్వవిరోధః. ప్రయోజకర్తరి తథాత్వోపచారాదితి. సుగ్రీవగ్రీవాయాం, బాణనివారణే శరనిపాతనివర్తనే నిపుణాం సమర్థాం, సిద్ధౌషధీమి వేత్సుల్లేప్తిక, బద్ధ్యా ఆసజ్య, భూయః పునరపి, వాలినం, ఆహవాయ ఆహవం కర్తుం, ఆహ్వయ ఆకారయేతి, తం సుగ్రీవమాదిదేశ ఆజ్ఞప్రవాక్. ౪౦

పునరపి. తస్మిన్ సుగ్రీవే, పునః భూయోఽపి, కిష్కింధామవాప్య, పర్జన్యే మేఘ ఇవ, గర్జతి గర్జనం కర్వతి సతి, సుత్రామపుత్రో వాలీ, తారయా నిజభార్యయా, అభిహితామూక్తాం, హితోక్తిం హితవచనమ్. 'ససహాయమహం మన్యే సుగ్రీవం తము పాగతం, అపవృద్ధసహాయశ్చ యమాశ్రిత్య స గర్జతీ'త్యాది శ్రీరామాయణోక్తరూపా మిత్యర్థః. అతిక్రమ్యోల్లంఘ్య, నియతే చైవస్య, ని. 'నియతీన్నియమే చైవ' ఇతి శాశ్వతః, దురతిక్రమతయా దుర్విలంఘ్యతయా హేతునా, అతిక్రమణస్య కర్తుమశక్య తయేత్యర్థః. సమారబ్ధసమరః ప్రకాంతయుద్ధ స్సక్, తథా దాశరథేః శ్రీరామస్య నిశితకరోఽతిలీక్ష్ణః స చాసౌ శరశ్చ తేన శకలితం విదలితం వక్షఃస్థలమురఃప్రదేశో యస్య స తథోక్త స్సక్, క్షీతితలే భువి, నిపపాత న్యవతదిత్యర్థః. ౪౧

అథేతి. అథ పతనానంతరం, విదితో విజ్ఞాతః వృత్తాంతో వాలిపథరూపవార్తాయయా సా తథోక్తా, అతపివ సంతతాశ్రునివ్యందేన నిరంతరబాష్పసంపాతే కలుష

1 దాశరథేర్నిశితరశరశకలితనిజవిశాలవక్షస్థలః. 2 సహసా పపాత. 3 తారా వ్రూత్. 4 సుగ్రీవం నిర్భయనిరీక్షమాణమ్.

మాణసుగ్రీవముద్గతగ్రీవముత్థాతుమక్షమం త్తమాతలార్పితకూర్పర
యంగళం ¹దళదసృక్ష్పసరశారశరీరం శరాసనశిఖరస్యస్తహస్తేన సన్ని
కర్షస్థితేన కాకుత్స్థేన కృతసల్లాపమవేతాడంబరమివా²మ్బునిధిమస్తో
న్ముఖమివ మయూఖమాలినం వాలినమాలింగ్య స్వాజ్జోత్తంసితతదు
త్తమాంగం రఘునాథమిత్రమకథయత్.

౪౨

తరే అత్యంతదూషితే తారే కనీనికే యస్యాస్మా. ని. 'తారకాఽక్షః కనీనికే' త్యమరః.
తారా వాలిపట్నీ, నగరాత్ పురాన్నిర్గత్య, వార్యాం గజబంధనస్థానే, ని. 'వారీ తు
గజబంధనీ' త్యమరః. వారితం నిరుద్ధం, వారణియూధపతిం గజయూధనాథమివ స్థిత
మిత్యర్థః. ఉపమాంకారః. ని. 'యూధనాథస్తు యూధప' ఇత్యమరః. అత ఏవ
నిర్భయం భయరహితం యథా నిరీక్షమాణః ఆవలోకమానః సుగ్రీవో యం తం, ఉద్గత
గ్రీవమాత్మప్రహర్తృప్రతీక్షణార్థమున్నమితకంధరం, తథాప్యృత్థాతుమక్షమమనమర్థం,
దృఢప్రహరచేదనయా ఇంద్రియపాటవాభావాదితి భావః. అతఏవ త్తమాతలే అర్పితం
నిక్షిప్తం కూర్పరయంగళం కఫోజిప్రదేశయంగ్గం యేన తం, తథోక్తం, తదవప్తంభేన
స్థితమిత్యర్థః. ని. 'స్యాత్క-ఫోజిస్తు కూర్పర' ఇత్యమరః. గళదసృక్ష్పసరేణ స్యందమాన
శోణితాభివ్యాప్త్యా కారం కృష్ణరక్తసితవర్ణయుక్తం శరీరం యస్యతమ్, ని. 'కృష్ణరక్తసిలే
కార' ఇతి యాదవః. అథవా కారం సంపృక్తం శరీరం యస్యతమ్, ని. 'కరంభః కరభ
శ్చారస్సంపృక్తః ఖచితస్సమా' ఇతి హలాయుధః. తథా శరాసనశిఖరే చాపకోట్యాం
స్యస్తో నిక్షిప్తః హస్తో యేన లేన, తథోక్తేన, ధానుష్కాణాం తథా ఆచారాదితి భావః.
సన్నికర్షస్థితేన సమీపవర్తినా, కాకుత్స్థేన క్రిరామేణ సమా కృతసల్లాపం విహితసంభా
షణమ్, 'పరాఽక్షాభవధం కృత్వా తో ను ప్రాప్తస్తస్వయా గుణః, యదహం యద్ధసంరథ
స్త్యత్ప్రతే నిధనం గత' ఇత్యాదిరామాయణోక్తసంభాషణతత్పరమిత్యర్థః. ని. 'సజ్జాహ
భాషణం మిథ' ఇత్యమరః. తథా ఆపేతాడంబరం అపగతసంరంభం, కణ్ణోహద్యభావేన
స్తిమితమిత్యర్థః. ని. 'ఆడంబరోఽస్త్రీ సంరంభ' ఇత్యమరః. ఆడంబరశబ్దో వ్యాఖ్యాతః.
'అంబురునాడంబరచార్యో'త్యత్ర, అంబునిధిం సముద్ర మివ, తథా అస్తోన్ముఖమస్తం
గచ్ఛంతమిత్యర్థః. మయూఖమాలినం సూర్యమివ స్థితమిత్యుపమాద్వయం, వాలినమాలింగా
ఙ్గివ్య, స్వాంజోత్తంసితం నిజోత్పంగక్షిప్తం తస్య వాలినఉత్తమాంగం శిరో యయా సా,

1 గళగళదసృక్ష్పర. 2 అమ్బునిధిం.

ప. కారుణ్యం నిరవధి య త్వ ప్రసిద్ధం
 శీతాంశోస్సహజమివార్తిహారి శైత్యమ్,
 తత్సర్వం మనుకులనాథ రమ్యకీర్తే
 మత్పాపాత్కథయ కథం త్వయా నిరస్తమ్.

౪౩

ప. ఏవంవిధే ప్రియతమేఽప్యనపేతజీవాం
 మాం రాక్షసీతి రఘుపుంగవ సాధు బుద్ధా,
 బాణం విముఞ్చ మయి సంప్రతి తాటకారే

కథోక్తా సతీ, ని. 'ఉత్సంగచిహ్నయో రంకః', 'ఉత్తమాంగం శిర శ్చిర్వ' మితి చామరః. రఘునాథం శ్రీరామం ప్రతి, ఇత్థం వత్సమాణప్రకారేణ, అకథయదవోచత్. ౪౨

అ. తత్ప్రకార మేనాహ—కారుణ్యమిత్యాదిసాక్షోకపట్కన. హే మనుకుల నాథ మనువంశనాయక, మహాకులీనేతృర్థః. తాదృశస్యాపి మనువంశస్య త్వయైవ సనాథత్వమత స్తవ్వాహత్వం కిం వర్ణనీయమితి భావః. తథా హే రమ్యకీర్తే రమణీయకీర్తి సంపన్న శ్రీరామం శీతాంశోశ్చంద్రస్య, సహజం వైసర్గికమార్తిహారి పరోపతాప శాంతికరం, విశేషణద్వయ మేతత్కారుణ్యేఽపి యోజ్యం, శైత్యం శిశిరత్వమివ, తప, నిరవధి నిర్వర్త్యాద మియత్రాసవచ్చిన్నం, పరిమాణశూన్యమిత్యర్థః. యత్కారుణ్యం కరుణా, స్వాధే వ్యజ్ఞో, ప్రసిద్ధం లోకవిఖ్యాతమభూతి శేషః. ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే' త్యమరః. సర్వం, సమగ్రం, తత్కారుణ్యం, మత్పాపా స్తద్దీయదుష్కృతాద్ధేవోః, పతివచస్త్రే పత్నీదురదృష్ట హేతుకత్వాదితి భావః. త్వయా, కథం కుతః, నిరస్తం త్యక్తం, కథయ అభిధేహి, నిరవరాధోఽయం మత్ప్రకీర్తనస్త్వయా అకారుణికేనేవ కథం నిష్కారణం నివాత ఇతి భావః. ప్రహర్షిణీపుత్రమ్. ౪౩

అ. ఏవం సాధారణ్యేనోపాలభ్య సంప్రతి స్వస్యాపునహతిం ప్రార్థయతే, ఏవంవిధ ఇతి. హే తాటకారే తాటకాంతక, రఘుపుంగవ రఘుశ్రేష్ఠ శ్రీరామ, ప్రియ తమే ప్రాణేశ్వరే, ఏవంవిధే ఈదృక్ప్రకారే, మృతే సత్యసీత్యర్థః. అనపేతజీవామని ర్గతప్రాణాం, మాం, రాక్షసీతి రాక్షసీప్రాయేతి, సాధు సమ్యక్, బుద్ధ్యా జ్ఞాత్వా, ప్రియతమ విపత్తిసహనస్య రాక్షసీలక్షణత్వాదితి భావః. మయి ఉత్తప్రకారేణ రాక్షస్యాం, సంప్రతీదానీం బాణం, విముంచ, మాం ప్రహరేత్వర్థః. తాటకాంతకస్య తప రాక్షసీసంహరణముచితమేవేతి భావః. నను తాటకాసంహననేన పరోపద్రవ శాంతిరూపం ఫలం లబ్ధం త్వత్ప్రహరణాత్క్రిం ఫలమిత్యతః, శ్రేయఇతి. దయలేన సహ సంగమం కరోతీతి దయితసంగమకారిణి, ప్రాణేశ్వరేణ మాం యోజయతః

శ్రేయో మహద్దయితసంగమకారిణ స్తే.

౪౪

ప. సాధారణీ ¹క్షితిభృతాం మృగయేతి పూర్వ

²ముక్తం త్వ యైవ జనసంసది సత్యవాదిక,

శాఖామృగీం తదిహ మారయ మాం శరేణ

కో నామ రామ మృగయు ర్దయతే మృగీణామ్.

౪౫

ఇత్యర్థః. తే తవ మహచ్ఛ్రేయః మహానభ్యుదయః, పుణ్యం వా, భవిష్యతీతి శేషః. 'మృతే మ్రియేత యా నారీ సా విక్షేయా పతిప్ర' తేతి స్తరణాత్. మమాయం ధర్మ వివ తథా చ తాదృశధర్మప్రపక్షకస్య తవ సుకృతం కిం పక్షనీయమితి భావః. ని. 'స్వాధర్మ మస్త్రియాం పుణ్యశ్రేయసీ సుకృతం వృష' ఇత్యమరః. ఏతదారభ్య ఙ్గోకచతుష్టయ పర్యంతం పసంతలికావృత్తమ్.

౪౪

ఆ. నను తథాపి హింసా మహ్యం న రోచతఇత్యాశంక్య తల్లోపపత్రిమాహ- సాధారణీతి. హే సత్యవాదిక! యథార్థభాషణశీల, ఆతప్త్యయా సత్యమేవ సర్వథా పరిపాలనీయమితి భావః. తాచ్ఛీల్యే జినిః, క్షితిభృతాం రాజ్ఞాం, మృగయా ఆఖేటః, ని. 'ఆచ్ఛోదనం మృగవ్యం స్యాదాఖేటో మృగయా స్త్రియా' మిత్యమరః. సాధారణీ సకలసమ్మతా, 'మృగయాఽఘాయ న భూభృతాం ఘృతా' మితి తస్మాః న్యాయ్యత్వా దితి భావః. 'అగ్నేధ్రసాధారణాదఙ్గైక్తవ్య' ఇతి వికల్పా తత్పక్షే జీవ్. ఇత్యేవం, పూర్వం, త్వయైవ త్వన్మఖేనైవ, జనసంసది జనసమాజే, న త్వసాక్షికమిత్యర్థః. ఉక్తం. 'యాన్తి రాజన్యశ్చాత్ర మృగయాం ధర్మకోవిదా' ఇతి కథితమిత్యర్థః. తత్తస్మా త్కారణాదిహేదానీం, 'శాఖామృగీం వానరీం, 'జాలే రస్త్రీవిషయా దయోపధా'దితి జీవ్, మాం, శరేణ బాణేన, మారయ వినాశయ, ప్రాణైర్వియోజ యేత్యర్థః. యుక్తం చైతదిత్యర్థాంతరం న్యస్యతి. హే రామ, కోనామ కోవా, మృగాన్యాతీతి మృగయుః మృగసంహరణశీలః, 'మృగ' య్యాదయ, శ్వేత్యేణాదికః కుప్రత్యయాంతో నిపాతితః, మృగీణాం మృగాంగనానాం, దయతే దయాం కరుతే, దయయా మృగాంగనాః కోవా మృగయురుపేక్షిత ఇత్యర్థః. ఆతప్త్యం సత్యవచనానుసారేణావశ్యం మాం ప్రహరేతి భావః. 'దయాక్రియాం ప్రతి కర్తవ్యేఽపి అనుకరోతి భగవతో నారా యణస్య' 'తస్య వానుకరోతీ'త్యాదివత్సంబంధమాత్రవివక్షాయాం, 'మృగీణా' మితి పక్షీ చ న విరుధ్యతే, యథాహ భారవి, 'సా లక్ష్మీరుపకురుతే యయా పరేషా' మితి, తథా

సంత్రస్య పూర్వ మముత స్తవ బంధురేష
 భేజే యథాఽద్రి మకుతో భయ మృశ్యమూకమ్,
 భర్తా మమాయ మసి రామశరైరభేద్యం
 ప్రాప్తో మదీయహృదయః¹ చ్చలమద్రిదుర్గమ్.
 నాహం సుకేతుతనయా న చ సప్తసాలీ
 వాలీ న చ త్రిభువనప్రతితప్రభావః,

౪౬

శ్రీహర్షేణ చ, 'సాధూనానువకర్తుం లక్షీం ద్రష్టుం విహాయసా గన్తుం, సకుతూహలి
 తస్య మనశ్చలితం చరితం మహాత్మనాం శ్రోతు' మితి. +

౪౭

అ. సంప్రతి వాలిప్రహరణ ప్రయుక్తాభిమానోఽసి న కార్య ఇత్యాహ—
 సంత్రస్యేతి. హేరామ, విహాయం, తవ, బంధుస్సహృత్, సుగ్రీవః, పూర్వమము
 తోఽముష్ణ ద్వాలినః, 'భీతార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వాత్పంచమ్యాప్తసిః,
 సంత్రస్య సంత్రాసం ప్రాప్య, యథా యేన ప్రకారేణ, నాస్తి కుతోఽసి భయమత్రే
 త్యకుతోభయం, వాలిభయశంకాకూన్యమిత్యర్థః. మయూరవ్యంసకాదిషు నిపాతనా
 త్పాధురిత్యుక్తం, ఋశ్యమూకమద్రిం, గిరిదుర్గమిత్యర్థః. భేజే ప్రాస, తథా ఆయం
 మమ భర్తా ప్రాణేశ్వరో వాల్మీకి, ఆముతోఽముష్ణత్వత్వత్సుగ్రీవాద్వా, సంత్రస్య,
 శరైః ప్రావకబాణైరభేద్యం భేత్తు మశక్యమితి కాఠిన్యాలిశయోక్తిః, ఆకుతోభయమిత్యర్థః.
 మదీయహృదయం మామకమానసమితి ఛలం కవటం యస్య తత్తత్తోక్తమద్రిదుర్గం,
 ప్రాప్తః ప్రవిష్టః, ఆతో మద్భృదయప్రహరణే తద్గతస్యాసి ప్రహరణసంభవాత్తవాయ
 మభిమానో యుజ్యేతేతి భావః. మృతోఽసి మద్భృదయాదనపేతో మత్ప్రాణేశ్వర
 ఇతి ఫలితార్థః. అత్ర ఛలశబ్దేన హృదయమపహ్ను త్యాద్రిదుర్గత్యేనానత్యత్వప్రతి
 పాదనాదపహ్నవాలంకారః. 'ఛలాది శబ్దై రసత్యత్వ ప్రతిపాదన మపహ్నవ' ఇతి నర్వస్య
 సూత్రమ్.

౪౮

అ. కించ మత్ప్రహరణాభావే తవ ధన్విత్వప్రసిద్ధిరసి న సిద్ధ్యేదిత్యాహ—
 నేతి. అహం, సుకేతుతనయాతాటకా, న, న భవామిత్యర్థః. 'యత్సుకేతు ద్దుహిణ
 ప్రసాదాల్లభే సుతాం కామసి తాటకాఖ్యా' మిత్యుక్తం బాలకాండే. తథా,
 నప్రానాం సమాహర స్సప్తసాలీ సాలతరుక్రేణిశ్చ, న, న భవామి, అత్ర కంచపటీవ
 త్వక్రియా, తథా త్రిభువన ప్రథితప్రభావః, సకలలొకవిఖ్యాతప్రతాపశాలీత్యర్థః.

+ వస్తుతస్త 'అగ్నిగర్భదయేకాం కర్తణీ'తి కర్తృణశ్చేషత్వ విపక్షాయాం చక్తి. 1 స్థలమ్.

తారాఽస్తి వజ్రహృదయా విశిఖైరభేద్యా
ధన్వి కథం భవసి రాఘవ మామవిధ్యా.

౪౭

క్షితిపతితనయానాం హంత గర్భేశ్వరాణాం
కిము నిరవధి మాధ్యం శౌర్యవ జ్వన్తసిద్ధమ్,
మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపీంద్రే

వాలీ చ, ననభవామి, యద్యేవం తస్మి త్వయాఽహ మపి ప్రహృతా స్వామితి భావః. అత్ర వాలినో విశేషణోపాదానాన్నాయుక్తగుణగ్రహణదోషః తస్య మహత్త్వ ప్రతిపాదనాయ స్వభావోక్త్యర్థత్వాత్, తదుక్తం రసాకరే. 'ధన్వన్త్యాదే రసోత్కర్షే భావోక్తా దోషవారణే, విశేషణం విశేష్యస్య నాన్వయాయుక్తగుణగ్రహ' ఇతి గుణో విశేషణం, కింతు, వజ్రహృదయా వజ్రవక్త్రతోరహృదయా, అతఏవ విశిఖైర్వాఖైరభేద్యా భేత్తుమశక్యా, తారాఽస్తి, అతః, హే రాఘవ, మామేతాదృశీమవిధ్యా ఆనంహృత్య, ధన్వి ధానుష్కః, కథం, భవసి భవస్యేవేత్యర్థః. వేధ్యవేధనే క స్పృహణో భవేదతో మామవేధ్యాం విధ్యా ఆత్మనో ధన్విత్యప్రధాన దృఢీకరణ్యేత్యర్థః.

ఇథముపాలంభేఽపి తూష్టిం తిష్ఠంత ముద్వీక్ష్యోచ్చేక్షతే—క్షితిపతితి. గర్భేశ్వరాణాం గర్భమారభ్యేశ్వరాణాం, జన్మప్రభృత్యైశ్వర్యసంపన్నానా మిత్యర్థః. క్షితిపతితనయానాం రాజకుమారాణాం, నిరవధి నిర్తర్యాదం, మహత్తరమిత్యర్థః, మాధ్యం విచారమూఢత్వం, ని. 'ముగ్ధ స్సందరమూఢయో' రితి విశ్వః. శౌర్యేణ తుల్యం శౌర్యపదిత్యుపమా. 'లేన తుల్యం క్రియా చేద్వతి' రితి ! పతిప్రత్యయః, జన్మసిద్ధం కిము స్వభావసిద్ధం కిం, హంతేతి విహదే, ని. 'హంత హర్షేఽనుకంపాయాం వాక్యా రంభవిహదయో' రిత్యమరః. కుతః యద్యస్తాత్కారణాత్, హే, రఘువర రఘునాయక, నిరపాయే నిరాతంకే, ఇతి హృదయవిశేషణం కపీన్ద్రోవిశేషణం వా, మమ, హృది హృదయదేశే, కపీంద్రే వాలిని, వర్తమానే తిష్ఠతి సతి, అముష్మై కపీంద్రాయ. చాపం పాణో యస్య స చాపపాణిన్, పునఃపునః ప్రహర్తుమితి భావః. 'సప్తమ్యుపమానే'త్వాదినా బహువ్రీహిః, 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యా భవత' ఇతి ఎత్తవ్యాత్ పాణిజిబ్బస్యోత్తర నిపాతః. తిష్ఠసే, ఆత్మానం ప్రకాశయన్ వర్తన ఇత్యర్థః. తస్మాదసాధ్యసాధనే ప్రపృతత్వాత్తవాపి రాజపుత్రస్య శౌర్యవన్మాధ్యమాజన్మసిద్ధ మితి భావః. సర్వథా మదీయహృదయవిదారణం కర్తవ్యమితి ప్రలాపవాక్యసముదా

రఘువర యదముష్టై తిష్ఠనే చాపసాణిః.

౪౮

౧. ఏవం విలపంత్యా హారాయితాశ్రుధారాయాస్తారాయాః పరి
దేవనరవైర్బాష్పాంబుకణాభ్యుత్తజై ¹రక్షీణైర్నిశ్వాసానిలైశ్చకృతా
శ్వాస ఇవ లబ్ధసంజ్ఞో వాలీ నిజనందనం ²రఘునన్దనే సమర్వాజ్ఞదమంగ
సంగినీం కాశ్చన కాశ్చనః ³స్రజం శోకావనతగ్రీవాయ సుగ్రీవాయ
దత్వానిజభుజబలప్రశాంతాసురోఽయం ప్రశాంతాసురభూత్. ౪౯

యార్థః. తిష్ఠతేర్థే 'ప్రకాశనస్థేయాభ్యయో' శ్చేత్యాత్మనేపదం ఆత్ర స్యాభావక
శ్రీరామావస్థానస్య నిజహృదయస్థవాలీప్రహరణకారణత్వేనోత్పేక్షణాదుత్పేక్షాలంకా
రః, మాలినీవృత్తమ్. ౪౮

వివమితి. ఏవం ఉక్తప్రకారేణ, విలపంత్యాః పరిదేవయంత్యాః హారాభివా
చరంత్యో హారాయితాః ఆశ్రుధారా బాష్పసంపాతా యస్యాస్తస్యాః, సప్రలూపం
రుదంత్యా ఇత్యర్థః. తారాయా స్వంబంధిభిరక్షీణైరవిచ్ఛిన్నైరితి సర్వత్ర సంబ
ధ్యతే, పరిదేవనరవై ర్విలాపాక్రందైర్బాష్పాంబుకణాభ్యుత్తజైరశ్రువీందుసేకైః,
నిశ్వాసానిలైర్నిశ్వాసమారుతైశ్చ, మూర్ఛితోజ్జీవకోపచారప్రాయైరితి భావః. కృతా
శ్వాసః పున రుజ్జీవిత ఇవేత్యుత్పేక్ష. లబ్ధసంజ్ఞః ఉత్పన్నవివేకాలీ, వాలీ, నిజనందనం
ఆత్మజమంగదం, రఘునందనే శ్రీరామాయ, అధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ, సమర్ప్య,
బాలాఽయం త్వయా రక్షణీయ ఇతి తదధీనం కృత్యేత్యర్థః. తథా శ్రీరామాయణమ్.
బాలశ్చాకృతబుద్ధిశ్చ హ్యేకపుత్రశ్చ మే ప్రియః, తారేయో రామ భవతా రక్ష
ణీయో మహాబలః, సుగ్రీవే చాంగదే చైవ విధత్స్వ మతిముత్తమా' మితి తథాంగ
సంగినీం కంఠప్రాలంబినీం, కాంచన కామసి, కాంచనస్రజం హేమమాలామింద్రదత్తా
మిత్యర్థః. శోకావనతగ్రీవాయ భ్రాతృనిధనకారిత్వప్రయుక్తశోకావనమ్రకంధరాయ,
'సుగ్రీవాయ, దత్వా తత్కంధరాయామానజ్యేత్యర్థః. 'ఇమాం చ మాలామాధత్స్వ
దివ్యాం సుగ్రీవ కాంచనీ' మిత్యాదిరామాయణే, నిజభుజబలేన స్వగీయబాహుసరాక్ర
మేణ ప్రశాంతాః వినిహతాః ఆసురా యేన స తథోక్తః మహావీర ఇత్యర్థః. ఆయం
వాలీ, ప్రశాంతాసురుత్క్రింకప్రాహోఽభూత్, మృతోఽభవదిత్యర్థః. ౪౯

తత్ర హా సకలభువనబహుమతబాహు¹బలశాలిన్ గోలభగంధర్వ
గంధసింధురవజ్ఞతాకరణపఞ్చానన దశముఖభుజభుజంగ భోగ²నిరోధా
హితుండికాయితవాలవలయ వార్తికథం విలయం గతో³నీతి బాష్పా
విలముఖా వలీముఖా స్తస్య రామాజ్ఞయా యథాభిప్రేతం ప్రేతకృత్యం
⁴సర్వం నిర్వర్తయామాసుః.

గం

(⁴తతోజాంబవత్ప్రముఖవలీముఖగణాదాశరథినిదేశాత్సుగ్రీవం
కాంచనకలశోదకైరభ్యషించన్.)

గం

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్నావిమరణసమయే, హేతి ఖేదే. ని. 'హా విషాదశుగార్తి
ష్వి' త్యమరః. సకలభువనబహుమతబాహుబలశాలిన్, అశేషలొకత్వానునీయభుజ
శక్తిసంపన్న, తథా గోలభనామా యో గంధర్వో దేవయోనివిశేషస్య ఏవ గంధ
సింధురః మత్తగజస్తస్య పంచతాకరణే నిధనవిధానే పంచానన సింహేతి క్షిప్త
పరంపరితరూపకమ్, తద్వివాశకేత్యర్థః. ని. 'సింహో మృగేంద్రః పంచాస్య' ఇత్య
మరః. తథా దశముఖభుజా రావణబాహవ ఏవ భుజంగభోగాస్సర్వకాయాః. ని.
'సింహో మృగేంద్రః పంచాస్య' ఇత్యమరః. 'భోగస్సుఖే స్త్రాస్యదిభృతావహేశ్చ ఫణ
కాయయోః' ఇత్యమరః. తేషాం నిరోధే నియంత్రణే అహితుండికో వ్యాళగ్రాహీ తద్వ
దాచరిత మాహితుండికాయితం వాలవలయం లాంగూలమండలం యస్య స, తథోక్తేతి
సంబోధనత్రయం, అత్ర రూపాశోపమయోస్సంకరః. ని. 'విషవైద్యో జాంగలికో వ్యాళ
గ్రాహ్యహితుండిక' ఇత్యమరః. కథం విలయం గతో³నీతి వీతాదృశపీర్వసంపన్న కుతో
మృతో³నీతి బాష్పావిలముఖాః అశ్రుపరివృతాననాః, వలీముఖా వానరాః, రామా
జ్ఞయా, తస్య వాలినః అభిప్రేతమనతిక్రమ్య యథాభిప్రేతం, యథార్హమిత్యర్థః.
ప్రేతకృత్యం దహనాది ప్రేతసంస్కారం, సర్వం, నిర్వర్తయామాసు శబ్దప్రతిత్యర్థః. గం

తతఇతి. తతస్తదనంతరం, జాంబవత్ప్రముఖాః జాంబవత్ప్రధానాః వలీము
ఖగణా వానరసంఘాః, దాశరథినిదేశాచ్ఛ్రీరామాజ్ఞావచనాత్, సుగ్రీవం, కాంచనకల
శోదకైశ్చాతకుంభకుంభసంభృతతీర్థజలైరభ్యషించన్, వానరసామ్రాజ్యాభిషిక్తం చక్ర
రిత్యర్థః.

గం

1 బలానలశలభాయితాహితబలలితగంధర్వ. 2 నిరోధాయాహితుండిక. 3
సర్వే. 4 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

- ప. అభిషిక్తే తు సుగ్రీవే రామశ్యామపయోముచా,
అభిషేక్తుం స్థితా మేఘా స్తన్నహిం మహిషీమివ. ౫౨
- ఆర్యాన్యన్వేషణా కార్యా శరదీత్యుక్తసంవిదా,
కపింద్రేణార్థితో రామః కిష్కిన్ధావర్తనం ప్రతి. ౫౩
- స యోగ్యా నగరప్రాప్తిరిత్యుక్తవతి రాఘవే,
సుగ్రీవప్రార్థనాప్యాసీద్భరతప్రార్థనాసమా. ౫౪
- దత్తార్జునవికాసేన ధార్తరాష్ట్రాన్నిరస్యతా,

అభిషిక్త ఇతి. సుగ్రీవే, తుశబ్దోఽవధారణార్థకః సుగ్రీవ వివేత్సర్థకః. ని. 'తు స్యా ద్భేదేఽవధారణ' ఇత్యుమరః రామ వివ శ్యామపయోముక్ నీలమేఘస్తేనాభి షిక్తే సతి, మేఘా జలదాః, తన్నహిం తస్య సుగ్రీవస్య మహిం భువం, మహిషీం రాక్ష సీమివ, అభిషేక్తుం, స్థితాః ప్రవృత్తాః, శ్రీరామజలదేన కేవలసుగ్రీవాభిషేకే కృతే జల దానాం తన్నహివ్యభిషేకప్రవృత్తి ర్యుక్తైవేతి భావః. వర్తనమయ స్సంప్రాప్త ఇతి ఫలితార్థకః. రూపకోఽప్రేక్షయోస్సంకరః. ౫౨

ఆర్యేతి. హే ఆర్య స్వామిన్ శ్రీరామ, శరది శరత్కాలే, ఆర్యానాం స్త్రీ తాయాః అన్వేషణా గవేషణా కార్యా కర్తవ్యా, తదాసీం కార్యసౌకర్యాదితి భావః. ఇత్యేవ ముక్తసంవిదా విజ్ఞప్త ప్రతిజ్ఞాసేన, ని. 'సంవిదానూః ప్రతిజ్ఞాన' మిత్యు మరః. కపింద్రేణ సుగ్రీవేణ, కారుణికః, శ్రీరామః, కిష్కింధావర్తనం ప్రతి కిష్కింధాప్రవేశముద్దిశ్యార్థితో యాచితః. ౫౩

ఆ. తతః కిం తత్రాహ—నేతి. నగరప్రాప్తిః పతనప్రవేశకః, యోగ్యా అర్హా న భవతి, పితృవిదేశపరిపాలనార్థం వనవాసినో మమ పతనప్రవేశానర్హత్వాదితి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'చతుర్దశ సమా స్సౌమ్య గ్రామం వా యది వా పురం, న ప్రవేశ్యమి హనుమత్ పితృ ర్విదేశపాలక' ఇతి. ఇతి వివం, రాఘవే, ఉక్తవతి సతి, సుగ్రీవప్రార్థనాఽపి, భరతప్రార్థనయాసమా సదృశీ, అభూత్, యథా భరతప్రార్థనయా శ్రీరామః అయోధ్యాం న ప్రవిష్టవాన్ తథా సుగ్రీవప్రార్థనయా కిష్కింధామపి న ప్రవిష్టవానిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః, తథా చ భరతస్య సుగ్రీవౌపమ్యం శ్రీరా మస్య దృఢవ్రతత్వం చ గమ్యతే. ౫౪

ఆ. అథ వర్తయం వర్తయతి—దత్తేత్యాదినా, దత్తః అర్జునవికాసః పార్థమాన సోజ్ఞానః అన్యత్ర కఠఫలరుప్తుష్పవీకసం చ యేన, తథోక్తేన, ని. 'అర్జునః కఠభే పార్థే కా ద్దవీర్యమయూరయో' రిత్యుమరశేషః. ధార్తరాష్ట్రాన్నిలచరచరణహంస

తేన జీమాతకాలేన దేవకీనందనాయితమ్.

౫౫

1 అస్తాకం రూపలక్ష్మీమసకృదపహసత్యాత్మ కాన్త్యా తదాస్తాం
భర్తారం న స్సురేంద్రం కిమపి న గణయన్ వాలినం ద్రా గ్జఘన,
ఇత్థం మత్సేవ వైరం యుడితి ఘనఘటా రాఘవస్యాహవాంథా
మాశామాశాశ్చరుద్ధ్వాస్తనితమిషమహాసింహ 2 నాదాన్వితేనుః.

తత్ర—

విశేషాన్, ఆన్యత్ర ధృతరాష్ట్రపత్యాని దుర్యోధనాదీన్, నిరన్యతా నిరాకర్షతా,
ని. 'రాజహంసా స్తు లే చంచుదరణై ర్దోహితై స్సితాః, మలినైర్నర్మికాః' స్తే ధాత్త
రాష్ట్రా స్సితేతదై' రిత్వమర్థః. తేన ప్రకాంతేన, ప్రసిద్ధేన వా జీమాతకాలేన వర్ణాసమ
యేన, దేవకీనందనేన శ్రీకృష్ణకేచరచరితం దేవకీనందనాయితమ్. ఉక్తరీత్యా శ్రీకృష్ణ
కలాపి వర్ణాసమయః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. 'కర్తుః కర్మజులూపశ్చ' 'అకృత్యాన్యధాభు
కయోద్ధీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః, అతో భావే క్తః. జీమాతకత్తో వ్యాఖ్యాతః. శ్లిష్టవిశేషణేయ
ముపమా ష్టేషా వా మతభేదాత్.

౫౫

అస్తాకమితి. అస్తాకం, రూపలక్ష్మీమాకారశోభాం అత్తకాన్త్యా నిజదేహభాసా,
ఇంద్రసీలసచ్చాయయేతి భావః. అనకృత్ బహువారం అపహసతి అపహాసం కరోతి, త
దపహసన మాస్తాం తిష్ఠతు, కింతు నోఽస్తాకం, భర్తారం స్వామినం, సురేంద్రం దేవ
రాజం, కిమపి కించి దపి, న గణయన్, న లక్ష్మీకుర్వన్మిత్యర్థః. సభార్థస్య సశబ్దస్య 'సుపు
పే'తి సమాసః. వాలినం, తత్పుత్రమితి భావః. ద్రాక్ ద్రుతమవిచార్యేత్యర్థః.
జఘన హింసితవాన్. ని. 'ద్రాక్షంతు సచది ద్రుత' ఇత్యమర్థః. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ,
వైరం విరోధం, మత్సా జ్ఞాత్సేవ, యుడితి శిఘ్రం, ఘనఘటాః మేఘబృందాన్యాహ
వాంథాం యుద్ధసముత్థితాం, రాఘవస్యాకాం వాంఛాముత్సాహమితి యావత్, ఆకా
దిశ శ్చ, ని. 'ఆకా దిగతిత్పద్యయో' రితి రత్నమాలా. రుద్ధ్వా నిరుధ్య, వర్ణాసమయే
జైత్రయాత్రాయా అనుపయుక్తత్వానితి భావః. స్తనితమిషేణ గర్భితవ్యాజేన
మహాసింహనాదాన్వితేనుశ్చక్రరితి సాపన్నవోలేప్యేతా, ప్రగర్థరావృత్తమ్, లక్షణం
తూక్తమ్.

౫౬

తత్రేతి. తత్ర కస్మిన్ సమయే.

1 తత్ర—అస్తాకీం. 2 నాదం తతాన.

ప. ఉపచితజీవనధారా సుతృప్తభాజో నిరస్తసంతాపః,

భూపా ఇవ నవమేఘాః పౌరస్త్వమహాబలాకులితాః. ౫౭

గ. తేన కిల రఘుపతిరతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుశ్శతమన్యుశరాసన
శారతరణారాపథాం¹ ఘనరవముఖరితహరిన్సుఖాభోగాం కదమ్బవనపవ

ఉపచితేతి. ఉపచితజీవనధారాః ప్రవృద్ధోదకసంపాతాః, అన్యత్రోపచితాః
జీవనధారాః దానోదకధారాః యైస్తే, తథోక్తాః. నిరంతరదానశీలీ ఇత్యర్థః. 'సర్వా
జ్యుదకపూర్వాణి దానాని' త్యుదకధారాపూర్వకత్వాత్సర్వేషాం దానానామితి భావః.
అథవా ఉపచితా ధర్మాపరణాదినా వర్ధితా జీవనధారా అనుద్దైర్ఘ్యం యైస్తే,
తథోక్తాః, †తథా సత్పదభాజి ఆకాశమార్గసంఘారిణి, అన్యత్ర సన్వర్తన రిసి, నిరస్త
సంతాపః నిర్వాపితపరితాపః, అన్యత్ర నిరస్తాశ్రితజనమనఃపరితాపః, తథా పౌరస్త్వ
మహాబలాకులితాః, పౌరస్త్వః పూర్వవిగ్ధః ప్రాచ్యః అగ్రత ఉత్పన్న ఇత్యర్థః.
'దక్షిణాపశ్చాత్పరసస్త్వ' ఇతి త్యక్వప్రత్యయః. తాదృశో యో 'మహాబల' వాయుస్తే
నామలితాః ఉద్ధాతాః, † అన్యత్ర రుయోరభేదాల్ పౌరస్త్వస్య రావణస్య మహా
బలేన ప్రభూతహుహరాక్రమేణ ఆకులితాః విహ్వలీకృతాః, నవమేఘా నూతనజల
ధరాః, దివ్యాకాశే, భూపా రాజాన ఇవ, జాతా ఇలి శేషః. శ్లేషసంక్షిప్తేయముపమా.
ఆర్యావృక్షమ్.

౫౭

లేనేతి. లేన జీమాతకాలేన హేతునా, స్థితేతి సంభావనాయాం. సంభావితేన
జీమాతకాలేనేత్యర్థః. ని. 'వార్తాసంభావ్యయోః కిలే' త్యమరః. రఘుపతిః శ్రీరామః
అలిమాత్రం నిర్భరం ప్రవృద్ధో వృద్ధి గతః మన్యుః క్రొధో యస్య తథోక్తస్సక్, ఉద్దీ
పకత్వాక్షైత్రయాత్రాప్రతిబంధకత్వాచ్చ త్రుద్ధ సున్నిత్యర్థః. ని. 'మన్యుక్షైస్యే క్రతౌ
క్రథి' త్యమరః. శతమన్యుశరాసనేనేంద్రధనుష, శారతతోఽత్యంతకబలవర్జః. తారా
పథం ఆకాశం యస్యాం తాం తథోక్తామ్, ఘనరవైర్ఘనగర్జితైర్ముఖరితాః ప్రతి

† వ్యులేనలేనేతి జీవనమ్ జీవికాసాధనం దేయద్రవ్యం, సంబలమిత్యర్థః. తస్య
ధారా అవిచ్ఛేదః ఉపచితా వృద్ధిం ప్రాసితా జీవనధారా యైస్తే ఇలి వా, 'ఊలయో
ర్లడయో వ్రద్వ జ్జడయోర్వబయో వ్రథా, రుయోర్నణయోశ్చాస్తే' సవిరగ్ధావిసర్గయోః,
నబిందుక'బిందుకయో స్సౌర్యదభేదేన కల్పనం' ఇత్యభియుక్తాః. అంటే చిత్రకావ్యే
పాదాంత ఇత్యర్థః.

1 ఘనతరఘనరవ.

నా ¹కమ్మనిరాడమ్మర కాదమ్మకదమ్మమమ్మదకదమ్మకబళితామ్మరాం
శిలీంధ్రసంబంధబంధురవసుంధరాం వికచకుటజనిచయకవచితమహారణ్యాం
ప్రావృషేణ్యాం ప్రక్రియాం ప్రేక్షమాణో లక్ష్మణమిదమభాషత. ౧౮

ప. అయం కాలగి కాలప్రమథనగళాభైరభినవై

రహం యూనాం యూనామహరతి ధైర్యం జలధరైః,

ధ్వనితాః హరిస్తుఖాభోగా దిగంతకుహరాణి యస్యాం తాం, తథోక్తాం, కదంబవన
పవనాకమ్మేన నీపవనవాయుసంచారేణ నిరాడంబరాణి విహారాడంబరవిధురాణి కాదంబ
కదంబాని కలహంససమూహా యస్యాం తాం. ని. 'తూలం చ నీపప్రియకకదంబాశ్చ
హలిప్రియే' 'కాదంబః కలహంసస్సాస్య' దితి చామరః. అమ్మదకదమ్మేన మేఘబృందేన
కబళితం నిగీర్ణమాచ్ఛాదితమితి యావత్, అంబరమాకాశం యస్యాం తాం శిలీంధ్రసంబం
ధేన కందళీకుసుమసంగత్యా బంధురా మనోహరా వసుంధరా భూః యస్యాం తాం,
పసుని ధారయతీతి వసుంధరా. 'సంజ్ఞాయాం భృత్యావృజీ' త్యాదిసా ఖశ్యేత్యయే
ముమాగమః. ని. 'కందళ్యాం చ శిలీంధ్రస్సాస్య' దితి శబ్దార్థః. వికచకుటజనిచయోక్తి
నితగిరిమల్లికాకుసుమనికురుంబైః కవచితాన్యాచ్ఛాదితాని మహారణ్యాని యస్యాం తాం,
ని. 'కుటజో గిరిమల్లికేతి హలాయుధః. ప్రావృషి భవాం ప్రావృషేణ్యామ్. 'ప్రావృష
విణ్యోఽతి విణ్యప్రత్యయః, ప్రక్రియాం పరిపాటిం, ప్రేక్షమాణస్య, లక్ష్మణమిదం
వక్ష్యమాణవచనమభాషతావోచత. ౧౯

అ. తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి—అయమిత్యాదిశ్లోకపట్టేన. అయం పర్వ
మానః, కాలో పర్వాసమయః, కాలప్రమథనగళాభైః మృత్యుంజయకంతసచ్చామైర్వాది
పూరితత్వాదతిసీలైరిత్యర్థః. ని. 'కాలో మృత్యో మహాకాయే సమయే యమ కృష్ణయో'
రితి విశ్వః. కుతః అభినవైర్నూతనై ర్జలధరైః, కరణైః, అహంయూనామహంకారి
ణాం, తారుణ్యమదగర్వేణాజేయం మన్యానామిత్యర్థః. ని. 'అహంయస్సాస్యదహం
కారీ' త్యమరః. 'అహం శుభయోర్యు' గితి యుస్పృత్యయః, యూనాం తరుణాణాం,
ధైర్యం ధీరత్వం, నిర్వికారదిత్తత్వమితి యావత్, అహరతి విలూపయతి, తరుణీప్రవ
ణాంతగకరణాన్కరోతీత్యర్థః. 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్సవసి హేతుస్వి'తి
రసికాః. తథా స్వరాధారా మన్తభోదీపకా ఇత్యర్థః. ధారాపరిచయజడా వారినంబర్క
శీతలా నభస్వంతః ప్రావృష్యాతాః. ని. 'నభస్వద్వాతపవన పవమానప్రభంజనా' ఇత్య

స్వరాధారా ధారా¹పరిచయజడా వాన్తి సహసా
నభస్వంత స్వస్వగ కథమివ వియోగః పరిణమేత్.

౫౯

మహాసమరసూచకః ప్రతిదిశం మనోజన్మనో
మయూరగళ కాహళీకలకలస్సముజ్జృంభతే,
పయోదమలినే దినే పరుషవిప్రయోగవ్యథాం
నరేషు వనితాసు వా దధతి హంత కేకా ఇతి.

౬౦

మరః. సహసా అస్తాదతివగేనే త్యర్థః. 'సహసేత్యాకస్మి కావిమర్శయో'రితి గణవ్యాఖ్యానే. 'స్వరాదిపాతాదవ్యయ'మితి శాకటాయనః. వాంతి ప్రసరింతి, అతః స్వంతః సుస్వరూపః, అతివృద్ధ ఇతి యావత్. ని. 'అన్తోఽన్త్యైవసిలే మృత్యౌ స్వరూపే నిశ్చయేఽన్తి'ఇతి వైజయంతీ. అథ వా స్వంతః శుభావసానః దేహనాశరహిత ఇతి యావత్, వియోగో విరహాభేదః, కథ మివ కుతో వా, ఇవ శబ్దో బాక్యాలంకారే. † పరిణమే త్పరిపాకం గచ్ఛేత్, అతిక్రాంతో భవేదితి యావత్, న పరిణమేదేవీత్యర్థః. సత్యా ముద్దీపకసామగ్ర్యాం తస్య దుస్తరత్వా దితి భావః. ఛేకానుప్రాసోఽలంకారః. 'భవే దవ్యవధానేన ద్వయోర్వ్యంజనయగ్నయోః, అపృత్తిర్యత్ర సముదైశ్చేకానుప్రాస ఇవ్యత' ఇతి లక్షణాల్. శిఖరిణీవృత్తమ్.

౫౯

మహాసమరేతి. ప్రతిదిశం దిశిదిశి, మనోజన్మనో మన్తధన్య. జగదేకవీరస్యేతి భావః. మహాసమరసూచకో మహారణజ్ఞాపకః, మయూరగళకాహళీకలకలః మయూర గళాః సీలకంతకంతా వీవ కాహళ్యో వాద్యవిశేషా స్తాసాం కలకలః శోలాహలః, కేకారవాదంబర ఇతి యావత్. సముజ్జృంభతే విజృంభితో భవతి. ని. 'కాహళం భృశశుక్మయోః, వాద్యభాండవిశేషే తు కాహళిః కాహళః కళ' ఇతి విశ్వః. ని. 'శోలాహలః కలకల' ఇత్యమరశ్చ. కి మితి సముజ్జృంభత ఇత్యత అనా.—పయోద మలినే' వార్షికవాసరేష్వీత్యర్థః. పరుషవిప్రయోగవ్యథాం దుస్సహవిరహవేదనాం, నరేషు పురుషేషు మధ్యే, వనితాసు స్త్రీషువా మధ్యే, కే నరాః కావా వనితాః, దధతి ధారయంతి? హంతేతి విషాదే, లేషాం తాసాం చ సంహారకాలస్య సంప్రాప్తత్వాద్విషాద ఇత్యర్థః. ఇత్యేవం సముజ్జృంభత ఇతి సంబంధః. కే మూర్ధ్ని కాయతి కూజతీతి కేకా మయూరవాణీ, యథాహామరసింహా. ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే'తి. తా ద్యశీం వాణీం పదశో విభజ్య నరవనితావాచకత్వేనోత్పేక్షానాదుత్పేక్షాలంకారా

† అత్ర కథమితి హేత్వర్థకో నిపాతః. ని. 'కారణేఽసి కథం తత్కే విస్తయం పదుద్యవే' ఇత్యుల్లిథానాల్. 1 పరిచిత.

అమోఘధరోదరవినిర్గతవారిధారా
సంమర్దమాంసలసమీరసమీర్యమాజ్ఞైః,
అమోదవీచినిచయైః కుటజప్రసూనై
రాకాశమేతదవకాశవిహీనమాసీత్.

౬౦

ప. ఘనశ్యామలపత్రస్య వ్యోమన్యగ్రోధశాఖనః,
ప్రరోహః ఇవ లక్ష్మ్యంతే వారిధారా ధరాం గతాః.

౬౧

రః. స చ నరేషు కే వసితాసు కా ఇతి చ యథాక్రమ మన్వయాద్యథాసంఖ్యాలఙ్కారేణాంగేన సంకీర్త్యతే. పృథ్వీవృక్షమ్.

౬౦

అంభోధరేతి. అంభోధరోదరేభ్యో బలధరగర్భగవ్యరేభ్యో వినిర్గతా వినిస్సృతాః యా వారిధారాస్తాభి స్సహ సంమర్దే సంగ్రామకరణే మాంసలీ బలవాన్ వారిధారావిభేదకతయా ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. మాంసం బలమస్వాస్తీతి మాంసల ఇతి విగ్రహః. సిద్ధాదిత్వా న్నత్కర్ణీయో లవ్యీత్యయః. 'బలవా న్మాంసలీంసల' ఇతి వృత్తికారః. ని. 'బలవా న్మాంసలీంసల' ఇత్యమరశ్చ. తేన సమీరణే వాయునా సమీర్యమాజ్ఞైః, అమోదవీచీనాం గంధవరంపరాణాం నిచయస్సముదాయో యేషాం తైరవిచ్ఛిన్న గంధబంధురైరిత్యర్థః. ని. 'అమోదో గంధహర్షయో' రితి విశ్వః. కుటజప్రసూనై ర్గిరిమల్లికాకుసుమైః. ని. 'జయాఽథ కుటజ శ్శక్రో వత్సరో గిరిమల్లికే' త్యమరః. ఏత త్సరిదృశ్యమాన మివ స్థితమాకాశం నభః, అవకాశవిహీనం నీరంధ్రమాసీత్. అత్రాకాశస్యావకాశవిహీనత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనాదలికయోక్తిభేదః. వసంతతిలకా వృక్షమ్.

౬౦

ఘనేతి. ధరాం ఘనం, గతా స్తాప్తాః వారిధారాః రోదోంతరాశే దుండాయ మానతయా ప్రవృత్తా ఉదకధారాః, ఘనా మేఘా ఏవ శ్యామలపత్రాణి నీలపలా కాని యస్య తస్య, అన్యత్ర ఘనవత్ శ్యామలాని అథవా ఘనాని సాంద్రాణి శ్యామలాని చ పత్రాణి యస్య తత్తథోక్తస్య, వ్యోముతకాశవైరివ, న్యగ్రోధశాఖనో వటవృక్షస్య. ని. 'న్యగ్రోధో బహుపాద్వట' ఇత్యమరః. ప్రరోహః జటా ఇవ, లక్ష్మ్యంతే దృశ్యంతే, తథా వారిధారాణాం ప్రవృత్తత్వాత్ప్రరోహత్వోచ్చేక్షా రూపకానుసారాణి తేతి సంకరః. అత్ర ఇవశబ్ద ఉచ్చేక్షాయాం. 'ఇవేతివద్ధోఽమోచ్చేక్షావాక్యాలఙ్కారేష్య'తి గణవాఖ్యానే.

౬౧

¹(అంభగిపూరసుసంపూర్ణా ప్రటస్థతరుపుష్పిణీః,

నదీః పశ్యేహ సామిత్రే ప్రవృద్ధా శ్చ దినే దినే) ౬౩

ప అమోఘాధిపానే సలిలేన సాకమాపీత మార్యాగ్నిశిఖాకలాపమ్,
తప్తాదరా వారిధరా వమన్తి విద్యుల్లతో న్నేషమిషేణ నూనమ్.

గ. ఇత్థం ప్రవృత్తేషు ఘనదినేషు దాశరథినా కథమపి నీతేషు తదా

అంభగి. హే సామిత్రే లక్షణ, ఇహ ప్రాప్తుట్రాలే, అంభగిపూరేణ
పమఃప్రవాహేణ సుష్టు సంపూర్ణాః, సుసంపూర్ణాః, తతే తిష్ఠంతీతి తటస్థానాం
తీరదుహాణాం కదంబకుటజాదివృక్షాణాం పుష్పాణ్యను సంతీతి తటస్థతరుపుష్పిణీః, వా
యువశాన్నిపతితపుష్పవ్యాప్తా ఇత్కర్థః. తథా దినేదినే ప్రచిదినం. వీహ్నయాం ద్వి
రాభవః. ప్రవృద్ధాః ప్రవృద్ధిం గతాః, నదీశ్చ, పశ్య. ఆత్రాయం ధ్వనిః అంభగిపూర
సుసంపూర్ణాః మదనరసాతిరేకవతీరత్కర్థః. తటశఙ్గేనాత్ర నికటం ప్రతీయతే తటస్థా
నికటస్థా అనపాయన ఇతి యావత్. తే తరవః తరువల్ క్లితాః ప్రియా యాసాం
తాస్తథోక్తాః అతపివ పుష్పిణీ ర్వికాసవతీరితి బహుచ్రీహిగన్ధివశేషణనమానః. అతః
ప్రవృద్ధాః కేలిలాభాద్వృద్ధిం గతాః నదీః స్త్రియః పశ్యేతి. ౬౩

అమోఘాధి. అంభాధిపానే సముద్రజలపానసమయే. సలిలేన సాకమాపీతం
నిషీయమాన మార్యాగ్నిశిఖాకలాపం బడబానలక్వాలాకాలం, కర్ప, ని. 'జౌర్వస్తు
బాడబో బడబానల' ఇత్యనురః. వారిధరా మేఘాస్తప్తాదరా స్సంతప్తపక్షికుహరా
స్సంతః, విద్యుల్లతో న్నేషమిషేణ తటిల్లతాస్ఫురణవ్యాజేన, వమంఝుద్గిరంతి, బహి
ర్నిర్గమయంతీత్యర్థః. ఆత్ర లాలాదినిరసనవాచినా వమనశబ్దేనోపచారా నిర్గమన
మాత్ర ముచ్యత ఇతి చారుత్వాతిశయః. తదుక్తం దండినా—ని. 'నిష్ఠూతోన్దీర్ఘవాం
తాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్యకఙ్క్షాం విగాహత' ఇతి.
నూన మిక్కుతేషామనాం సా చ మిషశబ్దేన విద్యుల్లతో న్నేషమపహ్నుత్యానత్యత్వ
ప్రతిపాదనా త్సాహ్నువోప్సేక్షేతి సుకరః. ౬౪

అ. అథ జైత్రయాత్రోపయోగిశరత్కాలస్సంప్రాప్త ఇతి వత్సం వర్షాపగమం
వర్ణయతి.—ఇత్థ మితి. ఇత్థ ముక్తప్రకారేణ ప్రవృత్తేషు, ఘనదినేషు మేఘాకులితదివ
నేషు, వాద్వికవాసరే ష్విత్కర్థః. దాశరథినా శ్రీరామేణ, కథమపి గరియసా ప్రయత్నే
నాత్యంతప్రయాసేనేత్యర్థః. నీతేషు గమితేషు సత్సు, అత పివ, తదాకార
కాంతిం తస్య శ్రీరామస్యాకారకాంతిం శరీరశోభాం, విరహజనితపాండురప్రభామి

1 అన్య పద్యస్య బహుషు శోశే వ్యనువలంభాత్ప్రేక్షవః.

కారకాంతిం గమిత మివ శనైశ్శనై ర్మేఘమండలం పాండురమభూత్.

తస్య¹ చాపవ్యాపారవేళాయాం న సన్ని ధాతవ్య మి²త్యంతరితౌ
దస్త్రీతం కిల పాకశాసనశరాసమ్.

౬౬

ప. రఘుపతిచాపఘోషసమయో భవితేతి కిల

పుష్పరతముద్భటం ఘనఘటాజనితం స్తనితం,

శ్వసితమరుద్ధి³రస్య విజితః కిల శాన్తి మగా

త్పరిచిత కేతకీకుటజనీపవనగి పవనః.

౬౭

త్యర్థః. గమితం ప్రాపితమివే త్యుత్పేక్షా, + 'సంసర్గకా దోషగుణా భవంతీ'తి న్యా
యాదితి భావః. శనైశ్శనై ద్విసక్రమేణ, వీప్సాయాం ద్విర్భావః. మేఘమండలం
పాండురం ధవళవర్ణ మభూత్. ని. 'వళక్షో' ధవళో⁴ద్భువనః, హరిణః పాండురః పాండు
రి త్యమరః.

౬౮

తస్యేతి. తథా తస్య శ్రీరామస్య, చాపవ్యాపారవేళాయాం శరాసనోద్వోగ
కాలే, న సన్ని ధాతవ్యం సన్నిధా న స్థాతవ్యం, న ప్రత్యక్షే భవితవ్యమితి యావత్,
మహద్వ్యాపారకాలే స్వవ్యాపారస్వాయుక్తత్వాదితి భావః. ఇతి కిల, ఇతి మత్వే
త్యర్థః. కలే త్యభీకే పస్తుతస్తు న తథేతి భావః. ఏవ ముత్తరత్రాపి వ్యాఖ్యేయం, అత
ఏవోత్పేక్షా. అంతరితాదాకాకా తత్కృతకాకాల్, పాకశాసనశరాసన మింద్రస్యధనుః,
అంతర్హిత మవగతం, అదృశ్యతాం గత మిత్యర్థః.

౬౯

రఘుపతీతి. రఘుపతిచాపఘోషస్య శ్రీరామధనుష్టంకారస్య సమయః కాలః,
భవితా భవిష్యతి, ప్రత్యాపన్న ఇత్యర్థః. భువో లుఖ్, ఇతి కిల ఏవం మత్వేత్యు
త్పేక్షా. ఉద్భటముజ్జ్వలితం, ఘనఘటాజనితం మేఘబృందసముద్భూతం, స్తనితం గర్జితం,
పుష్పరతం వినివృత్తం. ప్రకాంతమభూచిత్యర్థః. తథాస్య విరహిణః శ్రీరామస్య,
శ్వసితమరుద్ధి ర్నిశ్వాసమారుతైః, అవిచ్ఛిన్నతయా ప్రవర్తమానైరితి శేషః. విజితః
కిల, నిర్జిత ఇవేత్యుత్పేక్షా. పరిచితాని పరిశీలితాని కేతకీకుటజనీపవనాని కేతకీనాం
కుటజానాం గిరిమల్లికానాం సీపానాం కదంబానాం చ పవనాని యేన స, తథోక్తః,
పవనో వాయుశ్చ, కాంతిమగాదుపరతో⁵భూత్. వృత్తమున్నయమ్.

౭౦

+ 'తదాకారకాంతివిజితమి వేలిపాతే శ్రీరామాకృతి క్యామలకాంత్యా నిర్మిత
తత్త్వాత్తద్దశభేన కుభ్రమభూచిత్యుత్పేక్షా.

1 చాపస్య. 2 అస్తరితాస్తరాల్. 3 భియా. 4 అత్ర.

ప. తాపోపశాంతినటనాత్మతలోకహర్షా
వర్షానటీ గగనరంగతలాత్ప్రియాతా,
అమౌఘదవాద్యమచిరేణ శశామ సర్వం
నిర్వాపితాశ్చ సహ నైవ తటిత్ప్రదీపాః.

౬౮

గ. క్రమేణ వాహినీజాతం సకలం భావినీం వాసరవాహినీపూర్తి
మసహమానమివ తనిమానమభజత.

౬౯

(¹తథా)దుర్దినాపాయే లజ్కా యామపి రాజహంసనిశ్శబ్దసంభారో

తాపేతి. వర్షాః ప్రావృడేవ నటీ నర్తకి. ని. 'స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్నివర్షా' ఇ త్యమరః. తాపోపశాంతిస్సంతాపోపశమనమేవ నటనం నాట్యం తస్మాద్దేహోః, ని. 'తాండవం నటనం నాట్య'మి త్యమరః. కృతః, ఉత్పాదితః లోకానాం జనానాం ప్రేక్షకాణాం చ హర్ష ఆనందో యయా సా, తథోక్తా సతీ, రజ్యంతేఽస్మిన్నటా ఇతి రంగో నాట్యస్థానమ్. ని. 'రంగౌ తు స్థానరాగౌ చే'తి వైజయంతీ, తస్య తలం ప్రదేశః గగనమేవ రంగతలం తస్మాత్ప్రియాతా అపగతాభూదితి శేషః. తథా సర్వమశేషమభోద ఏవ వాద్యం వీణావేణుమృదంగాదీని సర్వాణ్యవ్యంభోదవాద్యా నీత్యర్థః, అచిరేణ సహసా, శశామ శాంతిం జగామ, తథా తటితః విద్యుత్ ఏవ ప్రదీపా దీపజ్వాలాశ్చ, సహసా క్షీప్రమేవ, నిర్వాపితాః, ప్రశమితా ఇత్యర్థః. ఏవం సమస్తవస్తు సావయవరూపం, వస్తుతస్తు రూపకోపమయో స్సాధకబాధకప్రమాణాభావా త్సందేహః లజ్కార్థః. వసంతతిలకావృత్తమ్.

౬౮

క్రమేణేతి. సకలమశేషం, వాహినీజాతం నదీవృక్షాహః, కర్తృ. ని. 'జాతం జనిసమూహయో' రిత్వభిధానాత్, సర్వా అపి నద్య ఇత్యర్థః. భావినీం భవిష్యంతీం, 'భవిష్యతిగమ్యాదయ' ఇతి భవిష్యదర్థే ణినిః, వాసరవాహినీపూర్తిం కపిసేనానదీపూరణం, అసహమానమమృత్యుమాణమివేత్సుత్యేషా. వాహినీజాతస్య వాహిన్యవ్రతపూర్తృర్వ సహనం యుక్తమేవేతి భావః. క్రమేణ దినక్రమేణ, తనిమానం తనత్వమభజత, ని. 'సేనానద్యో శ్చ వాహినీ' లి వైజయంతీ.

౬౯

తథేతి. తథా దుర్దినానాం మేఘచ్ఛన్నదివసానాం రావణవధాపధిక దుష్టదివ సానాం చ అపాయే అపగమే సతి, ఏకత్ర శరదాగమనశా దవ్యత్ర శ్రీరామనిక్రాంతి శశాచ్చేతి భావః. ని. 'మేఘచ్ఛన్నేఽన్న దుర్ది'న మిత్యమరః. లజ్కాయాం రావణ పుర్యామసి, సాతంకనంచారయోగ్యాయామపీతి భావః, రాజహంసయో శృంధ్ర

¹భవిష్యతీతి మత్వా కిల భూమ్యామపి సమజని రాజహంసనిశ్శక్కు
సంభూరః, 20

ఏవం ప్రాప్సితాయామపి పోప్సితజనశేముషీముషి ప్రావృషి.

ప. కామక్షీ ప్రపృషత్కభిన్నహృదయచ్చిద్రప్రణాళీగళ

నైత్రీసారలఘా ²ప్రతిశ్రవభరం నిర్వోధుమప్యక్షమే,

సూర్యయో ప్రథా రాజహంసానాం శ్రీరామాదిరాజశ్రేష్ఠానాం కలహంసానాం చేతి
గమ్యతే. నిశ్శంకసంచారః నిర్భయప్రవృత్తిః, నిరాతంకవిహారశ్చ, ని. 'రాజా ప్రథా నృపే
చంద్రే యక్షే జ్ఞప్రియశక్రయోః' భానుర్హంస స్సహస్రాంశు' రితి విశ్వప్రకాశా
మరా, ని. 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహంసయో' రిత్యన్యత్ర విశ్వః. భవిష్య
తీతి మత్వా కితేత్యుత్పేక్షః; భూమ్యామపి రాజహంసనిశ్శంకసంచారః కలహంసనిరా
తంకవిహారః, రాజశ్రేష్ఠనిరాఘాటజైత్రనూత్రా చ, సమజని సంజాతః, జనేః కర్తరి
లున్. 'దీవజనే' త్యాదినా జ్ఞేచ్ఛిణాదేశః. 20

ఏవమితి. ఏవమక్షప్రకారేణ, ప్రాప్సితజనానాం ప్రవసితసరాణాం విరహిణా
మితి యావత్. శేముషీం ప్రజ్ఞాం ధైర్యం ముష్టాతి విలాపయతీతి ప్రాప్సితజనశేముషీ
ముషి ముష నైయే క్విప్. ని. 'బుద్ధి ర్నసీషా ధివణా ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతి' రిత్యమరః.
ప్రావృషి వర్షరై, ప్రాప్సితాయామగతాయాం సత్యామసి. 20

అ. తతః కిం తత్రాహ. కామేతి. కామక్షీప్తా మన్నథప్రయుక్తాయే పృష
త్కా బాణాః 'పృషత్కబాణవిశిఖా అజిహ్వాగభగాశుగా' ఇత్యమరః. తైర్భిన్నం విదా
రితం యద్భవయం చిత్తం వక్ష్యమి. 'హృదయం జీవితే చిత్తే వక్షస్యాజీవ భావయో'
రితి శబ్దార్థవః. తస్య చిద్రం రంధ్రమేవ ప్రణాళీ జలనిర్గమనమూర్ధః. ని. 'ద్వయో
ప్రణాళీ సముసః పదవ్యా' మిత్యమరః. తయా గళన్నిర్గచ్ఛక్ మైత్రీసారస్సఖ్యుష్ణిరాంశో
యస్య స తథోక్తః. అత ఏవ లఘానిస్సారే తుద్రై చ విచ్ఛిన్నకామకేళిపరతంత్రతయా
విస్తృతసఖ్యసంబంధ ఇత్యర్థః. మైత్రీ వ్యాఖ్యాతా. ని. 'సారో బలే స్థిరాంశే చేత్య
మరః. అత శ్చ ప్రతిశ్రవః సీతాశ్వేషణాంగీకారః స ఏవ భర స్త మః, కిముతాన్య
దితి భావః. ని. 'అంగీకారాభ్యుపగమ ప్రతిశ్రవ సమాధయ' ఇత్యమరః. నిర్వోధుం సమర్థ
యితుమక్షమే అశక్తే సుగ్రీవే చిరసంస్థితాం చిరకాలమారభ్య వర్తమానాం, తాదృశీ

సుగ్రీవే చిర¹సంశ్రితాం శమయితుం రాగాన్ధతాం తాదృశీం
 కిష్కింధాం ద్రుత మాప కోః కలుషో రామాజ్ఞయా లక్ష్మణః.
 (శీతావకం భ్రాతరం వా త్వం మామకం వానుగచ్ఛసి,
 కింవా వానర మే తూర్ణం దీయతాముత్తరం వచః.)

గ. శీతస్సామిత్రిరతీవ రుప్తః ప్రవిప్త ఇత్యంగదేన విజ్ఞాపితోఽప్య
 నంగసంగరసంగతపరిశ్రమాదజాతజాగరస్సుగ్రీవస్తద్ధర్మన² త్రాససంచలిత
 సకలప్లవగబలకీలకాలయితేన ప్రబుద్ధస్సచివయోః ప్లక్షప్రభావనామ్నోః
 ప్రభావేన ప్రకృతిం ప్రవేదే. 23

మనిర్యాచ్యాం. రాగేణ స్త్రీసంభోగానక్త్యా యా అంధతా అవివేకా తాం, శమయితుం
 నిర్వామయితుం, స్త్రీలంఘనతాం నిర్వర్త్య ప్రస్తుతకార్యే ప్రవర్తయితుమిష్కర్థః. కోప
 కలుషః రోహిత్రాంతవిక్షిప్తహృదయః, లక్ష్మణః, రామాజ్ఞయా, కిష్కింధాం, ద్రుత
 మాప ప్రాప, శాద్ధూలవిశ్రీడితం వృత్తమ్. 24

తత ఇతి. తతః తదనంతరం. సామిత్రి ర్లక్షణః, అతీవ రుప్తాఽత్యంతరోహిణిప్త
 స్ఫుక్. ప్రవిప్తః కిష్కింధాం ప్రత్యాగః, ఇత్యంగదేన, విజ్ఞాపితోఽసి, అనంగసంగర
 సంగతపరిశ్రమాదలిరమణంసంప్రాప్తభోదాభోః, 'శ్రయః భేదోఽధ్వరత్యాదే' రితి
 లక్షణం, అజాతజాగరోఽనుశ్చన్నప్రబోధః, సుగ్రీవః, కస్య రోహిణీశసతో లక్షణస్య
 దర్శనాద్యస్తాసః సాధ్వసః తేన సంచలితానాం సంభ్రాంతానాం సకలానాం సమస్తానాం
 ప్లవగబలానాం వానరసేనానాం కిలకీలాయితేన కిలకీలధ్వన్యాచరణేన హేతునా, కిలకీలే
 త్యుపకరణశబ్దః, ప్రబుద్ధో బోధం ప్రాప్తస్ఫుక్, 'ప్లక్షః ప్రభావశ్చేతి నామనీ యయో
 స్తయోస్సచివమోర్తంత్రినోః ప్రభావేన ఉద్వేగనివర్తకవచనసామర్థ్యేన ప్రకృతిం
 పూర్వావస్థాం ప్రవేదే ప్రాప, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. ప. 'సోఽయం రోషపరి
 తాక్షో ద్వారి తిష్ఠతి వీర్యవాక్, వాసరాన్వానరబలే చక్షుషా ప్రదహన్నీవ, తస్య
 మూర్ధ్నా ప్రణమ్య త్వం సభ్రత్రస్సుకా బంధుభిః, గచ్ఛ శీఘ్రం మహాభాగ రోహి
 న్యాన్య నివర్తతా' మితి. 23

1 సంశ్రితామ్. 2 ఏతత్పద్యం ప్రక్షిప్తమితి మన్వతే. 3 తత్ర. 4 జాతత్రాస.

+ ప్రతిశ్రుతగిరమిహాశే 'అర్యార్యాన్వేషణే'త్యాదిగిర మిత్కర్థః.

తత స్తస్మిన్ సుగ్రీవే రాఘవరోషస్య కారణం నిరూపయతి సతి
(1 సద్యవీవ) ముఖరితే²దిబ్బుఖో³భూ ల్లక్షణస్య⁴ బ్యాఘో⁵షః. 28

ప. తత్రాసనం ద్రుత మపాస్య పరికి కపీనాం
తత్రాస నమ్రవదనో ఘనచాపఘోషాత్,
సంతోష⁶మోక్షమివ భూరి భజక్ భుజంగః

⁷సంతాపనాశపిశునా త్తరుణాభ్యుహోషాత్. 29

గ. తత్ర ప్రతిశ్రుతకార్యప్రాప్తాహనాయ⁸ కుపితేన భ్రాత్రా

తత ఇతి. తతః, తస్మిన్ తథా ప్రకృతిమాపన్నే, సుగ్రీవే, రాఘవస్య ప్రాణ
ప్రియసఖస్యాపి లక్షణస్య, శ్రీరామస్య వా, రోషస్తస్య కారణం, నిరూపయతి, 'స మే
దుర్వ్యాహృతం కించిన్నాపి మే దురనుష్ఠితం, లక్షణో రాఘవభ్రాతా శ్రద్ధః కిమితి
చింతయే' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తనీత్యా పర్యాలోచయతి సతీత్యర్థః. ముఖరితవారి
స్తుభిః ప్రతిపాదితదిగంతరాళో, లక్షణస్య బ్యాఘోషో గుణధ్వనిరభూత్, నిజాగమన
జ్ఞాపనార్థం లక్షణో ధనుష్టంకారం చకారేత్యర్థః. 28

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, కపీనాం పతి సుగ్రీవః, ద్రుతం శీఘ్రమాసనం
సింహాసనం, అపాస్య త్యక్త్వా, ఆసనాదుత్థాయేత్యర్థః. ఘనచాపఘోషాన్త హార్యక
ధ్వనేః, నమ్రవదనః ఆవనతాననస్సక్, తత్రాస బిభౌయ కథమివ సంతాపనాశపిశు
నాత్ గ్రీష్మాదిజనితసంజ్వరోపకాంతిసూచకాది విశేషణం చాపఘోషే²పి యోజ్యం,
తరుణాభ్యుహోషా న్నుతనమేఘగర్జితాత్, భూరి భూయష్టం యథాతథా, సంతోష
మోక్ష మానందవిఘాతం, భజక్ ప్రాప్నువన్నీతి విశేషణం/సుగ్రీవే³పి యోజ్యం, భుజంగ
స్సర్ప ఇవ. ని. 'సర్పః పృథావర్భుజగో భుజంగ' ఇత్యమరః. ఆత్ర తరుణాభ్య
ఘోషస్య నీలకంఠోల్లాసకత్వాత్ లేషాం చ 'నీలకంఠో భుజంగభు' గిత్యభిధానాత్
భుజంగభుక్త్వాచ్చ భుజంగత్రాస హేతుత్వమవగంతవ్యం. ఉపమాలజ్ఞాం. వసంతలిలకా
వృత్తమ్. 29

తత్రేతి. తత్ర విత్తాసనసమయే, ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం యత్కార్యం, సీతా
నేషదహూపకృత్యం తస్య. ని. 'అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. ప్రాప్తా
హనాయ ప్రవర్తనార్థం, కుపితేన విలంబాదుష్టేన భ్రాత్రా రామేణ, ఏషః లక్షణః
ప్రేషితః ప్రహితః, ఇత్యుక్తేతి శేషః. మారులినా హయామతా, ధార్యమాణం ధారణ

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 హనిస్తుభిః. 3 లక్షణవ్యాఘోషః. 4 పాపమ్.
5 సంతోష. 6 తతః. 7 ప్రణయకుపితేన.

1 ప్రేషిత ఇతి మారుతినా ధార్యమాణదైర్య సుగ్రీవస్సామిత్రిం సా
స్త్యయితుం తారాం ప్రేషితవాన్. 2౬

ప. ద్రాగ్వారుణీభజననిహ్నుతరాజతేజో
నిష్క్రింతతారముపశాంతతమోవికారం,
పూర్వాశయా విశతి సత్పథభాజి మిత్రే
సత్యం నిశాంతసమమస్య నిశాంతమాసీత్. 2౭

గ. సా తు రామా రామానుజ మాసాన్య 2 చైన మనోచత. ౨౮

విషయాక్రియమాణం దైర్యం యస్య స, ఉభోక్తః, మారుతివచనాత్పునర్లబ్ధదైర్యస్య
న్నిత్యర్థః, సుగ్రీవస్సామిత్రిం, సాంత్యయితుం సామవపనైరుపలాబయితుం ని. 'సామ
సాంత్యముఖే సమే' ఇత్యమరః. తారాం నిజవధూం, ప్రేషితవాన్, ప్రభుం స్వనైవ
దర్శనే పునః కౌపిన్దోషో భవిష్యతి స్త్రీదర్శనే తు వైవ మితి మత్వా తాం ప్రహితవా
నిత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'తద్దర్శనముక్తాత్వా న స్తథా'పం కరిష్యతి, న హి
స్త్రీషు మహాత్మానః క్వచిత్కుర్వంతి దారుణమిత్యాది. 2౬

ద్రాగితి. ద్రాక్ అంజనా వారుణీభజనేన సురాసేవనేన నిహ్నుతమాచ్ఛాదితం
రాజ్ఞః ప్రభో సుగ్రీవస్య తేజః ప్రతాపా యస్మిన్ తత్తథోక్తం, అన్యత్ర వారుణీ
భజనేన ప్రతీబీసంగత్యా నిహ్నుతమంతర్హితం రాజతేజస్సంద్రప్రకాశో యస్మిన్
తత్, ని. 'సురా ప్రత్యక్ష వారుణీత్యమరః 'రాజా ప్రభా నృపే చంద్ర' ఇతి విశ్వప్ర
కాశః, నిష్క్రింతా నిర్గతా తారా సుగ్రీవవత్సీ యస్తా తత్తథోక్తం, అన్యత్రావగత
సక్షత్రం, ఉపశాంతో నివృత్తస్తమోవికారో మోహానిక్రియా అన్యత్రాంధకార వ్యాప్తి
ర్వస్మిన్ తత్తథోక్తం, అన్య సుగ్రీవస్య నిశాంతం గృహం, కర్తృ, ని. 'నిశాంతం భది
నోషసో'రితి విశ్వః. సత్పథభాజి సన్తర్గవర్తిని, ఆకాశమార్గసంచారిణి చ. మిత్రే సుహృవ
లక్షణే, అర్కే చ, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క' ఇతి విశ్వః. పూర్వాశయా
పూర్వప్రతిజ్ఞాతార్థకాంక్షయా హేతునా, పూర్వనిశా చ, విశతి ప్రవిశతి నతి, సత్యం
యథార్థ మతవివోత్సేహ. నిశాయా రజన్యా అంతోఽపసానం తత్సనుం తత్తుల్యం,
ప్రభాతకల్పమిత్యర్థః. ఆసీత్, జ్విప్రవిశేషణేయ సుపమా. 2౭

సేతి. సా తు వైవ, రామా నుందరీ, ని. 'నుందరీ రమణీ రామే'త్యమరః.
'యత్రాకృతిస్తత్ర గుణా'ఇతిన్యాయా న్నిజగుణసంపదా లక్షణప్రసాదనపాటవాతిశయ
ద్యోతనార్థం రామేత్సుక్త మిత్యవగంకవ్యం, రామానుజం లక్షణం, రామవద్గుణ

ప. ప్రాచీనం వ్యసనం సురేంద్రతనయాజ్ఞాతం వనే భాగ్యమృతః

సుగ్రీవస్య నిరాకృతం ఖరరిపోర్బాణేన సాలచ్చిదా,

అద్యాస్య వ్యసనం తు పశ్చిమిశిఖాదాసీదుపేంద్రాత్మజా

తస్మిన్ తదపి ప్రశాంతమభవ జ్ఞానామోషమాత్రేణ తే. 2౯

గ. తదనంతరం తారా¹సాంత్యవచనప్రశాంతకోపేన సామిత్రిణా

హిత్వప్రకటనార్థ మిథం నిర్దేశః, అసాన్య ప్రాప్య, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా అవోచత ఉక్తవతీచ. 2౮

ఆ. తత్ప్రకారమేవానా — ప్రాచీనమితి. సురేంద్రతనయాద్వానినః, జాత ముత్పన్నం, అతఏవ వనే అరణ్యే, భ్రామ్యతస్సంచరతః, 'వాభావే'త్యాదినా శ్వస్య త్యయః. సుగ్రీవస్య ప్రాచీనం పురాతనం, వ్యసనం విపత్, ని. 'వ్యసనం విపది త్రంశే దోషే కామజతోపజ' ఇత్యమరః. ఖరరిపోః ఖరానురాంతకస్య శ్రీరామస్య, సంబంధి నా, సాలచ్చిదా సప్తసాలవిదారిణా, బాణేన, నిరాకృతం నిరస్తమ్, వాలినం నిహత్య తద్వ్యసనం నిరాకృతమిత్యర్థః. అద్యేదాసీం తు ఇంద్రముపగతః ఉపేంద్రఇంద్రా నజో విష్ణుః తస్య తనయాత్, ప్రద్యుమ్నయాపేణావతీర్ణత్వాదితి భావః. పంచ అరవిందాదయో విశిఖా బాణా యస్య తస్మాన్మథాత్, మహాపీరాదితి భావః. అన్య త్సార్వవిలక్షణం వ్యసనం స్త్రీ వ్యసనమిత్యర్థః. ఆసీత్. హే సామిత్రి తద్వ్యసనమపి తే తవ, జ్ఞానామోషమాత్రేణ గుణధ్వనిమాత్రేణ, ప్రశాంతం నివృత్త మభవత్, ఇంద్ర పుత్రకృతవ్యసనం తద్భాగితా నిరస్తా ఇంద్రానుజపుత్రకృతవ్యసనం తు త్వయా నిరస్తమితి క్రమోఽయం యుక్త ఇతి భావః. భవదీయచాపఘోషశ్రవణోత్తరక్షణ ఏవ నివృత్తకామతంత్రస్సంగీతో యుష్మత్కార్యనిర్వాహపరత్రయా వర్తతే అతస్త్వయా మహారాజపుత్రేణ న శోపితవ్య మితి ఫలితార్థః. అత్ర శ్రీరామస్య శరేణ వ్యసననిరానకత్వమస్య తు చాపఘోషమాత్రేణైవేతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే. కాద్యుల విక్రీడితం వృక్షమ్. 2౯

తదనంతరమితి. తదనంతరం, తారాయాస్సాంత్యవచనేన ఉక్తరూపసామ వాక్యేన హేతునా ప్రశాంతకోపేన నివృత్తరోషేణ, సామిత్రిణా సాకం లక్షణేన సహ తపనతనయస్సంగీతః, నవినయం భయభక్తిప్రయుక్తవినయసహితం యథా తథా

సాకం తపనతనయస్సనినయమాశ్రిత్య దాశరథిం ప్రాంబలిర్వ్యజ్జపత్.

గ. దేవ కపిబల 1 మఖలకులాచలనిలయమనిలతనయేనాహూతం.
పురుహూత ఇవ పులోమజాపహరిణమనుష్టదం రావణం రణేనివా
నివ్యసీతి. ౮౧

తతః—చ. కకుభి కులిశపాణే రైథిలిం తాం విచేతుం

వినతమథ దిశాయాం మారుతిం ప్రేతభర్తుః,

దాశరథిం శ్రీరామం, ఆశ్రిత్యాధిగమ్య, ప్రాంబలిః కృతాంబలిస్సక్, వ్యజ్జపత్
విజ్ఞాపయామాన. ౮౦

దేవేతి. హేదేవ స్వామి శ్రీరామ, అఖలకులాచలనిలయం మహేంద్రాద్య
శేషకులపర్వతనికేతనం, కపిబల మనిలతనయేన హనూమతా, ఆహూతం, అతః పులో
మజాం శచీ అపహరతీతి పులోమజాపహరిణిమ్, ని. 'పులోమజా శచీంద్రాణీ'త్యుచరః.
అనుష్టదం నామ దానవం, పురుహూత ఇంద్రఇవేత్యుచమా, రావణం సీతాపహరిణ
మితి శేషః. రణే, నిహనివ్యసీత విహాశయివ్యసీతి వ్యజ్జపతి సంబంధః. మహేంద్రేణ
ప్రీతాం పౌలోమిం తత్పితృః పులోమనామ్నోఽనుమత్యా అనుష్టపో జహర ఇంద్ర
స్త్యసుమంతారం పులోమానమపహరారమనుష్టదం చ నిహత్య తత స్తా క్రత్యా
సీతవాసితి పౌరాణికీ కథాత్రాసుసంధేయా. తతస్తదనంతరమ్. ౮౧

కకుభీతి. వానరేంద్రస్సగ్రీవః, తామవహృతాం, మైథిలిం సీతాం, విచేతు
మన్వేష్టుం, కులిశపాణే రింద్రస్య, కకుభి కేన సూర్యేణ కుభ్నోతి ద్యోతయతీతి కకుష్
తస్యాం, ప్రాచ్యమిత్సర్థః. వినతం వినతాఖ్యం, వానరసేనాధిపతిం, ఆథేతి వాక్యా
రమ్భే, అనన్తరం చ, ప్రేతభర్తృమస్య దిశాయాం, దక్షిణస్యాం దిశీత్యర్థః. 'అపం
చైవ హలంతానాం యథా వాచా నిశా దిశే'తి వచనాద్భావ, మారుతింహనూమన్తంచ,
ఆత్ర యువరాజస్యాంగదస్య ప్రాధాన్యేఽపి కార్యసాధకత్వాత్ మారుతిగ్రహణ
మితి మన్తవ్యమ్, తథా వరుణస్య దిశి ప్రతీచ్యాం సుషేణం స్వస్య శ్వకురం, తథాచ శ్రీ
రామాయణమ్. 'అథ ప్రస్థాప్య చ హరిక్ సుగ్రీహో దక్షిణాం దిశం, అబ్రవీ శ్చేషునం
కాశం సుషేణం నామ వానరమ్, తారానూః పితరం రాజా శ్వకురం భీమవిక్రమ'
మితి, తథా యక్షరాజాం చితాయాం కుబేరాధిష్ఠితాయాం, హరితి. ఉత్తరస్యాం దిశి

1 అఖలమఖల. 2 హరిణం చాలాభిధానం. 3 నిహనివ్యసీతిపాతే ధవానిత్యధ్యా
హర్తవ్యమ్.

వరుణదిశి సుమేణం యక్షరాజాభిప్రాయం

హరితి శతవలిం చ ప్రాహిణోద్వానరేంద్రః.

౮౨

గ. తదను దినేషు కేషుచిద్ధతేషు మాసాతిపాతనాసహా నియత ముదగ్రదండ స్సుగ్రీవ ఇతి సత్వర మితరదిగ న్నరప్రేషితేషు చ స్థవంగ బలేషు ప్రతినివృత్తేషు పితృపతిహరితి ప్రేషితా మారుతిజాంబవదంగద నలనీలప్రభృతయో ఒవ్యలబ్ధీతోఒలబ్ధయ స్తనయవినాశకుపితకీకండు శాపసిశ్చేషితచరాచర మపరిచితచారప్రాంతరం కాంతారం క్రాంత్యా

త్యర్థః. శతవలిం శతవలినామానం, వానరనాయకం చ, ప్రాహిణోద్వానయామాన. మాలినీవృత్తమ్.

౮౩

తదన్వీతి. తదను వానరప్రేషణానంతరం, కేషుచిద్ధినేషు గతేష్వీతిక్రాంతేషు సత్సు, మాసాతిపాతనస్య మాసాతిక్రమణస్యాసహాఒసహిష్టుః, ప్రేషణసమయే శ్రీరామా యణక్షోకః. 'ఉద్ధ్వం మాసాన్న వస్తస్యం వసన్వభ్యో భవేన్నమే' త్యేకమాసమాత్ర స్యావధేః కృతత్వాదితి భావః. సహ తేః చచాన్యత్, కుతః నియతం నిశ్చితం, ఉదగ్ర దండశ్చండశాసనః. ని. 'దండోఒస్త్రీ కాసనే రాక్షా'మితి వైజయంతీ, సుగ్రీవ ఇతి మత్వా, ఇతరదిగ న్నరప్రేషితేషు దక్షిణదిగ్వ్యతిరక్త దిక్తయ ప్రహితేషు, స్థవంగబలేషు, వినత ప్రముఖవానరనై న్యేషు, సత్వరం తూర్ణం, ప్రతినివృత్తేషు అనధికతనీతావృత్తాంతత యా ప్రత్యాగతేషు సత్సు, పితృపతిహరితి దక్షిణస్యాం దిశి, ప్రేషితా మారుతిజాంబ వదంగదనలనీలాః ప్రభృతిర్యేషాం తే తథోక్తాః. ప్రభృతిగ్రహణార్థజగవాక్షగవయా దయోఒసి గృహ్యంతే. తేఒసి వానరోక్తమాః అలబ్ధనీతోఒలబ్ధయః అప్రాప్త మైథిలీలా భాస్సన్తః, తనయవినయవినాశేన నిజపుత్ర నిధనేన కుపితస్య క్రుద్ధస్య కండునామో మహ ర్షే శ్చాపేన సిశ్చేషితా విధ్వంసితాశ్చరాచరా జంగమస్థానరాః మృగపక్షివృక్షగుల్మ దయో యస్మింస్త త్తథోక్తమ్. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'కండు ర్నాను మహాభాగ సృత్యవాదీ తపోధనః. మహర్షిః పరమామర్షీ నియమైర్ధుష్పృథర్షణః. తస్య క్షిప్త స్వనే పుత్రో బాలశో దశవార్షికః, ప్రజప్తుః జీవితాంతాయ క్రుద్ధస్తత్ర మహామనః. తేన ధర్మాత్మనా శస్త్రం కృత్సృం తత్ర మహద్వనం. అశరణ్యం దురాధర్షం మృగపక్షి వివర్జితమితి పరిచితచారం ప్రవృత్తప్రాణిసంచారం తచ్చ తత్ ప్రాంతరం నికటప్రదేశే శ్చ తన్న విద్యతే యస్మింస్తథోక్త మత్యస్తదుర్గమమిత్యర్థః. ని. 'ప్రాంతరం దూరకూ

కత్తింబి త్కాంతారే అసురమేకం నిరీక్ష్య రక్షణపతిరితి బుద్ధ్యా యుద్ధ
సన్నద్ధా బభూవుః. ౮౩

ప. నిశిచరపతి రి¹త్యవేత్య రోషా

దశనినిపాతనిభేన తాడనేన,

అసురహితముం ప్రహృత్య దైత్యం

సురహితమేవ చకార వాలి²సూనుః!

౮౪

గ. తత స్తారేయవచనాత్తత ఇతో విచిత్ర్య నికటగిరిసానుశయా
స్సానుశయా స్సలిలాశయా జలచరపతంగపతనోత్పతనానుమియమాన

న్యోఽఘో²త్యమరః. తత్కాంతారం విషనం, క్రాంతాంత్రమ్య, కన్తింబితాంతారే
కుత్రచిదరణ్యే, ఏకమసురం, నిరీక్ష్య, రక్షణపతి రావణఇతి బుద్ధ్యా జ్ఞాత్వా, యుద్ధ
సన్నద్ధా స్సమరసన్నాహవంతో బభూవుః. ౮౩

నిశిచరేతి. వాలిసూను రంగదః, నిశిచరపతి రావణఇత్యవేత్య జ్ఞాత్వా, తమితి
శేషః, రోషాత్ సీతాపహరణరూపాకృత్యకరణజనితకోపాధ్యేతోః, అశనినిపాతని
భేన దమోభిప్రహరసంభవేన తాడనేన ముష్టిసూతేన, అసురేభ్యోహితం అసురహి
తం, 'చతుర్థీ తదన్తే' త్యాదినా సమాసః. సురాణా మహితం చాముం దైత్యం, ప్రహృత్య
నిగృహ్య, సురహితమేవ, చకారేతి విరోధః, స చ అసురహితమచేతనం ప్రహృత్య
సురాణాం హితం సుఖం చకారేతి పరిహారాద్వేషానుప్రాణితో విరోధాభాసోఽల
ఙ్కారః. 'అభాసలేవ విరోధస్య విరోధాభాస ఇమ్యత' ఇతి లక్షణాల్. పుష్పితాగ్రా
వృత్తమ్. ౮౪

తతఇతి. తత స్తననస్తరం, తారాయా అవశ్యం తారేయః అంగదః. స్త్రీభ్యో
ఢక్ తస్య పచరా న్వియోగవాక్యాధ్యేతోః, తత ఇతస్తత్రత్రవిచిత్రాన్విష్య, నికట
గిరిసానుషు సమీపస్థగిరిప్రథేషు శేరతఇతి తథోక్తాః. గహనసంచారజనితశ్రమాతిరేకా
త్తత్రతత్ర సంవిశంత ఇత్యర్థః 'అధికరణేతే' రి త్యచ్చుత్పయః. అతవివ సానుశయా
స్ససంతాపాః, ని. 'భవే దనుకయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబంధయో' రితి విశ్వః. వాన
రాః, సలిలేష్వాశయా వాంఛయా, పిపాస యేత్యర్థః. జలచరపతంగానాం హంసకా
రండవాచిజలపరి పక్షివిశేషాణాం కుశనోత్పతనైః ప్రక్షి²నోద్దీనాదిగతివిశేషైః అను
మియమాన మభ్యుహ్యమానం య త్వల్పలం సర స్తస్యోపశయమాశ్రయ మంతస్థం

¹పల్వలోపశయం కిమపి ²కుహరమవగాహ్య తత్ర కంచన కాశ్చన
మయం మయమాయానిర్మితం ³విహితతపోభంగాయై సురాంగనాయై
హేమాయై ద్రుహితేన వితీర్ణం మేరుసావర్ణిదుహిత్రా స్వయం ప్రభ
యా కృతావసం వనోద్దేశమవిశన్.

తతఃకృతాతిథ్యాః స్వయం ప్రభాయాః ప్రభావేన బిలా
దుత్తీర్ణానాం సమయాతి ⁴పాతా దాపతిష్ఠ్యతి సుగ్రీవదండ ఇతి వికృతి
కాసారమిత్యర్థః. కిమపి కించిత్కుహరం భూమివివరగర్భమవగాహ్య ప్రవిశ్య, కంచన
కమపి కాంచనమయం హిరణ్మయం మయస్యాసురశిల్పినో మాయయా విచిత్రశక్త్యా
నిర్మితం రచితం, తథా విహితతపోభంగాయై కృతతపోవిఘ్నాయై తస్మిన్నేవ వనే పూర్వం
హేమయా మయతపోభంగస్య విహితత్వాదితి భావః. హేమాయై హేమాభ్యాయై,
సురాంగనాయై అపరసే, ద్రుహితేన నృత్తగీతసంతోషితేన విధాత్రా వితీర్ణం దత్తం
స్వయం ప్రభయా తదాభ్యయా, మేరుసావర్ణేః దుహిత్రా పుత్రికయా కృతావసం విహిత
రక్షణం, వనోద్దేశం వనప్రదేశం, అవిశన్పరివ్రజన్తః, హేమయాః ప్రియసభిత్వా
నేరు సావర్ణిదుహిత్రే సా వసం దత్తవతిత్యనుసంధేయం. ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే.
'దుహితా మేరుసావర్ణేరహం తస్యాస్వయం ప్రభా, ఇదం రక్షామి భవసం హే
మాయా వానరోక్తమాః, మమ ప్రియసభిహేమా నృత్తగీతవికారదా, తయా దత్తవరా
చాస్మి రక్షామి భవనోత్తమ' మితి.

తత ఇతి. తతః ప్రవేశానంతరం, కృతాతిథ్యాః, అతిథిసత్కారేణోపచరిత
వత్సా ఇత్యర్థః. స్వయం ప్రభాయాః, ప్రభావేన సామర్థ్యేన, బిలాదుత్తీర్ణానాం
నిర్గతానాం, సమయాతి పాతాదవధికాలాతిక్రమణాద్దేహోః, చంద్రంతే నిగృహ్యం
తేన సేతి దండః విక్షా, సుగ్రీవస్య కర్తుః దండః, ఆపతిష్ఠ్యతి కాలాతిక్రమణేన
అస్తాన్ చండకానసస్సుగ్రీవో దండయ్యతీత్యర్థః. ఇతి మత్వా, వికృతిం వికారం
ప్రకృతివైకల్య మితి యావత్. ఉపేత్య, సంగతమనోగదేన సంజాతమనోవ్యాధినా, ని.
'రోగవ్యాధిగదామయా' ఇత్యుచరః. అథ పవనశయస్య హనుమతః పవనం తత్కా
లోచితవాక్యం తత్పృత్యయేన తద్విశ్వాసేన ప్రత్యాసీతా పునస్సమాహృతా ప్రకృతిః
పూర్వావస్థా యేన స తథోక్తేన, అంగదేన సహ, ప్రాయోపవేశో నామ దక్షిణాగ్రేషు

1 'పల్వలోపశయ' మితిపాతే అపశయం సమీపప్రదేశమిత్యర్థః. 2 బిలకుహరం.

3 విహితాకానభిభాగం విహిత. 4 పాతేన పతిష్ఠ్యతి.

ముపేత్య సంగతమనోగ దేనాంగ దేన పవనతనయవచన ¹ప్రత్యయప్ర
త్యానీతప్రకృతినా సహ ప్రాయోపవేశముపేయపాం ప్లవంగపుంగ
వానాం పరిదేవనకథా²ప్రసంగే జటాయుషో నిధనం నిశమ్య వింధ్యరస్థా
ద్విహితసంపాతస్సంపాతిర్నామ ³గృధ్రరాజస్తానేపమవాసితే. ౧౬

ప. కే యూయ ⁴మక్షతబలేఽన్యభిధాను పాపం

వత్సే జటాయుషి మమ శ్రవణీ దహస్తాః,

కస్తాత్పురా కిరణవాహితచక్షురగుగ్ధం

దర్శేఘ స్థాడిలే మరణార్థం సంకల్పాన్వితాశ్చయమ్. ని. 'ప్రాణానుష్ఠాన్వితాశ్చయమ్' ఇత్యమరణి. తమపేయపాం ప్రాప్తవంతాం, 'ఉపేయపవనాన్వితాశ్చయమ్' అనన్వీతి క్వపుప్రత్యయాంతో నిపాతః. ఉపగ్రసుగ్రీవపదాపేక్షయా మరణమేవ పరమితి ముమూర్షతామిత్యర్థః. ఉక్తం చ శ్రీరామాయణి. 'ఉన్నప్రసంగం వింధ్యే ప్రాజ్ఞాఖా న్సముపావిశత్, దక్షిణాగ్రేఘ దర్శేఘ ఉదత్తిరం సమాశ్రితాః, ముమూర్షహో హరి శ్రేష్ఠా ఏకత్ తమమితః స్వహే' తి, ప్లవంగపుంగవానాం జాంబవదాదిపానర శ్రేష్ఠాచార, పరిదేవనకథాప్రసంగే. 'రామస్య వనవాసం చ త్తయం దశరథస్య చ, జన స్థానవధం చైవ వధం చైవ జటాయుష' ఇతివిలిపాపగోష్ఠీ ప్రస్తావ, జటాయుషో నిధనం మరణం, నిశమ్య శ్రుత్వా, వింధ్యరంధ్రా) వింధ్యరంధ్రతకంధరాత్, విహితసంపాతః కృతనిర్గమః. తత్పురామర్యార్థం వినిష్కారిత ఇత్యర్థః. సంపాతిర్నామ, గృధ్రరాజః, జటాయుర్భూతా తాన్వాసరా నేపం పక్ష్యమాణ ప్రకారే నావాసితవోచత్, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'సంపాతి ర్నామ నామ్నాతు చిరంజీవీ విహంగమః, భ్రూతా జటాయుష శ్చిహ స్ప్రిఖ్యాతబలపాదమః. కందరాదభిసక్రమ్య సవింధ్యస్య మహాగిరేః, ఉదవిష్టాక్ హరిక్ దృష్ట్వా హృష్టాత్పా గిరమబ్రవీ' దితి. ౧౭

అ. తదేవాహ—కఇతి. అక్షతబలే అప్రతిహతవరాక్రమేఽసి, వత్సే అనుజే జటాయుషి, పాపం నిధన మభిధాయోక్త్యా, మమ, శ్రవణీ కర్ణా, ని. 'కర్ణశబ్ద గ్రహాశ్రోత్రం శ్రుతి స్త్రీప్రశవణం శ్రవ' ఇత్యమరణి. దహంతః భస్మీకర్యంతః, యూయం, కే, కస్తా చ్ఛవోదహనాణ్ణేతోః, పురా పూర్వం, సూర్యమండలం ప్రత్యుద్గమనకాల ఇత్యర్థః. కిరణైః నిజగభస్తిభిః దాహితం దగ్ధం పక్ష్యుగ్ధం గరుద్యుగళం యేన తం, తిగ్ధాకుం చందభాను ముష్ణవదసా, తతోఽన్యతిత్థనచనేతత్వః. శిశిరశ్చ

1 ప్రత్యయానీకం. 2 ప్రసంగేన. 3 గృధ్రస్తానేపం. 4 అక్షయబలే.

తిగ్నాశుముష్ణవచనా శిశిరీకురుధ్వే.

౮౭

గ. తత స్తైః ¹ప్రస్తావితప్రవృత్తిస్సంపాతిః ప్రోషితాయుషే. జటాయుషే నివాపాంజలిం నిర్వర్త్య పురా కదాచిదామిషాన్వేషణాయ ప్రేషితేన నిజసుతేన సుపార్శ్వనామ్నా సమామ్నాతం మహేంద్రమహీధ్రరంధ్రనిర్గతదశవదననీయమానజానకీపరిదేవనం జానానసూక్ష్మచక్షుః పునరప్యవోచత.

౮౮

అలం కాతర్యేణ లక్ష్మభిధానాం యాతుధానరాజధానీ మధివసతి సీతా దశవదనసీతా తత్రగచ్ఛంతు భవంతః.

౮౯

రుధ్వే, శిశిరీకురుధ వక్షవహనజనితదుఃఖాదప్యలిరిచ్చతే, యష్మద్వచననితదుఃఖ మితి భావః. సంపాతే స్ఫూర్వకీరణగర్భవక్షతయా వింధ్యపతనాదికథా శ్రీరామాయణేననుసంధేయా, ఆత్ర తిగ్నాశోశ్శిశిరీకరణాసంబంధేన తత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిభేదః. వసంతతిలకావృత్తమ్.

౯౦

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, తైర్వానరైః ప్రస్తావితప్రవృత్తిరాదిత ఆరభ్య కథితవృత్తాంతః, ని. 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. సంపాతిః, ప్రోషితాయుషే మృతాయ జటాయుషే నివాపాంజలిం తర్పణాంజలిం, నిర్వర్త్య, కృత్వేత్కర్థః. ని. 'నివాహకీ తృతర్పణ' మిత్యమరః. పురా పూర్వం, కదాచిత్కస్మింశ్చిత్సమయే, ఆమిషాన్వేషణాయ క్రవ్యవిచయనాయ, అహారానయనార్థ మిత్యర్థః. ప్రేషితేన ప్రహితేన, సుపార్శ్వనామ్నా, నిజసుతేన స్వతనయేన, సమామ్నాతం కథితం, మహేంద్రమహీధ్రస్య మహేంద్రాఖ్యకులపర్వతస్య, మహీధ్రశబ్దో వ్యాఖ్యాత ఆరణ్యకాండే మహీధ్రకల్పంగృధ్రరాజమిత్యత్ర, రంధ్రా ద్విలాల్ వినిర్గతేన దశవదనేన రావణేన నీయమానాయాః అపప్రాయమాణాయాః జానక్యాః పరిదేవనం విలాసం, జానానోనవబుధ్యమానః, మవస్యనుసంధాన ఇత్యర్థః. 'క్షాతవశోధన' ఇత్యన్తాచ్ఛానచ్, సూక్ష్మచక్షుః సూక్ష్మదృష్టిః పూర్వోక్తరాసుసంధానకుశల ఇత్యర్థః. సంపాతిః పునరప్యవోచత.

౯౧

అ, తదేవాహ—అలమితి. కాతర్యేణ భయవిహ్వలత్వేన, అలం, కాతర్యం న కర్తవ్య మిత్యర్థః. ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తీకైవరణవాచక' మిత్యమరః. కుతః, దశవదనసీతా రావణాపహృతా, సీతా, లంకాభిధానాం, యాతుధానరాజధానీం రాక్షసనగరీం, అధివసతి అధివృత్తి, తత్రాస్త ఇత్యర్థః. 'ఉపాన్ద్యా బ్జన' ఇతి కర్తృత్వం

1 ప్రస్తావితవృత్తాంతః; ప్రస్తావితవృత్తాంతః.

కిష్కం—స. దివాకరస్థోపభవాం ¹మమూర్తిం
 నిశాకరో నామ మునిర్నిరస్యక్,
 జగాద వః కార్యమహార్యదైర్యాః
 క్షణేన తాం ద్రక్ష్యథ ²రామపత్నీమ్.
 ఇతి బ్రువాణం కృతసౌహృదం తం

౯౦

తతః ప్రత్ర, లక్ష్మణం ప్రతీత్యర్థః. భవంతో గచ్ఛంతు, “వీణ ప్రథమ” ఇతి
 ప్రథమః.

౯౧

అ. తస్మిన్మధే ప్రత్యయావరం విద్యత ఇత్యాహ. —నిం పేతి. అ. తదేవ విష్ణు
 జాతి—దివాకరేణ సూర్యేణ యః ప్లాపః పక్షదాహః తస్మా న్భవతీతి తథా “ప్రత్రం, మమ
 ఆర్తిం మత్పీదాం, సంతాపమితి యావత్. నిశాకరో నామ నిశాకర ఇతి నాన్నా న్రసి
 ధ్యః, చంద్రశ్చ ప్రతీయతే, మునిః అతీతానాగతదర్శి, నిరస్యక్—యదా సీతాస్వేషణార్థం
 వానరా అగచ్ఛేయుః సదా తవ పక్షద్వయం పునః ప్రదూఢం భవేత్ప్రసాదించన ప్రత్య
 యై ర్నిరాకర్షక్, దివాకరకృతసంతాపస్య నిశాకరేణ నివర్తనం యుక్తమేవేతి భావః.
 హే ఆహార్యదైర్యాః. అపరిహార్యైశ్చ సుసంపన్నా, వానరాః, అతో ధైర్యైశ్చ తస్యగో యు
 ష్టాకం న యుక్త ఇతి భావః. వః యుష్టాకం, కార్యం, జగాద ఉవాచ.—తథా చ శ్రీ
 రామాయణమ్. ‘విద్యంతి ప్రేషితా ప్రత్ర రామదూతాః స్థనంగమాః, ఆశ్శ్యాయ రామ
 మహిషీ త్వయా తేభ్యః విహంగమేతి. తత్తస్మాత్కారణాత్, రామపత్నీం సీతాం,
 క్షణేనాల్పకాలేన, ద్రక్ష్యథ ప్రేక్ష్యథ, సత్యవచసో, మునేర్వచనం నాన్పతం భవిష్యతీతి
 భావః. ఉపేంద్రవజ్రవృత్తమ్.

౯౦

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, బ్రువాణం కథయంతం, కృతసౌహృదం విరచిత
 సఖ్యం, పరావరజ్ఞం పూర్వోత్తరపర్యాలోచనచతురమిత్యర్థః. తం ప్రసిద్ధం సం

† సుహృదయశ్చ జన్య యువాదిత్వాద్భావే అబ్బిశ్యయే హృదయస్య ‘హృదే
 భయదుఃఖలాసే’ స్వీతి హృద్భావే ఆవివృద్ధౌ చ సౌహృదశబ్దః. నను కథం ‘హృద్భ
 గసింధ్వంతే పూర్వపదస్య చేతి నోభయపదవృద్ధిః. ఇథం, అణి పరతః హృదాదేశ
 వృద్ధికాస్త్రయో రన్యత్ర సావకాశయోః పరత్వాదవృద్ధికాస్త్రం ప్రథమం ప్రసర్తతే
 తత్ప్రవృత్తికాలే హృదంతత్వాభావా న్నోభయపదవృద్ధిః త్యాదివృద్ధిః, తతో హృదా
 దేశః, తదనంతరం తు హృదంతత్వోపజీవనేన నోభయపదవృద్ధిః, అకృతిపదార్థవక్షే
 పృద్ధేరేశత్వాత్తస్యాత్తైకస్మిన్ పదే సకృత్ప్రవృత్తాయాస్తత్రైవ పునః ప్రవృత్త్య

1 మదార్తిం. 2 రాజపత్నీమ్.

సంపాతిమాపుచ్చ్య ¹పరావరజ్ఞం,

ప్రవృద్ధహర్షాః ప్రథితప్రభావాః

ప్రత్యేకే వానరయూధనాథాః.

౯౦

²పర్యాప్తప్రమదముపేయుషాం కపీనాం

³పంథానం దశముఖనూర్ణమూర్ణణాయ,

పాథేయీకృతకపిరాజశాసనానాం

పాతి మాపుచ్చ్య వయం సాధయామ ఇతి వృష్ట్యా, ప్రథితప్రభావాః ప్రఖ్యాత బల పారుషాః, వానరయూధనాథాః అంగదాదివానరశ్రేష్ఠాః, ప్రవృద్ధహర్షాః జానశీ వృత్తాంతశ్రవణలాభాదమందానందభరితాస్సంతః, ప్రత్యేకే ప్రస్థితాః 'సమవప్రవి భ్యుద్ధ' ఇత్యాత్మ నేపదమ్. వృత్తముపజాతిః.

౯౦

పర్యాప్తేతి. పర్యాప్తః పరిపూర్ణః ప్రమదో హర్షో యస్తాత్తం, పరిపూర్ణానంద కర మిత్యర్థః. 'ప్రమదసంమదౌ హర్ష' ఇతి నిపాతనాత్పాధుః, పంథానం సంపాతి కథితమార్గముపేయుషాం ప్రాప్తవతాం, లబ్ధప్రవృత్తితయా సంతుష్టాంతఃకరణానా మిత్యర్థః. తథా దశముఖనూర్ణమూర్ణణాయ రావణవదవృన్వేషణార్థం, పాథేయీ కృతం సంబలీకృతం కపిరాజశాసనం సుగ్రీవాజ్ఞా యై ర్దేహా, తీక్ష్ణదండోఽయం సుగ్రీవ ఇతి తదాజ్ఞాబీవనేర రావణగత్యన్వేషిణామిత్యర్థః. ని. 'పాథేయం సంబలం

శిక్ష్యభావాత్, యద్వా 'హర్షగసింధ్వంత' ఇత్యుక్త ఆంతగ్రహణసామర్థ్యాదిదం విజ్ఞాయతే హృదంతాదేవాణాదయో యే విహితాః లేషు పరత ఉభయపదవృద్ధిః న తు హృదనూంతాదణాద్యుత్పత్త్యనంతరం హృదాదేశే భవతీతి. లేన శోభన హృదయార్థక సుహృదయశబ్దప్రకృతికం సౌహృదమితి భవతి. సౌహృద్ద మితి తు మిత్ర వాచి సుహృచ్చబ్దప్రకృతికమితి న కశ్చిద్దోషః. కేచిదాహుః, 'యువాదిషు సుహృ త్సు హృదయశబ్దౌ ద్వావపి వత్సేలే; కత్ర సుహృచ్ఛబ్దస్యాసి సుహృదయశబ్దప్రకృతి కస్య ఏకదేశవికృతస్యాయేన సుహృదయశబ్దసారాదేవాణి సిద్ధే ఘనః పాఠోఽన్యత్ర సుహృదయశబ్దే యద్భవతి తత్సుహృచ్చబ్దే నాస్తీతి జ్ఞాపనార్థమ్. లేన సుహృదయశబ్దా దణి హృదాదేశే భవత్పుగయపదవృద్ధిః సుహృచ్చబ్దాదణి తు నోభయపదవృద్ధితి. అవశే తు 'సంజ్ఞాపూర్వతో విధిరనిశ్చయ' ఇతి క్వచి దుత్తరపదవృద్ధ్యభావ మాహుః, ఇతి శ్రీహరనాథవిరచితం యమకర్తాకర వ్యాఖ్యానోక్తం యాదవాభ్యుదయ వ్యాఖ్యానే అనూదితమ్.

1 పరావరజ్ఞమ్. 2 పర్యాప్తం. 3 పాంథానాం.

పాథోధిర్నయనపథాఽతిధిర్భూవ.

F 2

సుత్రామపుత్రాశిలీముఖానాం

స్తృత్వా గణస్తత్ర వలీముఖానాం,

అపామపారస్య నిధేశప్రపశ్వా

దవాఙ్ముఖో వక్త్రమవాఙ్ముఖోఽభూత్.

F 3

గ. తదను వానరసేనామేనామవాచ్యమూకాతం యోగిమిథోమనద

దంగదః,

F 4

మత' మితి యాదవః. కపీనాం వానరాణాం, పాథోధి స్సముద్రః నయనపథాతిథి
స్తృత్యుర్గోచరో బభూవ. అత్ర కశిరాజశాసనే పాథోయ్యసూచనాద్రూప
కాలజ్కారః. ప్రహర్షిణీవృత్తమ్. †

F 5

సుత్రామేతి. వలీముఖానాం గణః వానరమూఢవః, సుత్రామపుత్రారే ర్వావి
మనసస్య శ్రీరామస్య శిలీముఖానాం బాణానాం, అమోఘానామితి భావః. అపా
రస్య దుస్తరస్య, అపానిధే స్సముద్రస్య చ, స్తృత్వా, అమోఘాన్ శ్రీరామబాణాన్
దుస్తరం వారిశిం చ మనస్యసంధాయే త్యర్థః. ఉభయత్రాపి, 'అధీగర్థనయేశాం కర్త
ణీతి వక్తీ, సా చ కేమశికారాఘ్నేషత్వవివక్షానామేవ కర్తృత్వవివక్షానాం ను ద్వితి
యాభవతితి వేదితవ్యం, చక్షుల్ స్తరణాంతరం, అవాఙ్ముఖోఽపనతవచన స్సక్, నక్తు
మాశయం కథయితుం, న విద్యంతే వాచో ముఖేషు యస్య సోఽపి ఙ్ముఖోఽభూత్
మూఢోఽభూత్ శ్రీరామబాణానామమోఘత్వం పాథోనిధే ద్విస్తరత్వం చానునం
ధాయ కి మత్ర కర్తవ్యమస్మాభిరితి ఇతికర్తవ్యతాపాఘ్నేన నిరుత్తరోఽభూదిత్యర్థః.
వృత్త ముపజాతిః.

F 6

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, అచార్యమాణం అపరివర్జ్యమాణం చాతర్థం
భయవిభ్రాంతత్వం యస్యాస్తాం, వినాం పూర్వోక్తాం, వానరసేనాం, ప్రశ్నంగదః ఇథం
వక్ష్యమాణీత్యా, అవంతి అవోచత్.

F 7

† 'పర్యాప్తం ప్రమద' మితి పాంథానా మితి చ పాఠే సంపాద్యచనా త్ప్రీతా
స్థితి పరిజ్ఞానేన సంపూర్ణమానందం ప్రాప్తవతాం అత ఏవ దశముఖపూర్ణమార్గణాయ
పాంథానాం గమనీలీనామితి కపీనాం విశేషణమ్, అన్యస్త్వం సమానమ్, అయ
మేవ పాఠస్యాధునితి భాతి.

1 వక్త్రమ్. 2 అకథయత్.

వ. కిమితి భజధ మానం వానరా మానహీనా
 సుగరరచిత¹కుల్యోల్లంఘనే కుంతితాశాః,
 అకలశభవలేహ్యం దుశ్శమం²బాడబాద్యై
 రనవధి మయశో³ల్భిం కిం సమధాస్తరీతుమ్.

౯౫

గ. తతః పారావారస్య పారిణతాయా మాత్మశక్తీయతాంప్ర

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—కిమితి. హే మానహీనా అభిమానశూన్యా. వానరాః, ప్రాణనాటే¹పి మానో న పరిత్యాజ్య ఇతి బోధయితుమేవమామంత్రికమితి ద్రష్టవ్యం, సుగరరచితకుల్యోల్లంఘనే సగరనిభాతమల్పాప్రాయసాగరతరణే, కుంతితాశాః భగ్నోత్సాహఃస్పంశః, కిమితి కస్తాథే²శో, మానం నిరుత్తరతాం, భజధ ప్రాప్తుధ, న చైతన్యక్రమితి భావః. కుతః కలశభవలేహ్యమస్త్యాస్వాద్యం న భవతీత్యకలశభవలేహ్యం, కిం చ బాడబాద్యైర్బాడబానలప్రభృతిభిః, ఆద్యశబ్దా గ్ధరభానిబాదయశ్చ గృహ్యంతే, ని. 'బాడబా' బడబానల' ఇత్యమరః. దుశ్శమం శమయితు మశక్యమ్ 'ఈషద్దు' రిత్వాదినా ఖల్పిత్యయః, అనవధిమమర్యాదం, శతసహస్రాదియోజనపరిమాణరహిత మిత్యర్థః ప్రసిద్ధసాగరస్తు నైవం భూత ఇతి భావః. ఆయశో³ల్భి మపకీర్తిసాగరం, తరితుముల్లంఘయితు, 'పూ' పేతి దీర్ఘ, సమధాశ్చక్తాః కిం, న సమధా ఏవేత్యర్థః. సాగరమమం సుతరం యచి న లంఘయేయస్తస్మి దుస్తరో డుష్క్రీర్తిసాగరః ప్రసక్తో భవేత్, తథాచ గీతాయామ్. 'సంభావితస్య చాకీర్తిర్మరణాదతివ్యత' ఇతి న్యాయా న్నహననర్థస్సాన్వితో, తస్మాత్ప్రత్యైవ సాగరోల్లంఘన ఏవ పునరుత్సాహః కర్తవ్య ఇతి భావః. అత్ర ప్రసిద్ధసాగరాదుసమానాదుపమేయస్యాయశస్సాగరస్యాధిక్యకథనాద్వ్యతిరేకలక్ష్యం, మాలినిచ్ఛత్రమ్.

౯౫

తత ఇతి. తతః అంగదవచనానంతరం, వానరయూధపేషు గజగవయగవాతాది వానరయూధనాథేషు, ని. 'యూధవా'స్తు యూధవ ఇత్యమరః. పారావారస్య సముద్రస్య పారిణతాయాం పారంగతత్వే, సముద్ర పారోల్లంఘన ఇత్యర్థః. 'సముద్రోల్భి రమాపారః పారావార' ఇత్యమరః. ప్రత్యేకమేతైశ్చిత్త్యర్థః, విభక్త్యధికే³వ్యయిభావః, ఆత్మశక్తేః స్వసామర్థ్యస్థైర్యామేకాంతా, దశనింశతి త్రింశదాదియోజనోల్లంఘన విషయాం స్వస్వస్థానశక్తిమిత్యర్థః. తథాచ శ్రీరామాయణే. 'అబ భాషే గజగ్రత్ర స్థవేయం దశయోజన'మిత్యాది. కథయత్సు సత్సు, జాంబవాన్, ప్రభంజనసంజాతం వనసతనయం, పితృవదత్వప్రబవత్యద్యోగశార్థ శిక్షిషేవణం, అంజ

1 కూహోల్లంఘనే. 2 బాడబాగ్నో. 3 పారావారపారిణతాయామ్.

త్యేకం కథయత్సు (1 వానర) యూధమేషు సిద్ధిశ్యాంజనేయం ప్రభంజ
నోసంజాతం జాంబవానిత్యమభిహితవాన్. F ౬

ప. హే వీరా యూధనాథాః పరిణతిపరుషః † ౩ కార్య ఆసీద్విషాదః
కస్తాదస్తాకమేతజ్జలనిధితం డే శక్తిరేణావతీతి,

స్తృత్వా రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞామయ మనిలసుతో లంఘనాయోన్ముఖశ్చే
నేయం అంజనాగర్భచంఘాతం హనూమంతం, క్షేత్రానికయద్యతనార్థమేతత్, నిర్ది
శ్యాభిహితవాన్, నను 'భూతతే సాగరే చ' ౨౩ తై భి హూపన సేషు చ, పాతాశస్యాసి
వా మధ్యే న మమాచ్ఛిద్యతే గతి' రితి పూర్వం సుగ్రీవసన్నిధి" గజానిహనరయూధ
వైః స్వస్వకక్షేః ప్రఖ్యాపితత్వాదిదాసీం 'స్థవేయం చకామోజన' మిత్థాదినా పునః
కిమర్థం స్వస్వజ్ఞవనశక్తిన్యూనతా ముక్తవస్త ఇతి చేస్సత్వం, అధికశక్తిన్యూనా ఆప్యేతే
రావణాధిష్ఠితలఙ్కాం ప్రవిశ్య సీతాశ్వేషణం దుష్కరమితి మత్వా తాపృశకార్య
సాధకస్య మహాధీరస్య హనూమతః ప్రాప్నోహసార్థం కథోక్తవస్త ఇతి సర్వగపరమంజనమ్.

ఆ. ఉక్తప్రకారమేవహ. — హే వీరా ఇతి. హే వీరాః హూరాః, యూధ
నాథాః యూధశ్రేష్ఠాః యూయం చాహం చ వయం తేహమస్తాకం 'శ్చేదాదీని సర్వై
ర్నిత్య'మిత్యేకశేషః, ఏతస్య జలనిధేస్తరణీ లంఘనే, శక్తిసామర్థ్యగ్రాహితావతీ ఇయతీ,
దశయోజనాది మాత్రవిషయశ్శర్థః. ఇత్యేవం ప్రకారేణ, పరిణతిపరుషః ఫలం రుచిరసః,
విషాదశ్చేతోభక్తిః, భేద ఇతి యావత్ 'విషాదశ్చేతసో' భంగ ఉపానూభావదిం
తస్తే' రితి లక్షణాత్, కస్తాదేతోః, కార్యః కర్తవ్యః, ఆసీత్, నాయం కార్య ఇత్యర్థః.
అథవా కార్యే కృతవస్తువిషయే, పరిణతిపరుష ఇత్వాదియోజనా, మహి ఆయ మేష,
ఇతి హస్తవిద్యేః, అనిలసుతః హనూమాన్, అనిలవసేవ తస్మిన్విధి భావః, రాజ్ఞః స్ఫుగ్రీ
వస్య, ప్రతిజ్ఞాప్. 'ఉద్ధ్వం మాసాన్న వస్తస్యం మహ్యధ్యో భవిష్య'తీత్యేవంరూపాం,
అథవా 'యశ్చ మాసా స్మిన్మత్తోగ్రే దృష్టా సీతేతి మత్యుతి, మత్స్యవిభవో భోగై
స్సుఖం స విహరిష్య'తీత్యేవం రూపాం చా. ప్రతిజ్ఞాం వాచం, స్తృత్వా, లంఘ
నాయ సముద్రతరణాయోన్ముఖోఽభిముఖశ్చేదున్ముక్త స్సాన్యద్యదీత్యర్థః. తస్మిన్వయ

1 ఏతన్నాస్తిచిత్. 2 సంభవం. 3 కాయమ్.

† 'కార్యమాధీవిషాద' ఇతి పాఠే కార్యం మధ్నాతీతి నాశయతీతి కార్య మాధీ
విషాదః కస్తా దితి యోజనా.

ద్వేదః ప్రాదుర్భవేత్కిం కథయత పయసామాస్పదే గోష్పదేవా.

ఉదపతదుపభోక్తుం మండలం చండభానోః

పరిణతఫలబుధ్ధ్యా బాలభావేఽపి సోఽయమ్,

తదను కులిశపాతక్షుణ్ణగండాయ తస్మై

వరమదిశదమేయం వాయుతృప్త్యై విధాతా.

౯౮

ఇత్థం జామ్బవతా¹ పరావరవిదా సంధుక్షితప్రాభవః

సా మాస్పదే సాగరే, 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయా' మితి నిపాతనాత్పుడాగమః, గోష్పదే గోపాదన్యాసే వా, భేదోఽంతరం, ప్రాదుర్భవేదుత్పద్యేత కిం, న ప్రాదుర్భవేదేవేత్కర్థః. కథయత, యద్యత్ ప్రత్యుక్తి ర్విద్యేత తస్మై కథయతేత్కర్థః. మహాత్మనోఽస్య యది తిలీగ్నా స్యాత్తదా గోష్పదమివ సాగరోఽపి సుతర ఇతి భావః. ఆత్ర సాగరగోష్పద యోర్యేదసంబంధేఽవ్యభేదసంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, (3) సగ్రరావృత్తమ్.

ఉదపతదితి. సః ప్రసిద్ధోఽయం, హనుమాన్, బాలభావేఽపి బాల్యేఽపి, పరిణతఫలబుధ్ధ్యా పరివక్ష్యఫలభ్రాన్త్యా, చర్జిభానోస్సూర్యస్య, మండలముపభోక్తు మభ్యవ హర్తముదపతదుత్పతితవాన్, తదనుత్పతనాన్తరం, కులిశపాతేన ఇంద్రప్రయుక్త వక్త్రాభిఘాతేన, త్సుణ్ణగండాయ భుగ్గుహనుప్రదేశాయ, తస్మై హనుమతే, విధాతాబ్రహ్మ, వాయోరేతత్పితృప్త్యై పరితోషార్థం, తదాసీం తనయ ప్రహరణోపాద్యాయనా స్వసంచారసంకోచేన త్రైలోక్యసంతాపస్య విహితత్వాదితి భావః. ఆమేయమనదృశం, వరం కాంక్షితం కలపయ్యురక్షయ్యత్వమజయ్యత్వం బ్రహ్మస్త్రనారాయణాస్త్ర పాశు పతాస్త్రప్రభృతిభిరభేద్యత్వం చ. అదిశద్దత్తవాన్, ని. 'దేవాద్వృతే వరశ్చేష్ఠ' ఇత్య మరః. బాల్య ఏవ బహుయోజనోత్పతనదక్షస్యాముష్యవీరస్యేదాసీం కియదేతచ్ఛతయోజన విస్తీర్ణార్థ వలంఘనమితి భావః. తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'ప్రసాదితే చ పవనే బ్రహ్మ తుభ్యం వరం దదా', ఆశస్త్రవద్యతాం తాత సమరే సత్యవిక్రమే'తి. ఆత్ర బాల్యేన భో ల్లంఘనజంఘాలస్యాస్యేదాసీం సాగరతరణం కియదితి దండాపూషికయాఽర్థాంతరస్యా పాదనాదర్థాపత్తిరలంకారి. 'దండాపూషికయాఽర్థాన్తరావతన మధాపత్తి'రితి సర్వస్వ సూత్రమ్. మాలినీసృత్తమ్.

౯౯

ఇథమితి. ఇథ ముక్తప్రకారేణ, పరావరవిదా, పూర్వోత్తరకార్యవర్యాలోచన చతురేణేత్కర్థః. జాంబవతా, సంధుక్షితం సముపాద్యోధితమ్, ప్రాభవం సామర్థ్యం

కృత్వా వృద్ధిముపేయుమా స్వవపుషా త్రైవిక్రమం ప్రక్రమమ్,
 ఆరుహ్యద్రితటం యథోచితమసౌ సన్మాన్య ¹సైన్యాధిపా
 నాసన్నానథ సన్ననాహ తరితుం వారానిధిం మారుతిః. ౯౯
 ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చంపూరామాయణే,
 కిష్కిన్ధాకాణ్డసమూహః.

యస్య స, తథోక్తః, ఆసౌ మారుతిః, త్రయో విక్రమా యస్య త్రివిక్రమః బలిమథన
 వామనరూపా నిష్ఠుః తస్యేమం త్రైవిక్రమం ప్రక్రమం ప్రతాపం తాదృగభివృద్ధి
 మిత్యర్థః. అతఏవ నిదర్భనాలక్ష్మరః, ఉపేయషా ప్రాప్తవతా, స్వవపుషా నిజశరీరేణ,
 వృద్ధిం, కృత్వా, ప్రవృద్ధశరీరస్సన్నిత్యర్థః. ఆద్రితటం మహేష్వరైశ్చలసానుమారుహ్య.
 సి. 'తటం త్రి'ష్విత్యమరః. ఆసన్నాన్ స్వసమీపస్థాన్, సైన్యాధిపానంగదజాంబవదాది
 సేనాధిపతీన్, యథోచితం యథార్హం, సన్మాన్య బహుకృత్య, అథానంతరం, వారా
 నిధిం సముద్రం, తరితుం లంఘితుం, నికల్పన్న దీర్ఘః, సన్ననాహ సన్నానం
 కృతవాన్. కాద్దూలవిక్రీడితం వృక్షమ్. ౯౯

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగేంద్రబృహద్రామాయణసంహితామహానల్లభాభివందిత
 రఘునందనచరణారవిందమకరందాస్పాదనకందళిత సారస్వతే నాభండతపశ్చరచండముని
 ప్రకాండమండలేశ్వరకాండీల్యమహాముని గోత్రావతంసస్య వందనాన్వయసుధాపారవార
 పారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారావతరస్యాయుర్యేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసార సర్వజ్ఞ సార్వ
 భౌమస్య శాండమండితవర్యస్య తమాజేన గజ్జామ్బికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామ
 చంద్రయిథేంద్రేణిరచితాయాం చమ్పూరామాయణవ్యాఖ్యానాయాం సాహిత్యమంజూషికా
 సమాఖ్యానాయాం కిష్కిన్ధాకాణ్డ సమూహః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రసదాశ్రితా,

కిష్కిన్ధాకాణ్డసవ్యాఖ్యానా వ్రాహ్మ మంజూషికాభిధా.

సు వ్ర ర కా ణ్డః.

ప. తతో మానూమాన్ దశకంతసీతాం
 సీతాం విచేతుం పథి చారణానామ్,
 మహేంద్రశైలస్య ఖగేంద్రవేగః
 ప్రస్థాదుదస్థాత్ప్రళమానవేగః.

౧

గ. తదానీముదన్వమల్లంఘనదృఢతరనిహితచరణతలనిష్పీడనం సోఢు
 మక్షమః త్వాభృదేష నిశ్చేషనిస్సరస్త్విర్ఘ్నరాఘతయానిరంతరనిష్పతద్బా

అవ. అథ శ్రీమత్సుందరకాండో వ్యాఖ్యాయతే—తత ఇతి. తతస్సన్నాహా
 నంతరం, ఖగేంద్రస్య గరుడస్య వేగో జవో యస్య స, తథోక్త ఇత్యుపమా. అతఏవ
 ప్రథమానః పృథుతరో వేగో యస్య స. తథోక్తః. ని. 'ప్రథమానం పృథు ప్రథ' మి
 త్యభిధానాత్, †మానూమాన్, దశకంతసీతాం రావణేన హృతాం, సీతాం, విచేతు
 మన్వేష్టుం, చారణానాం సిద్ధచారణగంధర్వాదీనాం పథి సువర్తసి, గంతుమితి శేషః.
 మహేంద్రశైలస్య, ప్రస్థాత్సానుప్రదేశాత్. ని. 'స్మః ప్రస్థస్సానురస్త్రీయా' మిత్య
 మరః. ఉదస్థాదుత్థితవాక్. ఉత్సూర్వాత్ 'హైగలినివృతా' వితి ధాతో ధ్లుజ్, 'ఉదోఽ
 నూర్ధ్వకర్తణి' ఇత్యస్య ప్రత్యుదాహరణమేకత్. 'తతో రావణసీతామాన్సీతాయా
 శృత్రుకర్షణః, ఇయేష పదమన్వేష్టుం చారణాచరితే పథీతి శ్రీరామాయణసుందరకాండా
 ద్యపద్యాదిమపదమత్రానుసంధాయ కవినా చమత్కృతమిత్యననుధేయం. పృత
 ముపకాతిః.

౧

తదానీమితి. తదానీముత్థానసమయే, ఉదకమస్యాస్తీత్యుదన్వానుదధిః. ని.
 'ఉదన్వానుదధిస్సింధు' రిత్యమరః. 'ఉదన్వానుదధా'చేతి నిపాతనాత్సాధుః, త
 సోల్లంఘనేతిక్రమణే విషయే, దృఢతరమతిగాఢం యథా తథా నిహితాభ్యాం
 నిక్షిప్తాభ్యాం చరణతలాభ్యాం యస్మిన్పీడనం తతోన్మధుమక్షమః అనమర్థః, విషః
 త్వాభృత్ మహేంద్రపర్వతః. ని. 'మహీధ్రశిఖరిత్వాభృదహార్యధరఃపర్వతా' ఇత్యమరః.
 నిశ్చేషం నిరవశేషం యథా తథా నిస్సరస్త్విర్ఘ్నరాఘః ప్రవాహనివహా

† ప్రథమానమాన' ఇతిపాతే ప్రథమానం ప్రవర్తమానం నూనం సముద్రలంఘ
 నోచితదేహపరిమాణం యస్యేత్యర్థః.

ష్ఠ¹వర్ష ఇవ తత ఇతో వితతజీసూత²బృహతయో పారిష్టనశిథిలధష్టిల్ల
ఇవ ³సన్త్రస్యమానకుంజరయూథతయో సంజాతశ్వయంభురివ ⁴సాధ్య
సథావమానోహరిణగణచరణో (ఖరతరఖుర) కోటిపాటనోద్ధూతథాతు
⁷ధూళీపాలీపాటలితవికటకటకతఃసూ త్షురితశోణిత ఇవ తత్త్వణప్రబుధ
కంఠీరవకంఠారవముఖరితకందరటయో కృతాక్రంద ఇవ పరిసరగహ్వర
నిబిరీసోనిస్సరత్సరీసృపతయో నిర్గళితాన్తమాల ఇవఘూర్ణమానతరువిట

యస్య స తథోక్తః తత్రయా, హేతౌ తృతీయా, ఏవముత్తరత్రాపి. ని. 'ప్రవాహో
నిర్ఘోరో ఝర' ఇత్యమరః. నిరంతరమవిచ్ఛిన్నం విరామరహితం వా నిష్పతన్నిర్గత
దాప్తమవదవశ్రువృష్టిర్యస్య స, తథోక్త ఇవ, తథా తత ఇత తత్రతత్ర, వితత
జీమాతబృందతయో విస్తృతమేఘబృందతయో, ని. 'ఘనజీమాతముదిరే'త్యమరః.
పారిష్టవ స్తరళః ఆతవిన శిథిలో విజ్లిప్తః ధష్టిల్లః కచనిచయో యస్య స, తథోక్తః, ఇవ
విజ్ఞతశిఖాబంధ ఇత్యర్థః. ని. 'చంచలం తరళం లోలం ధష్టిల్లస్సంయత' ఇచా' ఇత్య
మరః. సంక్రస్యమానః సంక్రాసం ప్రాప్నువానః కుంజరయూథః గజనివహో యస్మిన్ స
తథోక్తః తత్రయా, సంజాత స్వయంభున్నః శ్వయంభుశ్శోనగుణో యస్య స తథోక్త
ఇవ ని. 'శోభన్తు శ్వయంభుశ్శోచ' ఇత్యమరః. సాధ్యసేన భియా ధావమానానాం
వలాయమానానాం హరిణగణానాం మృగయూథానాం యే చరణాః పాదా ప్రేషం
ఖరతరఖురకోటిభి రతినిశితశఫాన్తైః. ని. 'శఫం క్షీణే ఖురః పుమా'నిత్యమరః. పాటసేన
విదారణేన ఉద్ధూతా యా ధాతుధూళీపాశ్య సింధూరాదిధాతురజఃపుంజా స్తాభిః పాట
లితాన్యదుణితాని వికటకటకాని నిమోన్నతసితంబదేనా యస్య స తథోక్తః తత్ర
యా, ని. 'కటకోఽస్త్రీ నితంబోఽద్రే' రిత్యమరః. త్షురితశోణితః నిస్సృతరక్తఇవ, తతో
క్షణే జన్తిన్నతృతనసమయే ప్రబుధా జోధం ప్రాప్తా యే కంఠీరవాన్సింహః. ని. 'కంఠీ
రవో గజరిపు'రిత్యమరః. లేషం కంఠారవైః కంఠధ్వనిభిః ముఖరితాః వాచాలితాః కం
దరా గుహా యస్మిన్ స తథోక్తః తత్రయా, ని. 'దరీ తు కందరో వా'స్త్రీ'త్య
మరః. కృతాక్రందో విహితాక్రాంత ఇవ, ముఖరితశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. పరిసరగహ్వరశేఖ్యః
పర్వస్తకందరశేఖ్యః నిబిరీసం నిబిదం నిస్సృతాః నిర్గతాః ప్రాణప్రయాసేన నిస్సృతా
ఇతి యావత్. సరీసృపాః వ్యాళాః యస్మిన్ స తథోక్తః తత్రయా, నిర్గళితాన్త

1 పూర. 2 బృహత్పద్యతయో. 3 సంక్రస్యమాన. 4 ససాధ్యసతయో. 5 హరిణీ.
6 వితన్నాప్తిశ్చిత్. 7 ధూళీపటలిత. 8 నిస్సరత్. + నికటేతిపాశే నికటాని నమో
భ్యతాని.

పకోటి ¹ పాటితజలదబృందస్యందితశీకరకోరకితాకారతయా సముపజాత
 స్వేద ఇవ స్ఫుటికతటోపలవతనదళితకీచకసుషిరసంమూర్ఘత్వవనపూత్తార
 పరిపూరితగగనతయా ప్రవర్ధమానోర్ధ్వశ్వాస ఇవ వచసామవిషయం
 దౌష్ఠ్యమభజత. ౨

ప. కృత్వా మారులింఘనోత్థితరయాత్తత్రానుయాత్రాం తతః
 పరాయా శిత్పతితా మహేష్వగహనక్షోణీరుహణాం తతిః,

మాలః బహిర్నిర్గతనాడీసంతతిరివ, ని. 'నిబిడం నిబిరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత'
 ఇతి వైజయంతీ, 'నేర్పిడజ్జిరీసచా'వతి నిశబ్దాద్భిరీసచప్రకృత్యయః, ని. 'చక్రీ వ్యాళ
 స్ఫరీస్ఫువ' ఇత్యమరః. ఘూర్ణ మానానాం పరిభ్రమమాణానాం తరూణాం విటవశోఽభి
 శ్యాఖాత్రైః పాటితాద్విదళితాజ్జలదబృందాత్స్వందితైః ప్రసృతైః శీకరనికరైర్జల
 బిందుసందోహైః. ని. 'శీకరోఽంబుకణః స్పృత' ఇత్యమరః. కోరకిత స్సంజాతకోరకః
 ఆకారో మూర్తిర్యస్య స తథోక్తః తత్తయా, ని. 'విటవః పల్లవే పిన్దో విస్తారే స్తం
 బశాఖయో'రితి విశ్వః. సముపజాతస్వేదస్సంజాతఘర్తోదకఇవ, స్ఫుటికతటేషు స్ఫుటిక
 మయసానుషు యే ఉపలాప్త వివ ప్రస్తరాః కాతిన్యాతిశయద్యోతనార్థం స్ఫుటిక
 గ్రహణమ్. ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా'విత్యమరశేషః. తేషు పతనేన దళితానాం
 విదీర్ఘానాం కీచకానాం వేణువిశేషణాం సుషిరేషు రంభేషు సంమూర్ఘంతః ప్రవి
 శంతః యే వచనానైరేవ పూత్కారైః పరిపూరితం గగనం యస్మిన్ స తథోక్తః
 తత్తయా. ని. 'వేణవః కీచకాస్తే స్ఫుర్యే స్వసంత్యనిహోద్ధతా' ఇత్యమరః. ప్రవర్ధమానః
 సమేధమానః ఉర్ధ్వశ్వాసో యస్య స తథోక్త ఇనేతి సర్వత్రోత్పేక్షా, వచసామవిష
 యం వత్తు మశక్యం, దౌష్ఠ్యం దురవస్థత్వమ్. ని. 'దురవస్థా తు దౌష్ఠ్యం స్యా' దిత్య
 మరశేషః. అభజత ప్రాప. ౩

కృత్వేతి. తత్ర తస్మింత్సమయే, మారులే హనూమతః లంఘనేన ఉత్తరణేనో
 థిత ఉత్పన్నో యో రయో వేగ ప్రస్థాన్వేతోరను యాత్రాం, కృత్వా, అనుసృత్య
 గత్వేత్యర్థః. తతః అనుయాత్రాన స్తరం, పరాయాత్క్రమాత్, మధ్యేనారినిధి సముద్ర
 మధ్యే, 'పారే మధ్యేపథ్యా' వేత్యవ్యయాభావః. పతితా, మహేష్వగ మహేంద్ర
 వర్షకస్య గహనే బ్రహ్మరణ్యే వర్తమానానాం షోణీరుహణాం పృథ్విజాం తతిః
 పత్తిః, ప్రకాశితాః ప్రకటికృతాః శిఖా అగ్రాణి యన్యాస్సా తథాభూతా సతీ,

మధ్యేవారినిధి ప్రకాశితశిఖా సేతోః కృతే భావిన
 సూత్రన్యాసనిఖాత శఙ్కునివమాభ్రాంతింపయోధా దదా. 3
 పక్షాభిమాతరయరేచితపీచిమాలా

త్వాథోనిధేః పవననందనవిశ్రమాయ,
 ఉత్తుంగశృంగకులకీలితనాకలోః
 మైనాకభూభృదుదజ్యమ్భత సంభ్రమేణ.

గ. తత్ర యాత్రాప్రత్యూహః ప్రత్యుద్భూత ఇతి వక్షసా తమధః
 పాతయిత్వా ప్రయాంతమేనం సాస్త్యయన్ స ఏవ హిరణ్య
 నాభో బభాషే.

ప సాగరేణ కృతజ్ఞేన తవాధ్వశ్రాంతిశాస్తయే,

భావినః కరిష్యమాణస్య, సేతోః కృతే తన్నిమిత్రం + సూత్రన్యాసేన నిఖాతానాం
 శఙ్కునాం నివహస్య భ్రాంతిం, పయోధా సింధా, దధా భృతవతీ, ని. 'స్థాణు రస్త్రీ
 ధ్రువ శృంకురిత్యమరః. ఉత్పేక్షాలక్ష్మరః. కార్జ్వలవిక్రీడితం పృక్షమ్.

పక్షేతి. పక్షయారభిమాతరయేణాభిమాతపేగేన రేచితా నిరస్తా పృథక్కృతా
 పీచిమాలా, యస్య తస్మా త్వాథోనిధేస్సముద్రాత్సకాళో పవననందనస్య హనూ
 మతః విశ్రమాయ, ఉత్తుంగశృంగకుల కీలితనాకలోకఉన్నతశిఖరనివహవ్యాప్తస్వర్గలోః
 మైనాకో నామ భూభృత్ మైనాకాద్రిః, సంభ్రమేణ వేగేనోదజ్యంభత. వనస్తతి
 లకావృక్షమ్.

అ. తతఃశిమిత్యత ఆహ. — తత్రేతి. తత్ర తస్మింశ్చమయే, యాత్రాయాః సము
 ద్రలంఘనప్రయాణస్య ప్రత్యూహో విఘ్నః. ప్రత్యుద్భూతః ప్రత్యుద్గత, ఇతి పర్యా
 లోచ్య, తం మైనాకం, వక్షసా పక్షిస్థలేవాధః పాతయిత్వా, ప్రయాంతం వేగేన
 గచ్ఛంత మేనం హనూమంతం, సాంత్యయన్ సామవచశైరుపలయన్, స ఏవః.
 సోఽయం హిరణ్యనాభో హిరణ్యప్రధానో, మైనాకో బభాషే ఉవాచ, ని. 'నాభిః
 ప్రధానే' ఇతి విశ్వః, 'అచ్యుత్యన్వవహూర్వాత్సామలోమ్న' ఇత్యత్ర 'అజి'తియోగ
 విభాగా త్వమాసాంతోఽచ్యుత్యయః.

అ. ఉత్తప్రకారమేవ విశదయతి. — సాగరేణేతి. హే మాయతే కృతం జానా
 తీతి కృతజ్ఞేన. 'అతోఽనుపనశ్లేక' ఇతి కప్రత్యయః 'అహమిత్కృతనాథేన సగరేణ

+ సేతోః కృతే తదర్థమ్. ని. 'అశ్లే. కృతే చ శబ్దా ద్వై తాదర్శ్యేఽవ్యయ
 సంజ్ఞకా'వీతి విశ్వప్రకాశః. 1 మాలః.

మారుతే ప్రేరితోఽస్త్యద్య సౌమ్య విశ్రమ్య గమ్యతామ్. ౬

1 త్వత్ప్రితాఽహం పరిత్రాతః పూర్వం పర్వతభేదినః,
తస్మాన్నాస్తి విపక్షోఽద్య సపక్ష ఇతి మాం భజ. ౭

గ. ఏవం ప్రార్థయమానమేనం సమ్మాన్య కార్యగత్యా గతవతి హనూమతి. ౮

ప. ఆవలోక్య హిరణ్యనాభమబ్ధావలమానం వలమానమాధివజ్రః.

వివర్ధితః, ఇక్షుకుసచివక్పాయం తస్మాద్వత్సవసాదితు' మితి శ్రీరామాయణోక్త రీత్యా ఉపకారక్షేనేత్యర్థః. అతః సాగరేణ సగరనిర్మితేన సముద్రేణ, తప, అధ్వక్రంతి కాన్తయే అధ్వక్రమావనోదనార్థం, అద్యేదాసీం, ప్రేరితః ప్రచోదితః, 'ప్రేషిత' ఇతి పాతే ప్రహితః, అస్తి, అతః హే సౌమ్య సానో, విశ్రమ్యధ్వక్రనుమపసీయ, మయీతి శేషః. గమ్యతామ్. ౬

ఆ. న హి సముద్రప్రేషణమేవాత్ర నిమిత్తం కిం తు సుహృత్సంబంధాదపి మదాగమనముపపద్యత ఇత్యాహ.—త్వదితి. హేమారుతే, త్వత్ప్రితా మారుతేన, పూర్వమహం, పర్వతభేదినః పర్వతపక్షచ్ఛేదినః, ఇంద్రాత్పరిత్రాతః పరిరక్షితః, త్వత్ప్రి త్యనహాయేనాహం నిర్బంధవిముక్తోఽస్మీత్యర్థః. 'భీతాధానాం భయహేతు'రిత్యపాదానే పంచమీ, తస్మాత్కారణాద్విపక్షశ్చక్రః, పక్షరహితశ్చ నాస్తి, అద్యాస్తిన్నవనరే, సపక్షః సుహృత్, పక్షసహితశ్చేతి, మత్స్వాహం, భజ, విశ్రమార్థం మయి నివసేత్యర్థః. ౭

ఏవమితి. ఏవముక్తరీత్యా, ప్రార్థయమానం, యాచమానమేనం మైనాకం, సంమాన్య మానయిత్వా, యథా రాఘవనిర్దుక్తశ్శరః శ్వసనవిక్రమః, గచ్ఛేత్తద్వద్దమి ష్యామి లంకాం రావణపాలితా'మితి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ప్రతిజ్ఞాయా నిహితత్వాత్ కార్యకాలస్యాత్యయితత్వాచ్చ ఇహోన్తరే మయా న స్థితవ్యమితి సమాధాయేత్యర్థః. కార్యగత్యా స్వామికార్యవశేన, హనూమతి గతవతి సతి. ౮

ఆ. తతః కిం కాతం త త్రాహ.—ఆవలోక్యేతి. వలమానాః చలనశీలాః మథ్నాని విదారయతీతి తథోక్తం వజ్రం దమ్భుశిర్యస్య స తథోక్తః. యద్వా పబయోరేకత్వస్సరణాత్ బలస్య బలాఖ్యాసురస్య మానం గర్వం, ని. 'గర్వోఽభి మానోఽహఙ్కారోఽతిత్యురుః. మథ్నాని నాశయతీతి తథోక్తః, శతమన్యశ్శక్రకతు రభ్రా, వలమానం, హిరణ్యనాభ మవలోక్య, లక్ష్మ్యం లబ్ధ్వా పీత్యర్థః పవమానాత్పజ

శతమన్యురపేతమన్యురాసీత్ప్రమానాత్తజసేవనాదముష్టిః.

గ. తదను యథాపురం లజ్కాపురం ప్రతి ప్రథావతో హనూమత
స్పరణిమరుణదరుణసారథేః పదవీం విధ్య ఇవ పదనం హ్యదాయ
ద్విరసనజననీ రంహసా సురసా. ౧౦

ప. ఉజ్జృంభితస్య తరసా సురసాం విజేతుం
పాదౌ పయోధికలితౌ పవమానసూనోః,
అస్యోత్తమాంగమభవద్గగనప్రపంతీ
వీచీచయస్థలితశీకరమాలభారి. ౧౧

సేవనాదేతోరముష్టిశ్చైనాకే విషయే, అపేతమన్యుః విగతమన్యురాసీత్, క్రిరామ
కార్యార్థం ప్రవృత్తస్య సేవనాయ ప్రవృత్తత్వాదైర్వరమవిగణయ్యోపకాంతోహి-
భూదిత్యర్థః.

తదన్వీతి. తదను మైనాకనిర్దమనానంతరం, పురా పురాభావమనలిక్రమ్య యథా
పురం, పూర్వపదిత్యర్థః. 'యథాఽసాదృశ్య' ఇశ్యనలిక్రమణే అన్యయాభాషే, 'హస్యో
నపుంసకే ప్రాతిపదిక' స్మేతి హ్రస్వత్వం, లజ్కాపురం రావణరాజధానీం ప్రతి, ప్రథా
వతో వేగేన గచ్ఛతో హనూమతస్పరణిం మార్గం, ఆరుణసారథేరనూయసారథేన్నా
ర్యస్య. ని. 'సురసూతోఽరుణోఽనూయ రి' త్యమరః. పదవీం. నింధ్య ఇవ, సురసా నామ,
ద్విరసనజననీ నర్పమాతా, రంహసా తరసా, ని. 'రంహస్తరసీ తు రయస్యృద' ఇత్య
మరః. పదనం వాద్యాయ శతయోజనపరిమితం వ్యాత్రం కృత్వా, ఆరుణత్, దురోధే
త్యర్థః. 'యథిరావణ' ఇతి ధాతోర్దటః. ౧౦

అ. తతఃకిమత ఆహ. — ఉజ్జృంభితస్మేతి, తరసా వేగేన, సురసాం, విజేతు
ముజ్జృంభితస్య ప్రవృద్ధస్య ఆస్య పవమానసూనోః హనూమతః, పాదౌ, పయోధిక
లితౌ పముద్రసంస్థితౌ, అభూతాం, తథోత్తమాంగం శిరస్తు, ని. 'ఉత్తమాంగం శిరశ్శిర్ష
మి' త్యమరః. గగనప్రపంత్యాః గగనాపగాయాః మందాకిన్యాః వీచీచయేభ్యస్తరంగ
పరంపరాభ్యః స్థలితానాం విగళితానాం శీకరాణామంబుకాణానాం మాలాః ప్రజౌ
భిభక్తితి తథోక్తమభవత్. సురసా వక్త్రాధికం నిజవపుర్యధానౌత్తథా ఆయం నిజ
సామర్థ్యాద్వ్యవధితేత్యర్థః. ని. 'ప్రపంతీ నిమ్నగాపగా' 'శీకరోఽంబుకాణః స్పృత'
ఇతి చామరః 'ఇష్టకేషీకామాలానాం చితకూలభారి' స్మితి మాలాశబ్దస్య హ్రస్వత్వం
అత్ర హనూమదుత్తమాంగస్య గగనప్రపంతీశీకరమాలభారిత్వాసంబంధేన శత్రుసంబంధో
క్రైరసంబంధే సంబంధయాపాతిశయోక్తిః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౧

తనుం తనూకృత్య తదా హనూమాన్

కృత్వా¹ఽవగాహం జతరే తదీయే,

తతో వినిష్క్రమ్య స చక్రపాణే

²స్త్రీవిక్రమస్య క్రమమేవ చక్రే.

౧౨

భూయోఽపి సోఽయం రఘునాథదూత

శ్చిచ్ఛేద గచ్ఛన్నఖరైః ఖరాగ్రైః,

నృసింహరంహః పథి సింహకాంగం

తనుమితి. తదాఽన్వీంత్సమయే, సః తాదృగ్రూపధారణేన ప్రసిద్ధప్రభావః. హనూమాన్. తనుం నిజశరీరం, తనూకృత్య అంగుష్ఠమాత్రం కృత్వా, శీఘ్రప్రవేశ నిర్గమనసౌకర్యాద్ధిమితి భావః. తదీయే సురసాసంబధిని, జతరే ఖషీకుహరే, అవగాహం, కృత్వా ప్రవిశ్య, తతస్తననస్తరం వినిష్క్రమ్య పదనసిద్ధానాత్ పూర్వమేవ నిర్గత్య త్రయో విక్రమాః పాదన్యాసాః యస్య, బలిబంధనోద్యుక్తస్యేత్యర్థః. చక్రం సుద ర్శనం పాశో యస్య స చక్రపాణే ర్వామనావతారస్య విష్ణోః 'సప్తమ్యుపమానేత్యాది నా బహువ్రీహిః. 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యాభవతః' ఇతి సప్తమ్యాః పరనిపాతః, క్రమం, తత్సద్భవప్రకారమిత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనా. చక్రే బలిబంధనోద్యుక్తః, వామనః యథా ప్రవృద్ధో భూత్వా పురః ప్రకృతిస్థోఽభూత్తథా ఆయమపి తాదృ గ్రూపా బభూవేత్యర్థః. తథా చక్రే రామాయణమ్, 'తద్వృష్ట్య వ్యాధితం త్వాస్యం వాయుపుత్రస్సుబుద్ధిమాన్, సుసంక్షిప్తాత్మనః కాయం బభూవాంగుష్ఠమాత్రకః, సోఽభి పత్యాథ తద్వక్త్రం నిష్పత్య చ మహాజనః, అంతరిక్షే శ్లితః శ్రీమానిదం పచనమబ్రవీ' దితి. సృతముచితాః.

౧౩

అ. అనస్తరవృత్తాన్తమాహ. — భూయ ఇతి. సోఽయం సురసా విజయప్రసిద్ధ పరాక్రమసంపన్నః, రఘునాథదూతో హనుమాన్, భూయః పునరపి, గచ్ఛత్, పథి మాన్తే, చ్ఛాయానిరోధాదనాతపనిగ్రహణార్థోః, ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతా' వితి వైజయంతీ. ఉపపన్నమస్య ప్రాప్త్యోధః, అతఏవ నృసింహస్య రంహిష రంహో జేగో యస్య స, తథోక్తస్సన్నిత్యుపమా. సింహికాయాస్సింహికాఖ్యాయాః ఛాయా గ్రహస్య రాహుమాతురంగం కశేబరం, ఖరాగ్రైః నిశితముఖైః, నఖరైర్విజనముఖైః, ని. 'నఖోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రీయా' మిత్యుపమరః. చిచ్ఛేద విదదార, యథా నృసింహా

ఛాయూనిరోఢాదుపపన్నమన్యుః.

౧౩

గ. తదను పారావారస్య పారే¹ లమ్బశిఖరిణి లంబమానః ప్రతను తరతను ర్లఙ్కాపురోత్తరగోపురద్వారమాసాద్య నితాన్తచింతాతంతు సంతానసందానితాన్తఃకరణో² భూత్.

౧౪

గ. వానరసేనా కథం తరేదిమమన్తరాయం వితన్వన్త ము

హిరణ్యకశిపుత్రం తథాఽయమపి సింహికాంగం చిచ్ఛేదేత్వర్థః. 'తత స్తస్మానైస్తీక్తై ర్నర్తాణ్యుత్క్రమ్య వానరః, ఉత్పపాతాఢ' వేగేన మనస్సంపాతవిక్రమ' ఇతి క్రిరామాయణవచనమ్. పుత్రం తు పూర్వవత్.

౧౩

తదన్వితః. తదను సింహికాంగభేదనానన్తరం, † అపారం పారమస్య దుస్తరత్వా త్పారావార స్సముద్రః పవయోరభేదః. ని. 'సముద్రోఽభిరనూపారః పారావార' ఇత్యమరః. తస్య, పారే పరతీరే, ని. 'పారావారే పరార్వాహీ తీరే పాత్రం తదన్తర' మిత్యమరః. లంబశిఖరిణి, 'లంబిరౌ లంబమానశిఖరి'ణీత్యసి పాతః. 'సలంబశిఖరే లమ్బే లంబమానపయోధర' ఇతి క్రిరామాయణే ఉక్తత్వాత్, యద్వా లంబమానః ప్రవిష్టస్య, ప్రతనుతరతనురత్వస్తమాత్మకరీరస్య, పరేషమప్రకాశార్థమితి భావః. లఙ్కాపురస్కోత్తరగోపురద్వారముత్తరపురద్వారం, యద్యపి, ని. 'పురద్వారం తు గోపుర' మిత్యమరః. తథాఽపి కరికలభకర్ణావతంసాదిపదసానుక్ష్యం ద్రష్టవ్యమ్, ఆసాద్య ప్రాప్య, లక్ష్మేయం కేన మాగ్నేణ సుప్రవేశేతి జ్ఞాతుమితిభావః. నితాన్త మత్యంతం చింతా నీవ తంతుసంతానాని సూత్రసంతతయ నైస్సందానితం బద్ధం అంతః కరణం యస్య స తథోక్తోభూత్, దురన్తచింతాక్రాంతాంతరంగో బభూవేత్వర్థః. ని. 'బద్ధే నందానితం మూత' మిత్యమరః.

౧౪

ఆ. చింతాప్రకారమేవాహ—వానరేతి. వానరసేనా, అంతరాయం నురసా గ్రహణాదిహాసం విఘ్నం, వితన్వన్తం కుర్వాణం, దుస్తరమిత్యర్థః. ఇమమేనమతి విస్తీర్ణముదన్వన్తం సముద్రం, కథం కుతోవా, తరేత్ లంఘయేత్, తరితు మశక్యోఽ

† 'పారం పరతీరమావృణోతి' పారావారః, పారావారే పరాపరతీరే అస్య స్త ఇతి వా పారావారః అర్హః. ఇతి సుధాయాం తు పకారమగ్నోఽప్యస్తీతి కశిపిత్వ్య క్తమ్, న తు పవయోరభేద ఇతి, తదభేదస్య కుత్రాప్యవృష్టచరత్వాత్.

1 లంబమానశిఖరిణి లంబమానతమ ర్లఙ్కాపురద్వారమాసాద్య నితాన్తచింతా తన్తస్సన్తానితాన్తఃకరణః.

దన్వస్తమ్ తరతు నామ కథముపయాతు యాతుథానరాజధానీమి
మామ్ సర్వథాఽపి వితథమనోరథో దాశరథిః మోక్షీకృతార్జున
లంఘనః కేవలమహా మభవం ¹జీవతి వా న వేతి న జానామి ²జానకీ
మితి శిత్రభగవతీం సీతామనజిగమిషురాంజనేయః ప్రచ్ఛన్నసజ్జ్వర
హేతోరస్తమయం గభస్తమాలినః కేవలమభిలలాష. ౧౫

గ. తదను ³శాతమఖస్యాగస్త్యసన్నిధౌ నిక్షిప్తచాపస్య ప్రత్యా
సీదతి ప్రయోజనవేళేతి ప్రచేతనే కథయితుమివ ప్రతీచీదిశం ప్రవి
శతి భగవతి భాస్వతి. ౧౬

గ. గగనతలమిదమవరమహీధరకటక కాంతారసమ్భవదావపావక

య ముదధిరితి భాషః. యథా కథంచిత్యాగరం తరతు వామ, యాతుథానానాం రక్ష
సాం రాజధానీం, త్రిశూటస్థితామిమాం లక్ష్మం, కథముపయాతు కథం ప్రాప్ను
యాత్, సర్వథా ప్రాప్తుమశక్యేత్యర్థః. సర్వథా సర్వప్రయత్నేన పర్యాలోచనా
యాం క్రియమాణాయాం సత్త్వాం, దాశరథిః, శ్రీరామః, వితథమనోరథః వ్యర్థసంకల్ప
విన, అహమపి, కేవలమత్యంతం, మోక్షీకృతం విఫలీకృతం అర్థవలంఘనం యేన
న తాదృశోఽభవమభూవం, జానకీసందర్శనార్థమాగతోఽస్మి బహుప్రయత్నేన
జానకీ జీవతి వా న వేతి, జానకీం న జానామి త్యేవం, బహుథా సంవిస్త్య వృథా
చింతయా కిం ప్రయోజనమితి నిశ్చిత్త్య ధైర్యమవప్తభ్యః. తత్ర తత్ర పురే వనేషు చ,
భగవతీం మహినుభావాం, సీతాం, అంజనేయో హనుమానపజిగమిషుః అపగంతు
మిచ్ఛుస్సౌ, ప్రచ్ఛన్నం రహస్యం యథాతథా సంచారహేతోః సంచారనిమిత్తం
గభస్తమాలినః సూర్యస్యాస్తమయం కేవలమస్తమయమేవ అభిలలాష చకమే, 'లష
కాంతా' వితి ధాతోర్ద్విత్. ౧౫

తదన్వితీ. తదను హనుమచ్ఛింతానంతరం, శాతమఖస్య శతమఖసంబంధినః,
'తస్యేద' మిత్యుచ్యో, అగస్త్యస్య సన్నిధౌ, నిక్షిప్తస్య చాపస్య వైష్ణవస్య ధనుషః,
ప్రయోజనవేళాకార్యావసరః, ప్రత్యాసీదతి సమాగలేతి, ప్రచేతనే వరుణాయ, కథ
యితుమివ, భగవతి మహత్తనీ, భాస్వతి వివస్వతి సూర్యే, ప్రతీచీదిశం ప్రవిశతి
ప్రాప్తువతి సతి. ౧౬

గగనతలమితి. ఇదం గగనతలమాకాశమండలం, అవరమహీధరకటకేష్వస్తా
చలనితంబేషు యాని కాంతారాజి అరణ్యాని తత్సముద్యవస్య తత్సంజాతస్య దావసా

1 జీవితా. 2 జానకీ. 3 తత్రస్తత్రభవతీం. 4 శాతమఖస్య నిక్షిప్తచాపస్య ప్రత్యాసీదతి

శిఖాశ్రేణీభిః ¹కిము శోణితం అథవా సమీపసమాపతత్వతంగర
 శ్చిద్భృథతరచేష్టననిష్ఠ్యాతానలతటవనోపలజాలసముల్లసజ్జ్వాలాపటలైః
 కి ²మాపాటలితం ఆహోస్విదభ్యాగతాయ మిత్రాయ మహర్ష
 మర్ఘ్యం ప్రదాతుం ప్రముదితచేతసా ప్రచేతసా తూర్థ³మగ్గవోదరోద్ధీర్య
 మాణమాణిక్యకిరణైః కిమరుణితం ఆహోస్విత్తాం⁴పథతరంగిణీసలిల
 మపి ⁵రసయితముజ్జృంభితస్య చరమసాగరార్యాగ్నేరర్చిపుంజేన
 వశస్య దవాగ్నేశ్చిఖాశ్రేణీభి ర్ద్వాలాజాలైః, శోణితం కిము అరుణీకృతం కిం, అథవా
 సమీపం నికటం ప్రతి సమాపతన్నాగచ్ఛస్యః పతంగహూర్మయః ని. 'పతంగౌ పక్షీ
 సూర్యా' చేత్యమరః. తస్య రక్షిణాం కిరణానాం ప్రగహాణామితి చ గమ్యతే, దృఢ
 తరవేష్టనేన అతిగాఢసంపలనేన నిష్ఠ్యాతో సిర్గతో⁶ఽసలోఽగ్నిర్యేహం యాని యాని
 తటతపనోపలజాలాని తటవర్తిహూర్మకాన్తమణినికరాస్తేభ్యస్సమల్లసస్సంస్సం రక్షి
 ర్ద్వాలాపటలై రర్చిపుంజై రాపాటలిత మానమంతాదరుణితం కిం, ఆహోస్విత్
 యద్వా, ని. 'ఆహో ఉశాహో కిముత వికల్పే కిం కిముత చ, స్విత్పి'న్న చ పితర్కే
 చేత్యుభయత్రాప్యమరః. అగతాయ నిజనివాసం ప్రాప్తాయ, మిత్రాయ సూర్యాయ,
 సుహృదే చ, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క' ఇతి విశ్వకీ. మహర్షమమూర్ఘం,
 అర్హం పూజార్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యం, 'పాదార్థాభ్యాం'చేతి యశ్చృత్యమి. ని. 'మూ
 లేభ్య పూజా విధా వర్ణకీ,' 'పట్టు త్రివర్ణ్యమర్హం' ఇతి చామరః. ప్రదాతుం ప్రము
 దితచేతసా సంతుష్టాంతరజేన, ప్రచేతసా పరుణేన, తూర్థం మిత్రాగమనజనిత
 సంభ్రమాత్సత్వరం, అర్థవోదరా త్నముద్రమధ్యా దుద్ధీర్యమాణా న్యుద్ధియమాణాని
 యాని మాణిక్యాని లేహం కిరణై రరుణితం కిం, ఆత్రనిష్ఠ్యాతోద్ధీర్యమాణశబ్దయోః
 గౌణార్థత్వాన్న గ్రామ్యత్వం కింతు సాందర్యావహత్వమేతేత్యుక్తం ప్రా. ఆహో
 స్విత్తారాపథతరంగిణీసలిలమాకాశగంగోదకమపి, ని. 'తారాపథోఽంతరిక్షం' చేత్య
 మరణేవ, రసయితమాస్వాదయితుం, పాతుమితి యావత్, ని. 'రసో గంధరసే స్వాద'
 ఇతి వైజయంతీ. ఉజ్జృంభితస్సోద్ధతస్య చరమసాగరార్యాగ్నేః పశ్చిమసముద్రవర్తి
 బదబాసలస్య, ని. 'కౌర్మస్తు బాదబో బదబాసల' ఇత్యమరః. అర్చిపుంజేన జ్వాలా
 జాలేన, ఇహేదాసిం, రంజితం అరుణీకృతం కిమగ్ననేన ప్రకారేణ, సకలజనస్య,
 సర్వేహం జనానామిక్యర్థః. సంకేహసందోహం సంకయాతిశయం, సుదధానే సము
 త్పాదయతి, సంధ్యారాగే, సముదంచితే సముజ్జృంభితే సతి, అత్ర గగనతలస్య నిర్ధా

1 కిమహ. 2 మాపటలమ్. 3 అర్థవోద్ధీర్యమాణ. 4 గునితుమ్.

¹కిమునురంజితమితి సకలజనస్య సందేహసంహారం సందధానే సన్ధ్యా రాగే సముదచ్ఛితే సరసీరుహశ్రేణిషు పత్రపుటకవాటపిథానాను ప్రతి ముదభవనం మకరద్వభిక్షామటత్సు మధుప్రతద్విజేషు వికచకుపలయ కలికా²కర్షణకషాయేషు³సాయ స్తనవాయుషు తత ఇత స్సంచరత్సు తిమిరే షు కాలాగురుధూమస్తోమశ్యానులితేషు దిక్పాలపురగోపురవ్యూహేషు ప్రతికమలాకరం ప్రేక్షితే విశ్లేషవేదనాపూర్వరంగే రథాంగ⁴విహంగదీన

రితానేకహేతునిమిత్తాయజితత్వోత్పేక్షణాదుత్పేక్షా, తదుజ్జీవితకాప్తయం సందేహ ఇతి సంక్షేపః. తథా సరసీరుహశ్రేణిషు ఆమ్భోజరాజిషు, గృహస్థాంతర్గృహశ్రేణిష్వితి చ గమ్యతే. పత్రపుటాన్యేవ కవాటాన్యరరాణి తాని పిథానాన్యాచ్ఛదనాని యాసాం తాను, ముకుళితాను సతీష్విత్వర్థః. ని. 'కవాటమరం తుల్యే.' 'అపిధానలిరోధానపి ధానాచ్ఛదనాని' చేతి చామరః. 'పప్టివాగురిరల్లోప మవాప్యోరుచసర్గయో' రిత్యపేర కారలూపః. అత ఏవ మధుప్రతా భృంగా ఏవ ద్విజాః బ్రహ్మచారిణ ఇతి రూపకం తేషు, ప్రతిమముదభవనం, కుముదరూపభవనేషిత్వర్థః. వీఘ్నయామవ్యయాభావః. మకరందభిక్షాముద్దిక్పాటత్సు పుష్పరసరూపభిక్షాటనతత్పరేషు, సప్తిష్వత్వర్థః. 'అప్రత్యా ఖ్యాయినమగ్రేభిక్షీ' తేత్యుపదేశాత్కవాటపినద్ధగృహనివహాయాన్యత్ర భిక్షాటనస్య యుక్తత్వాదితి భావః. సూర్యాస్తమయే మధుప్రతానాం ముకుళితసరసీరుహపరిత్యాగేన వికసితకైరవసంచారసంభవాదియముత్పేక్షా గమ్యమానా రూపకసంక్షిప్తా, తథా సాయం తనా స్నాయంభవాః. 'సాయంచిర' మిత్యాదివా ట్యుప్రత్యయస్తుడాగమశ్చ, లే చ లే వాయవశ్చ తేషు, వికచకుపలయకలికాకర్షణేన వికసితకోరక సంఘర్షణేన కషాయేషు సురభిషు సత్సు. ని. 'కలికా కోరకః పుమాన్, రాగద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ నిర్భాసే సారభే రస' ఇత్యుపరయాదవౌ, తిమిరేష్వంధకారేషు, తత ఇతస్సంచరత్సు వ్యాప్రియ మాణేషు సత్సు, తథా దిక్పాలపురాణామింద్రాద్యష్టదిక్పలిపత్తనానాం గోపురవ్యూ హేషు పురద్వారసన్నివేశేషు, కాలాగురుధూమస్తోమేన అధివాసనార్థం పరికల్పితకృష్ణా గురుధూమపటలేన శ్యానులితేషు మేచకీకృతేషు సత్సు, తథా ప్రతికమలాకరం, కమలా కరేష్విత్వర్థః. రథాంగవిహంగానాం చక్రవాకపక్షిణామ్. ని. 'కోకశ్చక్రశ్చక్రవాకో రథాంగావ్యాయ నామక' ఇత్యుపరయః. విశ్లేషవేదనాయా విరహవేదనాయాః పూర్వ రంగే ప్రారంభభూతే, దీనక్రంకారే దీనాక్రందితే క్రేమిత్యనుకరణశబ్దః. ప్రేంభతే

క్రేజ్కారే నక్షత్రమాలాలంకృతే గగనమతంగజే, ౧౭

ప. ఆవిర్భభూవ పూర్వాద్రే శృంంగే శృంగారజీవితం

తమస్తమాలకాంతారకుతారశృశలాఞ్ఘనః. ౧౮

ప. తత్కరాస్తమసా రుద్ధా రేజిరే గగనాజిరే,

తైవాలచయసంచ్చన్నాస్సరసీవ బిసాఙ్కురాః. ౧౯

తస్మిన్ ప్రదోషసమయే సహసా హనూమాన్

సముత్పన్నే సతి. తథా గగనమతంగజే, ఆకాశ ఏవ గజ ఇతి రూపకం నక్షత్రమాలయా తారకాశ్రేణ్యా సప్తవింశతిమాత్రికహారావళ్యా చ అలంకృతే భూషితే సతి. ని. 'నైవ నక్షత్రమాలాస్యాశ్చ ప్రవింశతిమాత్రికే'త్యమరః. ౧౭

ఆ. తతశ్చన్ద్రోదయోఽభూదిత్యాహ. — ఆవిర్భభూవేతి. తమోఽంధకార ఏవ తమాలకాంతారం తాపింఛకాననం తస్య కుతారం పరశుతి పరంపరితరూపకం. ధ్వాంత విధ్వంసక ఇత్యర్థః. ని. 'కాలస్కంధస్తమాలస్యాత్తాపింఛః' 'ద్యయోగకుతారః స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్చన్ద్ర' ఇతి చామరః. శృంగారస్య శృంగారాఖ్యస్య రసస్య జీవితం జీవనభూతః. తాటస్థ్యేనోద్దీపకత్వాత్తదుజ్జీవక ఇత్యర్థః. తమక్తవ. 'మలయానిల చంద్రాద్యాస్తటస్థాః పరికీర్తితా' ఇతి † శకలాంఛనశ్చంద్రః. పూర్వాద్రేదయ పర్వతస్య, ని. 'ఉదయః పూర్వపర్వత' ఇత్యమరః. శృంగే శిఖరే. ఆవిర్భభూవ ఉదజ్జంభక. ౧౮

తదితి. గగనాజిరే గగనాంగజే. ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. తమ సా అంధకారేణ. రుద్ధాశ్చన్నా స్తత్కరాశ్చంద్రకిరణాస్సరసీ కాసారే. ని. 'కాసార స్సరసీసర' ఇత్యమరః. తైవాలచయసంచ్చన్నా తైవలజాలాచ్ఛాదితాః బిసాం కురా మృణాళానామభినవోద్భిద ఇవ. ని. 'జలనీలీ కు తైవాలం తైవలేఽంధ కము ద్యతీ, మృణాళం బిస' మితి చామరః. రేజిరే చకాశిరే. 'రాజ్యసీప్త' వితి ధాతో ర్లిట్. ౧౯

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ప్రదోషసమయే రజనీముఖవేదాయాం. ని. 'ప్రదోషో రజనీ ముఖ' మిత్యమరః. లంకాప్రవేశే ఏవ నవం నవీనం నాటకం తత్ర సూత్రధారో నాటకప్రవర్తకః ప్రగల్భనటో, హనూమాన్, ఆత్ర నవశబ్దగ్రహణం లంకాపురస్య పురు

† 'శృంగారజీవిత' ఇతి పుల్లింగపాతే జీవితః ప్రాణితః శృంగారో యేనేతి బహు వ్రీహా ఆహితాగ్నాద్విత్వా నిష్ఠాయాః పరనిపాతః.

కీర్తిచ్ఛటాయవనికా మపనీయ శత్రోః,

ఆవిర్భూవ సుమనగపరితోషణాయ

లజ్జాప్రవేశనవనాటకసూత్రధారః.

౨౦

గ. తత్కాలే క్రిలజ్జాధిదేవతామాత్మనా సహవిగ్రహం విభాతుం
గృహీతయువతివిగ్రహం¹ మార్గప్రసార స్వార్థభీభూయ భూయసా
తర్జయంతీం నిర్జిత్య తతస్తయా వానరరచితావజ్ఞోపజ్ఞం² నిజనిల

షాంతరాప్రవిష్టచరత్వసూచనార్థమిత్యవగ నవ్యమ్. శత్రోః రావణస్య సంబంధినిం,
కీర్తిచ్ఛటాయ శోభ్యుండమేవ యవనికాం ప్రతిసీరామపసియాపసార్వ్య తత్క్రి-
ర్వ్యవసయవైగ్ధ్యతన్మూలకత్వాదితి భావః. ని. 'బృందం జాలం చక్రవాళం జాలకం
'పేటికాచ్ఛటేతి వైజయంతీ. ని. 'ప్రతిసీరా యవనికే'త్యమరః. సుమనసాం దేవానాం
సామాజికవిబుధానాం చ పరితోషణాయ, హృదయరంజనార్థమిత్యర్థః. ని. 'సుమనాః
పుష్పమూలతో స్త్రీ దేవబుధయోః పుమా' నితి వైజయంతీ. సహసా శీఘ్రమావిర్భ-
భూవ. లంకాపురమధ్యదేశప్రవేశాయ. ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. స్థూత్రం చతుర్విధాభినయా
త్వకనాటకసూచనాం ధారయతితి సూత్రధారః, ని. 'సూత్రం తు సూచకే గ్రంథ
భేదే తంతువ్యవస్థయో' రితి నానార్థరత్నమాలా. సూత్రధారలక్షణం తు 'ఆసూత్రయ
స్థణాన్నేతుః కవేరసి చ వస్తునః, రంగప్రసాధనప్రాధప్నూత్రధార ఇహోదిత'ఇతి
అయం తు ద్విప్రకారః-వికః పూర్వరంగవిధాయకః ఇతరస్తు నటాపరవర్ణయస్సూత్ర
ధారసదృశగుణాకృతిః ప్రస్తావనాప్రయోజకః ఇతి కేచిత్. తదుక్తమ్. 'ప్రయుజ్య
రంగం నిష్క్రాంతే సూత్రధారే సహనుగే, స్తావకః ప్రవిశేదన్యస్సూత్రధారగుణా
కృతి'రితి ఆత్ర సమస్త వస్తువ ర్తిసావయవరూపకాలంకారః వసస్తలిలకావృత్తమ్. ౨౦

తత్కాల ఇతి. తత్కాలే పురప్రవేశనమయే, మారుతి ర్హనుమాక్, ఆత్మనా
సహ స్వేన సాకం, విగ్రహం కలహం. విభాతుం కర్తుం, గృహీతో యువతివిగ్రహో
యమా తాం, స్త్రీరూపధారిణీత్యర్థః. అత ఏవ మార్గప్రసారస్య మార్గసంచారస్య,
అర్థభీభూయ విష్కంభతాం ప్రాప్య, గమనప్రతిబంధినిం భూత్వేత్యర్థః. ని. 'తద్వి-
ష్కంభేఽర్గళం న సే'త్యమరః. భూయసా బాహుశ్చేన, కర్ణయంతీం భర్తృయంతీం
తర్జయతేః పరస్మైపదిత్వం 'కర్ణయన్నివకేతుభి'రిత్యాది కాళిదాసాదిప్రయోగదర్శనా
న్విధం తర్జయతే రనుదాత్తలేవైషి చక్షిజో జిత్రరణేనానుదాత్తేత్వప్రయక్తాత్

యవిలయం సరసిజాసనశాసనాదావేదయన్త్యా విహితానుమతిర్దారతిర్ల
జ్ఞాయామవికలమేవ మైథిలీం విచిన్వ¹న్నైర్మతచక్రవర్తినః ప్రాసాద
మాససాద. తత్ర.

౨౦

ప. ఏషా రాక్షససార్వభౌమనగరీ రక్షశ్చమూరక్షితా

తస్యేదం సదనం సింహర్ణశిఖరం విభాణమభావళిమ్,

నేపదస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్థైపదమితి అతవివ 'తర్హయతి భర్త్యయతి చేత్యపి
దృశ్యత' ఇతి భట్టచల్లః, లజ్జాధిదేవతాం లజ్జాధిష్ఠానదేవతాం, నిర్జిత్య ముష్టిహ
తేన జిత్వా, 'ముష్టినాఽభిజహువైనాం హనుమానోఽగ్రముగ్నిత' ఇతి శ్రీరామా
యణవచనాత్, అగ్ర సరసిజాసనశాసనాత్ బ్రహ్మనియోగవశాత్ ఉపజ్ఞాయత ఇత్యు
పజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానం, ని. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞాన మాద్యం స్యా'దిత్యమరః. భావే అగ్రప్రీత్యయః,
వాసరేణ రచితా విహితా యా అపజ్ఞావధీరణా సా ఉపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానం యస్య తం,
తథోక్తం, వాసరకృతావధీరణం తప యదా స్యాత్తదలజ్జాయా. వినాశ ఇత్యాదౌ
జ్ఞాన మిత్యర్థః. † నిజనిలయవిలయం నిజనికేతననాశం ఆపేదయంత్యా. 'ఇనం చ తథ్యం
శృణు మే బ్రువంత్యా వై హరీశ్వర, స్వయం స్వయంభువా దత్తం పరదానం యథా
మమ, యదా త్వా వాసరః కశ్చిద్విక్రమాన్వశ మానయేత్, తదా త్వయా హి విజ్ఞేయం
రక్షసాం భయమాగత'మిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా కథయంత్యేత్యర్థః. తయా
లజ్జాధిదేవతయా, విహితానుమతిః కృతాంగీకారస్యక, లంకాయా మవికలమేవాప్రతి
హతమేవ, మైథిలీం, విచిన్వన్నైగయక్, నైర్మతచక్రవర్తినో రాక్షససార్వభౌమస్య
రావణస్య. ప్రాసాదం హర్మ్యం, ఆససాద ప్రాస, తత్ర తస్మిన్వాసాసాదననమయే.

ఏషేతి. ఏషేయం రక్షశ్చమూరక్షితా రాక్షససేనాభిసప్తా. రాక్షససార్వభౌమ
నగరీ రావణరాజధానీ, తథా ఇదమేత తస్య రావణస్యసంబంధి సుపర్ణశిఖరం
హిరణ్మయశృంగం, అభ్రావళిం, విభ్రాణం విభ్రత్, మేఘపర్వంతోన్నత మిత్యర్థః.

† కేచిత్ ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞానైర్జ్యోత్ ఆద్యజ్ఞానవిషయ ఇత్యర్థః. అప
జ్ఞాయా ఉపజ్ఞా అపజ్ఞోపజ్ఞమ్ 'అపజ్ఞోపక్రమం తదాద్యాచిభ్యాసాయా' మితి నపున
కత్వం, అపజ్ఞాయా ఆదౌ జ్ఞాతమిత్యర్థః. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞానమాద్యం స్యా'దితి శాఖోఽపి జ్ఞాన
మిత్యస్య జ్ఞానవిషయాభూత మిత్యర్థః. బాహులకాత్కర్తృణి బుద్ధిడిత్యాహుః.

1 నైర్మతి. 2 విమానశిఖరైః.

ఏతత్పుష్పకమాహృతం ధనపతేరిత్యాదరాస్తారుతే
స్తస్యాదర్శయదిందుదీపకిరణప్రద్యోతితాశా నిశా.

౨౨

అపి చ.—

ఆదిత్యగి కృతకృత్య ఏవ భవితా సీతాపతేరీదృశం
సాహాయ్యం విరచయ్య కీర్తి మతులామాదిత్సునా సూనునా,
ఇత్యాలోచ్య తదా కిల స్వయమపి ఖ్యాతిం గృహీతుం పరాం

భృగ్వాక్యానచ, సదనం గృహం, † తథా ఏకద్దనపతేర్దనపతిం విజిత్యేత్సర్థః. 'ల్యబ్ధోపే
కర్తృణ్యధికరణే'చేతి వచ్చుమి. అహృతమవహృతం, పుష్పకం పుష్పకాఖ్యం విమానం,
ఇతి అనేన ప్రకారేణ, అదరాత్, శ్రీరామకార్యప్రవృత్తిజనితప్రీతివశాత్, మారుతే
ర్హనుమతః, ఇందురేవ దీపస్తస్య కిరణైః ప్రద్యోతితాః ప్రకాశితాః ఆకా దిశో
యయా సా తథోక్తా, నిశా రాత్రిః, అదర్శయత్ దర్శయామాన, యథా కాచిత్కన్తై
చిదభ్యాగతాయ రాత్రౌ దీపప్రభయా సర్వం ద్రవ్యవ్యం ప్రదర్శయతి తద్వదత్రాపీ
త్యర్థః. చంద్రోదయవశా ద్వికృత్యాకే సతి మారుతిస్సర్వం నిర్వర్ణయామానేతి ఫలి
తోఽర్థః. అత్ర నిశాయాః ప్రదర్శకత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తి
భేదః. స చైకదేశవర్తిరావకేణ సంకీర్యతే. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

౨౩

అ. అథ సాక్షాచ్ఛం ద్ర ఏవ మారుతేస్సాహాయకతత్సరోఽభూదిత్యుచ్చేక్షతే—
అపి చేతి. కించేత్సర్థః.

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—ఆదిత్య ఇతి. ఆదిత్యస్సూర్యః, కర్తా, సీతాపతేః శ్రీ
రామస్య, ఏతేన త్విణమాత్రమపి తద్విరహాసహిష్టుత్వం సూచ్యతే, ఈదృశమిత్యం భూతం,
సీతాస్తేషణరూపమిత్యర్థః. సాహాయ్యం సహాయకర్త, సహాయకారిత్వమితి యావత్
బ్రహ్మణాదిత్వాత్ వ్యుత్థం. విరచయ్య కృత్వా, 'ల్యబి లఘుపూర్వా'దిత్యయాదేశః,
అతులాం నిరుపమాం, కీర్తిం ఖ్యాతిం, ఆదిత్యునా ఆదాతుమిచ్ఛునా, సంజిఘృక్షుణే
త్యర్థః. దదాతేస్సన్నంతా దుప్రత్యయః. సూనునా పుత్రేణ, సుగ్రీవేణ, కృతకృత్యః
కృతార్థో భవితా భవిష్యత్యేవ, భవత్యేద్దుత్, ఇతిత్థమాలోచ్య కిల, మత్వా కిమిత్యర్థః.
తదా తస్మింశ్చమయే, స్వయమపి, పరాం, ఖ్యాతిం, గృహీతుం సంపాదయతుం, లఙ్కా
యాం, రఘునాథదూతస్య హనుమతస్సరణౌ మార్గే, చంద్రేణ, దీపాయితం దీపేనే

† 'సువర్ణశిఖర్తిర్నిభాణ' మితి పాఠే శిఖరాణాం భరణే కరణత్వం.

1 అమితామ్.

లక్ష్మాయాం రఘునాథదూతసరణౌ చంద్రేణ దీపాయితమ్. ౨౩

గ. ఏవమేవ పర్యటన్నస్వస్మసుందరీసాందర్యముద్రాం ¹నిద్రయా
స్యతిశయ్యశయ్యాగృహేకృతసంవేశంవేశ²యువతిజనపరివృతమవరోధ
వధూజన మప్యవిరోధేన నిరీక్ష్య తత్ర వితథమనోరథో మారుతిర్విరచిత
బహువిధబహుచింతాప్రకారః ³ప్రాకారాదవప్లుతస్సన్నశోకవనికాయా
మపి మైథిలీమన్వేష్టు ⁴మిష్టదేవతా ప్రణతిమతనుత. ౨౪

నాచరితం, తద్వత్సర్వం హనూమతే ప్రదర్శితమిత్యర్థః. అహోరాత్రప్రకాశకత్వేన
తుల్యయో రావదూరవ్యతరస్య ఖ్యాతినంభవే మయాతూష్ణిం స్థాతుం నోపయుజ్యత ఇతి
మత్వా చంద్రేణాప్యేవ మాచరిత మిత్తుప్రేక్షితత్వాద్వదేప్యైర్ లక్ష్మార్థః. దీప
శబ్దాదాచారక్యకుంతాద్భావేత్తః. వృత్తంతు పూర్వవత్. ౨౩

ఏవమితి. ఏవమేవోక్తప్రకారేణైవ, మారుతిః, పర్యటన్ సంచరన్ సీతా
నిరీక్షణార్థమితి భావః. న విద్యతే స్వల్పా నిద్రాయేషాం తే అస్వప్నాః జేవాః. ని.
'అపిత్యా ఋభవోఽస్వప్నా' ఇత్యమర్థః. లేషాం యా సుందర్యః తాసాం సాందర్య
ముద్రాం, రామణీయశస్య పరాం కాష్ఠాం, నిద్రయా నిద్రావస్థయాఽపి, అతిశయ్య
అతిక్రమ్య, జాగ్రద్దశయా తు కిం వత్తవ్యమితి భావః. శయ్యాగృహే శయన
మందిరే, కృతసంవేశం విహితస్వాపం, నిద్రాణ మిత్యర్థః. ని. 'స్యాన్నిద్రాశయనం స్వాప
స్వప్నస్సంవేశ ఇత్యవీ'త్యమర్థః. వేశయువతిజనపరివృతం వేశ్యాజనపరివేష్టికమ్.
'తచ్ఛాఖానగరం వేశో వేశ్యాజనసమౌక్రయ' ఇత్యమర్థః. అవరోధవధూజనం మందో
దర్యాద్యంతఃపురస్త్రీజనం చ, ని. 'శుద్ధావ్రతావరోధ శ్చ'త్యమర్థః. అవిరోధేన
ఆప్రతిబంధేన నిరీక్ష్య దృష్ట్వా, తత్ర అంతఃపురే వితథమనోరథః సీతాసందర్శనాలాభా
ద్యుర్లభమనోరథః, ఆతపివ విరచితాః బహువిధాః నానారూపాశ్చ చింతాప్రకారాః
విచారపరిపాట్యాయేన స తథోక్తః. 'కింను సీతాఽథ వైదేహీ మైథిలీ జనకాత్మణా,
ఉపతీషేత వివశా రావణం దుష్టచారిణ' మిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తనానావిధ
చింతాక్రాంతాస్తకరణ ఇత్యర్థః. ఆత ఏవ ప్రాకారాదవప్లుతస్య, లంఘిత
ప్రాకార స్సన్నిత్యర్థః. ఆశోకవనికాయామపి రావణాంతఃపురోచిత ప్రమదవనైఽపి,
మైథిలీం సీతామన్వేష్టుం వినేతుం, ఇష్టదేవతానాం పనురుద్రాద్యభిష్టదేవతానాం,
ప్రణతిం నమస్కార మతనుత ఆకాక్షిత్, ప్రార్థనార్థకార్యసిద్ధిర్థ మిష్టదేవతాపను

1 నిద్రయామ్. 2 యువతిపరివృతమ్. 3 ప్రాసాదాత్. 4 అభిష్టదేవతాప్రణామమ్.

ప. అసౌ జనకనందినీం తత ఇతో విచిన్వౌ త్తణా
దశోకవనికా మగాదపగతాన్యమార్గభ్రమః,
పరామభిలషన్తలిం శమధనో యథా నిర్తమ
స్త్రయీ మభిలకిల్బిష ప్రశమనై కదివ్యాపధీమ్. ౨౫

గ. తత స్తస్యాం నాగపున్నాగతాలహింతాలతమాలకృతమాలస
రళవకుళవంజుళేతిల కామలకకుటజలికుచకతకత్కెలాంకోలలవంగవికం
క త కే త కి 1 కదమోద్బుదుంబరకపిత్థాశ్వత్థకురవకమరువకమాకందకుంద

స్కారం చకారే త్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'వనూ ద్రుద్రాంస్తథాదిత్యా నశ్చి
నా మరుతోఽపి చ, నమస్కృత్వా గమిష్యామి రక్షసాం శోకవృద్ధయ' ఇతి. ౨౪

అసావితి. అసౌ హనూమా, జనకనందినీం జానకీం, తతఇతో, విచిన్వౌ
మృగయౌ, అపగతః అన్యమార్గభ్రమో మార్గాంతరసంచారః సంసారమార్గవిభ్రాంతి
శ్చ యస్య సః తథోక్తస్య, విశేషణమేతచ్ఛమధనేఽపి యోజ్యమ్, త్తణాల్ త్తణ
మాప్రేణ, అశోకవనికామగాల్ స్రావల్, కథమివ మమేత్యేత దవ్యయం. మమ
త్వాద్వాంఛితా ద్రహితో నిర్తమో నిస్పృహః, శమో వైరాగ్యదినా నిర్వికార
చిత్తత్వం స వివ ధనం యస్య సః శమధనో వైరాగ్యసంపన్నో మునిరిత్యర్థః. పరాం
గతిం ముక్తి మభిలషన్ చాఞ్ఞ, అభిలకిల్బిష ప్రశమనే స్వకలపాపనిరాసే ఏకది
వ్యోపధీం, సమస్తపాపక్షయకరీ మిత్యర్థః. త్రయీం యథా వేదత్రయ మివ, 'సా
మాన్యం విశేషే పర్యవస్య తీతి న్యాయేన ప్రకృతోపయోగిత్వా దృష్టప్రతిపాదకో
పనివద్విద్యా మివేత్యర్థః. ని. 'ఇతి వేదాస్త్రయస్త్రయో'త్యుచరః. 'ఇవవద్వాయథా
శబ్దే' ఇతి దండ్యాచార్యానుకాసనా దుపమాలంకారః. స చ త్రయ్యామోషధిత్వ
రూపణాద్రూపకాలంకారేణాంగేన సంకీర్త్యతే. పృథ్వీవృత్తమ్. ౨౫

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, నాగాః నాగదంతకాః పున్నాగా దేవవల్లభాః
తాలాస్త్రుణరాజాన్వయాః హింతాళాః శ్రీతాళాః తమాలాస్తాపింఛాః, కృత
మాలాఆరగ్వధాః, సరళా దేవదారువిశేషాః వకుళాః కేసరాః పంజుళా అశోకాః
తిలకాః త్షురకాః ఆమలకాః తివ్యఫలాః. కుటజాః గిరిమల్లికాః లికుచాః
లకుచాః కతకాః జలపంకశోధకదీజవృక్షవిశేషాః తక్కిలాని శోశఫలాని గంధ
ద్రుమవిశేషాః అంకోలా నిశోచకాః లవంగాని దేవకుసుమాని వికంకతాః స్రుచాం
వృక్షాః కేతక్యాః తృణద్రుమవిశేషాః ప్రసిద్ధాః కదంబాః నీపాః ఉదుంబరాః జస్తు
ఫలాః కపిత్థా దధిఫలాః అశ్వత్థా శ్వలదలాః కురవకా రక్తకురంటకాః మరువకాః
పిండితకాః సమీరణానా మాకందా శ్చూతవిశేషాః కుందాని మాఘూని తిందుకాః

తిందుకచందనస్యందనచంపకచాంపేయపనస వేతసపలాశపాటలముష్కః

¹ప్రియాభ్రస్తాయై రనేకై రనోకహనివహైః ²పరివృతాయాం పరిభ్రమ

³న్నభ్రంకషవిటపనిబిడితగగనప్రపఞ్చాం కాంచన కాఞ్చనమయీం శింశుపా మారురోహ. ౨౬

ప. తత్ర తత్పత్రసంఘన్నగాత్రగ పుత్రో నభస్వతః,

న్యగ్రోధదళసంలీనజనార్దనదళాం దధౌ. ౨౭

మల్లీం చూతవనా దివ స్సుహివనే ఘ్నేచ్ఛేన సంస్థాపితాం

స్పార్శకాః చందనాః మలయజాః పృథ్వీనాః సేవికాః చంపకా హేమపుష్పకాః చాం
పేయాః నాగకేసరాః పనసాః కంటకఫలాః జేతసాః వాసీరాః పలాశాః కింకుకాః
పాటలాః ఫలేరుహః ముష్కకా వా రసాలాశ్పాతాః ప్రియాభ్రో రాజాదనాని
చేత్యేతేషాం పృథ్వీశేషవాచకానాం ద్వంద్వః, వితేషమభిధాన మమరకోకాదా
ద్రష్టవ్యమ్, వితత్ప్రియై రేతత్ప్రియై రనేకైర్భూభి రనోకహనివహైః పృథ్
వండైః, పరివృతాయాం పరిభ్రాంతాయాం, తస్మాత్సంకషవనికాయాం, పరిభ్రమన్
సీతాదర్శనార్థ మిత సుత స్సంచరన్, అభ్రంకషంతీ త్యభ్రంకషః. అత్యున్నతాః.
'సర్వమాలాభ్రకరీషేష కష' ఇతి ముసుగము, తైర్విటపై శ్చాఖా విస్తారే నిబిడిత
గగనప్రపఞ్చాం ఆచ్ఛాదితగగనాభో గామిత్వతితయోక్తిః, కాంచనకాంచనమయీం
హిరణ్మయీం, తాద్రూప్యే మయటి జీవ, శింశుపామారుతమారురోహ ఆరూఢ
వాన్, యదధః ప్రదేశేషివ జానకినివాసస్థానమితి భావః. ని. 'కిచ్చిలా గురుశింశుపా'
ఇత్యమరః. ౨౮

తలేతి. తత్ర తస్యాం శింశుపాయాం, నభస్వతః పుత్రః పమస్వ తనయో
హనూమాన్, తత్పత్రసంఘన్నం తస్యాః శింశుపాయాః పత్రసంఘన్నం పలాశాచ్ఛాది
తం గాత్రం యవ్య స, తథోక్త స్మృత్, న్యగ్రోధదళసంలీనస్య పటపత్రకాయినో జనా
ర్దనస్య ప్రీయహానిష్ఠః దశాం, దధౌ, అన్యేషా మప్రకాశార్థం తత్ర తథా నిరీయాతిష్ఠ
దిత్యర్థః. తత్రాన్యదశాయా అన్యస్యాసంభవా త్తస్పద్యశీం దశామితి సాదృశ్యాజ్జేషా
దసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిదర్శనాలబ్ధౌః. ౨౯

ఆ. తత సుదధస్తా త్ప్రీలామవశ్యదిత్యాహ. —మల్లీమితి. ఘ్నేచ్ఛేన యవనేన,
చూతవనా త్వనాకారోద్యానాదధ్యత్యేతి శేషః. స్సుహివనే సింహుండికాననే,

మాలాం దేవకులాదివామిషధియా ఊప్తాం శ్చ శానే శునా,
దేవీ మాశ్రమత స్తదా ¹స్వభవనం న క్తంచరేణ చ్చలా
దానీతా మపనీతవేషరచనా మాలోకయ న్తారుతిః.

౨౮

గ. పున రయ (మీనా మాలోకైస్స)వం చింతాం తతాన.

౨౯

ఘ. జ్యోత్స్నాం వినాఽపి నివనే స్మి శి తభాను
శ్చాయాం వినాఽపి ²నివనే ద్వివనేశ్వరోఽపి,
ఏనాం వినా రఘుపతిః పరిగృహ్య దైర్యం
సప్రాణ ఏవ వసతీతి విచిత్ర మేతత్.

30

సంస్థాపితాం నిఊప్తాం, మల్లిం విచికిలాలతామివ. ని. 'మల్లి విచికిలా శితభీరుస్సౌందర్య
పత్రి కే'త్యభిధానరత్నమాలా. తథా శునా శునకేన, అమిషధియా మాంసభ్రాంత్యా
దేవకులాదేవాలయాత్, ఆకృష్టేతి. శేషః. ని. 'సజాతీయగణే గోత్రే'గృహేఽపి కథితం
కుల' మితి విశ్లేషః. శ్చ శానే పితృవనే, ఊప్తాం, మాలాం స్రజమివ. శోచ్యామిత్యర్థః.
న క్తంచరేణ రావణేన, చలాత్. ఆశ్రమకస్తవోపనాత్, అపహృత్యేతి శేషః. స్వభవన
మాసీతాం ప్రాసీతాం, అత ఏవాపనీతవేషరచనాం అపగతవైషమ్యకలనాం దేవీం సీతాం,
తదా తస్మింత్సమయే, మారుతిరాలాకయదవశ్యత్, అనేకైరేయముపమా. శార్దూల
విక్రీడితం పృక్షమ్.

౩౦

పునరితి. పునర్భూయోఽపి, ఆయం హనుమాన్, వినా మాలోక్య ఏవం వత్స్య
మాణ ప్రకారం, చింతాం విచారం, తతాన చకార.

౩౧

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ. — జ్యోత్స్నామితి. నిశి రాత్రే, శితభానుశ్చంద్రః,
జ్యోత్స్నాం వినా చంద్రికాం విహాయాపి, అత్యంతావినాభూతామపీతి భావః. నివనే
నివాసం స్థితిం ప్రాప్నుయాత్. తథా దివనేశ్వరోఽపి సూర్యోఽపి, ఛాయాం వినా,
ఛాయానామ్నాం నిజభార్యాం కాంతిం విహయేత్సర్వః. నివనేత్. వైతచ్ఛిత్రమితి
భావః. ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతే ప్రతిబింబార్కజాయయో' రితి వైజయంతీ.
కింతు ఏనాం వినా ఇత్థంభూతయా సీతయా వియుక్తస్యై, రఘుపతిః శ్రీరామః,
దైర్యం మనస్థైర్యం, పరిగృహ్య అచలంబ్య, 'మనసోనిర్వికారత్వం దైర్యం సత్త్వ
విహేతుష్యి'తి రసికాః, సప్రాణ సృజేవ ఏవ, వసతీతి యత్. ఏతత్సాక్షిణ్యం, విచిత్ర
మాశ్చర్యం, ఏతాదృశరూపలావణ్యసంపన్నాః, విహాయ ఊణమాత్రమపి ప్రాణాన్
ధారయితు మశక్యత్వాదితి భావః. ఆశ్ర శితభానుదివనేశ్వరయోర్జ్యోత్స్నాఞ్చాయా

1 స్వభవనే. 2 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 3 విలసేత్.

గ. ఏవం చింతయతా హనూమతా కథమపి 1 నీతే నిశీఘసమయే
నిశీఘినీనాథేఽపి చరమగిరిశిఖరోపకంఠ² సేవా ముత్కంఠమానే దశకంఠ
స్తునిద్రాశేషేణ స్తరశరవ్రహారేణ చ కలుషీకృతాక్షః సరసహరిచందన
చర్చయా జానకీదర్శనేచ్ఛయా చ ప్రకటితరాగః పరివర్తితవైకక్ష
కమాలయా³ ముకుటరత్నప్రభయా చ తిరస్కృతనక్షత్రమాలశ్శనై
శ్శనైరవిశదశోకవనికామ్. 30

నివాభావేన నివసనాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదసంబంధరూపాతిశయోక్తిః.
వసన్తలికావృత్తమ్. 30

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, చింతయతా, హనూమతా, నిశీఘసమయే అర్ధరాత్ర
కాలే, నీతే గమితే సతి. ని. 'అర్ధరాత్రనిశీఘాద్వా' విత్యమరః. తథా నిశీఘినీనాథే
చంద్రేఽపి, చరమగిరిశిఖరోపకంఠ సేవామస్తాచలశృంగసమీపానువృత్తిం, ఉత్కంఠ
మానే అభిలషమాణే, అస్తోస్తుభే సతీత్యర్థః. దశకంఠస్తు రావణోఽపి, నిద్రాశేషేణ స్వా
పావశిష్టాంశేన, స్తరశరవ్రహారేణ మన్దభాణవేధేన చ, కలుషీకృతాని అరుణీకృతాని
అక్షీణి లోచనాని యస్యన, తథోక్తః. 'బహుప్రిచా సక్యజ్ఞోస్సాన్వింగాత్' జితి
వచ్యుత్యయః. తథా కలుషీకృతాని వికలితాని అక్షాణి ఇంద్రియాణి యస్యనతథోక్తః.
తదా సరసహరిచందనచర్చయా సద్రవరక్తచందనలేవసేన చ. ని. 'గుణే రాగే ద్రవేరస'
ఇత్యమరః. జానకీదర్శనేచ్ఛయాచ, ప్రకటితః ప్రకాశితః రాగో హాసిత్యమనురాగశ్చ
యేన స, తథోక్తః. 'రాగోఽనురక్తా మాత్సర్యే క్షేణాదా లాహితాది' స్విత్యమరశేషః.
తథా పరివర్తితా ఉపరిసన్నివేశేన అముక్తా యా వైకక్షకమాలా ఉరసి తిర్యక్స్పృసాంత
పుష్పమాలా తయా చ. ని. 'వైకక్ష్యకం తు తత్ యతిర్యక్క్షీప్త మురసీ' త్యమరః.
ముకుటరత్నప్రభయా శోటీరలనన్దసిదీప్త్యా చ, తిరస్కృతా న్యక్కృతా నక్షత్రమాలా
సప్తవింశతిమాత్తికమాలా తారకాశ్రేణిశ్చ యేన స తథోక్తస్సకా, ఏకత్ర ప్రకృత్యా
అపరత్ర కాంతిప్రసారాచ్చేతి భావః. ని. 'నైవ నక్షత్రమాలా స్యాత్సప్తవింశతి
మాత్తికే' త్యమరః. శనైశ్శనైర్నందప్రకారం, మదమదనాపేశవశా దతిమంధరమిత్యర్థః,
అశోకవనికామవిశల్ ప్రవిష్టవాన్. 30

1 నిశీఘసమయేగ లే. 2 సేనాసముత్కంఠమానే. 3 వైకక్ష్య. 4 ముకుటతట.

ప. రజనిచరమభాగే వారసీమంతినీనాం

కరతలకలితాభి ద్దీపికామూర్జనీభిః;

దిశిదిశి పరిమృష్టం య త్రమస్త త్సమస్తం

హృదయ మవజగాహే కేవలం రావణస్య.

3.9

సోఽయం మదాన్ధహృదయో రఘువీరపత్నీం

సీమంతినీతి హతనీతి రవాప పాపః,

ఆమూలపల్లవితకోమలసల్లకీతి

.

రజనీతి. రజనిచరమభాగే రాత్రివిపరివృత్తిసమయే. అపరరాత్ర ఇత్యర్థః. వార సీమంతినీనాం వారనారీణాం, ని. 'వారస్త్రీ గణికా వేశ్య' త్యమరః. కరతలకలితాభి ర్హస్తతలద్భుతాభిః దీపికాభిరేవ మూర్జనీభిః శోధనీభిః, దిశిదిశి ప్రతిదిశం, వీష్ణాయాం ద్విర్భావః, యత్రమోఽంధకారో మోహ శ్చ, పరిమృష్టం పరిశోధితం, కాతమితి శేషః. తత్సమస్తం కృత్సమస్తం, తమః, కర్తృ, రావణస్య, హృదయం కేవలం హృద యమేవావజగాహే ప్రవివేక, యథా లోకే స్త్రీకరభృతమూర్జన్యా పరిమృష్టో భూప రాగః కృత్రచింతందిరాంతరం, యథా వా దినకరకరాభిమృష్టం సర్వతోదిక్ష్కం శార్వర మంధకారం గిరిగహ్వరం ప్రవిశతి, తద్వదిత్యర్థః. దీపికాధారవారనారీపరివేష్టితో రావణః పరమమోహవిప్లహృదయస్తదానీమశోకవనికాం ప్రవిప్ల ఇతి ఫలితోఽర్థః. ఆత్ర జానకీసంగతిహేతుకత్వేన ప్రసిద్ధస్య రావణహృదయతమఃప్రవేశస్య దీపికా మూర్జనీపరిశోధనహేతుకత్వే నోఽప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగా ద్ధమ్నా, సాచ తమసః క్షేపభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యా రూపకానుప్రాణితయా నిర్వ్యాధేతి సంకరః.

3.10

అ. తతః కింతత్రాహ. — సోఽయమితి. మదేన దర్శేణాంధం వివేకశూన్యం హృదయం యస్య తథోక్తః, అత ఏవ హతనీతి ర్భుప్తవయః, దుర్నినీత ఇతి యావత్. తథా పాపాని పరదారాభిమర్శాదిరూపకల్పమణ్యస్య సంతీతి పాపః, దురాచార ఇత్యర్థః. ఆర్కృతద్యచ్ఛ్రీత్యయః. సోఽయం రావణః, సీమంతినీ సాధారణయోషిదితి మత్వేతి శేషః. నతు నిజకులనిర్మూలనమూలభూతాం జానాతీతి భావః. రఘువీరపత్నీం శ్రీరామధర్మ భార్యాం వారణేంద్రో మత్తగజః, మూలా దారభ్య ఆమూలమ్. 'అక్షిర్యాదాభివిధ్యో'రి త్యవ్యయాభావః. తతః పల్లవితకద్వేన 'సుపుపే'తి సమాసః, ఆమూలం పల్లవితా సంజా తపల్లవా తారకాదిత్వాదితచ్, కోమలా అభినవా చ సల్లకీ గజప్రియవృక్షవిశేషః నేతి, మత్వేతి శేషః. ని. 'సల్లకీ స్పార్ధగ్లక్రియే'తి హలాయుధః. వితానస్థాయం వైతానో

వై తానపావకశిఖామివ వారణేంద్రః.

33

గ. ఏతద్దర్శనేన వేషమానతనులతా మైథిలీ కాపురుషవిషయవచన
పారంపర్యేణ విదీర్యమాణహృదయా హృదయదయితాశయప్రత్య
యాదముమేవ తృణమస్తరతగ్నిత్వా స్థితా ప్రత్యభాషత. 34

యజ్ఞీయః. ని. 'కఠినిస్తారయోరస్త్రిపితాన' మిత్యుమరః. సచాసౌ పావకశ్చ తస్య
శిఖాం జ్వాలా మివ, అప స్రావ, ఉపమానంకారః. ఆత్ర రఘువీరశబ్దేన శ్రీరామవీర్యా
స్థితా పాతిప్రత్యాన్నిజదుర్నయూచ్ఛాసాన్నమృత్యుత్వం సూచితమిత్యువగంతవ్యమ్.

ఏతదితి. ఏతద్దర్శనేన ఏతస్య రావణస్య కర్తవ్యం దర్శనేనావణాకశేన, వేష
మానా కంపమానా తనులతా గాత్రక్షణ్ణీ యస్యాస్సాత్సరోత్తా' మైథిలీ, కుత్సితః
పురుషః, కాపురుషః. 'భాషా పురుష' ఇతి వికల్పాత్కుశలస్య కాదేశః. తస్య విషయాని
గోచరాణి దుర్జనోచితానితి యావత్. తాదృశాని యాని పరుషభాషణాని కర్ణకతోర
దుర్భాషణాని లేషాం పారంపర్యేణ పరంపరయా, 'మాం దృష్ట్వా నాగనాసౌరు
గూహమానాస్తనోదరం, ఆదర్శన మివాత్తానం భయాన్నేతుం త్వమిచ్ఛసి, కామయే
త్వాం వికాలాక్షి బహుమన్యస్వ మాం ప్రియే' ఇత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తకీర్త్యా
అచావ్యవచనప్రహేళికయేత్కర్కః. విదీర్యమాణహృదయా విదీర్యమాణాంతగకరణా
సతీ, హృదయదయితస్య ప్రాణేశ్వరస్య శ్రీరామస్యాశయే నర్వదా స్వజిస్తుతాదూ
పాభిప్రాయే ప్రత్యయాద్విక్వాసా ఛేతోః. † అముం రావణం ప్రత్యేవ నతు వ్యక్త్యం
తరం ప్రతీత్కర్కః. తృణమంతరతః మధ్యే, కృత్వా స్థాపయిత్వా, స్థితా వర్తమానా
సతీ, ప్రత్యభాషత, ప్రత్యువాచ, రావణస్య సాక్షాత్సంభాషణానర్హత్వాత్ప్రతిజన్యవ
ధానకరణం ద్రష్టవ్యమ్. యద్వా యథాశ్రీరామస్తృణేత్తేన కాకాసురం నిరసితవాక్
తథానేతేన తృణేన త్వా మసి నిరసిష్యతీతి జ్ఞాపనార్థం వా. పశుసమానస్య తవేదం
తృణమేవ భోజ్య మితి బుద్ధ్యా వా, తృణదంశనేన శ్రీరామపాదయోః పడేతి
బుద్ధ్యా వా, ఆత్మప్రకంసాపరస్య తవైశ్వర్యమేతత్తృణసప్తకమితి బుద్ధ్యా వా,
జగదేకవీరస్య శ్రీరామస్యాపరాధాచరణేన భవాక్ సానుబంధో విసశిష్యతీతి తృణం
భిత్వా నివేదనార్థం వా తృణ మంతరతః కృత్వా ప్రత్యుత్తరం దత్తవతీత్కర్కః. ‡

1 దర్శనవేషమాన.

† 'హృదయదయితకాండీర్య ప్రత్యయా'దితి పాతే కాండీర్యం సామర్థ్యం.

‡ 'అముమేవ తృణాయ మత్వా స్థితాని తృణమంతరతః కృత్వా ప్రత్యభా
షతే'తి పాతే అముం రావణ మేవ తృణాయమత్వాత్పృణవదనాదృత్య 'మన్యకర్తవ్య

¹అయి సకలసమాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠః పరమేష్ఠీ నను కులగురు
ర్భవతః పరకళత్ర ²రతిరపత్రపాం జనయతి హి గోత్రజానామ్. 3౫

భూయోఽపి పంచపటీపరిసరముం జనం ³ప్రభంజన ఇవాను
కూలః కూలోపకంఠపరిభ్రష్టాం నావమివ యది నయేథా స్తర్హితవాపి

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. — అయిత్యాదినా. అయిత్యామంత్రణేన తస్య
నామాప్యుచ్చరితుమనర్హ మితీతం నిర్దేశ ఇత్యవగంతవ్యమ్. సకలాః సమస్తాః యేసమా
చారాః తత్తద్వర్ణాశ్రమోచితాస్సమ్యగాచారాః తేషాం ప్రతిష్ఠాయాం స్థాపనే నిష్ఠా
తాత్పర్యం యస్య స, తథోక్తః, సమస్తసదాచారనిర్వహణధురీణ ఇత్యర్థః. పరమే స్థానే
తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మ 'పరమేష్ఠః కి దితి ఇనిప్రత్యయః ఔణాదిక' ప్రత్యయశ్చ కృతి
బహుళ'మిత్యల్ 'స్థాస్థిత' స్థానా'మితి వత్తవ్యాల్ షత్వం, భవత స్తవ, కులగురు
ర్ను కులస్వామీ నమః, వంశప్రవర్తకః ఇతిత్యర్థః. బ్రహ్మణో నప్రత్యాత్ త్వం
మహాకుల ప్రసూత ఏవ జాతోఽనీతి భావః. అస్తు తతః కిం తత్రాహ. వరేతి. పరకళ
త్రేను రతిరయరాగో యస్యస, తథోక్తః, భవానితిశేషః. ని. 'రతిః స్వరప్రియాయాం
చ రాగేఽపి సురతేఽపి' చేతి విశ్వః. గోత్రజానాం త్వద్వంశోద్భవానాం, ని. 'గోత్రం
వంశే పుమాన్ శైల' ఇతి భాగురి. ఆజత్రపాం లజ్ఞాం, జనయతి ఉత్పాదయతి, హి
రవధారణే, శేషేప్రథమః, త్వదీయజగుస్సిత కర్తవ్యకాల్ త్వద్వంశ్యా లజ్జితా భవంతీ
త్యర్థః. సదాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠపరమేష్ఠిచుళకేన త్వయా తన్నిష్ఠేనైవ వర్తితవ్యం న
త్యేవంభూతమరాచారేణ సదాచారాణాం త్వద్గోత్రజాతానాం లజ్జాజనకేన భవితవ్య
మితి భావః. ని. 'కళత్రం శ్రోణిభార్యయోః' 'లజ్జాసాఽపత్రపాన్యత' ఇతి చామరః. 3౫

అ. తథాచ కిమి లేతికర్తవ్య మిత్యాశంక్య మయోపదిశ్యమానమేకధితం తవా
వశ్యం కర్తవ్యం తథాచ శ్రేయో భవిష్యతీత్యాహ — భూయ ఇతి. అముం జనమిత్యాత్మ
నిర్దేశః. మా మిత్యర్థః. పురుషబుద్ధిరేవ మయి కర్తవ్యా న తు స్త్రీబుద్ధి రితి జ్ఞావనార్థ
మిత్యం నిర్దేశః. పంచపటీపరిసరం వజ్రపట్వాశ్రమపర్యంతభవమ్. ని. 'పర్యంతభూః పరి
సర' ఇత్యమరః. అనుకూలః ప్రభంజనః అనుకూలవాయురివ పరిభ్రష్టాం ప్రతికూల

నాదరే' ఇతి చతుర్థి. తస్మైవతృణిత్యేన భావనయా తృణనిధానానుపయోగేఽపి
భావనాయా మానసికత్వేన బహిష్టోకాచారానుసరణార్థ మంతరా తృణనిధానమితి
మంతవ్యమ్.

1 అయిభాః. 2 కళత్రగాత్రనేత్రప్రసక్తి రహ్యనిరపత్రపాం. 3 అనుకూలప్రభంజనఇవ.

దయతే నియతం మదీయో జీవితేశ స్యాత్కాఙ్క్షవిలేశోఽపి త్వయి దయాభు
ర్భవేత్. 3౬

1 దాశరథేరజయ్యాయామైత్ర్యః పాత్రమపి భవితాఽసికింతు
ఖరప్రముఖనిశిచర బలమథనసమయపచిరలగ్నసాంద్ర³వసాపంకిలముఖ
వాయువశాదమర్దగతాం, నావం. మాఖాపకంఠం తీరస్రాతమివత్యనేకేవేయ
ముపమా. భూయః పునరసి, నయేథా యది ప్రాయేథాశ్చేతీ, నయతి ద్వికర్తృకః.
తస్మిన్మదీయో జీవితేశో మత్పా²ణేశ్వరః, శ్రీరామః పరమదయాశుచి భావః. ని. 'జీవి
తేశో యమే కాంత' ఇతి విశ్వా. తవాపి దారాపహరణమాపాపరాధకర్తురసి, సంబంధ
సామాన్యేషష్టిత్యుక్తం ప్రాక్, † నియతం నిశ్చితం, దయతే దయాం కరిష్యతి, మహాప
రాధీ దురాచారోఽయం హస్తగత ఇతి న మారుష్యతీత్యర్థః. పర్తమానసామీష్యే
పర్తమానప్రత్యయః. ఇత్థం శరణాగతే త్వయి కాకాసురపద్మసూం కరిష్యతి తాదాత్మిక
గుణగణనావరతంత్రా వివ దయాశివో నతు పూర్వాపరాధవరతంత్రా ఇతి భావః. ఆత
స్యాత్కాఙ్క్షవిలేశః ప్రత్యక్షాంతశోఽసి, త్వయి విషయే, దయాశుద్ధయావా స్ఫుటేన్న
మారయే చిత్తర్థః. శ్రీరామదయాపాత్రస్య కథం మరణమితి భావః. 3౬

ఆ. నవైవం మత్ప్రీత్యర్పణేన ప్రాణత్రాణమాత్రమేవ ఫలమపితు సకలలోక
జ్ఞానునీయశ్రీరామమైత్రీపాత్రమపి భవిష్యసీత్యాచా. — దాశరథేరితి. దాశరథేః
శ్రీరామస్య సంబంధిన్యః అజన్మానూ జేతు మకశ్యాయా అపరిహార్యాయా యావ
జ్జీవనభావిన్యా ఇతి యావత్. ని. 'జయ్యో య శ్శక్యతే జేతుం జేతవ్యమాత్ర' ఇత్య
మరః. 'క్షయ్యో జయ్యో శక్యార్థ' ఇతి నిపాతనా త్సాధుః, మైత్ర్యా స్సఖ్యస్య, మైత్రీ
వ్యాఖ్యాతా, పాత్రం యోగ్యో, భవితాఽసి భవిష్యసి, అభ్యుచ్చయశ్చాయం లాభ
స్తవ భవితేతి భావః. ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః. వివక్షే దండ
మాహ. కింత్వితి. కిం తు మమక్తావన్యథాకరణ ఇత్యర్థః. ఖరప్రముఖనిశిచరబలస్య
కోవయుక్తభారాసురప్రభృతిరాక్షససేనాయాః మథనసమయే విధ్వంసనకాలే రుదిరం
యథాతథా 'సుచితే' తిపాతే అతిదిరకాలమారభ్య లగ్నయా సంసక్తయా సాంద్ర

† తవాపి దయతే త్వమపి దయావిషయం కరోతిత్యర్థః 'అధీగర్థదయకాంత' జీతి కర్తృణశ్చేవత్వ వివక్షయా వక్ష్యతి యుక్తమ్.

1 దాశరథే రజయ్యస్య. 2 కింత్విత్యస్య స్థానే అన్యథేతి నోచేదితి వా పాతాం
తరం సాధు. 3 వసాపంకిలమితి.

మార్కపుత్రస్య శిలీముఖం భవంత మంతరేణ కశ్చిద్దధిత నిజహృదయ
గళితరుధిరధారయా ప్రక్షాళయితుమ్. 32

గ. అథవా జనస్థానసమరా దారభ్య సమారాభావావ గ్రహ
తృషితానాం సౌమిత్రిపత్రిచాతకానాం¹ శోణితామ్బుపారణాం తవా
పనయశ్చే త్కస్యచుష్థో నివారయితుమ్. 3౩

పనయా మేదుర మేదోవిశేషేణ పంకిలం పంకవత్, పిచ్ఛాదిత్వా దిలచ్, ముఖ మగ్రం
పదనం చ యస్య తం, తథోక్తమార్కపుత్రస్య శ్రీరామస్య, శిలీముఖం బాణం, భవంత
మంతరేణ త్వాం వినా. 'అంతరాంతరేణ యుక్త' ఇతి ద్వితీయా. నిజహృదయాత్ స్వకీ
యపక్షస్థులత్ గళితా నిస్సృతా యా రుధిరధారా, తయా ప్రక్షాళయితుం శోధ
యితుం. కశ్చిద్దధితక్రద్ధాం కుర్యాత్. తాదృశ్చిలీముఖాశనే త్వమేవ శ్రద్ధావాక్,
నాన్య ఇత్యర్థః. మదుక్తాన్యథాకరణే శ్రీరామః ఖరవిదారణబాణేన త్వదీయపక్షో
విదారయిష్యతీతి భావః. 'శ్రదంతరో రుపసర్గవద్వృత్తిర్వా'చ్యేతి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వని
పాతః. 32

ఆ. ఆస్తాం తావ ద్రామబాణవార్తా లక్షణబాణానాం త్వయి నిపతతాం శోవా
నివారయిలేత్యాహ. — అథవేత్యాది. అథవేతి యంతరే. జనస్థానే యత్సమరం ఖరాది
రాక్షసమారణరణం తస్మాదారభ్య, తతః ప్రభృతీత్యర్థః. 'అన్యారాదితరత్' ఇత్యత్రార
భ్యర్థయోగేఽపీతి వచనాత్పక్షే పంచమీ. ఆత ఏవ 'తథా కార్తిక్యాః ప్రభృత్యా
గ్రహాయ'ణీతి భాష్యకారప్రయోగాదేవ ప్రభృతిశబ్దయోగా త్వంచమితికైయటః. సమ
రాభావ వివాదగ్రహో వృష్టిప్రతిబంధ ఇతి రూపకమ్. ని. 'వృష్టిర్వర్షం తద్విఘ్నాలేవ
గ్రాహవగ్రహా సమా' విత్యమరః. తేన తృషితానాం, సౌమిత్రిపత్రికాం లక్షణ
బాణానామేవ చాతకానాం పక్షివిశేషాణామ్. ని. 'పత్రీరోప ఇషర్షయో' రిత్యమరః.
శోణితాంబుపారణాం త్వద్ద్రక్షాంబుపానం, తవాపనయశ్చేత్పృత్యర్థుణాభావరూపదుర్న
యో యది. తర్హి, నివారయితుం, కన్యమర్థః. అమోఘానాం లక్షణబాణానాం గలం
బ్రహ్మజ్ఞేని వారయితుం న శక్తః. అతస్తద్బాణా ఏవ త్వదుధిరం పాస్యంతీతి భావః. †

† 'పారణా తవాషణునఘనతశ్చే'దితి పాతే అషణునోఽంగం సవీవ ఘనో మేఘు
స్తస్మాత్ లభేలేతి శేషః. లభేత చేత్ తర్హితాం పారణాం నివర్తయితుమిత్యాద్య
న్వయః ప్రాగ్వాత్. 'పారణాం తవాషణునఘనత' ఇతి పాతే పూర్వవద్రూపకం, ప్రాప్తా
మిత్యధ్యాహర్యమ్. 1 త్వదంగగళితశోణిత.

ప. అథ నిశిచరనాథం ¹పంచబాణీవిభిన్నం
 న హి జనకసుతాయాః ప్రాపదేకాఽపి వాణీ,
 జనముపసతమృత్యుం పంచవక్త్రాహిదప్తం
 విశతి ²హృతవిషాధే రోషధేః కిన్న శక్తిః.

3F

గ. ఏవం జనకదుహితురవధీరణాభటినిమాశ్చర్య కోపపరాఙ్ముఖో
 దశముఖ స్తా మభితో నివసంతిరాక్షసైకరాక్షసీ ³విద్యుత్ భవత్యః

అథేతి. అథ జానకీభాషణానంతరం, సంభానాం అరవిందాదీనాం బాణానాం
 సమాహారః పంచబాణీ త్రిలోకీవ దత్తవక్త్రయా, తయా విభిన్నం విదారితం అస్యౌక
 కామోపహత మిత్కర్థః. ఏకబాణ భిన్నస్త్రిపాస్థా వక్తు న శక్యతే పంచబాణీ భిన్నస్య
 తు కిం వక్తవ్యమితి భావః. నిశిచరనాథం రావణం, జనతసుతాయాః, ఏకాఽపి,
 ఉక్తానాం వాచాం మధ్యే కాచిదపి, వాణీ వాక్ న ప్రావల్, కామంధ్యహృదయో
 ఽయం న కామసి వాణీ మశృణోదిత్కర్థః. అనితీర్థుః. హిరవధారణే. ని. 'హి
 హేతావపధారణ' ఇత్యుమరః. తత్తదృష్టాంతమాహ—జన మితి. ఉపసతమృత్యు మానన్న
 మరణం, అతఏవ పంచవక్త్రేణ పంచముఖేన అహినా సర్పేణ దప్తం, జనం హృతవిషాధేః,
 విషదోషపరిహరణశక్త్యా అపీత్కర్థః. ఓషధేశ్వరీస్సామర్థ్యం. విశతి కిం ను న ప్రవిశత్యే
 వేత్కర్థః. దృష్టాంతాలక్ష్కారః. 'యత్ర వాక్యద్వయేబిన్దు ప్రతిదిమ్బితయోచ్యతే, సామా
 న్యభర్తౌవాక్యజ్ఞై స్సదృష్టాన్తో నిగద్యత' ఇతి లక్షణాల్. ‡

3F

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరూపాం, జనకదుహితుస్సీతాయాః, అవధీరణాభటి
 మవమాననావచనమాకర్ణ్య, కోపపరాఙ్ముఖః కోపవినివృత్తముఖః. దశముఖః, తామభిత
 ప్రస్యా స్సీతాయాస్సమంతా దిత్కర్థః. 'అభితః పరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా
 నివసంతీ ర్వర్తమానాః. ఆసమంతాల్ రక్షా సంరక్షణం తత్ప్రయోజన మాసామిత్యా
 రక్షీక్యః. † 'ప్రయోజన' మితి తతి జీవ తతః 'స్త్రియాః పుంస' దిత్వాదినా పుంసద్భా
 వః, తాత్పర్యా రాక్షసృశ్చ తా ఉద్దిశ్య, భాంతీతి భవన్యః అనుబిత్తుటనానై పుణ్య

‡ 'పంచవక్త్రాహిదప్త' మితి దృష్టాంతవాక్యమరోధా 'తపంచబాణప్రభిన్న' మితి
 పాత ఏవ సాధుః, పంచబాణో మన్దః. † 'అరక్షకరాక్షసీ' రితిపాతే అసమంతా
 ప్రక్షంతీత్యారక్షకాః కర్తరిన్దులి టాన్ పుంసద్భావాదికం ప్రాగ్వల్.

1 పంచబాణావభిన్నం. 2 హృతవిషాధే. 3 ఆహూయ.

చతుర్థి రపుష్పపాఠ్యై ¹రేనా మవశ్యం వశ్యాం కురుధ్వ మియ మనసు
కూలా చే దిమాం హతాశాం²ప్రాతరాశాయ మహానసం నయతేత్యా
దిశ్య నిశాంతే ప్రత్యాసన్నే నిశాంతమేవ ప్రవివేశ. ౪౦

గ. తదను త్తదాచరిణాం భీషణవీక్షణవాగ్దోషోన్వేషణముకు
ళితహృదయపుండరీకా పుండరీకయూధపరివృతసారంగాంగనాభజ్ఞిమజ్జీ
సంపన్న త్వేన ప్రశస్తాః పేరాక్షస్యః, 'భాలేర్దవతు' రిత్యాణావిశో డవతుప్రత్యయః,
'ఉగిత' త్వేతి జీవ, యూయం చతుర్థిరపుష్పపాఠ్యై స్సానుదానభేదపదరూపైశ్చ
తుర్థి రుపాధైరప్యేనాం సీతామవశ్యం నియతం, వశ్యాం వశం గతాం. 'వశం
గత' ఇతి యత్ప్రత్యయః, కురుధ్వం, యేన కేనాపుష్పపాఠ్యేన వశీకురుధ్వమిత్యర్థః. అ
థేయం సీతా ఆననుకూలా అవశగా చేత్తర్హిహతాకాం నవ్వుబుద్ధి మిమాం సీతాం,
ప్రాతరాశాయ ప్రాతఃకాలభోజనార్థం, మహానసం పాకస్థానం. ని. 'సమానా రసవత్త్వాం
తు పాకస్థానం మహానస' మిత్యమరః. నయత ప్రావయత, విశస్య పచనార్థ మితి భావః.
నయతి ద్వివక్తరక్షః, ఇత్యేవమాదిక్యాజ్ఞాప్య, నిశాంతే నిశావసానే, ప్రభాత ఇత్యర్థః.
ప్రత్యాసన్నే సమీపవత్తిని సతి, నిశాంతం గృహమేవ, ప్రవివేశ ప్రవిష్టవాక్. ని.
'నిశాంతం భవనోషసా' రితి విశ్వః. ౪౦

తదన్వితః. తదను రావణగృహప్రవేశానంతరం, త్తదాచరిణాంత్రిజటాప్ర
భృత్యారక్షకరాక్షసీనాం, షికావీనాంచ, భీషణాని భయంకరాణి వీక్షణాని విలోకనాని
యస్మిం స్త త్రతోక్తం తస్మాద్వాగ్దోషోన్వేషణాత్. 'తస్య త్వం రాక్షసేంద్రస్య
భార్యా భవ యశస్విని' త్యాదిదుర్వచనోచ్ఛారణాత్. తథావాగేవ దోష రాత్రిప్రస్యా
ఉన్వేషణా దాచిర్యావా ధ్యేతోః. ని. 'దోష రాత్రిముఖే రాత్రావత్రానవ్యయ మివ్యత'
ఇత్యభిధానాత్, ముకుళితం సుకుచితం హృదయ మేవ పుండరీకం సీతాంభోజం
యస్యా స్సా త్రతోక్తా, రాక్షసీచరుషభాషణవశా నిర్భిన్నహృదయేత్యర్థః. ని. 'పుండ
రీకం సీతాంభోజ' మిత్యమరః. క్షేపసంక్షిప్తోఽత్ర రూపకాలజ్ఞాంకః. కిం చ పుండరీక
యూధం వ్యాఖ్యసమాహాః. ని. వ్యాఘ్రేఽపి పుండరీకోనే త్యమరః. తేన పరివృతా
యా ఉపనిరుద్ధాయా స్సారంగాంగనాయాహరిణాంగానూయా యా భంగీ పరిపాటిః
తామంగీకుర్వాణా ఆనుపవ్రమానా, 'ప్రాణప్రయానపర్యంతాపస్థాం ప్రాప్నువానేత్యర్థః

+ 'తదను రోషభీషణవీక్షణానాం త్తదాచరిణాంవాగ్దోషే'తి పాతే రోషే.
త్యాది పేతుగర్భవిశేషణం.

1 వినామృతావశ్యం. 2 ప్రాతరకనాయ.

కుర్వాణా గీర్వాణతరుణీవ శాపబలా ¹ద్వసుధాం ప్రసన్నా జనకనందినీ
చింతామేవమకరోత్.

ప. నూనం విదితవృత్తాంతే జటాయుషి గతాయుషి,

²మామిహస్థామార్యపుత్రః కిం నాధిగతవాన్ ప్రభుః. ౪౨

గ. ఆహోస్వి తక్రవాద్యమాయయా వివర్యస్తప్రకృతేః కాకు
భస్మస్య కిమనాస్థా సంజాయతే. అథవా. ౪౩

ప. న కేవలం మామహరద్దురాత్తా

కృపాం చ రామస్య నిసర్గసిద్ధామ్

ఉపమా కరోతే స్తాస్థిత్యై శానచ్, తథా శాపబలాద్వసుధాం ప్రసన్నా భూలోకం
ప్రాప్తా, గీర్వాణతరుణీ సురసుందరీవ స్థితా జనకనందినీ, విపం పశ్యమాణరూపాం,
చింతామకరోత్. ౪౦

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—నూనమితి. విదితః జ్ఞాతః వృత్తాంతో మదవహరవాత్తా
యేన తస్మిన్, జటాయుషి గతాయుషి మృతే సతి, ఆర్యపుత్రః శ్రీరామః, ఇహతిష్ఠతీతి
ఇహస్థాం ఆత్ర లక్ష్మణాయాం స్థితాం, ఇహేత్యవ్యయే ఉపపదే 'సుప్తి' ఇతి స్థాధాతోః
కప్రత్యయః, మాం నాధిగతవాన్ కిం అనధిగతవాన్కిం. అజ్ఞాతవాన్కిం, నూనం,
అన్యథా కథమయం నాత్రాగచ్ఛేదితి భావః. ౪౨

అహోస్విదితి. అహోస్విత్ యద్వా, క్రవ్యాదహాయయా రాక్షసవంచనా
శక్త్యై, వివర్యస్తప్రకృతేర్విపరీతభావస్య, పూర్వనిలక్షణామవస్థాం ప్రాపితస్మేత్యర్థః.
కాకుత్స్థస్య శ్రీరామస్య, అనాస్థా అనాదరస్సంజాయతే కిం సముత్పద్యతే కిం,
మయీతిశేషః. † అథవేతి పక్షాంతరే. ౪౩

అ. కదేవాహ.—నేతి. దురాత్తా దుర్త్వదయః రాక్షసి, మాం కేవలం మా
మేవ, నాహరత్ నహృతవాన్, కింతు నిసర్గసిద్ధాం స్వభావసిద్ధాం, రామస్య, కృపాం
పరదుఃఖప్రహణేచ్ఛామూపాం దయాం, చాహరత్. కయాఽపి వా మాయయాఽప
హృతవానిత్యర్థః, నను కథమేతన్నిర్ణీయత ఇత్యాశంక్య తత్ర యుక్తిం వక్తి, ఇద
మేతత్క్రూపాహరణం, నచేత్తర్హి, సంక్రితేహ్విక్రితేషు వత్సలః స్నిగ్ధః, నిరంతరాక్రిత
రక్షణతత్పర ఇత్యర్థః. ని. 'శ్రీమాన్ స్నిగ్ధస్త వత్సల' ఇత్యమరః. 'వత్సాంసాభ్యాం

† 'సంజాతే' తి ప్రాపీవపాత స్తు సాధుః వర్తమాననిర్దేశాస్వారస్యతో.

1 ననుంధరామ్. 2 మామిహావస్థితా మార్యపుత్రః కిం నావబుధ్యతే.

¹ఇదం నచే త్సంత్రితవత్సలః కిం

భవే త్స తూష్టిం జగదేకవీరః.

౪౪

గ. ఇత్థం విలప్య రఘుపుంగవ (మేవ సంతతం) చింతయతీ కృచ్ఛాన్
స్తూర్ణా మగమత్.

౪౫

ప. నిశాచరీ స్తాం నిరవద్యశీలాం నిర్భర్త్యయంతీ ర్నిభృతం నివార్య,
అస్వప్నలోకోత్సవ మాత్తదృష్టం దుస్స్వప్న మేకంత్రిజటాజగాద.

కిం చ:—ఉపఘ్నవృక్షస్య పరోక్షభావా

కామబల' ఇతి లచ్చిత్యయః. జగదేకవీరః, నిగ్రహానిగ్రహసమర్థ ఇత్సర్థః. శ్రీరామః,
తూష్టిం భవే త్కిం ఉపేక్షాపరతస్త్వో జాయత కిం, న భవేదేవేత్సర్థః. కృపాహర
ణాభావే కథమిత్థం సమర్థస్యాప్యస్యాశ్రితేషు తూష్టిం భావ ఇతి భావః. అత్ర
కృపాహరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. ఉపేంద్రవజ్రావృక్షమ్.

౪౬

ఇత్థ మితి. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, విలప్య పరిదేవనం కృత్వా, రఘుపుంగవం
శ్రీరామమేవ, సంతతం నిరంతరం, చింతయంతీ మనసి భావయంతీ సతీ, కృచ్ఛాన్
తస్మాదసంకటాత్, మూర్ఛాం మోహమగమత్, శ్రీరామసంపేదనేన రావణభర్త్య
నానుసంధానేన చ విసంజ్ఞాఽభూనిత్సర్థః.

౪౭

ఆ. తతః కిం తత్రాహ—నిశాచరీతి. నిరవద్యశీలాం నిర్దుష్టస్వభావాం, 'అవ
ద్యవజ్యే' త్యాదినా నిపాతితః తాం సీతాం, నిర్భర్త్యయంతీః పరితర్జయంతీః, భర్త్య
యతేః పరన్వైపదిత్వం వ్యాఖ్యాతం, నిశాచరీః రాక్షసీః, నిభృతం నిశ్చలం, నివార్య
నిషిధ్య, త్రిజటానామ కాచి ద్వవిధరాక్షసీ సీతాపక్షపాతినీ, అస్వప్నలోకస్య దేవనివ
హస్య ఉత్సవం హర్షజనకం, శ్రీరామాభ్యుదయసూచకత్వాదితి భావః. ఉత్సాసే
హర్షమిత్యేష ఉత్సవః పరిక్రిత' ఇతి రసాకరే, అత్తదృష్టం అత్తనాఽనుభూతం,
ఏకం దుస్వప్నం రావణవిनाశసూచకత్వాద్దుష్టం స్వప్నం, జగాద ఉక్తవతీ, తథాచ
శ్రీరామాయణమ్. 'స్వప్నాన్ని హృద్య మయా దృష్టో దారుణో రోమహర్షణః, రాక్షసా
నామభావాయ భర్తృరస్యా జయాయ' చేత్యాది. వృక్ష ముపజాతిః, స కేవలం స్వప్న
మేవ కథితవతీ త్రిజటా కింతు సీతాయా అలంబనభూతాఽపృథూదిత్యాహ—కించే
తి చే త్యర్థః.

౪౮

ఆ. తత్ప్రకార మేవాహ—ఉపఘ్నేతి. ఉపఘ్నవృక్షస్య అంతికాశ్రయవృ
క్షస్య, తద్రూపస్య శ్రీరామస్యేత్సర్థః. ని. 'స్వాదుపఘ్నాఽంతికాశ్రయ' ఇత్స

1 ఇత్థమ్. 2 వితన్నాన్తి క్వచిత్.

దువేత్య పృథ్వీం సుచిరం లుతంత్యాః,

న క్తంచరస్త్రీముఖకర్మితాయా

స్త్రితాలతాయా స్త్రిజటా జటాఽభూత్.

౪౭

గ. తదనంతర మాత్మత్యాగాయ స్పృహయంత్యాం మైథిల్యాం
మారుతి రియ మనుపేక్షణీయా తపస్విని నీలిమముఞ్చంతీం చిన్తాం
పరిగృహ్య నేదీయానస్యా బభూవ. తతః.

౪౮

ప దేవ్యా దశాననవచోమయవజ్రదీప్త
కర్ణాంతరవ్రణవిరోపణభేషజాని,

మరః. 'ఉపఘ్నత్రయ' ఇతి నిపాతః. పరోక్షభావా దసాన్నిధ్యాన్వేనోః, పృథ్వీం
భువముపేత్య సుచిరం, అతిచిరకాల మారభ్యేత్యర్థః. లుతంత్యా వివర్తమానానూః,
కించ నక్తంచరస్త్రీణాం రాక్షసీనాం ముఖైః, పరుషపచనైః కర్మితాయాః కార్య్యం
ప్రాప్తాయాః, నిపీడితాయా ఇతి యావత్. తథా నక్తంచరస్త్రీణాం శిథిల్యాఖ్యతీక
విశేషణాం ముఖైః పదనైః కర్మితాయాః అద్భుతాయాః, నక్తంచరస్త్రీశబ్దః శిథిలీనావ
కల్పేన నిఘంట్వంతరేషు మృగ్యః, సీతాయా విపలతాయాః, త్రిజటా, జటా శిఫా,
పునరుత్థానాలంబనే త్యర్థః. ఆభూత్ ఆసీత్, ని. 'స్కంధకాఖ్యాకాలే శిఖాజటే' ఇత్య
మరః. 'శ్రీరామవిజయనూచకశుభనిమిత్తకథనేన సీతామృత్యావసామానేత్యర్థః. క్షేష
సంక్షోభేయం రూపకాలజ్ఞానః. ఉపజాతివృత్తప్ర.

౪౯

తదనంతరమితి. తదనంతరం త్రిజటాస్వప్నకథనానంతరం, మైథిల్యాం సీతాయా
మాత్మత్యాగాయ దేహత్యాగాయ, ని. 'అత్తా జీవే ధృతౌ దేహ' ఇత్యభిధానాత్,
'స్పృహేరిషిత్' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థి, స్పృహయంత్యా మభిలషంత్యాం,
రాక్షసీవిరజితోపద్రవానహిష్టుత్వా దితి భావః. మారుతి ర్హనుమాకౌ, తపస్వినినో
చ్యా, ని. 'మునిదీనా తపస్వినా' విత్యమరః. అనుపేక్షణీయా అనాదరణీయా, నిలంబ
కరణేన న హింససియేతి యావత్. ఇతి మల్లేలిశేషః. నీలిమముంచలీం నీలియుక్తా
మిత్యర్థః. 'శేముచాదీనా' మితి. ముమాగమః. చింతామేకత్వముఖభావనిచారం, పరి
గృహ్య కృత్వా, అస్యా మైథిల్యాః, నేదీయా సంధికవర్తి, బభూవ, 'అంతికబాధయో
ర్చేదసాధా' వితి సేదాదేశః. తతో నేదిష్ఠత్వానంతరమ్,

౫౦

దేవ్యా ఇతి. అయం హనుమాకౌ, దశాననస్య రావణస్య వచోమయం వాగ్రూ
పం య ద్వజ్ర మాయుధం తేన దీర్ఘయోః విదారితయోః కర్ణయోరంతరే యాని
ప్రణాని క్షతాని లేహం విరోపణే చిత్పాయాం భేషజాని బౌషధాని, ని. 'భేషజౌష

విప్రంభణార్థమయ మన్వయసంగతాని

రామాభిక్షీర్తనమధూని శనైర్నృపిం చత్.

౪౯

గ. తదనంతరం సమంతాత్ప్రసారితనయనా జనకతనయా తస్యాం శాఖాయాం శాఖామృగ ముద్వీత్య దుస్సప్తబుద్ధ్యా చకితహృదయా సలక్షణాయ ¹(రామాయ) భద్రే భద్రమాశంసమానా జనమిమం దురాపస్వాపం స్వప్నః కథమాప్నుయాదితి ²విచింత్య మాయాస

భవైవశ్యా' సీత్యమరః. తథా అన్వయేన వంశేన సంగతాని, 'రాజా దశరథో నామ రథ కుంజరవాజిమ' నిత్యాదివంశప్రశంసాపూర్వకాణీత్యర్థః. రామాభిక్షీర్తనాని శ్రీరామ నామసంక్షీర్తనాన్యేష మధూన్యమృతాని, దేవ్యాస్సీతాయా, విప్రంభణార్థం, విశ్వాసో త్వాదనార్థ మిత్యర్థః. ని. 'సమావిప్రంభవిశ్వాసా' విత్యమరః. 'అర్థేన సమా నిత్యసమాన' స్మర్వలింగతా చ వక్తవ్యా' శనై రప్యగ్రం, నృపిం చత్, శ్రానితవానిత్యర్థః. రూప కాలజ్కారః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

౪౯

తదనంతరమితి. తదనంతరం శ్రీరామనామసంక్షీర్తనానంతరం, జనకతనయా సీతా, సమంతా ద్విక్షు విదిక్షు చేత్యర్థః. ప్రసారితనయనా, కుతవిత త్పీయక్ష మితి ప్రవర్తితదృష్టి స్సతీ తస్యాం నేపిష్టాయామిత్యర్థః. శాఖాయాం శింశుపామిటపే, స్థితమితి శేషః. శాఖామృగం వానర, ముద్వీత్య, దుస్సప్తబుద్ధ్యా దుష్టస్వప్నాయ మితిభ్రాంత్యా, స్వప్నే వానరదర్శనస్యాతుభమాచకల్పేన కాస్త్రసిద్ధత్వాదితి భావః. తథా శ్రీరామాయణే 'స్వప్న మయాఽయం వికృతోఽద్య దృష్టశ్శాఖామృగశ్శాస్త్ర గణై ర్నిషిద్ధ' ఇతి, చకితహృదయా భయసంభ్రాంతానాకరణా, అత ఏవ సలక్షణాయ లక్షణసమేతాయ 'తేన సమేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః 'వాపసర్జన' స్థితి సమా శబ్దస్య సత్వం, భద్రే ప్రాణేశ్వరాయ, శ్రీరామాయ 'చతుర్థి చాశిష్యాయుష్యే' త్యాదినా చతుర్థి, భద్రం కుశల మాశంసమానా, 'స్వప్తస్తు రామాయ సలక్షణా' యేతి కల్యాణాశంసనం కుర్వాణే త్యర్థః. ని. 'శ్వశ్చే'యసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభ'మి త్యమరః. ఆజ్ఞాప్రార్థనసేత్ శ్వానచ్, తతో దురాపస్వాపం దుష్ప్రవినిద్రమ్, ని. 'స్యాన్నిద్రా శయనం స్వాప' ఇత్యమరః. ఏతేన కాగరాఖ్యా చతుర్థి మదనావస్థా సూచ్యతే, తదుక్తమ్. 'దృష్టనస్సంగసంకల్పాజాగరి కృతతాఽరతిః, హ్రీత్యాగోద్దాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదకా దశే'తి, ఇమమిదృగవస్థాపన్నం, జన

1 వితన్నాప్తి క్యచిత్. 2 విచింతయమానా మాయాసమాయాత.

మాయాతనైర్మత¹పతిబుద్ధ్యా తస్మా న్నాదుతపుత్రా త్తత్రాస. ౫౦

గ. సోఽపి సమవతీర్య వచనవైచిత్ర్యాజ్ఞనకపుత్రీం ప్రత్యాయయ
న్నాంజనేయః కృతాంజలిర్వ్యజ్ఞపత్. ౫౧

ప. కల్యాణి త్వద్వియోగేన తీవ్ర వేగేన తామ్యతః,

రాఘవేంద్రస్య దూతం మామన్యథా మాస్త మన్యథాః. ౫౨

మిత్యాత్మనిర్దేశః. స్వప్నః స్వప్నదశా, శుభం కుతో వా, ఆపున్నయాత్సంగచ్ఛేత్, నాపున్నయాదేవేత్సర్థః. తన్నాంతరీయకత్వాత్సేతిభావః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'స్వప్నోఽపి నాయం న హి మేఽస్తి నిగ్రాహోకేన. దుశశ్శేన చ వీడితాయాః' ఇత్యనేన ప్రకారేణ, విచింత్యాలోచ్య, మాయయా వాగరభూమికయా, సమాయంతః పునరాగ తోఽయం వైర్మతపతి²రావణ ఇతి, బుద్ధ్యా, తద్గోచరభ్రాంత్యేత్సర్థః. తస్మాత్తథా భూతా న్నాదుతపుత్రాత్తత్రాస విభాయ, 'భిత్రాధానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వా త్పంచమీ. ౫౦

ఆ. తతః కిం తత్రాహ — స ఇతి. సః ఆంజనేయోఽపి, సమవతీర్య కాభాయా నృకాశాదవదుహ్య, వచనవైచిత్ర్యాత్తత్రాసా³చిత నిజవచనరచనావిశేషవాచుర్యా, జ్ఞనక పుత్రీం జానకిం, ప్రత్యాయయ, నిమిత్త్యాంజనేయవిశేషణం, సమాశ్వాసయిమిత్సర్థః. + ని. ప్రత్యయోఽధీనశబ్దం జ్ఞానవిశ్వాసహేతు' వ్యిత్సర్థమరి. కృతాంజలి రిద్వరచిత కర సంపుటస్సక్, వినయలక్షణ మేతత్, వ్యజ్ఞపత్ విజ్ఞాపితవాక్. ౫౧

ఆ. విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ. — కల్యాణితి. హేతవ్యుణి శోభనే జానకి, విలేన సోభాగ్యాభిధాయకేన సంబోధనేన శ్రీరామస్య కుశలం సూచ్యతే. గౌరాదిత్వాత్ జీమ్, తీవ్రవేగేన చండరయేణ, దుర్నిరోధనేత్సర్థః. ని. 'తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తీవ్రం చండముష్ణం పటు స్పృత'మితి హలాయుధాః, త్వద్వియోగేన త్వద్విరహేణ, హేతునా, తామ్యతో ద్ధాయతః, క్షిప్రత ఇత్యర్థః. విలేన ప్యాపారాంతరాన తత్సృశక్త్యాన కార్యేతి సూచ్యతే, రాఘవేంద్రస్య రఘుగాయకస్య, దూతం సందేశహరమ్. ని. 'స్వా త్సందేశహరో దూత'ఇత్యమరి. మాం, అన్యథా ప్రరాంరాంతరేణ, మాస్త మన్యథాః, నవిజానీయా ఇత్యర్థః. 'స్తోత్రరేల' జ్యేతి చకారా దాశీరథే లుఙ్. 'న మాత్యోగ' ఇత్యడాగమాభావః. ౫౨

† 'ప్రత్యాయయతు' మితి తుమున్నన్దపాతే సమాశ్వాసయితుమిత్సర్థః.

1 ఇతి.

త్వయా సహ ప్రస్థితచిత్తవృత్తి ర్విభావరీకోకసమానధర్మా,
వచోఽఽబ్రవీ నైథిలి మన్తుభేన త్వాం కాశలంకోసలరాజపుత్రః.

అపి చ:—ప. శిరసా తప సౌమిత్రి రకరోదభివాదనమ్,

అపృచ్ఛతోఽపి భద్రం త్వామధిపశ్చ వనాకసామ్. ౫౪

గ. ఏవమభిహితయా సంభూతవిస్రంభయా భయాపేతయా
తయా తావదనుయుక్తః పవనతనయో వాలిమరణకారణం సుగ్రీవ

త్వయేతి. హేమైథిలి, త్వయా సహ ప్రస్థితా ప్రయాతా చిత్తవృత్తిర్యస్య సః
తథోక్తః, త్వదేకాయ త్తచిత్త ఇత్యర్థః. అత ఏవ విభావర్యాం రజన్యాం యః కోకశ్చక్ర
వాకస్తస్య సమానో ధర్మోయస్య స తథోక్తః. అతివిరహాతుర ఇత్యర్థః. ని. 'కోకశ్చక్ర
శ్చక్రవాక' ఇత్యమరః. 'ధర్మాదనిచ్ఛేషలా'దిత్యనిచ్, కోసలానాం జనపదానాం రాజా
కోసలరాజో దశరథస్తస్య పుత్రః క్రీరామః. మున్తుభేన మద్ద్వారా, త్వాం కుశలమేవ
కాశలం, స్వాధ్యేఽన్, ఊమవచనం, అబ్రవీదవోచత్, బ్రువోలుజ్, 'బ్రువిశాసీ'త్యా
దినా ద్వికర్తృకత్వమ్. 'అకథితం'చేతి సీతాయాః కర్తృత్వం. ఉపజాతివృత్తమ్. ౫౩

అ. అధ ప్రత్యయదార్థ్యాయ లక్షణవారామప్యాయా. — అపిచేతి. అ. తదేవ వివృ
ణోతి. — శిరసేతి. హే కల్యాణి, సుమిత్రాయా అపత్యం పుమాంతేమిత్రిరక్షణః.
'బాహ్యదిభ్య'శ్చేతీజ్ ప్రత్యయః. 'శిరసా మూర్ధ్నా, తప, అభివాదనం నమస్కార
మకరోత్కృతవాక్, అథ సుగ్రీవసఖ్యమపి జాతమితి సూచయన్నాహ. అపృచ్ఛదితి.
సః ప్రసిద్ధః. వనాకసామధిపాఽపి చ వానరేశ్వరస్సుగ్రీవశ్చ. ని. 'మర్కటో వానరః
కీకో వనాకా' ఇత్యమరః. త్వాం భద్రం కుశల మపృచ్ఛత్ పృష్టవాక్. దుహ్యుచిత్వా
ద్వికర్తృకత్వమ్. ౫౪

ఏవమితి. ఏవముక్తప్రకారేణ, అభిహితయా ఉక్తయా, అత ఏవ సంభూత
విస్రంభయా సంజాతవిశ్వాసయా, హేతుగర్భం విశేషణమ్. ని. 'సహ విస్రంభ
విశ్వాసా' విత్యమరః. భయాదపేతయా, అపగతసాధ్యసయేత్యర్థః. 'అపేతాపాథే'
త్యాదినా పంచమీసమాసః. తయా సీతయా, తావత్తదానీ మనుయుక్తః కథం సుగ్రీవ
సఖ్యం జాతమిత్యాది పృష్టస్యన్. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే'త్యమరః. పవన
తనయో మానూమాక్, వాలిమరణకారణం, సుగ్రీవస్య సఖ్యం మైత్రీం 'సఖ్యార్థ'

సఖ్యమాఖ్యాను ప్రాచేతసచేత ఇవ సంతతసన్నిహిత¹ రామనామ
మంగళమంగుళీయ మన్యై ప్రానుచ్ఛత్. ౫౫

ప. సౌఖ్యావహస్య పవనాత్మ జ²నీయమాన
రామాంగుళీయకవిలోకనవాసరస్య,
సత్యం కలాం శతతమిమాం భువి నైవ భేజే
పాణిగ్రహోత్సవదినం జనకాత్మజాయాః. ౫౬

గ. తత స్తం జానకీ నిస్సీమహర్షా బభాషే. ౫౭

గ. మహాభాగ సర్వభాగ్యు దురాత్మనః, ప్రత్యాసీదతి మృ

ఇతి యప్రత్యయః. అఖ్యాను సమ్యక్క్రయిత్వా ప్రాచేతసచేత ఇవ పశ్చిమీన ఇనే
త్యుపమా. సంతతసన్నిహితేన నిరంతరసన్నికృష్టేన రామనామ్నా మంగళం కల్యాణ
రూపం, విలిఖిత శ్రీరామనామవర్ణావళిభీత మిత్యర్థః. అంగుళీయకం శ్రీరామప్రేషితా
మభిజ్ఞానముద్రికాం. అన్యై సీతాయై ప్రానుచ్ఛత్ చక్రవాక్, 'పాను'త్త'త్యాదినా
దాహో యచ్ఛానేశః. ౫౫

సౌఖ్యేతి. జనకాత్మజాయాస్సీతాయాః, పాణిగ్రహోత్సవదినం వివాహ
మహోత్సవదినం. కర్తృ, సౌఖ్యావహస్య పరమానందరస్య, పవనాత్మజేన హనూ
మతా నీయమానమాసీతం యద్రామాంగుళీయకం శ్రీరామాభిజ్ఞానాంగుళిముద్రికా తద్వి
లోకనవాసరస్య తత్సర్వర్షవదినస్య, శతతమిమాం శతస్య పూరణిష్ఠ. 'తస్యపూరణే' దడితి
దడితి 'నిత్యం శతావిమాసార్థమానసంపన్నరాచ్యే'తి తమదాగమే టిత్వాత్ గీప్, కలా
మంశమ్. ని. 'కలాస్యా మ్ములికావృద్ధౌ శిల్పానా మంశమాత్రకే, పాదకాంశేఽసి చంద్ర
స్యే'తి విశ్వః. భువి సత్యం యథార్థం నైవ భేజేన ప్రాప్తైవ తతోఽసి సహస్రగుణా
ధికానందజనకత్వాదస్యేతి భావః. అత్ర కలాభజనసంబంధోక్తేరలికయోక్తిః. వసంత
లిలకావృత్తమ్. ౫౬

తత ఇతి. తతః అంగుళీయకప్రదానానంతరం, జానకీ, నిస్సీమహర్షా నిరలికయా
సందా సతీ, తం హనూమంతం, బభాషే ఉవాచ. ౫౭

అ. భావణప్రకారమేవాహ. — మహాభాగేతి. హే మహాభాగ పరహితాచరణ
భాగ్యసంపన్న, సర్వభాగ సర్వప్రకారేణ, ఆస్య దురాత్మనః, పాపిష్ఠస్య రావణస్య,
మృత్యురంతకః. ప్రత్యాసీదతి ప్రత్యాపన్నో భవతి, తత్ప్రత్యాసాదనం, తథా నిర్భీత
మిత్యర్థః. న హేయతన్తద భ్యుచానమాత్రం కిం త్వాప్రమథామృతమపీత్యాహ.

1 రామనామకమజ్జులీయకమ్. 2 దీయమాన. 3 'శతతమిమసి'త్యేన పాత
స్సాధుః. భువితపదస్యానుపయోగాత్. 4 మృత్యురేవమ్.

త్యుః తదైవ మహ్య మనలాభిధానయా విభీషణదుహిత్రా స్వమాత్రా ప్రేషితయాభాషితం చ, ఆయమప్య నార్యశీల స్తురీయ ముపాయమంత రేణ¹ న మామార్యపుత్రస్య సమర్పయిష్యతి నియతమహమసి మాసా దూర్ధ్వం న శక్నుయాం ప్రాణా² (కృపణా³) ధారయితుమితి. ౧౮

గ. ఏత దాకర్ణ్య మారుతి ర్మహానుభావే మాభైషీ స్తత్ర భవతీం భవతీం వహ స్నేవ తూర్జమర్జవముల్లంఘ్య శిరఃసువరచరణ సరసిజసమీపముపయాస్యామి మైవం మా మసమర్థం⁴ సమర్థయేథాః ఇత్యభిహితవాన్.

తదైవేతి. తదైవ మదూహితప్రకారేణైవ మహ్యం అనలే త్యభిధానం యస్యాస్తయా తథా స్వమాత్రా నిజజన్యా అస్తత్పక్షపాతీన్యా సరమయా, ప్రేషితయా ఏత ద్వారా కథనార్థం ప్రహితయా, విభీషణదుహిత్రా విభీషణపుత్రికయా, భాషితం చ కథితమసి అతః అనార్యశీల స్తచ్ఛన్యభావోఽయం రావణోఽసి, తురీయం చతుర్థం, 'చతుర శ్చయతా వాద్యక్షరలోప' శ్చేతి ఛప్రత్యయః, ఆద్యక్షరలోప శ్చ. ఉపాయమంత రేణ, దండోపాయం వివేకార్థః. 'అంతరాంతరేణ యుక్త' ఇతి ద్వితీయా, మా మార్యపుత్రస్య రాజపుత్రస్య శ్రీరామస్య. ఆర్యపు త్రేతి రాజపుత్రాణామభిధానం 'ఆర్యో బ్రాహ్మణమరయోః రాజా' చేతి నిపాతనాత్, న సమర్పయిష్యతి నదా స్యతి, దండోఽవ్యవలంబేనైవ ప్రయోక్తవ్య ఇత్యాహనియతమితి. అహమసి, నియ తం నిశ్చితం, మాసా దూర్ధ్వం, ఏకమాసస్యోచితాదిత్యర్థః. కృపణా³ దీనా⁴, ప్రాణా⁵, ధారయితుం నిర్వోధం 'శకభృషే' త్యాదినా తుము స్పృశ్యయః. న శక్ను యాం శక్తా నభవేయమత ఊర్ధ్వం జీవితం త్యక్త్వామిత్యర్థః. ఇతి బభావ ఇతి సం బంధః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్, 'ధారయిష్యామి మానం తు జీవితం శత్రుమాదన, మాసాదూర్ధ్వం న జీవిష్యే త్వయా హీనా నృపాత్' జేతి. ౧౮

ఏతదితి. ఏతత్ప్రీతావచనమాకర్ణ్య శ్రుత్వా, మారుతిః హనుమా⁶, హేమ హానుభావే మహాసామర్థ్యసంపన్నే, సామర్థ్య మత్రపరమ పాతిత్రత్యప్రయుక్త మితి ద్రష్టవ్యమ్, మాభైషీ భయం మాప్రాప్నుహి, తత్రభవతీం త్వాం పూజ్యాం, భవతీం త్వాం, వహస్నేవ స్కంధే ధారయన్నేవ, తూర్జ మాశు, అర్జవం సముద్రం, ఉల్లం

1 మమార్యపుత్రస్య. 2 ఏకన్నా స్తికవిత. 3 రాఘవచరణ. 4 సమర్థయేథా ఇత్యభిధాయ, మహామహి⁶ త్యాదిపాతః ప్రాచీనః.

కించ.—ప. మహామహీధ్రస క్రీచీం సోఽయం వృద్ధిముపేయివాక్, యయా నూన మసాంరాశిః కుల్యాతుల్యాం దశాం దధౌ. ౬౦

ప. అథ తమువాచ సా జనకరాజసుతా మునితా

కిము తవ దుష్కరం చరణలంఘితవారినిధేః,

అ పి తు మయా సహ స్తనగపుంగవ యాస్యసి చే

శ్నియత మసాయిని పరిణమేద్భవతగి పదవీ.

౬౧

అన్యచ్ఛ.—

ప. పాతివ్రత్యహంతాశనేన యచి తం కుర్యా మహం భస్మసా

త్సత్యం దాశరథే శృంస్య నభవే దాత్మచిత్తా పారణా,

ఘృ ఉత్తీర్ణ, రఘువరస్య శ్రీరామస్య, సురణసరిజనమీపం పాదకమలనమీపమప యాస్యామి ప్రాప్స్యామి, ఏవం మా మనమర్థం, మానమర్థయథాః. నమస్యస్మే, త్యభిహితవాక్ ఉత్తవాక్. కించ ఆపిచేత్సర్థః. ౫౯

మహామహీధేః. సోఽయం హనూమాక్, స్వసామర్థ్య పరిజ్ఞాపనాయ, మహ తా, మహీధేః గిరిణా స క్రీచీం సమానాం, వృద్ధిముపేయివాక్ ప్రాప్తవాక్. ని. 'మహీధ్రశిఖిర్హృభృ'దిత్యమరః. యయా దేహవృద్ధ్యా, అపాంరాశిః సముద్రః, కుల్యా కుల్యామల్వీకృతసంత్సమానాం, దశాం స్థితిం, దధౌ భృతవాక్. ని. 'కుల్యాఽల్వా కృత్రినూ సరి'దిత్యమరః. హనూమద్దేహపేక్షయా సముద్రోఽల్పభవ ప్రతీయక ఇతి భావః. ౬౦

అథేతి. అథ హనూమద్దేహవృద్ధిదర్శనానంతరం, జనకరాజసుతా సీతా మునితా, సంతుష్టా సతీ, తమాంజనేయ మువాచ, హేఽంజనేయ, చరణాభ్యాం లంఘిత స్తీర్ణః వారినిధి సముద్రో, యేన తస్య, తవ, దుష్కరం కర్తు మశక్యం, కార్యం, కిం కిమస్తి కించి దపి నాస్తీ త్యర్థః. అపితు కింతు, హే స్తనగపుంగవ వానరోక్తమ, మయా సహ త్వం, యాస్యసి గమిష్యసిచేద్భవతః, ఇయం, పదవీ నూర్గః, అపాయిని దుష్టా, పరి ణమేద్భవేత్, సంకటయంతా భవిష్యతి, అన్యచ్ఛ, కించేత్సర్థః. ౬౧

పాతివ్రత్యేతి. హే ఽంజనేయ, పాతివ్రత్యహంతాశనేన పాతి వ్రత్యాన్నినా తం, రావణం, భస్మసా దృష్టీభూతం కుర్యాం కరోమి యచి, తర్హి, దాశరథేః, శ్రీరామస్య, శరస్యబాణస్య, ఆత్మోచితా స్వానుదూపా, పారణా పూర్తిస్తృప్తిరి యావత్. న భవేన్నస్మాత్, సత్యం యథార్థం, నాత్రసంజీహ ఇత్యర్థః. శ్రీరామబా

కిం చైతస్య యశోనిశాపతి రపి ప్రహ్లాదకాంతిర్భవే

¹ద్భృత శ్వాసితరావణే రఘుపతౌ యాత్రా మమ ²శ్రేయసీ.

గ. ఏవం వ్యాపృతః పవనసుతస్సీతాం ³విసీతః పున ⁴రాబభాషే.

ప. మాయామృగేణ తవ మైథిలి చంచితాయా

శ్వాఖామృగేణ పునరాగతిరిత్యయుక్తమ్,

ఏషా కథాఽపి భువనే ⁵వితతా యది స్యా

ణేనైవరావణహననం కర్తవ్యమితి భావః. శ్రీరామస్యావశీర్వావహత్వాచ్చ మమైత
న్నయుజ్యత ఇతి వక్షాస్తర మాహ. కించేతి. కించ ఏకస్తాత్ర మేవ నభవతీత్యర్థః. ఏతస్య
దాశరథేః, యశః దానక్షాత్రోద్భవా సత్సమాఖ్యాతదేవ నిశాపతి శ్చంద్రోపీతి రూపకమ్.
ప్రహ్లాదకాంతిః ప్రక్షీణశోభో, భవేత్, స్వసామర్థ్యేనైవ సీతా రావణం వినాశితవతి
రామ స్త్యకత్తవిన జాతః, కిమిశ్యవక్తిర్ని స్సంభవిష్యతీత్యర్థః. అతః, హేభ్రాత
రిత్యాదరేణామంత్రణం, రఘుపతౌ రఘునాయకే, కాసితరావణే విధ్వంసితరావణే సతి,
శ్రీరామేణ రావణే విధ్వంసితే సతీత్యర్థః. మమ యాత్రా ప్రతిప్రయాణం, శ్రేయసీ
ప్రశస్యాశ్రేష్ఠేతి యావత్, 'ప్రశస్యస్య శ్ర' ఇతి శ్రాదేశః, అతో మమైవ మాగంతుం
న యుజ్యతే శ్రీరామో యథా షీప్రమాగచ్ఛేత్తథా త్వయా ప్రాత్సహితవ్య ఇతి
భావః. ఉక్తరూపకయో స్సంసృష్టిః, కాద్దులవిక్రీడితంవృత్తమ్. ౬౨

ఏవమితి. ఏవమనేన ప్రకారేణ, వ్యాపృతః ఉక్తః, ఏతయేతి శేషః. పవన
సుతో హనుమాన్, విసీతః వినయయుక్త స్సృక్ సీతాం పునః, అబభాషే ఉక్తవాన్.

ఆ. తదేవాహ. — మాయేతి. హే మైథిలి, మాయామృగేణ కనకమృగేణ,
చంచితాయాః ప్రతారితాయాః, విప్రలభాయా ఇతి యావత్. తవ మహానుభావా
యా ఇతి భావః. శ్వాఖామృగేణ వానరేణ పునరాగతిః ప్రత్యాగమన మిత్యేతః
దయుక్తమనర్థం, పంచనేనాపహరణం పునస్సంకోచేనాగమనం చేత్యేత త్సంభా
వితాయా స్తవ న యుక్తమితి భావః. రాక్షాః పునా రాజమాన్దేజైవాగమనం
యుక్త మితి భావః. కించ ఏషా ఉక్తా, కథా వార్తాఽపి, భువనే జగతి. ని. 'ఏవ్యపం
భువనం జగ' దిత్యమరః. వితతా విస్తృతా ప్రచురా, స్యాద్యది, తర్హి, శ్రీరామధ
నువః శ్రీరామచాపస్య, జగత్ప్రయప్రసిద్ధస్మేతి భావః. కా నామ కావా, ప్రశస్తిః
పరనిరాసకత్వ ప్రయుక్తఖ్యాతిః, ప్రథితా ప్రసిద్ధా, స్యాదితి శేషః, న స్యాదేవే

1 భవేత్తస్మాచ్ఛాసిత. భవేదాజ్ఞాశాసిత. 2 శ్రేయసీ. 3 విసీతాం. 4 అభాషత.

5 విదితా.

త్కానామ రామధనుషః ప్రథితా ప్రశస్తిః?

౬౪

గ. 1కిం బహు నేత్యేత దేవ చింతితం దేవి భవత్యా యదర్హం
రాఘవగృహిణ్యా స్తదేవ నిశ్చితం యత్సదృశ మిదృశస్య సమా
చారస్య తదేవ ప్రకాశితమ్ యదనుగుణం రావణాపరాధప్రతిక్రి
యాయా స్తదేవానుమోదితమ్ యదనుకూలం కులవధూశీలస్య తదేవ
కథితమ్ యదుచితం ఊత్రియాణీ వాణీప్రక్రమస్య తదేవోపక్రాంత
త్యర్థః. అత స్తయోఽల్పకాలక్షేపసహిష్టుతయాఽత్ర స్థాతవ్యం శ్రీరామేణ పున
రాగత్య రావణం జిత్వా త్వం ప్రత్యానేతవ్యా చేత్యయమేవ రాధాంత ఇతి భావః.
వసంతలికాపుత్రమ్.

౬౪

అ. అథ సీతాప్రశంసాపూర్వకం నిగమయన్నాహ. — టిమితి. బహునా కిం
కాలయాపనకరైరనేకైర్వచనై రల మిత్యర్థః. కుతః, ఇత్యేతత్ప్రశ్నత మిదమేవ,
చింతితం, దేవి, భవత్యా, పర్యాలోచితం, పయయోచితత్వేనైతదేవ విచారిత మిత్యర్థః.
ని. 'ఇతి హేతుప్రకరణ ప్రకారాదినమాప్తి' ష్టిత్యుచరః. కి మేత దిత్యత్రాహ. యది
త్యాదినా. రాఘవస్య రఘువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య గృహిణ్యా భర్తృవత్పూరి,
య దర్హం యుక్తం, తదేవ, నిశ్చితం నిర్దీకం. ఈదృశస్య అనిర్వాచ్యస్యేత్యర్థః.
సమాచారస్య పాతివ్రత్యధర్మస్య, య త్వదృశం కుల్యం, తదేవ, ప్రకాశిత మభివ్యంజి
తం, రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః, యదనుగుణం అనురూపం, తదే, వానుమో
దితం ఆభ్యుపగతం, కులవధూశీలస్య కులస్త్రీస్వభావస్య, యదనుకూలం సమ్మతం,
తదేవ, కథితం ఉక్తం, ఊత్రియాణీ ఊత్రనులోచ్ఛవా, 'అర్హఊత్రియాభ్యాం పే'తి
జీవ్. అనుగాగమశ్చ, తస్యా వాణీప్రక్రమస్య వచనపరిపాట్యాః, య దుచితం. తదే
వోపక్రాంత మారబ్ధం, ఇత్యేవం, బహుళః బహువారం ప్రశస్య ప్రస్తూయ, హే
జానశి, సర్వథా సర్వ త్రకారేణ, ప్రకారవచనే థాల్, రామలక్షణో, లక్ష్మణమి

1 అత్ర గడ్యే 'కింబహునా దేవి భవత్యా తదేవ చింతితం య దర్హం
రాఘవగృహిణ్యాః, తదేవ నిశ్చితం యత్సదృశ మిదృశస్య సమయాచారస్య తదేవ
ప్రకాశితం యదనుగుణం రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః తదేవానుమోదితం
యదనుకూలం కులవధూశీలస్య తదేవ కథితం యదుచితం ఊత్రియాణీజనవాణీక్రమ
స్యేతి బహుళః ప్రశ' స్మేతి స్తాదీనపాఠస్సుగమః.

మితి బహుళః ప్రశస్య సర్వథా రామలక్ష్మణౌ లంకామిమాం ప్రాప్తా
మితి ¹జానకి జానీహ్యనుజానీహీమం జనం ప్రస్థాతుం కించ కాకుత్స్థేన
విదితపూర్వమభిజ్ఞానం కిమపి దీయతామితి. ౬౫

గ. సా తు దీప్తం నిశ్వస్య నిశ్చిత్త్య పురా ఖలు చిత్రకూటతటవనే
తరుణతరతరురమణీయతయా ²మందిభవన్నందనవైభవే ³రఘునందనే
నోపధానీకృతాజ్ఞాయా మమ పయోధరపరిసరే ఖరతరనఖరాగ్రవిర
చితవిదారణం ధారాధరనామానం కాకమేకం రఘుపతి ⁴రవ్యలోక
యత్. ౬౬

మాం, ప్రాప్తా ప్రవిష్టా, జానీహి అపబుధ్యస్య, తథా ఇమం జనం, మామిత్యర్థః.
ప్రస్థాతుం పునర్గతుం, ఆమోచనశబ్దపదపసర్గేణ ధాత్వర్థస్య బాధః. ఆతపివ,
'ప్రస్థానం గమనంగమ' ఇత్యమరః. అనుజానీహి అనుజ్ఞాపయ. అథ చ పునః ప్రవృత్త్యం
కించిదవశిష్టం విద్యత ఇత్యాహ—కించేతి. తదేవాహ—కాకుత్స్థేనేతి. కాకుత్స్థేన
కకుత్స్థ వంశోద్భవేన శ్రీరామేణ, విదితపూర్వం, పూర్వం విజ్ఞాత మిత్యర్థః. 'సుపుష్పే'తి
సమాసః. కిమపి కించిదభిజ్ఞానం జ్ఞాపకమితి, దీయతాం ప్రతిపాద్యతాం, ఇత్యాబధావ
ఇతి సంబంధః. † ౬౭

అ. తతః కిం జాతం తత్రాహ—నేతి. సానీతాఽసి, తుశబ్దోఽవ్యర్థః, దీర్ఘం,
నిశ్వస్య, వక్తవ్యార్థస్య రణబీజోద్భృతచింతానుభావం సవిమోచనమభినయేత్కర్థః. నిశ్చిత్త్య
నిర్ణీయ తదుక్తం, 'సద్భుకాద్భవచింతాద్భవస్త్వనిర్ణీబిజస్య బోధకా'ఇతి. అథ ప్రత్యభి
జ్ఞానాభ్యాయికా మాహ. పురేతి, పురా పూర్వం, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే. తరుణ
తరై రత్యంతతరుణైః తరుణిః పృత్యై రమణీయతయా నుందరతయా హేతునా, అథవా
తరుణతరాస్తరవో యస్మిం స్తథోక్తం అత ఏవ రమణీయం చ తస్య భావస్తతాతయా,
మందిభవత్ నందనవైభవం ఇంద్రోద్యానసౌభాగ్యాతిశయో యస్తాత్తస్మిన్, తత్తథోక్త
ఇత్యతిశయోక్తిః. చిత్రకూటతటవనే చిత్రకూటాచలతటవివినే, రఘునందనేనోపధానీ
కృత ఉపబర్హీకృతః అంకః ఉత్సంగో యస్మాస్సస్యాః. ని. 'ఉపధానం తూపబర్హీ'
మిత్యమరః. మమ, పయోధరపరిసరే కుచస్రాంతే, ఖరతరనఖరాగ్రైః ఆతినిశితనఖముఖైః
విరచితం కృతం విదారణం ఖండనం యేన తం, తథోక్తం, ధారాధర ఇతి

† అభిజ్ఞాయతేననేత్యభిజ్ఞానం కరణే ల్యుట్, పూర్వానుభవస్సారకం.

1 జానకి జానీహి జన మిమ మనుజానీహి ప్రస్థాతుమ్. 2 మందికృతనందన.
3 రఘునందనోపధానీకృతాజ్ఞాయాః. 4 అవాలాకయత్.

ప. కుశరూపకుశేశయాసనాస్త్రం విజవళా వాసవివాయనే సవీరః,
అథ తత్త్వపయాహృతాక్షిమాత్ర త్పిరజీవీ స దధౌ ధార్థసంజ్ఞామ్.

గ. నైషా పరిచితకథాస్తరణ¹ద్విగుణితదుర్దశా కేశసినద్ధ మవర
మిద మభిజ్ఞాన ముస్తువ్య.

౬౮

నామ యస్యతం, ఏకం కాకం కాంసురం, రఘుపతిః శ్రీరామః, వ్యూహకయత్
అవశ్యత్.

౬౯

ఆ. తతః కిమకరోదిత్యథ అహ. — సుశేలి. సః వీరః, శ్రీరామః, వాసవస్యావ
త్యం పుమాన్ వాసవిః ఆత ఇథో, సచాసౌ వాయసశ్చ శస్త్రిన్ ఇంద్రపుత్రే కాకా
సురే, కుశరూపకుశేశయాసనాస్త్రం దర్శయావప్రస్తుస్త్రం. విజవళా ప్రాయుధ్మ, అథ
ప్రయోగానంతరం. సః తాదృగవస్థావన్నః. చిరంజీవీ చిరకాలజీవీ కాగః. తస్య శ్రీ
రామస్య, కృపయా దయయా, హృతమక్షిమాత్రం యస్య స, తథోక్తశ్చక్, యథార్థ
సంజ్ఞాం చిరంజీవతీతి చిరంజీవీత్యన్వర్థనామధేయం దధౌ, వితసభిజ్ఞానం శ్రీరామాయ
కథయేతి వాక్యశేషః. సోఽయం బ్రహ్మస్థావద్రుశస్యక్ శరణ్యాంతరాభావాత్తమేవ
వరమకారుణికం శ్రీరామో శరణం గత్వా పునస్తత్కృపయా అమోఘాయ బ్రహ్మ
స్థాయ నేత్రమేకం దత్వా ముక్తోఽభూదిత్యర్థః. ని. 'చిరజీవీ వైకవృష్టిరైకతః ఏక
వర్ధన' ఇత్యమరః. తథావ శ్రీరామాయణమ్. 'సదర్శం సంస్తరాద్యుచ్య బ్రాహ్మణా
స్త్రీణా యోజయత్, స దీప్త ఇవ కాలాగ్నిర్జ్వాలాభిరుభిః ద్వీజమ్. స తం ప్రదీప్తం
చిక్షేవ దర్శం తం వాయసం సత్తి, తతస్తా వాయసం దర్శసోఽంబరేఽనుజగామ
పే'తి. కౌపవృంధసకం పృతమ్.

౭౦

ఆ. ఇత్థం చాచికరూపమభిజ్ఞానం దత్వా సంప్రతి వస్తుయాసం దాతుం ప్రావర్తతే
త్యాహ. — సేలి. నైషా సీతా, పరిచితకథాస్తరణే పూర్వానుభూతశ్చుత్తాస్త్ర స్సృత్యా
ద్విగుణితా ద్వీరావృత్తా దుర్దశా దురవస్థా యస్యాస్సా, తథోక్తాసతీ, కేశసినద్ధం చిహ
రాచ్ఛాదితమ్. ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానచ్ఛాదనాని' చేత్యమరః. 'వప్త్రి వాగురిర్హాస
మవాప్యోరుపసర్గయోః' ఇత్యపేరకారలోపః. సహ్యలేః కర్షణీకైః, అవరమన్యత్, ఇదం
పత్యమాణం, చూడామణిమిత్యర్థః. ఉస్తుచ్చ వికృప్య.

౭౧

ప. చూడామణిం కపివరస్య దదౌ దశాస్య
సంత్రాసపుంజితరుమాగ్నిదశం కృశాంగీ,
ఆదాయ తత్ప్రీణతిపూర్వమసౌ ప్రతప్థే
మాణిక్యగర్భవదనోరగతుల్యబాహుః.

౬౯

చూడామణి మితి. కృశాంగి విరహవేదనపకాల్ కార్యాన్యవస్థాపన్నాని అంగని
యస్యాస్యా కృశాంగీ తస్య సీతా, 'అంగ గాత్రకంఠేభ్యోవక్తవ్య' మితి జీవ, దశా
స్యాల్ రావణాల్ యః సంత్రాసః భీతిః తేన పుంజితః పిండిభూతో యో రుమాగ్నిః
క్రోధాగ్నిః తస్య దశేవ దశా అవస్థా యస్య తం, తథోక్తమ్. 'రుషే' త్యత్ర హ
లంతా ద్వికల్య ట్లాప్ + అత్రోఽప్రీణమప్రాణితా నిదర్శనా, చూడామణిం కరో
రత్నం, కపివరస్య వానరోత్తమస్య హనుమతః, దదౌ శ్రీరామాయ విశమసి ప్రదర్శ
యేతి దత్తవతీ + [అత్త కపివరస్యేతి సంబంధసామాన్యే వక్తీ. యతః 'కర్తృణా య
మభిప్రేతి స సంప్రదాన' మితి సంప్రదానసంజ్ఞా న భవతి. స్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వక
పరస్వత్వాపాదనస్యాభావాల్ నహి స్వీయం ధనమన్వే దీయతే కింతు ప్రత్యభిజ్ఞాన
ప్రదర్శనమలేణ మణిదానవ్యవధేశః, తథా చ నన్వేషమపి 'రజకస్య వస్త్రం
దదాతి' 'ఘృతః పృష్ఠం దదా' తీత్య త్రాసి ప్రాప్నోతి చోద్య ముద్భావ్య, నైత
దస్తి దానం హి నామ పూజ్యానుగ్రహకామ్యయా ద్రవ్యపరిత్యాగః పరస్వత్వాపా
దనం చ తచ్చేహనాస్తీతి న్యాసకారణోక్తం. నమ భావ్యకారమతేతు చతుర్థైవ
భావ్యం. తథా చ కైయటకారైః కైశ్చిదన్వర్థసంజ్ఞావిధానార్థదాతి విషయవివ సం
ప్రదానసంజ్ఞేత్యభ్యుపగతం. దానం చ స్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వక పరస్వత్వాపత్తి
పర్యంతమితి ప్రత్యాఖ్యానముభయముక్తం అన్యత్ర భావ్యకారేణ సంజ్ఞాభ్యుపగ
మాల్, తథాచ శ్రీయోగ్రహణస్య 'గత్కర్తకర్తృణీ'త్యాది సూత్రస్య చ ప్రత్యాఖ్యా
నం కృతం తథా స్వత్వనివృత్త్యభావవతి దదాతేః ప్రయోగో దృశ్యతే 'సకూద్రాయ
మతిం దద్యా' దితి 'తస్మై ఖండితోపాధ్యాయశ్చపేటికాం దదా'తీతి చ సప్రకృచ్చ
ముపపాదితత్వాదితి] తతఃకపివరః తత్ప్రీణతిపూర్వం తస్యాస్మీతాయాః నమస్కార

+ 'రుమాగ్నిదశ' మిత్యత్ర 'మహాగ్నిభ' మితి పాఠే రావణభీతిపుండిభూతాగ్ని
సవ్యకమిత్యర్థః.

+ అత్తకుండలితగ్రథే అసాంగత్యం దోషశ్చైవస్వపరిహార్యమ్.

గ. తతః కృతకృత్య¹ ఏవ నిర్గత్య నిశాచరపతేః ప్రకాశయితుం నిజాగమన మశోకవనికాం ² బభంజ ప్రభంజనాత్మజః. 20

ప. స్వకృత్యైశ్చాఖానా మననతి ³ ముతీన ప్రకటయ
న్నమార్దేణ భ్రామ్యస్పరికలితభంగ స్సుమనసామే,

పూర్వకమాదాయ స్వీకృత్య, మణిమితి శేషః, † మాణిక్యం గచ్ఛే యస్య తన్మాణిక్య గర్భం తద్వననం వక్త్రం యస్య తేన తథోక్తేః ఉరగీణా సర్పేణ త్కుల్య సన్యకః బాహు ర్యస్య స, తథోక్తస్యై, ప్రతఫ్నే ప్రస్థితవాక్, ఉపమా అస్యా శ్చ పూర్వోక్తాలంకారేణ సంసృష్టిః, వసన్తలికావృత్తమ్. ౬౯

తతః. తతః ప్రస్థానానంతరం, ప్రభంజనాత్మజో వ. చమ్పూరామః, కృత కృత్యః కృతార్థస్య, నిర్గత్య సీతాసాన్నిధ్యాన్నిష్క్రమ్య, నిజాగమనం నిశాచరపతేః రావణస్య, ప్రకాశయితుం ప్రకటయితుమశోకవనికాం, బభంజ మనర్థ, ఉత్పాట యామాసేత్యర్థః. 20

అ. తదేవాహ. — స్వీతి. స్వకృత్యై నిబంధం క్రమణి క్రియాభిః, శాఖానాం ద్రుమాణాం, అతీవాత్యవ్రమననం భుగ్గుత్వం, ప్రకటయక్ ప్రవర్తయక్, అన్యత్ర స్వకృత్యై ర్విజవ్యాపారైః, శాఖానాం పేదభేదానాం, అతీవాహనం సమ్యగ్విపేదనం, ప్రకటయక్ స్ఫుటికర్షక్, ని. 'శాఖాపేదప్రభేదేభి బాహువంఘ్రిద్రుమాంగయో' రిత్యుభయత్రాపి యోదవః, తథా అమార్దేణ అన్యమార్దేణ, భ్రామ్యక్ సంవరక్, అన్యత్ర లోకవిరుద్ధమార్దేణ వర్తమానః, 'వాగ్రా' శీత్యాదినా వికల్పాల్ శ్యవృత్తయః, సుమనసా పుష్పణాం, అన్యత్ర దేవానాం చ, పరికలితభంగో, విరచితవ్యామౌత ఇత్యర్థః. ని. 'సుమనాః పుష్పమాలతోః' స్త్రీదేవ బుధయోః పుమా' నిత్యుభయత్రాపి వైజయంతీ, ‡ తథా శ్రుతిమధురవాచాం శ్రోత్రా నందకరవాచాం, ద్విజానాం అంజజానాం, అన్యత్ర శ్రుతిమధురవాచా మున్నయ

† ఆదాయ తత్ప్రేణితీత్యత్ర 'ఆదాయ తం ప్రణ' తీతి పాతే తం చూడామణిం ఆదాయ ప్రణతిపూర్వకం అర్థాత్పితానమనపూర్వకమిత్యర్థః. అత్ర పాతే మణి మితి నాధ్యాహర్యమ్.

‡ 'పరికలితభంగస్సుమనసా' మిత్యత్ర 'రతే ర్గ్లపీతానయే' నేత్యాదావప నిత్యసాపేక్షత్వాత్సమానః, తథా చ పరికలితసుమనోభంగ ఇత్యర్థః.

1 విమనిశాచరపతేః. 2 ప్రకటయితుం నిజా. 3 ప్రభంజ. 4 అనల్పామ్.

ద్విజానాం సంత్రాసం శ్రుతిమధురవాచాం విరచయ
న్నయం ¹లంకోద్యానే దశపదనలీలామతమత. 20

గ. తదను సరభస ²మూరక్షికరక్షోగణనివేదిత ³ప్రమదవనదన
ప్రకుపితదశపదన ప్రేషితాన్ పితృపతికింకరభయంకరాన్నింకరాన్
ప్రహస్తపుత్రేణ జమ్బుమాలినా సహ నిహత్య చైత్యతోరణోముచగత
వతి హనూమతి. 21

గ. పునరపి నిశమితామితనిశిచరగణమారణో రావణః సప్త

మనోహరపదనానాం ద్విజానాం విప్రాణాం, సంత్రాసం భయం విరచయన్, ని. 'శ్రుతిః
శ్రోత్రే తథాఽఽన్నయే దస్తవిప్రాదజా ద్విజా' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశామరా,
అయం హనూమాత్, లంకోద్యానే ఆశోకపరికాయాం, దశపదనలీలాం రావణవిభ్రమ
మతమత, ఆత్ర ఆన్యలీలాయా ఆన్య త్రాసంభవా తత్సద్వృత్తిం లీలామితి సాదృశ్యా
క్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిదర్శనా, సాచోక్తక్షేపానుప్రాణి లేతి సంకరః. శిఖ
రిణీవృత్తమ్. 20

తదన్వితః. తదను ఆశోకపరికాభంగానంతరం, సరభసం సవేగమ్, ని. 'రభసో వేగ
హర్షయో' రితి విశ్లేషః. ఆరక్షః వనపరిపాలనం ప్రయోజన మస్యారక్షికః 'ప్రయోజన'
మితి తక్, సచాసౌ రక్షోగణశ్చ ఆశోకవనపరిపాలకరాక్షసనివహ ఇత్యర్థః. తేన నివే
దితం విజ్ఞాపితం యత్ప్రమదవనకదనం వానరకృతాశోకవనభంగః. ని. 'స్యాజితచేద
ప్రమదవన మస్తఃపురోచిత' మిత్యుచరః. 'జ్యాపో స్సంజ్ఞా భండసోర్భహుళ' మితి
నాన్వయః, తేన హేతునా ప్రథమితేన నితరాం తృప్తేన దశపదనేన రావణేన ప్రేషితాన్
ప్రహితాన్, పితృపతికింకరభయంకరాన్, కింకరాన్, అశిలినహస్తసంఖ్యాకాన్ నిజ
కింకరానిత్యర్థః. తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'తేహ మశితిసాహస్రం కింకరాణాం తరస్వి
నా' మితి 'మేఘుర్భయేషు కృష్ణ' ఇతి భిశో ముమాగమః. ప్రహస్తపుత్రేణ ప్రహ
స్తాఖ్యమంత్రిప్రవరతనయేన, జంబుమాలినా సహ, నిహత్య మారయిత్వా, హనూమతి,
చైత్యతోరణం ప్రాసాదద్వారోపరితనభాగముచగతవతి అధితిష్ఠతినతి. 21

పునరితి. పున ర్భూయోఽపి, నిశమితం హతశేషైశ్చానితం, అమితనిశిచర
గణమారణం అశిలినహస్తసంఖ్యాకరాక్షసనివహసంహరణం యేనస, తథోక్తో రావణః,
సప్తానాం సచివసూతానాం మన్త్రిపుత్రాణాం నిధనశ్రవణేన సంహరశ్రుత్యా పరిహసితో

1 లంకోద్యానే. 2 ఆరక్షక. 3 ప్రమదావన. 4 ఉపాగతవతి.

సుతనిధనశ్రవణపరికుపితః పశ్చా పంచాననపరాక్రమా ¹స్పృగుసప్రముఖాంత్సేనాపతీక్ నలీముఖం జీవగ్రాహం గృహీధ్యమితి ప్రాహిణోత్.

తత్ర తానపి తోరణపరిఘేణ పశ్చా పశ్చాతాం నీత్వా ముహుర్ముహు ద్దాశరథిదూతోఽహ మిత్యాజ్ఞాన ముద్ధోషయంతం హనూ మంతం నియంతుం నియంతా నిఖలరక్షసా ²మధ్యక్షమక్షకుమార మప్యక్షిపత్.

౭౪

ప. రక్షస్సంఘట్టచూర్ణీకృతకనకమహాభిత్తిచైత్యోన్మితధూళ్యా

౭త్వస్తప్రథస్థాన్, 'పశ్చాననపరాక్రమా' తస్య హేతుల్యుచితా, ప్రస్తుతప్రముఖాన్ నచివముఖాన్ ప్రఘసాదీక్, పంచసేనాపతీక్ వలీముఖం చానరం, జీవగ్రాహం, గృహీధ్యం, జీవతీతి జీవః ఇగుపథలక్షణః కప్రత్యయః, జీవస్తం గృహీత్వా జీవగ్రాహం గృహీతేత్వర్థః. దాతవధస్య కాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్ జీవత్యప్రశ్న విలోపనకాదుర్జడ్యేతి భావః 'సమూలే' త్యాదినా ణమత్ ప్రత్యయః. కదాచిత్వా చనుప్రయోగః, ఇన్యుక్త్యేతి శేషః. ప్రాహిణోత్ ప్రేషికవాక్. 'హిగతా' వితి భాతోః 'హినుమి' సేతి జత్యం.

తత్రేతి. తత్ర చైత్యతోరణే, తానపి పంచసేనాపతీక్, తోరణపరిఘేణ తోరణ స్థగ్ధశేన పశ్చాతాం మరణం, నీత్వా, నిహత్యేత్వర్థః. ముహుర్ముహుః పునఃపునః, అహం, దాశరథిదూత, ఇత్యేవ మాత్నాన ముద్ధోషయంతమ్, 'దాసోఽహం' య 'సలేంద్రస్య రామ స్యాక్షిప్తకర్తృణః, ఇతి చారంవార సూత్తానం ప్రఖ్యాతమంత మిత్యర్థః. హనూ మస్తం, నియంతుం నిగ్రహితుం, నిఖలరక్షసాం నియంతా సకలరాక్షససార్వభౌమః, రావణః, అభ్యక్షం పురోవర్తనం, సమర్థం చ, అక్షకుమారం అమృతానిజితసూజమభ్యక్షిపత్, ప్రాహిణోదిత్వర్థః.

౭౪

రక్ష ఇతి. 'రక్షస్సంఘట్టేన రాక్షససంతాడనేన' 'వక్షస్సంఘట్టే' తి పాతే వక్షః స్థలసంఘర్షణేన చూర్ణీకృతాః త్తోదితాః కనిగమహాభిక్షయః కాంచనమయోన్నతకు

† తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'తతస్తే రాక్షసాంక్లేష చోదితా మంత్రిణ స్సుతాః, నిర్వయు ర్భవనా తస్మా త్సప్త సప్తాపసర్వసా' ఇత్యాదిసర్గానంతరం, 'హతా న్తంత్రిసుతాక్ బుద్ధ్యా వానరేణ మహాత్మనా, రావణ స్సంపృతాకార శృకార మతి ముత్తమామ్. నవిరాపాక్షయూపాత్మై దుర్ధరం చైవ రాక్షసమ్, ప్రస్తుతం భానకర్ణం చ పంచసేనాగ్రనాయకాక్. సందిచేశ దశగ్రీవో వీరాన్నయవికారదా' నితి.

1 ప్రహసన; ప్రహస్త. 2 అభ్యక్షమక్షకుమారమాక్షిపత్.

నక్షత్రాణామకాలే సరణి మరుణయన్వీరలక్ష్మీసమేతః,
రక్షశ్శూరాఖ్యశారాం క్షీతితలఫలకే క్షేపణీయాం హనూమా
నక్షత్రీడాం విధాతుం దశముఖనగరిచత్వరే తత్త్వరేఽసౌ. ౭౫

గ. తత్ క్షణం క్షణదాచరణాం ¹మిషతామేవ ²నిష్పాదితరంగ

ద్యాని యస్య తత్తథోక్తం యచ్చైత్యం ప్రాసాద స్తదభయ తమత్పన్నయా ధూశ్యా
పరాగేణ, అకాలే అనియతకాలే, నక్షత్రాణాం సరణిం ఆకాశం, అరుణయన్ అరుణీ
కుర్వన్విత్కృతిశయోక్తిః. అరుణశబ్దా 'త్వత్కరోతీ' తి ణ్యంతా ల్లుట శ్చత్రాదేశః, ఆత
ఏవ వీరలక్ష్మ్యా విజయశ్చియా సమేతోఽసౌ హనూమాన్, (రక్షశ్శూరా రాక్షసయోధా
ఇత్యాఖ్యా యాసాం తా, స్తథోక్తా శ్శూరా అక్షోపకరణాని యస్యాం తామితి
బహువ్రీహిగర్భో బహువ్రీహిః. క్వచిదపచయవిషయేయం శారశబ్దస్య స్త్రీలింగప్రయో
గః. ని. 'స్త్రీస్యా త్కాచి స్త్యుగాశ్చాది ర్వివక్షాపచయే యదీ' త్యభిధానాత్) క్షీతి
తలమేవ ఫలకం జన్తిక్ క్షేపణీయాం ప్రసర్తనీయాం అక్షత్రీడాం అక్షమూర
సంహరణభేదాం, పాశద్యూతకేళించ, దశముఖనగరిచత్వరే లంకాపురప్రాంగణే, విధాతుం
కర్తుం, తత్త్వరే, త్వరాం కృతవాన్; 'రక్షశ్శూరాఖ్యశారాన్ క్షీతితలఫలకే క్షేప
ణీయా' నిలిపాతే రక్షశ్శూరా ఇత్యాఖ్యా యేషాం తాన్ శారానక్షోపకరణాని,
క్షీతితలఫలకే క్షేపణీయాన్ నివాసనీయాన్ విధాయేతి కేషః. అన్యత్పమానం, (ఆత్ర
శారశబ్దస్య అకారాంతత్వేన పుల్లింగతాయాం కవిరేవ ప్రమాణమ్). ని. 'పణోఽక్షేషు
గ్దహోతా స్తు దేవనాః పాశకా శ్చ తే' ఇత్యమరః. క్షేపసంకీర్ణోఽయం రూపకా
లక్ష్యరః. ప్రధరావృత్తమ్. ౭౫

తక్షణ మితి. తత్ క్షణం జన్తి స్నేవ క్షణే, క్షణదాచరణాం రాక్షసానాం
మిషతాం వశ్యతామేవ సతాం, మిషతః క్షణదాచరాననాదృత్యేత్వర్థః. 'వష్టిచానా
దర' ఇతి వష్టి, రంగే రణరంగే, నిష్పేషకృత్యం అక్షవినాశకృత్యం నిష్పాదితం నిర్వర్తి
తం యేన స, తథోక్తః, తథా ఉత్పాటిత స్తంభకాలేన సముత్పాటిత స్తంభసంభూతేన
జాతవేదసా అస్మినా, జాతం వేదః హిరణ్యం యస్తాన్యః జాతవేదాః, స్తంభసంభ్రమ

+ 'రక్షశ్శూరాఖ్యశారాన్ క్షీతితలఫలకేక్షేపయిష్య' నిలిపాతే విధాయేతి నా
ధ్యాహరం, క్షేపయిష్యక్ ప్రేరయిష్యక్ ణిజధ్ధోఽత్రావివక్షితః.

+ (ఆత్ర కుండలితపూర్వోత్తరగ్రంథయోరసాంగత్యమస్తి).

1 అనిమిషతామ్. 2 నిష్పాదితరంగ.

నిష్పేషకృత్యై తైత్వప్రాసాద ముత్పాటిత స్తంభజాతజాతవేదసా
దద్ధా భూయోఽపుష్పాశ్రితతోరణ సమీరణసుతోబభూవ, ఏనమపి
వృత్తాంతం శ్రుత్వా కుపితస్య ¹నిశాచరపతే గృగపదేన నిపేతుః
పుత్రే సుత్రామజితి ²సమితిహేతో ర్వింశతిదృష్టయః. 2౬

ప. అనిమిచభవనే వా వోగ్మిని వా భూతలే వా

సమరముపగతం త్వాం వీక్షితుం క స్సమర్థః,

ఇతి సుతివచనేన క్షామయన్తేఘనాదం

ప్లవగమిమా నయేతి ప్రాహిణో ద్రాక్షనేంద్రః. 2౭

ణజనిత్యాగ్ని నేత్యర్థః. చైత్వప్రాసాదం చైత్వగోపురం, సద్ధావసమీరణసుతో హనూమాక్, భూయః, పునరపుష్పాశ్రితతోరణః సమధిరూఢతోరణావరం బభూవ, పూర్వతో రణస్య తదా దద్ధత్వా తోరణావరసహశ్రితత్వం తత్ర ద్రష్టవ్యం, తథాద శ్రీమద్రామాయణమ్. 'ప్రాసాదస్య మహాంతస్య స్తంభం హేనుపతిష్కృతం. ఉత్పాటియత్వా వేగేన హనూమా న్నవనాత్మజః. తతస్తం భ్రామయామాస శతధారం మహాబలి, తత్ర చాగ్ని సమర్థవ త్వాప్రాసాద క్వాప్యదహ్యతేతి, ఏనం వృత్తాంతమక్షమూర వివాశ వార్తా మపి, శ్రుత్వా, కుపితస్య, నిశాచరపతే రావణస్య, వింశతి దృష్టయః వింశతి సంఖ్యాకా అపి దృశః, సమితి హేతోః, యుద్ధార్థమిత్యర్థః. ని. 'సమిత్యాజిసమిధ్యుధ' ఇత్యమరః. 'వష్ఠీ హేతుప్రయోగ' ఇతి వష్ఠీ. పుత్రే నిజతమాతే, సుత్రామజితి ఇంద్ర జితి, యుగవదేశవారమేవ, నిపేతుః ప్రసక్తః. త్వమేవ అస్య సాధనే సమర్థో నాస్య ఇతి గౌరవాదరాభ్యామేకదైవ నిఖలాభిరపి దృష్టిభిః గావణః పుత్ర మింద్రజిత్ నుద్రాక్షీదిత్యర్థః. 2౬

అ. తతః కిం తత్రాహ—అనిమిషేతి. న విద్యంలే నిమిషాయమాం లే అనిమిషాః దేవాః ఇగుపథలక్షణః కత్రత్యయః. ని, 'సమరత్స్యావనిమిషా' విత్యమరః. లేహం భువనే స్పర్షిణీ వా, వోగ్మిని అంతరిక్షే, భువన్లోకే వా, భూతలే, భూలోకే, వా, సమర ముపగతం రణోన్ముఖం, త్వాం, వీక్షితుం ద్రష్టం, యుద్ధార్థం తు కిం పక్షవ్య మిత్యర్థః. క స్సమర్థః కత్తః, న క'క్షీత్యర్థః. భూర్భువస్స్వర్లోకేషు సరచారణమరాణాం సర్వేషామపి జగదేశపితౄణ త్వయా నిర్జితత్వాదితి భావః. ఇత్యేవంభూతేన, సుతివచనేన స్తుతివాక్యేన, మేఘనాద మింద్రజితం క్షామయన్ ప్రశంసయన్, రాక్ష

నేతుం శోకరసం నిశాచరపతిం హంతుం ¹చమూం రక్షసాం
తస్యాంతశపురయోషితాం రచయితుం మానం వినారోదనం,
సూర్యాచంద్రమసోః ప్రవేశవికలాం లజ్జాపురీమగ్నినా
శుద్ధాం కర్తుమముష్య వాసవజితా జాతో రణస్తోరణే. 2౮
సంగ్రామదుర్ధినే సోఽయం జహర్ష శరవర్షిణి,
బర్హివ మేఘనాదేన మేఘనాదేన మూరతిః. ౨౯

సేంద్రో రావణః, ప్లవగం వానరమహాత్ర, నయ ప్రాపయ. ఇత్యుక్తేవతి శేషః. ప్రాహి
ణోత్ ప్రేషితవాక్, మాలినివృత్తమ్. ౨౨

నేతు మితి. నిశాచరపతిం రావణం, శోకరసం విషాదం, నేతుం ప్రాపయితుం,
తథా రక్షసాం చమూం రాక్షససేనాం, హంతుం నాశయితుమ్, తథా తస్య రావ
ణస్య, అంతశపురయోషితః అవరోధపద్ధతః తాసాం, మానం వినా నిర్మూల్యద మిత్తర్థః.
'పుథగ్వి నే' త్యాదినా తృతీయా వికల్పా తృతీ ద్వితీయా. రోదనం ఆత్మ
మోచనం, రచయితుం కర్తుం, తథా సూర్యాచంద్రమసోః దివాకరనిశాకరయోః,
అహారాత్రం స్వకరప్రసారణేన జగచ్ఛోభకయోరితి భావః. 'దేవతాద్వంద్వచే'తి
దీర్ఘః. ప్రవేశవికలాం ప్రవేశహితాం, రావణభయాత్సమ్యక్ ప్రవృత్త్యభావాదితి
భావః. లజ్జాపురీ, మగ్నినా వాలానలేన, శుద్ధాం పవిత్రాం, కర్తుం, చేత్సర్థః. అముష్య
హనూమతః, వాసవజితా ఇంద్రజితా సహ, తోరణేఽవైలోచితనద్వారదేవే రణః
జాతః, అవశ్యంభావినః కార్యస్య బ్రహ్మణాఽపి నివారయితుమశక్యత్వా దితి భావః.
కార్దులవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౨౮

సంగ్రామేతి. శరాక్ బాణాక్ శరాణి సీరాణి చ వర్షతీతి తథోక్తే. ని. 'శరో
దధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాండే తృణాంతరే, శరం నీరేచే'తి నానార్థరత్నమాలా,
తస్మిన్నురోక్తే సంగ్రామ ఏవ దుర్ధినం మేఘవృష్ణదినం తస్మిన్. ని. 'మేఘవృ
ష్ణేఽహ్ని దుర్ధిన' మిత్యమరః. మేఘనాదేన పర్జన్యగర్జితేన, బర్హి మయూరభవ. ని.
'మయూరో బర్హిణో బర్హి' త్యమరః. మేఘనాదేన ఇంద్రజితా, సోఽయం మూరతి
ర్హనూమాక్, జహర్ష తుతోష, ఆత్మతుల్యవీరభయముద్ధలాభాదితి భావః. తమిమ
ముత్పత్త్యనంతరమేవ మేఘవన్నదనకీలత్వాన్మేఘనాద ఇతి కథయంతి. శ్లేషసంకీర్ణేయ
ముపమా. ౨౯

గ. తదను యాతుధానబలప్రధాననిధనక్రద్ధో వివిధాయుధవైత
భక్యం విమృశ్య విజయశ్రీ ¹సగంధం ²గంధవహనందనం ³శతానందాస్త్రేణ
బబన్ద దశకంధరాత్మజః.

తేన దివ్యాస్త్రేణ వివశశరీరమేనం విశిఖాశనా ⁴శృణవల్కులై
ర్బబన్ధః.

ఘ. స మారుతై రైర్మృతపాశజన్తా
బంధోఽభవ ⁵ద్బంధవిమోక్ష హేతుః,
పురా పులస్త్యాన్యయ ⁶పాంసనేన

తదన్వితః. తదను తదనంతరం, యాతుధానబలప్రధాననిధనేన రాక్షససేనానా
యకవిశాసేన క్రద్ధః కుపితః, దశకంధరాత్మజః ఇంద్రజిత్, వివిధాయుధవైతభక్యం
నానావిధాస్త్రవృద్ధతాం, విమృశ్య జ్ఞాత్వా, విజయశ్రీనా వీరలక్ష్మ్యే హేతునా
సగంధం సగర్వం విజయశ్రీనా సగంధం ప్రాప్తసంబంధమితి వా. ని. 'గంధోగంధక
ఆమోదేలేకే సంబంధగర్వయో' రిత్యుభయత్రాపి నిశ్చప్రకాశః, గంధవహనందనం
మారుతిం, శతానందాస్త్రేణ చతుర్ముఖాస్త్రేణ, బబన్ధ, ఆయమవధ్య ఇతి మత్వా నిగృ
హీతవానిత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'అవధ్యోఽయ మితి జ్ఞాత్వా తమస్త్రేణా
స్త్రతత్కృపితే, నిజగ్రాహ మహాబాహు ర్దాయతాత్మజ మింద్రజి' దితి.

లేనేతి. తేన దివ్యాస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ, వివశశరీరం పరవశగాత్ర మేనం హనూ
మన్తం, విశితాశనాః రాక్షసాః, ¹ శణపల్కులైః, పల్కులవిశేషరచితరజ్జుభిరిత్యర్థః.
బబన్ధః, 'తతస్తే రాక్షసా దృష్ట్వా నిర్విఘ్నమరింపమాన్, బబంధుశృణవల్కులైర్బబన్ధు
చీరై శ్చ సంహతైరితి శ్రీరామాయణవచనమ్, నను ఇద్వాద్యవధ్యన్య మహాబలవతో
హనుమతః కథం రాక్షసకృతబన్ధమితి వేత్సత్వం, సితామహాపరదానాను సద్ధానాల్
రావణదర్శనకుతూహలితయా చ న్యయమేవ నిబంధ ఇశ్యలమతి ప్రసక్తేన.

న ఇతి. సః వైర్మృతపాశేభ్యో బన్ధ యన్య న, తథోక్తః, రాక్షసరజ్జుకృత
ఇత్యర్థః. 'అవధ్యో బహుప్రీహర్వ్యాధికరణో బన్ధాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. మా
రుతే హనుమనః, బన్ధః, పురా పూర్వం, పులస్త్యాన్యయపాంసనేన పులస్త్యబ్రహ్మకుల
దూషకేణ రావణేన, బుగీకృతానాం కింకరసీకృతానాం, కారాగృహనిబద్ధానా

+ అన్యభాషాయాం - జనపనారబద్ధములు.

1 సజ్జతగంధమ్. 2 గంధవాహ. 3 సదానందాస్త్రేణ; చతురాననాస్త్రేణ. 4.
శోణ. 5 బంధనమోక్ష. 6 పాంసులేన.

బందీకృతానాం సురసుందరీణామ్.

౮౨

గ. తదనన్తర మితరనమానాసహతయా¹నిహ్నుతస్య దివ్యాస్త్రస్య ప్రభావం విభావయన్విభావరీచరపతితనయః పవనతనయం నిజపితృ సమీపముపసినాయ.

౮౩

ప. సోఽయం దదర్శ దశకంధర మంధకారి
లీలాద్రితోలనపరిక్షితబాహువీర్యమ్,
బందీకృతేంద్రపురవారవధూకరాగ్ర
వ్యాధూతచామరమరుచ్చలితోత్తరీయమ్. —
ఆపాటలాధరపుటాన్తరరాజమాన

౮౪

మిత్యర్థః. ని. 'ప్రగ్రహోఽనగ్రహా బంద్యా' మిత్యమరః. సురసుందరీణాం దేవతాస్త్రీణాం, బద్ధవిమోక్షహేతు ర్బంధవిమోచనకారణమభవత్. లంకాదాహాదినా ఉత్తరత్ర తథావశ్యం భావిత్యాదితి భావః. పృతముచజాతిః.

౮౫

తదనన్తర మితి. తదనన్తరం బద్ధనానన్తరం, నహ్యతే ఇతి నవనం భావేల్యుట్ ఇతరనమానస్య అన్యకృతబద్ధనస్య అసహతయా అసహిష్టుతయా, నిహ్ను తస్య తిరోహిత సామర్థ్యస్య, దివ్యాస్త్రస్య, బ్రహ్మాస్త్రస్య, ప్రభావం సామర్థ్యం, విభావయన్ పర్యాలోచయన్, విభావరీచరపతి తనయః ఇంద్రజిత్, పవనతనయం హనుమన్తం, నిజపితృ సమీపం రావణనికటం, ఉపసినాయ ప్రాప్తితవాన్, దివ్యాస్త్రస్యేతరబంధాసహిష్టుత్వముక్తం శ్రీరామాయణే. స బద్ధస్తేన వల్క్నేన విముక్తోఽస్త్రేణ వీర్యవాన్, ఆస్త్రబంధస్య చాన్యం హి న బంధమనువర్తత ఇతి.

౮౬

స ఇతి. సోఽయం హనుమాన్, అంధకారేః అంధకాసురసంహారకస్య శివస్య లీలాద్రిః క్రీడాతైః లైలాసః తస్య తోలనేన ఉచ్చాలనేన పరిక్షితం పరిశోధితం బాహువీర్యం భుజశక్తిర్యస్య తం, ఆప్రమేయబాహుపరాక్రమకాలినమిత్యర్థః. కించ, బందీకృతానాం ఇన్ద్రపురవారవధూనాం అప్పురసాం కరాగ్రైః వ్యాధూతానాం చామరాణాం ప్రక్షిరణానాం మరుతా చలితముత్తరీయం సంవానం యస్య తం, తథోక్తమితి స్వభావోక్తిః, 'స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్యస్తువర్ణన' మితి లక్షణాత్. ని. 'చామరం తు ప్రక్షిరణమ్, సంవానముత్తరీయం చేత్సమరః. దశకంధరం రావణం, దదర్శ. ఇతః ప్రభృతి శ్లోకపంచకం పసన్తతిలకాపృతమ్.

౮౭

అ. అథ త్రిభిః దశకంధరం విశిన్ష్టి-ఆపాటలేత్యాదినా. ఆపాటలస్య సమంతా

దంష్ట్రామహాప్రసరశారశరీరకాన్తిమ్,
సంధ్యామ్బుదాన్తరితమధ్యసుధామయాభి
రేఖాభిరామమివ వాసవనీలశైలమ్.

౮౫

ప. సంగ్రామకేళిపరిఘట్టనభగ్నమగ్న
దిగ్దన్దిదన్తకృతముద్రభుజాన్తరాళమ్,
ఛాయాత్మనా ప్రతితరంగవిరాజమాన
శీతాంశుమణ్డలసనాథ మివామ్బురాశిమ్.

౮౬

ప. ¹నిశ్చేయసప్రణయినీం పదవీం నిరోద్ధం
త్రైలోక్యపాపపరిపాకమివాత్మయావమ్,

ద్రక్షవర్ణస్య అధరపుటస్యాధరదళస్య అంతరే విపరే రాజమానం యద్దంష్ట్రాణాం మహా
దైజః తస్య ప్రసరణ ప్రసారణ కారా కృష్ణరక్తసింహస్థా శరీరకాంతిః దేవశోభా
యస్య తమ్. ని. 'కృష్ణరక్తసింహస్థా' ఇతియాదవః. అత ఏవ సంధ్యాంబుదేన సన్ధ్యా
కాలమేషున సంధ్యాగ్రహణ మత్రామ్బుదస్య రక్తవర్ణస్యద్యోతనార్థం. అన్తరిత మన్త
ర్హితం మధ్యం యస్యాస్యా తథోక్తా యా సుధామయాభరేఖా చంద్రకలా తయా
అభిరామం సున్దరం, వాసవనీలశైలం ఇన్ద్రానీలాచలమివ స్థితమిత్యవమా.

౮౭

సంగ్రామేతి. పునస్సంగ్రామకేళిషు రణవిహారేషు పరిఘట్టనేన వ్యాపూరేన
భగ్నా శృకలితాః అతఏవ మగ్నాః సంలీనాశ్చ యే దిగ్దన్దిదన్తా దిగ్దజదశనాః త్రై
కృతాః విరచితాః మద్రాః చిహ్నాని యస్య తత్తథోక్తం భుజాన్తరాళం వక్షస్థలం
యస్య తం, అతఏవ ఛాయాత్మనా ప్రతిదిమ్బరూపేణ ని. 'ఛాయాత్మనాతపే కాన్తా
ప్రతిదిమ్బర్కళాయయో' రితి వైజయంతీ, ప్రతితరంగం తరంగితరంగే విరాజ
మానేన శీతాంతుమండలేన చన్ద్రవిమ్పేన సనాథం సహకృత మమ్బురాశి మివ స్థిత
మిత్యవమా.

౮౮

నిశ్చేయనేతి. నితరాన్త్రేయో నిశ్చేయసం యుక్తిః. ని. 'ముక్తిఃకైవల్యనిర్వాణ
శ్రేయోనిశ్చేయసామృత' మిత్యవరః. అదతురానిసూత్రేణ అజంతతయా నిపాతికః,
తస్య, ప్రణయినీం, మోక్షప్రాప్తికామిత్యర్థః. పదవీం మార్గం, నిరోద్ధ మావరితుం,
ఆత్మరాసం మూర్తిమన్తం, త్రయో లోకాన్త్రైలోక్యం త్రిభువనమ్, చాతుర్వర్ణ్యాది
త్యాత్సాగ్రేకే వ్యుత్థో, తత్ర యాని పాపాని తేషాం పరిపాకం పరిణామమివ స్థిత,

సూర్యేష్టపావకమహంసి తపోబలేన

జిత్వా ¹యథేష్ట మభిషిక్త మివాన్ధకారమ్.

౮౭

ప. సోఽపి ²ష్టవంగమభివీక్ష్య సమీరపుత్రం

చిత్రియమాణహృదయః పిశితాశనేన్ద్ర్యః,

క్షైలాసశైలచలనాగసి శాపదాయీ

నందీశ్వరస్త్వయ మిహాగత ఇత్యమంస్త.

౮౮

గ. తతః ప్రహస్తేన విహితవివిధానుయోగః ప్రత్యభాషత రావణం మారుతిః.

౮౯

మిత్యుత్పేక్ష, తథా సూర్యేష్టపావకానాం మహంసి లేజాంసి, ని. 'లేజా' ధామ మహా విధే' త్యమరః. తపోబలేన తపస్సానుర్ధ్వేన, అంధకారన్యైవేతి ధావః. యథేచ్ఛం స్వచ్ఛందం జిత్వా, అభిషిక్తం పట్టబద్ధం, అంధకారం ధ్వాంత మివ స్థితమిత్యను పాతగుణనిమిత్తస్వరూపా'ప్తేక్ష, పూర్వోత్పేక్షయా సంస్పృశ్యతే. ౮౭

స ఇతి. స పిశితాశనేన్ద్ర్యః రావణోఽపి, సమీరపుత్రం వాయునన్దనం, ష్టవంగం హనుమస్త, మభివీక్ష్య అభిముఖం దృష్ట్వా, చిత్రియమాణం ఆశ్చర్యం ప్రాప్నువానం హృదయం యస్య స తథోక్త స్ఫుక్, క్షైలాసశైలచలనం క్షైలాసపర్వతోద్ధరణం తదేవాగః అపరాధః. ని. 'అగోఽపరాధో మంతు శ్చే' త్యమరః. తస్మిక్, శాపదాయీ, నశేపలం, మత్ప్రీడాక్షైలాస్థరణమాత్రమపి తు యస్తాత్ త్వం వానరముఖతయా మామధిక్షిప్తవానసి తస్మాత్ త్వం వానరేనైవ విపత్తిం గమిష్యసీత్యేనం రూపకావ ప్రదాతేత్యర్థః. నందీశ్వరః శివచార్వదః, ని. 'భృంగీ భృంగిరిటి స్తుండినన్దినా నన్ది కేశ్వర' ఇత్యమరః. స్వయం సాక్షాత్, ఇహా త్రాగతః, వానరరూపేణ సమాగత, ఇత్యేవం ప్రకారేణ, అమంస్త అమన్యత, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'కిమేష భగవాన్నందీ భవే త్యాక్షా దిహాగతః, యేన శత్రోఽస్మి క్షైలాసే మయా సంచాలితే పురే' తి. ౮౮

తత ఇతి. తత స్తదనన్తరం, ప్రహస్తేన రావణమన్రిణా, విహితవివిధానుయోగః విరచితనానావిధప్రశ్నః, ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగఃపృచ్ఛాచే' త్యమరః. కుత్రత్యః కుతో వా సమాగతః కేన వా ప్రేషిత ఇత్యాదినా పృష్టస్య నిత్యర్థః. మారుతిః, రావణం, ప్రత్యభాషత అవోచత, ఏలేన ప్రహస్తం ప్రహస్తమలక్షీకృతవా ని త్యవ గమ్యతే. ౮౯

1 అయ మహా మహారథివతికులతిలకస్య సత్యసంధస్య పితృ
నియోగసముపగతవనవాసనిరతస్య హూర్వకారాతిబాధిత హూర్వణఖాప్తా
ప్త2 వైరూప్యకవ్యత్థర ప్రముఖ నిశిచరబలవలాలజాల కేల్వాంతానలకల్ప
శిలీముఖస్య కపటహరిణహాననమయ 4 పరిముషితదారాన్వేషణసంజాత
సుగ్రీవోపఖ్యస్యసముజ్ఞాత హాలికంటకస్య దుర్వృత్తక్షత్రవంశననపవనసా
రథే స్తవోనిధే జ్ఞామదగ్మ్యస్య భుజబలావలీపలోపహేతోశ్చీమతో

అ. భాషణ ప్రకారమేవాహ—అయమిత్యనినా. అయమహామహామహామహామహా
అహారథివతిః సూర్యః తత్కులతిలకస్య తస్యంశభూషణస్య మహాసునివస్త్యేత్వర్థః. సత్య
సంధస్య సత్యప్రతిజ్ఞస్య. ని. 'సంధాఽవధే' ప్రతిజ్ఞాయా' మితి వైజయంతీ. అతఏవ
పితృ ర్దేశరథస్యనియోగేన ఆజ్ఞయా సముపగతవనవాసనిరతస్య ప్రాప్తవనసంచారకత్వ
రస్య, గుర్వాజ్ఞాపరిపాలకస్త్యేత్వర్థః. తథా హూర్వకారాతిబాధితాయా మదనపీడితాయా
హూర్వణఖాయా ప్రాప్తం యదైవరూప్యం లక్షణశృతకర్తవ్యానస్తేషమపచిదుపాసితరణం
తస్మాత్కుప్యంతి కోపం ప్రాప్నువన్తి యాని ఖరప్రముఖనిశిచరబలాని ఖరాసురప్రభృ
తిరాక్షసన్తే న్యాని తాన్వేవ వలాలజాలాని నిష్ఫలప్రహారాశయః. ని. 'వలాలాఽస్త్రీ
సనిష్ఫల' ఇత్యమరః. తేషా కల్వాంతానలకల్పః ప్రళయం లాగ్నిరూపః శిలీముఖో
బాణో యస్యేతి క్లిప్తపరంపరితరూపకం, భగినివైరూప్యజనితకోపాభియాతఖరాదిరా
క్షసనిధ్యంశక స్త్యేత్వర్థః. 'హూర్వకారాతిబాధితహూర్వణఖాప్తాప్తవైరూప్య' స్మృతి
పాతే హూర్వకారాతిబాధితహూర్వణఖాయా ప్రాప్తా వైరూప్యం యస్మాత్తే స్మృతి వృథిగ్వి
శేషణా, ఇదం చ తదీయహృదయతోదసార్థమిత్యవగంతవ్యం, తథా కపటహరిణస్య
మాయామృగస్య హాననమయే సంగరకాలే పరిముషితానాం పర్యేణ అపహృతా
నాం దారాణాం భార్యాయాః సీతాయాః అన్వేషణే పరిమార్గణకాలే తద్విషయే
వా సంజాతం సముత్పన్నం సుగ్రీవస్య సఖ్యం మైత్రీ యస్య, తథోక్తస్య, ఏతేనైతస్య
మర్త్యోద్ధాటనంక్రీరామస్య సహాయసంపన్నత్వం చ సూచితమిత్యవగంతవ్యం, తథాసము
జ్ఞాతః సముత్పాటితః వాల్మేవ కంటక సూచ్యాకారద్రుమాజ్ఞనిశేషః యేన సః, తథో
క్తస్య, ఏతేన తస్మిన్యంత్రువాలిసంహారకస్య త్వగీయసంహరణ మిషత్కరమితి సూచి
తం, ని. 'వేదో ద్రుమాంగేరోమాంచే తుద్రకత్రేప కంటక' ఇతివిశ్వః. దుర్వృత్తా
నాం దుర్జాగ్రవర్తినాం క్షత్రాణాం క్షత్రియాణాం పంచాః కులాని వర్గా నా తఏవ పం

1 అయమహామహామహామహామహామహా. 2 వైరూప్యస్య. 3 కల్వాంత. 4 సముషిత. 5 సముసఖ్యత్వాత్

దాశరథేంద్రూతస్సీతామార్గమార్గణాయ దిశిదిశి తపనతనయప్రేషితా
నాం వానరాణామేకతమస్సముద్రలంఘనజంఘాలస్తవ నగర¹ప్రమదవన
సీమని రఘువరధర్మదారా² ప్రణమ్య ప్రతిష్ఠాసుర్వదీయమాగమనం
భవతః ప్రకాశయితుం ప్రమథితాశోకపనికానోకహనివహ స్త్యద్ధర్మనకు

కావేణవః లేమాం వనం విసిన మితి శ్లిష్టరూపకం. తస్య పవనసారథేః దవానలస్య, దుర్వి
నీతక్షత్రియకులవివాశకస్యేత్యర్థః. ని. 'పంశో వేణో కులేవర్గ' ఇతి యాదవః. తపోనిధేః
తపశ్శిలస్య, జామదగ్న్యస్య జమదగ్నిపుత్రస్య పరశురామస్య, గర్గాదిత్వా ద్యుశో.
గర్గాదిరాకృతిగణః, తస్య యద్భుజబలం తస్యావలేహో దర్శి, ని. 'దర్శోఽవలేహ' ఇత్యమరః. తస్య లోపే నాశే హేతుః కారణం, తస్యేత్యర్థః. ఏలేన పరశురామభుజ
బలనివారకస్యాస్య త్వద్వింశతిభుజబలనివారణం తృణస్థాయమితి సూచితం, శ్రీమత
స్సకలగుణసంపత్తిమతః, అథవా రాజ్యలక్ష్మీసమృద్ధస్య, వీరలక్ష్మీసమేతస్య వా, నిరుపమ
కాన్తిసంపన్నస్య వా, సీతాయాపలక్ష్మీపలేర్వా, ని. 'శోభానంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీశ్శీరితి
కథ్యత' ఇతి కాశ్యపః, దాశరథేః దశరథమహారాజతనయస్య, శ్రీరామస్య, దూతః దానః
సందేశహరః, ని. 'స్యాత్సందేశహరో దూత' ఇత్యమరః. కిం చ సీతామార్గణాయ
అస్త్యేషణాయ, దిశిదిశి ప్రతిదిశం, చిహ్నాయాం ద్విర్భావః, తపనతనయప్రేషితానాం
సుగ్రీవప్రహితానాం వానరాణాం మధ్యే ఏకతమః అన్యతమః, సర్వేఽపి వానరా
మత్తుల్యాః మదధికాశ్చ తత్రైకేనైవ మయా ఏతాదృశకార్యం కృతం, లే సర్వే మిశితా
శ్చేత్స్మిం భవిష్యతి వా న జ్ఞాయత ఇతిభావః. సముద్రస్య లంఘనే జంఘాలః అతిజవః,
నభోమాగ్లేణ ఉత్తీర్ణార్హవ ఇత్యర్థః. ఏలేన మమ కించి దసాధ్యం నాస్తీతి సూచితమ్, ని.
'జంఘాలాఽలిజవస్తుల్యా' విత్యమరః. తవ. నగరే లజ్కాయాం యత్ప్రమదవనం
అశోకవనం తస్మీమని తప్త్రదేశే, రఘువరధర్మదారా² శ్రీరామధర్మభార్యాం, ని.
'భార్యాజాయాఽథ పుంభూమ్ని దారా' ఇత్యమరః. ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతి
ష్ఠానుః ప్రస్థాతు మిచ్ఛు స్సౌ, 'విష్టలేస్సన్నంతా దుప్ర'త్యయః, మదీయ మాగమనం,
మమ లంకాపురప్రవేశ మిత్యర్థః. భవతః, ప్రకాశయితుం ప్రకటయితుం, ప్రమ
థితః ప్రకర్షేభణి గ్నుః అశోకపనికానోకహనివహః ప్రమదవనవృక్షమండో యేన స
తథోక్తః, తథా, త్వద్ధర్మనకుతూహలేన కేవలం భవదవలోకనకుతూహలేనైవ, న త్వసమ
ర్థతయేత్యర్థః. శైర్యతా రాక్షసా ఏవ లూతా స్తంతువాయాః కీటవిశేషాః. ని. 'లూతా

తూహలేన కేవల మనుభూతనైర్మతలూతాతంతుసహస స్తవ పరిసర
ముపాసరమ్.

౯౦

ప. అనాకలోకపరికీర్తితసచ్చరిత్ర
మత్రోపదుధ్య రఘువంశపతేః కళత్రం,
వై తానవేదిజనితం పవమానబంధుం

వస్త్రేణ ¹బంధు మవినీత కథం యతేథాః.

౯౧

²(కించ) ప్రేంఖంతీ విశితాశయా రణముఖే సౌమిత్రిపత్రిక్షతం
త్వద్ధాత్రం పరితః పత్రత్రిపరిషచ్చత్రచ్ఛవిం మాగమత్,

స్త్రీ తంతువాద్యైర్జనాభమర్కటకా స్సహా' ఇత్యుచరః. తాసాం తంతవో రజ్జవః త
వివ తస్తవః నాభికోశోఽథసూక్ష్మసూత్రాణితి శ్లిష్టసూచకం, 'లేహం తత్ప్రాప్తియత్వాన్విధిం
నిర్దేశః, తైః యన్నవానం బంధనం తదనుభూతమనుకృతం యేన స, తథోక్తస్యైవ తవ,
పరిసరం ప్రాప్తదేశం, ఉపాసరం, ప్రాప్తాఽస్తి త్యర్థః. ని. 'పర్యంతభూః పరిసర' ఇత్యు
చరః.

౯౦

అనాకేలి. అనాకలోకం. స్వర్గలోకపర్యవ్రంతు ఉపలక్షణమేతత్. సకలలోకే
స్విత్కర్థః. ని. 'అనాకే త్రిదివే నాక' ఇత్యుచరః. పరికీర్తితం పరిశ్లాఘితం సచ్చరిత్రం
సాధుసమాచారో యస్య తత్తథోక్తం, రఘువంశపతేః రఘుకులనాయకస్య శ్రీరామస్య,
కళత్రం భార్యం, పూజ్యామితి భావః. అత్ర లక్ష్మణాయామయోగ్యుగ్ధల ఇతి భావః.
ఉపదుధ్య నిరుధ్య, 'మే అవినీత మర్విసీత, కాస్త్రనిషిద్ధాచారతత్పరత్వాదితి భావః.
వై తానవేద్యాం యోగీయపరిష్కృతభూషా జనితం ఉత్పన్నమ్. ని. 'వేదిః పరిష్కృతా
భూమి' రిత్యుచరః. పవమానబంధుమగ్నిం, వస్త్రేణ, బంధుం బంధనం కర్తుం, కథం,
యతేథాః యత్నం కృతవాన్ భవేః. నయతేథా విపేక్ష్యర్థః. అనంగత్యా దితి భావః.
అతః పరమపత్రిత్రతాం సీతాం శ్రీరామాయ ప్రత్యర్ప్య కళలీభవ అన్యథా మహాననర్థ
స్సాధితి తాత్పర్యార్థః. వసస్తరిలకావృత్తమ్.

౯౧

అ. వక్తవ్యావ్రం విద్యత ఇత్యాహ—కించేతి. అపి వేత్కర్థః. ప్రేంఖంతీతి.
'మే పాలస్త్య రావణ, సౌమిత్రిపత్రిక్షతం లక్షణశరదిదారితం, త్వద్ధాత్రం పరితః,
త్వచ్ఛరీరస్య సమంతాదిత్కర్థః. 'అభితః పరిత'ఇత్యాదినా ద్వివీయా, విశితాశయా
మాంసత్పక్ష్యాప్రేంఖంతీప్రసరంతీ, పత్రత్రిపరిషత్ కన్కాదివక్షినివహాభత్రచ్ఛవిమా

1 బంధు. 2 వితన్నాస్తిక్యదిత్.

ద్రా కౌలస్త్య పులస్త్యవంశవిలయే సంభావితే త్వత్కృతే
కాంతానాం నయనాస్తవాస్తసలిలం మా భూన్నివాపోదకమ్.

బద్ధాదరోఽసి పరదారపరిగ్రహే త్వ
మిత్వాకునాయకకళత్రమనార్య మాగాః,
వాతాశనోఽహ మితి కిం వినతాసుతస్య

శ్వాసానిలాయ భుజగస్సృహయాభుతాలుః.

౯౩

బాహుచందననిషంగకోటరా¹న్నిర్గతో రఘుపతేశ్వరోరగః,

తపత్రశోభాం, మాగమత్ స ప్రాప్నుయాత్, 'మాజిలుజి' త్యాశిపిలుజ్ పుషాదిత్వా
ష్టే రజాదేశః, తథా త్వత్కృతే త్వన్నిమిక్తు ద్రాక్ షీప్రమేవ, పులస్త్యవంశస్య
విలయే విశేషతో నాశే. మూలతో హానావిత్వర్థః. సంభావితే సంప్రాప్తే సతి, కాంతా
నాం స్త్రీణాం నయనాంతవాస్తసలిలం అశ్రుజలం, నివాపోదకం పితృతర్షణోదకం
మాభూత్, త్వద్వంశస్య స్వరూపతో విలయే తర్షణప్రదాతురభావాత్తదేవ తర్షణ
జలం మాస్తిత్వర్థః. పూర్వవల్లుజ్, మదుక్తాన్యధాఃరణే వివమేవ భవిష్యతీతి భావః.
కాద్దులవిశ్రీడితం వృత్తమ్.

౯౪

బద్ధేతి. హేఅనార్య మూఢ, వివేకహన్యేత్వర్థః. త్వం పరదారపరిగ్రహే పర
స్త్రీసంగమే, బద్ధాదరో విహితాస్థోఽసి, ఇత్వాకునాయకకళత్రం క్రిరామభార్యాం,
మాగాః మా ప్రాప్నుహి, అన్యథా వినిపాతస్సాన్నిదితి భావః. 'మాజిలుజ్' 'నమా
బ్యోగ' ఇత్యుదాగమప్రతిషేధః. అహం, వాతాశనో వాయుభక్షక, ఇతి. భుజగ
స్పర్షి, వినతాసుతస్య నాగాంతకస్య గరుడస్య, శ్వాసానిలాయ, శ్వాసమారుతాశ
నార్థమిత్వర్థః. 'స్మి' హే రీప్సిత' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థి. స్పృహయాభు
స్పృహవత్తాలు కాకుదం యస్య స తథోత్తః, కిం, భవతీతి శేషః. భవతికిం, న భవత్యే
వేత్వర్థః. అతః ఈదృశాకార్యకరణే ప్రయత్నం మాకాక్షీరితి భావః. స్పృహలేరదం
తత్త్వాచ్చురాదిణిచి 'స్మి' హే గ్రహీ'త్యాదినా ఆసచ్చృత్యయః. అతో లోపస్య స్థాని
వత్త్వా న్మ లఘూపభగణః. ని. 'తాలు కాకుద' మిత్యుచరః. దృష్టాంతాలజ్కారః,
వసన్తలికావృత్తమ్.

౯౫

బాహ్వితి. బాహురేవ చందనః పటీరద్రుమః తస్య నిషంగః ఇషుధిరేవ కోట
రం నిష్కుహః. ని. 'నిష్కుహః కోటరం వానే' త్యుచరః. తస్మాన్నిర్గతః నిస్సృతః.

ప్రాణవాయుమవిసీత తాపకం కాలయాపన మసాస్యసాస్యతి. ౯౪

గ. కిం బహునా.

ప. మాయామృగే సమరనాటకసూత్రధారే

కాఖామృగే చ భవతః ప్రతిహాలవాతే,

దృష్టోద్యమస్య రఘునాయకసాయకస్య

ముక్త్యా ప్రణామకవచం నివచం నిమగ్నతే. ౯౫

ఏనం నిశమ్య కుపితః పింగివానసేంద్రః

ప్రాణానముష్య హరతీత భటానవాదీనీ,

ఆజానశుద్ధమతిరత్ర విభీషణ స్తం

రఘువలేశ్వరివ చరణః, హేమవిసీత దుష్టరీతి, తాపకం కాలయాపన, తపకమహా
వేకవచనేతి తవకాదీశః. ప్రాణ వివ వాయుః కిం, కాఖామృగే కాలవిలంబం,
అసాస్య త్యక్త్యా, క్షిప్రమేకేత్యర్థః. వాస్యగి అపహరిత్య, సమస్తవస్తువైదిసావయ
వమావకం. రథోద్ధతావృత్తమ్. 'రా స్మరావిహ రథోద్ధతావృత్త' విని లక్షణాత్. ౯౪

ఆ. నిగమయతి. కిం బహునేతి.

ఆ. తత్ప్రకార మేవాహ. — మామతి. సమరమేవ నాటకం నూపకవిశేషః
తస్య సూత్రధారే, తత్ప్రవర్తక ఇత్యర్థః. సూత్రధారశబ్దో ఎవ్యఖ్యాతః. మాయామృగే
త్యక్త్యేవితమహానకవచనే, తథా భవతః. ప్రతిహాలః నియూహాః వాలః లాంగూ
లం యస్య తస్మిన్ కాఖామృగే చాలిని చ, దృష్టోద్యమస్య పరిక్షితస్యసాయస్య
అమోఘస్యేత్యర్థః. ఏతేన త్వద్వివాశన మిచత్కరమితి మాయతే, రఘునాయక
సాయకస్య శ్రీరామబాణస్య, ప్రణామో నమస్కార వివ గవచమురశ్చవః తం,
ముక్త్యా, తద్విశేత్యర్థః. అన్యత్కవచం, కిం, న కిమపేత్యర్థః. ప్రణామపూర్వకం నీతాం
శ్రీరామాయ నమర్చ్య శరణ్యం తం శరణం గత్వా ప్రాణప్రాణం కరుష్యేత్యభి
ప్రాయః. ని. 'ఉరశ్చదః కంకటతో జాగరః కవచోఽస్త్రియా' మిశ్యమరః. వసంత
లిలకావృత్తమ్. ౯౫

ఏనమితి. ఏవ ముక్తప్రకారం వచనమిత్యర్థః. నిశమ్య శ్రుత్వా, కుపితః క్రుద్ధః
పింగివానసేంద్రో రావణః, అముష్య, ప్రాణాన్, హరత, ఏనం వానరం, మారయతేత్యర్థః,
ఇత్యేవం, భటాన్. కింకరానవాదీన్ అజ్ఞాపితవాన్, తతః కిం తత్రాహ — ఆత్ర
స్తరే, ఆజానశుద్ధమతిః స్వభావపరిశుద్ధబుద్ధిః, విభీషణో రావణానుజ స్తు రావణం,
దూతో, నవధ్యుః వధాల్లో న భవతీతి, కాస్తగిరా కాస్తవచనేన, దురోధ నివారయా

మాతో న వధ్య ఇతి శాస్త్రగిరా దురోధ.

F ౬

గ. రావణోఽపి విభీషణభాషణమంగీకృత్య ప్లవంగమానా మంగేషు
లాంగూల ¹మేవ వరం తదేతత్కారాసవాసనా సంవీతం ²పీతిహోత్ర
సాత్కృత్య చత్వరేచత్వరే ిహోషానుష్ఠోష్య సప్రహారం నగరీం
పరితస్సంచారయతేతి రాక్షసానాదిదేశ, తేషు తథా కుర్వాణేషు. F ౭

ప. నిర్ణయావిషయ మస్య వాలతః కర్ణికారనికురుంబకర్పరః,

మాన, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'రాజధర్మవిరుద్ధం చ లోకవృత్తైశ్చ గర్హితమ్, తవ
చానదృశం పీర కపేరస్య ప్రమాదణ' మితి, వృత్తం పూర్వవత్. F ౬

రావణఇతి. రావణోఽపి, విభీషణస్య భాషణం శాస్త్రోపహితవచనం, అంగీ
కృత్య, ప్లవంగమానాం వానరాణామంగే ష్వవయవేషు, లాంగూలమేవ వాలపివ,
వరం శ్రేష్ఠం, ప్రియమితి యావత్, ని. 'దైవాద్యులే పరః శ్రేష్ఠ' ఇత్యుచరః. అతః
కారాసవాసనా, కారాసవశంతునిర్వృతవస్త్రైశ్చత్వర్యః. శిశుప్రజ్వలనార్థం కారాస
గ్రహణం ద్రష్టవ్యం. సంవీతం ఆపేష్టికం. తదేత ఙ్గాంగూలం, పీతిహోత్రసాత్కృత్య
వన్న్యధీశంకృత్యా, అగ్నిం ప్రజ్వాల్యేత్వర్యః. ని. 'అగ్నిర్వైశ్వానరో వహ్ని
ర్వీతిహోత్రో ధనం జయ' ఇత్యుచరః. 'దేయేత్రాచేతి చకారాత్సాత్కృత్యయః,
చత్వరేచత్వరే ప్రతిచత్వరం, ప్రతివీధీశ్చత్వర్యః. వీహ్నాయాం ద్వీర్భావః, ఘోషా
చౌర్జ్యేణ అశోకవనికాభంగకారీ చానరోఽయం లబ్ధః నిబద్ధః వధ్యత ఇత్యాదిఘోషా
నుష్ఠోష్య సప్రహారం ససంతాదనం, నగరీం పరితః నగరస్య సమంతా దిత్వర్యః. 'అభి
తఃపరిత' ఇత్యాదిచా ద్వితీయా, సంచారయత భ్రామయతేత్యనేన ప్రకారేణ, రాక్షసా
నాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాన, తత మేషు రాక్షసేషు, తథా రావణోక్తప్రకారేణ,
కుర్వాణేషు విదధానేషు, హనుమత్త్వాంగూలం కారాసవాసోభిరాజేష్ట్య అగ్నిసాత్కృ
ర్వత్సు సత్సు. కరోలేస్తాభీత్యే చానత్. F ౭

నిర్ణయేతి. కర్ణికారనికురుంబవల్ కనకపుష్పప్రసూనమంజరీవత్కర్పరశ్శబల
వర్ణః, ఏలేన సుఖస్పర్శత్వం సూచ్యతే, 'కర్ణికారః కందుకారః తోకః కనకపుష్పకః,
పీతపుష్పః కింకిరాతః పీతభద్రో మృదుద్రుమ' ఇతి ప్రతాపమాతృాదః, భగవాన్ పూజ్యః.
ఉపని బుధ్యత ఇతి ఉపద్యుభ్యః జ్వలనః, 'అహరాదీనాం పత్నాది' ప్రియి రేఫాదేశః,
నిర్నిమేషగణానాం దేవసంఘానాం భాగ్యసంచయాత్ భాగధేయసమృద్ధ్యైత్తో

నిర్ని మేషగణభాగ్యసంచయాదున్మి మేష భగవా సుపర్బభః.

గ. ఏతద్వృత్తాంత మారక్షక రాక్షసీ ¹గణగర్వోన్మీల్లవర్జితమాకర్ణ్య
దూయమానమానసా జానకీ హుతాశన ముపస్థాయ శీతో భవ ²హ
నూమత ఇతి ప్రాంజలిః ³ప్రార్థయత.

FF

ప. ఘోరస్య రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నే

ర్వా భూవమింధనమహం ఊణమిత్యవేద్య,

శైత్యం వితత్య దహనః పవమానసూనో

✓ ర్వాలాగ్రసీమ్ని మణిదీప ఇవావతథ్థే.

౧౦౦

గ. తదను పవనతనయోఽపి పునమిదం న ఘటు న క్తం సున్య క్తమా

లక్ష్మదాహే తేషాం ఆనందసంభవాదితి భావః. ఆస్య హామమణి హుతో లా
గూలే, సప్తమర్థే తసిః, నిర్ణయావిషయం నిర్వర్త్యదం యథాశక్తా, ఉన్మి మేష ప్రజ
జ్వాల, ఆత్రానుప్రాసాలజ్వారః. రథోద్ధమవృత్తః.

౯౮

అ. తతః కిమత ఆహ.—వితదితి. ఆరక్షకరాక్షసిగర్వైః, గర్వోన్మీర్ణం గర్వో

ద్రిక్తం యథాశక్తా వర్జితం, ఏతద్వృత్తాంతం హనూమత్ప్రాగ్మాలప్రజ్వలనహారా మాకర్ణ్య
దూయమానమానసా నంతప్యమానాంతరికరణా, జానకీ, హుతాశనం అగ్ని ముపస్థాయ
ఉపాస్య, హనూమతః, శీతః ఆదాహణో, భవత్యేనం ప్రకారేణ, ప్రాంజలిః ప్రణతా
నతీ, ప్రార్థయత ఆభ్యర్థితవతీ, తథా చ శ్రీరామాయణం 'మంగళాభిముఖే తస్య సా త
దాసీ న్నహకపేః, ఉపతథ్థే వికాలాక్షీ ప్రయతా హవ్యవాహవ' మితి.

౯౯

ఘోరస్యేతి. ఘోరస్య దాదణస్య, రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నేః సీతాపాతి
వ్రత్యరూపానలస్య, ఊణం, ఊణమాప్రేణేత్వర్థః. ఇంధనం దహ్యం దారు, అహంమా
భూయాం, 'మాజిలు' జిత్వాశిషి లుబ్, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, ఆవత్య మత్వా,
దహనః సీతయా ఉపాసితోఽగ్నిః, శైత్యం, వితత్య విస్తార్య, పవమానసూనోః హనూ
మతః, వాలాగ్రసీమ్ని లాంగూళాగ్రభాగే, మణిదీప ఇవ, అవతథ్థే స్థితవాన్, తద
సంతాపకరణ్యేనావిష్ట దిత్వర్థః. ఉపమాలజ్వారః. పవనైలికావృత్తః.

౧౦౦

తదన్వయి. తదను వాలప్రజ్వలనానస్తరం, పవనతనయో హనూమానసి, న క్తం
రాక్ష, ఇదం వితత్పురం, లక్ష్మదాహతనం సున్య క్తం ఘృతీతరం, నాలాకయంఖలు
నద్రుప్తవానస్థిల, తద్దాత్పున్య క్తదర్శనాభావజ్ఞేనో, అనలాగ్నిస్సాక్షీ సాక్షాద్ద్ర

1 గణగర్వోన్మీర్ణం. 2 హనూమత్యేనోభవ. 3 ప్రార్థయత్.

లోకయం తస్మాదనలసాక్షికమేవ పుల మఖిల మాలోకయా మీతి
యామినీచరగణం పరిచితతోరణపరిఘేణ నిజఘన. ౧౦౧

ప. సీతాభిధానకమలాం ప్రభవే ప్రదాతుం
లజ్కార్ణవం తుభితనైన్యతరంగభీమమ్,
వేధా మమంథ కిల రజ్జభుజంగరాజ
భోగావృతేన పవనాత్మజమందరేణ. ౧౦౨

గ. అథ దహ్యమానాయాం లజ్కాయామ్. ౧౦౩

ప. రక్ష స్త్రీవదనారవిందరజనీం విశ్వంభరామర్పిణీ

హ్మ యస్మిన్కర్తణి తద్యథా తథా, దాహకపూర్వకమేవేత్సర్థః. 'సాక్షాద్ద్రీష్టరి సంజ్ఞా
యా' మితి ఇని ప్రత్యయః. ఆఖిలం కృత్స్నం, పురం లజ్కాచతనం, ఆలోకయామి
ఆలోకయిష్యే, వర్తమానసామిష్యే వర్తమానప్రత్యయః. ఇతి మత్వేతి శేషః. యామి
నీచరగణం నిర్బంధకరాక్షసనివహం, పరిచితతోరణపరిఘేణ పూర్వం యేన రాక్షసాన్ని
హతవాః తేనైవ పరిఘేణేత్సర్థః. నిజఘన వినాశితవానిత్సర్థః. ౧౦౧

సీతేతి. వేధాః బ్రహ్మ, సీతేత్సభిధానం యస్యాస్మాద సా కమలాచ తాం సీతా
రూపిణీం లక్ష్మీం, 'రాఘవత్వేదభవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మసీతి విష్ణుపురాణవచనాత్'.
ప్రభవే శ్రీరామరూపిణీ విష్ణవే, ప్రదాతుం, తుభితాని ఊభం ప్రాప్తాని యాని
నైన్యాని రాక్షససేనాః తైరేవతరంగైః ఊర్తిభిః భీమం భయంకరం, లంకైవార్ణవః తం
రజ్జరేవ భుజంగరాజభోగః వాసుకిశాయః తదావృతేన తద్వేష్టితేన, పవనాత్మజేనైవ
మందరేణ మంథాచతేన, మమంథకిల ఆలోడమాయావ భల్విత్కృతేప్రీతా, సాచ నమస్త
వస్తువర్తినావయవరూపకేణ సంకీర్త్యతే. 'మంథానం మందరం కృత్వా యోక్తం కృత్వా
చ వాసుకి' మితివిష్ణుపురాణే. ౧౦౨

అథేతి. అధానంతరం లజ్కాయాం, దహ్యమానాయాం, భస్మీభవంత్యాం
సత్యాం. ౧౦౩

రక్షఇతి. రక్షఃస్త్రీణాం రాక్షసాంగనానాం పదనాన్యేవ అరవిందాని లేహం
రజనీం, తత్సంకాచకరీమిత్సర్థః. విశ్వం చిభ రీతి విశ్వంభరాభూమిః సంజ్ఞాయాం 'భృత్వా
వృజీ'త్యాదినా భవ్యాయా ముమాగమః. నైవ బర్హిణీ మయూరి తస్యాః పర్రా
రంభదశాం, తదుల్లాసకారిణీమిత్సర్థః. దశాననయశ ఏవకాదంబః కలహంసః తస్యకాదంబి
నీం మేఘమాలాం, తన్నిరాసకారిణీమిత్సర్థః. ని. 'కాదంబికలహంసస్సాన్యతో'
'కాదంబినీ మేఘమాలే'తి చామరః. తథా వైధవ్యస్య విధవాత్వస్య ఉచితః అనుగుణః

వహ్నారంభదశాం దశాననయశః శానంబకానన్విసీమ,
 వైధవ్యోచితవేషనిశ్చితమనోలజ్జావధూనిజటాం
 వైదేహ్యస్త్రిజటాసమాం సమగోర్ధనామ్యం హనూమాకాదివి.
 1 (అపిచ,) ఏతద్విక్రమవీక్షణేన జనితామసంప్రబంధస్వధృతిం
 రక్షోనాథభయాత్పిథాతుమనసాం విద్యోభంబంబం ముదా,
 వ్యాజవ్యాపృతయే యథావిధిమే దగ్ధామ్యా తగ్ధాఽజృంభత

యోవేషః వైషణ్యం తత్ర నిశ్చితం మనో మస్యాస్మా త్తగ్ధాపాచ సాలజ్జావదైవ
 వధూజీ వీరవధూః తస్యా జటాం గ్రగధిత శిశుపాశయాపాది, తే ప్రమేష రావణానంబ
 రస్య శాయమానత్వాదితి భావః. 'స్వహిజాయావధూనిస్యాస్వధూరభ' మవాసిసీతి
 ప్రతాపమార్తాండః, వైదేహ్యస్త్రిజటాసమాం త్రిజటాశాపూ, తగ్ధా అశ్వానకరీమి
 త్యర్థః. ధూమ్యాం ధూమసంహతిం, 'పాశాదభ్యో మోర్షామప్రశ్నామః. హనూమాకా,
 దివి అంతరిక్షే, సమగిరీ, ప్రవర్తయామాసేత్యర్థః. కిరితిరయం శిగ్ధమాణకర్తృ
 యథా 'రజః కిరితిమాతత' ఇతి మత్ర విశ్వకరణా 'పి యథా 'బాతీయవోవనకయ
 మనుమైరితి దృశ్యతేవ, ధాతూనామర్థభేదాత్కరకప్రశ్నామభేదః, అత్ర క్షిప్తచరం
 పరితరూపకాలజ్కారః. శాస్త్రాలవిక్రీడితం వృక్షమ. పునస్తామేవి పర్వతయితి--అపిచేతి.

అ. తత్ప్రకారమేవాహ ద్వాభ్యాం. విగదితి. విశిష్ట హనూనంబ నిక్రయవీక్ష
 జేన పరాక్రమావలంకరేన జనితాముత్పన్నానుపవృత్తబాహిష్కర్తవ్యం ఆనందాశ్రుప్రసారం,
 రక్షోనాథభయాత్ రావణభయాత్, ఏతత్ప్రకారేన వీరయఃస్ఫూర్తితి సాధ్యపదశాదిత్యర్థః.
 విధాతూమాచార్థాయితం మనో యేహం 'తుం రామకుననిరసీతి' తుమనో మకార
 లాపః, విద్యాధరాణాం దేవయోనినిశేషాణాం, ని. 'విద్యాధర' అపూరో యక్షేత్య
 మర్థః. ముదా సంతోషేణ, (వ్యాజవ్యాపృతయే రావణాదివత్ప్రభానామ, యథా, పరి
 ణమేత్ పరిణతిం ప్రాప్నుయాత్. రావణస్య మహతీ విద్యాధిప్రాప్తా శస్త్రాన్న భేదవ్య
 మితి కథయితుం యథా పర్యాప్నయాదిత్యర్థః. యుద్ధా విద్యాధిప్రభవయే అపసేక
 ప్రకాశనాయ. ని. 'వ్యాజో-అపదేశోలక్ష్యం'చే' త్యనర్థః. యథాపరిణమేదేతేషామత్రా
 దయో ధూమ్యపకాణ్ణతో నత్వస్యతో-అభూచితి ప్రత్యాయయితుం వ్యయియథావర్త
 పసితా భవేదిత్యర్థః) అథవా వ్యాజవ్యాపృతయే న్యపదేశకథనాయ యథాపరిణ

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 తద్దా. 3 ఉజ్జృంభతే, జృంభతే,

స్వర్ణోకేఽపి కలిష్టశైలతనయా కల్లోలశజ్జావహః. ౧౦౫
 ఆదా నీలాంశుకశ్రీ స్తదను మరకతాబద్ధనీవీవిభూతిః
 కస్తూరీపజ్జుభంగీక్షణ మథ వికచేందీవరప్రకృపత్నీ,
 పశ్యాత్పిన్నద్ధాంజనాభా జఘనకుచకటికంతనేత్రేషు జాతా
 దిక్కాంతానాం తదానీం దశముఖసగరిదాహసంభూతధూమ్ర్యా. -

మేల్ అస్తాంకం నేత్రేషు ధూమ్రప్రసారాదశ్రుదయః సత్వాసందాదినేతి కథయితుం
 యథోపయుక్త్యాదిత్యర్థః. తథా, ధూమ్ర్యా, అజృంభత ఆవర్తత, స్వర్ణోకపర్యవ్రం వ్యాప్తే
 త్యర్థః. కీదృశీ ధూమ్ర్యా, స్వర్ణోకేస్వర్ణభాగేఽపి, కలిందశైల తనయాకల్లోలశజ్జావహః
 కాళిందీసముత్కుంగతరంగభ్రాన్తిజననీ, అత్రస్వకస్పిధస్య భూమ్యావిజృంభణస్య వ్యాజ
 వ్యావృత్తిపరిణామపరత్వేనోత్పేక్షా, సా చ కల్లాలశంకావహేతి భ్రాన్తిమతా చైర
 పేక్ష్యాత్సంస్పృశ్యతే, వృత్తం పూర్వవత్. ౧౦౬

ఆదావితీ. దశముఖసగరి దాహసంభూతధూమ్ర్యా లక్ష్మదహనసంభూతధూమ
 సంహతిః, తదానీం తస్మిన్కాలే, దిశ వివకాంతాః తాసామితీ రూపకం జఘనానిచ
 కుచాశ్చ కట్టశ్చ కంఠాశ్చనేత్రాణీచేతిద్వంద్వః, తత్తత్థానీయ ప్రదేశేష్విత్యర్థః. అత్ర
 యద్యపి ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావేనభావ్యం, తథాపి మహావిభావయా వికల్పాన్తద్రవ్యః.
 యద్వా దిక్కాంతాజఘనాదీనాం తత్తద్దేశపరత్వేన సాక్షాత్ప్రాణ్యంగత్వాభావా
 చ్ఛైకవద్భావః, ఆదా ప్రథమంక్షణం, క్షణమాత్ర మిత్యర్థః. వితచ్ఛ సర్వత్ర సంబ
 ధ్యతే, అనంతరం తదపాయాదితిభావః. నీలాంశుకస్య నీలాంబరస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్యాస్మా
 త్థోక్తాజాతా, తదను తదనంతరం, మరకతాబద్ధాగారుత్తమణిఖచితా. ని. 'గారు
 త్తతం మరకత' మిత్యుచరః. నీవీవిభూతిః రశనాసంపత్తి ర్యస్యాస్మా త్థోక్తా, జాతా
 తతః కస్తూరీపంకస్య మృగమదకర్దమస్యేవభంగీపరిపాలీయస్యాస్మా తాదృశీ, జాతా,
 అథానంతరం, వికచేందీవరప్రజః ప్రపుల్లసీగోత్పలమాలికాయాః సవత్నీసదృశీ, జాతా,
 'జ్ఞాతిసోదరబంధ్వాది శబ్దాస్సద్భక్త్యవచకా' ఇత్యాచార్యదండి. పశ్యాదనంతరం,
 స్పిద్ధాంజనస్య మృదితకజ్జలస్య ఆభేవాభాయస్యాస్మాత్థోక్తా. జాతేతి సర్వత్రోపమా,
 అత్ర జఘనకుచేత్యాద్యుద్దేశక్రమానుసారేణ నీలాంశుకశ్రీరిత్యనంతరం కస్తూరీపంకభంగీ
 త్యుద్దేశే కర్తవ్యే తథానుత్తత్వాత్సర్వజ్ఞభోజేన క్రమోఽత్ర సవివక్షితః. అన్యత్ర

హతాత హజనని హసుత హసహాయ

హాపాత్ర హప్రియ సఖ క్వసు హ హతోఽస్మి,

ఇత్యాదిపారపరిదేవసభారవాస్మి

రావూరి రావణపురీ శిఖినా పరీణా.

౧౦౭

యైర్బృద్ధారకసుందరీజనముఖే నీరాజనం నిర్మితం

క్రమ సంభవాత్సనివాలజ్జారక, సహోన్మాదమామూహ్యై రగగాంగిభూషిత సంకీర్తత ఇతి సంక్షేపః, + స్రగ్ధరావృత్తమ్.

౧౦౮

హతాతేతి. హతి సర్వత్ర విహితే, ని. 'హ విహితశుగాద్వి'ష్విత్వమరః, హతాత జనక. ని. 'తాతస్తు జనకః పితే' త్యమరః, హజనని సూతః, హసుత పుత్రక, హసహాయ సహచర, సహోదరేతి వా. హ హాత్ర హప్రియసఖ స్మినుభూయ్యే క్వసు కుత్రవా, గతాసీతి శేషః. తథా హ హతోఽస్మి నప్తోఽస్మి, ఇత్యాది రేవమానిః పారపరిదేవస భారః పురజనవిలాపాలికయః యాసు తాభిః, + వాస్మి ఆత్రో శవసక్షైః, శిఖినా, పరీణా వ్యాప్తా, రావణపురీ, లంకాపురీ, ఆపూరి ఆనమంతా ముగ్ధిణితా, 'పీఠిఃప్రాయస' ఇ త్యస్తా తక్రర్ణైః లుట్. 'చిహ్నభావకర్తృణో'రితి చిహ్న, సనప్తైరిలరాస్పృశ్యమ్.

యైరితి. యైః వాసరోద్యత్కృజైః, బృందారకసుందరీజనస్య సురసుందరీబృందస్య ముఖే పదనాగ్రభాగే, నీరాజనం ఆరాత్రికం, నిర్మితం, నీరాజనమేవ పరిణత మిత్యర్థః ఆత్ర సురసుందరీణాం కల్యాణ కాలస్సంప్రాప్త ఇతి సూచనార్థ మిథగ నిర్దేశ ఇతి మన్త

+ 'జనునకుచతటికంతనేత్రే'ష్వితి పాతవివ ప్రాసవి, 'బృగునంఠమిన్ద్ర'ణిపురో భాగే కటిస్థలే' ఇత్యుజయశాత్ శ్రోణిపురోభాగ కటిస్థాభయార్థగ బృగునశబ్దమూలేక శేషాదు భయార్థకత్వేన శ్రోణిపురోభాగే నీలాంతుకక్రీ కటిస్థలే మరకతాబద్ధసీమి విభూతిః కుచతట్యాంకస్తూరీవంకభంగీత్యాదిక్రమసంభవాదవివక్షితయణం న కార్యమ్. ఆత్ర పాతే కుచస్య ప్రాణ్యంగత్వేఽపి కుచతట్యాః ప్రాణ్యంగత్వాభావ మైకవద్భా వావకాశః. యద్వా 'అధికరణైతావత్వేన' ఇత్యనేనైకవద్భావస్య క్రితిషేధా దితరేతర ద్వంద్వే బహువచనోపపత్తిః, 'విధేయసీలాంతుకాదివందనేన ఊదేశ్యసంవాదిషు చంద త్వసంఖ్యాప్రతీతేః, అభవా కుచతట్యా అంగత్వాంగీకారేఽపి బృగునకుచతటికంతనేత్ర శబ్దానాం ప్రాణ్యంగత్వాత్సమాహారద్వంద్వనంతరం అష్టదిగ్సంబంధినః అంగసమాహారాద్వక్తవ్య వికశేషే బహువచనోపపత్తిః.

+ 'పరిదేవసభారపీఠి'రితి పాతే బహువ్రీహ్యుక్తయణక్షో న.

1 పుత్రి.

నిర్దేఘే గగనేఽపి యైర్విరచితా సాదామనీసంహతిః,
తే ద్విత్వాణ్యపి వాసరాణి న గతా నిర్వాణ మార్వానల
జ్వాలాడంబరమమ్బుధౌ విదధిరే¹ వాలానలోద్యత్కణాః. ౧౦౮
ఆదీప్యమానవనాత్తజ్వాలసంగా
దక్షారశేషవిభవా మవలోక్య లజ్కామ్,
వ్యోమ్ని స్థితా నిశిచరా స్వగృహాణి నూనం
నిర్వాచయన్త ఇవ నేత్రభవైః పయోభిః.

౧౦౯

వ్యం తథాయైః, నిర్దేఘే మేఘరహితేఽపి, సాదామనీసంహతిః విద్యుత్తతాశ్రేణిః,
తథాల్వేన పరిణతమి త్యర్థః. అత్యకరణోఽపి రావణవధః వివమేన సంభవిష్యతీతి
సూచనార్థమిత్థం నిర్దేశ ఇతి బోధ్యం, తే వాలానలోద్యత్కణాః మానూమట్లాంకులాగ్ని
సముత్థితస్ఫులింగాః, ద్వేషిణీవా ద్విత్వాణి 'సంఖ్యాయావ్యయాస' స్నేత్యాదినా బహువ్రీ
హిః 'బహువ్రీహా సంఖ్యేయే దజబహుగణా' దితి డచ్చుత్వయస్సమాసాంతః, తాన్యపి
వాసరాణి తావత్స్వపి వాసరేష్విత్యర్థః. ని. 'వా తు క్షిణే దివసవాసరా' విత్యమరః.
'అత్యంతసంయోగే ద్విషియా' అంబుధౌ, నిర్వాణం శాంతిం, న గతా నప్రాప్తా స్సం
తః, నశబ్దస్య సభర్థస్య 'సుప్తు' పేరి నమాసః. ఔర్వానలజ్వాలాడంబరం బడబాగ్నిక్షీలా
సంభ్రమం, విదధిరే చక్రః. క్షీప్రమేవ నకలరాక్షససంహారాభిద్యోతకవైచరిత్యవృత్తి
సూచనార్థమిత్థం నిర్దేశ ఇతి మంతవ్యం, అత్రాగ్నికణానాం నీరాజననిర్మాణాద్యసంబం
ధేఽపి తత్సంబంధకథనాదసంబంధసంబంధరూపాతిశయోక్తిః. శార్దూలవిక్రీడితం వృక్షమ్.

ఆదీప్యమానేతి. ఆదీప్యమానో జాజ్వల్యమానః యః పవనాత్తజ్వాలః తస్య
సంగా తస్యంపర్కా ధౌతోః అంగారవివశేషః శిష్టాంశో యస్య స తపోక్తో విభవ
స్సమృద్ధిర్యస్యాస్తాం, కాత్తేన్నైవ దధా మిత్యర్థః. లంకామవలోక్య, వ్యోమ్ని అంత
రిక్షే. స్థితాః. నిశిచరా రాక్షసాః, స్వగృహాణి దహ్యామానాని నిజమందిరాణి, యద్య
పి. ని. 'గృహాఃపుంసిచభూమ్నైవే' త్యమరః. తథాపి మహాకవిప్రయోగబాహుళ్యా
దవిరోధో ద్రష్టవ్యః. † నేత్రభవైః పయోభిః బాహ్వీదక్షైః, నూనం నిశ్చితం, నిర్వాచ
యంతః ప్రశమయంత ఇవ, అలక్ష్మ్యంలేతి శేషః. ఉల్పేక్షాలజ్కారః. యథా దహ్య

† అత్రవక్తవ్యం ఆయోధ్యాకాండే అభవత్ గృహాణిత్యత్ర ద్రష్టవ్యం.

1 వాలానిలార్పితాః.

చక్రే శక్రజిదాజ్ఞాయా రణముఖే యత్కర్తృ రక్షోగణ
స్తత్కర్తృం ¹రజనీచరక్షితిభృతాయుక్తో²ఽవ్యశక్తో³భవేత్,
సప్తార్చిశ్చ హనూమతా పరిచిత్తో⁴ లఙ్కా మథాక్షీ ద్యథా
తల్పిత్రా⁵ మరుతాయుతో⁶ఽపిన తథా దాహక్రియాయాంపటుః.
ప. తస్మిన్ హనూమదరణి ప్రభవే హుణో⁷శే.

శుద్ధిం విధాయ పతిమేవ సమేతుష్టుచ్చత్,

మానం గృహాదికమున్నతదేశమాయస్య జలైః ప్రశమయంతి తస్యదిష్టుప్రేక్షార్థం.
పసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౦౯

చక్ర ఇతి. రక్షోగణో రాక్షసనివహః, శక్రజిదాజ్ఞాయా ఇంద్రగిన్నిదేశేన, ఉప
లక్షితః, న తు సాక్షాత్, చక్రేచక్ర, తత్కర్తృ, రజనీచరక్షితిభృత¹ రాక్షససార్వ
భౌమేన రావణేన, యుక్తో²ఽసి సాక్షాత్పరితో³ఽసి, కర్తృ మతత్తః అసమర్థః భవేత్,
స శక్యుయాదిత్యర్థః. తదపేక్షయా. పుత్రసామర్థ్యస్యైవ బలిష్ఠత్వాదితి భావః. సంభా
వనాయాం లిట్. ఏవం గర్భ అర్హింషి యస్య స సప్తార్చిః అగ్ని శ్చ, హనూమతా,
పరిచితః ప్రవర్తితః, సంగతో⁴వా, యథా లఙ్కా మథాక్షీ⁵ల్ దదాహ, తథా,
తల్పిత్రా హనూమజ్జరణేన, మరుతా వాయునా. యుత స్ససీతో⁶ఽసి, దాహక్రియా
యాం దహనకృత్యే, పటుః సమర్థః న భవేత్, వాయుసరిదయూ⁷పేక్షయా తత్పుత్ర
పరిచయస్య అత్యున్నత్యంభణహేతుత్వాదితి భావః. వాయుసాహాయ్యా దవ్యధికం
లఙ్కాం దదాహేతి పరమార్థః. ఆత్రభూర్వసార్వే రావణసహితస్య రాక్షసగణస్య
ఇంద్రజిదాజ్ఞాకృతకర్తృకరణసామర్థ్యసంబంధో⁸ఽసి సంభావనాయా తదసంబంధాభిధానా
త్సంబంధో⁹ఽవ్యసంబంధరూపాతిశయో¹⁰క్తిః, తస్మాత్తరవా¹¹గ్నే వాయుసఖస్య సప్తార్చివః
హనూమత్పరిచయసంగతదాహకృత్యకరణపాటవసంబంధో¹²ర్చేరతిశయో¹³క్తిః. అనయో
ర్దంష్ట్రైస్తద్దార్ఢ్యంతిశతయా సాపేక్షత్వాత్సంకరః. శాస్త్రాల విక్రీడితం పృత్తమ్. ౧౧౦

తస్మిన్నితి. రణకేళిమతూహలేన యుద్ధక్రీడాసమత్సుకేన, లంకేశ్వరేణ రావ
ణేన, బాహుబలీ భుజవరాక్రమాత్, అపవృతా అసితా సురరాజలక్ష్మీరింద్రసామ్ర
జ్యక్తిః తస్మిన్, హనూమానేవ అరణిః అగ్నిమంథనదారుదాశే¹⁴దః. ని. 'నిర్దంభ్యదా
రుణి త్వరణి ద్వయో' రిక్యనురః. స ప్రభవః కారణం యస్య తస్మిన్, తత్కముత్పా
దిత ఇత్యర్థః. హుకమన్నాతితి హుతాశే అగ్ని, కర్తృణ్యుత్. శుద్ధిం సంస్కారం,

1 షణ్డదాచరక్షితి. 2 అయుక్తో²భవేత్. 3 మరుతః,

లక్ష్మీశ్వరేణ రణకేళికుతూహలేన
బాహుబలాదపహృతా సురరాజలక్ష్మీః.

౧౧౧

ప. వాచామిదానీం కిము విస్తరేణ

లక్ష్మీపురీం రావణబాహుగుప్తామ్,
కాకుత్స్థదూతోఽయ ముపేత్య చక్రే
కృతాస్తదూతస్య సుఖప్రవేశామ్.

౧౧౨

పౌలస్త్యపాతకిసమాగమజాయమాన
మేనః పునాన ఇవ మారుతియాయజాకః,

విధాయ. పాపిష్ఠరావణసంపర్కజనితపాపం విశోధ్యేత్యర్థః. చరిం నిజభర్తారమింద్ర
మేవ, సమేతుం సంగంతు మైచ్చత్ ఇచ్చతి స్త, యథా కుతశ్చిత్కారణాత్ కాచన
సాధ్వీ కుత్రచిదపవిత్రస్థలే స్థిత్యా పరిణామకాలే సంస్కారపరిశుద్ధా సతీ పునర్నిజ
భర్తార మేవ జగమిషతి తద్వదిత్యర్థః. ఇచ్చతేర్దణ్. 'అడజాదీనా' మిత్యాడాగమః
'అట శ్చే'తి వృద్ధిః, అత్ర సురరాజలక్ష్మ్యః ఈదృశేచ్ఛాఽసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే
రతిశయోక్తిః. విలేన రావణస్య వినిపాత ఆసన్న ఇతి సూచ్యతే. పసంతతిలకా
వృత్తమ్.

౧౧౧

నిగమయతి. వాచామితి. ఇదానీ మస్మిన్నవసరే, సంస్కారోచితకాల ఇత్యర్థః.
వాచాం విస్తరేణ పచుప్రపంచేన, 'ప్రథనేవావ శబ్ద' ఇతి ఘట్ ప్రతిషేధే 'ఋషావోర'
దిత్యవ్, అత ఏవ. ని. 'విస్తారో విగ్రహో వ్యాస సృ తు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః.
కిము, స కిమపీత్యర్థః. కింతు అయం కాకుత్స్థమాతః హనూమానుపేత్య ఆగత్య,
రావణబాహుగుప్తాం, దుష్ప్రవేశామిత్యర్థః. లక్ష్మీపురీం కృతాంతదూతస్య, యమకింక
రాణామిత్యర్థః. ని. 'కృతాంతౌ యమసిద్ధాంతౌ' విత్యమరః. సుఖప్రవేశాం సుఖేన
ప్రవేశ్టుం శక్యాం, చక్రే, ఆనామ్రాతనిధనగంధానాం లంకాపురస్థ యాతుధానానాం
నిధనం విధాయ తద్వారా పూర్వమసంభావితప్రవేశకాన్ యమకింకరాన్ సర్వసామ
క్షేణ ప్రవేశయామా సేత్యర్థః. విలేన ఉత్తరత్రాప్యేలేషాం నిరాఘాటసంచారత్వం
సూచ్యతే. వృత్తముపజాతిః.

౧౧౨

పౌలస్త్యేతి. మారుతిః హనూమానేవ యాయజాకః యజ్ఞ కర్తా, ని. 'ఇత్యా
శిలోయాయజాక' ఇత్యమరః 'యజజపదకాం యజ'ఇతి యజలే ర్యజంతా దూక
ప్రత్యయః. పౌలస్త్యో రావణ ఏవ పాతకి బ్రహ్మహత్యాదిపాతకవాక్ తస్య సమాగమేన
సంగత్యా జాయమానం సంపద్యమానం, ఏనః, తత్సంయోగీచ పంచమ ఇతి న్యాయాల్

నిర్వర్తితాక్షవిజయో నిజవాలవహ్నా
హుత్వా పలాశసమిధస్సుగతిగ్భూమివ.

౧౦౩

లక్ష్మదాహేఽవ్యనారాం రఘుపతివయితాంచారణోక్త్యావిదిత్యా
సానన్దస్తాం ప్రణమ్య ప్రతిగమనవిధౌ ప్రాప్య తస్యా నియోగమ్,
ఆరుహ్యరిప్తశైలం నిధి మపి పయసాం నైవైరముత్తీర్ణ వేగా
చక్రేగత్వామహేష్ఠ్విప్లవగతులవతికౌపూర్ణ కామాకాహనూమాన్.

గ. అథ యథార్హనైన్యాధిపాక్ సంమాన్య మారుతిః సై రను

సంభావితదురితమిత్యర్థః. ని. 'కలుషం వృజిచై నోఘమంహోదురితదమ్కృత' మిత్య
మరః. పురాన ఇవ విశోధయన్నివ, పాపనోదనం కర్మాణ ఇచ్ఛ్యతేప్రీత, పూజ
శ్చానత్, నిర్వర్తితాక్షవిజయః విరచితాక్షమూరనిధనః, గృతేంద్రియబయస్విసక్. ని.
'అక్షో రథస్యావయవే పాశకే చాక్షమింద్రియ'మితి విశ్వసః. నిజవాలే యో పన్నాః
హుతాశనః తస్మిక్, పలం మాంసమత్సంఘీతి పలాశాః. ని. 'పలాఃస్త్రీపలలం మాంస'
మిత్యభిధానాత్. పలాశాః రాక్షసాః తపివ పలాశసమిధః పలాశవృక్షసమిధః తాః,
హుత్వా, సుగతిః ఆప్రతిహతగమనః, శోభనశాశస్స బభూవ. ఆత్మజ్ఞేషోత్ప్రీతావ
ప్రాణితః సావయవరూపకాలంకారః. వసన్తతిలకావృత్తమ్.

౧౦౪

లక్ష్మేతి. లంకాదాహేఽపి రఘుపతినయితాం శ్రీరామప్రేయసీం సీతాం,
చారణానాం నభిశ్చరాణాం గంధర్వాదీనాం ఉక్త్యా వచనేన, ఆనారాం అపీడితాం.
ఆనన్దమితి యావత్. విదిత్యా జ్ఞాత్వా, అతపివ సానంపః నసంతోషః, తాం సీతాం
ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతిగమనవిధౌ ప్రతిప్రసూణనిధానే విషయే. ని. 'విధి
ర్విధానే దైవేఽపీ'త్యమరః. తస్యాస్మితాయాః, నియోగం ఆజ్ఞాం, ప్రాప్య, తతః
ఆరిప్తశైలం అరిప్తాఖ్యం పరమీష్ఠం పర్వతం, ఆరుహ్య పయసాం నిధిం సముద్రమపి,
నైవైరం యథేచ్ఛం, ఆప్రతిహత మితి యావత్, ఉత్తీర్ణ ఉల్లంఘ్య, మహేంద్రం
అంగదాద్యుధిష్ఠితం మహేష్ఠ్విపర్వతం, గత్వా, హనుమాక్, ప్లవగపలవతికౌ అంగద
కాంబవన్మలినీబాదిప్లవగేశ్వరాక్, పూర్ణ కామాక్ సంపూర్ణమనోరథాక్, చక్రే, ఆత్మ
అతివిస్తరేణ కథనయోగ్యస్యాశ్శర్వస్యసంక్షేపేణోక్తే స్ఫురితే నామ గుణః, తదుక్తం
విద్యావాఙ్మేదన, 'సంక్షేపార్థాభిధానం యత్ సంక్షేపః పరికీర్తిత' ఇతి. స్రగ్ధరా
వృత్తమ్.

౧౦౫

అథేతి. అథానంతరం. మారుతిః హనుమాక్, యథార్హం యథాయోగ్యం,

యుక్తః ¹స్వకీయవృత్తాంత మఖిలమాఖ్యాతవాన్.

౧౧౧

గ. తదను పవనతనయవచనముదితా వానరవరూఢినీ యూధనా థానుయాతా తద్దర్శనజనితమానంద మానందశరథౌ దాశరథౌ సుగ్రీ వే చ సంవిభజ్యేవ వీక్షీతుమహమహమికయా థావంతీ మధ్యేసరణి దధిముఖకృతావనం మధువనం హనూమదనుమత్యాభిభూయ మధు పానసుఖమనుబభూవ.

౧౧౨

నైన్యాధిపాక్ జాంబవదంగదాదిసేనాపతీక్, సంమాన్య మానయిత్వా తైః నైన్యా ధివైః, అనుయుక్తః 'కథం దృష్టా త్వయా దేవీ కథం హ తత్రవర్తతే' ఇత్యాది నా పుష్ట స్ఫుక్, అఖిలమశేషం, స్వవృత్తాంతమాఖ్యాతవాక్. ఉత్పతనాదిసీతాదర్శనల జ్ఞా దాహంతాం నిజవార్తా మశేషం కథయామానేత్యర్థః.

౧౧౩

తదన్వితః. తదను తదనంతరం, పవనతనయవచనముదితా హనూమద్వాక్యసం తుష్టా, వానరవరూఢినీ కపీనైన్యమ్. ని. 'వరూఢినీబలం నైన్య'మిత్యర్థః. యూధనా థానుయాతా జాంబవదాదియూధాధిపానుయాతా. తదా తద్దర్శనజనితం సీతావలూక నసముత్పన్న మానందం, అనన్దశరథౌ అనన్దసాగరే, నిత్యనిరతిశయానన్దపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః. దాశరథౌ శ్రీరామ సుగ్రీవేచ, సంవిభజ్య సమ్యగ్విచిన్య, వీక్షీతుం, ద్రష్టు మివేతి ఘోష్యేత్, సీతావలూకనవార్తాకథనేన శ్రీరామసుగ్రీవానన్దయోరంతరం పరీక్షీతు మివేత్యర్థః. అహమహమికయా పరస్పరాహజ్ఞాతేణ, అహమహమికా వ్యాఖ్యాతా అరణ్యకాండే 'అహమహమికయే' త్యక్త, థావంతీ థావనానా, అతి వేగేన ప్రద్రవంతీ సతీత్యర్థః. మధ్యేసరణ్యాః మధ్యేసరణి మార్గ మధ్య ఇత్యర్థః. 'పారేమధ్యే పుష్ట్యా' వేత్సవ్యయాభావః. తత్సన్నయోగా దేకాకాంతత్వం చ మధ్య, శబ్దస్య, దధిముఖేన దధిముఖాభ్యేన సుగ్రీవమాతులేన వానరేణ కృతమవనం రక్షణం యస్య, తథోక్తం, 'అనరక్షణే'భావే ల్యుట్. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'యద్రక్షతి మహావీర్య స్సదా దధిముఖః కపిః, మాతులః కపిముఖ్యస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మన' ఇతి. మధువనం మధునామకసుగ్రీవోద్యానవనం, మధుప్రచురత్వాత్ మధువనమిత్యన్వర్థ సంక్షా, హనూమదనుమత్యా హనూమదనుజ్ఞయా, అభిభూయ ఆక్రమ్య, మధుపానేన తైద్రపానేన యత్సుఖం, తదనుబభూవ, యథేష్టం మధ్వపిబిత్యర్థః. ని. 'మధు మధ్యే పుష్కరసే తైద్రే'పీ'త్యమరః.

౧౧౪

ప. అథాబ్రవీ ద్గిరివరతుంగమంగదం

కృతాంజలిర్దధిముఖ ఏషరోషవాక్,

వలీముఖా న్నధుభజనే శిలీముఖాన్

భవానిమాన్ యుడితి నివారయేదితి.

౧౧౭

గ. అయమప్యేనమవోచత్.

౧౧౮

ప. దశముఖపురమధ్యే వీక్షితా మైథిలీతి

శ్రవణమధు వితీర్ణం యేన పీఠేణ మహ్యమ్,

దధిముఖ యది సోఽయం భాషతే కో నిరుంధ్యా

న్నధు పిబతు యథేచ్ఛం వాహినీ వానరాణాం.

౧౧౯

అథేతి. అథానంతరం, రోషవాక్, మధుపనాశానిజనితరోషవాక్, ఏషః దధిముఖో వనపాలకః, కదా కృతాంజలిః విరచితకరసంపుటస్సక్, సార్థనాటకణమేతత్, గిరివరతుంగం, మహోన్నతమిత్యర్థః. అంగదం యువరాజం, అబ్రవీత్. కిమితి భవాన్, మధుభజనే మధుపానే, పుష్పరసాస్వాదే చ. శిలీముఖాన్ అశీన్. ని. 'అశిబాణా శిలీముఖా' విత్యమరః. రూపరాలంకారః. ఇమాన్, వలీముఖాన్ కపీన్. ని. 'కపిష్టవంగష్టవగళామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః. యుడితి అంజనా, నివారయేత్, నిరుంధ్యాదిత్యేవమబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః. అన్యథా మహోగ్రకానన స్ఫుగ్రీవో దండయిష్యతీతి భావః. 'శేషే ప్రభుః,' యుష్మదస్తద్యుతి రిక్తస్య భవచ్ఛుబ్దస్య శేషత్వాదితి. రుచిరావృత్తం 'చతుర్థస్తా' రిహ రుచిరా జభిష్టా' ఇతి లక్షణాత్.

౧౧౭

అయమితి. అయమంగదోఽపి, వినం దధిముఖంబ్రతి, అవోచత్ ఉక్తవాక్.

అ, కత్సృకారమేవాహ. —దశముఖేతి, దశముఖపురమధ్యే లక్ష్మీపురమధ్యే, మైథిలీ సీతా, వీక్షితా దృష్టా, ఇత్యేవం భూతం, శ్రవణమధు శ్రవణామృతం, యేన, పీఠేణ, మహ్యం, వితీర్ణం దత్తమ్. ని. 'విక్రాంతం వితరణం స్ఫురణం బ్రతిపాదన' మిత్యమరః. హే దధిముఖ, సోఽయం వీరః, భాషతే యని అజ్ఞాపచనం వదతి చేత్, ఈ రోవా, నిరుంధ్యాత్ నివారయేత్, న రోఽపి నిరోధం శక్నుయాదిత్యర్థః. 'శిలీ'క్షేతి లిజ్, నకలవానరజీవాతుభూతమైథిలీకథామధుబ్రద స్త్యేదృచ్ఛధుపాననివారణం కథం యుక్తం స్యాదితి భావః. అతః వానరాణాం, వాహినీ సేనా, యథేచ్ఛం ఇచ్ఛాసదృశం, యథేచ్ఛమితి వా పాతక, మధు, పిబతు, మాలినివృత్తమ్. ౧౧౯

గ. తదను¹భయవశసముపనతదధిముఖవచనవిదితమధువనకదనపరి²గ
జితజనకదుహితృదర్శనజనితప్రమదభరభరిత స్థపనతనయ స్తత్ర తను
వికృతి మతనుత³దధిముఖాగమననిమిత్తసంపత్తిమ్. ౧౨౦

ప. ఆరుహ్యద్రిమథావరుహ్య విపినా న్యాసాద్య నానాఫలా
న్యాసాద్యపుత్ర మారచయ్య వదనై⁴రాపాద్యవాద్యక్రమాన్,
ఆలింగ్య ద్రుమ మక్రమం మదవశా దాధూయ పుచ్చచ్చటా

అ. తతః కించాతం తత్రాహ. — తదన్వితః. తదను అంగదవచనానంతరం, భయ
వశేన భయపారతంత్ర్యేణ సముపనతస్య సమీపం ప్రాప్తస్య దధిముఖస్య వచనేన విది
తం జ్ఞాతం య న్న ధువనకదనం వానరకృతమధువనోష్టుంతనం తేన పరిగణితం పరి
సంఖ్యాతం నిశ్చిత మితియావత్. య జ్ఞనకదుహితృదర్శనం సీతాపలాకనం తజ్జనితేనత
దుత్పాదితేన ప్రమదభరణే హర్షాతిశయేన భరితః సంభాతభరః, ఆనందపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః.
భరిత ఇత్యక్ర తారకాదిత్వాదితచ్, ప్రమదేత్యక్ర 'ప్రమదసంమదోహర్ష' ఇత్యప్రత్య
యాంతో నిపాతితః, తవనతనయస్సుగ్రీవః, తత్ర తస్మిన్ సమయే, దధిముఖాగమన
మేవ నిమిత్తసంపత్తిః కారణసామగ్రియస్యాస్తాం, తనువికృతిం ముఖవికాసనేత్ర
విష్కారస్కంధోన్నమనరోమాంచపత్త్వాదిగాత్రచేష్టామతమత ఆకరోత్, మధువనకద
నశ్రవణా త్పీతానందర్శనం నిర్ణీయ పరమానందభరితో²భూ చిత్త్యర్థః. ౧౨౦

ఆ. అనంతరం కపినీనాఽపి నికటవర్తన్యభూచిత్వాహ. — ఆరుహ్యేతి.
అద్రిం మార్గస్థం పర్వత మారుహ్య, ఆ థావరుహ్య, పర్వతారోహణావరోహణక్రీడా
మనుభూయేత్త్యర్థః, విపినాని అరణ్యాని, ఆసాద్య ప్రవిశ్య, నానాఫలాని పనసరసాలా
దివివిధఫలాని, ఆస్యాద్య భుక్త్వా, ప్లుతం, వల్లితాసీత్యర్థః. ఆరచయ్య కృత్వా 'ల్యపిలఘు
పూర్వా' దిత్వయా దేశః, వదనై ర్దువైః, వాద్యక్రమాన్ డిండిమాదివాద్యధ్వనిప్రకా
రాన్, ఆపాద్య వాచయిత్వా, తథా ద్రుమం, ద్రుమా నిత్యర్థః. అక్రమం అపగతక్ర
మం, మేహనోత్థాపనాదిజగుప్సితావరణేన అపగతమర్యాద మిత్యర్థః. అజ్ఞివ్యృమదవ
శాన్తధుపానజనితదర్శవశా త్పుచ్చచ్చటాం లాంగూలకాలం. ని. 'బృందం కాలం
చక్రవాళం కాలకంపేటికా చ్చటే' లి వైజయంతీ, అహూయ చాలయిత్వా, అహం
ప్రథమోఽయం ప్రథమ ఇతి యస్యాం క్రియాయాం సా అహంప్రథమికా. మయూ
రవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః, స్వాథే క ప్రత్యయః. తయా వీనా పూర్ణా, వితత్సూర్విక
యా థావమానేత్యర్థః. కపీనాం చమూః వానరసీనా, ఆరా త్సమీపే, ని. 'ఆరా

మారాదావిరభూదహం ప్రథమికాపీనా కపీనాంచమూః. ౧౨౧

నిద్రాత్యయా దరుణితేన సమీరపుత్ర
సౌమిత్రి నేత్రయుగళేన నిపీయమానః,
చూడామణిం కరతలే కలయన్ వనందే
పాదారవిందయుగళం భరతాగ్రజస్య. ౧౨౨

ప. అక్లేశసంభూతగణాగణాభ్యాం నితీర్ణ¹ విస్తీర్ణమహాగ్నివోఽపి,
✓ ఆనందసిన్ధౌ పృథ్విసముక్ష మక్షస్య హస్తా నిలితం మమజ్జ.

ద్వారసమీపయో² రిత్యమరః. ఆది రభూత్, ఆలక్ష్మ్యలేత్యర్థః. ఆత్ర నిషస్యాభావ్యన
యథావద్వస్తు వర్ణనా త్వభావోక్తి రలంకారః. శాస్త్రాలవిశ్రీ డితం వృత్తమ్.

అ. తతః కిం తత్రాహ. — నిద్రేతి. సమీరపుత్రో హనుమన్, నిద్రాత్యయాన్ని
ద్రాభావాత్, యావద్వరవాసం నిద్రాహరయోరభావాదితి భావః. అరుణితేన పాట
లితేన, సౌమిత్రి నేత్రయుగళేన లక్ష్మణనమనయుగ్మేన, నిపీయమానః, ఆలక్ష్మ్యదరేణ
ఆవలొక్యమానస్సన్నిత్యర్థః. విలేనశ్రీరామాపేక్షయోగి లక్ష్మణునైర్భవ భిర్యుగ్లో హ
నుమదాగమనప్రతీక్షణాదరో విద్యుత ఇతి సూచ్యతే, చూడామణిం సీతాయా అభిక్షాన
భూతం శిరోరత్నం, కరతలే, కలయన్, శ్రీరామాగీనాం యథా చర్యర్థోచరం స్యాత్
తథాధారయన్నిత్యర్థః. సీతాం దృష్ట్వా సమాగత ఇతి ప్రథమపదపదసైవ జ్ఞాన
నార్థమితి భావః. భరతాగ్రజస్య శ్రీరామస్య, పాదారవిందే ఇషిక్యవమితసమాసో
న తు రూపకం, అన్యథోత్తరపదప్రాధాన్యే తత్ర వక్షనామోగాత్, తయోర్యగళం,
వనందే నమశ్చకార, వనస్తలిలకావృత్తమ్. ౧౨౩

అక్లేశేతి. అక్షస్య హంతా అక్షనుమరసూరితో హనుమాక్, అక్లేశేన అనా
యాసేనైవ సంభూతే సంజాతే యే గతాగతే యాతాయాతేతభ్యాం, నితీర్ణో నిలం
ఘితః విస్తీర్ణమహార్థః పురుషాంతరదుస్తరమహాసముద్రో యేన స కళోత్తోఽపి, అక్షో
స్సమీపే నమతం సమీపార్థేఽవ్యయాభావః 'అన్యయాభావే శరత్సృష్టిభిః' ఇతి
టచ్చుక్త్యయః, పుతనాయావానరసేనాయాః, సమతం పురతః, నితగామత్వం,
అవ్యయా దామప్రత్యయః, ఆనందసిన్ధౌ అనన్దసాగరే, మమజ్జ మగ్నోఽభూత్, ఈ
దృష్టహాకపిరీవాహినీమధ్యే అహమేక ఏవ మహోదధి ముల్లంఘ్య సీతాం దృష్ట్వా పున
రాగతోఽస్తి³ త్యేవంభూతభావజన్య ప్రవర్తమహాభాగ్యసంపన్నోఽభవ మిత్యుపన్యాసవృత్తున్
లితా వ్రజకరణోఽభూదిత్యర్థః. ఆత ఏవ విరోధాభాసోఽలశ్కారః. వృత్తముపకారిః.

ప. అనీతమాడామణిసన్ని ధానా దావిగప్ర మోదేనరఘూర్షహేన,
త త్రానుయుక్తః 'పవనానజన్తావిజ్ఞాపయామాన కృతప్రణామః.

ప. లజ్జాపురో పవనశీమ్న్యుభ రాజపుత్రీ
మాలోకయం నిశిచరిగణబాధ్యమానామ్,
కేనాపి పాతకవశేన సుపర్ణలోకే
బందీకృతామివ భుజంగమరాజకన్యామ్.

౧౨౫

ప. దేవ్యాస్త్యద్విదీయాన్వయకీర్తనేన
త్వన్మద్రయాచ వ్యపనీయ శోకమ్,

అనీతేతి. అనీతస్య హనుమదాహృతస్య చూడామణేస్సీతాశిరోరత్నస్య సన్నిధానా త్సన్నిధృష్టేతోః, అవిప్రమోదేన ప్రాదుర్భూతానందేన, రఘూర్షహేన సఘనంద నేన, తత్ర తస్మిన్ సీతాపుత్రానై విషయే, అనుయుక్తః పుష్పః, పవనాత్తజన్తా హనూమాత్, కృతప్రణామో విశిషితానమస్కారస్సక్, 'తథావ శ్రీరామాయణమ్. 'ప్రణమ్య శిరసా దేవ్యై సీతాయై తాం దిశం ప్రతి, ఉచాచ వాక్యం వాక్యజ్ఞస్సీతా యా దర్శనం యథే'తి, విజ్ఞాపయామాన, సీతాపలోకనవారాం కథయామానేశ్చర్మః. పూర్వమాగమనానన్తరకర్తవ్యతయా హితో గామనమస్కారః ఇదానీం తు సీతా శుభవార్తాకథనప్రారంభసంతోషాతిరేకా త్తన్నమస్కార ఇతి వేదితవ్యమ్, ఇంద్రవజ్రా వృత్తమ్.

౧౨౪

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ- లజ్కేతి. అథ విజ్ఞాపనారంభే మంగళాచారే వా. ని. మంగళానన్తరారంభప్రశ్నకారేన్న్యవ్యభో అథే'త్యుచరః. లంకాపురస్య రావణరాజధాన్యా ఉపవనసీమ్ని ఉద్వానవనప్రదేశే, అశోకవనికామధ్య ఇత్యర్థః. నిశి చరిగణబాధ్యమానామారక్షికరాక్షసీనిపహవరిపీడ్యమానాం, అతవివ కేనాప్యనిర్వా జ్యేన, పాతకవశేన పాపానుబంధేన, సుపర్ణలోకే, బృందీకృతాం, కారాగారబద్ధా మిత్యర్థః. భుజంగమరాజకన్యాం నాగరాజకన్యామివ స్థితాం, రాజపుత్రీం జానకీం, ఆలోకయ మపలోకితవానస్తి, ఉపమాంకారః, వనన్తటిలకావృత్తమ్. 'బందీకృతా మివ విభోభుజగేంద్రకన్యా' మితి పాఠాంతరమ్.

౧౨౫

దేవ్యాఇతి. త్వద్వియాన్వయకీర్తనేన భవదీయవంశప్రశంసయా, త్వన్మద్రయా త్వదీయప్రత్యభిజ్ఞానాగుణీముద్రికయా చ, దేవ్యాస్సీతాయాః, శోకం విషాదమప నీయ నిరస్య, అతవివ వరిపూర్ణకామః సంపూర్ణమనోరథః, ప్రస్థాతుకామః పునరా

వార్తామభిజ్ఞానమయీమయాచం

ప్రస్థాతుకామః పరిపూర్ణ కామః.

౧౨౬

ప. బ్రహ్మస్త్రవిత్రస్తజయంతకృత్వాం

కథాం చ విజ్ఞాప్య వనే ప్రవృత్తిమ్,

చిరం రుదంత్యా జనకేంద్రపుత్ర్యా

చూడామణిః ప్రేషిత ఏష తుభ్యమ్

౧౨౭

గ. కిం బహునా.

ప. దేవ తస్యాః ప్రతిష్ఠాసూ నసూ నాశైకపాలిణాన్,

గంతుమా నృక్, 'తుంకామమనసోరషి' తి తుమ్మనో మంరహామి. అభిజ్ఞాన మయీం అభిజ్ఞానరూపాం, తాద్రూప్యే మయటి కీమి, చార్దాం పుత్రాంతం, ఆయా చం యా దితవాన్సి, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్.

౧౨౮

ప్రస్తోతి. బ్రహ్మస్త్రాత్ దర్శమయాత్. విత్రస్తస్య విశేషనోభిరస్య జయంతస్య జయంతాసురనామ్నః కాకాసురస్య కృత్యం స్తసోల్లేఖనమిదమియా యస్యాం తాం, ఏవనే చిత్రహటతటవిసినే, ప్రవృత్తాం సంభూతాం, కథామాఖ్యాయితాం, అభిజ్ఞాప్య అభిజ్ఞానత్వేనోక్త్యా, చిరం, చిరకాలం, రుదంత్యా పూర్వానుభూతార్థస్తరణవశాత్ ఆశ్రాణి నిమంచంత్యా, జనకేంద్రపుత్ర్యా జానక్యాః విశేషయం, చూడామణిః శిరోరత్నం, తుభ్యం, ప్రేషితః, వాగ్రూపం వస్తురూపం చ అభిజ్ఞానద్వయం ప్రహిత మిత్యర్థః. వృత్తముపజాతిః.

౧౨౯

అ. నిగమయతి. కిం బహునేతి. బహునా వాగ్వాప్యపాశేణ కిం, నశమసీత్యర్థః.

ఆ. తథాసి కించిద్వత్తస్య మవశిష్టం వివృత ఇత్యాహ—దేవేతి. హేదేవస్వామి, ప్రతిష్ఠాసూక్ ప్రస్థాతుమిచ్ఛాన్, ప్రేషతమిచ్చమాణానిత్యర్థః. తిష్ఠతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. తథాసి అశైకపాలితాన్ అతయా శ్వదాగమనప్రతీక్షయైకయా పాలితాన్ గుప్తాన్, శివభాగవతవత్సమానః. తస్యా స్థితాయాః, అనుక్ ప్రాణాన్, తవాభిజ్ఞానముద్రయా అభిజ్ఞానరూపాంగుళిముద్రికయా, తయైవాభిజ్ఞానముద్రయా

† 'బ్రహ్మస్త్రవిత్రస్తజయంతకాకకథా' మితి ప్రాచీనపాతే తు వృద్ధికరణబహు ప్రీత్యశ్రయణశ్చో నేతి బోధ్యమ్.

ముద్రయిత్వా ప్రసన్నోఽహం త్వదభిజ్ఞానముద్రయా. ౧౨౮
ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చంపూరామాయణే,
సుస్థరకాండ్ సమప్తః.

ముద్రాఫలికయేతి శ్రీష్టపూజతం, ముద్రయిత్వా, నిరుచ్ఛేద్యర్థః. అహం, ప్రపన్నః, ఆగ
తోఽస్త్యిత్వర్థః. ౧౨౯

ఇతి శ్రీమత్సరమయోగేంద్ర బృందమానసేంద్రిరసందోహమద్వానందాభాభి
వందిత రఘునందన చరణారవింద మకరందాస్వాదన కందళితసారస్వతేన ఆఖండతపః
ప్రచండముని ప్రకాండమండలేశ్వరకాండిత్యమహాముని గోత్రావతంసస్య వంచనా
న్వయసుధాపారవారపారిజాతస్య భన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖ నిఖిల
విద్యాసారనర్వజ్ఞ సాంస్కృతికమస్య తోండపంశితవర్మస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నా
కరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణవిరచితాయాం చమ్పూరామాయణవ్యాఖ్యానాయాం
సాహిత్యమంజూషికానమాఖ్యానాయాం సుందరకాండ సమప్తః.

రామచంద్రార్చరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
వ్యాఖ్యా సుందరకాండస్య పూర్ణ మంజూషికాభిధా.
శ్రీరామార్పణమస్తు.

శ్రీలక్ష్మణకవీనరవిరచిత యుద్ధకాండః

ప. దృష్టే యత్ర యద్వచ్చయాపి విచసాం దేవీ పురో వర్తతే
సారస్యం మహా దభ్యుదేత సదసి ప్రాగల్భ్యముజ్జ్వల్యతే,

శ్లో. ఆసీతం పవనాత్తజేన జనకత్నోపాలపుత్రశిరో

రత్నం మూర్త మివానురాగ మనన్య స్వీక్ష్య ప్రమాదాన్వీణః,

యో లోకత్రయకంటకం దశమఖం ప్రాధర్మ్య మైష్య స్ఫుటం

తస్మైయం వీరవరాగ్రణీర్జనకజాజాని స్ఫుటా పాణి నః.

అ. ఇత్థం నిజనిత్రకవితానభాజితకలకవిసమంజేన తత్ర భవితాభోజరాజేన విర
చితపంచకాండసంబద్ధం చమూరరామామణాప్రసంగం పాపూరయతు ఇమేన లక్ష్మణ
నామ్నా పండితపర్యేణావశిష్టో యుద్ధకాండః, సువాగ్ధ్యవహనసారేణ రచితసంస్కారయం
మయేదాసీం వ్యాక్రియతే, అథ తత్రభువ న్మహిమ స్వచిగ్నిశస్య నిష్ప్రసూహపరి
పూరణాయ శిష్టాచారసంప్రాప్తవిశిష్టే గురుచరణారవిందభావమహారాజన్తరణమామ
మంగళం నిబధ్నాతి.

దృష్టఇతి. యత్ర యస్మిన్, దేశికపదాంభోజే, భోజే చ, యద్వచ్చయా రీల
యాఽసి, అత్యాదరేణచే త్రిము వక్తవ్య మితి భావః సృష్టే అచారితే సతి, నృణాం,
మనుష్యమాత్రస్వేత్సర్థః. వికచ్చ సర్వత్రసంబధ్యతే, వచసా దేవీ సరస్వతీ,
పురోవర్తతే, ఉపాసనాదిప్రయత్నం విజైవ స్వయం సన్నిహితా భవతీత్సర్థః. తథా
మహాదనబ్ధం, కార్యకరణసర్వాప్రమిత్సర్థః. సారస్యం కవిలారసజ్జత్వ, మధ్యజేతి
అభ్యుదయం ప్రాప్నోతి, సముత్పన్నత ఇత్సర్థః. 'అభ్యుదైతీ'తి చాగ్ని ఆభిమఖ్యేన
సమీప మాగచ్ఛతీత్సర్థః. తథా సదసి, రాజవిద్యత్సభాస్వీత్సర్థః. ప్రాగల్భ్యం సకల
విద్యావిపరణప్రాధక్వ ముజ్జ్వల్యతే విజృంభితం భవతి. తథా సకలా స్ఫుమస్తా అసి,
కలా ఇతిహాసాగమాద్యా శ్చతుష్టప్తివిద్యాః, జ్ఞాయంతే అభ్యయనపరిశీలనాభ్యాసా
భావేనైవ తత్వతోఽపమధ్యంతే, తథా నవా అపూర్వా, కీర్తి స్ఫుత్సమాఖ్యా లాగర్తి
విలసతి, తత్ర తస్మిన్దేశికపదాంభోజరాజే చ, మమ, చేతః, స్మిహ్యతి, ఉత్తరీత్యా

జ్ఞాయంతే సకలాః కలా అపి నృణాం జాగర్తి కీర్తి ర్నవా
చేత స్నిహ్యతి తత్ర దేశికపదామృతే చ భోజే మమ ౧

ప. భోజేన తేన రచితామపి పూరయిష్య
న్నల్పీయసాఽపి పచసా కృతిమత్యుదారాం,
న ప్రీడితోఽహ మధునా నవరత్నహార

బహుశ్రేయస్కరత్వాన్తామకం మనస్తత్ర స్నేహాయుక్తం భవతీ త్యర్థః. చతుష్పత్తి
కలాస్త్ర 'ఇతిహాసాగమాద్యా శ్చ కావ్యాలంకారనాటకం, గాయకత్వం కవిత్వం చ
కామకాస్త్రం దురోదరమ్. దేశభాషాలిప్తజ్ఞానం లిపికర్తృ చ వాచకం, సర్వాణి చాప
దానాని సర్వకాస్త్రం తు కాకునమ్. సాముద్రికం రత్నకాస్త్రం రథాశ్వగతికౌశలం,
మల్లకాస్త్రం సూదకర్తృ భూరుహాణాం చ దోహదమ్. గంధవాదో ధాతువాదః భిన్నా
వాదో రసస్య చ, కాలవాదోఽగ్నిసంస్తంభః ఖడ్గస్తంభోఽలస్య చ. వాచస్తంభో
వయస్తంభో వశ్యాకర్షణ మేవ చ, విద్యేవణోచ్ఛాటనే చ మారణం కాలపంచః.
పయసి ప్లవచాతుర్యం పాదుకాసిద్ధి రేవ చ, మృత్సిద్ధి ర్లుటికాసిద్ధి రైంద్రజాలిక మేవ
చ. అంజనం సరదృష్టి స్తు పంచనం స్వరపంచః. మణిమంత్రేషుధానాం చ సిద్ధయశ్చ
రకర్తృ చ. వేత్రలోహశ్చమృద్వారువేణువర్తాంజనక్రియాః, అదృశ్యకరణీ దూరక
రణీమృగయా రతిః. వాణిజ్యం పాశుపాల్యం చ కృషిరాహవకర్తృ చ, లావకుక్కుట
మేషాదియుద్ధకారణకౌశలమ్. చతుష్పత్తికలా త్రైవిధ్యాః కలావిద్భిః ప్రకీర్తితా' ఇతి
అనుసాసోఽలంకారః, కాష్టూలవిక్రీడితం వృత్తం, లక్షణం తూక్రమ్. ౧

అ. సంప్రతి స్వాహంకారం పరిహరతి — భోజేనేతి. తేన అసాధారణమహిమా
స్పదతయా ప్రసిద్ధేన, భోజేన, అపి రతిశయార్థకః. రచితాం ప్రణీతాం, అత ఏవ
అత్యుదారాం, రసాలంకారాద్యుల్లసితశబ్దార్థసంఘటనోజ్జ్వలభీతతయా అత్యంతగమ్భీరా
మిత్యర్థః. కృతిం కావ్యం, అల్పీయసా అత్యల్పేన, ఈషన్వాత్ర గౌరవరహితేనాపీత్యర్థః.
'ద్వివచనవిభజ్యే' త్యాదిना ఈయసుక్ ప్రత్యయః, పచసా పూరయిష్యత్ పూరితాం
కరిష్యత్, అహ మధునా అస్మిన్నాలే, 'అథునే'తి నిపాతనా త్సాధుః, ప్రీడితో
లజ్జితో, నజాతః, క్షాయం సర్వజ్ఞభోజప్రబంధః క్వచనా మదియేనాల్పిన్దేన పచనేన
తత్పరిపూరణ మితి లజ్జాం న గతోఽస్తీ త్యర్థః. కుత ఏతదిత్యాశంక్య తత్ర ఆధ్వాంతరం
స్యస్యతి, కిం తు తథాహి త్యర్థః, తంతుః సూత్రం, నవరత్నహారసంగేన సూతనమాణిక్య
హారసమాగమేన, హృది పక్షసి, మానసే చ, ధార్యత ఏవ న తు పరిహరయతే ఇత్యర్థః.

సంగేన కింతు హృది ధార్యత ఏవ తంతుః.

ప. ముద్రాముద్రితజీవితాం జనకజాం మోహానులం రాఘవం
చూడారత్న నిలోకనేన సుచిరం నిధ్యాయ నిధ్యాయ చ,
ప్రారేభే హృది లక్షణః కలయితుం పౌలస్త్యవిధ్వంసనం
ధీరః పూరయితుం కథాం చ విమలా మేనేన కాంతేన సః. 3

ప. ఆనందమందర మనంతర మాంజనేయా

దాకర్ణ్యి నృత్తి మనఘాం జనకాత్మజాయాః,

కుతః అతఏవ తత్సామ్యేన మద్వచనస్యాపి మనఃజనపగ్రహా భవిష్యతీతి భావః.
అర్థాంతరస్యాసోఽలంకారః. వసంతతిలకావృక్షమ్.

ఆ. ఏవం నిజవాగ్ద్యోపారస్యావకాశం సంపాద్యేదాసిం చీర్దిత మాహ—
ముద్రేతి ముద్రయా శ్రీరామాభిజ్ఞానముద్రికయా ముద్రితం స్థాపితం జీవితం జీవనం
యస్యాస్త్రం, జనకజాం జానకీం, తథా చూడారత్ననిలోకనేన, చూడమణిదర్శనేన,
మోహానులం మోహవిహ్వలం, రాఘవం చ, సుచిరం అనల్పకాలం, అన్యంతరసంయోగే
ద్వితీయా, నిధ్యాయ నితరాం ధ్యాత్వా, మనస్సుమనంధాయశ్శర్కరః. 'ప్రేక్ష్యచింతయా'
మితి ధాతోః నిపూర్వాత్ క్త్విల్వబాదేశః. తథా నిధ్యాయ దృష్ట్వా చ. ని. 'నిర్వ
ర్జనం తు నిధ్యాయం దర్శనాలోకనేక్షణ'మిత్యమరః. తథా చ జనకజాం ధ్యాత్వా,
రాఘవం దృష్ట్వాచేతి యథాక్రమ మన్వయాద్యనుభాసంఖ్యాంలంకారః. ధీరః ధైర్యశాలీ
సప్రసిద్ధః. లక్షణః సౌమిత్రిః, ఏనేన, కాండేన బానేన. ని. 'కాంజోఽస్త్రీదండ
బాణార్జవగ్గావసరవారిష్యి' త్యమరః, పౌలస్త్యవిధ్వంసనం రావణనంహరం, కలయితుం
కర్తుం, హృది, ప్రారేభే ఉపచక్రమే, మనసి నిర్ధారితవా నిత్యర్థః. తథా ధీరః నిర్దాక్
సః లక్షణః లక్షణనామా కవిః, ఏనేన కాండేన యుద్ధకాండేన, విమలాం నిమ
ళంకాం, కథాం రావణనంహరయాహాపాఖ్యానం, పూరయితుం పూర్ణంకర్తుం, హృది
ప్రారేభే మనసి ఉపక్రాంతవాక్, అత్ర లక్షణమోయభయో రపి ప్రకృతత్వా
త్రేవలప్రకృతగోచర శ్లేషాలంకారః, ప్రకృతాప్రకృతోభయగతముక్తం చే
చ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం, ష్టేహోఽయం క్లిప్తత్వం సర్వ త్రాద్యత్వమేవ నాంత్య' ఇతి
లక్షణాత్, కార్జులవిక్రీడితం వృక్షమ్.

ఆ. కథాం పూరయితుం ప్రారేభే ఇత్యుక్తం సంప్రతి తామేవకథాంప్రస్తాతి
ఆనందేతి, ఆనంతరం చూడమణ్యాభిజ్ఞానప్రదర్శనానంతరం, ఆనందేన మందరం నిర్వరం
యథాకథా, ఆనందపరిపూరిత మిత్యర్థః. ఆంజనేయాత్, ఆంజనేయయాత్, హనూ

దృష్టిర్దశాననరుషా పరుషాయమాణా

బాణాసనోపరి దధే ప్రభుణా రఘూణామ్.

౪

గ. అథసుగ్రీవోఽపి దశగ్రీవకుపితరాఘవావలోకన¹ద్విగుణితరణో
త్సాహ²స్సాహాయ్యసమయ మనుపాలయన్నన్థు మివ సిన్ధు మవధా
ర్య దై ర్యా దగాధమతి రధిరూథత్రికూటశృంగం లజ్జామధిగంతు
మంగదకుముదనలనీలప్రముఖ మపి సమనీనహ³దఖిలమనీకమ్.

౫

ప. వారిదాదపి చ రామనామతః పూరితా పున రపాంగధారయా,

మతః, 'ఆఖ్యాతోపయోగ' ఇత్యపాదానత్వా త్పంచమీ, అనఘం నిర్దుష్టం, జనకాత్మ
జాయాః, వృత్తిం వర్తనం, జీవనంవా, ని. 'పృత్తిర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః. ఆకర్ణ్య
శ్రుత్వా, రఘూణాం ప్రభుణా శ్రీరామేణ, దశాననే రావణే, రుషిరోషేణ, పరుషాయ
మాణా ఉగ్రాయమాణా, దృష్టిర్బాణాసనోపరి కార్దురోపరి, దధే నిచిక్షేపే, మహావీర
స్సాభావ్యాచ్యరాసనావలోకనసంజ్ఞయైవ సుగ్రీవాదిభ్యో జైత్రయాత్రాసన్నాహ మాత్మా
వయామానేత్యర్థః. పసంతభిలకావృత్తమ్.

౪

అథేతి. అథానంతరం, సుగ్రీవోఽపి, దశగ్రీవే కుపితస్య రాఘవస్యావలోకనేన
ద్విగుణితో ద్వైరావృత్తః రణోత్సాహో రణప్రయత్నః యస్య స తథోక్తః, 'లోకోత్త
రేష స్థేయా స్పృయత్నఉత్సాహ' ఇతి లక్షణం, సహాయస్య భావ స్సాహాయ్యం సహాయ
కర్తృ బ్రహ్మణాదిత్వా త్పాక్షిక వ్యభిచారస్య సమయం సంవిద మపి సీతాప్రవృత్తిస
లబ్ధిసంతరం తదవహరిణం వైరిణం సంహృత్య పునస్తామానేష్యామితి పూర్వవిహిత
ప్రతిజ్ఞామిత్యర్థః. ని. 'సమయాశ్శవధాచార కాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. అనుపాలయ
న్ననువర్తమానః. అగాధమతిః గంభీరబుద్ధిః, + తైర్యాత్ ధీరత్వాత్, అంధం కూపమివ,
సింధుం, అవధార్య, తథా సుతరాం నిశ్చిత్యేత్యర్థః. ని. 'పుంస్త్వేవాంధుః ప్రహిః కూప'
ఇత్యమరః. అధిరూఢం త్రికూటాచలశృంగం యయా తాం త్రికూటాచలశృంగాగ్ర
వర్తిసి మిత్యర్థః. లంకామధిగంతుం, అంగదకుముదనీలాః ప్రముఖాః ప్రధానాః యస్య
తత్, తథోక్తం, అఖిలసుప్యనీకం వానరవైశ్యం, ని. 'అనీకం తు రణే వైశ్య' ఇతి విశ్వః,
సమనీనహత్ సన్నాహయామాన, సహజేష్టా చఙ్కుపథా హ్రస్వైదభ్యాసదీర్ఘశ్చ.

వారిదాదితి. రామనామతః రామాభిధానాత్, కర్తృ పాదిత్యర్థః. వారిదా జ్ఞల
దాదపి, అపాంగధారయా కటాక్షరేఖయా, కయైవధారయా, పునర్ముయోఽపి, పూరితా

+ 'తైర్యావగాధమతి' రితిపాఠే తైర్యేణావగాధా వ్యాప్తా మతి ర్యస్యనః

1 ద్విగుణీకృత. 2 సాహాయ్యకమనుపాలన్యం. 3 శిఖరా. 4 వలీమఖానీకమ్.

తత్త్వణం ప్రతిచచాలదక్షిణం వాహినీశో వఖ్యానం వాహినీశో

గ. తత్త్వణేననుచలితఋక్షసముదయే కుముదామోదనో రిణి నరభాధిక
ప్రసాదశీలే నీలేందీవరానందిని దళానసదిశా క్రమణ్యగ్రతేజసి సమా
రూఢతారానందసలక్షణానుగతే సరయ ముచయసామయ స్థయిన హానూ
మంత మధిరోహతి నిశాచరతిమిరహరణిని సుస్థే రామచంద్రే సమస్త
సమగ్రకృతా, అప్యాయితాచ, అఖిలాకృతాన్నిధి, వాహినీ వాచరసేనా వైచనాహినీ
సది, ని. 'సేనానద్యోశ్చ వాహినీతి వైజయంతీ, తత్త్వణం తస్మిన్నేవ త్వాశే, దక్షిణం
వాహినీకంప్రతి దక్షిణసముద్రముద్దిశ్య, దక్షిణ్యగుణముక్తసేనానానుగం వేది
గమ్యతే, చచాల ప్రతప్తే, వైషణంకీర్ణం సమస్తసమస్త గ్రిహం నుచయసామ' ౧౭.

తత్త్వణం తస్మిన్ త్వాశే, తత్కాల ఇన్యథా. సమం కుముదామోదనం ప్రకృతి
ఋక్షసముదయః శాంబవదాదిభట్టాకగణాః, అన్యత్ర సమస్తసమందలం యన్య
తస్మిన్, ని. 'ఋక్షాద్యభల్లభట్టాకాః' సమస్త మృగంభుతార' మితి గామనః.
కుముదస్య కుముదనామ్నః కడిసేనావతేః, ఆమోదం సంకోచం అన్యత్ర శైరహా
సంకరోతితి కుముదామోదకారిణి, ని, 'కుముదం శైరహా రక్షసంశో గుముదా గహ'
వితి విశ్వః, శరభే శరభాఖ్యసేనావతే, అధిగ్రసాదశీలే అన్యత్రానుగ్రహాత్పతే,
అన్యత్ర శరస్య ఆశ్వవాలాఖ్యతృణవిశేషకుసుమస్య భా తస్మాదాని అధిక
ప్రసాదశీలే అతినిర్మలస్యభావే, నీలేందీవరాఖ్య సేనానానుగః అఖిలా నీలః ఇందీవర
నివ తదానందిని తత్పరితోషకారిణి. అన్యత్ర సీమాత్పలవికాసంగిణి, ని. 'సీలః కపి
శేంద్రిభేదే కృష్ణే నా తద్వతిలిప్సి'తి నానార్థరత్నమాలా, దళానసదిశాక్రమణి
రావణ దిగవన్మత్తనే వృగం చటులం తేజః ప్రతాపా యన్య తస్మిన్ అన్యత్ర దిశ
సంఖ్యాకాని అననాని ముఖాని యాసాం తా స్తాసాం దిశానాం దళాన్మఖానా మిన్య
ర్థః, ఆక్రమణే ఆవరణే వృగం వేగవల్లేబోబోధ్యతి ర్గస్య తస్మిన్, ని. 'వేబోబోధతే
ప్రభావే చ జ్యోతివ్యర్చిషి శేతనీ'తి వైజయంతీ, సమానుభవ సమగ్రకృతి తారానంద
నోఽంగదః యేన తేన లక్షణేన సామిత్రిణా అనుగతే అనుభవే, అన్యత్ర సమానుభా
ప్రతిదినమేతైక తారాధిష్ఠాననియమాత్ సరుధిష్ఠితాః యోః లంకా అన్యత్రానివత్
త్రాణి తాః నందయంతీ తథోక్తః సచాసౌ లక్షణానుగః లాంఛనేన అనుభవశ్చ
తస్మిన్, లక్షణేతి తృతీయాయా అనుగతశబ్దేః ఆలంకృతానః. నిశాచరః రాక్షసాః
లిమిరాణీవ అన్యత్ర శార్వరాంధకారాణి లేమా హరణి విధ్వంసజే విస్త్రుతై లాగ
యాశే, 'రామశ్చంద్ర ఇ' వే త్యుపమితసమానః, ఉదయసానుమస్త మివీతి సృష్టేవ

తఃకంగలీత బహుళహరిజాలకోలాహలభరితహరినంతరోనింతరాస్కం
దితనికటకాంతారావళి ర్వలీముఖబలమహంబుధి స్వసంభ్రమ ముద
జృమ్భత.

2

ప. ఉత్త్రాసకాసరముదంచితసజ్జనక్తం

విత్తప్రహస్తీ విశరారుచమూరుయూథమ్,

అలోలలోచనతరంగమరంగశాబ

మాసీదసీమ వివసం కపిసర్పభూషైః.

౮

మాలింగాల్, తస్మిన్ ఉచయసానుమంతముదయావలమివ, హనూమంతం సరయం
సత్వర మధిరోహతి అధితివృత్తి సతి, సమంతతస్పర్శత్ర, కందళితస్సముత్పన్నః బహు
ళో భూమివృత్తి యో హరిజాలకోలాహలః చానరసంఘకలః ఘనమఘమధ్వనిశ్చ
తేన భవితాని పరిపూర్ణాని హరివస్తరాని దిగంతదాని యస్యస తథోక్తః, నిరంతరం
నీరధ్ధం ఆస్కన్ధితా ఆక్రాంతా నికటకాంతారావళిః సమీపారణ్యశ్రేణిః యవ సత్థోక్తః.
సమానమేతత్, సలీముఖబలమహంబుధిః. చానరసీనాసముద్ర ఇవేత్యుచమితసమానః,
ససంభ్రమం సాటోప ముదజృంభత ఉజ్జ్వల్మిహోఽభూత్, 'శరభాధిక ప్రసాదశీలే
లక్షణానుగత' ఇత్యత్ర చ శబ్దశ్లేషః, వస్తుశబ్దభేదేనార్థవ్యయభాసేఽపి జతుకావ్యవ
దేశశబ్దస్య ప్రతీతేః, అన్యత్రార్థశ్లేషః, వికనాశావలమిఫలవ్యయవదభిన్నవదేనార్థవ్యయ
ప్రతీతేః, వికత్సంకీర్ణేయమువమా.

2

ఉత్త్రాసేతి. అసీమ నిర్వర్యానం, అతివిప్రుమిశ్కర్షః. ని. 'సీమసీమే స్త్రీయా
ముఖే' ఇత్యుచరః. వివసమరణ్యం, కర్తృ, కపీరాం సర్పభూషైః కైశ్రయాలోక్సన
క్రీడోష్ఠోష్ఠైః, ని. 'క్రీడా నిరూప సర్పచేత్యుచరః. ఉత్త్రాసాంభయవిభ్రాంతాః కా
నరాః పనమహిమః యస్మిన్ తత్తథోక్తః, ని. 'బహుఃయో మహిమో వాహద్వివ
త్కానర నైరిభా' ఇత్యుచరః. ఉదాచితాః ఉద్యాన్తాః పంచపక్షా స్సింహః యస్మిన్
తత్తథోక్తః. ని. 'సింహో మృగేష్వరిః బహుశ్య' ఇత్యుచరః. చిత్రస్తాః విభితాః
హస్తినః గజాః యస్మిన్ తత్తథోక్తః, విగతాని శరారుణాం వ్యాఘ్రానిహింసజంతూ
నాం చమూరూణాం మృగాణాం చ యూథాని నివహః యస్మిన్ తత్తథోక్తః. ని.
'శరారు ర్హతుకో హింసః' 'సకాతీయైః కులం యూథ' మితి చాచరః. అలోలః
సాధ్వసా ద్విలాలాః లోచనశరంగాః దృష్టిదగంకరాః యేహిం తే కరంగకాటాః
హరిణిశిశవో యస్మిన్ తత్తథోక్తం, చాసీత్. పనస్తలికావృత్తః.

౮

ఐ. నైన్యైస్తతో రఘువతి స్ఫురితాం నివేశం
 వేశస్తయ నిర్వరళయ నిష్ఠినాస్తరాణి,
 ఆరుహ్య¹ శైలమపి సహ్య మసహ్యపాతం
 మందానిలైకనిలయం మలయం జగామ.

F

వా. గత్వా రామ స్తమద్రిం సౌమిత్రి మిద మవాచీత్.

గం

ఐ. అమీ తటసమీపనిర్దురతరంగరిజ్జిత్పయో
 జడీకృతపటీరభూరుహకుటీరసంసారిణః,
 మనో విధురయంతి మే మలయ మేఘలా మేదురః

నైన్యైరితి. తతః సర్వఘోషానంతరం, రఘువతి, నైన్యైః ఎవరసేనాభిః, సరితాం నదీనాం నివేశం విహ్యసస్థాపయ. ని. 'నివేశ శ్చినిరో' ద్వాహవిన్యాసేషు ప్రతీర్తిక' ఇతి విశ్వః. వేశంతయన్ వేశంతం కుర్వన్, సేనాసంమర్దవల్లసరాంసి కర్వన్ నిత్కర్థః. ని. 'వేశంతః పల్లవం చాల్పసర' ఇత్యమరః. వేశంతశబ్దాక్షర్యోతితి ణ్యస్తా ల్లటశ్చత్రాదేశః, తథా విషివాస్తరాణి గహనాంతరాళాని, విరళయన్ విరళాని కుర్వన్, వానరసేనాసాటోపభూటివిఘటితతరుగుల్లసామాంతరాయా సుగమూని కుర్వన్ నిత్కర్థః. పూర్వవచ్ఛత్పప్రత్యయః, సహ్యం సహ్యాఖ్యమసి, అసహ్యః విరహిణాం దుష్ప్రసహః వాతో యస్మిన్ తం శైలం మార్గ సంబంధం పర్వత మాయుష్య, తతః మందానిలైకనిలయం మందరగంధవాహైకనిశేతనం, మలయం మలయూఖ్యం శైలం, జగామ, పృతం పూర్వవత్.

F

గత్వేతి. రామ స్తమద్రిం మలయపర్వతం, గత్వా, సౌమిత్రిం ప్రతీపంవద్య మాణప్రకారం వచన మవాచీత్ ఉత్తవాన్, వచే ద్భుతి 'సేవి పృథ్విః పరస్త్వచచే' ద్వీతి పృథ్విః.

గం

అ. ఉత్తీర్ణకారమేవాహ—అమీఇతి. తటసమీపేషు సామస్త్రదేశేషు యే నిర్దురాః ప్రవాహః. ని. 'ప్రవాహో నిర్దురో యు' ఇత్యమరః. ప్రేషం తరంగిభ్యః రింఖ్యః స్థల్యః పయోభిః ఆంబుభిః జఙ్గిత్వాని శిశిర్శితాని. ని. 'సుషిమ శ్చినిరో' జడ' ఇత్యమరః. అభూతతద్భావే చ్చిప్రత్యయః. తథా భూమిని యాని పటీరభూరుహ కుటీరాణి చందనతరవ ఏవ కుటీరాణి అల్పగుళిణి + ప్రేష సాసారిణో నియతా

+ 'కుటీకమిశుండాభ్యోర' ఇత్యల్పాదేరప్రత్యయః. ని. 'కుటస్తుకుటపక్షసోః' 'కుటిస్త్రీస్యాక్కుంభదాస్యామల్పవేక్షనిచాపిసా' 'కుటిరా కర్కటాలయా' నిలిత రత్న మాలా. 1 పహ్యమశ్శైలమ్.

దురాసదవసక్రియప్రియతమారుతా మారుతాః.

౧౧

ఇత్యావపక కరుణమేష నిరుద్ధవేలం

శైలం మహేంద్ర మధిగత్య మహిమహేష్వరిః,

ఆవర్తమున్రితమివాన్వయభరావతినా

మక్షయ్యకీర్తినిధి మమ్మునిధిం దదర్శ.

౧౨

గ. దృష్ట్యా చ తమద్భుతాకృష్టమనా రామస్త దిద మాదప్త. ౧౩

వక్త నశిలాః, తాద్భిశ్చే జినిః, మలయమేఖలాసు మలయశైలనితంబప్రదేశేషు మేదు
రాః సాంద్రాః ని. 'మేఖలా ఖడ్గబంధే స్వాత్కంబీశైలనితంబయో'రితి విశ్వః.
దురాసదాని ఉద్దీపకత్వాన్వయస్యహని వసక్రియప్రియతమానాం తోలిలాంగనానాం
రుతాని మాజితాని యేషు తే తథోక్తాః. ని. 'వసక్రియః పరభృతః తోలిలః పికఇత్యపి'
శ్శమరః. అమీ ప్రసర్తమానాః, మారుతాః అనిలాః, 'మే మమ, మనో విధురయంతి
విహ్వలయంతి, విశతీమర్వంతీత్యర్థః. యమకానః ప్రాసయోస్సంసృష్టిః. పృథ్వివృత్తమ్.
లక్షణం తూక్తమ్.

౧౧

ఇతి. ఇత్యుక్తప్రకారేణ, కరుణం దీనమాలవక వ్యాహరక, ఏషః,
మహిమహేంద్రః భూదేవేంద్రః, శ్రీరామః, నిరుద్ధవేలం ఆపుతసముద్రకూలం. ని.
'జిలకూలే చ జలధే ర్వేలాకాలనికారయో'రితి విశ్వః. మహేంద్రశైలం మహేంద్రా
ఖ్యుకులపర్వతవిశేషమ్. 'మహేంద్రో మలయ స్సహ్యాశ్చుద్రిమా నృషవర్వతః, వింధ్యశ్చ
పారియాత్రశ్చ సజ్జతే కులపర్వతా' ఇతి విష్ణుపురాణవచనాత్. ఏతేన పూర్వోక్త
సహ్యాకులయయో రసి కులపర్వతవిశేషత్వమవగంతవ్యమ్. ఆధిగత్య ప్రాప్య ‡ ఆవర్తైః
జలభ్రమైః మున్రితం చిహ్నితం, ప్రతినిధిమితి యావత్. ని. 'స్వాదాచర్తోఽంభ
సాం భ్రమ' ఇత్యమరః. అన్వయభూవతినాం సగరానిజమలభూభుజాం, షేతుం శక్యః
'క్షయ్య జయ్యాకళ్యాణ' ఇతి నిపాతః. తతో'నఞ్చసూసః, తం, కీర్తినిధిం యశోనిధాన
మివ క్లితమిత్యుత్యేప్రియ, అంబునిధిం, సముద్రం, దదర్శ, అత్ర ఆవర్తేషు ముద్రాత్వా
రోషణా ద్రూపకాలంకారః. సచోక్తా త్యేప్రియ సన్సృజ్యతే. వసంతలిలకావృత్తమ్.

దృష్టేతి. తమంబునిధిం, దృష్ట్యా చ, అద్భుతాకృష్టమనాః ఆశ్చర్యానిష్ట
హృదయస్సక. రామః, తదిదం వచన మాదప్త అనోచత్. ౧౩

‡ 'ఆధిగత్య' త్యుక్త 'మల్యపి' త్యమనానికలొపవక్షే తుగాగమః.

ప. ద్రష్టుం నాలమగాధతాం ఫణిపతి స్సీమాన్తరేఖా విశో
 ద్వీపా నైకతమండలాని తదయం దూరే గిరాం హరిధిః,
 యేషామేష సుఖాదభాని నఖరై ర్యోనాథహ పూరిత
 లేహం నః కులభూభుజా మనిహతస్థేన్నే మహిష్నేసముః. ౧౪
 గ. అథ హరింద్రోఽపి మహేంద్రోపాంత కాన్తానశోభిని లోభ

అ. తత్ప్ర)కారమేవాహ—†ద్రష్టుమితి. †ఫణిపతిః పాతాళసుహరవాసి అపిశేషః
 అగాధతాం అతలస్పర్శతాం. గాంభీర్య మిత్యర్థః ని. 'అగాధ మతలస్పర్శ' ఇత్యమరః.
 ద్రష్టుం, నాలం నవర్యాప్తః, 'వర్యాప్తవచనేష్వలమథే' స్వీతి తుముక్, దిశః సీమాంత
 రేఖాః మర్యాదావసానభూప్రదేశాః, సికతానాం సముదయః పైగతాని సికతామ
 యాని. ని. 'నైకతం సికతామయ' మిత్యమరః. 'సికతాశర్కరభాస్కరం' శ్మశ్
 ప్రత్యయః. లేహం మండలాని శ్రేణయః, ద్వీపాస్సీంహలావయో ద్వీపాశీమాః, తత్తస్మా
 త్కారణా దయం వారిధిః, గిరాం దూరే, వర్తత ఇతి శేషః. అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః.
 అతః, ఏషవారిధిః, యేహం, నః కులభూభుజాం అస్తక్కులప్రమూహపూర్వగానన్యా
 నాం, సగరకుమారాణామిత్యర్థః. నఖరైః, సుఖాల్ అనామూసేన, అఖాని అవగాహితః
 ఖనలే థ్లట్ 'భావకర్తణో' రితి చిహ్, అగానంతరం, యేన వా అస్తక్కులభూభుజా,
 భగీరథేనైవేత్యర్థః. పూరిత ఆప్యాయితః, 'గంగాసాగరపూరిత' ఇతి పురాణవచనాత్త
 స్యాత్స కాపిలానలదగ్గసగరశయనంతర్వజార్థం మహా ప్రయత్నపూర్వక మసేనానీ
 తత్త్వాదితి భావః. లేహం, నః కులభూభుజాం సగరకుమారభగీరథప్రభృత్యన్తదన్వయ
 భూవనీనాం, అవిహతస్థేన్నే అప్రతిహతస్థైర్యయ, కలపంశస్థాయన ఇత్యర్థః.
 సికతశబ్దస్య దృఢాదిపాతా 'దృఢ్యదృఢాదిభ్యః శ్మశ్' చితి చరాదివనిచి 'ప్రియ
 స్థిరే' త్యాదినా స్థాదేశః, మహిష్నే మాహాత్మ్యాయ, నమో నమస్కారః, 'నమస్త్వస్త్రి'
 త్యాదినా చతుర్థీ. కార్థాలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౪

అథేతి. అథానంతరం. హరింద్రః సుగ్రీవోఽపి, మహేంద్రస్య ఉపాంత

† 'అత్ర హేనుగ్రీవ. ఉల్లాశుల్లాశలకేష్టికం పంచలతరద్వకేష్టికం, కల్లాశీనాం
 నదీనాం పల్లభిః పతిః సముద్రః తం, ద్రష్టుం ప్రేక్షితు మర్హసి, యత్. యస్తాత్కా
 రణాల్' ఇతి. ముంబాపుత్రకే కాచన వ్యాఖ్యాస్తి. అస్మిన్తు మూలం కులైః నోప
 లభ్యతే.

† ఉత్తరత్ర తదిత్యస్య సత్వాత్పూర్వం యదిత్యన్తాహార్యం, యద్యస్తాత్కారణా
 దిత్యర్థః. ని. 'యత్తద్యత్తతోహేతా' విత్యమరః.

నీయమలయజాతానిలే ¹వేలోపవసదేశే రఘువతేర్నిదేశేన నివేశయా
మాస బల మఖిలమ్. ౧౫

ప. సరసపటీరకుంజవనసంజవనాభివత

న్నృగమదగంధవహమేదురిత్రేఽమ్బునిధేః,

తటనికీ లుతత్వససతాలరసాలఫలై

రుదితమద విచేరు రుదరమ్భరయో హరయః. ౧౬

గ. తదనంతరమపరమహంభోధిమి చలితమమ్బాధిరోధసంభోధి
విలంఘనవిశ్రంభలలంఘనం లంఘనానీకమనీకోస్తుఖం చారముఖాదవ

సంతారణ నిటూరశ్యేన శాభత ఇతి తథాక్షే, లాభసియా మనోహరణి తే మల
యజాతానిలాః యస్తిక్ శస్తిక్, వేలోపవసదేశే సముద్రకూలాద్వానప్రదేశే, రఘు
వతేర్నిదేశేన ఆజ్ఞయా, అఖిలం బలం నివేశయామాస, ప్రతిష్ఠాపయామాసేశ్యర్థః. ౧౫

సరసేతి. సరసానామార్ద్రాణాం పటీరకుంజానాం చందనసికుంజానాం వనే
అభవా సరసాః పటీరకుంజాః యస్తిక్ శస్తిక్ వనే, సంజవనః సమ్మగ్నశిలస్సక్,
'జుచంక్రమ్యే' త్యాదినా యుచ్ఛే, అభివతక్ ప్రసరక్ తథా మృగమదస్య కస్తూ
ర్యాః గంధో యస్య స, తథోక్త శ్చ యో గంధవహోఽనిలః తేన మేదురితే, తత్ప్ర
చుర ఇత్యర్థః. విలేన సుఖసంచారయోగ్యత్వం సూచ్యతే, ని. 'మృగనాభి ర్నృగమదః
కస్తూరీ'త్యదురః. అంబునిధేస్సముద్రస్య, తటనికీటే కూలాపాంతే, లుతద్భిః పచేధి
మతయా వృంతాన్నివత్య భువి లుతద్భిః భవసానాం తాలానాం రసాలానాం చ ఫలైః.
హేతునా, ఉదితమదాః ఉత్పన్నవార్షా, ఉదరం విభ్రతీత్యుదరంభరయః స్వోదర
పూరణాః, 'ఫలేగ్రహిరాత్తంభరి'శ్చ త్యక్త చకారసామర్థ్యాద్యుదరంభరిత్యన్యాసి
నిపాతనాత్సగుత్వం, హరయః కవయః, విచేయః, తత్తత్ఫలభక్షణతత్సరతయా తక్ర
తక్ర విజక్రూత్యర్థః. పృత్యనుప్రాసాలన్యాయః. ౧౬

అ. అథ రావణవృత్తాంత మాహ—తదనంతరమితి. తదనంతరం సేనానివేశానం
తరం. అంభోధిరోధసి సముద్రకూలే, చలిత మపరమహంభోధిమివ స్థితమిక్కులేష్వికా,
తథా అంభోధివిలంఘనే సముద్రతరణే + విశ్రంభలలాఘవం నిరాఘటపాటవం
యస్య తత్తథోక్తం, అనీకోస్తుఖం రణోద్యుక్తం, రాఘవానీకం శ్రీరామనైస్యం, ని.

1 వేలోపవసదేశే దాశరథేర్నిదేశేన. 2 జలధిః.

+ 'అంభోధివిలంఘనే'త్యక్త 'రోదసీవిలంఘనే'తిపాతే రోదస్యా ద్యావాపృథివ్యా
తద్విలంఘనేత్యర్థః. 'ద్యావాపృథివ్యా రోదస్యా' విత్యదురః.

ధార్యధార్యమాణహృదయాతంకః పశ్యంతినచరణ ఇవై రావణో రావ
ణోవిధేయ మపర మజానకజానకీ మవ్యవిమోక్షకామః కామ పర
తంత్రోమన్త్రిభి స్సమం సమాజమాజగామ. ౧౭

ప. రహస్తదానీం రజనీచరేస్థిః

ప్రహస్తముఖ్యానిదమాబభాషే,

ఇదం తు మే వాఙ్మిత మిమీక్షితం వో

వదన్తు యద్వైరిజనోచితం నః.

౧౮

గ. ఆమీచ పునరాశయజ్ఞా వ్యజ్ఞాపయన్.

౧౯

‘అసీకం తు రణే నైస్య’ ఇతి హలాయుధః. చారముఖ్యాన్ గూఢపునుషుచనాచనధార్య
శ్రుత్వా, రావణః, ధార్యమాణః, హృదయాతంకః మనోవిదనా యువ స, తథోక్తః,
అతఏవ పంకలీనచరణః కర్షుమనిమగ్నపాదః, విరావణః ఇంద్రగజఇష్యుషమా, అపర
మన్య ద్విధేయం కర్తవ్య మజానక అనపబుధ్యమానః, తస్మిన్ జానకీమరిత్యగం సకలా
తంకనిరాసకం కరోత్విత్తతతహ—కామపరతన్త్రః మన్మథపరాధీనః, అతఏవజానకీమ
వ్యవిమోక్షకామః అపరిత్యక్తుమనా స్సక్, మంత్రిభిస్సమం ప్రహస్తాద్యమాత్మ్య
స్సహ, సమాజం సభామండప, మాజగామ ప్రాచ. ౧౭

రహ ఇతి. తదానీం కస్తికసమయే, రజనీచరేంద్రో రావణః రహః వింశతే,
మన్త్రీవాదస్య రహసి కర్తవ్యత్వాదితి భావః, ని. ‘రహస్త్వే హంతు చాలింగ’ ఇత్య
మరః. ప్రహస్తముఖ్యాన్ ప్రహస్తప్రముఖాన్, మంత్రిణః, ఇదం వక్ష్యమాణం,
వచనమాబభాషే ఉవాచ, భాషణప్రకారమేవాహ—ఇద మితి. ఇవ ‘మేతన్’,
జానక్యా ఆపరిత్యాగరూప మిత్యర్థః. తుశ్చోఽనధారణార్థకః. ‘మే మను, పంధిత మభి
లషితం, వః యుష్మాక, మిక్షితం, యుష్మాభిః ప్రశ్నతో దృష్ట మిత్యర్థః. ‘మరిమగ్ధీ’
త్యాదినా వర్తమానే క్తప్రత్యయః. ‘కస్య చ వర్తమాన’ ఇతి వక్షీ, అతః నః ఆస్తాకర,
యత్ప్రత్యం, వైరిజనే ప్రత్యాసన్నే ఉచితం యుక్తం, తన్ వదంతు, సమ్యగ్విచార్య
కథయం త్విత్త్యర్థః. ఉపేంద్రవజ్రాన్మక్తమ్. ౧౮

ఆమీచేతి. ఆశయం జానక్యా ఆపరిత్యాగరూపం రావణాభిప్రాయం జానంతీ
త్యాకయజ్ఞాః ఏతేనై యేమైశ్చికభాషణతత్పరత్వమేవ న తు నీతికాస్తార్థభాధన
ప్రవృత్తితాత్పర్య మితి సూచ్యతే. ‘అతోఽనువసన్తే క’ ఇతి కప్రత్యయః. ఆమీ ప్ర

1 పరతన్త్రీకః. 2 ‘ఈక్షితం వ’ ఇతి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః. ‘ఈక్షిత’ మిత్యసి
క్వాచిత్యుః. 3 వైరివధోచితం, 4 విజ్ఞాపయమానుః.

దేవ జీవత్సు భవదాజ్ఞావరేష్యనుచరేష్యస్తాసు తస్మాదయమప
వాదో దురవాపోరుభుజవంజరానీతాం నీతాం జాతు న జహాతునాథ
ఇత్యభిదధానేషు (1 ప్రధానేషు.) ౨౦

తతోరమౌఖపహితహరాజ్జనంభవశాపమమౌఖజభవశాపంచైత

హస్తానిమంత్రిణః పునశ్చద్దో వాక్యాలగ్నోరే వ్యజ్ఞానయక్ విజ్ఞానయామానుః. ౧౯

ఆ. విజ్ఞానప్రకారమేనాహ. — దేవేతి. హేదేవ రాజ్. ని. 'దేవస్సురేషునే
రాజ్' తి విశ్వే భవదాజ్ఞావరేషు యుష్మన్నిదేశకరణతత్పరేషు, అనుచరేషు సేవకేషు,
అస్తాసు మాప్యశేషు మహావీరేష్యత్పర్య, జీవత్సు ప్రాణధారితయా వర్తమానేషు సత్సు,
అయమపవాద స్సీతాహరణాద్యుత్తేషః. కస్తాత్ కుతోహేతోః, భవేతి శేషః. స
కుతోఽపీత్యర్థః. † ని. 'అవద్ధాక్షిణనిర్వాదవరివాదావవాదవ' నిత్యమరః. అతః నాథః
స్వామీ, భవనితి శేషః. దురవాపేన పరేహం దుష్ప్రిణ ఉరుభుజవంజరేణ మహా
భుజమండలేన ఆసీతామపహృతాం, నీతాం జాతు కదాచిదసి, మహాసంకటేఽపీత్యర్థః.
న జహాతు న త్యజతు, 'గృహీతం న పరిత్యజే'దితి వచనాదితి భావః. అసి లోటి 'శేషే
ప్రథమః' ఇత్యేవం అభిదధానేషు పదత్సు సత్సు. ౨౦

తత ఇతి. తతః తదనంతరం, రంభావహితో రంభానిబంధనో నలకుంబరాభిహిత
శాపః హరాంకసంభవశాపః శైలాసోద్ధరణీ నందీశ్వరవిచితశాపః. 'తతో ద్వంద్వే
నిభానైకవద్భవతీ' త్యేకవద్భావః. యద్వా రమౌఖపహితో రంభావతిః నశకుంబరః
స చ హరాంకశ్చ తే సంభవః. కారణం యస్య తం, బలాదవ్యసాగ్రిహణే మూర్ధా
శతధా భవిష్యతీతి రంభానిబంధననశకుంబరశాపం వానరైస్తద్వంద్వంశవిలయో భవిష్య
తీతి నందీశ్వరశాపం చేత్యర్థః. ‡ తథా అంభోజభవశాపం పుంజీకణ్ఠాఖ్యాప్యరోనిబంధన

1 వితన్నాస్తీ క్వచిత్.

† కస్తాదయమాలావ ఇతి ప్రాచీనపాఠే అలావ ఏవంభాషణమిత్యర్థః.

‡ అత్ర 'రమౌఖపహితహరాత్కరగ్రహణ సంభవమంభోజభవసంభూతం చ కావ'మితి
ప్రాచీనపాఠ ఏవ సాధ్యః. రంభాయా ముపహితం కృతం యద్ధతాత్కారేణ బలా
త్కారేణ గ్రహణం తస్మాత్సంభవతీతి తత్సంభవం తదత్పన్నం శాపం నశకుంబర
శాపః, అత్ర శ్రీరామాయణమ్. 'తస్య తత్కర్త విజ్ఞాయ తదా కైత్రవగాత్తజః,
ముహూర్తాద్ద్రోషతామృతస్తోయం జగ్రహ పాణినా. గృహీత్వా సలిలం దివ్యముఖ
స్ఫుశ్య యథానిధి, ఉత్సర్జ తదా శాపం రాక్షసేంద్రాయ దారుణమ్. అశామా లేన

దుపలమ్బాస్త్రరాయ మావేదయస్త మగ్రజన్తాన మసమాసవినయవిజ్ఞాన
విభూషణో విభీషణ స్సరోష మిద మవాచీత్. ౨౧

ప. అహహ విధినియోగా దద్య స క్తంచరేన్ద్ర
త్వ మసి పరకళత్రే దుర్ని వారానురాగః,
అరుణదవళిఖాయానూమిష గ్రాసమోహః

బ్రహ్మకామ, చైతన్యాస్థితాయా ఉపలంభాంతరాయం సగభోగప్రాప్తివిఘ్న సుపేద
యంతం ప్రహస్తాచిభ్యః కళయంతమగ్రజన్తానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం, రామణం, వినియోగ
మహత్స్వ ప్రహ్లిఖాపః. విజ్ఞానం కాస్త్రజన్యవిచేకః అసమాసే అసాధారణే వినియోగవిజ్ఞానే
వీవ విభూషణం యస్య స తథోక్తః విభీషణః, సరోషం సామర్థ్యం యథా తేగా, ఇదం
వక్ష్యమాణప్రకారం వచనం, అవాచీత్ ఉవాచ, అంభోబధవశాపే శ్రీరామాయణమ్,
'అథ సంపత్తిలో దేవో మామిదం వాక్య మబ్రవీత్, అన్యప్రభృతి యూమన్యాం బలా
న్నాదీం గమిష్యసి. తదా లే శతథా మూర్ధా భవిష్యతి న సంశయః, ఇత్యహం తస్య
కాపస్య భీకః ప్రసభమేవ తాం, నారోపయే బలాత్పీతాం ప్రసేపీం శయనం
మమేతి. ౨౨

ఆ. విభీషణోక్తిప్రకారమేవాహ—అహహేత్యాదిభిష్యమగ్నిః—అహహేతి.
భేదే. ని. 'అహహేత్యధ్యతే భేదే' ఇత్యమరః. హే న క్తంచరేన్ద్ర రాక్షసేన్ద్ర,
అద్యోదానీం, త్వం, విధినియోగాత్ దైవవశాత్, పరకళత్రే పరదారేభ్య, దుర్నివాలో
నివారయతుమశక్యః అనురాగః అసక్తిః యస్య స తథోక్తః, పరదారానువర్తే
హాపాతకత్వేన కాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్తతో వినిపాత ఏన నను శ్రీయ ఇతి భావః. ఇథమివ
అరుణాయాం రక్తవర్ణాయాం దవళిఖాయాం వనపహ్నుశ్చాలాయాం. ని. 'వసే చ
వనపహ్న్నా చ దవోదావ ఇతీమ్యత' ఇతి కాశ్వరః. అమిషగ్రాసమోహాత్ ముంసపిండ
భ్రాంతివశాత్. ని. 'అమిషం మాంస ఉతోక్తే తథా న్యుజ్యోగ్యవస్తుసీతి దైవ
యంతీ. ఆవిరళం బహుళం యథాతథా, కృతం అథా అరవిరళం విరళం సంపద్యమానం
కృతం విరళకృతం తన్నభవతీత్యవిరళకృతం బహుళీకృతం జిహ్వచాపలం రసశీంబ్ర
యస్తాత్త్వం బలాద్భుజే ప్రధర్షితా, కస్తాత్త్వ యుపతి మన్యాం నానిమా ముషయో
న్యతి. యదా హ్యకామాం కామారో ధర్మయిష్యతి యోషిశిష్, మూర్ధా సహస్రధా
తస్య శకలీభవితా తదా' ఇతి. నళహబరకాపస్య బ్రహ్మకాపస్య చ సీతాయాః హతా
ద్దీహాణ్యుతిబంధకత్వేన సందికాపస్యాన్యవిషయత్వ తదుపన్యాసస్యాత్ ప్రకృ
తానుపయోగాత్.

దవిరళకృతజిహ్వాచాపలః కేసరీవ.

౨౨

అకర్ణ్య కిన్నరముఖా దసంఖే స్వనంశే
కాకుత్స్థదంపరహారణోపగతం కళంజుమ్,
హంహేతి మిలితదృశః కరయోగ్యుగంత
దష్టౌ శ్రుతీ శ్చ విదధాతు కథం విధాతుః.

౨౩

వశ్యేదానీ ముదధిచరిఖాచాలిఖా కుత్ర లబ్ధౌ
వాచాశీతః క్షయః వనచందాగతో దుర్విపాకః.

యప్రిమృష్టా యస్యవశోక్తిః, 'శ్రేణ్యానయః కృతాభి' రితి సమాసః 'శ్రేణ్యానసా
చ్యవర్ణనచనం కర్తవ్య' మితి వాగ్వివిధప్రత్యయార్థప్రతీతిః. 'కేసరీ సింహశబ్దము
వమా, సా చ భ్రాంతిమతాఽంగేన సంకీర్త్యతే, దవాగ్నివ్యాపానాదినః కేసరిణో యాదృశీ
అవస్థా తాదృశ్యేన తవాసీత్కర్తవ్య. మానినీవృత్తమ్.

౨౪

అకర్ణ్యేతి. అనఖే నిర్దృష్టే, స్వనంశే నిజాస్వయే, కాకుత్స్థదంపరహారణోపగతం
శ్రీరామధర్మభార్యవసారణసంప్రాప్తౌ, తద్వంద్యోద్భవేన త్వయా తస్యాః అపహృ
తత్వాదితి భావః. కళంజం అపహరం, ని. 'కళంజోఽంతాపవాదయో' రిత్యమరి.
కిన్నరముఖాత్ కిన్నరవచనాత్, 'అఖ్యానోపగతా' ఇత్యపాదానత్వా త్వంచమి,
అకర్ణ్య శ్రుత్యా, హంహేతి ప్రకృతే విహదాతిశయబ్యుత్సాహో ద్వివిధోఽయం శబ్దః ని.
'హంహిదకుగార్తి ప్లివీ'త్యమరి. ఇత్యుక్త్యేతి శేషః. మిలితదృశః తాదృశ్యుర్వాతాకర్ణ
నబనికభేదాతికేకాన్నిమిలితాక్షస్య, విధాతుః బ్రహ్మణః, తత్ ప్రసిద్ధం, కరయో
గ్యుగం హస్తముగ్ధం, కర్తృ, అప్రేమ, తస్య చతుర్దుభిత్యాత్ ఆప్తసంఖ్యాకా
ఇత్యర్థః. శ్రుతీః శ్రోత్రాణి, కథం, విదధాతు అచాభినయతు, ద్వయో రష్ట్రాచాభినయే అప
ర్యాప్తత్వాన్నాచాభినయస్యత్యేవేత్కర్తవ్య. తాన్యగ్యుర్వాకర్ణనే కర్తాచాభినయావశ్య
కత్వాదితి భావః. త్వన్మాతేన ముదధిచరిఖాచి బ్రహ్మణో మహత్తన స్సంతాపస్సంప్రాప్తః
అత స్తవ దుష్టిరితమితి తాత్పర్యం. ని. 'అపిధానలిరోధానసిధానచ్ఛాదనాని శే'
త్యమరి. అత్రోక్త్యవహారానంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. వసంతలిలకా
వృత్తమ్.

౨౫

వశ్యేతి. ఇదానీమధునా, వశ్య అపహాకయ, కింశక్యామిత్యుత అహ—ఉదధి
నైవ పరిఖయా భేయేన హరితా గుప్తా, దుష్ప్రవేశీత్యర్థః. ని. 'భేయం తు పరిభే'
త్యమరి. లంకా, కుత్ర, వాచాశీతః అనిర్వాచ్యః, వనచరాత్ వానరమూత్రాత్, అగత

కర్తం న క్తంచరపరిభవం కాపి ¹మూయేతి శ శ్చే

జాతా సీతా ధరణితనయా జానకీ మైథిలీతి.

౨౪

గ. కిం బహునా.

ప. న గణయసి యది త్వం వానరం వా నిరం వా

నను పరిచితవీర్యా జిష్ణుభూకాన్తసిర్యో,

న కలయసి యది త్వం సన్నిశాపం చ భాతు

ర్వరమపి నరవర్జం దుష్టయో దైవయోగః.

౨౫

స్సంప్రాప్తః, దుర్విపాకః పనభంగాక్షమూర్ధాదిరాక్షసవిషాభిజ్ఞానాదాపిదిమిహ
దురవస్థా, క్వచు కుత్ర, తదేతదాశ్చర్య మిశ్యర్థః. ఆకాశే న క్తంచరపరిభవం రాక్షసవిధ్వం
సనం, కర్తం, కాఽశ్చనిర్వాచ్యా, మాయా విచిత్రశక్తి రేవ, సీతా, ధరణితనయా,
జానకీ, మైథిలీతి, నామభిరుపలక్షితా సతీత్యర్థః. జాతా ప్రావీణ్యతేతి, శంకే తర్క-
యామి, అన్యథా కథ మిదృశ్యపత్తి స్సంభవిష్యతీతి భావః. ని. 'మన్యే శంకే ధ్రువం
నూన' మితి నిఘంటుః. ఉత్పేక్షాలంకారః. మందాక్రాంతాపుష్టతః.

౨౬

నిగమయతి. కింబహునేతి. గతార్థ మేతత్.

సేతి. హే రావణ త్వం, వానరం కపిం వా, నిరం మూయేతి వా, నగణయసి
యది న సంఖ్యాయసే చేత్, తృణప్రామా వేతా మద్భూహుబలస్య కియన్తాత్ర మితి న
లక్షీకరోషి చేదిత్యర్థః. తర్హి జిష్ణుభూ శక్త్యుత్ర విత్తి. ని. 'జిష్ణుశ్చక్తి భనంబయ'
ఇతి నిఘంటుః. స చ కార్తవీర్యశ్చ తా, పరిచితవీర్యా నను పూర్వం శ్వపనుభూత
పరాక్రమా భుం, ఏకేన వాలవలయనిబద్ధత్వాత్ అన్యేన యువత్ప్రసాదం బందీగృత
త్వాచ్చేతి భావః. అత్ర తాదృగరివివాశకస్య తథాపిథా కర్తవీర్యనులనిష్కలనాలంక
ర్హీకరశురామభంగకర్తు శ్చ క్రీరామస్య త్వద్వివాశనం కియన్తాత్ర మిత్యంత ర్హిసూ-
ధాభిప్రాయః. అత స్త్వం, నందికాపం వానరైః తపోవహతి ర్భవిష్యతీతి నందీశ్వర
కాపం చ, నరవర్జం నరరహితం, విభాతు, ర్వర మపి, నరాద్వివా అన్యస్తాన్న తే
వివాశ ఇతి బ్రహ్మవరం చేత్యర్థః. న కలయసి యది న మనుషే యది నానుసందధాసి
చేత్, తర్హి దైవయోగో దైవగతిః, దుష్టయః శేతు మకక్యః, 'కుషడ్డు' రి అన్యధా
భిప్రీత్యయః. నందీశ్వరకాపబ్రహ్మవరానుగుణ్యేన వానరాణాం నరవేషధారిణి శ్రీ
రామస్య చ ప్రత్యాపన్నత్వాదత్యానన్న స్తవ మృత్యురీతి భావః. మాలిసీపుత్రక.

౨౭

1 మాయేన.

గ. ఇత్యాది ¹నీత్యా సహితం హిత ²మభిహితవంతం నిజ మనుజం
త మచక్షాయ జ్ఞాతి రను మరాతిపక్షశ్చిక్షణీయ ఇతి శంసంతం నృశం
సం త ³మయంఘ్రాదాభావణి ⁴పభిషణి ⁵విభిషణి ⁶విహాయ విహాయసి

ఇతీతి. ఇత్యాది 'లేవయా' ర్భ్య నీతిః నీతికాప్రసముతవారా తనూ, సహితం సంబద్ధం యథాశక్త్యా, హితమగ్నిహితవంతం ఉక్తవంతం, కర్తరి క్తవశుక్రత్యయః. తం, నిజ మనుజం విభిషణం, అచక్షాయ అచ విశభాషణై రపమశ్య. ని. 'రీధావమాన నావజ్ఞే' త్యవశ్య. అరానిపక్ష ఆరాతే శ్చత్రో పక్ష స్పహీయః, శత్రుపక్ష పాతీత్యర్థః. ని. 'పక్షే' పార్శ్వగరులన్నిహ్వసహములభిప్రేక్ష్య'తి నిఘంటుః. అయం జ్ఞాతి దాయుదః, శిక్షణీయః చంద్ర్య, ఇత్యేవం, శంసంతం పదవంతం, నృశంసం పాపిష్ఠం. ని. 'నృశంసం' ఘాతకః శ్రురః పాపి ధూర్తస్తు పంచకః ఇత్యమరః. తం రావణం, అరుంతుదాభాషణేన మర్తభేదరావణదుర్భాషణాదినా యో రోష స్తాత్కారకః 'రోష స్తాత్కారకః' క'ప' ఇతి భూపాలః. 'లేన' భిషణః భయంకరః, 'అరుంతుదే' త్యత్ర 'విధ్యురంషో' మ్మద' ఇతి ఖలి 'అరుద్విష' చిత్వాదివా ముమాగమః. విభిషణో, విహాయ త్యర్థాన్ని, విహాయసి అంశే, సముత్పతక ఉద్గచ్ఛక్ ని. వా తు పుంస్య కాశవిహాయసి' ఇత్యమరః. అనుత్పతస్థి అనుస్సస్థిత్యవత్స్థి, చతుర్భ రమతైర్య అనలాదిమంత్రిభి స్సమం, అమ సమా సుభమగభూనిషు భవంతీత్యమాత్యా ఇతి విగ్రహః. ని. 'అమా సమా సమూపేత' మంత్రి ధీనవిహితమాత్యా ఇతి చామరః. అమాశబ్దాదప్యనూత్త్యప, 'అనల శ్చ హరి తైవన సంపాతిః' ప్రమద ప్రభా, ఏతే విభిషణమాత్య శ్చత్వారో బుద్ధిశత్రుమా' ఇతి ఇతి శ్రీరామాయణే హరినిధి, మతీశ్య ఉల్లంఘ్య, సుంరత ఇవ, అంతరిక్షగతః, అంశే ఏవ స్థిత స్సన్నిత్యర్థః. సవితర్మం క'ఽయం తే మత్రాస్యామగమనప్రయోజన మితి ససంజేహం, ఉద్గ్రీహనున్నమితకం ధరాకా, సుగ్రీవదిక్షా వాసకేశ్వరా స్పృశి, ఏవం పక్ష్యమాణప్రకారేణ, ఆచవక్ష అశోచత్, ఏతే వానరా మమాభిభేయమభిప్రాయ మనిజ్ఞాయాసా రావణనంబంధి త్యన్యభాకరిష్యంతి అతః రామసమాశ్రయణాభిప్రాయమేతేభ్యో నివేద్య ఏతత్పు రుషంఽరముభీక్షితవ రావం సమాశ్రయమ్యమిత్యభిప్రేత్యాబ్రవీదిశ్యర్థః. అత్ర శ్రీరామాయణపదావ 'అన్యస్తేవంవిధం బ్రూహద్యావ్యమేతన్నికాపర, అస్తిస్తు మాత్రే న భవేత్త్వాం తు ధిక్కులపాంసనం, ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్యం న్యాయ

సముత్పత స్మనూత్పతస్థి శ్చతుర్థి రమాత్రైస్సమం వారినిధి మతీ
త్యదూరత ఏవ సవితర్క మున్గ్రీవాం త్సుగ్రీ వావీనంతరిక్షగత ఏవ
మాదచక్షే. ౨౬

ప. పౌలస్త్య మగ్రజనుషం పరుషం ¹వనస్తం
సంత్యజ్య బాన్ధవజనం చ విభీషణోఽహమ్,

వాసే విభీషణః, ఉత్పాత గదాపాణి శ్చతుర్భుజుః రాక్షసైః కలి సమ శ్రేష్ఠభృతా
పితౌ వైవ య శ్చ బిర్యం ప్రయచ్ఛతి, త్రయస్తే విజయో భీష్మో ధర్మస్మిన్త
కారణమితి, 'జనితా చోపసేతా' చ యశ్చ విద్యుర్గ్రహుర్భుజి, అన్యథాతం
భియా త్రాతా పంచైతే పితరః స్వృతా ఇని శ్రేష్ఠభృతా స్సవీర్యసామ్యమపా
ద్యాపి త్యాగానర్హం రావణం పరిత్యజ్య రామసమీపగమం విభీషణ్య వివిధ మితి
చేత్సత్యం, 'విహితస్యారసప్తానా నిందితస్య సిషేచణాత్', అగ్రవక్తృద్రియంగాం
సరః పతనమృచ్ఛతీత్యాద్యుక్తపతన హేతునాం రావణే పరిగ్రూర్ణత్వా 'స్మ పరిత్రే
స్సహ సంవ్యవహారో విద్యుత' ఇతి పరితస్య పరిత్యాగాభిధానాత్. 'గురో రభ్యసరి
క్ష్య కార్యకార్యమజానతః, ఉత్పథం ప్రతివన్నస్య న్యాయ్యా నిరూప' విధియత
ఇత్యాదినా అపథప్రప్రవృత్తస్య గురోరసి పరిత్యాగశ్రవణాన్న సహజ ఇ త్యల మతి
ప్రపంచేన. ౨౭

అ. 'వివమాదచక్ష' ఇత్యుక్తం తక్షణికారమీహ — పౌలస్త్యమితి. అగ్రజ
నుషమగ్రజన్తానం, శ్రేష్ఠభృతర మిత్యర్థః. ని. 'జనుర్జననజన్తాసీ' త్యమరః. ఏతేన
స్వస్య రావణసంబంధేన దోషవత్త్వముక్తం భవతి, అసేన, 'ఉపాయాన్తెపసిధ్యంతిహ్య
పాయా బహుశస్తథా, ఇతి యా గర్వహాని శ్చ నైవ కార్పణ్య మున్యత' ఇక్ష్ముక్త
లక్షణకార్పణ్యరూపమంగం ప్రదర్శితం, పరుషం పదంత మయంకుదభావణశీలం 'ఏతేన
యుక్తవచనాభావనాయుక్తవచనభావణరూప దోషయుక్తత్వముచ్యతే, పౌలస్త్యవంశో
ద్భవంచ, రావణం ఏతేన మహాకలప్రసూతత్వేఽపి దురదృష్టవశాత్పాపచారతయా
పరిహార్యత్వం సూచ్యతే, తథా బాంధవజనం పుత్రమిత్రకళ్యాణి బంధువర్గం చ సంత్యజ్య
త్యక్త్వా ఏతేన ప్రాతిహ్యాలనిరసనరూప మంగం ప్రదర్శితం, విభీషణాభ్యోఽహం,
వితచ్ఛక్తేర్వస్తుతో రాహిత్యేన శేవలరూఢనామమాత్ర మితి బోధనేన లేహం విశ్వా
సోత్పాదనార్థం స్వనామసంక్షేపన మిత్యవగస్తవ్యం, విద్విదతాం శత్రూణాం, పరిమయ
తీరినిరామం వినాశకం, దుష్టవిగ్రహశిష్టపరిపాలన క్షమమిత్యర్థః. ఆవన్నానాం తావ

రామం విరామ మిహ విద్విషణా మవాచ

మాపన్న దైస్యహరణం శరణం మమేతి.

౨౭

అనంతర మతిశయణం సమీరయంతం సమీరభువా చ¹ సప్రత్య

త్రయనిషిడితానాం, దైస్యహరణం దుర్గతి నిరాశకం, సురనరతిర్భూతానాం సర్వేషాం ప్రాణినాం సమాశ్రయణీయ మిత్యర్థః. రమయంతి రామం నామైవ సకల్యాకానంద కరం, మమ శరణా రక్షణ ఇతి మత్వేతిశేషః. ని. 'శరణం గృహరక్షిణో' రిత్యమరః. అవివచిత ప్రాప్త్యుచితం. 'రక్షిష్యత్యనుహంసాన్న ఇతియా సుపుత్రా' మతిః. స విశ్వాసో భవే చ్చాత్ర సర్వమద్యుతగాశక' ఇత్యుక్తవిశ్వాససూచ మత్తం ప్రదగ్గీతం, తథాచ. 'అను హంసాప్య సంతప్య ప్రాణిహంసాప్య వర్జనం, రక్షిష్యతీతి విశ్వాసో గోప్యత్వవిరణం తథా. అక్షనిషిడకార్యశ్యే యథా శరణాగతి' రితి భగవచ్ఛాస్తోత్రా యథాయోగాంగంగా శరణాగతిః ప్రదగ్గీతేతి ద్వివృత్తం, నను ఇత్యుక్తమంతఃకల్యణ్య రాజ్ఞో రామభద్రస్య ఉక్త గుణసంపన్న త్వేన పరత్వం నిభిష్యతేన కథ ముక్త మితిచేత్. 'బాలాఽపి నావమంతఃకల్యో మనుష్య ఇతి భూపతిః. మహతి దేవతాహ్వానా నరరూపేణచ్యుతి, నాన్యపిః కరుణే కాన్యం నానురూపింసతి బలమ్. నాదేవాంశో దదాన్యన్యం నావిష్టుః పృథివీపతి' రిత్యవివచనైః భూపతే గ్నిష్టరూపత్వాదగమేన. 'బ్రహ్మ స్వయంభూభృశురానాం పితౄణామిహానుమద్వచనా ద్రామన్య బ్రహ్మవిభ్యోఽధికతక్త్యే నావగత్వాత్. 'పరమావర్త తస్యాపి ధర్మే మమ మతిర్భవత్, అశీతం చ బ్రహ్మస్తం భగవత్ ప్రతిభాతు మే, యాయామే తాయతే బుద్ధిః యేష యేషాశ్రమేష్యహ, సా నా మహతిధర్మిష్టా తం తం ధర్మం చ పాలయే (ది)' ఇతి ప్రాధి లేన బ్రహ్మణా 'ధర్మిష్టస్త్వం యథా వత్స తథా చైతన్యవిమృతీతి దత్తవిరత్వేన చ రామం సకలజగద్రక్షణార్థమిత్వాకమంశేఽనగీర్తనం పరమపురుషరూపం శ్రీమన్నారాయణం భూత్వా తథోక్తవాసతి సర్వం రమణీయం, వసంతతిలకావృత్తమ్.

౨౭

అనంతరమితి. అనంతర మతిశయణం అత్యంతదైస్యయంతం యథా తథా, సమీర యంతమ్. 'సర్వలోకశరణ్యాయ రాఘవాయ మనఃశ్చ నే, నివేదయంత మాం క్షీప్రం నిభి షణ ముదగ్గీత' మితిభాషమాణమిత్యర్థః. 'వాచాధర్మమచ్యుతీ'తి న్యాయేనాక్షేపేన భవతాం మహానుభవారిః ప్రాప్యతీతి నివేదయంతమితి భావః. తథా సమీరభువా హనుమతో చ, సప్రత్యభిజ్ఞం, లంకాప్రవేశసమయే మహాఽయం దృష్టః ధర్మిష్టః అన్న త్పక్షపాలేన ఉదకారమేవాచరితవా నిత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞా సోతమిత్యర్థః. విజ్ఞాపితం

1 సప్రత్యభిజ్ఞాపితమ్.

భిజ్జం విజ్ఞాపితం నిశాచరపతే రనుజం నిశామ్య తదా తదాగమనాయ
కిం కారణమితి శక్ష్మావరవశే నివేదయతి హరిశే దాశరథి¹రపి దయ
మానమానస స్తస్యమానో మధుర మిద మివాచిత్.

౨౦

ప. అభయాగతో³మదపయాతి చే స్తుథా

రఘువో భవంతి లఘువో న కిం సఖే,

నివేదితం, నిశాచరపతే రనుజం విభీషణం, నిశామ్య వృద్ధాస్, 'శమూచివర్తన' ఇత్యుక్త
శమధాతోద్ధర్మసాధ్యే అమిత్రాద్ధ్రస్వాదేశాభావః. తదా తస్మిన్ గాతే, తదాగమ
నాయ తస్య నిశాచరపతే ఆగమనాయ. ఆగమనస్యేత్యర్థః. కిం కారణం హరిశేహను,
రితీత్యం శక్ష్మావరవశే వితర్కతత్పరే. ని. 'శరణావితర్కభయకరం' ఇతి విశ్వః. హరిశే
సుగ్రీవే, నివేదయతి రావణావరజో²హం విభీషణః శరణార్థిత్వయా సమాగత ఇతి స్మృతి
విజ్ఞాపితవతి సతి, దాశరథిః శ్రీరామో²సి, దయమానం నిరవధికపరమగుప్తసో³చ్ఛా
తత్పరత్వాద్దయా మాపద్యమానం మానసం యస్య స తథో³ర్థః. తథా స్తయమానః
'స్తితత్పరావ్యాఖ్యానీద రాఘవ' ఇతి పదనా ద్వా సాక్షాచ్ఛ్రుం రావణః తపమానమిద
శరణాగతశ్చే త్సంతోష వివేచివా, శరణాగత ఏవ వేద్యో హరిశేహ భవతు పునర్ని
వేదనం కిమర్థం శరణాగతరక్షణదీక్షితస్య మమ నికట ఇతి మంసహాసం గుర్యాణ్యన్ని
త్యర్థః. మధురం సర్వేషాం శ్రవణానందకరం, ఇదం పత్యమాణప్రకారం పచన,
మవాచి దువాచ.

౨౧

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ. — అభయేతి. హే సఖే సుగ్రీవ, అభయాగతః అభ
యార్థ మాగతః జనః, మతో మత్తః సకాశాత్, ముథా వ్యర్థమప్రాప్తవనో¹ర్భవ్యన్ని
త్యర్థః. అపయాతిచే దవగతో²యది, రఘువో రఘువంశో²ద్భవా రాజానః, అత్ర
రఘుశబ్దే యదుశబ్దవత్తదవత్సే లక్షణా, జనపదవాచిత్యేనా తద్రాజత్వాత్. +
లఘువః సీచా, న భవంతి కిం, న కేవలం శరణాగతసంరక్షణదైముఖ్యేనాహం లఘుః

+ 'రఘువ' ఇత్యుక్త త్పరియవిశేషవాచినో రఘుశబ్దస్య తద్వర్ణనార్థం రాజను
లక్షణయా బహువచన మితి, కేచిత్తు ఇత్వానునామో²దేశస్య రఘుసంజ్ఞావృత్తి 'తస్య
రాజస్యవత్సవ'దితి విహితస్య ప్రత్యయస్య తద్రాజసంజ్ఞాయా బహుషు లుగితస్యహుః,
మతద్వయ మపి భోజరాజేన శృంగారప్రకాశికాయా ముక్తమితి శ్రీమదప్పయదీక్షిత
ర్యాదవాభ్యుదయాప్రదశసర్దవ్యాఖ్యానాయా ముపపాదితమ్.

1 అదయమానస్తయమానః. 2 అభావక. 3 అయమపయాతి.

అనుజోఽయ మస్తు తనుజోఽథ వారిపోః

కరుణాపదం హి శరణాగతో జనః.

౨౯

గ. తదను హృదయవిదా హనూమతా సరయ మానీతో వినీ
తోఽయ మాశరవతి రవస్తత దాశరథిమ్.

30

ప రామస్త మాహ వినతం రజనీచరేన్ద్రం

1 దత్తం మయాఽన్య భవతే దశకంఠరాజ్యమ్,

కింతు పూర్వేషా మపి సకలజనశరణ్యానా మస్త త్కుల భూవతీనాం నైచ్యాపాదక త్వేన
మూలచ్ఛేదశో భవామితి భావః. అతః అయం శరణార్థి, రిపోశ్చ త్రోః రావణస్య,
అనుజోవా, ఆస్తు, అభివా తనజుః తనయోవా, ఆస్తు, శరణాగతోజనః, కరుణాపదం హి
దయాపాత్రం ఖలు, అత స్త మవశ్య మానయతేత్యాశయః, మంజుభాషిణీవృత్తం.
సజనా జగౌ భవతి మంజుభాషిణీ ఇతి లక్షణాత్.

౩౦

తదన్వీతి. తదను శ్రీరామపరనానంతరం, హృదయవిదా ఆశయాభిక్షేన, హనూ
మతా, సరయం సత్వర మానీతః ప్రాపితః, అయం శరణార్థి, ఆశరవతిః రాక్షసేశ్వరః,
విభీషణః, వివీతస్నక్, దాశరథి మనందత నమస్కృతవాక్. ని. 'రాక్షసః శోణవశః
క్రవ్యా త్క్ర)న్యాజోఽస్త్రస ఆశర' ఇత్యమరః.

30

రామఇతి. రామః, వినతం ప్రణతం, రజనీచరేన్ద్రం విభీషణం, ఆహ బ్రూతేన్ద్ర
ఆహేతి ఇలంతత్వేన బ్రూతిత్వం భ్రాంతం, తదుక్తం వామనేన, 'ఆహే బ్రూతే ర్థలం
తత్త్వం భ్రమా' ఇతి. † ఉక్తిప్రకారమేవాహ—హేవిభీషణ అద్యేదానీం, మయా,
భావీతి భవతే తుభ్యం, భావే ర్థవతు ప్రత్యయః, దశకంఠరాజ్యం రావణసామ్రాజ్యం,
దత్తం వివీర్యం, అత్ర భవిష్యన్నత్యేన్ద్రాని భూతత్వేన సిద్ధవత్కృత్యానువాదః, విలేన
శ్రీరామస్య సత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలన ధోరేయత్వముక్తయే. తథాద శ్రీరామాయణమవ
నమ్. 'నివాత్మ రావణం సంధ్యే సప్రహస్తం వదాంధపద, రాజానం త్వం కరిష్యామి
లక్ష్మణాయాం రాక్షసేశ్వరేతి, నను ఆగ్రజం మాతయిత్వా కథం తద్రాజ్యం భోక్తు

† బ్రూహ్ ధాతో ర్థట్యే 'బ్రువః పంచానా మాచిత ఆహో బ్రువ' ఇత్యసేనా
చాదేశవత్ ఇవిఃణితి ఆహేతి రూపం, అత్ర నేత్యధ్యాహారే భూతార్థకత్వమ్, యద్వా
'ఆహే త్యువాచార్థే తిత్విభక్తి ప్రతిరూపశో నిపాత' ఇతి కాకటాయనః. అతః స్తనదా
ధ్యాహారార్థోఽసి నేతి శ్రీమదాప్యయదీక్షితమతం.

1 దత్తం తదద్యు.

అస్తి స్ను దాహరణ మగ్రజరాజ్యభోక్తా

సానుష్ఠనః ప్లవగమండలసార్వభౌమః

30

(తథాహి)

ప. శ్రేయః పదా త్పద సముపైతి విధేః ప్రసాదా
త్ప్రియ స్తదన్య ఫలితం హి విభీషణే తు,

ముచిత మిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాంతమాహ—అస్తిన్నితి. అస్తి స్నుధే, అగ్రజస్య క్షేష్ట
భాగము వారిని రాజ్యభోక్తా రాజ్యానుభవతర్తా, అనుస్మర్య ప్లవగతీత్యనుష్ఠనః అనుస్మర్య
భృత్యాదయః త్రైపున సానుష్ఠనః, 'తేనసహేతి తుల్యగోగ' ఇతి గుహాప్రసీదాః,
'వోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్య సభావః. ప్లవగమండలసార్వభౌమః కపిరాష్ట్రపగ్రసత్తీ
సుగ్రీవః. సర్వభూమే రీశ్వర స్సార్వభౌమ ఇతి నిగ్రహః, 'తస్యేశ్వర' ఇత్యుక్తే 'సర్వ
భూమిపృథివీభ్యామణభా'ది త్యణి 'అనుశతికాదీనాం' త్యభియవహస్యస్థి, ఉదాహ
రణం నిదర్శనం దృష్టాంతః, ఉపమాన మితి యావత్, అతో నాల్పాం దిశ్యశంకా
కార్యేతి భావః, నాయం దృష్టాంతాలంకారః, విస్మయప్రదముభావినామన్యస్య గన్య
త్వేన బాధాత్ కిం తూదాహరణశబ్దేన తుల్యత్వాభిధానా దుపమాలంకారః. ఆశంక
దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపా శృణ్వా న ప్రయోక్తవ్యః తానరుక్త్యుపైతీ రిశ్యే
కాపశీకారః, వస. తతిలకావృక్షమ్.

30

అ. ఉత్తమధ్ధాంతరన్యాసేనోపపాదయతి—తథాహి. ని. సనిపం ప్రకార
ఇత్యర్థః.

అ. తత్ప్రకార మేవాహ—శ్రేయ ఇతి. శ్రేయో రాజ్యావిగం, కర్తృ, విధేః,
ప్రసాదాత్ నైవానుగ్రహత్, ని. 'విధి ర్విధానే జైవేప'తి దిశ్యః, ప్రాయో భూమన్,
ని. 'ప్రాయో భూమన్యంతగమన' ఇత్యుచరః. వదాత్ స్థానాత్, చరణా చ్ఛేపి గన్యతే.
ని. 'పదం పృవసిత త్రాణస్థానత్వంప్రపన్యస్వి' త్యుచరః, ఉత్తతి ప్రావీణీతిని,
యదిత్యభ్యాసారః, యత్తదో నిత్యసంబంధా త్తతో న్యాన్యసంబంధిత్వార్థః. అస్మి
దాసీం, విభీషణే తు విభీషణ వివ, తుశబ్దోఽప్యుపపాదేనాధర్మః, ఫలితం ఫలవత్,
చరితార్థం జాత మిత్యర్థః. తారకాదిత్వాదితచ్, హిరవధారణార్థః, నుతం యద్యస్తాత్

+ 'విభీషణేయ' దితి ప్రాపీనపాత స్సానుభూ తుశబ్దా దుపాల్పాదంబంధార్థకత్వే
అత్రైవ న్యాయవిక్రాంతిప్రతీతే న్యాయస్య సర్వవిషయకశ్చహానిప్రసంగాత్.

1 వికన్నాస్తి క్వచిత్. 2 ఉచేతి.

రేఖాతపత్రసహితం పద మస్య గృహ
న్నేకాతపత్రసహితం పదమేష భేజే.

3.9

గ. అసౌ పున రగ్రత ఏన భరతాగ్రజపాంగసుధాతరంగాభి
షిక్తోఽపి పునరుక్తరాజ్యాభిషేకస్సకలవిస్త్రమ్భభాజనతయా సుగ్రీవ
ఇవాపరో దశగ్రీవబలమఖిల మావేద్య సద్య ఏవలజ్ఞాపురసమాస్క
ద్దనాయ నేనాసముత్తరణహేతుం నేతుం విధాతు¹ మారాధయ వా
రానిధిమితి సవినయమేనం విజ్ఞాపితవాన్.

3.3

ప. అథవారానిధిం ధ్యాయన్న మౌఘాధిహృదయేశయః,

ఏష విభీషణః, రేఖా ఆశపత్రాకారరేఖీశృంగః. తత్సహితం మహాపురుషత్వాత్తద్వి
హితం, అస్య శ్రీరామస్య, పదం పరణం, స్థానం చటి గమ్యతే, గృహ్లాన్ స్వీకర్షణ,
వికాతవక్త్రసహితమేకచ్ఛత్రయుక్తం, నిస్సపత్నమిత్యర్థః. పదం సామ్రాజ్యం భేజే
ప్రాస అతః శ్రేయః పదా త్వదాంతరప్రాప్తిరిత్యేతత్సవితం జాతమితి యుక్తముక్త
మితి భావః. శ్లేషానుప్రాణితోఽయం విశేషణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యా
సోఽలంకారః, పసంతలలకావృత్తమ.

3.10

ఆ. అనంతరపృతాస్త మాహ. — అసాదిత్యాదినా. అసౌ విభీషణః, పునశ్శృద్ధో
వాక్యాలంకారే, ఆగ్రతః అనుపదమేవ, భరతాగ్రజస్య శ్రీరామచంద్రస్య అపాంగ
సుధాతరంగైః కటాక్షామృతలహరీభిః అభిషిక్తోఽపి, పునరుక్తరాజ్యాభిషేకః పునర్విరచిత
సామ్రాజ్యాంగమూర్ధాభిషేకః, శ్రీరామేణ కరుణాకటాక్షవలంకనపూర్వకం లంకా
రాజ్యేఽభిషిక్త ఇత్యర్థః. సకలవిస్త్రంభభాజనతయా సమగ్రవిశ్వాసపాత్రతయా. ని.
'సమా విస్త్రంభవిశ్వాసా' విత్యమరః. ఆపర స్సుగ్రీవఇవ స్థితస్సన్నిత్యుత్పేక్ష, అఖిలం
సమగ్రం దశగ్రీవబలం రావణశక్తిః నైస్యం వా. ని. 'బలం నైస్యం బలం స్థౌల్యం
బలం శక్తిర్బలోఽనుర' ఇతి కావ్యభాష. ఆవేద్య, 'ఏవద్యస్సర్వభూతానాం గంధర్వోర
గరక్షసాఽపి, రాజపుత్ర దశగ్రీవో పరదానా త్వయంభవ' ఇత్యౌచినా విజ్ఞాపేత్యర్థః.
సద్యః అదిలంబేనైవ, లంకాపురస్య, సమాస్కందనాయ సమాక్రమణార్థం, నేనాయావా
సరనైస్యస్య సముత్తరణహేతుం సముద్రోల్లంఘనసాధనం, నేతుం, విధాతుం బద్ధం, వా
రానిధిం నీరనిధిం. ని. 'అప స్త్రీ భూమ్ని చారావరీ' త్యమరః. ఆరాధయ ప్రార్థయ,
ఇత్యుక్తేన ప్రకారేణ, సవినయం యథాతథా, ఏనం శ్రీరామం ప్రతి. విజ్ఞాపితవాన్.

ఆ. తత స్మీరామః కిమకాక్షీదిత్యత్రాహ. — అథేతి. అథ విభీషణవిజ్ఞాననా
నంతరం, రామః, వారానిధిం, ధ్యాయన్ ప్రసాదనార్థం చింతయన్, అంభోధిన్

వ్యాసశే దర్భశయనం వేదిమివ హుతాశసః

3౪

గ. తత్ర చ కుశాస్తరణమధ్యమధ్యాసీనే¹ దేవే రామభద్రే నియన్త్రిత ఇవ సియమవశాన్ని శాత్రయమపి నిధ్యానవతి ప్రసాదగివాససాదయాదసాం పతిః.

3౫

ప. వ్యాపారయన్నథ విలోచనకోణమద్భౌ

కోపారుణం కుటిలితభ్రుకుటినిటగ్గుః,

దయే అంభోధిలేకేత ఇతి తథోక్తస్యై, 'అధికరణే శేలే' నిత్యస్మృత్యయః. 'శయవాసవాసిద్ధ్యకాలా' దిత్తులుక్, దర్భశయనం దర్భదూపశయనం, వేదిం పరిష్కృతభూమిమ్. ని. 'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' నిత్యమరః. హుతాశసః అగ్నిరివ వ్యాసశే, తత్రాధిశ్య ఇత్యర్థః. ఉపమాలంకారః. లేన ప్రార్థనావృథ్యేషుచి ప్రకారాంతరేణ కార్యనిర్వాహకత్వం శుచిత్వంచ ద్యోత్యతే, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్, 'ఏవ ముక్తః కుశాస్త్రీక్షే లేకే నదనదిగలేః, సంవికేతవా రామో వేద్యామివహుతాశస' ఇతి.

3౪

తత్రేతి. తత్ర అంభోధిలేకే చ, కుశాస్తరణమధ్యం, దర్భశయనమధ్యప్రదేశ ఇత్యర్థః. 'అధిశిష్టానాం కర్తే'తి కర్తవ్యం, అధ్యాసీనే అధిష్టితే, దేవే స్వామిని, రామభద్రే నియమవశాత్ నిష్కాపారతన్త్ర్యాత్ నియన్త్రితే నియమితఇవ వస్తుత్వం నకలనియంతృత్వాత్తస్య న తథాక్ష్వ మితి భావః. నిశాత్రయ మపి, తిస్సృషు నిశాస్వపీత్యర్థః. 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' నిధ్యానవతి నిశరాం ధ్యానతత్పరే నత్యపి, యాదసాం జలజంతూనాం పతిః జలనిధిః. ని. 'రత్నాకరోజలనిధిర్యాదజపతి రపాంపతి' రిత్తమరః. అతఏవ ప్రసాదయుగ్రహ మభిముఖ్య మితి యావత్. నానసాదన ప్రాప, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్ 'తస్య రామస్య సుప్తస్య కుశాస్త్రీక్షే మహీకలే, నియమా దప్రమత్తస్య నిశాస్త్రీలోచితచక్రము' రితి.

3౫

అ. తతస్మ శ్రీరామః కిం కృతవానిత్యహ. — వ్యాపారయన్నితి. అథ నిశాత్రయావగమానంతరం, కోపారుణం, మయా ప్రార్థనాయాం కృతాయామపి మత్సాదుర్భావరిక్షానేన తూష్టిం ప్రభుభావేనై వాయమనాపృత్య తిష్ఠతీతి నమత్సన్న కోపసంరక్తమిత్యర్థః. విలోచనకోణం నేత్రాంచలం, అద్భౌ, వ్యాపారయక్ ప్రసా

1 నిధ్యానవతిదేవేరామచక్రే. 2 నియతి.

ఆదాతు మైహత ధనుః ప్రథమో రఘూణాం

వై శామహ ప్రథమసర్గసమాపనాయ.

3౬

గ. ఆదాయ చ దురాశం చాప మారోపయత విశిఖమనలశిఖమ్.

ప. నాథో విమోక్ష ముదయుక్తుః న యావదేవ

పాథోనిధే రుపరి పావకరూప మస్త్రం,

సంతాపినీ నయనవారిమిషేణ ¹తావ

స్తందాశినీ కిముత వారుణమాలలమ్బే.

3౭

ప. రుషా విశిఖముచ్చిఖం జహతి రాఘవే లాఘవా

రయం. నుటిలితః వక్రీకృతః భుజిషటి భూభంగో విసుంక ఇవ యస్య స తథోక్తిః + రఘూణాం ప్రథమో రఘునాయకః, పితామహస్వాయం వైతామహో యః ప్రథమసర్గః అప్పటికిత్యర్థః. 'అపవిత ససర్వాదా'వతి బ్రహ్మండపురాణవచనాత్ తస్య సమాపనాయ సంక్షిపాయ, విధ్వంసనాయుక్త్యర్థః. ధను రాదాతుమైహత విచ్ఛల్, వనస్తలికావృత్తమ్.

3౬

ఆదాయతి. దురాశం సరేషాం దుష్ప్రిపం, చాప మాదాయ చ, ఆనలశిఖం విశిఖమాగ్నేయాస్త్రం, ఆరోపయత అనుసంహితవాక్.

3౭

నాథఇతి. విషః అయం, నాథః రఘునాయకః, పాథోనిధే జలనిధేః. ని. 'కబంధ ముదకం పాథ'ఇత్యమరః. ఉపరి, పావకరూప మస్త్రం ఆగ్నేయాస్త్రం, నూవల్ యదా విమోక్షం, సోదయుక్తుః సోద్యుక్తవాక్, తావ త్రదాశీమేవ, మం దాశినీ వియద్ధంగా, సంతాపినీ స్వప్రియతమస్య మహాబలత్తి స్సంప్రాప్తేరి సంతాపవతీ సతి, నయనవారిమిషేణ శేత్రాంబువ్యాజేన, వారుణం వరుణదేవతాకం సలిలాస్త్ర మాల లమ్బే టిము స్వీకృతవతీ రిం, అత్ర పతివిపత్తినిమిత్తకస్య మందాశినీబాష్పస్య బాష్పత్వ మవహ్నిత్య వారుణాస్త్ర తేవనోత్ప్రేరణ, శథా ఆగ్నేయాస్త్రప్రయోగసంతాపయోః కార్యకారణయోః భిన్నదేశత్వా దసంగత్యలగ్నార్థః. 'కార్యకారణయో భిన్న దేశత్వే స్వాదసంగతి రి'తిలక్షణాత్, అయం చోత్ప్రేరేపకగత ఇతి సంకరః, వనస్త లిలకావృత్తమ్.

3౮

రుషేతి. రాఘవే శ్రీరామే, రుషా రోషేణ, ఉచ్చిఖం ఉద్గతజ్వాలం, విశిఖం బాణ మాగ్నేయాస్త్ర మిత్యర్థః. ని. 'ఘటిజ్వాలే అపి శిఖే' 'కృషత్కబాణవిశిఖా' ఇతి చామరః, లాఘవాల్ చాస్త్రలాఘవాల్, జహతి త్యజతి సతి, జహాతేశ్వత్ప్రత్య

+ భుజిష టిటిః కాటిల్వం భుజిషటిః 'ఇహ' ప్రాసోపాద్యో గాలవస్యే' త్యూకా రస్య ప్రాస్యః, 'కృడికారా దక్షిణ' ఇతి జీవ. 1 కామ్యన్.

దజాయత రుజాయతశ్వసితనక్రచక్రాకులమ్,
రసాతలవలత్తిమి స్తిమితకుమ్మి కుమ్మినస
ప్రవిష్టగిరికందరం తరళ మంతరం వారిధేః.

3౯

గ. తత్త్వణం చ జలనిధిః ఉన్తా చ యుగాన్తానలస్య సహనోఽపి గరళ
1దహనోష్ణణాం సోధాఽపి బాడబగాధావలేహస్య తితిత్తు రపి భార్గ
వతీక్ష్యపరశోః పరిశోషయన్త మంత రంగారమయం శిశరసగ మప్ర

యః, వారిధేః, అంతరం మధ్యం, కర్తృ. ని. 'అంతరం మోధానీయం బహి స్వీయాన్త
రాత్తని, భిద్రే మధ్యేఽపకాశేచ' తి వైజయంతీ, రుజా దివతాపః. ని. 'స్త్రీబుగ్రుణా
చోపతాపే' త్వమరః. విద్విదాదిభ్యోఽఞ్, అథవా ఇతి తి వేదనాగోషః. తయా
ఆయతాన్యతిదీర్ఘాణి శ్వసితాని నిక్కాసాయస్య తల్. తస్మాదేవ నక్రచక్రణి కుంభీర
కావరపర్యాయజలగ్రహవృహేనాకులం సంకులమ్. ని. 'నక్రస్తు కుమ్మిర' ఇత్యమరః.
రసాతలే పాతాళే వలంతో వలమానా స్తిమయః శతయోజననిస్తృతరామూః మిన
విశేషాః యస్మిన్ తత్తస్మాత్తమ్. ని. 'రాజీవ శ్శకులస్తిమి' రిత్యమరః. అన్త నలలేరను
దాత్తల్లేఽపి చతీతో తిత్కరణేన తస్మానిత్యత్వజ్ఞాపనా త్వర్జితవనప్రకాశాగః, అత
ఏవ 'వలలే రాత్తనేవదమనిత్యంజ్ఞాపనా' దితి వామనః. 'వలలే చలతీతి' తి భట్టమల్ల
శ్చ, స్తిమితాః నిశ్చేష్టాః కుమ్మినో జలకరిణః యస్మిన్ తల్, కుమ్మినస్తి స్వర్పవిశేషః.
ని. 'కుమ్మినసో లాహితాపి' రితివైజయంతీ, ప్రవిష్టాని గిరికందరాణి మైనారాదివర్ష
తబిహిని యస్మిన్ తత్తస్మాత్తం వ సల్, తరళం విఘ్నూర్జిత మజాయత జాతం, పృగ్వి
వృత్తమ్.

3౯

తల్క్షణమితి. తల్క్షణం తస్మిన్క్షణే, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, ఆయం
జలనిధి శ్చ వారినిధి రపి, యుగాంతానలస్య ప్రళయకాలాగ్నిః 'కర్తృగర్తృణాః శృతీ'
తి కర్తృణిషస్త్రి, ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం, తంతాచ సహనోఽపి 'క్షమాక్ష
సహనే' త్వచ్, గరళదహనోష్ణణాం నియతాత్మకుక్షినివాసస్య కాలకుటస్య స్వాధస్థిని
తశేషాశీవిదస్య వివజ్జ్వలనపరితాపానాం వా, సహనో మర్షణః, బాడబస్య బడబానలస్య
యో గాధావలేహా నిరంతరదృఢతరాస్వాదనం 'గాధావలేహస్య' ఇతి పాతే దృఢదాహ
గర్వః ని. 'అవలేప స్తు గర్వే స్వాల్లేపనే దూషణేఽపి చే'తి విశ్వః. తస్య సో
ధాఽపి సహలే త్వచ్, భార్గవతీక్ష్యపరశోః జామగర్వనిశితకుతారస్య, బ్రాహ్మణేభ్యః
సర్వంసహం దత్వా స్వనివాసప్రార్థనాసమయే ప్రయుక్తస్యేతి భావః. తితిత్తుః

1 దాహనోష్ణణామ్. 2 శరమయమ్.

మేయం నిమిష మపి న విచ్చే హా.

80

ప. శరణమథ శరవ్యధానిదాసం

జలనిధి రేష జగ్గమ రామ మేన,

పరుషకులిశ్ పాత మేవ కిం వా

జలధర మర్థయతీ న జీవలోకః.

४०

గ. ఆగత్య చానుపద ముపదీకృతచిరత్నరత్నరాశి ర్జలరాశి ద్వివీత
 వేషోవిశేషోపజాతసుతిభి ర్నతిభి రభ్యసన్తమ ద్రఘునన్తనమ్. ౪౨

[illegible]

శరణ మితి. అభానపానానంతరం, ఏవ, జలనిధిః సముద్రః, శరవ్యధానిదానం శరజనితావ్యంతరం లావణారణం. ని. 'నిదానంతాద్వికారణ' మిత్యుచరః. రామం శ్రీరామ మేవ, శరణం రక్షశమ్. ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' నిత్యుచరః. జగామ ప్రాప్త, గమే ర్లిట్, కుత ఏతదిత్యశంక్య తత్ర దృష్టావమాహ—పరుషేతి. జీవణకః ప్రాణి సమూహః, పరుషః అసహ్యః కులిశపాతో యస్తాత్తం, జలధరం మేఘ మేవ, నార్థయతే న యాచతే కిం జల మితి శేషః. యాచత ఏవేత్యర్థః. అతోఽనై యతచ్ఛరణాగతత్వం యుక్త మితి భావః. 'అర్థక్షపయాహ్లాదా' మితి ధాతుః. 'అభిమేదర్థయతే రక్షాయానం యాహ్లావ రోధన' మితివచనాత్. 'పెధర్యేణ దృఢాంతాలంకారః. ప్రసిద్ధతాగ్రవృత్తమ్. ౪౦

అగత్యైతి. అగత్య శరణం ప్రాప్య చ. అనుబద మనంతరం, ఉపదేశ్యతః ఉపాయనీ
కృతః చిరత్నరత్నరాజః యేన స తథాక్తస్సకా. ని. 'ఉపాయన ముపగ్రాహ్యముపహార
స్తభోపదేశ్యమరః. వినితవేషః అనుష్ఠలాకారః. వినయప్రహీభూత ఇత్యర్థః. విశేషణ
ఉపబాతా ఉత్పన్నానులిః స్తుతిర్యాను లాః తత్కాలాచితప్రసాదసంపాదకప్రాక్ర విశిష్టా
ఇత్యర్థః. అ'ద్యుజ్జిభిః, నతిభిర్నుసాస్కారైః, రఘునందన మభ్యునందయత్ అతోషయత్,
ఉపాయనస్తులిననుస్కారైః శ్రీరామస్య కోప'వశమం చకార, 'ప్రణిపాతప్రతీకార
స్మరంభోపి మహాత్మనా' మితి న్యాయాదితి భావః. ఆత్మ నతిభిలి బహువచనం
తాసాం భక్తికథానిశయపూర్వకత్వం ద్యోతయతి తథావిధానామేవ శ్రేయస్కర
త్వాత్. తథాచ శ్చుతిః. 'భూయిష్టాంతే నమ ఉక్తిం నిధిమే'తి. ౪౨

గ. తదను తదనుసంహిత మమోఘ మస్త్రం వై ధాత్రం కుత్ర చ
న వనచరథామని మరుసీమని నిపాత్యతాం సహ్యాతే మయా ¹సలి
లావప్తమ్మ స్రమ్మత్యేన సలో విదధాతు సేతు మిశ్యభిదధానో మద్ద
మద్ద మంతరథాత్. ౪౩

ప. ఆదిష్టా రఘుపుంగవేన హరయోఽఘ్నస్తాసు దితు ఊణా
త్త్రైలో క్యాశ్చితము లమధ్యశిఖరా న్ధాత్రీధరా నాహరణ,
యైః ఊస్తై సులిలే సలేన జలధింధ్యోత²ప జమ్భూలతో³

తదన్విత. తదను రఘునందనాభినందనానంతరు తదనుసంహితం 'తేన స్త్రీం' మేఱ
అనుసంహితం ధనుషియోజితం, ఆమోఘమస్పర్థం, దైధాత్ర మస్త్రం లుప్తేస్త్రం, వనచ
రాణా మాభీరప్రముఖానాం పాపాత్తనాం ధామని నివాసస్థానే, కుత్రచన రిస్సించి
త్వరుసీమని మరుదేశేనిపాత్యతాం వివృజ్యతాం, మయా, సలిలావప్తంభః సలిలప్రతి
బంధః, సహ్యాతే మృష్యతే, సంప్రతీదాసి మేష, సలః, సేతుం, విదధాతు విరచయతు,
ఇతిశ్చ మభిదధానో భావమాణః. సాగర ఇతి శేషః. మద్దంమద్దం మద్దప్రకారం. 'ప్రకారే
గుణవచనస్యే'తి ద్వీర్భావః. కర్తృధారయవద్భవోత్పత్తిం 'లంగ', అంతరధావంశస్త్వితో²
భూత్. ౪౩

అ. తతః కిం తత్రాహ—ఆదిష్టా ఇతి. హరయో వానరాః, రఘుపుంగవేన ఆదిష్టా
స్నేతునిబంధనార్థం వర్జితానాహరతేత్యాజ్ఞప్రాసంతః. ఆష్టాస్పది దివిః స్థితానితి
శేషః. త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం పాతాళమర్త్యస్వర్లోకాః షష్టర్థః. చాతుర్వర్ణ్యా
దిత్వాత్సాన్వేధ్యశ్చో, తత్ర అందితాని మూలనుధ్యశిఖరాని యమాం తానిత్యతిశ
యోక్తిః. ధరంతీతి ధరాః పచాద్యుచ్, ధాత్ర్యాః ధరాః ధాత్రీధరాః తాక్ వర్జతాక్
ఊణా దాహరణ అసితవంతః, తతః సలేన, సలిలే, ఊస్తైయైః, ధాత్రీధరైః, బంధః
జంబాలతాం వంశతామ్. ని. 'నిషద్వరస్తుజంబాలః వంశో²స్త్రీ కాదశర్వమా' విశ్వమరః.
యాతో²పి, నిర్దురపయిపురైర్నిరప్రచాపైః. ని. 'ప్రచాపాః సిర్ద్ధరో యుర' ఇత్య

+ అత్ర 'సీమసీత్యస్య స్త్రీత్వేపి ధామసీత్యస్య నిత్యనపుంసకత్వాత్పామనాధి
కరణ్యోరుపత్తి'రితి శేచిత్, అస్మే తు 'ననందపశ్యన్నుపసీమనస్థలే' రితి భారవి ప్రయో
గాత్ 'దుర్గమే మార్గసీమ్ని'తి జయదేవప్రయోగాత్ 'తద్వారసీమకుణిదందధరో²పి
లిప్త'న్నితి సాహిత్యరత్నాకరకారధర్మసూరిప్రయోగాచ్చ సీమక్ శబ్దస్య నపుంసకత్వ
మప్యస్త్రీత్వాహుః.

1 సలిలావప్తంభ.

నిర్లచ్చ స్మచిరాయ నిర్ల్య రపయః పూరైః పుపూరే పునః. ౪౪
అథ జలధౌ నిపేతు రతిదూరనిపాతదళ
జలచర ¹జీవజీవనదగస్థనుహాషధయః,
స్ఫుటితథ రావిరాజదహిపుణ్యసఫూత్కరణ
క్షుభితగుహా ²గృహాంతితమహాహరయో గిరయః. ౪౫

ప. అలక్ష్మితమహీధర గ్రహణ మస్ఫుటత్యేషణం

మరః. అచిరాయ శీఘ్రమేవ, నిర్లచ్చక్ ఉపచయం ప్రాప్నువక్ సక్ + పునర్ముయోఽపి
పుపూరే పూరితః. పూరః కర్తృణి లిట్, అత్రాంబుధేః సంకిలత్వనిర్ల్య రపయః పూర పూరి
తత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాలికయోక్తిః, పూర్వో
క్తయా సంస్పృజ్యతే, కాద్దులవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౪౪

అథేతి. అథానంతరం, జలధౌ, అతిదూరనిపాతేన అత్యంతవిప్రకృష్ట దేశనిపా
తేన సుదూరావగాహనేన వా దళతాం విశిర్యమాణానాం జలచరాణాం సక్రాదిజలబంతు
రూపాణాం జీవానాం ప్రాణినాం జీవనదః పునరుజ్జీవకః గంధ ఆమోదో యాసాంతా
స్తస్రోక్తాః, మహాషధయః సంజీవిన్యాసిలతావిశేషాః యేషు తే, తథోక్తా, ఇతి బహు
వ్రీహిః, స్ఫుటితా నిపాతబన్ధవేగేన చరితాయాధరా సముద్రాధారభూమిః తస్యాం విరా
జతాం ప్రకాశమానానాం అహిపుంగవానాం పాతాలవాసి నాం మహారగాణాం పూత్క
రణైర్ముఖనిశ్వాన్వసమారుతైః క్షుభితాః ఖోభం ప్రాప్తితాః, అత ఏవ గుహగృహేభ్యః
కందరమందిరాంతరాళేభ్యః ఉత్థితా నిర్లతా మహాహరయో మహాసింహయేషాం తే, తథోక్తా,
గిరయః కర్వతా, నిపేతుః పతంతిన్, అత్ర పూర్వోక్తరవాక్యస్థయో రసంబంధే సంబంధ
రూపాలికయోక్త్యో స్సంస్పృష్టిః. ౪౫

అలక్ష్మితేతి. తతో గిరినిపాతానంతరమిత్యర్థః. అలక్ష్మితం అదృష్టం మహీధర
గ్రహణం పర్వతస్వీకరణం యస్మిన్పూర్వతే తద్యథా భవతి తథా, తథా అస్ఫుటత్యేషణం
అప్రకాశవిత్తేషణం యథా తథేత్యతిశయోక్తిః తథా విధితా ఆశ్చర్యకరీ ఘటనా

+ నిర్లచ్చత్వచిరాయ నిర్ల్య రపయః పూరే పుపూరే పునరితి ప్రాచీనపాతే, నిర్ల్య ర
పయః పూరే, నిర్లచ్చతి నిస్సరితి సతి, జలధి రచిరాయ, పునః, పుపూరే, ఇత్యన్వయః,
కర్తృణిలిట్, అథాన్నిర్ల్య రప్రవాహణా మేవ కర్తృత్వమ్. యద్వా 'క్రియమాణం తు
యత్కర్తృ స్వయమేవ ప్రసిద్ధయి, సుకరైస్సగుణైర్యస్తాత్కర్తృకర్తృత్వం విదు'రితి పదనా
దివా సౌకర్యవ్యోతనాయ కర్తృకర్తరి లకార ఇతి బోధ్యం.

1 దత్తజీవనదగంధ. 2 గృహానికి.

విచిత్ర ఘటనం తతో విరచితో నలే నామునా,
అబోధి హరియూధపై రధిపయోధి సేతు ర్మహాన్
భువో భుజ¹ ఇవాభయం నిజతనూభువో లంభయన్. ర ౬

గ. అనన్తర మంతర్ముఖా ఇవ వలీముఖాః ప్రబోధోనేవ సేతుపథేన
సంసార మివ దుస్తరం తరంగిణీపతి మతీత్య సద్యఏవ ప్రకాశం గిరిశం
సువేల మవలోకయంతో ముహూర్తవింద స్వరమానన్దమ్. ర ౭

ప. వలయితటదేశై ర్వాపిసీనాం నివేషై
రవిరళవనరేఖామధ్య మధ్యాస్త రామః,

యస్మిన్ కర్తవ్య తద్యథా భవతి తథా అమునా, నలేన అధిపయాధి. హరియూధాది విభ
క్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. విరచితః సిద్ధితః మహాన్ అత్యయతః, సేతుః హరియూధ²మః
కపిశ్రేష్ఠః, నిజతనూభువః స్వపుత్రికాయా స్తీతామూః అభయం భయభావం, అర్థా
భావేఽవ్యయాభావః. లంభయన్ ప్రావయన్, భువో భువోఽవ్యయః, భుజ ఇష్ట్యుత్ప్రే
క్షా, అబోధి బుద్ధిః, బుద్ధ్యతే కర్తవ్య లుప్తే 'దేవబసే'త్యాదినా వ్యవహారికాః వృత్తా
వృత్తమ్. ర ౬

అనన్తర మితి. అనంతరం సేతుసిర్వాణానంతరం, అంతర్ముఖాః అన్త నిష్ఠాః యోగిన
ఇవ, వలీముఖాః వానరాః, ప్రబోధన తత్వజ్ఞానేనేవ, సేతుపథేన, 'ముహూర్త' రిత్వా
దినా సమాసాంతోఽచ్యుత్యయః. సంసారం పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధురూపాం జనన
మరణవరంపరూపాంవా సంస్ఫులి మివ దుస్తరం తరితు మశక్యం, 'హరిష్ఠ' రిత్వాదినా
భిప్రాయత్యయః. తరంగిణీపతిం సముద్రం అతీత్య తీర్తవా, సద్యస్తదాసీమేవ, ప్రకాశం
చతుర్థోచరం భాస్వరం చ. 'తస్య భాసా సర్వ మిదం విభాతీ'తి శ్రుతిః, సువేలం సువే
లాఖ్యం వర్ణతం, శోభన మర్వాదంచ ని. 'వేలాభిరీరాభివృద్ధి'కా లమర్వాదయార
పీ'తి నానార్థత్వమాలా, గిరిశం పర్వతశ్రేష్ఠం, పరమేశ్వరం చ, అవలోకయంతః
కశ్యంతః, సాక్షాత్కుర్వంతశ్చ, ముహూర్తపునః, పరమనిర్వాచ్య మానందం సంతో
షం, బ్రహ్మానందం అవిందన్, అలభంత, ఆసేవేయ ముపమాన్వేషసంకీర్ణా. ర ౭

వలయితేతి. రామః, వలయితటదేశై ర్వాప్యతనూప్రదేశైః, హరిసీనాం
కపిసేనానాం, ని. 'సేనానద్యోశ్చ వాహినీ'తి వైజయంతీ, నివేషైః శిథిలైః, అవిరళాని
సాంద్రాణి వనరేఖామధ్యాని వనశ్రేణ్యంతరాళాని యస్య తం, తథోక్తమ్. ని. వత్సైః

కపికలకలశీర్యత్కన్దరామద్విరాస్త

శ్వలతసుపితసింహత్రస్తవేలం సువేలమ్.

౪౮

గ. తదను నశముగోఁపి శుకముఖా దలిలంఘితజలధి మధిగతసువే
లారామం రామం నిశమ్య సమ్యగవగమనాయ రఘునాయకబల మను
1 ప్రహితయో ద్విదితవిభీషణ ప్రేగణాకుపితకపిలోకనియన్త్రణనితాస్త
ఖన్నయో ద్విపన్నాధారదాశగధివిమోచితప్రాణయో శ్శుకసారణయో
ర్వదనా 2 శ్శాసాన ముదగ్రమూసాద్య ప్రత్యేకశస్త్రదావేద్యమానా

శ్రీనీరఘోస్తరాబయి' అన్యచరః. కపికలకలైః వానరజాతాః, శీర్యమాణానాం
విశిర్యమాణానాం కంపరాణాం గుహాగృహాణా మంత ర్దధ్యప్రవేశః. ని. 'అంతర్దధ్య
తథా ప్రాప్తే నీర్వరాధోఽపి దృశ్యతే' ఇతి నిశ్చయః, తతశ్చలితాః కాలావలాసహిష్టుతయా
నిర్గతాస్తథా గుహితా శ్చ యే సింహస్తేనః త్రస్తాః భీతా వేలాః లక్షణయా తటవర్తి
జంతవో యస్య తం, సువేలమధ్యస్తాధిష్ఠితవాక్, 'అధిశిష్ఠ' స్థానం కర్తే'తి కర్తృత్వం,
మాలినీపుత్రమ్.

౪౯

తదన్వితః. తదను సువేలాధిష్ఠానానంతరం, దశముఖో రావణోఽపి, శుక
ముఖాత్ శుకాఖ్యప్రణిధిపదనాత్, అతిలంఘితజలధిం సేతుమాగ్నేజ అతిక్రాంతవాదిధిం.
అధిగత సువేలారామకుధిష్ఠితసువేలాదలోద్భవం, రామం, నిశమ్య శ్రుత్వా, సమ్య
గవగమనాయ సమ్యక్పగ్నిజ్ఞానార్థం, రఘునాయకస్య, బల మను నైన్యముద్దిశ్య, ప్రహి
తయోః ప్రేషితయోః, తథా విదితం తద్వృత్తాస్త జ్ఞానమస్యాస్తీతి విదితః అర్హ అద్యచ్
ప్రత్యయః, స చాసౌ విభీషణ శ్చ + తస్యప్రేరణయా రావణప్రేషితా సేతో గూఢ
పురుషో గృప్తింస్య మితి చోదనయా కుపితస్య క్రుద్ధస్య కపిలోకస్య వానరనివహస్య
నియంత్రణేన తత్ప్రతిబంధనేనేత్యర్థః. నితాస్తథాన్నయోః అత్యన్తభేదమావన్నయోః,
తతః విపన్నాధారేణ ఆర్తరక్షణేన దాశరథీనా విమోచితప్రాణయోః హననోద్ద్యుత
కపిభిః త్యాజితజీవనయోః, శుకసారణయోః గూఢపురుషయోః, పదనాత్ వానర
బలం సమ్యగ్బలస్థైరి నిర్బంధముక్తై పునరావా మాగతా విత్యేవం భూతవాక్యాత్,
ఉదగ్ర మున్నతం, ప్రాసాదం హర్ష్య మాసాద్య అధిదుశ్శా, ప్రత్యేకకః భాగకః,
తాభ్యాం శుకసారణాభ్యాం, అవేద్యమానాక్ జ్ఞాప్యమానాక్, ప్రవర్ధమానా వృద్ధిం

+ 'విదితవేదవిభిషణే'తి ప్రాచీనపాతే అర్హఅద్యజంతత్వం నకల్ప్యమ్.

1 ప్రయాతయోః. 2 ప్రాసాదాగ్రమ్.

స్పృహర్థమానసమరసన్నాహమతీక¹ స్థవగనేనాధిపతీ నతిధీరతయా సావ
ధీరణ మవేక్షమాణః ప్రతిపక్షబలప్రశంసినా² తుభా వపుష్పవేక్షమాణ
శ్వాదూలప్రభృతిభిః³ ప్రణిధిభిరవ్యవగతాశేష⁴ స్పృహన్తీతి⁵ స్థ స్సుచిర
మనుచిత్తయ స్తున్వికాసేన మతివినయప్రహ్వం విద్యుజ్జ్వహ్వా ముపహ్వారే
కిమ వ్యభిధాయ సౌధాదవతతార.
౪౯

గ. తత్క్షణం స త్క్షణదాచరో¹ ౭౭ నిదేశాన్నిత్యచాచరో² ద్విశ
రథిభిర స్పృహరం ధనురపి నిర్తాయ మాయానుభావో³ ఇహావాసానీత
మిత్యభిధాయ పురో⁴ నిధాయచ నిదాఘాతిశయసంబంధినీ⁵ మన
ప్రాప్తువానా నమరసన్నాహమతి, యుద్ధసన్నాహముద్ధి¹ ర్భేదం అ², స్థవగనేనాధి
పతీక³ సుగ్రీహంగదాదిసేనానాయకా⁴, అతిధీరతయా అత్యంతగిరీరతయా,
హేతునా, సావధీరణం సావజ్ఞం, అవేక్షమాణః అవలोकమాణః, తుభా ప్రతిపక్షస్య బల
ప్రశంసినా కత్తునైస్యస్తావకా⁵ తుభా వపి శుకసారవ⁶ చ, ఉ పిక్షమాణః, 'నిధానం
ప్రతిపాలానాం యుద్ధార్థ మభిధావతామ్, ఉభాభ్యం సదృశం నామ పదుమప్రస్త
వేస్తవ' మిత్యాదినా గర్వమాణ ఇత్యర్థః. తథా శాన్దూలప్రభృతిభిః ప్రణిధిభి స్సంభ
వుమై రసి, అవగతాశేష వృత్తాంతా⁷ లాభలనైస్యప్రవృత్తిః. ని. 'చార్తా ప్రవృత్తి
ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. అతవిన తాంతః భావ్యః, సుచిర మనల్పకాలం, అనుచింతయ⁸
నితద్విజయే క ఉపాయో భవే దితి విచారయ⁹, అంతికాసీనం సేనాపతి¹⁰ దిన మతివినయ
ప్రహ్వం అత్యున్నవినయేన సమ్రం, విద్యుజ్జ్వహ్వాం నామ కించిత్తనోముఘావినం రాక్షసం
ప్రతి, ఉపహ్వారే రహసి, కిమపి కించి ద్వచనం, అభిధాయ, మాయాకల్పితం రామ శిర
స్పథమః ప్రదర్శ్య సీతాం ప్రలాభయే త్యేవంభూతం వాక్య ముత్తీర్ణ్యర్థః. సౌధా
దవతతార అవరూఢవా¹¹.
౪౯

తత్క్షణమితి, తత్క్షణం కస్మిన్క్షణే, స త్క్షణదాచరో విద్యుజ్జ్వహ్వా¹ ౭౭,
నిశాచరపతే నిదేశాత్, రావణాజ్ఞావశాద్ధేతోః, మాయానుభావాత్, నిజమోహనశక్తి
సామర్థ్యాత్; దాశరథే శ్రీరామస్య, శిరః, సశరం సదాణం, ధను శ్చ, నిర్తాయ
ప్రకల్ప్య, అహవాత్ యుద్ధాత్, అనిత మితీక్త మభిధాయ ఉత్త్యా, పురః, సీతానూ
అగ్రే, నిధాయ నితీప్య చ, నిదాఘాతిశయేన ఘర్షాతిశయేన గ్రీష్మకాలప్రయుక్తో
ప్రాధికేయ సంతాపినీం పరితప్యమానాం, ని. 'నిదాఘా² గ్రీష్మకాలేస్యా దష్టస్వేదాం
ఋణో రపీ³తి విశ్వః. వాసంతీం మాధవీలతాం, ని. 'వాసంతీ మాధవీలతే' త్యమరః.

1 స్థవజ్ఞు. 2 తాతుభా. 3 ప్రణయిభిః. 4 వృత్తాంత స్సాన్తస్తావకా.

వైద్యుతానల శ్చిరకాలవిరహవిహ్వలీకృతా మాకులీచకార మైథిలీమ్.

గ. తతస్సా ముద్గా ప్రబుద్ధా చ పునస్తథ్య మితి విచార్యతదనా
ర్యం పర్యదేవయత పరిదేవతా. ౧౮

ప. రక్షోపరోధవసలిం రజనీవరాణాం

రక్షోపరోధమపి రావణభర్తృనం చ,

సర్వం సహేయదుఃఖభేదియా స ఏవం

సర్వంసహే భవతి జీవతి హస్త నీలి. ౧౯

గ. ఇత్యేవమత్యాపితసుత్వా సమేగామేతాం సద్యస్సమా
వైద్యుతానల ఇవ స్మృషమా, చిరకాలవిరహేణ బహుకాలవియోగేన విహ్వలీకృతం,
మైథిలీ మాకులీచకార ఆకులీకృతాః, తదేతన్నభివ్రజోపరి ముసలాఘాతప్రాయం
చండభానుసంతప్తాయ దవానలవిప్లవరూపం చాభూదితి భావః. ౧౮

తత ఇతి. తతః శ్చ స సర్వం, పరిదేవతా పరివ్రతా, సా మైథిలీ, ముద్గా మూర్ఛితా,
పునః ప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తావ సతీ, ఆనార్యం మాయకం త త్పథను శ్చిరః, తథ్యం
యథార్థ మితి. విచార్య జ్ఞాత్వా, పర్యదేవయత వ్యలాపీత్, ని. 'విలాపః పరిదేవ'
మిత్యమరః. ౧౯

ఆ. తత్ప్రసారమేవాహ—రక్ష ఇతి. రక్షసో రావణస్య అవరోధవసలిం అంతః
పురావస్థానం, అత్యస్తదురవస్థానాదనీ మిశ్యర్థః. ని. 'శుద్ధాంతకానరోధ' శ్చేత్త్యమరః
రజనీచర్య శ్చ రజనీచరా శ్చ తేషాం, అతిభయంకరాణా మితి భావః. 'పుమాన్
స్త్రియే'త్యేకశేషః, రక్షయా గుప్త్యా యః ఉపరోధో నిర్బంధః తమపి, రావణస్య
త్రిలోకకంటకస్య భర్తృనం తర్జనం చేతి, సర్వం, యస్య శ్రీరామస్య ఉపలంభ
ధియా ప్రాప్త్యాశయా, సహే మృష్యామి, 'వహమర్షణే' లబస్తజ్, నః శ్రీరామః,
ఏవ మిత్థంభూతః, భిన్నశిక్షో జాత ఇత్యర్థః. అథాపి సర్వం సహత ఇతి సర్వం సహ
హే సర్వంసహేవనుమతి. ని. 'సర్వంసహే వనుమతీ'త్యమరః. భాతీతి భవతి హే
భవతి పూజ్యే, 'భాతేర్దవతు' రిత్యాణాదిభిః దవతు వ్రత్యయః, 'ఉగితశ్చే'తి జీవీ,
నీతా, స్వయ మిశ్యర్థః. జీవతి ప్రాణాన్ ధారయతి, హంక, ఏకదర్శనసమకాల మేవ
ప్రాణనిష్క్రమణేన భావ్యం తథా న భూత మిత్యశ్యంతవిరోధ ఇత్యర్థః. సర్వం సహాయాః
సర్వసాక్షిత్వా నిజమాత్మత్వా చ్చ తాం సంబోధ్య ఇత్థం విలాపా యుక్త ఏవేతి
భావః. అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యభేదా రమప్రాయమకవిశేషయో స్పృశ్యంతి.

ఇతితి, ఇత్యేవ ముక్తప్రకారేణ, అత్యాపితమత్యా నిభీతముద్ధ్యా, యదా

సాద్య సఖ వై దేహి దేహి మే వచో ('మమ వచో విధేహి) కథ మి
యం దీనా దశా దశాననకృతా మాయా హి సేయం మా యాహి
మనసి వైధుర్య మఖలజగతీధుర్యభుజబలాభిం మే రామేఽపి కి మిద
మనార్యం విచార్యమితి భాషమాణా ననీనాసారనిష్యంబినీ కాదమ్ని
నీవ ఘర్తో ద్వేగినీం కేకీనీం సరమా చిర మాశ్వాసయామాస. ౫౩

ప. అథ నిగదితనీతిం ముంచ ముంచ తీతి స్తీతా

అత్యాహితే జీవితానపేక్షీవ్యాపారే యా మతి స్తయా సమేతం, అదృగ్ముష్టిమతి
మిత్యర్థః. ని. 'అత్యాహితం మహాభీతి కర్తవ్యం సపేక్షీ వేత్తవ్యం. వితం నీతం,
సద్యః అవిలంబేనైవ, అన్యథా మహాననర్థ స్సార్థ మితి భావః. అసాద్య సన్నిధానం,
హేసఖ ప్రియే, 'సఖ్యశీర్షితి భాషాయా' మితి జీవ. 'హి వై దేహి మైథిలి, మేమహ్యం
వచః, దేహి, మాం ప్రతి వదస్వేత్యర్థః. తథా మమ మే, వచః, మమీహ పత్యమానం
వాక్యమిత్యర్థః. విధేహి తరు, మదీయవచనం శ్రుత్వా సమాహితమనస్సా భవేత్యర్థః.
కిం తద్వచ ఇత్యత ఆహ—ఇయం వర్తమానా, గీనా దశా దశాననకృతా, కథం
వతః, న కథమపీత్యర్థః. కిం తు సేయం శిరోధసురాచ్యహరంక్రియా, దశానన
మహామాయాదినా రావణేన, కృతా ప్రయత్నా, మాయాహి చిత్రంభు, ఏతత్సర్వం
విముఢ్యస్వేత్యర్థః. హి రవధారణే, అతః మనసి, వైధుర్యం వైష్ణవ్యం, మా యాహి
మాప్రాప్తుహి, వతః అఖల జగతీధుర్యం సకలలోకధురంధరం 'ధురో యద్ధేహి' వితి
యత్ప్రీత్యయః, యద్ముజబలం బాహుషరాక్రమః తేన అభిరామే కమనియే, రామే,
అనార్యం తుచ్ఛ మిద మేకత్ శిరశ్చేదాదికృత్యం, విచార్యం విచారయితుంయోగ్యం
కిం? న విచార్య మేవేత్యర్థః. అత్యంతదుర్ధత్వా దితిభావః. ఇత్యశేన ప్రకారేణ, భాష
మాణా, సరమా విభీషణ పత్నీ, ననీనాసారనిష్యంబినీ ప్రత్యగ్రజలధారా వర్షిణీ,
కాదంబినీ మేఘమాలా, ని. 'కాదంబినీ మేఘమాలే' త్యనురః. ఘర్తో ద్వేగినీం
గ్రీష్టాన్త పరిక్లిష్టాం, ని. 'ఉద్వేగస్త్రిమితే శ్లేశే భయే మందరగామినీ'తి శబ్దార్థవః,
కేకీనీ మివ మయూరీ మివ, చిర మాశ్వాసయామాస ఉపలలితపతీ, ఉద్బిదితపతీత్యర్థః.

అథేతి. అథ మాయాప్రయోగానంతరం, అనిరతరణకండ్వా బహుళతరణసు
రాభినివేశేన భీషణః వంద్యాదిత్వా జ్ఞుః, ఆయం రావణ స్తీతాం శ్రీరామవర్షిం,

మవితరణకంఢూభీషణో రావణోఽయం,
మనసి న బహు మేనే మంత్రిణం మాల్యవస్తం
దివి పర మమరీణాం మండలం మాల్యవస్తమ్.

౫౪

గ. అథ రామోఽపి కామోచితవేషవిభీషణామాత్యవిదితరక్షో
నగరరక్షోదంతో హృదంతోపజాతసమరసంరంభధీ రమ్భుధిమేఖలా
లక్ష్మణమణేర్లక్ష్మణాయాః స్వాద్వారస్థాయ ప్రహస్తాయ పర్యస్తాహిత
ప్రాణానిలం నీలం దక్షిణద్వారరక్షణో ర్హహాదరమహాపార్శ్వయో
ర్విశ్వత్రయవిజయధౌరేయం తారేయం ప్రత్యద్వారపాలనాధిపృతే

పరమవతివ్రతాం, ముందముంద ఆభిష్టేన త్యజ, ఆభిష్టే ద్వారావళి, అన్యథా మహా
ననన్ధో భవిష్యతీతి భావః. ఇత్యేవం, నిగదితసేతి ఉక్తసేవచనం, మాల్యవంతం మాల్య
వన్నామానం, మంత్రిణం, మనసి, బహు గురుయథాకథా, న మేనే న బుధ్యతే
న్దు, కింతు దివి స్వర్గే. ని. 'ద్యౌ స్సర్వర్థసో రపీ'తి విశ్వః, మాలైవ మాల్యమ్. 'చాతు
ర్వద్భాదిత్వా త్స్వికే వ్యుత్థితీ తీరస్వామి, తద్వంతం, పరణపుష్పస్రగలంకృత
మిశ్యర్థః. అమరీణాం మండలం పరం సురసుందరీనికరమేవ. ని. 'మండలం త్రిష్యి'
త్యుచరః. బహు, మేనే, సీతా మపరిత్యజ్య శ్రీరామేణ రణే నివాత స్సక్ స్వర్గం గంతు
మైచ్ఛతిత్యర్థః. అనుప్రాసయమయో స్సంసృష్టి, మాలినపుత్రమ్.

౫౪

అథేతి, అథానంతరం, రామోఽపి, కామోచితవేష ఇచ్చాసదృశవేష ధారిణి,
విశిష్టవక్షిణామికా ఇత్యర్థః. తథాభూతేభ్యః నిభీషణమాత్యేభ్యః అనలాది
విభీషణమంత్రిభ్యః వినితః విజ్ఞాతః రక్షోనగరస్య రావణరాజధాన్యాః లక్ష్మణాయాః
రక్షోదంతో రక్షణవార్తా యేనస, తథోక్తః. తథాచ శ్రీరామాయణే శ్రీరామం ప్రతి
విభీషణవచనమ్ 'అనలశ్శరభ తైస్స సుపాతిః ప్రసుప త్తథా, గత్వా లక్ష్మణం
మహామాత్యః పురిం పున రిహగతాః, భూత్వా శమనయస్సర్వే ప్రనిష్టాశ్చ రిహ
ర్షభ' మిత్యాది, అతనివ హృదంతే హృత్ప్రసేషే ఉపజాతా సమరే సంరంభధీ కోప
బుద్ధి ర్యస్య స, తథోక్త స్సక్ ని. 'సంరంభ స్సౌభ్రమే కోప' ఇత్యుచరణేషః, అంబు
ధిమేఖలాలంకారమణేః, భూతథాశ్రీ భూషణాయమానాయా ఇత్యర్థః. ని. 'భూత
ధాత్రుద్ధిమేఖలే' త్యుచరః. లక్ష్మణాయాః స్వాద్వారే నిష్ఠతీతి తథోక్తాయ. 'సునిధి'
ఇతి కప్రత్యయః, ప్రహస్తాయ ప్రహస్తాభ్యాయ రాక్షససేనాధిపతయే, పర్యస్తాహిత
ప్రాణానిలం నిరస్తశక్తిప్రాణవాయుం, శత్రుకులంతక మిశ్యర్థః. నీలం తన్నామానం
వాసరసేనాధిపతిం, ప్రతినిధిం నిధాయేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే, తథా దక్షిణద్వారం రక్షత

పాకశాసనజితే పరాక్రమ మివ తనూమన్తం హనూమన్త మన్తర్వాన్వి
హవిహితరత్నాయ విరూపాక్షాయ చ రత్ననే రత్నఃస్థవగఋతాధిపతి
స్మృతినిధిః విధాయ విధాయ చ సజ్యం ధను రనుజేన సనుం సమీ
కాభిముఖేన దశముఖేన గుప్తముత్తరం గోపుర ముత్తరంగో బలై
రుపరురోధ

౫౫

ప. అత్యాకులాం హరిబలైరవలోక్య లఙ్కాం
దత్తార్థశేషు దశకంధరకింకరేషు,

ఇతి త ద్రక్షిణో మహాదరమహాపార్శ్వయోః, విశ్వత్రయవిజయధారేయం శ్రేణా
కృనిజయధురంధరం, తారేయం తారాతనయ మంగదమ్. 'స్త్రీభ్యాశ్చ'గితి ధ గుభయ
త్రాపి ధ శ్యేయాదేశః, ప్రత్యద్వారపాలనం ప్రతీవీద్వారసంగరక్షణ మధికరణీతి తద
ధిక్పతే కరోతే క్రిప్, పాకశాసనజితే ఇంద్రజితే, సప్తవ్యూతపాతే గు. అధిక్పతే
నియోజితే, కృధాతోః కర్తరి క్త ప్రత్యయః, పాకశాసనజితీ విషయ ఇత్యర్థః. తనూ
మంతం మూర్తిమంతం, పరాక్రమమివస్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్ష, హనూమంతం, తథా అంత
ర్యూహే మధ్యగుల్మే విహితరత్నాయ కృతసంగరక్షణాయ, విరూపాక్షాయ రాక్షస
సేనాధిపతయే చ, రత్నః స్థవగఋతాధిపతీః విభీషణసుగ్రీవకాంతవశః, స్థవగఋతీ
త్యత్ర 'ఋత్యక' ఇతి సాంహితః ప్రకృతిభావః. ప్రతినిధిః ప్రతిభలా నిష్ఠాయ
కృత్వా, నియుజ్యే త్యర్థః. తథా ధనుశ్చ, సజ్య మురహిత్సూయ, విధాయ కృత్వా,
అనుజేన సనుం లక్షణేన సహ, బలై ర్వానరనైచైశ్చ, ఉత్తరంగ స్వయంస్థుట సృక్,
సమీకాభిముఖేన సమరొన్ముఖేన, దశముఖేన, గుప్తం రత్నం ముత్తరం ఉత్తరదిగవస్థితం,
గోపురం పురద్వారం, ఉపరురోధ అరాప్నోత్ రుణధిష్ఠ.

౫౫

అతీతి. హరిబలై ర్వానరనైచైశ్చ, అత్యాకులా మత్సంకసంకులాం, లఙ్కాం,
మహాకృ, దశకంధరకింకరేషు రావణభృత్యేషు, దత్తార్థశేషు, సగఘటితగదాశిషు,
వానరాణా మంతకప్రవేశనిరోధార్థం కవాటాచ్ఛదితద్వారేషు సన్నిహిత్యర్థః. ని.
'కవాట మరంతుత్వే' ఇత్యమరః. అంతకరాబధాన్యాం యనుపుగ్యాం, కవాటికాభిః
కవాటైః కర్తృభిః, గౌరాదిత్యాత్ జిప్. అతపివోక్తమనురగ శే. 'స్త్రీస్యాత్కా
చిన్ద్రాకాల్పాది రివవత్పవయే యదీ'తి, అథాహుశ్య ప్రతీతిః ప్రయోజనం తకః
స్వాధ్దే కః, 'కేణ' ఇతి ప్రాస్తవ్య, అనమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షణైః ద్వారపాలనైః
'ఋత్తైచ' వితి కర్తరి ఋత్ 'అరక్షి' రితి పాతీ అరక్షా ప్రయోజనమేష
మారక్షిణైః 'ప్రయోజన' మితి తక్, త్వదితం శిష్యం. ని. 'జవోఽథ శిష్యం'త్యదితి

అరక్షతై స్త్వరిత ముక్తక రాజధాన్యా
ముద్ధాటితాభి రుదభావి కవాటికాభిః.

౧౬

గ. తత్త్వణం లక్షణాగ్రజ స్సుగ్రీవేణ సహ సువేలాచలకూట
మధిరూఢ స్త్రికూటావనీధరచూడామణిః సింహశబ్దీపకమలకర్ణికాం
నిర్వాణకౌశలీం విశ్వకర్తృణో నివేశదరిం నిశాచరహరీణా మనవరతబం

మిత్యమరః. ఉద్ధాటితాభిః సుటితాభిః ఉదభావి ఉన్మాతం, భువో భావే లుజ్జో చిజో
భావకర్తృణో రితి చిజో, సమనంతరమేవ మహారణే నివృత్త్య పునరాగం తృణాం రాక్షసా
నామత్రవిక మేవ ద్వారం చేత్ మహాసంకటం భవిష్యతీతి ధియా యమద్వారపాలకాః
సర్వాణ్యపి ద్వారాణి శీఘ్ర ముద్ధాటితకవాటాని చక్ర రిత్యర్థః. రాక్షసానాం పాపి
ష్టానాం యమపురప్రవేశనై యత్యాదితి భావః. మృత్యుప్రేమా మతిసన్నిహితోఽభూదితి
ఫలితార్థః, లోకే తావదజ్ఞైః స్వరక్షణార్థం కేవలం వృథా వ్యాప్రియతే భవితవ్యస్వది
వత్ప్రాదికం త్యావశ్యకతయా స్వయ మేవ భవతి న చైతజ్ఞానం త్యహో మూఢాః పశవ
ఇవ శోచ్యా ఇతి తాత్పర్యార్థః. సంయమసికవాటోద్ధాటనా సంబంధేఽపి తత్సంబం
ధోఽతే రలికయోక్తిః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

౧౭

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే, లక్షణాగ్రజః శ్రీరామః సుగ్రీవేణ
సహ, ఉపలక్షణమేతత్ సరై వరపినానరై స్సహేత్వర్థః, సువేలాచలకూటం సువేలాఖ్య
గిరిశిఖర మధిరూఢోఽధిష్ఠితస్సక్, త్రికూట ఇత్యవనీధరః పర్వతః రాజా చ గమ్యతే,
తస్యచూడామణిం శిరోరత్నం, త్రికూటాచలశిరోభుషణాయమానా మిత్యర్థః. రూపకా
లంకారః. సింహలబ్ధీప ఇత్యష్టాదశద్వీపేషు ప్రసిద్ధో యోద్వీపః అంతరీపం. ని. 'ద్వీపా
ఽస్త్రియా మంతరీప' మిత్యమరః. ద్వీగతం ఆపాఽస్త్రిన్నితి ద్వీపఇతి విగ్రహః 'సుపు
పే'తి సమాసః. 'ఋహు' రిత్యాదినా సమాసాంతోఽంకారః. 'ద్వ్యంశరుపసర్వేభ్యోఽప
శా'దితికారాదేశః. స ఏవ కమలం తస్య కర్ణికాం బీజకోశికాం, వరమశోభావహకయా
తన్తధ్యవర్తిని మిత్యర్థః. అత్రైకదేశవర్త్యశిష్టసరంపరికరరూపకం, విశ్వకర్తృణో గీర్వాణ
శిల్పినః. ని. 'విశ్వకర్తావనకరే తథా గీర్వాణశిల్పినీ'తి మైత్రయంతీ. నిర్వాణకౌశలీం రచనా
చాతుర్యం, విశ్వకర్తృణా యావత్స్వకౌశలం నిర్మితా మిత్యర్థః. అత్ర కౌశలతత్కార్య
యో శ్చేదేఽప్యభేదోఽతే రలికయోక్తిః, ఏలేనాస్యాసాధారణశిల్పసౌష్ఠ్యవసంపన్నత్వం
సూచ్యతే, నిశాచరాః రాక్షసాః త ఏవ హరయః సింహాః లేహం, నివేశదరిం నియత
నివాసగుహా మితి రూపకం, అనవరతం నిరంతరం బంధీకృతా ఉపగ్రహీకృతా యా
అమరపురంధ్ర్యః సురసుందర్యః తాసాం బాహ్యైర్వేత్తాంబుభిః. బాహ్యైశ్చేత్తాంబు

దీకృతామరపురంక్రీబాష్పనదీమాతృకోపవనసీమాన్తరాం నిరంతర
 నేవాసమాగతదిక్పాలకులమాతంగమనామ్మృగశిఖిలబహుగణో
 త్సంగాం లజ్జా మవలోకమానస్తత్రైకత్ర సమున్నతం సౌధ
 మభివసంతం సప్తమస మివ సదేహబంధ మంతికచరిత్ర స్థిరులముక్తా
 తపత్రనిభా త్వతారణేణ విభావరీపతినేన సేవ్యమానం ప్రేమానికబధూ
 విధూయమానధవళచామరద్వంద్వతోభిత మభిశ శ్చలీతమంగునిసీపరి
 ధూమయోరిత్యభిధానాత్, నద్యేవ ముత" యీనాం అని వర్ణనాత్మకాని నవ్యగుణరస
 దేశభూతాసిత్యర్థః. ని. 'దేశో నద్యంబువృష్ట్యునిసంపన్నప్రీతి సానిత్యం, స్యాద్భూదీమా
 తృకో దేవమాతృకశ్చ యథాక్రమ' మిత్యమరః. తాన్మృగపవనసీమాంకరాని 'ద్యౌనవన
 ప్రదేశాంతరాని యస్యాస్తా, బంధీకృతసురసుంసరిబాహ్మంబునప్రవహి బాహుని
 ద్యానవనమధ్య ప్రదేశా మిత్యర్థః. అత్రానంబంధే సంబంధనూపానిత్యేనాన్తి. నిరంతర
 మనవరతం నేవార్థం రావణోపాసనార్థం సమాగతస్య సరిప్రాప్తస్య ఇంద్రునిదగ్గరసంఘ
 స్యయే మాతంగా విరావతాదిమత్తగళాః లేహం మదంబునా సంలిల సంహార
 బాహ్యంగణోత్సంగో బహిర్భవచత్వరప్రదేశో యస్యాస్తా, మితి పూర్వవ సరిత్యేనాన్తి
 ని. 'ఉత్సంగో ముక్తసంయోగే వక్షస్సూర్ధ్వతలేఽపిచేత్యుత్పలమాలాయాం. 'బంధీత'
 త్యత్ర పిచ్ఛాదిత్వా న్నత్వర్థీయ ఇలచ్. బాహ్యేత్యత్ర 'బహిర్దేశంపదసేవ్యశ్చేతి
 వక్తవాన్ ద్యౌః, లజ్జా మవలోకమానః అపేక్షమాణః, తత్ర లజ్జాయాం చ,
 ఏకత్ర ఏకస్మిన్పదేశే, సమున్నత మత్యున్నతం, సౌధం, ప్రాసాద మిత్యర్థః. 'ఉపాన్య
 ధ్యాన్యస' ఇతి కర్తవ్యం, అధివసంతం అధినివృతం, సదేహబంధం మూర్తిమనః, సంత
 నునం విష్వగంధకారమివ స్థిత మిత్యుత్పేక్షి. ని. 'ధ్యాన్తేగాధ్యంధతమనం
 ఊజేఽవతమనం తమః. విష్వగ్సంతమన' మిత్యమరః. 'దేహబంధ' విని పాతే గృహీత
 శరీర మిత్యర్థః. 'వాహితాగ్నౌది' ప్రితి నిష్ఠాయాః పదనిపాతః అహితాగ్నౌది
 రాకృతిగణః, అంతికచరేణ పూర్వవర్తినా ఉదస్తమన్తి క్తు యస్యిమలముక్తాతద
 త్రం స్వచ్ఛనీర మాక్షికచ్ఛత్రం తన్నిభాత్తద్యౌణాత్. ని. 'వ్యాజే నిభో నా నవృ
 శేత్రివృణో వాచ్యలింగకా'వతి నానార్థరత్నమాలా సతారణేణ అన్విన్యాది నక్షత్ర
 యుక్తేన, విభావరీపతినా చంద్రేణ, సేవ్యమాన ముపాన్యమాన మితి సేవన్న
 వోత్పేక్షా, విమానేన, చరంతీతి వైమానికాః దేవాః, 'చరంతీతి తక్', లేహం వధూ
 భావం రమణీభ్యాం విధూయమానం పూర్వద్వయేఽపి సంభిజ్యమానం యద్ధవళచామర

వాహ మివాంజనాచల మఖిలజగద్విజయవర్ణావళీ మతినిర్ణాయకై రనేక
సమీకాభిఘాతమగ్నభగ్నై రావణవిషాణకులిశాగ్రై రుత్కిర్ణవిశాల
వక్షఃస్థలఫలక మానీలతమాలసచ్ఛాయ మాచ్ఛాదితాభినవలోహిత
పాటలపట మాపాటలసంఘ్యా రాగబంధురం కన్ధరమివ దదర్శ దశకం
ధరమ్.

౧౭

ప. కోపా దుత్పతిత స్తదా హరివతిః కోటిరముత్పాటితం

ద్వంద్వం పౌండరవాలవ్యజనయుగళం తేనచ శోభితం ప్రకాశమానం, అతవివ అభితః
ఉభయతః, ఉభయపార్శ్వయో రిత్పర్థః. చలితౌ ప్రసృతౌ మందాశిపరీవాహూ
గంగా ప్రవాహూ యన్యతం తథోక్తం, ని. 'జహ్నాచ్ఛాపాః పరీవాహా' ఇత్యమరః.
అంజనాచలం కజ్జలస్తల మివ శ్లితమిత్పభూతోపమా, ఉత్పేక్షా వా మతభేదాత్,
అఖిలజగతాం సమస్తాకానాం యో విజయవర్ణావళీయః విజయజ్ఞాపకాక్షరవిన్యాసాః
శ్చన్దనిర్ణాయకైః, తాదృగ్భృతిజనకై రిత్పర్థః. అతవివ భృంలిమదలఙ్కారః. అనేక
సమీకేషు అసంఖ్యాతరశేషు అభిసూతై స్సంప్రహారై ర్నగ్నాని సుహరం ప్రవిష్టాని
అతవివ భగ్నాని వివళితాని యాని విరావణవిషాణకులిశాగ్రాణి ఇంద్రగజదంతవజ్రము
ఖాని తై రుత్కిర్ణం విక్షిప్తం ఖచితం విశాలం యద్వక్షస్థలం తత్ఫలక మివ యన్యతం,
అనీలతమాలసచ్ఛాయం సమంతాద్విసీలతాపింధగుచ్ఛసమానకాంతి మభినవలోహితవల్
ప్రత్యగ్శోభితవల్ పాటలః ఆరుణః యః పటః సః ఆచ్ఛాదితో వసీతో యేన తంత
థోక్తం. ని. 'రుధిరాస్పష్టోహితా స్రరక్షతతభోజిత మి'త్యమరః. అతవివ ఆపాట
తేన అత్యంతాయశేన సంధ్యారాగీణ బంధురం సుందరం, ని. 'బంధురం సుందరే నమ్ర'
ఇత్యమరశేషః, కంధర మంబుధర మివ శ్లితమిత్పత్పేక్షా ఉపమావా. ని. 'కం వారిణిచ
మూర్ధ్నిచే' త్యమరః. దశకంధరం రావణం దదర్శ.

౧౭

కోపాదితి. తదా రావణదర్శనసమయే హరివతి ర్వానరేశ్వరస్సగ్రీవః, కోపా
త్తద్దర్శనజనితామర్షాద్భేదోః ఉత్పతితః, రావణాధిష్ఠితసౌధముద్దిశ్యేతిశేషః. 'హతం
చ రావణం యుక్తే దర్శనాదవధారయే'తి శ్రీరామాయణవచనాత్, శ్రీరామసన్ని
ధౌ స్వాక్రమర్థం సమర్థయితుం సత్వర ముత్థిత ఇత్యర్థః. శైర్పతనాయకస్య రక్షఃపలేః
రావణస్య, ని. 'శైర్పతో యాతురక్షసి' ఇత్యమరః. కోటిరం ముకుట ముత్పాటితం,

కమిత్పదకవాచకం మాంతావ్యయం, తన్యవచాద్బంజితేన ధరశబ్దోః చక్రీసమాసః
కం ధరతీవిద్రుహే, 'కర్షణ్యణి' త్యణి కంధార ఇతి స్మార్తే.

చక్రే నైర్మతనాయకస్య సుదృఢీచక్రే చ నైభీషణం,
యుద్ధ్యా ¹తత్ప్రళమావమానకుపితే నై తేన బుద్ధ్యా తతో
మాయా మస్య జగామ కోమలగుణగ్రామం స రామం పునః.

గ. తతో (2) విరచిత) తత్సాహసోపాలంభవిధినా దాశరథినా ³సమస్త
స్త్రీ మంత్రిభి స్సహ సమాదిప్త స్సాధిష్ఠభుజశౌర్యశాలీ హరినందనః

చక్రే, ఆకృష్ట భువి నిపాతయూమాసేత్కర్థః. 'ఆకృష్ట ముకుటం చిత్రం పాతయి
త్యాఽపతమ్మ వీతి శ్రీరామాయణవచనం, తథా వైభీషణం విభీషణసంబంధినం,
కోటిరం, సుదృఢీచక్రే సుష్ఠు దృఢీకృతవాక్, ఆభుతతద్భావే చిన్మి, రావణోటిరవి
ఘటనేన విభీషణకోటిరసంఘటనం నిశ్చితం చకారేత్కర్థః. ఆత్రభవిష్టదర్శిత్యేఽపి
సిద్ధపదనువాదా ద్యుతార్థప్రయోగః, అశతత్ప్రళమావమానకుపితేన స ఏవ ప్రథమః
ఆద్య స్తత్ప్రళమః తావత్పర్యంతం కుత్రాపి భంగాభావః ప్రేసావమానేన అనన్తయూ
మేతునా, కుపితేన క్రుద్ధే నై తేన రావణేన సహ, యుద్ధ్యా ముష్టిరలప్రహరై ర్వివి
త్రగతివిశేషై ర్యుద్ధం కృత్వా, తతః ఆస్య రావణస్య, మాయాం మానూబలసమా
శ్రయారంభం, బుద్ధ్యా జ్ఞాత్వా, పున ర్భూయోఽపి, కోమలగుణగ్రామం రమణీయసగల
సద్గుణాభిరామం, రామం, జగామ ప్రాప, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'ఏకస్త్రిన్మంతక
రక్షి'మాయాబలమథాత్మనః, ఆరంభ ముపసంపేదే జ్ఞాత్వా తం వాసరాధిపః, ఉత్ప
పాత తదాకాశం చితకాశీ జితక్లమః' ఇతి, ఆత్రాతివిస్తరేణ వక్రవ్యర్థస్య సంక్షేపేణ
కథనా త్వంక్షేపో నామ గుణః, లక్షణం తాత్త్రం, శార్దులవిక్రీడితంపుత్రమ్.

తతః ఇతి. తత స్తదనంతరం, తస్యమగ్రీవస్య య త్సాహసం రావణోపద్యుష్విత
నరూప మవిచారకృత్యం తస్యోపాలంభవిధిః నిందావచనరచనా స విరచితః కృతః యే
న సః, తథోక్తేన, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'అసంమంత్త్ర్య మయా సార్థం త దిదం
సాహసం కృతం, ఏవం సాహసయుక్తాని న కుర్వంతి జనేశ్వరా' ఇతి విరచితమగ్రీ
వోపాలంభేనేత్కర్థః. ని. 'య స్సనిద ఉపాలంభ' ఇత్యమరః. దాశరథినా శ్రీరామే
ణ కర్తా, మంత్రిభిస్సుగ్రీవవిభీషణాద్యమత్తైస్సహ, సమస్తస్త్రి దుతప్రేషణస్య
రాజదర్శిత్యా త్సమ్మగ్నిచార్య, సమాదిప్తః, 'గత్వా సామ్య దశగ్రీవం బ్రూహి మద్య
చనా దిద' మిత్యాదినా ఆజ్ఞప్తః, సాధిష్ఠేన బాధతరేణ భుజశౌర్యేణ. బాహుదరాక్
మేణ కాలలేఽభీక్షమితి తథోక్తః, 'బహుళ మాభీక్ష్య' ఇతి చిన్మి, 'సాధిష్ఠే' త్యక్త
'అంతికబాధయోచ్చేదసాధా' వితి సాధాచేశః, వాలినందనః అంగదః, నరీలం నలిలా

సలీలం సాల ముల్లంఘ్య లక్ష్మం ప్రవిశ్య నిశ్శబ్దో నృశంసమితి శశంస నిశిచరపతిమ్. ౫౯

ప. సోఽహం ప్లవంగమపతే స్తనయ స్త్వదీయ

నిశ్వాస¹గంధినిజవాలధిమండలస్య,

కాలస్య దూషణఖరత్రిశిరోముఖానాం

పాలస్య మాం రఘుపతే రవధేహి దూతమ్. ౬౦

రక్షఃపతే రఘుపతే ర్మయనం తృతీయ

మాస్కందనీయమితి హః మనుషే కళత్రం,

సం, సోత్పతనపాటప మిత్యర్థః. సాలం ప్రాకార ముల్లంఘ్య అతిక్రమ్య, ని. 'ప్రాకారో పరణ స్సాల్' ఇత్యమరః. లంకాం, ప్రవిశ్య, నిశ్శబ్దో నిర్భీకస్యక్, నృశంసం పాపిసం, తం నిశిచరపతిం రావణం, ఇతివత్సమాణప్రకారేణ. శశంస ఉవాచ. ౫౯

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. — సోఽహమిత్యాదిభిః పంచభిః, తత్రాదౌకస్త్యం కస్యవా దూత ఇత్యాశంకాయా మాహ. — హే పాలస్య, సః ప్రసిద్ధోఽహం, త్వదీయ నిశ్వాసానాం తావతోచ్ఛ్వాసానాం గంధః ఆమోదః సంబంధో వాఽస్యాస్తీతి తథోక్తం నిజవాలధిమండలం స్వకీయవాలవలయం యస్య తస్య, చాలేన త్వాం నిబధ్యకక్షే నిక్షిప్త వత ఇత్యర్థః. ని. 'గన్తో గన్తక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయో' రితివిశ్వః ప్లవంగమపతేః వాలినః, తనయః, తథా మాం, దూషణఖరత్రిశిరోముఖాని ముఖ్యా యేషాం లేషాం రాక్షసానాం, ని. 'ముఖంతు వదనే ముఖ్యే లోత్రే ద్వారాభ్యుపాయయో' రితి యాదవః. కాలస్య అంతకస్య. ని. 'కాలో దండధర శ్చార్ధదేవో చైవస్వలోఽన్తక' ఇత్యమరః. రఘుపతేః శ్రీరామస్య, దూత మవధేహి జానీహి, నిజస్వరూపకథనావదేశేన తదీయ మర్హోద్ధాటన మిత్థం కృతవానిత్యర్థః. వస స్తలిలకావృత్తమ్.

రక్షఇతి. హేరక్షఃపతే, రఘుపతే. తృతీయం నయనం, తృతీయనేత్రరూప మిత్యర్థః. అత ఏవ రూపకాలక్షార్కం, ఏతేన రామస్యాత్మస్తప్రేమాస్పదత్వం రావణ స్యాతిమరాక్రమత్వంచ సూచ్యతే, కళత్రం భార్యాం సీతామ్. ని. 'కళత్రం శ్రోణి భార్యయో' రిత్యమరః. ఆస్కందనీయ మాక్రమణీయ మితి, మనుషే అవబుధ్యసే, హః, ఆత్మవినాశహేతుభూతేయ మితి న జానాసీతి విషయ ఇత్యర్థః. ని. 'హవిషాదశుగ్రాప్తి' త్యమరః. కథమివ మదేన అంధో విజేకశూన్యః, అత ఏవ మందాకినీమధకరః

అమ్మోజ మిత్యళికసంభవ మషీ శమ్మో

ర్షందాకినీమధుకర స్తు యథా మదాంధః,

౬౦

గ. కిష్కి.

ప. ఏకం హైహయసంభవాత్పరిభవాత్ ¹ష్టానం ద్వితీయం పున
రైత్యేద్దా²వినయా త్తృతీయ మపి మే తాతాహితా ద్వైకృతాత్,
ఇత్థం త్వచ్చరితైః పితామహా³ముఖాన్యేకం వినై వాభవం

వియద్దంగానంచరణశీలా శృంగః, తుశబ్దోవ్యవచ్ఛేదకః, శమ్మోః త్ర్యంబకస్య అళిక
సంభవం లలాటఫణ్, ని. 'లలాట మళికం గోధి' రిత్యమరః, అషీ అగ్నిత్యకం శేత్రం,
అమ్మోజ మితి, యథా మమతే, తద్వత్ సోఽప్యాత్మదినాశహేతుభూతమేతదితి న
జానాతీత్యర్థః. మందాకినీగ్రహణం కనకకమలసంభవేన తత్సద్భుకలలటనేత్రే అమ్మోజ
భా⁴న్విజననార్థ మిత్యదగంతవ్యం, ఉపమాలక్ష్కరః. పృథ్తం పూర్వవత్.

అ. వక్తవ్యావృత్తరమసి విద్యుత ఇత్యాహ. — కించి.

౬౧

అ. తదేవాహ — ఏకమితి. హైదైత్యేంద్ర, హైహయసంభవాత్ కా⁵ర్తవీర్య
కృతాత్పరిభవాత్, కారాగారనిక్షేపదూపతిరస్కారాద్ధేతోః. ని. 'అనాదరః పరిభవః
పరిభావ స్తిరస్క్రియే' త్యమరః. ఏకం పితామహముఖం, ష్టానం భిన్నం మత్కులనన్ద
నస్య పరిభవస్సంప్రాప్త ఇతి తేజోహీనమభూదిత్యర్థః. తథా అవినయాత్ గోకవి
ద్విష్టాచరణదూపత్వదీయదున్నయాత్, + ద్వితీయం ముఖం, ష్టానం తథా మే మమ,
తాలేన పిత్రా వాలినా అహితా ద్విరచితా ద్వైకృతాత్ వాలేన నిబధ్య కషునిక్షేపణ
రూపా ద్వికారా తృతీయ మపి ముఖం, ష్టానం. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, త్వచ్చరితై
స్తావకదుర్వ్యాపాతైః, పితామహస్య చతుర్దుఖస్య ముఖాని వదనాని. ఏకమేవ విసా
శ్రీణి ముఖాని, ష్టానా న్యభవత్, బభూవురిత్యర్థః. తచ్చ, తద భృవశిష్టమేకంముఖ
మిత్యర్థః. ఏవ ముక్తరీత్యా, ష్టానం, న విధేహీ నమరుష్య, అతన్వయా మైథిలీ, దాశ
రథయే, దేయా దాతుం యోగ్యా, అన్యథాతప్తముఖ మపి ముఖత్రయావశిష్ట మపి ష్టానం

+ దైత్యేంద్రే చలీంద్రవిషయే అవినయాత్త్వత్కృకదున్నయాత్, తమక్తం
మహానాటకే. 'రేరేరావణ రావణాః కలి బహుశేతా న్వయం శుశ్రుమ, ప్రాగేకః
కిల కా⁶ర్తవీర్య నృపతేక్షోర్దండపిండికృతః, ఏకానర్తనదాసితాన్నకలలోదైత్యేంద్ర
దాసిజనైరన్యం వర్తమసిక్రపామహ ఇహత్వం లేష శోఽన్యోఽభవా.' ఇత్యన్యే.

1 గ్లానమ్. 2 సుఖాని.

స్తచ్చైకం న విధేహి దాశరథయే దేయా త్వయా మైథిలీ. ౬౨

ప. కాబేరస్య చ పుష్పకస్య హరణం కైలాసవిక్షేపణం
దిక్పాలాక్రమణం చ జల్పసి ముహూః కింవా యశ స్తావతా,
వేషం ¹సంయమినాం విధాయ విజనే దేవీం వనే జానకీం
వేగా దాహరతా త్వయాఽద్య రచితం వీరవ్రతస్యోచితమ్.

గ. కిం బహునా.

౬౩

ప. పూజోపహారరచనాయ పురా పురాచే

భవిష్యతీత్యర్థః. కూటస్థబ్రహ్మణో లజ్జావిముఖతాం విదధత స్తే ధీగ్జీవిత మితి భావః.
ఆత్ర పితామహముఖత్ర యష్టానతాఽసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.
కాద్దాలవిక్రీడితం పృతమ్.

కాబేరస్మేతి. కుబేరస్మేదం కాబేరం. 'తస్మేద' మిత్యుచ్ఛేద, తస్య, పుష్పకస్య పుష్ప
కాఖ్యవిమానస్య, హరణ మవహరణం చ, శ్వేత్వభ్రాతరం జిత్వా తదీయపుష్పకహరణేన
మహాపారుషం కృత మితిసోఽన్వితనోక్తిః, కైలాసవిక్షేపణం హరినివాసకైలాస్తోలనేన
చ బాహుబలం చ విద్యత ఇతి స్వామిద్రోహకరణం, తదధస్తాద్ధీప్తీయం బలం నిరూపిత
వానసీతి మర్తోద్ధాటనోక్తిః, దిక్పాలానా మింద్రాదిదిశ్చర్యాదాపాలకానాం ఆక్రమణం
ఆస్కందనంచ. సాంకర్యనిరాసపూర్వకం బాకం పరిపాలయతాం సాధూనా మింద్రా
దీనాం చాపరాధకారిణి నైవ దురాత్మత్వం కిం వక్తవ్యమిత్యాతతాయితోక్తిః, ముహూః
పునః పునః. జల్పసి కథయసి, తావతా పుష్పకాద్యాహరణాదినా, కింవా, యశః కీర్తిః,
న కిమపీత్యర్థః. కుత స్సంయమినాం సన్నాస్యసినాం, వేషం కాషాయదండధారణరూపం
నైవభ్యం, విధాయ స్వీకృత్య, కవటసన్యాసీభూత్యేత్యర్థః. విజనే వనే నిర్జనారణ్యే,
దేవీం పూజ్యాం, జానకీం, వేగాత్, క్రిరామదర్శనే నద్య ఏవ నిపాతో భవే దితి
సముత్పన్నభయసంభ్రమాత్, ఆహరతా, త్వయాఽద్యేదాసీం, వీరవ్రతస్య వీరధర్మస్య,
ఉచితమనురూపం, రచితం కృతం, సకలలోకక్షామ్యాం జానకీం క్రిరామసమక్షం
చార్యేణావహరతా త్వయా నమ్యకృష్యదం ప్రకటిత మిత్యర్థః. పృతం పూర్వవత్.

అ. నిగమయతి—కింబహునేతి. బహుశ్చైక మిత్యర్థః.

పూజేతి. పురా పూర్వం, పురాచే రీక్వరస్య. పూజాయాం ఉపహారరచనాయ
నైవేద్యకరణార్థం, నవను, మూర్ధను కిరస్సు, చ్చిన్నేషు సత్సు, యచ్ఛిరే, దశకు మిత్యర్థః.

శ్చిన్నేషు మూర్ధసు నవస్వవశేషితం యత్,
దేవ స్త దద్య కుతుకీ దశమం శిర స్తే
రామో బలిం రచయితుం రణదేవతాన్ము.

౬౪

గ. ¹అనంతర మరుంతుదాభాషణరోషణేన ంవశేన ²గృహ్యతాం
గృహ్యతా మయ మితి సరయ మాదిప్తా నవలమ్బితభుజప్రశోష్టా నాశ
రా శ్చతుర శ్చతురోఽయం భుజంగా నివ విహంగాధిపా గృహీత్వా
దివి సముత్పత్య నిపాత్య పైతాన్ పాదేన తత్ప్రసాదశృంగం శిరో
భంగ మివ రిపో ర్విభిన్ద న్నవిందన్ కమ ప్యాత్తనః ప్రతిరథం ప్రతిభట
అవశేషిత మవశిష్టం కృతం, తత్తే దశమ మిత్యర్థః. దేవ సిరఃత్వై ద్భృతనశిలః శ్రీరామః,
అద్య ఇదాసీం, రణదేవతాయై రణశక్త్యై, బలిం భూజోపహరం, రచయితుం కర్తుం,
కుతుకీ కౌతుకవాన్, స్వాపరాధం నిషేద్య పున ర్దానశ్చక్రదానే శ్చిప్ర మేష రామః
త్వాం నివనిద్యతీతి భావః. ని. 'బలిభూజోపహరే చ కశే చైత్యంతరేఽపి స' ఇతి.
నానార్థరత్నమాలా, వసంతతిలకావృత్తమ్.

౬౪

అనంతర మితి. అనంతర మంగదవచనానంతరం, అరు న్నదతీక్ష్ణగుంతుదం మర్త
స్సుక్ తేన భాషణేన హేతునా, రోషణేన రోషవతః, కర్తరి య్యః, రావశేన,
అయం వానరో, గృహ్యతాం గృహతా మితి చావలా ద్విరుత్తే, 'సంధ్ర మేష
ప్రవృత్తి శ్చావల' మితి కాశికా, రోహితీకేకావృ సంధ్రమః, శత్రునేన ప్రకా
శేణ, సరయం సత్వర మాదిప్తా నాజ్ఞప్తాన్, అతపివాలమ్బిత గృహీత భుజగ్రాహ
బాహ్వోః ప్రశోష్టా కూర్పరాధః ప్రదేశో చ యై స్తాన్, ని. 'కన్యోంతరం ప్రకా
ష్టశ్చ ప్రశోష్టః కూర్పరా దధ'ఇతి కాశ్యతః. చతుర శ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, ఆశరాన్
రాక్షసాన్, చతురః తత్కాలక ర్తవ్యముద్దిశుశలః, అయ మంగదః, విహంగాధిపా
గరుత్మాన్, భుజంగాన్ సర్వా నివ, గృహీత్వా, దివి అంతరిక్షే సముత్పన్నోక్తువక్తృ,
వీతా నాశరాన్, నిపాత్య భువి పాతయిత్వా చ, పాదేన, తత్ప్రసాదశృంగం రావణ
సౌధశిఖరం, రిపో రావణస్య శిరోభంగం శిరోవిదారణమి వేక్యత్ప్రేమః, విభిందన్
విదారయన్, తథా అక్షసః, కమసి, ప్రతిరథం ప్రతిభట మువిందన్ అలభ

† 'ప్రసాదశృంగంవరాంగమివేతి ప్రాచీనపాఠస్సాము, వరాంగం శిర ఇవ
త్యర్థః. అత్ర త్యపాతేనిభిందన్నికృతాన్వయాసాంగత్వాత్.

1 వివమరుస్తుదభాషణ. 2 గృహ్యతామయం గృహ్యతామితి. 3 వితస్నాన్తి
కవచిత్.

కంతోపకంతభువః) పజ్జీరథభువో వివేశ నివేశమ్.

౬౫

ప. రఘుతనయ స్తతో విదితరావణదుర్వినయః
కుపితమనా మనా గివ దధే కుటిలాం భుగ్గుటిం,
అథ పరివప్ర్రా రాశరపురం హరయస్సరయం
యుగవిగమే యథా యుగపదమ్బుధిమార్వశిఖాః.

౬౬

ప. తతో మదఃపరిష్టవప్లవగవీరసాంరావిణ
క్షణక్షుభితకోణపప్రకరపాణికోణానాతః,

మాన స్సక్, పజ్జీరకంతోపకంతభువః రావణనికటప్రదేశాత్, పజ్జీరథభువో దశరథ
నందనస్య శ్రీరామస్య, నివేశం శిబిరం, వివేశప్రవిష్టవాక్.

౬౭

రఘుతనయఇతి. తతోఽంగదప్రవేశానంతరం, రఘుతనయః రఘునందనః,
విదితః అంగదవచనాత్ విజ్ఞాతః రావణదుర్వినయః సీతా ప్రత్యర్పణాభావరూపరా
వణదుర్బీతి ర్జేన స, తథోక్తః, అతఏవ కుపితమనాః కోపావిష్టచిత్త స్సక్, మనాగ్ని
రోదాత్తత్వాదీమత్, ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే, 'ఇవేతీదదర్థోపమావాక్యాల
లంకారే'ష్యితి గణవ్యాఖ్యానే, భుగ్గుటిం భూగంగం, కుటిలాం వక్త్రం, దధే ధృత
వాక్, అథానంతరం, హరయో వానరాః, యుగవిగమే ప్రళయే, యుగపదేచార
మేవ, అంబుధి మార్వశిఖాయథా బడబాసలక్ష్మాలా ఇవ ని. 'బౌర్వస్తు బాడబో
బడబాసల' ఇత్యుమరః. 'ఇవవద్వాయథాశబ్దా' విత్యాచార్యదండ్యనుకాసనం, సరయం
సత్వరం, ఆశరపురం, లంకాం పరివప్ర్రః పరివేష్టయామానుః, ఉపయరుధురిత్యర్థః. ఉప
మాలంకారః.

౬౮

తతఇతి. తతః లంకాపరోధానంతరం, సమంతా ద్రావ స్సంరావః కోలాహలః
ఇతి యావత్. ని. 'ఆరవారావసంరావే' త్యుమరః, తస్యభావ స్సంరావిణం. 'అభి
విధౌ భావ ఇను' ఇతి భావార్థే ఇయత్. 'అణినుణ' ఇతి స్వాధ్యక్షిణ్యయః అది
వృద్ధిః, ఇనణ్యనవత్వ' ఇతి ప్రకృతిభావః. † మదపరిష్టనానాం దరోపేక్షితానాం
ప్లవగవీరాణాం వానరవీరభటానాం సాంరావిణక్షణే కోలాహలకాలే తదత్సవే చా.
ని. 'నిర్వాప్యపారస్థితౌ కాలవిషేషోత్పనయోః క్షణ' ఇత్యుమరః. క్షుభితః క్షోభం
ప్రాప్తః యః కోణపప్రకరః రాక్షసనివహః. ని. 'రాక్షసః కోణసః క్రవాన్' విత్య

† అత్రాయంక్రమః అభివిధిర్వాప్తిః, సంపూర్వకా ద్రుధాతో ర్భావే
వ్యాప్తౌ గమ్యయా మినుణి అణి చ సాంరావిణ మితి, వ్యాప్తధ్వని రిత్యర్థః.

1 పరిష్టవత్. 2 సంరంభణ.

రవై రథికభైరవై రుపరురోధ రోదోస్తరం

తరంగితఘనాఘనస్తనితబంధుభి ర్ద్వందుభిః.

౬౭

గ. తేన సమంతతః కందళతా దళయతేన జగంతి దుందుభినిష్ఠోషేణ
రోషేణ చ ప్రేర్యమాణాః (ప్రబుధాః) కేసరిణ ఇవ గిరికంఠం సంస్తందిరిం
న్నిర్గత్య గత్యస్తరాయసంధాయకాస్యవత్సాన్వనీవానిమిత్తాః సస్యనిలః

మరః. తస్య పాణిరోషేన హస్తప్రదేశేన అభవా పాః యః బలః పాద్యవాసన
దండవిశేషః. ని. 'రోహో వీణాదివాదన' మిత్యమరః, 'తేన అవతః అదితః పాదితః,
దుందుభిః రణభేరి. ని. 'భేరి స్త్రీ దుందుభిః పుమా' నిత్యమరః అభివ్యక్తరక్షః, అత్యం
తభీషణైః, తరంగితం అవిచ్ఛిన్నం యద్ధనాఘనస్తనితం చదుర్బలగర్భితం' తస్య నిం
ధుభి ప్రత్యవృత్తై రిత్యర్థః. అత ఏవోపమా. 'జ్ఞానిసోదరబద్ధానికజ్ఞాః సాస్పృశ్యవాచ
కా' ఇత్యాచార్యకండీ. ని. 'శక్రసూతుక మత్రేభవద్భూతాః ఘనాఘనా' ఇత్యమరః.
రవైః భాంకారైః, రోదోస్తరం ద్యావాభూమిమధ్యమవారం, ఈమయరోధ ఆవృణోత్,
రాక్షససమర సన్నాహభేరిభాంకార స్పర్శత్ర ఎత్త్రాఽపమా విత్యర్థః. అత్ర ముద్భవ
వాణాం రోదోతరోవరోధానంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రచితమైతి. పృథ్వీ
వృక్షమ్.

౬౮

తేనేతి. సమంతత స్పర్శత్ర, కందళతా వ్యాప్తవతా, అతఏన జగంతిభూమ్ని
వస్వర్లోకాత్, దళయతా విదారయతేవేత్త్యుత్పేక్షా, 'తేన భూర్లోకైః, దుందుభి
నిష్ఠోషేణ, రోషేణ వానరసాంరావిణజనితామర్దేణ చ, ప్రేర్యమాణాః, అగో వివ గిరి
కందరా ద్గిరిదరిభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'దరి తు కందరో వా స్త్రీ' త్యమరః. ప్రబుధాన్యు
ప్రౌఢితాః, కేసరిణ స్పింహాఇవే త్యుపమా, మందిరాత్ మందిరేభ్యః, నిర్గత్య నిష్క్రా
మ్య, గత్యంతరాయసంధాయకాని క్వప్రజన్తిత్యాదినిఃసంధవనపాదగ్రహణాదినా
గమనవిఘ్నకారీణి. ని. 'విఘ్నోఽంతరాయః ప్రత్యాహ' ఇత్యమరః. అవత్యాని
నందనాని వేత్త్యుపమా. ని. 'అమా ర్థహితరం సర్వేఽనత్యం లోకం తమో స్మతు'
ఇత్యమరః. అనిమిత్తాని ప్రతికూలవాతాదిదుశ్శుభనాని అవిరోహనా, అగణయంత
ఇత్యర్థః. సమరపారవశ్యా దితి భావః. తథా విమానాభిగతాః వ్యోమనూనాధిపితాః
యావిమధసీమంఠిన్యః సురసుందర్య స్తాభి స్పృహ, విజహీర్షయా విహరణేచ్ఛయశ్చితి,
'హేతూ త్పేక్షా, రణేఽభిముఖభూయ మాతానాం సురసుందరీసంఖోగలాభా వితిభావః.

1. ఏకస్వాస్తిక్యవిత్. 2. అనవలోకమానా.

కమానా విమానాధిగతవిబుధసీమన్తినీభి స్సహ విజిహీర్షయేవ ప్రస్థాన
సమయకరిష్ణానముఖి స్సుముఖిరవ్యగణయన్తో నిరస్తరజ్వలితకోపానలన
యనకోణారుణాలాతశతనిపాతవిత్రాసచలితనిజవారణనివారణావేశ పర
వశో¹దిశోముఖ² ముఖరశివారవామేడిత³క్ష్యేలితవ్యాకులీకృత
కులమహీధ్రాగృధ్రాయతపక్షవిక్షేపాకులపతాకానీకా స్సుముత్తుంగశ
విపూర్వా ధర్మతే స్సన్నంతాత్ స్త్రియా మప్రత్యయే టాప్, ప్రస్థానసమయే రణ
ప్రయోజకాలే, పరిష్టానముఖి విపట్టవచనాః, ఏతచ్చ దుర్నిమిత్ర మితిభావః, 'స్వాంగా
చోచ్చిదసర్వనా దసంయోగోపధా'దితి జీప్, సముఖి ర్నిజవధూర వ్యగణయంతః,
అనాద్రియంత ఇత్యర్థః. తథా నిరంతర మవిచ్ఛిన్నం జ్వలితః ప్రజ్వలక్ కోపవివ ఆన
లో యేషు తే తథోక్తాః నయనకోణా నేత్రాంతా న ఏవ ఆరుణాలాతశతాని అనేకా
రుణోల్కా ఇత్యర్థః. ని. 'అలాత ముల్లుకం క్షేయం నపునక మిదం ద్వయ'మితి
ప్రతాపమూర్తాండః. లేహం శతస్య నిపాతాత్ ప్రసారాత్ యో విత్రాసః భయం
ఉల్లకదర్శనే వారణా బిభృతీతి ప్రసిద్ధిః, తస్మా చ్చులితాః విమర్శగతాః యే నిజవా
రణాః ఆత్మీయగతాః లేహం నివారణావేశే మార్గప్రవర్తనకృత్యే పరవశాః ప్రమత్తాః
అనవధానా ఇత్యర్థః, తథా దిశాముఖేషు దిగంతరాళేషు ముఖరాః దుర్నిమిత్రతయా
అకుభసూచకవాదనతత్పరాః యాః శివాః క్రోధ్ధారాః తాసాం రక్షైః రుతైః ఆప్రేడి
తాని, ద్విస్త్రిరుక్తాని. ని. 'శివా హరిశ్శక్రప్రే'లి వైజయన్తీ. ఆప్రేడితం ద్విస్త్రి
రుక్తమిత్యమరః. క్ష్యేలితాని సింహనాదాః. ని. 'క్ష్యేలితా సింహనాదస్సౌ'ర్
దిత్యమరః. భావీక్తః, తైర్వాక్యకులీకృతా స్సంకులాః కృతాః కులమహీధ్రాః
కులపర్వతా యైస్తే గృధ్రాణాం కంకానాం యే ఆయతాః విస్తృతాః పక్షా స్తేహం
విక్షేప్తైః ప్రేరణైః ఆకులని సంకులని పతాకానీకాని పతాకాయుక్త సైన్యాని యే
హం తే తథోక్తాః, ని. † 'అసీకంతురణేనైన్య' ఇత్యమరః, కంకాధిష్ఠితపతాకావంత
ఇతిభావః. 'అనన్తమృతో'గ్నికటే చరంతి గృధ్రాదయో మూర్ధ్ని గృహార్ధ్వ
భాగే' ఇతి ప్రసిద్ధిః, తథా సముత్తుంగా అత్యున్నతా శ్చ యే శతాంగసంఘాతాః

† 'గృధ్ర'ాయతపక్షవిక్షేపకృతపతాకానికాయశాసదుక్త్యసముత్తుంగశతాంగ
సంఘపరిగతా' ఇతి ప్రాసీనపాత విక్షేపకృతం పతాకానికాయశాసదుక్త్యం యేహం
తేచ సముత్తుంగాశ్చ శతాంగారథాస్తేహం సంఘైః సమూహైః పరివృతా
ఇత్యర్థః.

1 నిజశయా. 2 ముఖరశి. 3 క్ష్యేలితాకులకులమహీధ్రాః.

తాజ్ఞసంఘాతపరిగతా నితాస్తనిశిత కృతాస్తవంష్ట్రాభరతరఘ్నిసప్తాన
 పరశుగదాముసలపరిఘద్రుఘణకృపాణధారిణో దారుణాజగరసంతాన
 సంవీతా ఇవ వింధ్యకూటాః పూర్వాధాతికరాళకాలాయనకంకటాః
 వికల్పా ఇవ కల్పాంబుదానాం వ్యక్తయ ఇవ కాళరాత్రేః వివర్ణా ఇవ
 కలికాలస్య కాలస్యాపి భయంకరా సంగరాంగణ ముతేరస్త
 స్సమీరయంతో వీరవాదా నాదాయ శరాసన ముసాగ్ని రివ గిరి మ
 ఆయతస్యస్థవబృందాని తత్పరిగతాః, తదాపూర్వా ఇత్యర్థః. ని. 'శల' 'పగ' స్పృంధునో
 రథ' ఇత్యమరః. తథా సితాంత మత్యంతం నిశితా స్త్రీప్తి యః స్వతంత్రస్య యమ
 స్య దంష్ట్రః దంతవిశేషః తద్వ త్తరతరాః నిశితతరాః యే పట్టినాః వికాలవన్ని వీశ
 ఖడ్గవిశేషః ప్రాస్యంత ఇలి ప్రాసాః కుంతాపరవర్యామూః త్రిపటినాః ఆముఢ
 విశేషః తదుక్తం వృత్తికారేణ 'అకర్తరపకారకేనాధ్యామూ' మిశ్యక్త ప్రాస్యంత ఇలి
 ప్రాసా' ఇలి, వరశవః కుతారాః గదాః ప్రసిద్ధాః ముసలవాని అయోగ్రాణి పగ్నిః
 ఆయోమయదండవిశేషః. ని. 'పరిఘః పరిఘాతక' ఇత్యమరః, ద్రుఘణాః ముద్గరాపర
 వర్యామూః అయోమయగదాః. ని. 'ద్రుఘణే ముద్గరఘనా' విశ్యమరః, స్వపాణాః
 కరవాలాశ్చేతి ద్వంద్వః. ని. 'కాశ్మీయాః మండలగ్రాః కరవాలాః స్వపాణావ' విశ్య
 మరః తాకా ఆయుధవిశేషాః ధారయంతి తాచ్ఛిల్పేనేతి శబ్దోక్తాః, తాచ్ఛిల్పే
 జినిః. తథా దారుణా భయంకరాః యే అజగరసంతానాః మహాకాయసర్పవిశేషా
 నాః తై స్సంవీతా స్సంవేష్టితా వింధ్యకూటా వింధ్యచలశిఖరాణీ వీర్యవమా.
 ని. 'కుటా' 'స్త్రీ' శిఖరంశృంగ' విశ్యమరః, అలికరాళాః అత్యంతభీషణాః కాల
 యనకంకటా లోహమయారశ్శదాః తే పూర్వా అముక్తా యైస్తే తథోక్తాః. ని. 'కరాళ'
 దంతురో ముగే భీషణే వైకృతేఽపిచ, ఉరశ్శదః కంకటక' ఇతి నిజయంతి, తథా
 కల్పాంబుదానాం ప్రళయకాల మేఘానాం వికల్పా ఇవ కాళరాత్రేః ప్రళయకాలరా
 త్రేః వ్యక్తయః మూర్తయ ఇవ, కలికాలస్య మహాఘోరకలిముగసమయస్య వివర్ణాః
 పరిణామవిశేషా ఇవ, ప్రతీయమానా ఇత్యుత్పేక్ష, తథా కాలస్యద యమస్యాపి,
 భయంకరా భయప్రదా, ఇత్యలిశయోక్తిః, 'మేఘ ర్విభయేఘ కృభా' ఇలి భిః మునూగ
 మః, సంగరాంగణం యుద్ధభువం, అవతరంతః ప్రవిశంతః. వీరవాదాక్ ఛిందిఛింది
 త్యాదివీరాలాపాక్, సమీరయంతః ఉచ్చారయంతః, రక్షిభటాః రాక్షసయోధాః,
 శరాసనం కార్దుకాణీతృఢః, ఆదాయ స్వీకృత్య, అమృషరాః మేఘాః, అసారైః
 ధారాసంపాతైః, ని. 'ధారాసంపాత అసార' ఇత్యమరః, గిరిమి వీర్యవమా, దూరా

మౌఢ్యధరా దూరంపాలిభి శ్శిలీముఖైః ర్వలీముఖబల మఖల మక్షోభ
యస్త రక్షోభటాః. ౬౮

ప. తతో సఖధుతాముధ స్తరుపరిత్తుటత్తోమర
శ్శిలీనిహితముద్గర శ్శిఖరిభిన్నమత్తద్విపః,
స్వపక్షవిజయమిభి ర్ద్విని సురాసురై ర్ఘాతురై
రలక్షీ వారిరక్షిసా మతిభయశ్చూర స్సంగరః. ౬౯

గ. శ్రమేణ చ మపితకవివీచి¹ దూరికృతనైర్వృతవీరభుజప్రతాపానల
భివాస్తం భద్రతి² భానుమతి మథితాయుధికగళనాశప్రణాళిపరివాహి
పాలిభిః అశ్వవనూరప్రసాభిః, శిలీముఖైర్వాణైః, అఖలం, వలీముఖబలం, వానర
నైన్య, మక్షోభయంత, శ్శిఖరమునయ నిశ్శిఖరైః. ౬౮

తతఃశిలి. తతః విజయభానంతరం, నః వానరనైః ధుతాని విజృంభాని ఆయు
ధాని రాక్షసప్రయుక్తబాహుస్థిసాహాయ్యధాని యస్మిన్ తథోక్తః, తరుభిః పరిత్తు
టంకః పగిలో విశిష్టంకః తోమరాః దండవిశేషాః యస్మిన్ తథోక్తః, శిలాభి నిహ
తాః విదళితాః ముద్గరా యస్మిన్ తృతశోక్తః, శిఖరిభిః పర్వతైః భిన్నా విదారితాః
మత్తద్విపా మత్తగళాయస్మిన్ తృ తథోక్తః, అతవివాలిభయంకరః అలిదారుణః,
హరిరక్షసాం వానరాణాం, రాక్షసానాం చేత్యర్థః, సంగరోరణః స్వపక్షయో రాక్షసర
రాక్షసబలయోః విజయ మిచ్ఛంత్యకాండంతః తథోక్తై రత వివాతురై రత్యంత
వ్యగ్రచిత్తైః, 'అపరై' రితి చ పాతః, దివ్యంకరిణీ, స్థితై స్సురాసురై ర్దేవదానవై
రలక్షీ దృష్టైః, 'చిక్షోభావకర్తృణా' రితి చిక్షో. 'చిక్షో' లుగితి లుక్, సురాసురై రిత్యుక్త
'యేహం చ విరోధ క్వాశ్వతిక' ఇతి న ద్వంద్వై వ్యవహాసః. యత ఏహం కార్యత
ఏన విరోధో³ బృహస్పతివ స్మ కాశ్వతిక ఇత్యోహం, అథవా సురైస్సంగతా అసురా
మయా⁴రవ్యంసంహతిత్వా తృమానః. ఉత్తరపదలోపశ్చ, న తు సురా శ్చ అసురా శ్చేతి
ద్వంద్వః. అత్రా 'యేహం చ విరోధ క్వాశ్వతిక' ఇత్యేకవద్యావస్థ్యో⁵ పృథ్వీ
పుక్తమ్. ౬౯

అ. ఇథం ప్రవృత్తయః క్షనంరంభయోదభయంబలయో స్సంధ్యారమయః ప్ర
పుక్త ఇత్యాహ. — శ్రమేణి. కించేతిచార్థః శ్రమేణాచలశ్రమేణ. మపితైః రాక్షస
సంప్రహరత్రుత్వాః కపివైః వానరభైః దూరికృతః దూరతో⁶ ఉపాద్రః యః సైర్వృత
వీరాణాం రాక్షసయోధానాం భుజప్రతాపానలో బాహుప్రభావాగ్నిః తస్మిన్నున,
1 విహాసిత. 2 భగవతి భానుమతి మథితాయుధయాతుధానగళ,

లోహితనదీపూర ఇవ దూర మస్తరితహరిదంతరాభోగే సంధ్యారాగే
సముదంచితే విక్రాంతహరిసఖాక్రాంతదంతావళివిపులకుంభస్థలము క్ష
ముక్తాకలాప ఇవ విజృంభమాణేనియతి 1 తారాగణేనారభనవలిసోపథ

భానుమతి సూర్యో, అస్త మదర్శనం, భజతి సతి, అస్త మితి మహారాంత మస్యమింద్
ని. 'అస్త మదర్శన' ఇత్యమరః. సూర్యపక్షే అస్తమస్తానలమ, ని. 'అస్తమస్తానలమ' ది
దిత్యమరః. తథా ఆయుధం ప్రహరణ మేషా మిత్యాయుధిణాః 'ప్రహరణ' మితి తే. మ
మథితాని చ్ఛిన్నాని యాన్యా యుధిణానాం గళనాళాని తాన్యేన ప్రణాళ్యః జలనిర్జ
మనమార్గా తాభ్యః పరివహతి ప్రవహ తీతి తత్పరివాహీయో భావితవర్తిపూరః 2 గళన
సరిత్స'వాహః తస్మిన్నివ, సంధ్యారాగే, దూరం, సర్వత్రేత్యర్థః, ఆంశవిక, అచ్యుత
హరిదంతరాభోగః ద్వీపస్థానో యేన తస్మిన్ కథోక్తే సతి, దీప్తిం బ్రహ్మప్రేమమపేక్ష
సన్నివృత్త్యర్థః, విక్రాంతాః పరాక్రమవంతః యే హరయః కవయస్త ఏన హరయః స్థిర
ఇతి క్షిప్రదూపకం. ని. 'యమానిలేంద్రచంద్రార్కః పుష్పసింహంశుకాః పుష్పశుకాః పుష్పశుకాః
హరి రాని కవిత్రేత్రిప్విత్యమరః, తేషాం సత్తై రాక్రాంతాని విదారిణాని యాని ద. అవ
ళానాం మహాగణేంద్రాణాం విపులకుంభస్థలాని తైః ముక్తై త్యుక్తై యః ముక్తైః బాహి
మాక్షికప్రకరః తస్మిన్నివ, తారాగణే నక్షత్రమందలే, నియత్యాకాశే, ని. 'నియ
ద్విష్ణుపదంవాకు పుంస్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః, విజృంభమాణే సతి, గళానాం ము
క్తాకరత్వముక్తమ్. 'కరీంద్రజీమూతవరాహశంఖ మత్యాహిశుక్త్యుత్పన్నానిబాహిని, ము
క్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుత్పన్న మేవ భూరీతి 3 తథా రణరథసేన
సమరసంక్ర మేణ చలితం ప్రవృత్తం య ద్రథితురగపదాతిగణం సేనాంగత్వా క్షవంతై
కవద్భావః, తస్య పదైరాహతం అపదారితం యద్విశ్వంభరాంతరాలం రణవిజీవిత్యం
తత్ర జనుర్జన్త యస్య తస్మిన్, రజసి ధూళావివ, తనుస్యంభరాతే, భువనం జగత్,
అస్మందతి అక్రామతిసతి, అత్ర. ని. 'హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాంగం స్యా ధ్వను
ష్టయ' మిశ్యభిధానాత్ తక్రమేజైవ గణాదీనాం వక్తవ్యత్వే తథా నోక్త మితి
సోద్యం, యద్యపి, తథాపి క్రమో నాత్ర నివక్షిత ఇతి బహుపుస్తకేష్వపేవ పాత
జర్మనాత్, నను 'యవాగ్వాఙ్మహోక్తం జానాతి, 'యవాసూం కవతీ' త్యత్ర

† జీమూతకరిమత్యాహిశంఖవంశవరాహాః, శుక్త్యుత్పన్నాశ్చ విక్షేయా అస్తా
మాక్షికయోనయః.

1 తారాగణే. 2 గళనరగపదాతిపాదాహతవిశ్వవిశ్వంభరా.

తురగపదాలిగజపదాహతవిశ్వంభరాస్తరాళజనుషి రజసీవ భువన మూ
స్కన్దతి తమసి తామసీచరేష్వివ సశోకేషు యామినీవిరహివిహగే
ష్వాశరకరేష్వివ సశోకేషు తామరసేషు దాశరథిబల ఇవ ప్రమ
దాకరే కుముదాకరే.

20

ప. ఆసారధారాం వికిరణశరాణామాశ్వాసయన్తాసస మాశరాణామ్,

పాతక్రమానుపపత్తే అర్థక్రమో యథాస్వీకృతః. తద్వదత్రాపి యథాయోగ మన్వ
యోఽంగీక్రియతా మితి చేత్సత్యం, అపారుషేయే వేదవాక్యే యథాతథా వాఽస్తు
పుంవాక్యే తు శ్రవణానంతరమేవ ప్రయోతు స్తారతమ్యానభిజ్ఞత్వ ప్రతీతే రన్వయ
విలంబానహమ్మత్వా ద్దోషోఽత్ర దుర్వార ఇత్యుల మతిప్రసంగేన, తథా తామసీచరేషు
రాత్రించరేష్వివ, ని, 'తమిస్తా తామసీ రాత్రి' రిత్యుమరిః. యామినీవిరహివిహగేషు
చక్రవాకపక్షిషు ఉభయత్రాపి 'పుమాన్ స్త్రీయే' ల్యేకశేషః, సశోకేషు సవిహదేషు
సత్సు, ఏకత్ర మహావిహతిప్రత్యాసత్తే రన్వత్ర విరహకులితత్వాచ్చేతి భావః, తథా
ఆశరకరేషు రాక్షసభుజాస్తేష్వివ, తామరసేషు మంకేరుహేషు, సశోకేషు, ఖడ్గాపాయా
త్రేవలతత్పిథానేషుసత్సు, అన్యత్ర సమస్తలేషు సత్సు, ని. 'శోకోఽస్త్రీకుట్రలే ఖడ్గ
పిథానేఽర్థానువివృయో' రిత్యుమరిః. తథా దాశరథిబలే శ్రీరామనైన్వ ఇవ, కుముదాక
రేక్షైరవాకరే, ప్రమదాకరే ఉల్లాసభాజి సతి, నాత్ర తుల్యయోగితా ప్రతాపానలభాను
మదాదీనాం శేవలక్రకృతత్వేఽప్యాపమ్యన్య గమ్యత్వేన తదనుత్థానాత్, నాపిక్షేషః
శేవలక్రకృత క్షేపే విశేష్యక్షేపయోగాత్, తస్మా దుపమానోపమేయసాధారణ భర్త
సాదృశ్య ప్రతిపాదకానాం చతుర్థాం ప్రయోగేణేయ మనశేషశబ్దాకాఽసి పూర్ణోపమా
క్షేపసంకీర్ణా.

20

అ. తతః కిం తత్రాహ. ఆసారేతి. శరాణాం బాణానా మన్యత్ర ఉదకానా
మాసారధారాం ధారాసంపాతపరంపరాం, ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యుమరిః.
వికిరణ విక్షిరణ, ప్రసర్తన్నిత్యర్థః. అత్ర తద్ధేతో తత్త్వ ముపచర్యతే అత ఏవ ఆశ
రాణాం రాక్షసానాం. ని. 'రాక్షసః శోణుః క్రవ్యా త్క్రివ్యాదోఽనృప ఆశర'
ఇత్యుమరిః. అన్యత్ర ఆసమంతా చ్ఛరవత్ప్రసర్తాలే తృప్తయే త్యాశరాణాం చాత
కాదిపక్షివిశేషణా మిత్యర్థః. మానస మాశ్వాసయన్, ఏకత్ర భయ నివారణేన అవ
రత్ర 'సర్వంసహచరిత మంబు నచాకకానా' మితి భూగతస్య లేహం విషప్రాయత్వా

వీరో హరీక్ సంయతి మేఘనాదో వివ్యాధ హంసానిన మేఘనాదః.

ప. రణే తదను దారుణే రభసమంగదో రావణో

ద్రుమేణ మహతా¹ హతాఖిలధురీణయానప్రజః,

శితేన శతకోటినా శిఖరికూట మింద్రో యథా

మమంథ చ రథం మనోరథమపి త్తణా ద్రక్షసామ్.

20

ప. వియత్తలే తదను శిలీయ మాయయా

స లక్షయ న్నఘతనయం సలక్షణమ్,

దభౌమాంబుదానే నోజ్జీవయ న్నిత్యర్థః. వీరో రణశూరో, మేఘనాదః ఇంద్రజిత్, ఉత్పత్తినయవిన, మేఘవన్నదనా న్నేఘనాన ఇతి వ్యుత్పన్నయంతి మేఘనాదః ఆశ్రు నిర్ఘోషో హంసానిన, సంయతి యుద్ధే, హరీక్ ఎనగాక్, వివ్యాధ నిజఘన, వ్లేషనంశీ శ్లేయ ముపమా. ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్.

20

రణఇతి. తదను తదనంతరం, దారుణే భీషణే, రణే, అంగదః, మహతా మహా న్నతేన, ద్రుమేణ, రభసంపేగయుక్తం యథాతథా, ని. 'రభసో పేగహర్షణౌ' రిగి విశ్వః. అర్కఆద్యచ్చ్యుత్యయః రావణేః †రావణాత్పజస్య ఇంద్రజితే, అత ఇహో, అఖిలం నను న్నం ధురం వహంతీతి ధురీణో ధురంధరః 'ఖ స్సర్వధురా'దిశ్యత యోగవిభాగాన్త ప్రత్యయః, తాదృశో యో యానప్రజః రథాశ్వనివహః సః ఆహతో మునితో యేన స, తథోక్త స్స న్నిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా త్సమానః, ఇంద్రః శితేన తీక్ష్ణేన, శతకోటినా దంభోశినా, శిఖరికూటం యథా పర్వతశిఖరమివ, రథం రావణిస్యందనం, రక్షసాం, మనోరథం విజయాభిరాప మపి, త్తణాల్ త్తణమాశ్రేణ, మమంథ బభంబ, అత్రరథమనోరథయోః కేవలప్రకృతయో రేవ మథన రూపనమానధర్మేణోపమ్యస్య గమ్య మానత్వా త్రేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా, సాచోష్ణోపమయా సంస్పృశ్యతే, పృథ్వీవృత్తమ్.

21

వియదితి. తదను రథమథనానంతరం, స రావణి రింద్రజిత్తాయనూః శైతనేన, వియత్తలే నభస్తలే, నిలీయ, నిసూఢకయా స్థిత్యైత్యర్థః సలక్షణం, రఘుతనయం రఘు నన్దనం లక్షయ వ్లక్షీకుర్వత్. ని. 'లక్ష్యం లక్షం శరవ్యంపే'త్యమరః. 'తత్కరోతీతి జ్యంతాల్లట శృతాదేశః, అధికతదిష్టాగాకృతీక్ ప్రాప్తవన్నగాకారాత్. ని. 'ఉరః

† సరయమితిప్రాసీనపాతే అర్కఆద్యజంతతద్వందనకల్పణం.

1 హతశ్లఙ్గధురీణయానప్రజమ్. 2 మహాథ. 3 నిలీయ.

అజిహ్వాగా సధిగతజిహ్వాగాకృతీ

సమర్థత స్సమితి వవర్ష రావణిః

23

ప. లక్ష్మణానుగతం రామచంద్రం రాహుభయంకరాః,

బబంధు ద్దారుణతమా బంధచ్ఛిద మమీ శరాః.

24

ప. యావ ద్ద్యాతి పురం పురన్దరజయీ యావ ద్దశాస్యాజ్ఞయా

సీతా పుష్పకవాసినీ రఘువరౌ దృష్ట్వా పురశ్శోచతి,

తావ త్రై గలితా స్సువర్ణగరుతాం వాతేన వాతాశనా

వన్నగోభోగీ జిహ్వాః పవనాశన' ఇత్యమరః. అజిహ్వా ముఖటిలం గచ్ఛంతీత్యజిహ్వాగాఁ, శరాఁ, అమర్షతః శోపాత్, సమితి యుద్ధే, వవర్ష, నాగపాశాస్త్రాణి ప్రయుక్తవానిత్యర్థః. రుచిరావృత్తమ్. 'చతుర్ద్ర్యపైరిహ రుచిరా జభిష్టగా' ఇతి లక్షణాత్.

23

లక్షణేతి. లక్షణా చిహ్నన లక్షణేన సామిత్రిణా చ అనుగతమిత్యర్థః. శ్లేషః. వికనాశావలంబిఫలద్యయవ దేశకణ్ఠే నార్థద్వయప్రతీతేః, బంధచ్ఛిదం సంసార నివర్తకం, రామ శ్చంద్ర ఇవ తం, రాహుభయంకరాః, దారుణతమాః అత్యంత దారుణాః, అమీ శరాః నాగపాశరూపాః, బబంధుః రురుధుః, శరకార్యం వేధనం వన్నగకార్యం వేష్టనం తతః వేష్టనం చక్రరిత్యర్థః. అత్ర 'రాహుభయంకరా' ఇతి సమ స్తోపమాలింగద్రామచంద్ర మిత్య త్రోపమితిసమాసాశ్రయణం యుక్తం అతవివోక్తశ్లేష సంకీర్ణేయ ముపమా 'బంధచ్ఛిదం బబంధు'రి త్యత్ర విరోధాభాసస్య గమ్యత్వా త్రయో కాం సంస్పృశిః.

24

అ. తతః కిం జాతం తత్రాహ—యావదితి. యావద్యదా, పురందరజయీ ఇంద్ర జిత్, 'జిదృక్షీ'త్యాదినా ఇనిప్రత్యయః, పురంలక్ష్మాం, యాతి, రఘుసుతో రామ లక్ష్మణౌ నాగపాశబద్ధా వతః కృతకృత్యోఽస్తీతి గచ్ఛంతీత్యర్థః. తథా యావత్, దశా స్యాజ్ఞయా రావణనియోగేన, పుష్పకవాసినీ పుష్పకాఖ్యవిమానారూఢా, సీతా, పురః అగ్రే, రఘువరౌ నాగపాశబద్ధా రామలక్ష్మణౌ, దృష్ట్వా, శోచతి విషీదతి, యత్సాన్ని ప్రాశయేయం వర్తతే తా వేపం నిబద్ధా వితి ప్రవర్ణయ లేతి రావణేన నియుక్తైః రాక్షసైః పుష్పక మారోఽప్య సీతాయా నదానీం తత్రానీతత్వా దితి భావః, తావత్తదా నీమేవ, తే పూర్వోక్తాః, వాతాశనాః నాగపాశాః, సువర్ణగరుతాం గరుడపక్షిణాం, వాతేన. దళితాః నిర్భగ్నా, ఇతి పేగాతిశయోక్తిః. తత న్నదనంకరం, రాఘవౌ రామ లక్ష్మణౌ, తమోముక్తౌ రాహుముక్తౌ, ని. 'రాహు ధ్వంసే గుణే తమ' ఇత్యమరః.

దీప్తా చంద్రదివాకరావివ తమోముక్తౌ తతో రాఘవౌ. 2౫

ప. దుర్వారే తదను ద్వయో శ్చ బలయో రుజ్జ్వంభమాచేరణే
 ధూమ్రాక్షం భుజతః ప్రకమ్పన మపి ద్వేధా వ్యధా న్నానుతిః,
 తారేయోఽపి చ వజ్రదంష్ట్ర మచగా న్నీలః ప్రహస్తం బలా
 త్తత్సర్వం దశకంధరాయ చక్షతే రుక్తం చ సక్తంచరైః. 2౬

గ. అథ తదానీ మనీసీనీనాథవధజనితగోపాదయా దాయోధనో
 త్కంఠో దశకంఠ స్సకలజగదండభరితభయానకజయానకనినదబధిరితా
 చంద్రదివాకరా చన్ద్రసూర్యావివ, దీప్తా సుప్రకాశః, అభూత మిరిగింప, ఉపమా
 లజ్కారి, కాద్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. 2౭

దుర్వారణి. తదను నాగపాశ మోక్షేనంతరం, ద్వయో శ్చ బలయో బానర
 రాక్షసనైవ్యయోః, దుర్వారే నివారయితు మశక్యే, రుక్తః, ఉజ్జ్వంభమాచే ప్రవర్ధమానే
 సతి, మారుతిః హనూమాక, అతఃపః, భుజతః, భుజబలప్రయోక్తస్సంగపాలప్రసారే
 శేత్సర్థః. 'ధూమ్రాక్షస్య శిరోమధ్యే గిరిశృంగ మపాతయ' దిత్వాని శ్రీరామాయణ
 వచనా దితి భావః. ధూమ్రాక్షం, ప్రకంపన మపి, తస్య నామాగంధన ఇతి చ వదంతి,
 ధూమ్రాక్షప్రకంపనామానో రాక్షససేనానాయకా విశ్వర్థః. ద్వేధా ద్విప్రకారణ,
 వ్యధా దకరోత్, విదారయామానేత్సర్థః. తథా తారేయ స్తారామతోఽంగబాఽఽపి, స్త్రీ
 భ్యోధక్, అచలాత్, అచరేనేత్సర్థః. వజ్రదంష్ట్రం, ద్వేధా, వ్యధాల్, తథా నీలః అగ్ని
 సుతః వానరసేనావతిః, బలాత్ నిజభుజశక్తేః, ప్రహస్తం నామ రాక్షససేనావతిం,
 ద్వేధా, వ్యధాల్. 'ప్రహస్తస్య శిలాం మూర్ధ్ని నీల మూర్తమపాతయ' దిత్వాని శ్రీ
 రామాయణవచనమ్, తత్సర్వం ధూమ్రాక్షవధా ద్యశేషవృత్తమ్, చక్షితై భయనంభ్రాంతైః,
 సక్తంచరైః హతశ్చైః రాక్షసైః దశకంధరాయ రావణాయ, ఉక్తం కథితంచ, అన్త
 సంక్షేపా నామ గుణః, వృత్తం పూర్వవత్. 2౮

అథేతి. అథ సేనావతినిధనకథనానంతరం, తదానీం తస్మిం త్సమయే, అనీసీ
 నాథానాం రాక్షససేనావతీనాం వధేన విధ్వంసనేన జనితః యః క'పాదయః అమర్షో
 చ్చైకః తస్మాద్దేతోః, ఆయోధనోత్కంఠ స్పృహతోక్తుకః, దశకంధో రావణః. సకలజగ
 దండే ఆశేషబ్రహ్మాండగోళకే భరితః పరిపూర్ణః భయానకః భయంకర శ్చయో జయా
 నకనినదః జయదుందుభిధ్వనిః లేన బధిరితాని బధిరికృతాని పూరితాని అశేషాశి నమ
 స్తాని చ శేషహిలోచనాని ఆవిశేషచక్షూషి యేన స, తథోక్తః, తస్య చక్షు శ్చంద్రస్తా
 ధురందుభిధ్వనినా తల్లాదనపూరణం యుక్త మిరిభావః. అత్రోక్తాధ్యానంబంధఽపి

శేషశేషాహిలోచనో రోచిష్టజిష్టకోదండధర స్ఫులికధర ఇవ సుమేరు
శృంగం సముత్తుజ్ఞం శతాంగ మలంకుర్వం శ్చగ్వత శ్చలితనకలచతు
రంగ సంఘతయా లబ్ధయేవ స్వయమనుగమ్యమానః క్రమా దతి
క్రమ్య పురతోరణం పురతో రణప్రచలితమాలోకయత నిఖిల మపి
వలీముఖబలమ్. 22

ప. జేతారమాహవముఖే దశదిక్పతీనాం

దృష్ట్వా పురో దశముఖం రఘునన్దనస్య,

తత్సంబద్ధోక్తే రతిశయోక్తిః, రోచిష్ట జిష్టకోదండధరః దీప్యమానశైత్రధనుర్ధరః, విష్ణుర
దింద్రధనురంకిత శ్చ, సులికధరో నీలమేఘ ఇవ, సుమేరుశృంగం, సముత్తుంగ మత్యున్న
తం, శతాంగం రథ, మలంకుర్వత్ విభూషయత్, అగ్నిహృథ స్స నిశ్చిర్భరః. ని. 'అలం
భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మిత్యమరః. తథా నర్వతః సమంతతః, సలితః
యుద్ధసన్నద్ధతయా ప్రవృత్త స్సకల స్సమగ్రశ్చతురంగసంఘః హస్త్యశ్వరథపాదాత
రూపచతురంగబలం యస్యన తఖోక్తః, తస్య భావ స్తత్తా తయా, హేతునా, స్వయం
సాక్షా ల్లంక యామనుగమ్యమానోఽనుసీయమాణఇవే త్యుత్పేక్షా, క్రమాత్
క్రమేణ, పురతోరణం వత్తనబహిర్ద్వారమ్. ని. 'తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వార' మిత్య
మరః. అతిక్రమ్య ఉల్లంఘ్య, పురతః పురస్తాత్, రణప్రచలితం యుద్ధార్థం ప్రసర్వత్,
నిఖిలమపి, వలీముఖబలం వానరపైన్యం, ఆలోకయత అపశ్యత్. 22

జేతారమితి. ఆహవముఖేరణాగ్రే, దశదిక్పతీనా విద్వారిదివిద్వాలకానాం, జేతా
రం, 'జిథాతో స్త్రవి' 'కర్తృకర్తృణాః కృతీతి కర్తృణి వస్తీ, ఉద్ధార్థాగోదిగ్భ్యాం
దిశాం దశసంఖ్యాకత్వం వేదితవ్యం, దశముఖం, పురోఽగ్రే, దృష్ట్వా, జ్ఞానూపశేన
అహో మహానయ మితి ప్రశంసాపశేన, రఘునందనస్య శ్రీరామస్య, శిరః పరం
ఉత్తమాంగమేవ, న చచాల, కింతు త శ్చస్థిస్థి నూత్నానురూప మిత్యర్థః. లక్ష్మ్యంరావణ
రూపశరవ్యం, సమీత్య దృష్ట్వా, సశ్యేతరం, దక్షిణ మిత్యర్థః. † ఘృబశిరో భుజాగ్ర

† 'దానే దేవాదిపూతాయాం స్పందేఽలంకరణేఽపి చ, వాచుభాగః ప్రశస్త
స్సాన్యస్త్రీణాం పుంసాం తు దక్షిణః' ఇతి వచనా ద్దక్షిణఘృబశిరస్సన్నివ్వనం భావిషయ
నూచక మితి ముఖ్యతాత్పర్యం, 'సశ్యేతర' మిత్యుక్త సవ్యమితర దృష్టా నితి బహు
ప్రీహిః, 'సబహుప్రీహః' నితి సర్వనామనంజ్ఞానిషేధా న్నాదడాదేశః. ఏవ మన్యత్రాసి
బోధ్యమ్.

1 సంగతయా. 2 కపికులమ్.

శ్లాఘావశేన న చచాల శిరః పరం త

త్సవ్యేతరం భుజశిరోఽసి సమీక్ష్య లక్ష్యమ్.

2౮

ప. అథ మదగర్జితై రధికతర్జితదిక్కరిభి

ర్దశవదన స్తదా దశదిగంతర మస్తరయః,

సమరముఖే సఖేలపదచంక్రమతో విదధే

హరికుల మాకులం జలధి మాదివరాహ ఇవ.

2౯

గ. అనంతర మనీకాస్కందకంధళితామన్నంతం వర్షంతం గిరీం
హరీణా మధిపతి మతినిష్ఠురేణ ముష్టినా గాఢ మభిఘ్నంతం హనూమ
స్త మమందతరలాఘవాక్రాన్తధ్వజశీరిటాంచలం నీల మపి (1)వానర

మపి, చచాల, తద్దర్శనసమయ ఏవ శ్రీరామదక్షిణభుజ శృంగచాపవ్యాపాదతశ్చరః²భూ
దితి కిం వక్తవ్య మన్య ధన్యత్వ మితి భావః. ఏతే నాన్య మహావీరశ్చంద్ర సూర్యులే, * 'స
వీరో యన్యై వై వీర్య మరీణా యుధి వర్జ్యైశ్చ' ఇతి లక్షణాన్, అశ్ర శిరోభుజశిరశ్చ
లనయోః కేవల ప్రకృతత్వాత్తుల్యయోగితా, వనస్తలిలకాఽపృక్షమ్. 2౮

అథేతి. అథానంతరం, తదా తస్మిన్ వానరసేనాభిగ్రూగసమయే, దశవదనో
రావణః, అధికమత్యంతం తర్జితా భీషితా దిక్కరిణోః. యై నై ర్దశగర్జితై ర్దశప్రయుక్త
సింహనాదైః, దశదిగంతరం, దశదిగవకాశానిత్యర్థః. అంతరయః³ ఆచ్ఛాదయః⁴,
అంశరశబ్దా దంతర్థానార్థా 'తృక్కరో తీ'తి ణ్యంతా ల్లట శృటాదేశః. ని. 'అంశర
మవకాశావధిపరిధానాంతర్థి భేదతాదర్శ్య' ఇన్యుభయత్రా వ్యుతురః, సమరముఖే⁵ రణా
గ్రే, సఖేలపదచంక్రమతః సదిలాసపాదవిన్యాసస్తవిత్రాన్. జలధి, మాదివరాహ ఇవ
హరికులం వానరసమూహం, ఆకులం శీలబ్ధం, విదధే చకార. 2౯

అనంతరమితి. అనంతర మనీకాస్కందేన వానరసేనానువీరకరణేన కంఠిలితా
మర్షం సమత్పన్నక్రొధం, అతఏవ గిరీ న్దర్శనం, తం, హరీణా మధిపతిం సుగ్రీవంఛ,
అతినిష్ఠురేణ అత్యంతకఠోరేణ. ముష్టినా ముష్టి శబ్దః పున్దింగోఽప్యస్తి యథాహమర
సింహః, ని. 'హస్తో ముష్ట్యా తు బద్ధయా నిష్కనిష్టేన ముష్టినే'తి చ గాఢ మత్యంతం,
అభిఘ్నంతం ప్రహరంతం, హనూమస్తం, అమందతరలాఘవేన అనల్పచంక్రమణపాట
వేన ఆక్రాంతే ఆక్రమణవిషయాకృతే ధ్వజశీరిటాంచలే కేతుకాటీరాగ్రీ యన.శం, నిజ
చంక్రమణలాఘవేన ధ్వజశీరిటాగ్రదేశా వాక్రమంత మిశ్యర్థః. అర్ధరాచ్చదివ్దంఛల
శబ్దో ద్రవ్యవ్యతియద్యవ్యంఛలశబ్దోవస్తదశాను వర్తతే అతఏవామరశేషే. ని. 'అంచ

సేనాపతిం నిఖిలమపి వానరబలం) నిఖిలజగతీజితా మహతా బలేన
వాతూల ఇవ ¹తూలరాశి మపసారయన్న విరతశరాసారవర్షిణ ²మిభ్య
మిత్రిణం సౌమిత్రిమపి శక్త్యా మహత్యాగాధ మురసి వివ్యాధ క్రవ్యా
దపతిః.

౮౦

ప. అవకీర్య దాశరథి రశ్రుయురై రనుజం పులస్త్యతనుజంచ శరైః,
యుగపద్వ్యధాత్కరుణవీరరసాయుధిశోకహర్షశబలంచబలమ్.

ప. ఆధూయ మోహమహితోన్మథనాయ యావ

లంత్వంతుకాంతేస్యాదితి తథావ్యంతిమప్రదేశసాధర్మాద్దాణలేతి, నీలమపి నీలాఖ్యం
వానరసేనాపతించ, నిఖిలమపి వానరబలం. నిఖిలజగతీజితా సకలభువనజయనా ని.
'జగతీభువనేభూమా' వితి విశ్వః. మహతా బలేన నిజపరాక్రమేణ, వాతూలో వాత్యా.
'వాతాచ్చే' తూలప్రత్యయః, తూలరా శిమి వాపసారయన్ నిరస్యన్, క్రవ్యాద
పతిః రాక్షసేశ్వరః రావణః, అవిరతశరాసారవర్షిణం నిరంతరబాణచరంపరావర్షిణం.
అభ్యమిత్రిణం'అభిముఖ్యేనామిత్రం సుభుగచ్ఛతీత్యభ్యమిత్రిణమ్ 'అభ్యమిత్రాచ్ఛచే'తి
చకారాత్ ప్రత్యయః, 'సోఽభ్యమిత్రోఽభ్యమిత్రియోఽభ్యభ్యమిత్రిణ ఇత్య'పీత్య
మరః, సౌమిత్రిం లక్షణ మపి, బాహ్వనిత్వానిభౌ. బాహ్వనిరాకృతిగణః మహత్యా
శక్త్యా బ్రహ్మదత్తమా శక్త్యా, ఉరసి గాధ మత్యాయతం, వివ్యాధ నిజహూన. ౮౦

అవకీర్యేతి. దాశరథిః క్రీరామః ఆశ్రుయురైః బాహ్వప్రవాహైః. అనుజం
శక్తివిధం లక్షణం తథాశరైర్పాణైః పులస్త్యతనుజం పులస్త్యవంశోద్భవం రావణం,
చాపకీర్య నిక్షిప్య. లక్షణం ప్రతి రుదిత్యా రావణం విధ్వా చేత్వర్థః. యుధి యుద్ధే,
కరుణవీరరసౌ శోకోత్సాహ, స్థాయినౌ రసవిశేషా, యుగప దేశవారమేవ, వ్యధాల్
ఆకరోల్. తథా బలం వానరనైస్యం, శోకహర్షాభ్యాం శబలం సంకీర్ణం, వ్యధాల్,
లక్షణోపహతిజనితనిజశోచేన శోకః రావణప్రహరణేన హర్ష ఇతి వివేకః, నన్వశోన్వ
విజాతీయయోః కరుణవీరరసయోః కథం యుగపద్వ్యధానమితి చేత్ రసాః పార్శ్వవశా
భ్యర్చ్యే మిశంత్యేవ పరస్పర మితి సర్వేషాం రసానాం సాంకర్యసంభవాదదోష ఇతి
సంక్షేపః, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్.

౮౧

ఆధూయేతి, సౌమిత్రిః, మోహం మూర్ఛాం, ఆధూయ నిరస్య, సంయతి
యుద్ధే, అహితోన్మథనాయ శాత్రవవిధ్వంసనాయ, యావద్యదా, ఉన్మిమితి అమబుధ్య

1 తూలజాలం కక్షిలమపసారయన్, 2 అభ్యమిత్రిణసౌమిత్రిం.

త్వామిత్రి¹రున్దిషతి సంయతి తావదేన,

పాలస్త్య మేష పరిభూయ పగం తదీయా²

ప్రాణా స్తుమోచ దయయా న ముమోచ బాణా³. ౮౨

ప. ప్రాప్య⁴ తత్ప్రభవం యుద్ధే వరాజయ ముదేజయ⁵,

దశాననః పురిం ప్రాప చినదీపదశాననః. ౮౩

ప. ప్రాబోధయ త్తదను పక్షిముఖ శృంగారం

కాలం వినాఽపి స కథంచన కుమ్భశిల్పమ్,

ఆదేశత స్స చ విభో రపునఃప్రబోధ

లే, తావత్తదానీ మేష. ని. 'యావత్తావత్ స్తు సావత్స్యేతి' ముమోచసంధారణా¹ ఇత్యమరః. విషః శ్రీరామః, పాలస్త్యం గావణి, పరిభూయ పరిస్కృప్య దయయా తాదాత్మికకృపయా, తదీయా² రాజయవంబుగనః, ప్రాణా స్తుగం ప్రాణానేన, ముమోచ తత్కృజ. బాణం స్తు న ముమోచ, ప్రకృమమేషం నమమంహంతవ్యుత్తతో గృహం గత్వా పున రాగచ్ఛత్విత్కుపేక్షితవా నిత్యర్థః. † మంతరితరిగః పృష్టమ్. ౮౨

ప్రాప్యేతి. దశాననః తదేవ ప్రభవం, పూర్వం యదాగదా కృపవంభావికల్పా³ దితి భావః. వరాజయం శ్రీరామావదజయం ప్రాప్య, ఉదేజయ⁴ ప్రకమ్పమానః, ఉత్పూర్వాత్ 'విజృ కమ్పం' ఇతి ధాతోః శశ్వప్రత్యయః. అతఏవ చిన్తే అహనితూ దీప స్తస్మైవ దశాయేహం తాని అననాని యస్య స తపోక్తః, ప్రబోధానవదన స్సన్ని త్యర్థః. పురిం ప్రాప లక్ష్మణం ప్రవేశిత. ౮౩

ప్రాబోధయదితి. తదను పురప్రవేశానంతరం, ప పక్షిముఖ⁵ సకముఖ⁶ శయానం నిద్రాశుప్త. ని. 'స్వన్న కృపూప నిద్రాశు నిద్రాశుశయన' సమా⁷ విశ్వ మరః. 'శిశో వాచ్య' ఇత్యాశుచి, మంభకర్ణం, కాలం వినాఽపి అంల ఇత్యర్థః. బ్రహ్మ వరదానా త్రస్య పక్షాసావచ్చిన్ననిద్రానంతర మేవ⁸ దిన్తే ప్రబోధనియమా దితి భావః. విశవచ్చిత్తరకాండే స్తుప్తః. 'పృథగ్ని' తస్మాదీనా శృతియా వికల్పాశ్చక్షే ద్వితీయా, కథంచన కేనచిత్ప్రసూనేన, ప్రాబోధయన్⁹ బోధ యామాన, స చ మంభకర్ణశ్చ విభోః రావణస్య, ఆదేశతః అజ్ఞాపదనాత్. ని. మంచమృష్టసి. ని. 'ఉత్తీరాభాషణం వాక్య మదేజ' వచనం వచ, ఇతి

† మంభకర్ణేద్రజిదాదినకలరాక్షససంధానంతర మంతరి¹ఽస్య వధిరార్య ఇత్యాశ యేన ప్రకృతే రావణస్య ప్రాణమాత్రేణ మోచనం, తత్ తస్మాన్ ప్రాణమాత్రేణ నిమోచనాత్. 1 విషసముదభృతితావదేవ. 2 'తంప్రభవ' మితిపాకస్యగమః.

సంవేశధామ సమరాంగణమాజగామ.

౮౪

గ. ఆగతం చ తమంజనాచలనికాశ మాకాశతలప్రమితత్రి
శూలం శూలధర మివ జగత్తు యోద్యుక్తం నక్తంచరం నిశామ్య శామ్య
త్సహజభుజలేఖోవిశేష మశేషాసు దిక్షు ధావమానం పవమాసచలిత
జలద¹పారిష్టవం ప్లవంగమబలమంగదో ధీర మవాదీత్.

౮౫

ప. కవయః కైకసేయానాం కాఽపి సేయం బిభీషికా,

మా భూ దభూతపూర్వం వః ప్రాకృతం భయవైకృతమ్.

౮౬

శబ్దాంత పేన విద్యులే పునః ప్రబోధో యస్తిం త్స తథోక్తం య స్సంవేశో దీర్ఘనిద్రా
మరణ మితి యావత్, తథావ తథానం, తద్గ్రహంవా, పూర్వసంవేశ ధామ్ని తు
షణ్ణాసేన వా పునః ప్రబోధో వాయుత నత్వత్ర కదాచిద పీలి భావః, ని. 'స్వా నిద్రా
శయనం స్వాప స్వప్న స్సంవేశ ఇత్యపి, ధామ దేశే గృహేష్టానే లేజో బన్ద ప్రకా
శయో' రిత్యమరవిశ్వప్రకాశా, సమరాంగణం యుద్ధభూమిం, ఆజగామ ప్రాచ, పసంత
లిలకావృతమ్.

౮౭

ఆగతమితి. ఆగతం చేత్సమదాదః, అంజనాచలనికాశం కజ్జలశైలసన్నిభ మిత్యు
వమా, ఆకాశతలప్రమితత్రిశూలం గగనతలావర్తితత్రిశిఖం, అత వివ జగత్తు
ఉద్యుక్తం సన్నద్ధం, శూలధరం కాలాగ్నిరుద్ర మివ స్థితం, తం నక్తంచరం కుంభకర్ణం,
నిశామ్య దృష్ట్యా, శామ్యోశమా ప్రాప్నువత్ సహజభుజలేఖోవిశేషః స్వాభావిక బాహు
ప్రభావవిశేషో యస్యత త్తథోక్తం, అతవివాశేషాసు, దిక్షు, ప్రతిదిశమిత్యర్థః. ధావ
మానం చలాయమానం, అతవివ పవమాసచలితజలదపారిష్టవం సమీరణ సమీరితవారివా
హతరళం. ని. 'పారిష్టవపరిష్టవే' ఇత్యమరః. ప్లవంగమబలం కపిసైన్యం, అంగదో, ధీర
ముదారం. అవాదీదువాచ.

౮౮

అ. తత్ప్రకారమే వాచా—కవయ ఇతి. హేకవయ, స్నేయం, పరిదృశ్యమానా
వ్యక్తిః, కైకసేయానాం కేకసీగర్భసంభూతానాం మధ్యే, స్త్రీభృష్ఠాః, కాఽపికాచన
బిభీషికా విత్రాసభూమికా, అతః వః యుష్మాకం, పూర్వం భూతం భూత పూర్వం,
'సుప్తుపేలి' సమాసః, తతో నశ్నమాసః, అదృష్టచరమిత్యర్థః. ప్రాకృతం లోకసా
ధారణం, భయవైకృతం చలాయనాదిభయజలితనికాశః, మాఘాల్ న భూయాల్,
ప్రాకృతజనై రివ సహపీరైః యుష్మాభిః న భేతవ్య మిత్యర్థః. 'మాజిలు' జిల్వా కిడిలుక్.

1. పారిష్టవప్లవగ. 2. అభూత్.

గ. అథ హరయోఽపి సరయ మనుసయసంగత మంగదవచన
మనధారయంతో. ధారయంత స్సమర¹సన్నాహం విజ్ఞాగా ఇవ ప్రతి
నివృత్తాః ²ప్రమత్త మివై రావణం రావణానుజం వింధ్యాచల మివ
యుగాంతానిలా స్సమంతా దాహృతై గ్రిరిభి రపి తరుభి రవాకిరణ.

ప. ఊస్తా స్సంయతి పుష్పిణాః ఊతినుహ ³స్తే రక్షసో వక్షసి

ప్రస్విన్నే పటవాసపాంసవ ఇవాలీయంత మాగ్నికృణాః,

అథేతి. అథానంతరం, హరయః కపయోఽపి అనుసయసంగతం తత్కాలాః
చితప్రార్థనాసహిత మంగదవచన మవధారయంతః అగర్జయుంతః, అతఏవ సరయం
సత్త్వరం. సమరసన్నాహం రణోత్సాహం, ధారయంతో దధాసాః నిష్క్రూణాః దిగ్దశా
ఇవేత్యుపమా, ప్రతినివృత్తాః ప్రత్యాగతాః. ప్రమత్త మైరావణ మివ శ్లేఘం, అత్రకం
వృషరాత్రమ మిత్యర్థః. రావణానుజం కుంభకర్ణం, యుగాంతానిలాః ప్రశముఖాలపా
యవః, వింధ్యాచల మివ, సమంతాన్ స్పృశలమగ్ధ్య ఇత్యర్థః. అహృత రాసితీః, గిరిభిః,
తరుభి రపి, అవాకిరణ, అభివవృషు గిత్యర్థః. అత్ర కిరలే ర్వప్రవృత్తత్వా ద్గిరివహిణాం
కరణత్వం విక్షేపార్థత్వే తు కర్తవ్య మేవ⁴ విహ 'సిచతి' త్యాదీనా మపి సిచతే రాట్రి
కరణార్థ త్యాద్యసద్రవ్యస్య కరణత్వం యత్ర తు కరణ మర్థః కత్రద్రవద్రవ్యస్య
కర్తవ్యం యథా 'అమృతై స్సిచతి సపుః, అమృతంసింహతి' త్యాదిబోధ్యమ్. ౮౩

ఊస్తాఇతి. య ఇశ్యధ్యానోరః య త్తబోగ్నిత్య సంబంధానో పుష్పితా స్సంజాత
పుష్పాః తారకాదిత్వాదితత్. విశేషణ సేతత్వసంవాసపాంసంతోవిహారాగార్థం ద్రవ
వ్యం, యేషీతిరుహః వృక్షాః క్షిప్. సరయతి యుద్ధే, ఊస్తాః విగ్రిహాః అనలైరితి
శేషః, తే ఊతిరుహః, ప్రస్విన్నే ప్రధానభావస్వదార్జ్నే, స్విద్యతే నిష్ఠితకారస్య
సకారః, రక్షసః కుంభకర్ణస్య, వక్షసి, అతికఠోర ఇతి భావః. మాగ్నికృణా స్సంతః,
పటవాసపాంసవఇవ పిష్టాతపరాగా ఇవ, ని. 'పిష్టాతః పటవాసః' ఇత్యమురః. అథవా
పటవాసో నానావిధకుసుమాదిసుగంధిద్రవ్యపరిమళగంధచూర్ణం, ని. 'పటవాసో' గంధ
చూర్ణం సుమాశ్చై రధివాసితమిత్యభిధానాత్, అలీమంబల్లిష్యక్, తత్ర సంసృతా
బహుభృ రిత్యర్థః. 'లిక్షేష్టేషణే' లజి తబ్. తథా యే ధరణీధరాః పర్వతాః, ముహూః
పునఃపునః, ముక్తా ఊస్తాః, అమీ ధరణీధరాః, తస్య కుంభకర్ణస్య, బాహుసంఘట్ట
నాత్ బాహుపమద్దాద్ధేవోః, ప్రత్యావృన్య ప్రాప్తి⁵ మ్యస అగత్య, ప్రహర్తుః పర

1 సన్నాహం దిగ్భాగాః. 2 ప్రమత్తాయం, 3 తై. 4 తై.

ముక్తా యే ధరణీధరా ముహు రమీ తద్బాహుసంఘట్టనా
త్పితౄత్యానృత్య¹పునః ప్రహర్తు రభవత్ భేదాయ భేదాయ చ.

ప. జ్వలదనలం త్రిశూల ముపరి భ్రమయ న్నమయ
న్నయ మవనీ మనీకమదభేలనదుర్గలితః,
సపది బభంజ నీల మృషభం శరభం చ బలా
దహరత గంధమాదన మరున్ధ గవాక్షమపి.

౮౯

గ. తత శ్చ సహజ²భయచాపలాధిగతలాఘవం రాఘవం శరణ మ

స్య ప్రహర్తు రేవ, భేదాయ, భేదాయ చ, అభవత్, అత్ర పూర్వాశ్చే షీతిరుహం
చూర్ణీకృతత్వానబంధేఽసి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. తయా రక్షి³వక్షస స్తాదృ
క్కాంతిన్యం వ్యజ్యతే, తదక్షి⁴వితా చేయం 'పటవాసపాంసవ ఇవే'త్యుపమేతి సంకరః,
ఉత్తరాశ్చే తూక్తార్థా సంబంధేఽసి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. తథాఽనర్థోత్పత్తి
రూపా విషమాలంకార శ్చేతి సంకరః. 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్',
విరుపఘటనా వా స్యా ద్విషమాలంకృతి స్త్రి⁵ధేతి లక్షణాత్, కాష్టాలవిక్రీడితం
వృత్తమ్.

౯౦

జ్వలదితి. ఆయం కుంభకర్ణః. జ్వలదనలం ప్రజ్వలజ్వలనం త్రిశూలం, ఉపద్యుప
రిష్టాత్, భ్రమయత్ చాలయత్, అవనీం భువం, నమయత్ నమ్రయత్ నిజపాదఘాతేన
నిమ్నాం కుర్వన్నిత్యర్థః. అనీకమదేన యుద్ధాభినిషేదరేణి యథేలనం లీలా తేన దుర్గ
లితః దుర్విలసిత స్సత్, సపదీ⁶నద్యవీవ బలాత్ నిజబాహుపరాక్రమాత్, నీలం, ఋషభం,
శరభం చేతి త్రి⁷ వానరసేనావతీ⁸, బభంజ మమర్ద, తథా గంధమాదన మహరత,
ప్రాహర దిత్వర్థః. గవాక్షమ ప్యరుంధ రురోధ నిరబధ్నాదిత్వర్థః.

౯౧

తత ఇతి. తత సదనంతరంచ సహజే కపికులస్వాభావ్యా నై సర్గి⁹కే యే భయ
చాపలే తాభ్యా మధిగతం ప్రాప్తం లాఘవం లఘుత్వం యేన తత్తథోక్తమ్ అకవిస
రాఘవం శరణం రక్షకమ్, ని. 'శరణం గృహరక్షితో'¹⁰దిత్వమరః. అశ్నువానం ప్రాప్ను
వానం, 'అశ్నా వ్యాప్తా' కానర్. వానరాసీకం వానరసైన్యం, ని. 'అసీకం తురణే
సైన్య' ఇతి విశ్వః. సమాశ్వాసయత్ ఉజ్జీసయత్ విశ్వాధికవిపులభుజనీర్భరః లాశా
త్తరమహాబాహుపరాక్రమశాలీ హరికులపతి స్సుగ్రీవః విద్విషతి కుంభకర్ణే సర్వతః
సమంతాత్, పర్వతా నిక్షీర్ణ్య విక్షీప్య తథా విచిత్ర మాశ్చర్యకరం యుద్ధం అతి
చిరం బహుకాలం విధాయ తతః సక్తంచరపతినా కుంభకర్ణేన, విముక్తా విక్షీప్తా

శ్చ వానం ¹వానరానీక మాశ్వాసను నివృత్త్యాధిపిపులభుజవీరోష్ఠివికీర్ణ
విద్విపతి సర్వతః పర్వతా నివృథాయ చ విచిత్ర మతివీరం యుద్ధం న
క్తంచరపతివిముక్త²ధాత్రీధరావళిః కులిత దారిత ఇవకులభూభరో³ధరా
యా⁴మచేతనః పపాత హరికులపతిః.

౯౦

ప. పరిగృహ్యతంయుడితిబాహుపంజరేచలితేనృసంతదను రాసగానుజే,

అవినీతవాలికుతమద్యుగం ప్రభోరయశః ప్రమృష్టమితిహృష్టమూశ్చ రైః

గ. తత్ర చ విచిత్ర మనుమమరిమశశిశిరరథో¹న్యూనదారస చితనో²న్ద్రీవ
సుగ్రీవనఖముఖాశలితరూ³న్ద్రాఖాముఖాను⁴కారో⁵ (చానుకారం) స్వ

ధాత్రీధరావళిః పర్వతశ్రేణి ర్వస్తీక్ స కథో¹త్తః కుంభనిర్వహ బ్రవిముక్తః సేవద్వితా
హత ఇత్యర్థః. అత ఏవ ఆచేతనః నిస్సంజ్ఞ స్వక్ కులితదారితః పత్రా²న్యూనవివశితః,
వి. 'ప్రాచినీ వజ్ర మస్త్రీ స్యా త్కులితం భిషురం పవిత్రీశ్యమరః. నులభూధరః నులపర్వత
ఇవే త్యుపమా. ధరానూం పపాత తథాచ³గ్రీరామాయణం. 'స తత్తదాగ్రగృహపత్య
కూలం చూ⁴ద రక్షో⁵ధిపతి ర్వహోత్తా, ఉత్పాత్య లంగియుల యోగ్యంబంగం జహాన
సుగ్రీవ ముచేత్య తేన. స తైలశృంగాభినాతో⁶ విసంజ్ఞో⁷ నేనుః ప్రచృష్టా యుధి
యాతుధానా⁸ ఇతి.

౯౦

అ. తతః కిం కాతమశతహ. — పరిగృహ్యతి. తదను పతనానంతరం రాసగానుజే

కుంభకణ్ఠే ధూసి త్యంజనా తం సుగ్రీవం బాహుపంజరే బోర్తంబలేనేత్యర్థః. అభిరణ
వివక్షాయాం సప్తమీ పరిగృహ్య గృహీత్వా పురం లంగంబ్రతి చలితే ప్రదృష్టే పతి
అవినీతేన అమర్షితేన వాలినా కృతం నః అస్తాగం ప్రభో¹ః స్యామినిః రావణావ్య అయశః
వాలేన నిబధ్య కక్షనిక్షేపణయాపశ్యత్యనితాహో²ర్తి రిత్యర్థః. అన్యోదానీం ప్రవృత్తం
శోధితం అస్త త్వామివిరోధిహింసాజన్య తదనుజేన కుంభకణ్ఠేన తథా నీతత్వాన్నిం
కృత మిత్యర్థః. ఇ తీక్తం మలేష్వితేయః ఆశరః రాక్షసైః హృద్ధం సంకుద్ధం భావక్తః
మంజాభాషిణీవృత్తం లక్షణంతాక్షమ.

౯౦

తలేతి. తత్ర లంకాపురే, విచిత్రాః వివిధాః కుసుమపరిమళాః పుష్పగంధాః

యేషలే తథో¹క్తాః. శిరః జలశేకాదనా శితలా శ్చ యే రహ్యోపదారాః పురనిధి
ప్రసాధనక్రియాః తైస్సచేతన స్సంజ్ఞః అతఏవ ఉద్దీ²పః ఉన్నతాంధర శ్చ య స్సు
గ్రీవః తస్య సఖముఖైః సఖాక్రైః ఆశలితః విరదితః తూర్పణాఖాయాః ముఖానుకారః
ముఖసాదృశ్యం యస్య స కథో³క్తః. సుగ్రీవనఖనిశ్చిన్న కర్ణనాన ఇత్యర్థః. అతఏవ

1 రాఘవానీకం. 2 ధాత్రీధరవళిః. 3 ఆచేతనఇవ. 4 వికన్నాత్రికంబలే.

చమత్కారం ప్రాకారం సముత్క్లృత్య గత మక్షిగతమేన మనాలక్ష్మ్య
వైలక్ష్మ్యతః ప్రతినివృత్తో వృత్తోరువిషమతారకేక్షణః క్షణదాచరః ప్రతి.
క్షణమతిక్షీబతయా ప్రతిపక్షబలమివ స్వపక్షబలమపి భక్షయ న్న
లక్షయన్ సౌమిత్రి మద్రిశిఖరం విముంచన్నేవాయ మంజసా రామ
మభిజగామ. ౯౨

దారుణాకారః భయంకరాకృతిః, సచమత్కారం చమత్కారసహితం యథా తథా,
చమ చిత్తసుకరణశబ్దః, చమత్కారలక్షణంతు. 'సుఖదుఃఖాద్యతానందైర్హృద్యైర్హృ
శ్చిత్తనిగ్రహా, చమత్కారస్య సీతాకార శ్వరీరోహ్ణాననాదిభి'రితి. ప్రాకారం సాలం, ని.
ప్రాకారో వరణ స్సాల' ఇత్యమరః. ఉత్క్లృత్య ఉల్లంఘ్య, గరం, అక్షిగతం చక్షుర్గో
చరం ద్వేష్యం, ని. 'ద్వేష్యే త్వక్షిగతో నధ్య' ఇత్యమరః. త మేన మిన్ద్రుద్ధకాకా
రిణం సుగ్రీవ, మనాలక్ష్మ్య ఆదృష్ట్యా విగతం లక్షం యస్య సః విలక్షో విహ్వలః తస్య
భావః వైలక్ష్మ్యం. బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ వ్యభో తతో హేతోః, ప్రతినివృత్త సుక్
యుద్ధాయ ప్రత్యుపృత్తః, †నృత్యైర్దులకారే ఉరుణీ పృథులే విషమతారకే న్యూనా
తిరిక్త కనీసీ చేక్షణే నేత్రే యస్య స తథోక్తః, విరూపాగ్రాక్ష ఇత్యర్థః. ని. 'వర్తులం
నిస్తలం పృత్త' మిత్యమరః. సోఽయం క్షణదాచరః క్షపాచరః కుంభకర్ణః. ని.
'త్రియామా క్షణదా క్షపేత్యమరః. ప్రతిక్షణం క్షణేక్షణే తీబలే మాద్యతీతి తీబః
మత్తః. ని. 'మత్తే కాండోత్కటతీబా' ఇత్యమరః. 'తీబృ మద' ఇతి ధాతోః 'అనువ
సగ్ధా త్ఫుల్లక్షీబకృ'హ్ణానా' ఇతి నిష్టాతో నిపాతితః. తస్య భావస్తయా, 'స్తబ్ధత'
యేతి పాతే విమూఢశయా, ప్రతిపక్షబలం శత్రునైస్యమివ, స్వపక్షబల మపి, భక్ష
యన్, సౌమిత్రి మధ్యుద్ధతం లక్ష్యణ, మలక్షయన్ మత్పరాక్రమస్యాయం కియా
నిత్యలక్షీనర్హన్, ఆద్రిశిఖరం గిరిశృంగం విముంచన్నేవ ప్రయంజాన స్సన్నేవ,
అంజసా యుజితి, రామం శ్రీరామం ప్రత్యుబగామ ప్రాప, ఆభ్యుజ్జగామేత్యర్థః. ౯౩

† వైలక్ష్మ్యతో లక్ష్యాయాః హేతోః ప్రతినివృత్త ఇత్యర్థః. స్వకృతసుగ్రీవాన
యననిమిత్తకర్ణనానన్భేదరూపవికార స్యాన్యగోచరత్వాల్లక్ష్యా, తథాచోక్తమ్. 'ఆత్మ
న శ్చిరితే సమృద్ధితేఽస్యై ర్యస్య జాయతే, ఆవత్రపాఽతిమహతీ న విలక్ష ఇతి
స్తృతః' తస్యభావ ఇత్యర్థే బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ వ్యభో యద్వా 'విలక్షో ఽస్తయాన్వి
తే' ఇత్యమరతోకా వైలక్ష్మ్యం ఽస్తయః స్వానీతస్య సుగ్రీవస్యాదర్శనాన్విస్తయ ఇతి
బోధ్యం.

- ప. ¹విచ్చిద్యాశు తదర్థచంద్రముఖతో ²వీరో రఘూణాం పతి
 ర్బాణా నత్ర ముమోచ ³వాలిదళనా వ్రారీచమర్చచ్ఛిరః,
 ఆలోక్యథ స తా న్విదారితేఖరానన్తిన్నకించిత్రం
 న్వాయవ్యం పున రైంద్ర మ ప్యరివధూప్తిధవ్యధుర్యం దధే.
- ప. రామాస్తా ద్దలితేషు రాక్షసవతేరంగేషు తుంగో భుజః
 ప్రా గేకో నివసాత మందర ఇవ ప్రత్యగ్ధిసేనాంబుధౌ,
 సింధౌ నిష్పతితః పరోఽపి దదృశే సేతు ద్వివేయో యథా

విచ్చిద్యేతి. వీరః కూరః, రఘూణాం పతిః శ్రీరామః, తస్మిన్ భగవత్సముత్తరం,
 ఆదిశిఖరం, ఆర్థచంద్రముఖతః, ఆర్థచంద్రాఖ్యబాలిదళనాగ్రేణ శత్రుర్థః. విచ్చిద్యన్తిభిద్యుః
 ఆత్ర మంభకర్ణే వాలిదళనాక్ వాలివిశాళరాక్ మారీచస్య మర్చచ్ఛిరః, విభావంతీతి శ్లో
 కై, మారీచమరకా నిత్యర్థః. విదారితః ఖరో యోస్తా శపి, బాగాస్తుమోచ
 ప్రయుయజే. ఆత్ర వాలిదళసన్య మారీచమర్చచ్ఛిరదళస్య ఖరవిదారికాశ్చ విత్రగత్వేఽపి
 బహువచనప్రయోగ ప్రసర్గర్యాణా మనేకత్వముపపద్యతే, తథా 'విదారికఖరా'
 నిత్యస్యోక్తరాధ్యక్షితత్వేఽప్యేకవాక్యత్వాన్న పాత్యపక్షీర్ణ భోషః. అథావంశనం, సరామః,
 తా న్బాణా, సన్తిస్కంభకర్ణే, అకించిత్రరా నకార్యకాగిణి, మోఘానిని రూపన్,
 ఆలోక్య దృష్ట్వా, ఏతే నాన్య చాల్యాన్యపేక్షయా మనోసామర్థ్యసంపన్నత్వం
 సూచ్యతే, వాయవ్యం వాయుదేవతాకం దివ్యాస్త్రం, దధే ప్రయోజనాత్, బాహు
 శ్చేదార్థ మితి భావః. పున ర్భూయోఽపి, అరివధూప్తిధవ్య శత్రుస్త్రీప్తిధవ్య, ధుర్యం
 ధురంధరం, శత్రునాశకమిత్యర్థః. 'ధురోయధ్ధకా'నితి యత్ప్రత్యయః. ఐష్ట్యా ఇంద్రజేవ
 తాక మప్యస్త్రం, దధే, తచ్చిరశ్చేదార్థ మితి భావః. కాక్షులవిక్రీడితం పృత్తిమ్.

రామాస్తానితి. తత స్తదనంతరం. రామాస్తాత్, రామాస్త్రే నిత్యర్థః. రామా
 స్తోద్దలితే ప్షితి పాతస్తు సాధుః రాక్షసవతేః మంభకర్ణస్య, అంగేషు బాహ్వద్వయ
 యవేషు దలితేషు చిన్నేషు, తుంగః ఉన్నతః, ఏకః భుజః బాహుః ప్రాగ్ ప్రథమం
 ప్రత్యగ్ధిసేనాంబుధౌ, శత్రుస్త్రేన్యం సముద్రఇవేత్యుపమితసమానః. మందరో మంద
 రాచలఇవేత్యుపమా. వపాత, సింధౌ సముద్రే నిష్పతితః ప్రవిష్టః, పరోఽపి భుజః,
 ద్వివేయః, సేతు ర్మథా సేతురివ, దదృశే, ఇత్యుత్పేక్ష తద్విన్నం. విదారికం, కిరః
 కిర్ణం చ వ్యోమ్ని ఆకాశే, త్రయః కూటాః యన్య కన్య త్రికూటస్య అన్వర్థనామ్నః

చిన్నం వోయిమ్మి శిర స్తురీయ మభవ త్కూటంత్రికూటస్యచ.

గ. తదను తదనుమోదభరితహరిణోలాహలాకర్ణన విదితకుంభకర్ణ
వధపరిష్టానముఖేన దశముఖేన సహోదరా మహోదరమహాపార్శ్వ
సహాయకా విధాయ సమాదిప్తాః కుమారా దేవాన్తకనరాంతకాతి
కాయత్రిశిరస శ్చిరసాఽఽదాయ పితు ర్నిదేశం నివేశమివ పితృపతేః
సమావిశ న్నమీ సమీకభవమ్

౯౫

ప. అజని పున స్సమీక మనయో ర్బలయో

రవదలితే ముఖేఽపి య దనుజ్ఞి తరోషభరమ్,

లంకాధిష్ఠానభూతస్య పర్వతస్య తురీయం చతుర్థమ్. 'చతురశ్చయతా వాద్యక్షరలోప'
శ్చేతి చప్రత్యయః. కూటంశిఖరం అభవ దితి గమ్యాత్ప్రేక్షేతి లిప్యణాం సంస్కప్తిః
వృత్తం పూర్వవత్.

౯౬

తదన్విత. తదను తదనంతరం తేన కుంభకర్ణ వధేన యోఽనుమోదః తేన భరి
తానాం పూర్ణానాం హరీణాం నాసరాణాం శోలాహలస్య కలకలస్య ఆకర్ణనేన విదితో
విజ్ఞాతః కుంభకర్ణవధో యేన స తథోక్తః. స చాసౌ పరిష్టానముఖః శోభాహీనవదన
శ్చేతి విశేషణసమాసః. తేన, దశముఖేన రావణేన, సహోదరా మహోదరమహాపార్శ్వ
నామరాక్షససేనానాయకౌ, సహాయో రక్షకౌ విధాయ కృత్వా సమాదిప్తాః ఆజ్ఞప్తాః
దేవాంతకా నరాంతకా అతికాయాః త్రిశిరా ఇత్యుక్తృటాభిధానా శ్చత్వారి, కుమారాః, పితుః రావణస్య, నిదేశ మాజ్ఞాం శిరసా ఆదాయ గృహీత్వా, అమీ
కుమారాః పితృపతేః, ప్రేతరాజస్య, ని. 'ధర్మరాజః పితృపతి స్సమవర్తీ పరేతరా' డిత్వ
మరి. నివిశ్య తేఽత్రేతి నివేశం స్థానమి వేత్సుప్రేక్షా. సమీకభవం రణభూమిం సమా
విశక్ ప్రావిశక్.

౯౭

అజగతి. పున ర్భూయోఽపి అనయో దుభయో ర్బలయో ర్వానరరాక్షససైన్యయోః
సమీకం యుద్ధం అజనితాతం. 'జనే కర్తరి లుక్' 'దీపజనే'త్యాదినా, చ్ఛేద్యణాదేశః.
కీదృశం సమీక మిత్యనంతరం—యత్సమీకం ముఖే ఆవదలితే సతి అన్యోన్యముఖభంగే
జాతే సత్యపీతృర్థః. అనుజ్ఞితః అత్యక్తః రోషభరః అమర్షాలిరేకః యస్మిన్ తత్ప్రతోక్తమ్.
సైనికానా మమర్షాలితయేన పునః ప్రవర్ధమాన మిత్యర్థః. అమరన్యూగీదృశాం సురసుం
దరీణామ ప్యాకయపూర్తికరం మనోరథపరిపూరకం మహావీరోపసంహారకత్వేన ప్రత్యేక
మేక్షకవరలాభాదిది భావః. తథా యత్సమరసముత్పన్నేన గమరోత్కంఠితేన కలహ

అమరమృగీదృశామపి యదాశేయపూర్తికరం
సమరసముత్సుకేన మునినా యదదృష్టచరమే.

F 1

మమాథ శైలా దథ వాలినందనో
నరాంతకం సంయతి వానరాంతకమ్,
హనూమతా సోఽపి హత స్ఫురాన్తకః
పురాంతకేన యథా పురాంతకః.

F 2

గ. అనంతర మసమసమశీలేన నీలేన నిహితే చుహోదరే మూసు
లిమథితశిరసి త్రిశిరసి విశసిలేషు మహాపార్శ్వపేషు హాహినీపతిషు
నిర్భరవిషాదరోషపరవశో నిశాచరాకార ఇవ తేమోనితామి శిష్టగ
క్రియశేతి యావత్, మునినా నారణేన అచ్చద్రవర మచ్చద్రవ్యోన్మిత, 'భువనపుర్యో
చరత్' ఇత్థం భూతస్య పూర్వం యదా చదాప్యజాతత్వానితి భావః. అన్యథం యుద్ధ
మజసితి సంబంధః.

F 3

మమాథేతి. అథానంతరం వాలినందనోఽంగదః, సంయతి యుద్ధే వానరాంతకం
వానరనాశకం నరాంతకం శైలాత్ శైలేనే తృర్థః, మమాథ విచారముమాస. తథా
హనూమతా, స ప్రసిద్ధః సురాంతకః దేవాంతఃఽపి పురా పూర్వం పురాంతకేన త్రిపుర
జయినా శంభునా ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారః. 'ఇనేతీదనర్థోదమాప్యే'వాక్యాలం
కారే' ప్రియతి గణవ్యాఖ్యానే. అన్యథా యథా తీవర్థవచినా శబ్దేన పానయత్త్య దానో
దుర్వార స్సాన్యత్ 'అంతక' యథా మృత్యురివ, హతః మరీచకః, ఉపమాయమకయో
నంసృష్టిః. వంశస్థవృత్తమ్.

F 4

అనంతరమితి, అనంతరం నరాంతకదేవాంతకవధానంతరం, అసమసమరశీలన
అసాధారణకర్తాచరణతత్పరేణ, నీలేన మహోదరే, నిహితేనతి, తథా త్రిశిరస్సి
మారుతిమథితశిరసి హనూమద్భిన్నమస్తకే సతి తథా మహాపార్శ్వ అది శ్యేవం లేషు
రాక్షససేనానాయకేషు విశసిలేషు విశాశిలేషు సత్సు బుద్ధశీలేతి శేషః. నిర్భరవిషాద
రోష పరవశ స్సముత్క్రటశోకప్రధాక్రాంతాంతకరణః. నిశాచరాకారః రాక్షస
దేహధారి, తమోనికాయ అంధకారపటలఇవ స్థిత ఇత్యుచ్ఛేదా అలికాయః

† 'పురాంతకేనేన చదా పురాంతక' ఇతి ప్రాచీనకాలే న కాన్యసుబద్యుః.

1 నిశాచరస్యాకారః. 2 సమరణః.

యమతికాయస్సమాగత్య వృత్రాసుర ఇవ సుత్రాక్షా సుమిత్రా
సుతేన సహ వితేనే విచిత్రమాయోధనమ్. ౯౮

ప. స చ సుచిరం నియుధ్య త మవధ్య ¹భీతిశవరా

దనిలగిరా విబుధ్య పున రస్త్ర మధత్త విధేః,

దభిత మనేన త ద్దివి సముత్పత్తితం జగతా

మతనుత రాహుభీతిమధికా మతికాయశిరః. ౯౯

అనునీయ రావణిరథోవిధురం పితరందధత్పృథుసమీకధురామ్,

సరయ, మాగత్య, సుత్రాక్షా వాసవేన సహ. ని. 'సుత్రామా గోత్రభి ద్వజీ వాసవో
వృత్రహా వృషే'త్యమరః. వృత్రాసుర ఇవేత్యుపమా. సుమిత్రాసుతేన లక్షణేన సహ,
విచిత్రమాశ్చర్యకరం, ఆయోధనం, వితేనే, జన్యమకరోదిత్యర్థః. ౯౮

సఇతి. సః సౌమిత్రి శ్చ, సుచిర మతిచిరకాలం, నియుధ్య యుద్ధం కృత్వా, త
మతికాయం, † ఈశవరాత్ బ్రహ్మవరాత్, అవధ్యః పథితుమశక్య, ఇ త్యేవ, మని
లగిరా వాయువచనేన, విబుధ్య జ్ఞాత్వా, పునశ్చక్షో వాక్యాలంకారే. విధే రస్త్రం
బ్రహ్మస్త్రం, అధత్త ప్రాయుక్తు. ఆ ధానేన బ్రహ్మస్త్రేణ, దభితం విచ్ఛిన్నం సత్, దివి
ఆంతరిక్షే, సముత్పత్తితం సముద్భవం, తత్, ప్రసిద్ధం, అతికాయశిరః, జగతాం లోకా
నాం, అధికాం బహుళాం, రాహుభీతిం రాహురయమితి భ్రాన్తిసముత్పన్నాం భీతి,
మతనుత అకరోత్. అత్రాతికాయశిరసి రాహుబ్రహ్మ ద్భ్రాంతిమదలంకారః. 'కవిసమ్మత
సాదృశ్యా ద్విషయే వీహితాత్మని, ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స బ్రాంతిమా న్నత్'
ఇతి లక్షణాత్. ౯౯

అనునీయేతి. అథానంతరం, స ప్రసిద్ధః, రావణిః ఇంద్రజిత్, విధురం
బ్రహ్మాదరమహారవధశ్రమణజనితశోకవిహ్వలం, పితరం రావణం అనునీయ 'స తాత
'మోహం పరిగంతు మర్హసి' త్యాది నా సమాధాయ, పృథుసమీకధురాం మహారణ
భారం, 'ఋహు' రిత్యాది నా సమాసాంతాప్రత్యయే టాప్. దధత్ దధానః, యుద్ధ
సన్నద్ధ ఇత్యర్థః. 'నాభ్యసాచ్చసు' రితి సుమభాషః. రథే రథాయాధిః, సహ ధనుషా వధ

† 'ఈశవరా'దిత్యత్ర ఈశశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యేషీ క్రిరామాయణమ్. 'ఆక్షైస మధ్యు
పాగమ్య వాయు ర్వాక్య మువాచ హ, బ్రహ్మదత్తవరో' హ్యేష. అవధ్యకవచావృతః,
బ్రహ్మేణాస్త్రేణ భింజ్యేన మేష వధ్యోహి నాన్యథేతి. 1 ఇతివ వరాత్.

స రథీ సమేత్య సధను శ్వగధీ చలిత శ్చమూభి రభిధాశరథి.

గ. 1 అగత్య సమర మరాతిజయమనోరథాయ రథాభిరతాయాం
రతాంసి పరితః పరికల్ప్య ప్రతర్ష్య చ హవిషా శ్రదక్షిణశిఖం
శిఖావంతం మంత్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి దధాన స్త్రిరోధానేన గగనగత
ఏవ నిశితముఖై శ్శిలీముఖై ర్నిర్మలాయ నిఖలమర్పహతిం నిస్త్రింశ
క్రమః క్రవ్యాదాక్ వ్యాధ ఇవ హరి నివిధురీచకార. ౧౦౦

సుః కార్త్యకధర శ్చ సత్, శరథీ తూటిరా, సమేత్య, ధృత్యైత్యర్థః. * శంఖ ఇవహా
ధీయంతే అనయో రితి శరథీ 'కర్తృణ్యధికరణే చ'తి శ్రవ్యముః. ని. 'మూల' హసంగ
తూణీరనిదంగా ఇఫధి ద్వయో'రిత్యుమరః. చమ్పూభి స్సేనాభి పునా, అత్ర సహశబ్దా
ప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధో'యూ'సేతి భాషం శృణోమి. దాశ
రథీఅభి, రామలక్ష్మణయో రాభిముఖ్యేనేత్యర్థః. 'అభిరభాగ' ఇతి గర్తప్రసవసేయత్వా
ద్వితీయా, చలితః ప్రవృత్తః, ప్రమితాక్షరాప్రవృత్తః. ౧౦౦

అగత్యేతి సమరం యుద్ధభువ మగత్య ప్రవిశ్య, అరాతిజయమనోరథాయ
శత్రుజయమనోరథసిద్ధిర్థ మిత్యర్థః. రథాభిరతాయాం నిబర్హగుప్తా నిషయ, పరిత
స్సమంతాత్, రతాంసి రాక్షసవీరాక్, పరికల్ప్య నియోజ్య. హవిషా ఆహ్వానినా,
ప్రగతో దక్షిణం ప్రదక్షిణం లిప్తద్దుప్రభృతిత్వాదవ్యయాభావః. ప్రదక్షిణం శిఖా
శ్వాలా యస్య తం. ని. 'ఘృణే శ్వాలే అపి శిఖే' ఇత్యుమరః. విలేనాప్య జయ ప్రద
త్వం సూచ్యతే. తదన్వేతం. 'ఇథం ప్రదక్షిణగతో హుతేషుశ్చైవస్య ధాన్త్రం సము
ద్రరశనాం వశగాం కరోతీతి. శిఖావంతమగ్నిం, ప్రతర్ష్య సుతర్ష్య చ, మంత్రా
ధిగతవివిధశస్త్రాణి మంత్ర సామర్థ్యసంప్రాప్తనానాదిధాస్త్రాణి, దధానో 'ధా'రయన్' తిరో
ధానేనాంతర్ధానేన, గగనగతోఽంతరిక్షవర్తీ సన్నేహ, నిశితముఖై స్త్రిన్శశ్శిలీముఖై
ర్పాణైః, నిఖలమర్పహతిం అతేచచమ్పూమర్మచ్ఛేదం, నిర్మలాయ శృత్వా, నిర్గత స్త్రింశ
తోఽంగులిభ్య ఇతి నిస్త్రింశః భద్రవశేషః. ని. 'భద్రేసు నిస్త్రింశచంద్రశాసాసిగిష్టయ'
ఇత్యుమరః. తస్యక్రమః పరిపాటీ యస్య స తథోక్తః, భద్రవత్తిభేషిర్నిర్మలశ్చైత్యర్థః. క్ర
వ్యాదాక్ పక్షిణః, వ్యాధో లుబ్ధకఇవేత్యుమమా. † ని. 'వ్యాధో' మృగపథాదీహో మృ

* 'సధనుశ్వరథి' రితి ప్రాచీనపాఠే చాచటూజనపితృస్సక్ చమ్పూభిస్సహ సమే
త్యైక్యవ్యయః.

† క్రవ్యాదో వ్యాధ ఇవ హరిణాక్ హరినిలి పాఠే క్రవ్యాద ఇంద్రజిత్.

1 అధిసమరమ్. 2 రథాభిరతాయై. 3 ప్రదక్షిణ శిఖావంతం.

ప. సహలక్ష్యణం తమపి దాశరథిం పరుషో నిదాఘ్నివ పద్మసరః,
వికలాశయంవిధురస త్వమయం విరచయ్యథామచజగామ¹శనైః,

ప. ఊతార్కభవతేజసి ఊపితరామచంద్రద్యుతౌ
విముచ్య సతనిర్గతే విశిఖపృష్టిమస్తిక్ ఘనే,
అదీ ప్తనశమస్ఫురత్కుముద మస్తనిలోత్పలం

గయు ధృఢకశ్చ స' ఇత్యమరః. హరీ న్వానరా, నిర్విధురీచకార, మూర్ఘితా నకరో
దిత్యర్థః. ౧౦౧

సహేతి. అయం రావణిః, సహ లక్ష్యణేన సహలక్ష్యణం 'తేనసహేతి తుల్యయోగ'
ఇతి బహువ్రీహిః. 'సోపసర్జనస్యే'తి వికలాని త్పహశబ్దస్య సత్వాభావః. తం దాశరథిం
శ్రీరామమపి, పరుష స్తీష్ఠః, నిదాఘాగ్రీష్ణకాలః. ని. 'నిదాఘాగ్రీష్ణకాలేస్యా దుష్ట
స్వేదాంబునోరసీ'తి విశ్వః. పద్మసరః కమలాకరం, శరైః, వికలాశయం వ్యాకులమానసం,
అన్యత్ర కలుషితాధారప్రదేశంచ. ని. 'ఆశయ స్సాన్యదభిప్రాయే మానసాధారయోరసీ'తి
విశ్వః. విధురసత్వం విజ్ఞప్తశక్తిం, అన్యత్ర విహ్వలజలజంతుకం చ, ని. 'విధురం శ్రీత్య
పేతే స్యా త్కృష్ణవిజ్ఞప్తయోరసీ'తి వైజయంతీ. విరచయ్య కృత్వా. 'లృపి లఘుత్రావా'
దిత్యయాదేశః. శనైఃమందం, కృతకృత్యత్వా దితి భావః. థామగృహం, జగామ ప్రాప
ణ్ణేషసంకీర్ణయ ముపమా. ప్రమితాక్షరావృత్తమ్. ౧౦౨

ఊతేతి. ఊతార్కభవతేజసి నిర్వాపితమగ్రీవప్రతాపే, తిరస్కృతసూర్యజాత
ప్రకాశే చ, ఊపితా సంకదితా రామ విప చంద్ర స్తస్యద్యుతిః శోభా యేన తస్మిక్
తథోక్తే, అస్తిక్ ఘనే మహాత్మసీంద్రజిత్యేవ ఘనే మేఘే, విశిఖపృష్టిం శరసంపాతం
తామేవ పృష్టిం విముచ్య తృక్త్వా నిర్గతే సతి, తదా తస్మిం తృమయే, వాహినీ నదీ
సేనా చ, ని. 'సేనానద్యో శ్చ వాహినీ'తి వైజయంతీ. అనీప్తః ఆప్రణాళిః నళః నళా
ఖ్యః కపినాయకః అన్యత్ర నళాః ధోటగళాఖ్యత్పణవిశేషాః యస్మిక్. ని. 'నళః
ధోటగళే రాజ్ఞి పితృగర్తే కపీశ్వర' ఇతి విశ్వః. అస్ఫుర న్నదీప్యమానః కుముదః కపిః
అన్యత్ర అస్ఫురంతి అశుభ్రసంతి కుముదాని కైరవాణి యస్మిక్. 'కుముదం కైరవే
రక్తపంకజే కుముదః కపా'దితి విశ్వః. ఆస్తో నష్టప్రాయో నీలో నీలాఖ్యకపినాయక
ఏవ ఉత్పలం యద్వా ఆస్తో నీలాత్పరా నీలాత్పల నామానౌ కపినాయకౌ అన్యత్ర
విసప్తాని కృష్ణేందీనరాణి చ యస్మిక్. ని. 'నీలకపీశేంద్రభేదీ కృష్ణే నా తద్వతిలి

సముత్తరశజీవనం సమభవ త్తదా వాపిన్.

౧౦౩

స అచల మథ సలీల మోషధీనాం

హరతి హనూమతి జాంబవన్ని యోగాతో,

విచలిత మభవ ద్బలం విశల్యం

విబుధమనోఽపి విధూతశోకశల్యమ్.

౧౦౪

గ. పున రపి సహజతేజోభరితేన దవాసలేనేన వాసరబలేన చమ్పూ
మానాం దరీ మివ పురీ మవహాయ పచ్చాసన నివ పక్ష్యాసనవిదేశత
శ్చలిత మఖిలభువనప్రకంపన మకంపన మూహతస్సవంగసంఘం ప్ర
వ్వి'తినానార్థరత్నమాలా. సముత్తరశ మతిదంచలం స్థితివిధనరం జీవనం జీవనం అన్యత్ర
ఉద్వేజితజలయస్తి స్కర్తృణి తద్యథా భవతి శాశితి సర్వత్ర శ్రీ గూఢావశీషాం, సమ
భవత్ ఉత్తరీత్యా విశకలితాఽధూచిత్వర్థః. భేదసంకీర్ణసాయుధగుహం. వృద్ధి
వృత్తమ్.

౧౦౩

అచలమితి. అథ సేనామూర్ఖానంతరం, హనుమతి, జాంబవంతః సరాజగల్లు శ్చ ఋష
రాజస్య నియోగాతో నిదేశవచనాతో, పీషధీనా మచలం సుజీవస్వానోష్ణవిచల్యతం,
సలీల మనాయానం యథాశక్తా, ఆహర త్యాసితవతి సతి, బలం వానగస్తేన్యం. విశల్యం
శల్యరహితం సత్, విచలిత, మభవత్, పునర్యుద్ధసమృద్ధిత్యాచా మధుఃపాత్యర్థః. శక్తా
విముధానాం శ్రీరామజయకంఠీణాం సురాణాం మనోఽపి. ని 'విముధా' స్సరవంఢితా
ఇత్యమరః. విధూతం విహతం శోక వివ శల్యం యస్య శ్శోకత్వం, వాసరబలేన్యత్రతోచిత
విముధా స్సంతుష్టాంతకరణా బహువు రిత్వర్థః. అత్ర సైన్య వివిధమవలిః సేవలక్రమ
తత్వా త్ప్రత్యయోగితాభేదః. పుష్పితా గ్రావృత్తమ్.

౧౦౪

పున రితి. పున య్యయోఽపి. సహజతేజోభరితేన మనగ్నిత్ర భావవిభూతేన,
అన్యత్ర స్యాభావోవాన్విస్సంపన్నేన. ని. 'తేజోఽనలే ప్రభావోఽస్మిన్ బ్యాచిష్యన్విది
శేకన్' తి వైజయంతీ. దవాసలేన వనవహ్నినేన, వాసరబలేన, చమ్పూమానాం భస్మీ
క్రియమాణాం, దరీం గిరిగుహా మివ, పురీం లంకా, మవహాయ శ్చ్యత్యా, మవహనం
సేవమి వేత్యనేకేవేయ ముకమా, పక్ష్యాసననిదేశతః రావణాజ్ఞాపవనాతో,
చలితం యుద్ధాయ ప్రవృత్తం, అఖిలలోకానశేషభువనాని ప్రకంపయతి నిజయతి
నిజభుజబలేనేతి తథోక్తం, అకంపనం అకంపనాన్యం రాక్షససేనానాయకం, తథా
అహతస్థవంగసంఘం నిహతవానరనివహం, ప్రబంధం జే త్యభాషి రాక్షసా, అంగద
భుజక్రతావ వివ అనలి తస్మిన్ శలభా వతంగౌ, నిశ్చయ అంగదబాహుదరాక్రమ

జంఘ మంగదభుజప్రతాపానలశలభౌ వృభౌ వపి నిశమ్య నిశామ్య చ
ద్వివిద మైందావదారితౌ మహారథౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షౌవపి కోపా
క్షౌంతిభ్యాం పరుషసంరమ్భౌ కుమ్భునికుంభౌ మహావీరౌ సముత్తంభ్య
బాహూ సుబాహుమారీచా వివ రాఘవభుజాభ్యాం సుగ్రీవహనుమ
ద్యామిదృఢతం యుద్ధ మతనిషాతామ్. ౧౦౫

ప. భూమా తతః ప్లవగరాజభుజేన విద్ధ
మూలోక్య కుంభ మసహా విరహం తదీయమ్,
శోకా దగా దనిలసూనుమాతో నికుమ్భ
స్తన్నామయుక్త మమరీ స్తనకుంభ మేవ. ౧౦౬

హతావాకశ్చైత్యర్థః. ని. 'సహా పఠంగశలభౌ' విత్యమరః. తథా మైందద్వివిదాభ్యాం
మైందద్వివిదాభ్యువానరపతిభ్యాం అవదారితౌ వినిహతౌ, మహారథౌ, 'అత్తానం సారథిం
చాశ్వాన్ రక్షస్యధ్యేత యో నరః, స మహారథసంజ్ఞస్యా దిత్వాహు ర్నీతి
కోవిదాః' ఇత్యుక్తలక్షణౌ, శోణితాక్షవిరూపాక్షౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షనామానౌ,
రాక్షససేనానాయకావపి, నిశామ్య దృష్ట్వా చ, కోపాక్షౌంతిభ్యామమవేర్త్యాభ్యాం
పరుషః అత్యుద్ధతః సంరంభో యుద్ధసంభ్రమః యయో స్తౌ, ని. 'అక్షౌంతి రీర్వాఽనూ
యా తు' 'సంరంభ స్సంభ్ర మే కోవ' ఇతిచామరః. కుంభనికుంభౌ నామ కుంభకర్ణపుత్రౌ
మహావీరౌ, కర్తారౌ, బాహూ నిజహస్తౌ, సముత్తంభ్య సాటోపముద్భృత్య, రాఘవభు
జాభ్యాం శ్రీరామబాహుభ్యాం, సుబాహుమారీచౌ ఇవ, విశ్వామిత్రయాగసంరక్షణ
వేళాయా మితి భావః. రాఘవస్య భుజాభ్యాం భుజప్రాయాభ్యాం, సుగ్రీవహను
మద్యాం సహ, అద్భుత మాశ్చర్యజనకం, యుద్ధౌ, అతనిషాతాం కృతవంతౌ, కుంభ
స్సుగ్రీవేణ నికుమ్భౌ హనుమతేతి యథా క్రమ మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాబంధారః.
సవోత్సాహమయా సంసృజ్యతే. ౧౦౭

భూమావిలి. తతస్తవనంతరం. ప్లవగరాజభుజేన సుగ్రీవబాహునా, విద్ధం
ప్రహృత మతనివ భూమా పతితమితి శిష్యః. కుమ్భ మూలోక్య దృష్ట్వా, తదీయం,
విరహం వియోగం, న సహాత ఇత్యసహాఽనసహిష్టుః. పంచాద్యచ్ 'సహాకే' త్యాదినా
వస్తీప్రతిషేధః, అనిలసూనునా హనుమతో మాతః నికుంభః, శోకాతో భ్రాతృవిరహజనిత
విషాదా ధేతోః, తన్నామయుక్తం కుంభనామయుక్తం. అమరీ స్తనకుంభం అమరాం
గనాకుచకుంభమేవ, అగాతో, భ్రాతృవిరహసహాతయా తన్నామగుంధసంబంధా దమరి

గ. 'తతఃకపితరావణాకారణం రణవాహనియుక్తం యుక్త మఖిల
వాహినీభి రాహవాటోపముఖనం ఖరాశ్చజం మగరాక్ష మైశ్వోక
శరోఽపి వివక్షమపి సపక్ష ఏవ సమక్ష మనయ జ్వలయతుః ॥ ౧౦౭

ప. కృత్వా మూర్ధని శాసనం పితృ రథో గత్వా రణం రావణి
ర్హుత్వా తత్ర మహాభుజో హుతభుజం భృత్వా మహాస్థాణిచ,
స్థిత్యా వ్యోమని మాయయాశరచయం త్వక్వాచభిత్త్వాచమూం
బుద్ధ్యా రాఘవకోప మాప సహసా అజ్ఞాములం శాతరః ॥ ౧౦౮

కుచకుంభం స్థాపే త్యర్థః. అత్ర రణాభిముఖమరణహేతుకస్య అమరీసుకసంభవంగమస్య
శోకహేతుత్వేనోత్ప్రేక్ష, వ్యంజకాప్రయోగా ద్ధమ్య. పసుకలిలకావృత్తమ్. ౧౦౬

తత ఇతి. తదను కుంభనికుంభవధానంతరం దుశితేన స్రుగ్ధేన రావణేన ఆకారణ
మాహ్వసం యస్య తం, రావణేనాహూత మిత్యర్థః. ని. 'హూతి రాణారణాహ్వనే'
ఇత్యుచరి. తథా రణవాహే సమరక్రియానిర్వాహే వివక్షా నియుక్త మజ్ఞాపితం,
అతవివాఖిలవాహినీభి ద్యుక్తం, చతురంగసైన్యసమేతమిత్యర్థః. అహవాటోపముఖనం
రణాదంబరారభటసముద్భవసింహనాదం, ఖరాశ్చజం ఖరజవయం, మగరాక్షం, విశ్వ
కస్య ఇత్త్వాకువంశోద్భవస్య క్రిరామస్య శరో బాణః, వివక్షం శత్రువక్ష మపి, తం,
సపక్షవీవ బంధుస్యన్నే తేతి విరోధః స చ సగరుదే తేతి పరిహారా ద్విరోధాభావః.
జ్వలయతుః జ్వలన్య ఖరస్య, సమక్షం సమీప, మనయత్ ప్రాదురూమాన. మగరాక్షోఽపి
నిహత ఇత్యర్థః. ౧౦౭

కృత్వేతి. అథో మగరాక్షవధానంతరం, మహాభుజః, అచరిచ్ఛిన్నభుజబలశాలి
త్యర్థః. రావణి రింద్రజిత్, పితృ రావణస్య, శాసన మజ్ఞాం, మూర్ధని శరసి, 'విభాష
జిగ్యో' రితివికల్పా ద్దజ్ఞాపాభావః. కృత్వా, భృత్వేత్యర్థః. రణం రణరంగం, గత్వా, తత్ర
రణరంగే, హుతభుజం అగ్నిం, హుత్వా, మహాస్థాణి దివ్యాస్థాణి చ, భృత్వా, మాయ
యా అంతర్ధానశక్త్యా, వ్యోమని అంతరిక్షే పూర్వవ ద్దజ్ఞాపాభావః. స్థిత్యా, శరచయం
బాణపరంబరాం చ త్యక్త్వాఽభివృన్య, చమూం వానరసేనాం, భిత్త్వా, తతో రాఘవస్య,
కోపం కోపాదయం, బుద్ధ్యా జ్ఞాత్వా, అల మత్యంతం, కాగరో భీతస్యకా నహసా
శిఘ్రి, 'స్వరాదిపాతాదవ్యయ' మితి కాకటాయనః. లంకా మాద ప్రవేశ.
కాద్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౦౮

1. 'తతఃకపితరాణిపాధివనియుక్త'మితి ప్రాసీనపాఠః.

గ. తతః ప్రతీచః ప్రతీహారా దయం ప్రాతిహారికో నిర్గత్య నికృత్యా
సినా కాంచి దాంజనేయస్య పురతో మాయామయాం మైథిలీ మాకు
లీకృతమానసే తస్మిన్నాకస్మిక మిద మతథ్య మపి తథ్య మేవ విబుధ్య
నియుధ్య చిరాయ నిరాశే నివృత్తే¹ విద్వేషివశువిశసనారమ్భా నికుమ్భి
లాం సమాసాద్య సద్య ఏవ ప్రావర్తయత సత్ర మతివిచిత్రమ్. ౧౦౯

అ. అథ నికుంభిలాం హోతుకామః ప్రత్యుద్వారేణ నిర్గచ్ఛన్నింద్రజిత్వగ
మనవిఘాతం శ్రీరామలక్ష్మణయో ద్యుష్టోద్యోగం దృష్ట్వా తన్నివారణార్థం మాయాం
ప్రకటితవానిత్యాహ—తతః ఇతి. తతః పురప్రవేశానంతరం, ప్రతిహారియతే విమోహ్యా
తేన సేన పరమానసమితి ప్రతిహారిః కైతవం స ప్రయోజన మస్య ప్రాతిహారికో మాయా
వీత్యర్థః. 'ప్రయోజన' మితి తక్. † అయ మింద్రజిత్, ప్రతీచః 'ప్రతీహారాత్' ప్రత్య
ద్వారాత్. ని. 'స్త్రీ ద్వాద్వారం ప్రతీహర' ఇత్యమరః. నిర్గత్య, ఆంజనేయస్య హనూ
మతః, పురతః పురస్తాత్, అసినా ఖడ్గేన, మాయామయాం మిథ్యాపాపం, కాంచి,
మైథిలీం సీతాం, నికృత్య చ్ఛిత్వా, అతః ఆకులీకృతమానసే వ్యాకులీతాంతఃకరణే,
తస్మిన్ ఆంజనేయే, ఇదం సీతావధకృత్యం, ఆకస్మిక మకస్తా దాగత మింద్రకాల మి
వేత్యర్థః. అతథ్య మసత్యమపి, తథ్యం సత్యమేవ, విబుధ్య జ్ఞాత్వా. ని. 'సత్యం తథ్య
మృతం సమ్యగ్ మూని త్రిషు తద్వతీ' త్యమరః. చిరాయ చిరకాలం, విభక్తిప్రతి
రూపక మప్యయ మేతత్. ని. 'చిరాయ చిరరాత్రాయ' త్యమరః. నియుధ్య యుద్ధం
కృత్యా, నిరాశే ఆకారహితే నివృత్తే నిర్గతే సతి, విద్వేషిణ ఏవ చకవః లేమం విశ
సనే విదారణే ఆరంభః ఉద్యోగః అస్మా జ్ఞీతి తథోక్తః, యద్వా విద్వేషీతిచ్ఛేదః,
ఇంద్రజిత్, వశువిశసన మారభతే తాన్భీశ్యనేతి తథోక్తస్సక్, నికుంభిలాం నికుంభి
లాఖ్యహోహర్థ గుప్తిస్థలవిశేష మాసాద్య ప్రాప్య, సద్య ప్రదాసీమే, నాతివిచిత్ర
మత్యంతాద్భుతం, సత్రం ధరమారణయాగం, ప్రావర్తయత ప్రవర్తయామాన, ఉప
క్రాంతవానిత్యర్థః. ౧౦౯

† ప్రాచీనపుస్తకేషు 'ప్రాతిహారిక' ఇతి పదం నాస్తి, సత్త్వేనై. ని. 'ద్వారి
ద్వాక్ష్ణే ప్రతీహర' ఇత్యమరః. కాత్ ప్రతీహరే ద్వాకే నియుక్తః ప్రాతిహారిక
ఇత్యర్థః.

1 'విద్వేషివశువిశసనారంభా' యేతి ప్రాచీనపాఠః.

గ. తదను హనూమతః ప్రతినివృత్తౌ ద్వైతంత మిమ హుకర్ణ్య
 1 విదీర్ఘమానసో మానసచర ఇన రాజహంసో వజ్రనిగ్గోషా ద్విషాదాకు
 లో రాజహంస స్సంసది నివత్య సౌమిత్రిణా సమాశ్వాస్యమాన స్సకరు
 ణం నిశ్వస్య విశ్వస్య పతిరపి 2 విధురో వ్యలాపీత్. ౧౧౦

ప. జజ్ఞే తదత్ర భవతీ జనకస్య యజ్ఞే

దేవ్యాశ్చిరాయ ధరణే రరణే 3 విభవే,

తదన్వతి. తదను ఇంద్రజితనికుంభిణా ప్రవేశానంతరం, ప్రతినివృత్తౌ ప్రత్యా
 గతౌ హనూమతః, ఇమం వృత్తాంతం మైథిలివధనూపహరారి. ని. 'వారై ప్రవృత్తి
 ర్వృత్తాంత' ఇత్యుమరః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, విదీర్ఘమానసో వివిధహృదయః, అన వివ
 వజ్రనిగ్గోషాత్ స్ఫూర్ణభోః. ని. 'స్ఫూర్ణభు ర్వజ్రనిగ్గోష' ఇత్యుమరః. విదీర్ఘమానః
 తస్య తదుద్వేజకత్వాదితి భావః. మానసచరః, మానసవరోపయ్య. ని. 'మానసం నరసి
 స్వాంత' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః. రాజహంసః కలహంసఇవ, విషాదానులః, 'విషాద
 శ్చేకసో భంగ ఉపాయాభావదంతై' రిక్తుకలక్షణవిషాదపర్యాయస్సౌ, రాజ
 హంసో నృపశ్రేష్ఠః. రామః. ని. 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠః గాదంగుళహంసాదౌ' రితి
 విశ్వః. సంసది వానరసమితౌ. ని. 'సభా సమితిసంసద' ఇత్యుమరః. నివత్య భువి పతిత్వా
 సౌమిత్రిణా, సమాశ్వాస్యమానః. 'శుభే వర్తని తిష్ఠంతం అస్యహర్య విజలేంద్రియం,
 అనన్తభ్యో న శక్నోతి త్రాతుం ధన్తో నిరర్థక' ఇత్యాదినివచనైః సమాధీయమానః,
 సకరుణం దీనం, నిశ్వస్య, విశ్వస్య ప్రపంచస్య. పతి రసి, సకలలోకనిగ్రహాదుగ్రహ
 సమర్థోఽపీత్యర్థః. సః రామః, విధురో విజ్ఞప్తస్సౌ, వ్యలాపీత్ విలంబి. ని. 'విధురం
 ప్రీత్యపేతే స్యా త్కష్టవిజ్ఞప్తయో రపి' లితి వైజయంతీ. ౧౧౦

అ. తత్ప్రకార మేవాహ—జజ్ఞ ఇతి. తత్తథా, లేన ప్రకారేణిత్వార్థః. అత్ర
 భవతీ పూజ్యా సీతా, అత్ర భవతీ వ్యాఖ్యాతా, జనకస్యరాజ్ఞో, యజ్ఞే, అరణ్యనిర్వంశ్య
 దారువిశేషాత్, శిఖా అగ్నిశ్వాలేవేత్యుపమా, ఏలేన నరమపావనస్య మూనానిజత్వం
 చ సూచ్యతే. ని. 'ఘృణిశ్వాలే అపి శిఖే' ఇత్యుమరః. ధరణే ద్వైత్యుః కులముఖ్యా
 ప్తయూః భూదేవ్యాః, చిరాయ చిరకాలేన, జజ్ఞే ప్రాదుర్భూత, తథా మనోః ప్రప
 న్యతమనోః, మంశే మలే, సకలలోకజ్ఞాప్య ఇతి భావః. విధుః స్మృషా, దశరథమహా
 రాజస్మేతి భావః. యద్వా వధూర్ధాయా, అత్తన ఇతి శేవః. అభవత్ కాతా. ని, 'వ

పంశే మనోరపి వధూరభవ త్కి మన్య

ద్రామ¹ స్తథాఽపి విధినా రచితో విరామః.

౧౧౧

ప. యతో ముధా భవతి యత్ర సమీరసూనో

ర్నాలం నలోఽపి నవనేతునిబద్ధనాయ,

దూరే చ పావకశరో దురతిక్రమోఽయం

తత్కేన శోకజలధి స్తవ లంఘనీయః.

౧౧౨

గ. ఇత్యాది పరిదేవమానమేనం విదితాశరమాయావిశేషో విభీష

ధూర్జాయాన్ముషా స్త్రీచే త్యమరః. అన్యత్కి ముత్సత్కిగృహప్రవిష్టగృహయో రత్యంతజ్ఞాన్యత్వం వత్సవ్యమన్య త్కి మపి నాస్త్రీ త్యర్థః. రామ ఇత్యాత్సనిర్దేశః, ఆఖండితమహత్త్వద్యోతనార్థః. విధినా చైవేన, ని. 'విధి ర్విధానే చైవేచే' త్యమరః. విగతా రామా సుందరీ యన్య విరామో విగతభార్యః, రచితః కృతః, చైవయోగో న కన్యాపి లంఘనీయ ఇతి భావః. ని. 'సుందరీ రమణీ రామే' త్యమరః. వసంతలతా పుత్తమ్.

౧౧౧

యత్పుత్రః. యత్ర శోకబలధౌ, సమీరసూనోః హనుమతః, యత్నః ఉల్లంఘనోత్సాహః, ముధా వృద్ధో భవతి, సోఽపి తరితుం శక్తో న భవేదితి భావః. తథా నలోఽపి ప్రసిద్ధనేతునిర్దాతాఽపి, నవనేతునిబద్ధనాయ నూతననేతునిర్దాతాయ, నాలం నవర్యాప్తః, సోఽపి తరణోపాయకరణసమర్థో న భవతీత్యర్థః. 'నమస్సస్మి' త్యాదినా చతుర్థీ. తథా పావకశరశ్చాగ్నీయాస్త్రమపి, దూరే, వర్తత ఇతిశేషః. సోఽప్యేనం శోషయితుం న శక్త ఇత్యర్థః. తత్తస్మాత్కారణాత్, దురతిక్రమః దుస్తరోఽయం వర్తమానః, తప శోకజలధిః త్వన్నిమిత్తకోఽయం శోకసాగరః, కేనోపాయేన, లంఘనీయః, ఉక్తోపాయైః ప్రసిద్ధార్థవ స్తరితుం శక్యః, ఆయం తు న శే నాప్యపా యేన తరితుం శక్య ఇత్యర్థః. అత ఏవోపమానా త్వసిద్ధార్థవా ద స్యాధిక్యకథనాద్వ్యతిరేకాలంకారః. 'ఉపమానా ద్యదన్యన్య వృత్తిరేక స్స ఏవన' ఇతి లక్షణాత్. పుత్రం పూర్వవత్.

౧౧౨

ఇతీతి. ఇత్యాది వివమాది, పరిదేవమానం విలపంతమ్, ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. ఏవం శ్రీరామం, విదితాశరమాయావిశేషః విజ్ఞాతరాక్షసమోహనవ్యాపారవిశేషః, విభీషణ స్సమాగత్య సన్నిధిం ప్రత్యాగత్స, దేవ స్వామిక్, శ్రీరామ, భవతోఽపి

ణ స్సమాగత్య దేవ భవతోఽపి కిమిద మస్థానే¹ కరుణ మనస్థాంతరంనిరం
తరాయమఖనిర్వర్తనాయ పురందరారిణా స్థితం² కృతక మేవైత దవ
ధారయ ధారయ మనసి ధైర్యమిత్యభిధాయ తద్వధాయ పురో
ధాయ లక్ష్మణం³ తత్తతాదేవ నికుమ్భిలం బలై స్సహోపయరోధ.

ప. హరికులారవత శృలిత స్తతో గిరిదరీకుమా గాదిన శేనరి,

అపరిపూర్వ రుషా హన మాహానం స విదధే బలశాసనశాసనః.

మాయానియంతుః, పరమపురుషస్యా పీతి భావః. అస్థానే అగోచసే. మస్థానే, సీతావధవ్య
మాయకత్వా దితి భావః. కరుణం దీనం కరుణశబ్దా దర్శయ్యమి, ధృమత దవస్థాంత
రం దశాభేదః, కిం కిమర్థం దుర్దశావన్న త్వేన న పశ్యత్యమిన్వర్థః. కిం ను సంగతరాయం
నిర్విఘ్నం యథాతథా మఖనిర్వర్తనాయ స్వవిషయ హేతువత్ నిష్కావహారం పురంద
రారిణా ఇంద్రజితా, కృతమాచరితం, వితస్సితావధహూయ్యశ్శుభ, స్థితగిరి స్థితిమగ,
అనత్యమేవేతి యావత్, అవధారము జూసితి. అతః మనసి, ధైర్యం నిగ్వికారచిత్తత్వం
'మనసో నిగ్వికారత్వం ధైర్యం స త్వస్యి హేతుస్త్వితి' రసికాః. ధారయ స్వీకరు,
ఇత్యేవ మభిధాయ ఉత్తాసితస్యేంద్రజితః వధాయ సంహారార్థం లక్ష్మణం, పురోధాయ
పురస్కృత్య, తత్ తతాదేవ కస్మిన్నేవ త్సత, నికుంభిలం నికుంభిల శ్శుభానం బలై ర్వాసర
నైతైస్సహ ఉపయరోధ నిర్దధవాత్.

౧౧౩

హరీతి. తతః ఉపరోధానంతరం, స ప్రసిద్ధః, బలం నామ దానవం శాస్త్రీరి బల
శాసనః ఇంద్రః తం శాస్త్రీరి బలశాసనశాసనః ఇంద్రజిత, ఉభయత్రాపి కర్తరిబల్యః.
హరికులారవతః కపినైస్యతోలాహలాడ్డేతోః, గిరిదరీకుమాంతో¹ పర్వతగుహగోళాత్,
శేనరి సింహ ఇవ, చలితో నిర్గత స్సక, రుషా వానరసంకుర్దకృతామర్షణ అనమంతా
జ్ఞాహోత్యస్మిన్నిత్యాహవః యాగః² 'ఋషోరవి'తి వాచోజే రప్రత్యయే గుణావా
దేశౌ తమపరిపూర్వ అనమాప్యైవ ఆహూయంతే శత్రవోఽస్మిన్నిత్యాహవం యుద్ధం
చకార 'అజి యుద్ధ' ఇతి హ్వయంతే రాజూర్వా దప్రత్యయ సంప్రసారణం. ని.
'అహవ స్సంగతే యాగ'ఇతి విశ్వః. విదధే చకార. ద్రుతవిలంబితం వృత్తమ్. 'ద్రుత
విలంబిత మాహ నభౌ భరా' వితి లక్షణాత్.

౧౧౪

+ అత్ర హవమితిన్విత్యాహూయంతేఽస్మిన్నిరి హవోయజ్ఞ ఇతి వదన్తి.

1 దీనమవస్థానమ్. 2 కృత్రిమమేతదిత్యవధార్య. 3 కర్ణుణమేవ పురస్కృత్య
నికుమ్భిలాముపయరోధ.

వాతూల ఇవ తూలానాం వానరాణాం రణాజిరే,

విద్రావణ సైతో మాయావిద్రావణసుతోఽభవత్. ౧౧౫

గ. అనుపద ¹మనీకోన్మథనసంరంభం సంవర్తనమయదుద్ధాంతం కృతాంత మివ సమావతంతం స్యందనగతం సంక్రందనజితం గంధవహ నందనస్కంధవర్తీ సౌమిత్రిః ప్రవర్తిత²నిశితశరధార శ్శతధారపాణి రివ జన్మ మస్తమ్భయత్. ౧౧౬

ప. ³వికస్వరమదోత్కటం ప్రచురపీరవాదోత్కటం

వాతూల ఇతి. తతః తదనంతరం, మాయాం పరవ్యామోహక వ్యాపారంవేత్తీతి మాయావిత్. రావణసుత ఇంద్రజిత్, తూలానాం కార్పాసానాం, వాతూల⁴ వాతస మూహ ఇవే త్యుపమా 'వాతా' చేతూల ప్రత్యయః. రణాజిరే రణాంగణే, ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. వానరాణాం విద్రావయతీతి విద్రావణః నిరాసకః, అభవత్, శరవర్షేణ వానరాన్ కాందిశికాన్ చకారేత్వర్థః. ౧౧౫

అనుపదమితి. అనుపద మనంతరం, అనీకోన్మథనే వానరసైన్యవిధారణే సంరంభః కోవ స్సంభ్రమో వా యస్య తం. ని. 'సంరంభస్సంభ్రమే కోవ' ఇతి శబ్దార్థవః. సం వర్తనమయదుద్ధాంతం ప్రలయకాలోద్భవం. ని. 'సంవర్తః ప్రళయః కల్ప' ఇత్యమరః. కృతాంతం యమమివ స్థిత మిత్యుపమా. ని. 'కృతాంతో యమసిద్ధాంతా' విత్యమరః. స్యందనగతం రథారూఢం. సంక్రందనజితమింద్రజితం, గంధవహనందనస్య హనూమతః స్కంధవర్తీ స్కంధారూఢః, సౌమిత్రిః లక్ష్మణః, ప్రవర్తితాః ప్రయుక్తాః నిశితాస్త్రైః శరధారా శ్శరపరంపరా యేన స తథోక్త స్సక్, జంభం జంభాఖ్య మనురం, శతధారం పాణి⁵ యస్య శతధారపాణి రింద్ర ఇవేత్యుపమా. 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠా నప్రవృత్త్యా భవత ఇతి నిష్ఠాహః' పరనిపాతః. ని. 'శతకోటి స్సర్వరక్మంబ' ఇత్యమరః. అస్తంభయత్ ఉపయోగోధ 'స్తంభు రోధిని' ఇతి సౌత్రాత్ స్తంభుధాలోర్ద్విజంతా ల్లజ్. ౧౧౬

వికస్వరేతి. వికస్వరః వికసనశిలః, ప్రలివహం ప్రవర్ధమాన ఇతి యావత్. ని. 'వికాసీ తు వికస్వర' ఇత్యమరః. శ్లేశభాసనికసోపర⁶జితి వరచన్పిత్యయః. లేన మజిన

1 'అనీకోన్మథనసంరంభం' ఇతి నిష్ఠాంతః ప్రాచీనపాఠవివ సాధుః. 'అనీకీనిసాధ నిధనసంరంభకరం సంవర్తప్రవృత్తమివ కృతాంతం' ఇత్యసిపాతః. 2 శతకర శరధారాభిః, 3 పరస్వర.

పతత్రుటితకజ్జటం ప్రతిహతాన్త మన్వేణ చ,

జగత్త్రయభయావహం జయహం జయోగోచరం

విలేనతు రుభా విభా వివ¹తదా రణం దినుసం. ౧౦౭

శతధారకతోరశితైర్విశిష్టైశ్శత్రుభా విరచయ్య శంసగుణం,

విదధే విబుధేశజితం సమరే హతసారథినువ్యథ దంశరభిః.

ప. యదుచిత మహా మాయాశీలస్య య ద్భుజశాలిన

స్సదృశ మధవా యా క్షం సక్తం చ రేంద్రమితస్య యుతః,

దర్శేణ ఉత్కట ముద్రితం, ప్రచుర మింద్రాక్షం భంభిభిరథిల్యైః ప్రభుకవినలంబై

దృఢట మజ్జుమ్భితం, ని. 'ప్రభుశం ప్రచురం ప్రాప్య మిత్యమరః పతంతికశలహః

త్రుటితాః భిన్నాః కంకిటాః ఉరశ్చదా మస్తిక' తం, ని. 'ఉరశ్చదా కంకిటాః ఇత్య

మరః. 'పరిత్రుటి' తేలిపాతస్సాధుః. తథా ఆప్తేణ దినుసం' నిశ్చయః. ప్రతిహతాని

ప్రతిదృశాని అస్త్రాణి యస్తిక' తం తథోక్తం చ, జగత్త్రయభయావహం ప్రతిహత్య

భయంకరం, 'శుభావహ' మితిపాతే త్రిహాకంకిటకస్యంద్రాక్షం దినాశ' హేతుత్వా

చ్ఛుభకరం, జయవరాజయయో రగోచరం అవిషయం, తుల్యాలలస్వరూపి భావః. అత

ఏన దారుణం పరస్పరభయంకరం, రణం కలహం, ని. 'అప్రియం సమరాసిరణాః

కలహ విగ్రహ' విత్యమరః. తదా తస్తిక' సమయః, ఉభం సామింద్రాక్షం 'ఇభ' మత్ర

గతా వివ, విలేనతుః చక్రతుః, ఉపమానాలంకారః, వృద్ధిపృక్షయః. ౧౦౭

శతధారేతి. అథానంతరం, దాశరథిః దశరథపుత్రో లక్షణః, 'అశక్తి' సమరే

యుద్ధే, శతధారకతోరశితైః వక్త్రాయుధపత్రిష్టాంగైః, విశిష్టైర్పాదైః, శరాసగుణ మి

ద్రజిత్కార్తు కళ్యాణం, ని. 'గుణస్తావృత్తికబ్ధాపత్యేంద్రియాముఖ్యతంతువ్య' త్యమరః,

శతధా శతప్రకారేణ, శతకశ్యులిత మిత్యర్థః. విరచయ్య కృత్వా, 'లృషి అఘ

పూర్వా'ది త్యయాదేశః. విబుధేశజిత మింద్రజిత మః, హతసారథిం, విదధే చకార, ని.

'సూతః క్షత్రాచ సారథి' రిత్యమరః. తోటకవృక్షయః. 'ఇహ తోటక మమృధిరైదిలిత'

మితి లక్షణాత్. ౧౦౮

యదితి. అహో నికృతగుణో హతసారథి శ్చి లోకవర్జం. మాయాశీలస్య

పరవ్యామోహకవ్యాపారాచరణతత్పరస్య, యత్కృత్య ముచిత మనుగుణం, తథా

భుజశాలినః బాహుపరాక్రమశాలినః, య త్వస్యకం సమానం, అభిజితి మత్సంతకే,

శతమఖిల శౌర్యం య ద్వాఽనురూప మథాత్మన
స్తదకృత రుషాఽమందో మందోదరీతనయో రణే.

౧౧౯

గ. (1వం మందోదరీతనయస్య లక్షణేన సాకం యుధ్యమానస్య
త్రీణి దినాని వ్యతీయః.)

౧౨౦

గ. అనుపద 2 మభిషేకనవతి విభీషణే లేనావినీతేన భీషణేన విము
క్తాం శక్తిమధ్యచంద్రేణ దాచయన్ నుపారయన్ సోధు మదనీయ మ
న క్రందరేంద్రసుతస్య సకలభీకైత్ర రావణతనయస్య, యద్యుక్తం అర్హం, అభ
వతి వాక్యారంభే, శతమఖిలశః ఇంద్రజితః, అత్తన స్వస్య, య చ్చ. ని. 'వా
స్యా ద్వికల్పాపనుయో రేనాథే చ నయచ్చయ' ఇత్యమరః. శౌర్యం శూరత్వం, అను
రూపం సమర్థం, తత్ తాదృశం, కృత్యం, రణే, రుషా రోషేణామందః, మహారోష
క్రాంత ఇత్యర్థః. మందోదరీతనయః ఇంద్రజిత్, అకృత కృతవాక్, కృణో లుజి
తజ్ 'తనాదిభ్య స్తథాసః' రితి సిచో లుక్, మాయాతీలత్వాదిగుణసంపన్నస్య స్వ
స్య యదుచితం తత్సర్వ మపి రణపాండిత్యమకరోదిత్యర్థః. హరిణీవృత్తం. 'రస
యుగహయై ర్నాన్యై స్తై గో యదా హరిణీ త'దేతి లక్షణాత్, అతవివాద్య
పాదే ద్వితీయయతిస్థానే అపదస్థయత్యాఖ్యబోషమకృతకృతయోఽప్యాలంకారికా
న మమృషః. 'కుత్ర చి త్సవనుధ్యేఽపి యతి మిచ్ఛంతి సూరయః, యది పూర్వావరా
భాగా న స్వాతా మేక వర్ణగా' వితి లిలకవచన మపి సమాధాతుం న శక్నుయాత్
తథాపి. 'న తు ప్రతినివృత్తమార్థబలచిత్ర మారాధయే' దిత్వాది మహాకవిప్రయోగ
దర్శనా దదోషః. నిరంకుశాః ఖలు కవయ స్సర్వభధికా భవంతి.

౧౧౯

ఏవమితి. స్పష్టోఽర్థః.

౧౨౦

అనుపద మితి. అనుపదమనంతరం. విభీషణే అభిషేకనవతి సేనయా అభిగమన
వతి సతి. ని. 'యత్సేనయాఽభిగమన మరా తదభిషేకన' మిత్యమరః. 'సత్యావపాశ'
త్వాదినా సేనాశబ్దాజ్ఞాచ్. 'స్థాని వ్యభ్యాసేన చాభ్యాస స్యే'తి సకారస్య షత్వం.
భీషణేన భయంకరేణ అవినీతేన దుర్విసీతేన, లేనేంద్రజితా, ముక్తాం ప్రయుక్తాం,
శక్తిం ఆయుధవిశేషం, అర్థచంద్రేణ బాణవిశేషేణ, దారయన్ విభిందన్, అనుద్యు
ఇంద్రజిత ఇమ మదనీయం, 'తృదాదీని చే'తి వృద్ధసంక్షాయాం వృద్ధా ఛ్యుః, అవిన
యం దుర్విసయం, సోధు మపారయన్ అశక్నువన్, అమర్షోకులః క్రాధావృద్ధిః,

1 ఏతద్వాక్యం ప్రాచీనకావ్యమనలబ్ధమ్. 2 అభిషేకేణ అభిషేకనవతి.

వినయ మమర్షాకుల సౌమిత్రి రమోఘం ¹మాఘసతమముంచ
దస్త్రమ్. ౧౨౧

ప. పతతి స్త తత్ప్రీథమ మస్త్ర ముజ్జ్వలం

సశిరస్త్ర మింద్రజయిన శ్శిర స్తతః,

అను పుష్పవృష్టి శిరవనౌ దివోకసా

మథ బాష్పవృష్టి రమరారియోషి సౌమి.

౧౨౨

ప. శ్రుత్వా శక్రజిత స్సుతస్య నిధనం శోభన రక్షిణవతేః

సౌమిత్రి లక్ష్మణః, ఆమోఘం, శక్రశిరస్థినగమిర్నీర్ధః. మాఘసతి మైంద్రం,
'తస్మేద' మి త్యజ్. అస్త్ర మముంచతో ప్రా సౌమిత్రి. ౧౨౩

పతతి. ప్రథమమాదా, ఉజ్జ్వలం నీర్ధః, శక్రశిరస్థ మస్త్ర మైంద్రార్థం,
పతతి స్త స్యసతత్, ఇంద్రజితే శివః. 'అగ్' స్త' ఇతి ధౌలార్థే లగ్, తతః
అస్త్రపాతానంతరం, సశిరస్త్రం సశిర్వల్గ మింద్రజయినః, శిరః, పశుత్వ, అను పశ్చా
త్, శిరఃపతనానంతరం, ని. 'పశ్చా త్సావ్యశ్యుగోర' రన్వీ'త్యమరః. అమగ్' ధౌమ్యం,
ని. 'క్షౌఽనవి త్తే'నీ మహీ' త్యమరః. 'ద్యౌ' దివం వా హీః ప్థానం యోహం తే దివో
కసో దేవాః, ఆద్యే పృథోదరాదిత్వాత్సానుః, ద్వితీయే. ని. 'దివం ద్వ్యర్థే'నగమిత్వే'చ
తీ నానార్థరత్నమాలా, + తేహం పుష్పవృష్టి తపరవృష్టి ప్రసూనవర్ష మిత్కర్థః.
పతతిస్త, ఆధానంతర మమరారియోషితం రావణంశశిపురస్త్రీకం. బాష్పవృష్టి
నేత్రామువర్షం, పతతిస్త. అత్రపూర్వపూర్వనిశ్చిత్రోత్తరం ప్రవోహీతుత్వా 'అగ్'గ
ణమాలాఖ్యాలంకారః. 'పూర్వపూర్వం ప్రతి యదా హేను సస్త్రి మత్తరోత్తరం,
తదా కారణమాలాఖ్యమలంకరణ ముచ్యత' ఇతి లక్షణాత్. మంజూభోగిణీవృత్తిః.

శ్రు త్వేతి. సుతస్య, శక్రజితః ఇంద్రజితః, నిధనం మరణం, శ్రు త్వా, రక్షి
ణవతేః రావణస్య, సమస్తం ముఖం, దశాసి ముఖానీ త్యర్థః. శోభన, క్షాంతం పరిష్కా

† దివశబ్దస్యాకారాంతసపుంసకత్వే అనిరుద్ధచరితే నుభూతిచంద్రప్రయోగోఽపి
దృశ్యతే 'స శోభతే తేన హి నో వినా పురం మరుత్వతా వృత్రవిధే యథా దివం'
ఇతి. ని. 'మందిరం నైరిభ శ్శక్రభవనం ఖం దివం నభ' ఇతిలికాండోష శ్చు ద్యౌ
రోశో యోహ మితి విగ్రహే దివోకసః. 'దివోకా శ్చ దివోకా శ్చ దేవ చాతకపక్షి
జీ'తి రంభిదేవః.

1 మాఘసతాస్త్ర మముఖ్యత్. 2 అగఘా.

క్లాంతం నిశ్వస దశ్రుపూనభరితం క్రంద చ్చ పూత్కారి చ,
కోపే నాథ విపాటలం చ కుటిలభూవల్లివృత్తేక్షణం

జజ్ఞే దప్తఘనోష్ఠ మట్ట ¹హసితో ద్రిక్తం సమస్తం ముఖమ్ ౧౨౩

గ. అనంతరమతిక్రాంతేషు విక్రాంతేషు పురందరారిముఖేషు
నందనేషు వినిహలేషు కుంభకర్ణాదిషు భ్రాతృషు విధ్వస్తేషు ప్రహస్త
పూర్వేషు సచివేషు వ్యాపాదితేషు విరూపాక్షప్రభృతిషు సేనాపతిషు
²విశీర్ణే బలవతి నిఖలే బలే సమంతతః కరుణ ³పరిపూరితపారవధూజన
పరిదేవనోత్తరంగాయాం లంకాయామూతంకాతిశయరోషణో రావ
నం, నిశ్వసత్ దిష్టోష్ఠవిశ్వాసశ్చౌ. అశ్రుపూనభరితం బాష్పప్రవాహవరిపూర్ణం,
క్రంద దాక్షిణ్య చ్చ, పూత్కారిచ, పూదితి ముఖమూదరానుకారిశబ్దః, ఆఖేతి వాక్యార్థ
రమ్భి కోపేన 'శత్రుశృతాపకారేణ మనః ప్రజ్వలనం కోప'. ఇత్యుక్తలక్షణేన క్రోధేన
విపాటల మశ్మరుణంప, కుటిలితాః పక్షీశృతాః భూకల్పయో యస్య తత్తథోక్తం,
వృత్తాని విఘాన్తనా ద్వర్తులకారాణి ఈక్షణాని యస్య తత్, దప్తాః దంతై ర్విశీడి
తాః ఘనా లంబమానా శ్చ ఓష్ఠా ఆధరోష్ఠా యస్య తత్తథోక్తం, ఆట్టహాసితేన అతి
శయితవోసేన ఉద్రిక్త ముద్బటంప, జజ్ఞే జాతం ఆశేషాణి రావణముఖాని కరుణరాద్ర
రసానుభావవిబృంభితా న్యఖూపన్నిత్యర్థః. అత్ర క్లాంతత్వాదీనా మనేకగుణానాం
సముచ్చితత్వా త్సముచ్చయాలంకారః. 'గుణక్రియాయోగవద్యం సముచ్చయ' ఇతి
సామాన్యలక్షణం, కార్ద్వాలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౨౩

అనంతరమితి. అనంతరం శోకకాండ్రసావేశానంతరం, విక్రాంతేషు మహా
కూరేషు. ని. 'కూరో పిర శ్చ విక్రాంత' ఇత్యుచ్యతే. పురందరారిముఖేషు ఇంద్రజిత్వము
భేషు, నందనేషు పుత్రేషు, అతిక్రాంతేషు మృతేషు, నిర్గతప్రాణేషు సన్నివృత్త్యర్థః. కుంభ
కర్ణ ఆదిశ్చేషాం లేషు, ఆదిశబ్దేన మహోదరమహాపార్శ్వదియో గృహ్యతే. భ్రాతృషు
సహోదరేషు, వినిహలేషు నాశితేషు సత్సు, ప్రహస్తపూర్వేషు ప్రహస్తాదిషు,
సచివేషు మంత్రిషు, విధ్వస్తేషు, మారిలేషు సన్నివృత్త్యర్థః. విరూపాక్షప్రభృతిషు, సేనా
పతిషు, వ్యాపాదితేషు వినాశితేషు సత్సు, నిఖలే, బలవతి, బలే నైశ్చ్య చ, విశీర్ణే
విశీర్ణే విధ్వస్తేసతి, లంకాయాం, సమంతతః సర్వత్ర, కరుణపరిపూరితః శోకవృ
త్తార్థో యః పారవధూజనః పత్తనస్త్రీజనః తస్య పరిదేవనైః విలాపైః ఉత్తరంగాయా

1 హసితోద్వృత్తమ్. 2 కనినిమర్దనేన విశీర్ణే. 3 పరిపూరిత.

ణ¹ ప్రక్షణమేవ హర్యక్ష ఇవ హరిణీం ధరణీసుతాం జిహ్వాంసు రంతిక
గతమంత్రీణా నివార్యమాణా స్సారథినా విధినాచ సంహ² చితరథోదాశ
రథివిజయవిహితసంగర స్సంగంంగణ మవతంతరః. ౧౨౪

ప. కోపా దసాపరిఘతోమరకుంతయన్వై
చాసాశంగ³ ద్రుఘణశక్తిష్టపాణపాణిః,
ఏకోఽన్యనేకసూఖబాహుతయో నబగధం
క్లోకో యథా సమితి లోకం గోరతి⁴ ఽన్యతా⁵. ౧౨౫
అలక్ష్మిత స రక్షసా మధురేషి స్పృహణం ముహూః

ముద్రిక్తాయాం, తద్భూయస్థాయాం సత్యమిన్ద్ర్యః. అంతఃకలయేన అపమృయ
స్తేన్విన రోషణో రోషవాక్, 'ప్రథమంబాధ్యక్ష్య ప్రేతి యావత్. రావణః, తత్
క్షణం తస్మిన్క్షణే, హర్యక్షస్సంగరః, హరిణీం మృగీ మిష. ని. 'హర్యక్షః 'దీపరీ హరి'
రిత్యమరః. ధరణీసుతాం సీతాం, జిహ్వాంసు ర్జ్వంతు మిచ్ఛ్య, హంతే స్సన్నంతా దుప్ర
త్యయః. అంతికగతమంత్రీణా సమీకష్టపదిషన్, నివార్యమాణా వ ప్రతినిష్ఠాయ్య
మితి నిష్పిద్యమానః, తథా సారథినా, విధినా చ, సంహ²చితః 'ప్రీతి'³ రథో⁴ యస్యన,
తథోక్తః, దాశరథివిజయే విహితసంగరః కృతప్రతిజ్ఞ స్వకో, సంగరాంగణం రణభువం,
అవతతార ప్రవివేశ. ని. 'అథ ప్రతిజ్ఞాబిసంబంధమ్న సద్వత్' ఇన్ద్రధనుష్ప్రాయమరః.

కోపాదితి. కోపాత్సమరాభినిషేషా జ్ఞేతోః, బరిఘాః అణిమయగదాః
తోమరా చండవిశేషాః కుంతాః ప్రాసాః యష్టయో లగుదాః హుహాః కాన్తుకాణి
అశుగాః బాణాః ద్రుఘణాః ముద్ధరాః శక్తయః అమృతవిశేషాః కృపాణాః ఖడ్గాన్
పాణిష యస్య న, తథోక్తోఽసౌ రావణః, ఏకః సకలవినాశాత్సహాయకూన్యోఽసి,
అనేకాని ముఖాని బాహవ శ్చ యస్యన తథోక్తః తస్య భావ స్తత్తా తయా హేతు
నా, నబంధం క్లోకో యథా బంధజనసహిత ఇవే త్యుత్పేక్ష. ని. 'అన్యతా భువనే
జన్' ఇత్యమరః. 'ఇవవద్వా యథాశక్త్యా' వితి దండీ. సమితి యుద్ధే, లోచనగోచరః,
ప్రత్యక్షోఽక్షా దిత్వర్థః. వానరాణామితి శేషః. వసంతలిలావృత్తమ్. ౧౨౫

అలక్ష్మితేతి. స రక్షసామధిపతిః రావణః, క్షవగమండలీసాం వానరసమూహ
సాం మాలిష శిరస్సు. ప్రవ్యా బలాత్, కృపాణం చంద్రవనం, ముహూః పునఃపునః,

1 తక్షణ మిత్వోత్కలనాయకదయితాం ధరణీసుతాం. 2 బరిఘయష్టివతార
తత్త. 3 ద్రుపాణ.

1 ప్రసవ్య వినిపాతయన్ స్లనగమండలిమాళిషు,
అయం తవ తవాయ మి 2 త్యధిసమిక మేకైకశో

వరా నిర వినిర్దిశన్న మరవారవామభివామ్. ౧౨౬

గ. తస్మిణామగ్నోహిణీవిక్షోభకండలితరుష మతిపరుషవిశిఖవిదళిత
3 కేతిస మధ్యచంద్రనికృత్యధన్వానమస్త్రధారావిదారితసారథిమతివిన్యయ

వినిపాతయన్ ప్రవర్తయన్, విదారణార్థ మితి భావః. త వాయ మేషః, తథా తవాయ మిత్యనేన ప్రకారేణ, అధిసమికం, యుద్ధ ఇత్యర్థః. విభక్త్యర్థేనన్యయాభావః. ఆమరవారవామభివాం సురసుందరిణాం, ఏకైకశః ప్రత్యేకం, వరాన్ ప్రియతమాన్, వినిర్దిశన్నివ, అలక్ష్యతే క్షుణ్ణేషా. పృథ్వీవృక్షమ్. ౧౨౬

తస్మిణామితి. తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే అత్యంతసంయోగే ద్విలీమ, అక్షహిణీ నా మనోహరహిణీసంఖ్యాకానాం వానరాణాం అక్షహిణీసంఖ్యా తు. 'ప్రయుతం నవసాహస్రం సంచాశ్చి శతం ధటాః, పాదాతం వష్టిసాహస్రం షట్పతీ దశవాజినః, ఏకవింశతినాహస్రం శతానా మద్వనప్రతిః, ద్విరదా స్పృందనా యత్ర సాక్షాక్షహిణ్యుచ్యతే బుద్ధి' రిత్యక్షహిణీసంఖ్యా మాఠః. తథాచ మహాభారతే. 'ఏకో రథో గజైశ్చైవో నరాః పంచ పదాతయః, త్రయ శ్చ తురగాస్త్రజైః పతి రిత్యభిధీయతే.

పత్తిం తు త్రిగుణా మేతాం విషు స్సేనాముఖం బుధాః, త్రిణి సేనాముఖా శ్యేలో గుల్మ ఇత్యభిధీయతే. త్రయోగుల్మ గణో నామ వాహినీ తు గణా స్త్రయః, స్త్రుతా స్తీరస్థు వాహిన్యః పృతనేలి విచక్షణైః. చమూస్త్రు పృతనా స్తీర శ్చ మ్నస్తీర స్త్వనీకీనీ. అనీకీనీ దశగుణామాచూరక్షహిణీం బుధా' ఇతి. యథా హామర సింహః—ని, 'ఏకేభైకరథాశ్చక్ర్యా పత్తిః పంచపదాతకా, పత్తిం గై స్తీగుణై స్సరైః శ్రమాదాఖ్యా యథోత్తరమ్, సేనాముఖం గుల్మగణో' వాహినీ పృతనా చమూః, అనీకీనీ దశానీః స్యక్షహిణ్యుభ సంపదీ' ఇతి. విక్షోభేణ విధ్వంసనేన కండలితరుషం సముత్పన్న కోపం, అతవిపాలిపరుస్తై రత్యంతశితైః విశితైః బాణైః విదళితం కేతనం యేన తం, అధ్వంద్రేణ బాణవిశేషేణ వికృత్తం చ్చిన్నం ధను ర్యేన తం, 'ధనుషశ్చే' త్వనజా జేః. అస్త్రధారయా శరవరంపరయా, 'అసిథాశే, తి పాశే భిద్ధధారయా విదారితో' విదళితస్సారథి ర్యేన తం, అతివిన్యయనీయమత్యాశ్చిర్యపిషయం కరలాఘవం హస్త పాటపం యస్య తం, రాఘవానుజం లక్ష్యణం, నూతుధానపతిరావణః, ఆక్షుర్దవేగేన

నీయకరలాఘవం రాఘవానుజ మమర్ష సేగము క్షయో శక్త్యా ముహూర్తమివ మూర్ఛానిమీలిత ముపరాగ ఇవ శిఖాధరమౌతతాన యాతు ధానపతిః.

౧౨౭

ప. ఆలోక్య శిదూన మనుజం హృది శక్తిఘాతా

చోక్చేన విధహృదయస్సతరాం స రామః,

కోపేన చాప మథ కుండలయాంచకార

లంకాపతే రపి లలాటలిపిం విధాతా.

౧౨౮

ప. ఆవకీర్య దాశరథి రశ్రుయార్థై రనుజం పులస్త్యతనుజం చ శక్తైః,

యుగప ద్వ్యధాత్కమణవీరసౌ యుధి శోకహ్వా శబలంచ బలం.

ప. వలయితచిత్ర చాపవతి వారితపద్మముఖే

శ్రోధరమేణ ముక్తనూ, శక్త్యా మయమామూరితి శక్త్యాఖ్యానుభవ, శిఖాధరమిందుం, ఉపరాగో రాహుగ్రహగ్రాన ఇనేత్యుపమా. ని. 'ఉపరాగో గ్రహ' ఇత్యుపమా. ముహూర్తమల్పకాలమ్. ని. 'ముహూర్త మల్పకాలే స్యా ధ్ధటిగాన్వితయైః' 'తే' తి వైజయంతి. మూర్ఛయా మోహేన, నిమిలితం విసంజ్ఞమివ, చమత్కర్తు న శక్తా, కస్య పరమపురుషాంశత్వాదితి భావః. ఆతతాన చకార, శక్తిరయోగిణి లక్షణ మమూర్షయ దిత్వర్థః.

౧౨౯

ఆలోక్యేతి. స రామః, హృది హృత్ప్రసీదీ, శక్తిఘాతా శక్తిరహారాత్, దూనం పరిత్యజం, 'మాహీ' పరితాప' ఇతి ధాతోః నిష్కాశంశరస్య సగారః, అనుజం లక్షణ మాలోక్య, శోకేన విహదేన, సుతరా మశ్యంశం, విధహృదయా విదళితాంతరంగ స్సక్, అథ శోకానంతరం, కోపేన శ్రోభేన, చాపం, కుండలయాంచకార, ఆకర్ణాకర్ణజేన వలయించకారేత్వర్థః. తథా విధాతా విధిరపి, లంకాపతేః రావణస్య, లలాటలిపిం ఆముర్షిర్హయకఫాలపట్టాక్షరవిన్యాసం, కుండలయాంచకార, యథా లిఖితాధికాక్షరనిరసనే కుండలినాం కుర్వంతి లేఖకాః తద్వదిత్వర్థః. శ్రీరామసమరసంరంభం దృష్ట్వా రావణస్య మృత్యుస్సన్నిహితోఽభూ దిత్వర్థః. ఆత్ర చావలయాటలిపిః శేవలప్రస్తుతత్వా త్తుల్యయోగితాభేదః.

౧౩౦

అవశీర్యేతి. వ్యాఖ్యాతమేతత్.

౧౩౧

వలయి లేతి. అమర్ష వతి లక్షణప్రహారా తోగ్రహిభావ్యై, అత ఏవ వలయితం

1 కమలాకరమ్. 2 దీనం. 3 చాపవినివారిత.

విస్ఫుజతి రాఘవే విశిఖనర్ష మమర్ష నతి,
అరిమ న కశ్చి ద ప్యథ నిపుత్యై గత స్సమరా
దమరవిలాసినిషు న చ కాచి దలబ్ధవరా.

౧౩౦

గ. అయం చ పున ¹రంజనాసుతసమానీతమహీధరమహాషధి
విధిలబ్ధజీవితాసుజనమాన్లభేషుఖలబ్ధమనోరథ స్సమేధమానసమర ²కా
తుకోపలంభనంరమ్భాదంచితపులకకంచుకితాకృతిద్వాశరథి రధిసంగర

కుండలీకృతం చిత్రం ఆకృత్యజనకం చాపం అస్మాస్తీతి తథోక్తే, ఆకర్ణాకృష్ట కార్డుక
ఇత్యర్థః యద్యపి 'నకర్త ధారయాన్తత్సర్థీను' ఇతి కర్త ధారయాన్త త్వర్థీయ ప్రత్య
యప్రయోగం న సహంతే వ్యాకరణపారీణాః తథాపి 'తస్యగుత్తరానంగవతీ మధిత్యకా'
మిత్యాది మహాకవిప్రయోగదర్శనా న్న దోష ఇతి సమాధేయమ్. వారితవత్క్రిముఖే
సంస్తంభితరావణే, రాఘవే శ్రీరామే, విశిఖనర్షం శరవృష్టిం విస్ఫుజతి ప్రయంజానే
సతి, అధానంశరం, అరిమ శత్రుః మధ్యే, కశ్చిదపి రాక్షసః, సమరా ద్యుద్ధా
న్నిపుత్య, న గతః, కింతు సర్వేషామృతా ఇత్యర్థః. తథా అమరవిలాసినిషు సురసుంద
రీషు చ, 'వేశదలనే' త్యాదినా సుసుజ్ఞా ప్రత్యయః. కాచి కేశకాఽపి, విలాసిని అలబ్ధ
వరా ఆప్రాప్తప్రియతమా, నాభుల్, శ్రీరామదానిహితానాం సర్వేషామపి స్వర్
ణాక ప్రాప్తసంభవా త్వర్వా ఆపి స్వర్గ స్త్రీయః సంప్రాప్తవరా ఏవ బహుపురిత్యర్థః.

అయమితి. కిం చేతి చార్థః. అయం దాశరథిః శ్రీరామః, పునర్భూయోఽపి,
పూర్వ మేకవార మానీతత్వా దితి భావః. చాక్యాలుంకారే వా, అంజనాసుతేన మానూ
మతా సమానీతః కాంబవన్మదేశాత్ప్రత్యానీతః యో మహీధరః ఓషధిపర్వతః తస్యా
షధీనాం సంజీవకరణీప్రభృత్యోషధివిశేషాణాం నిధినా సుషేణప్రయుక్తచిక్షుయా
లబ్ధజీవితస్య పునర్జన్మప్రాణస్య + సమాన్లభేషేణ గాఢాలింగనేన య త్పుఖం తేన బ్లిమనో
రథః సంప్రాప్తవాంఛితః, అతఏవ సమేధమానః ప్రసర్థమానః య స్సమరకాతుకోపలంభ
సంగంభః రణకుతూహలప్రాప్తినంభ్రమః తేన ఉదంచితాః ఉత్సన్నా యే పులకాః
రోమాంచాః తైః కంచుకితా వర్తితా ఆకృతి ర్యస్య స తథోక్త స్సకా. ని. 'ఆకృతిః
కథితా యాపే సామాన్యవపుషార పీఠి విశ్వః అధిసంగరం సంగరే, విభక్త్యర్థజేవ్య
యాభావః. శతక్రతో రింద్రస్య, అనుగ్రహ త్వేపాదాల్, నిమిత్రే వంచనా, అను

+ 'మహాషధివేగానుజీవితే'తి ప్రాప్తసంభవే వేగో వ్యాప్తిః.

1 అంజనీసుతం. 2 కాతుకోపలంభః.

మమరాధిససారథిచా మాతలినా సమానీతమతివిశంకటం రథ మపి
కంకటకం శతక్రతో రనుగ్రహః దగ్రహీః. ౧౩౧

ప. అన్యోన్యస్య సదృశ్యలక్ష్యమితేనాదౌలక్ష్మ్యశోభిర్యయో
శ్వస్తాశస్త్రి సముద్ధిషత్పులకయో స్పృష్టాఘృతయాసాహసే,
జాతే జీవితసంకటే విహరతో ధ్వాంఘ్రసు విశ్రామతో

రక్తాంతం రఘువీరపక్షిముఖయోః సాసే దసీమా రణః. ౧౩౨

రాధిససారథిచా మాతలినా, అనీతం ప్రాణిత మతివిశంకటం సుశృంభవిశంకలం, ని. 'విశం
కటం పృథు బృహ ద్విశాలం పృథుల మహా' ద్విశృంభకం. 'ప' శ్వాలవ్యంగటా' వితి
శంకటపుష్పయః. రథం స్వందనం, శంకటకం కవచమపి, అగ్రహీః స్వీకృతవాక్,
ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే--'సహస్రాక్షణ శాసన్ శ్చ రథోఽయంబలమాయతే', దత్త
స్తవ మహానత్వ శ్రీమం చ్చతుర్విధ్వా శేత్యుని. † ౧౩౧

అన్యోన్యస్యేతి. అన్యోన్యస్య పరస్పరస్య, సదృశ్యలక్ష్యమితేనాదౌ సదృశలక్ష్య
లాభాత్, 'దృశే కన్' ఇతికన్ప్రత్యయః. ఆలక్ష్మ్యం అస్పృశ్యపుష్పం శోభిర్యయం శోభా
లికేః యయో స్తయోః, శస్త్రై శ్చ శస్త్రైశ్చ ప్రస్ఫుట్వేతి యుద్ధా ప్రస్ఫుత్తం
శస్త్రాశస్త్రి 'ఇచ్ఛార్త న్యలివశః' ఇతి బహువ్రీహీస్వరూపాంశ ఇప్ర'త్యయః.
'అప్యేష మపి దృశ్యత' ఇతి దీర్ఘః. 'లిప్తస్థుప్రభృతీని వ'త్సప్తయూభావల'వ్య దవ్య
యత్వం. తత్ర సముద్ధిషంతః, సముత్పద్యమానాః పులకాః ర'సంకటా యుగ్మ
ప్రయోః, సాహసే సాహసకృత్యే సతి, సజ్జాసురయోః, అహో మహా దాశ్వుశ్చం మాస్త
లాఘవ మిత్యాదిప్రశంసాపరయో రిత్యర్థః. జీవితసంకటే ప్రాణనిర్వృణ్ణే జాతే సతి,
విహరతోః విహరమాణయోః, 'విరహతో'రితి సాతే విరూంజతో స్ససో రిషవ్వాత్రే
పుష్పచ్ఛావే తూష్ణీ న లిప్తతో రిత్యర్థః. † మూర్ఖాను మోహనదళాను, విశ్రామ్యతోః
విశ్రాంతిం గచ్ఛతోః, మూర్ఖానృపథతోఽగ్రత్ర శ్చణుః క్రమసి ర'లం పృథా నయా
వితవతో రిత్యర్థః. రఘువీరపక్షిముఖయోః శ్రీరామరామణయోః, అక్రాంతమవిద్భిన్నం
యథాతథా, అసీమా నిర్దర్శ్యాదో, రణః, అసీత్. కాఘ్రాబద్ధీశ్రికం వృక్షః. ౧౩౨

† 'శతక్రతో'రనుగ్రహాయాగ్రహీ'దితిపాదే యద్రమనుగ్రహీతుం దగ్రంబుగా
గృహీతవాక్, తదభావేఽపి స్వశక్త్యైవ సర్వం కర్తుం శక్తత్యాది భావః.

† 'జాతే జీవితసంకటేఽపి హసతో' రితి ప్రాక్షవపాదే ప్రాణనిర్వృణ్ణేఽపి
స్వక్రమ మప్రకాశ్య స్వస్థవ ధ్వానం పర్యతో రిత్యర్థః. 1 విహరతోః.

గ. అథ తయో¹రశ్రాస్త్రముక్తదివ్యాస్త్రయోరాఖండలవృత్త
నిభయోరుభయో రాటానేషు మార్గణే² పృథంగురవరస్పర³వివర
మార్గణే⁴ పృథు⁵చ్చిన్నేషు ధనుర్గుణేష్వవ్యాహతసహజసాహస⁶ గుణా
ధీనేషు ధురీణేషు చ యానేషు నిరపాయ⁷ సమరాభియానేషు నిర్భిన్నే
చ సాంయుగీనే రథే⁸ నిరైవకల్మషిజయమనోరథమజాయత⁹ యశోధన
మాయోధనమ్.

౧౩౩

ప. తూణీముఖాత్త్వరిత ముద్ధరణే గుణేన
సంయోజనేవృథ శరస్య విమోచనేవా,

అథతి. అథానంతర మాఖండలవృత్త నిభయో¹ సమాప్రాక్షవృత్తానురసదృశయో
రిత్యుపమా. ని. 'అఖండల స్ససాప్రాక్ష' ఇత్యమరః. తయో రుభయో² రామరావణయోః,
అశ్రాంతముక్తదివ్యాస్త్రయో³ అవిచ్ఛిన్నప్రయుక్తమహాస్త్రయో స్సతో⁴ రభంగురం భంగ
రహితం యథాతథా, వరస్పరవివరాణి అన్యోన్యమర్హానాని మార్గయం త్యన్విష్యంతీతి
తథో⁵త్త్రేషు, కర్తరి ల్యుః, 'అభంగ రే'త్యత్, 'భంజభానే'త్యాదినా ఘురత్. మార్గణేషు
సాయశేషు, ని. 'మార్గణో సాయశాధినా' విత్యమరః. అటానేషు విచ్ఛిన్నేషు సత్సు,
'లంబిభ్య' శ్చేతి నిష్టా తస్య సత్వం, తథా ధనుర్గుణేషు చావమార్శిష్వవచ్ఛిన్నేషు
విదళితేషు సత్సు, ధురీణేషు ధురంధరేషు యోధేషు, 'ఖస్సర్వధరా' దిత్యత్ యోగ
విభాగా క్షః, అచ్యుతాతో⁶స్త్రతిహతః సహజో జైసర్గిక త్వయ స్సాహసగుణః తద
ధీనేషు తదాయత్రేషు సత్సు, ని. 'అధీనో నిష్టు ఆయత్' ఇత్యమరః. యానేషు శ్రీరామ
రథాశ్వేషు, నిరపాయసమరాభియానేషు సత్సు, సాంయుగీనే సంయుగే సాధా, యద్ధ
సమర్థః. ని. 'సాంయుగీనో రణే సాధు' రిత్యమరః. రథే రావణస్యందనే, నిర్భిన్నే
నితరాం విదారిలే. సతి, నిరైవకల్మషం వైకల్మరహితం విజయ మనోరథో⁷భిలూషో యస్మిం
స్తద్యథా తథా, యశ వివధనం యస్మింస్త చాయోధనం యద్ధ మజాయత జాతం,
ని. 'యుద్ధ మాయోధనం జన్య'మిత్యమరః.

తూణితి. తూణీముఖా నిమగ్నహారాల్, త్వరితం శీఘ్రమ్, ని. 'జవో⁸ధ
శీఘ్రం త్వరిత' మిత్యమరః. శరస్య బాణస్య, ఉద్ధరణే ఆగర్హణే, గుణేన మార్వాణి,
సంయోజనే సంధానే⁹ఽపి, ని. 'మార్శి జ్యా శింజిసి గుణ' ఇత్యమరః. అథానంతరం,

1 అశ్రాస్త్రముక్త. 2 విజయమార్గణేషు. 3 వాగ్దణేషువిచ్ఛిన్నేషు. 4 గుణనికృ
త్రేషు. 5 సమరాభిహంతినిర్భిన్నే. 6 భుజాయతయశోధనమ్.

యత్ర వ్యలోకితదధీన ఇవాతివేగా

ల్లోక్షే రాఘవకర త్చిరమాంబులోనే.

038

ప. అద్ధోదీరితవీరవాద మహార ద్రామో య న స్మృతిః క్షణా

తైస్థై వాంకురతా ముఖేన జగ దేశేషం చ లక్ష్మీమతేః,

సామ్యే స త్యపి¹ చారుచాగముభయో ధ్ధానుష్కమాయావినో

ర్విచ్చిన్నా ననదగ్ధనా త్వనుభవ వీర్విదా రణే రావణే. 039

ప దశాననశరక్షతక్షనదస్సగ్ధరీమన్యునే

విమోచనే మోక్షేవా, యత్ర యస్మిన్ బాహురే, రాఘవగరి, లోకేన ద్రవ్యజ
నేన, ప్యులోకి దృష్టే, 'లోకృ దర్శనే' లుక్ 'విద్యాపదార్థా' రితి చిత్. అవిహా
ద్యోగితకయాణ్డేతో, ప్రదధీన ప్రద్యోగపారాయణ ఇతి హిగానికయోక్త్యమప్రాణి
తోత్పేక్ష, చిరం చిరకాల మాయలోకే, నవినుర్యాశ్చర్యమనంధానం దృష్ట ఇన్యర్థః.
కర్తరి లిట్. వసంతలిలకావృత్తమ్. 038

అర్థేతి. రామః అద్ధోదీరితవీరవాదం అద్ధోక్షగీతానం, యద్రావణముఖం,
అస్త్రై రహరచ్ఛిచ్ఛేద, తదాత్ డక్షమాత్రేణ, అంకురతా గండకతా, తేజైవ, లంకా
వతేః రావణస్య, ముఖేన, శేషం పూర్వోక్తవీర్యాపానశిష్టార్థం చ, జగజ్జీవితం,
అతః ధనుః ప్రవరణం యేషాంలే ధానుష్కాః ధన్వినః, ని. 'ధన్వీ ధనుష్కా' ధాను
ష్కాః ఇత్యమర్థః. 'ప్రవరణ' మితి తగ్, ఇమనుత్తం" త్కరిణి' జీకః, లేషాం
మధ్యే మాయావినోః విచిత్ర శక్తిసంపన్నయోః, 'అస్తాయామిగాత్రజో విని' రితి విని
'ప్రత్యయః. అకవా ధానుష్కా చ తో మాయావిని' తేతి విశేషణమనూయః. తస్మా
దుభయోః రామరావణయోః, చారవశ్చశురా శ్చారాయాధగతివిశేషః అస్త్రప్రయోగా
వా యస్మిన్ కర్తరి తద్యథా భవతి తథా, సామ్యే సాదృశ్యే సత్యక, రణే యుద్ధే
విచ్చిన్నాననదగ్ధనాత్ రామాస్త్రవిదలితముఖావహాకనాత్, రావణే, వీరదా లక్ష్మణ,
సమభవత్, జీవతైవ మయా నులలోకవమత్తం చ్చిన్నాని శిరాసి పునర్వ్యక్తంలే
ధిక్షే జీవితమిత్యాత్మనిందాపూర్వకం రావణో లబ్ధిశవానిన్యర్థః. కాన్ధూలవిగ్రహితం
వృత్తమ్. 039

దశాననేతి. దశాననశరైః రావణప్రయుక్తబాణైః యాని తతాని ప్రవరణాని
తేభ్యః కరంత్యాః విగళంత్యాః అస్పర్శుర్యాః రక్తప్రవాహస్య బుద్ధ్యై రాసోభ్యైః

1. చాతురీభిరుభయోః. 2. విచ్చిన్నాననదగ్ధనేన సమభూత్, ఇతిప్రాచీనపాఠః.

స్తరంగితమహేంద్రకంకటసహస్రచతుష్పథః,
రణే రఘుకులోద్భవః ఓణ మమాని వైమానికై

ర్యథా దశశతేక్షణో బలరుషా కషాయేక్షణః. ౧౩౬

గ. తదను వారుణేన వైశ్వానరం వైనతేయేన వాతస్థయం వాయవ్యేన వారిదం¹ వైభాకరేణ తామిస్త్రం మాహేంద్రేణ దానవం² మాహేశ్వరేణ వైష్ణవ మిత్యేన మస్త్ర మస్త్రేణ భిందానయో రనయో రనిశమాహ వాగ్రహో దవిదితాన్యహాని సప్త వ్యతీయుః. ౧౩౭

తరంగితాః సంజాతతరంగాః సమభివృష్టా ఇతి యావత్ 'తరంగితే' త్యక్త తారకా దిత్వా దిశత్, తస్మిన్ మహేంద్రకంకటే ఇంద్రదత్తకవచే సహస్రం చతుష్పథా సహస్రసంఖ్యాకనేత్రగోళకా యస్య స తథోక్తః, 'బుహు' రిత్యాదిసానమాసాంతః రణే, రఘుకులోద్భవః శ్రీరామః, విమానేన చరంతీతి 'వైమానికై రైవైః, 'దరణీ' తి తక్. బలే బలునురే యష రోషణ, కషాయేక్షణ స్పందంతలూచనో, దశశతేక్షణో యథా సహస్రాక్షఇవేత్యుత్పేక్షా. ఓణం ఓణమాత్ర మనంతరం తస్యంబంధాభావా దితి భావః. అమాని అవముద్భవ, మన్యతే. కర్తృణి లుజ్. ఇంద్రకవచసంబంధాత్తత్ర సహస్రాక్షేక్షణసదృశోఽపి తుమ్ముదసంబంధా చ్చ తథాత్వేనోత్పేక్షిత ఇత్యర్థః. ఏలేన స్తరణం ధ్వన్యతే. పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౩౮

తదన్వితః. తదను తదనంతరం, వారుణేన వరుణ దేవతాకాస్త్రేణ, 'సాన్యదేవతే, త్యక్'. ఏవముత్తరత్రాసి, వైశ్వానర మగ్నేయూస్త్రం, వైనతేయేన గారుత్మతేన. వాతంధయం వాగాస్త్రం, 'నాడీయప్యోశ్చ' త్యక్త చకారా ఖళి ముమాగమః. వాయు ద్వేవతాన్య వాయవ్యేన 'వాయ్వతుఃక్రమసోయ' దితి యత్పిత్యయః. వారిదం జలదాస్త్రం, వైభాకరేణ సూర్యాస్త్రేణ, తామిస్త్ర మంధకారాస్త్రం, మాహేంద్రేణ ఇంద్రదేవతాకాస్త్రేణ. దానవం దానవాస్త్రం, మాహేశ్వరేణ మహేశ్వరాస్త్రేణ, వైష్ణవం విష్ణుదేవతాక మిత్యేవ ముత్తరీత్యా, అస్త్రం వైశ్వానరాదికం, అస్త్రేణ వారుణాదిసా, భిందానయోః విదారయతోః, భిదే శ్వాసచ్, అనయో శ్రీరామరూపణయోః, అనిశమనిరతం, అహవాగ్రహద్రణాభినివేశదవిదితాన్యజ్ఞాతాని. సప్తహాని దివాని, వ్యతీయు రతిచక్రముః, ఇహగతా, వితి ధాతోద్భిత్. ౧౩౯

1 కులోద్భవః. 2 వైభాకరేణ. 3 వైష్ణవేయేన మాహేశ్వరంచ.

ప. శస్త్రాశస్త్రీ సముత్సుకోఽపి దయితాం సందిత్య ¹వర్యాకులా
 మస్త్రేణ జ్వలతా విధే రపురగస్తేషేణ తన్వస్తకాః,
²రామః కందలితా స్తుహు ర్దుహు రవచ్ఛేదేఽపి లక్ష్మీపతే
 రాతంజేన సమం సమస్తజగతాం చిచ్ఛేన సీగావతిః. ౧౩౮
 ప. రక్షఃపతౌ పతతి లబ్ధమనోరథానా

శస్త్రాశస్త్రీతి. శస్త్రాశస్త్రీ శస్త్రప్రహరణం యుద్ధాశక్తః. సముత్సుకోఽప్యు
 త్కంఠితోఽపి, 'సకాతుకోఽపి'తి సామీప్యయమేవార్థః. శస్త్రాశస్త్రీ, ఐక్యఖ్యాతం,
 సీతాపతి రైథిలీప్రాణనాథః, ఏలేన తద్విరహఃసహిష్టుత్వం సూచ్యతే, శ్రీగామః, వర్యా
 కులం విరహవిహ్వలం, దయితాం ప్రేమసీం సీతాం, సందిత్య, సమరణిశక్త్యరణయా
 విలంబే క్రియమాణః తస్యాః పునః ధ్వజ¹ భవిష్యతీతి విచార్యశ్శర్థః. జ్వలతా గీష్మ
 మానేన, నవిద్యతే పునరుజ్జ్వలః పునః ప్రయోగ² యుగ్య లేన ఏకహారప్రయోగీజైవ
 రిపునాశకేనేత్యర్థః. యద్వా న విద్యతే పునరుజ్జ్వలః మస్తకానాం పునః, ప్రానుగభా
 యస్తా త్రేన, విధే రస్త్రేణ బ్రహ్మస్త్రేణ, కరణేన, ముహూర్తహుః పునః పునః, అవచ్ఛే
 దేఽపి పూర్వం విదళనే సత్యమి, కందలితా సంకురితా³, లంకాపతేః రావణస్య, లే
 చలే మస్తకా శ్చ తా⁴. దళిరాంసీత్యర్థః. సమస్తజగతామశీషణా⁵నా మాతం
 జేన సమముపద్రవేణ సాకం, చిచ్ఛేద విదారయూమాన. అశ్రరావణశిరోజగదాకం
 కచ్ఛేనయోః కార్యకారణభావేన భిన్నకాలినయోరపి సమ మిత్యేకగోచినత్వోక్త్యై
 కార్యకారణపార్యావర్యవిసర్గయనిబంధనాతిశయోద్దయూలానహోత్తిరలంకారః, 'సహజే
 నాన్వయో యత్ర భవే దతిశయోత్తితః, కన్విత⁶పమ్యవర్తంతా సా సహోత్తి
 రితీమ్యలే' ఇతి లక్షణాత్. ఏలేన యదా రావణశిరోచ్ఛేదః తదా జగదాకంగచ్ఛేదోఽ
 పీత్యైవమ్యుక్తం నయా కారణగతాకుభావవ్రతీలేశ్వరుత్కార ఇతి రహస్యమ్. కాష్టాల
 విక్రీడితం వృక్షమ్. ౧౩౮

రక్షఃపతౌ. రక్షఃపతౌ రావణే పతతి భువి నిపతిలే సతి, లబ్ధమనోరథానాం ప్రాప్త
 కామానాం, అత ఏన పుష్పవర్ష మాతన్వతాం అపసర్గయతాం, దివిసీదంతీతి దివిదో
 దేవాః. ని. 'అవిలేయా దివిపద' ఇత్యమరః. 'సమూద్విషే' త్యాదినా క్విప్, 'హృద్య

+ 'పునరుజ్జ్వలం నిమేషేణ నః' ఇతి ప్రాచీనపాఠే అపునరుజ్జ్వల మితి భేదశ్చ
 యావిశేషణం, పునర్యథా నావిర్భవేత్తథా చిచ్ఛేదేత్యర్థః.

1 చింతాకులా. 2 మూర్ఖుః.

మాతన్వతాం దివిషదా మథ పుష్పవర్షమ్,

క్లామాపదం సమజనిష్ట వరం న రామః

1 కామోపధేః కలితశూర్పణఖావికారః.

౧౩౯

గ. అనంతర మాలింగితరణవసుంధరాతలం శరతల్ప మధిశయాన మధిగతనిపంగోపధానం యాతుధానవతి మధిగత్య 1 నిపత్య చ భువి సోదర్యస్నేహసులభస్తేఘర్యః కదరోఽహమితి విహిత నిజదూషణో విభీషణ శ్చిరం విలలాహ.

౧౪౦

భ్యా ముపసంఖ్యానమితి సప్తమ్యా అటా. 'సుహమాదిసుచేతి వత్సం 'అవిహితలక్షణో మూర్ధన్య స్సుహమాదిసు ద్రవ్యస్య' ఇతి పదనాత్, 'తేహం, రామః వరం రామ ఏన, క్లామాపదం ప్రశంసాపదం, న సమజనిష్ట న కాతః, 'దీపజనే' త్యాదినా కర్తరి లుజీ చిణభావపక్ష సిద్ధి, కింతు కామోపధేః కామకైతవత్. ని. 'కవటోఽస్త్రీ వ్యాజదమ్భా వధాయ శ్చదంతైతవే' ఇత్యమరః. కలితో విరచితః శూర్పణఖావికారః కర్తా నానశ్చేద రూపః సోఽసి, క్లామాపదం, సమజనిష్ట, 'కామో వన' ఇతి పాతే వనే దండకారణ్యే కలితశూర్పణఖావికారః, రామః, క్లామాపదం, సమజనిష్ట, తస్య లోకకంటక రావణ సంహారమూలత్వా దితి భావః. వసంతతిలకావృత్తిష్ట.

౧౩౯

అనంతరమితి. అనంతరం రావణవహనానంతరం, అలింగితరణ వసుంధరాతల మార్జిష్టరణభూమిభాగం, అనిశ్చుభతయా రణభువి నిపత్యమిత్వార్థః. శరతల్పం బాణ శయ్యా మధిశయూనం అధిష్ఠితవంతం, 'అధిశిష్ఠాసాం కర్త' తి కర్త త్వం. ని. 'తల్పం శయ్యాట్టరాశే' వ్యిత్యమరః. అధిగతనిపంగోపధానం ప్రాప్తతూణిరోపబర్హం ఏతేన మృత్యావః నిజప్రభుత్వం న బహిరీతి సూచ్యతే. యాతుధానవతిం రావణమధి గత్య ప్రాప్య, భువి, నిపత్య పతిత్వా, సమానోదరే శయితస్సోదర్యో బ్రాతా సమాన శబ్దస్య ప్రాగిద సభావః, 'సోదరా చ్చేతి ముతస్పృత్యయః, తస్మిన్ స్నేహేన ప్రేక్షా సులభం సుఖలభ్యం కైఘర్యం విహ్వలత్వం యస్య న తథోక్తః, అహం, కుత్సితోఽర్యః, అత్తప్రాణత్రాణార్థం భ్రాతృసూరితయా త్కుద్రః, ని. 'కదర్శ్య కృపణతుండే' త్యమరః. 'అత్తానం ధర్మకృత్యం చ పుత్రదారాం శ్చ పీడయేత్, లాభా ద్యః పితరా భ్రాతృకా' న కదర్శ్య ఇతి స్పృత' ఇతిచ, 'హః కత్తయ్యుషేఽచి'తి కుశబ్దస్య కదాదేశః,

1 'కామోఽసి చాకలిరేతి ప్రాసితవాళి. 2 నిపత్యచసోదర్యాహర్యసాహర్ష సులభ.

ప. అయి సమసుఖదుగిజై ¹రన్వితం బంధువర్గం
 సహజ మవి భవంతం ముంచతే స్సాహసేన,
 కులవిశేషసహేతోః శిషుటభర్తాసున్యత్రై
 ర్దశముఖ మమ యావజ్జీవ మహాసీ త్యుళంకః. ౧౪౧

ప. ఆర్యస్య రక్షిత మసూననుజ స్స ఏకః
 ప్రాణా సముంచతే పరం యుధి కుంభకర్ణః,
 త్వజ్జీవహృత్స్వయ మహం శిషిజీవహేతో
 రద్యాపి హంత సహతే హతతో విధి గ్ధావన. ౧౪౨

ఇత్యనేన ప్రకారేణ, విహితనిజమందాః విరచితాత్మనిదాః, నిభిషణత్వం విలంబం.

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—అయి. అయి చక్రముఖహేతోఃసహ, సహాని సుఖ
 తమానెనుభోక్తవన్యని చ అని సుఖదుగిజై చ తై రన్వితం, మన్వీమభివేదముఖ
 దుగిజైనుభవతత్పర మిత్తర్థః. బంధువర్గం పుత్రమిత్రగణప్రబంధుసమూహం, కథా
 సహజం సహోదరం, భవంతమి, సాహసేన అనివేదేన, ముంచతే కృతజః, కథా కుల
 విశేషసహేతోః వంశజయకరస్య, ఊటభర్తే సహజం భాగ్యం పుత్రశ్రావ్య ఆన్యసమా
 శ్రయణరూపకవటసమాచారే అనువృత్తిః అనువరణం యస్య తస్య, మమ, యావజ్జీవం
 జీవితవర్తంతం, 'యావదవధారణ' ఇత్యవ్యయభావః. కళంకః క్షయమపనాశం భాగ్యం
 ఘాతితవానిత్యేవంయావోఽపవచః, అసిత్. ని. 'కళంకోఽంకావనాదయో' రిక్యమరః.
 మాలినీవృత్తమ్. ౧౪౧

ఆర్యశ్శేతి. ఆర్యస్య పూజ్యస్య, భవతః. ఆనూక ప్రాణా, రక్షితుం శ్రాతు
 మనుజ, స్స ప్రసిద్ధః. ఏకః, కుంభకర్ణః పరం కుంభకర్ణ ఏవ, ప్రాణా, యుధి నమితి,
 అమంచత ఆత్మజత్, స ఏవ ధన్య ఇతి భావః. అహంతు నిజజీవహేతోః, ఆత్మప్రాణ
 ప్రాణార్థమిత్తర్థః. 'వక్షి హేతుప్రయోగ' ఇతి వక్షి, స్వయం సాహేత్, త్వజ్జీవహృత్
 త్వత్ప్రాణావహారి, అతః ఆద్యేదాని మనః, హతః పాప, ఇన్యుపాలమ్నైః సాదృ
 శ్యేకః, విధిః కైవలం, మా మేవంవిధప్రసీదం, సహతే మృత్యుతి, హంతకాద్యగనుదిత
 కారిణోఽపి మమ మరణవైముఖ్యేన తూష్టిం నిష్ఠాని విధిని వివాదఇత్తర్థః. వసంతలిలా
 వృత్తమ్. ౧౪౨

1 అన్వితంబంధవర్గః. 2 కుంభకర్ణానువృత్తేః. ౩ మమ.

గ. ఇత్యేన మస్మి నిలపతి విపితవృత్తాంతా శుద్ధాన్తా¹ త్కరుణ
మారటంతీభిరంతరితయూధపాభి రిన కరిణీభి స్తరుణీభి² సిన్సహా³ సమా
గత్య మధ్యేనమర మాపతిత మశనిహత మివ మందరం దశకంధరం
నిరీక్ష్య నిహతోప⁴ ఘ్నేన లతా⁵ “నిపతన్తి నాథ నాథే త్యపరి
మేయవిషాదా⁶ నిషాదాహతనయితధురీకృతా కురరీ వామందంచ
క్రంద మందోదరి.

౧౪౩

ప. యా వీక్షితా¹ జని పురా యమరాజధానీ

వీర త్వయా² సకలవిగ్నిజయోత్సవేషు,

ఇతి. ఇత్యేవం అనయా రీత్యు. అస్తి నిలభిషణే, విలపతి నతి, విదితో విజ్ఞాతః
వృత్తాంతః రావణసంహారవార్తా యయా సా తథోక్తా, అతవివాంతరితయూధపాభిః
విష్వయూధనాభాభిః, రురణీభిః కుంజరీభిరివే శ్చ్యుతమా. కరుణాశబ్దాత్కృపావచనా
దర్శనాద్యుచిత, కరుణం శ్రోతృనాం హాకజనక మారటంతీభి రాశ్రోశంతీభిః, తరుణీభి స్స
హాన్తాపుర స్త్రీభి స్సాకం, శుద్ధాంతా దవరోధాత్సమాగత్య, ని. ‘శుద్ధాంత శ్చావరోధ
శ్చే’ త్యమరః. మధ్యేనమరం సమరస్య మధ్యే, రణమధ్యదేశ ఇత్యర్థః. ‘పారేమధ్యే
వస్త్యాపే’ త్యన్యయాభావః. తత్సన్నియోగా జేకారాంతర్వం మధ్యకల్పశ్చ, ఆశనిహతం
వజ్రవిదారితం, మందరం మందరాఖ్యపర్వత మివేత్యుపమా ఆవరితం నిపతితం, దశ
కంధరం రావణం, నిరీక్ష్య, నిహతోపఘ్నా విచ్ఛిన్నో పాశ్రయవృత్తా, ని. ‘స్యాదవ
ఘ్నోఽంతికాశ్రయ’ ఇత్యమరః. లతేన, నిపతంతీ భువి నిపతితా, నిహదేనాహతో
విధ్ధో దయితః ప్రియో యస్యా స్సా, అతవివవిధురీకృతా విహ్వరీకృతేతి విశేషణసమాసో
వర్ణనీయః. యద్వా నిషాదాహతనయితేన విధురీకృతా విజ్ఞప్తీకృతా. ని. ‘విధురం శ్రీత్య
పేతేస్యా త్కప్తేఽజ్ఞిప్తయోరపీ’ తి వైజయంతి ‘అభూతతదద్భావే చ్ఛిః’ ‘అన్యచ్ఛా’
నితి దీర్ఘః. కురరీన ఉత్క్రిశభగాంగనేన, ని. ‘ఉత్క్రిశకురరా సమా’ విత్యమరః.
అపరిమేయవిషాదా నిరవధికళోకానతీ, మందోదరీ రావణాగ్రనుహీషీ, నాథనాథేతి
ప్రియప్రియేతి, వీస్సాయాం ద్విర్భావః. ఆమంద ముచైపుః, చక్రంద విమక్రోశ, విలలా
పేత్యర్థః.

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—యేతి. హేవీర, పురా పూర్వం, త్వయా, సకలవిగ్ని
జయోత్సవేషు సమస్తవిగ్నిజయయోత్తామహోత్సవేషు యా, యమరాజధానీ యమ

1 నకరుణః. 2 సమం. 3 సమావత్య. 4 విలపన్తి. 5 విషాదాహతా. 6 నిఖల.

తా మద్య దుర్విధిబలేన సమస్తలోక

సాధారణః పున రుపైష్యసి హా శిషేతత్.

౧౪౪

ప. జనక స్వయం దనుజవంశనాయకో

దయితో జగత్ప్రితయజైత్రశాసనః,

తనయః పురందరజయీతి గర్వితా

విధినాఽహ మేవ మధునా విడంబితా,

౧౪౫

ప. రాజన్యధర్తవిదుషోఽసి రఘూపద్మహస్య

హత్వా యథాఽగ్రజ మథానుజస్త్వబంధః,

పురీ, వీక్షితా దృష్టా, అబిణితా, తాం మమరాజధానీ మన్యదాసీం, దుర్విధిబలేన దుష్టదైవశేన, సమస్తలోకసాధారణః సకలజనసాధారణః పునః, పునః సమస్తలోకేష్వక, ఉపైష్యసి ప్రాప్యసి, వితపసంధాతరం కిం, హేతి విమడి. ని. 'హా విమడితుగార్తిష్యి' త్యమరః. వసంతతిలకావృత్తమ్.

౧౪౪

జనకఇతి. జనకః మమ పితా మయః, స్వయం సాక్షాత్, సమజవంశనాయకః దానవకులశ్రేష్ఠః, తథా దయితః ప్రియశ్రమః, జైత్రవజైత్రం జేష్ఠశబ్దాత్ శృంగం లా త్పక్షిక్షాచిత్యా త్సావిధేఽబ్రాహ్మణ్యః జగత్ప్రితయస్య త్రైలోక్యస్య జైత్రం జయశీలం శాసన మాజ్ఞా యస్యన తథోక్తః, తథా తనయః పురందరం బామరీతి పురందరజయీ. ఇంద్రజిత్, ఇత్యేవం ప్రకారేణాహం, గర్వితా సంజాతగర్వా, జాలేతి షష్ఠః. అను శేదాసీం తు, విధినా దైవేన వివం పరిదృశ్యమానప్రకారేణ, విదంబితా అనుకృతా, సర్వసంక్షయ జైత్రేన పరిశేషితాస్తే త్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణే 'పితా దానవరాజో మేధరా మే రాక్షసేశ్వరః, పుత్రస్తు శక్రనిర్జేతా ఇత్యహం గర్వితా భృకోమితి. మంజా భాషిణీ వృత్తమ్.

౧౪౫

రాజస్యేతి. రాజ్యః అపత్యాని పుమాంసో రాజన్యాః క్షత్రియాః 'రాజశ్వకు రాధ్య' దితి యత్ప్రీత్యయః. రాజ్యోఽనత్యే కాలిగ్రహణంసాను, లేమాం ధర్తవిదుషా ధర్తజ్ఞస్యాపి, రఘూపద్మహస్య శ్రీరామస్య, యథా యద్వత్, అగ్రబం, హత్వా, అథా సంకర మనుజవత్త్వబంధః అనుజస్య సామ్రాజ్యాభిషేకః, వాలినమారభ్య, అనంశయం నిన్సందేహం, అథాభాషేఽప్యయాభాషః. ఆదిరాసీత్ ప్రాదురభూత్, విషాఽయం

అరభ్య ¹వాలినమసంశయమావిరాసీ

దిహ్నోకుమంశసహజః కథమేష ధర్మః.

౧౮౬

ప. అహహ నిహతా లజ్జావాలానలేన హనూమతః

పరమపనిజాసాతి ప్రత్యానిలేన భవానపి,

సుఖ మహా మిహీనీనా ²శోకానలేపి యదీదృశే

ప్రభవతి న మాం హతుం ప్రాయస్స ఏష హతాశనః. ౧౮౭

గ. త దహా మిదానీం సాయందినే భగవత స్సవితుః ప్రభేద ప్రవిశ్య

ధర్మః, కథం సుతోహ, ఇహ్నోకుమంశస్య పరమధర్మిన్యస్య ఇహ్నోకుమలస్య, సహజః నియతః, ననహజ విపర్యయః. అతః ఇహ్నోకుమలావతంసస్య, శ్రీరామస్య ఆయం న ధర్మ ఇతి భావః. పనంశతిలంబ్యుత్తమ్.

౧౮౬

అహహేతి. అహహేతి భేషి. ని. 'అహహే త్యద్యులే భేష' ఇత్యమరః. తదే వాహ, హనూమకః, వాలానలేన, లంకా, పరమశృంఠం, నిహతాదగ్ధా, అపనిజాయా స్త్రీతాయాః సాతి ప్రత్యం పతి ప్రతాధర్మ ఏష అనలః లేన, భవానపి, నిహతః, అహం, త్విహేదాసీం, ఈదృశే అనిర్వాణ్యే, శోకానలే సతి, యదృశి, సుఖం నిర్విచారం, అనీనా అపక్తితా, దాహంతే కథమానీనేత్యేత ఆహ, న ఏష సోపయం, హతాశనః శోకాగ్నిః, ప్రాయో భూషన్, మాం, హతుం నాశయితుం, న ప్రభవతి సమర్థో న భవతి, కథమన్యథాఽపిత్తానం న దహతీతి భావః. * హరిణీవృత్తమ్.

౧౮౭

తనితి. తత్తస్మాత్కారణాదిదాసీ మహం, సాయందినే సాయంకాలే, సాయ మిత్యన్వయమ్. దినశబ్దేన 'సుప్తుపేతి సమన్యలే' భగవతః పూజ్యస్య, సవితురాది త్యన్య. ప్రభా ద్యుతిరివ, జాతం వేదో హిరణ్యం యస్తాత్తం జాతవేదవ మస్మిం. ని. 'జాతవేదా వ్రతానపా' దిత్వమరః. ప్రవిశ్య, సవిత్ప్రభాయాస్సాయమగ్ని ప్రశే. 'అదిత్యోఽస్తమయన్నగ్నిమనుప్రవిశతి, అగ్నిం వా వాదిత్య స్త్రీస్సాయం

* 'సవివ చితానల' ఇతి ప్రాచీనపాఠే ఈదృశే శోకానలేపి అహం సుఖా నీనాయది సవివ చితానలః చితాగ్నిః మాం హతుం ప్రాయః న ప్రభవతీత్యన్వయః.

+ 'సాయంకేన భగవత' ఇతి ప్రాచీనపాఠే సాయంభవా సాయంకేన 'సాయం చిర' మిత్యాదిసా భవాత్ ట్యుక్తత్యయ వ్రతాగమక్ష్మ.

1 వారిమనయంభవం. 2 శోకానలేన.

జాతవేదసం చంద్రికేవ చంద్రమసం తటి సిన తాత్యత్వస్తం భవంత
మనుసంతి నిర్వాసయామి నిరంతరవిరహాదహసగిహ్యామాసమాత్మా
నమ్. ౧౮౮

ఇత్యాది కరుణాపరిదేవనవతీం ప్రజావతీం నివర్త్య నిర్వర్త్య చ
నిజాజ్ఞయా నిశాచరవతీ¹ ర్యథావిధి సమేధం పశ్యమేధం సవిధ మేధ
మాసనిషాదం విభీషణ మశేష రాజ్యాధిపతిం విధాతు మ్మథులతీ గ్రాహ్యైత్ర
ప్రవిశతి త్యాది శ్రుతిరేవ ప్రమాణం, చంద్రిమసం చంద్రం, చంద్రికా చంద్ర
దీప, తథా తటితోఽన్య సంతతి తటిత్యక్తు సుగూఢ, 'తపో మన్వన్తి' ఇతి భవంత
యాం పదకార్యం న భవతి. కింతు 'యః' ఇతి మనుగీ మూలస్య పరిరక్తి, అప
దత్వాన్న జత్వం, తం తటిన్విన్యసిష్యేషమా, భవంతి మనువగంతే అనుర
మానా చితాధిరోహణేన అనుగచ్ఛంతిసతీ, నిరంతరవిరహాదహస ఆవిన్యన్నవియా
గాగ్నినా దహ్యమానం అహ్యమానం, అత్తానం దేవా, నిర్వాసయామి సుఖయామి,
త్వయా సాశం ప్రసిద్ధాగ్నిప్రవేశమంతం అన్విన్విరహా² తలసనిసం తాదన్య
నిర్వాణానందవాత్. 'అర్హైరే ముదితే హృషి ప్రసితే మనినా కృణా, హృతే మ్రియత
యా నారీ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రత'తి స్మృత్యుక్తం, పతి వ్రతాధర్మత్వాన్వీతిభావా,
ఏతేన ప్రసిద్ధానలాపేక్షయా విరహనలసాత్మకతనం అనిరవ్యం సూచ్యతే.

ఇతిలి. ఇత్యాది వివమాది, కరుణాపరిదేవనవతీం ప్రజావతీం నివర్త్య నిర్వర్త్య చ
వతీం, ప్రజావతీం భ్రాతృభానూం. మంబోదరీం 'ని. ప్రజావతీ భ్రాతృభానూ'
త్యమరక. నివర్త్య చితాగ్నిరోహణాభి నిజా నిసిధ్య, నిజాజ్ఞయా, 'మరణాంతాని
వైరాణి నిర్వృత్తం నః ప్రయోజనం, క్రియతా మన్య సంస్కారో మమాప్యేష
యథా తపోత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తరీత్యా న్వినివేశపవనేన, నిశాచరవతీ రావ
ణన్య యథావిధి యథాకాస్త్రం, మేధా బుద్ధివిశేష శ్రద్ధేతి యావత్, తయా సహితం
యథా తథా, పితృమేధం పితృయజ్ఞం, 'ప్రజాపతి రక్వమేధమన్యజతే' త్యాదా
మేధశబ్దస్య యాగపరత్వేన వ్యాఖ్యానాత్, నిర్వర్త్య కృత్వా చ, సవిధం,
సమీప ఇత్యర్థః. విధమాసనిషాదం ప్రసర్థమానభేదం, విభీషణమశేషరాజ్యాధిపతిం
లంకానలసామ్రాజ్యాధిపతిం, విధాతుం కర్తుం, రఘుపతిః శ్రీరామః, అథులతీశ్శర్మకః

1 అత్ర 'యథావిధి విహితపితృమేధం సమేధమాసనిషాదం విభీషణమగ్రజా
శేషరాజ్యాధిపతి' మితి ప్రాక్షణిక భావః.

రమ్భుభి రమ్భోధర ఇవ దావదమానాకులం వవస్సుతిం రఘువతి రభ్య
పించత్. ౧౪౯

ప. అథ దశరథసందనాభిషేకా¹దధిగత రాజ్యపదో విభీషణో²యం,
అనువినమభివృద్ధమద్దాహో³ఽభూనరుణక రామృత⁴పూరణో యథేందుః.

X. తతః.

౧౫౧

ప. సీతామితి నిభృతేన విభీషణేన

సీతామితి చరణానామితీం సతీనామ్,

⁵దేవస్య భక్త్యా నామధాన్వితకంఠకృష్టా

అశేషపుణ్యతీర్థేభ్యః, ఆహుతై రాసితైః, అంభోభిః, దావదమానాకులం వవస్సుతిం తా
పితం, వవస్సుతిం పృశం, ని. 'వవస్సుతి ర్వృక్షమాత్రే వినా పుష్పైః ఫలద్రుమ' ఇతి
విశ్వే. అంభో⁶ధతో మను ఇవ, అభ్యసించత్ అభిషిక్తవాత్. ౧౪౯

అంభో. అగానంతరం. దశరథసందనాభిషేకా⁷త్ శ్రీరామవిరచితముద్ధాభి
షేకాత్, అధిగతం ప్రాప్తం రాజ్యపదం సామ్రాజ్యస్థానం యేన స, తథోక్తః, ని.
'వదం వ్యవసిత ప్రాణస్థానం లబ్ధం ప్రసన్నుద్వి' త్యమరః. ఆయం విభీషణః, అనువినం
దినేదినే, పీష్మానూమన్యూభావః. అరుణకరామృత్యుకిరణా విష అమృతం లేన
పూరణమాప్యాయనం యస్య స తథోక్తః. ఇందుర్భూతా ఇందురిష, అభివృద్ధం
ప్రవృద్ధం మండలం రాష్ట్రం చింత శ్చ యస్య స తథోక్తో⁸ఽభూత్, ఇందోరరుణకర
యుక్తస్య ముక్తం వరాహమిహిరేణ. 'సలిలమయే శశిని రవేర్దీధితయో మూర్ఛితా
స్తమో నైశం, యవయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మందిరస్యాంతః' ఇతి. శ్లేష
సంకీర్తయ మువమా. పుష్పితాగ్రావృత్తం, 'అయుజినయుగలేఫతో యకారో యజి
చ నశా జరగా శ్చ పుష్పితాగ్ర'తి లక్షణాత్. ౧౫౦

తత ఇతి. తతో విభీషణాభిషేకానంతరం.

౧౫౧

సీతామితి. నిభృతేన, ప్రశ్రితేన, కరణత్రితయవరకుక్షేనేత్యర్థః. విభీషణేన
సీతాం సమీపం ప్రాసితాం, సతీనాం శ్రీణాం మధ్యే ఉదారాణి గంధీరాణి గుణరూ
పాణి గుణాస్సావీర్యవయః యాచా సౌందర్యం చాస్యా స్సంతీతి తథోక్తాం, నిష్క
ళంకాం, దశకంఠకృష్టాం రామభావవృత్తాం, సీతాముదీత్య దృష్టా, తత్క్షణం,
తస్మిన్ క్షణ ఇత్యర్థః. దేవస్య స్వామినః శ్రీరామస్య, అంతరంగమంతఃకరణం,
అంతరంగమంతఃకరణం,

1 'అధిగతరాజపదః' ఇతిప్రాక్తనపాఠః. 2 'పూరణాదిశేష్ఠః' ఇతి ప్రాక్తన
పాఠః. 3 'రామస్య తత్క్షణమధాన్వితకంఠరాచే' ని ప్రాసితపాఠః.

మానందశోకరసబంధురమంతరంగమ్.

౧౫౭

గ. ¹అనంతర మియ మయంధ తీవ పవిత్రచారిత్రనిధి² రధిదేవతా
పతిదేవతానాదిపుంసో²పి పరస్య మర్త్యధర్మేణ ప్రత్యాయనాయ
నాయకస్య పురః పురందరముఖా³ బర్హిష్పతి³ పురస్కృత్య చ భగ
వంతమరవిందాసన మిందుకలేచ పునరుజ్జ్యోతి తపనమివ దహన
మవజగాహే.

౧౫౮

ప. ప్రావిక్షదర్పిషి పరం నిజశుద్ధిహేతో¹

అనందః సీతాదర్శనజనితహర్షః శరణి శుభ్రసీమిమాం నృష్ట్యా గురౌపాతా² రామణ
కథం తౌష్ఠీం స్థాస్యతీతి దుఃఖం. అభవా నితావంతం తాల మన్యగత పరిశ్రేష్ఠ్య
మభూదితి విషాదః తాపేన రసా తాభ్యం బంధవం పరిత్యజ్యమభూత్. నవవ్రతలకా
వృత్తమ్.

౧౫౯

అనంతరమితి. అనంతరం శ్రీరామస్య అనందశోకరసబంధురం, ఇయం సీతా
అయంధతి పసిష్ఠధర్మపత్ని పేత్యుపమా, పవిత్రచారిత్రం పుణ్యధరమాచార వీర నిధిః
నిక్షేపః తస్య, అధిదేవతా అధిష్ఠానదేవతా, నిత్యం నిరతిశయసిర్హాచారపరిపూరితే
త్యర్థః. తథా సతిదేవతా పరమపతిత్రతా, పరస్య పరమాత్మనః, అనానిప్రాణః పురాణ
పురుషస్యాపి, నాయకస్య పత్యుః శ్రీరామస్య, పురః, మర్త్యధర్మేణ, స్వయం మర్త్య
త్వేనావతిర్తత్వాదినిభావః. ప్రత్యాయనాయ విశ్వాసోఽస్మిన్సార్థం, ని. 'ప్రత్యాయనా
ధీనకపథక్షానవిశ్వాసహేతు స్వి'త్యనురతి. పురందరముఖానిందా³, బర్హిష్ పాతా³
ముఖే యేహం తా³ దేవా³. ని. 'బర్హిష్ కుశహుతాశామో' రితి విశ్వః. 'అగ్నిముఖా
నైదేవా' ఇతి శ్రుతిః. తథా భగవంతం పూజ్యం, మధ్యక్షాగ్ర్యసంపన్నం చ, అరవిందా
సనం ప్రవక్షాం చ, పురస్కృత్య పురోభాయ, తా³ సాక్షీకృత్యవ్యర్థః. లేహం తదా
సన్నిహితత్వాదితి భావః. ఇందుకలా చంద్రకలేవ, పునరుజ్జ్యోత్యుజ్జ్యోతి సతి,
తపనం సూర్య మివ, దహన మగ్నిం, అవజగాహే ప్రవివేక. ఇందుకలాయాః కుహ్వం
తపనప్రవేక ఆగమసిద్ధిః.

౧౬౦

1 'అనంతర మియమయంధతీవ పవిత్రచారిత్రనిధి రధిదేవతా సతిదేవతానాం
అదిపుంసో²పి పరస్య + మనుష్యధర్మణః ప్రత్యాయనాయే'తి ప్రాచీనపాఠః.

+ మనుష్యస్య ధర్మ ఇవ ధర్మో యస్య స మనుష్యధర్మః, 'ధర్మాదనిచ్చేవలా' విత్తనిచ
సమాసాంతః.

దేవీ విశుద్ధదరిణా జనకస్య పుత్రీ,

అంహాభిరం హి యదపావనవస్తుసంగా

త్రైకై స్వయం తదమునా దమునా బభూవ.

౧౫౪

విశుద్ధదరిణా మనలేష్వసంగా ద్విదేహజాం తత్ర విలోక్య సీతామ్,

ప్రభాం సుహృత్సుషసేన పూషాప్రత్యగ్రహితోఽగ్రసరోరఘునాణాం.

ప్రావిష్టాతి. విశుద్ధదరిణా పరమపవిత్రమగతా, దేవీ పూజ్యా, జనకస్య పుత్రీ జానకీ, నిజశుద్ధిహేతో రాక్షసుద్ధర్మం మేష్యేత్థ్యః. పశ్యే హేతుప్రయోగ' ఇతి వస్త్రీ. అగ్నిషి. బద్ధులనే ప్రావిష్టా' ప్రవిష్టనతీ, విశలే ద్విజా 'శల ఇగువథా దనిటన్' ఇతి కాన్దేశకః. దమునాః బద్ధులన స్తు. ని. 'సప్రాగ్నిర్దమునాశ్చూత్ర' ఇత్యమరః. చిరం, చిరకాలమరణ్యేత్యర్థః. అపావనవస్తుసంగాత్ అపవిత్రవస్తుసంపర్కాత్, స్వస్య వర్తభక్షకత్వా నితి భావః. యదంహో దురితం, సుపాదితమితి శేషః. ని. 'అంహో దురితదుష్కృత' మిత్యమరః. శుద్ధిశ్చస్వయం తృప్తిఃసాధే తేనేత్యర్థః. *అమునా అంహాసా స్వయం, శ్చ క్షై విమూఢై, బభూవ, ఆత్మవిశుద్ధ్యర్థం ప్రవిష్టాయాం పరమపతి ప్రతాయాం జనకపుత్ర్యం శస్సంపంక్త స్వయం సకలమరితవిముక్తిద్వారా పరి శుద్ధిఃపూసితీ దుహాశేనాశ్వర్య మిత్యర్థః. అత్ర దమునసో దురితసంబంధతద్వి ముక్తిర్విరసంబంధేన తస్యంబంధోక్తిభేదః, విలేన బద్ధునాపేక్షయాఽవ్యవ్యంతవని త్రవ్యమస్మా వ్యజ్యతే.

౧౫౪

విశుద్ధేతి. తత్ర తస్మింశ్చమయే, రఘునా మగ్రసరో రఘునాయకః, స శ్రీ రామః, †అనలేన సంగాత్ అగ్నిసంపర్కాక్షేకోః, విశుద్ధదరిణా పరమపావనసమాచారాం, విశేషణ మేతత్ప్రభాయా మసి యోజ్యం, విదేహజాం జనకమహారాజపుత్రీం, కలిసా మిత్యర్థః. 'అంహానిజా' మితి చ గమ్యతే. సీతాం, విలోక్య అత్యాదరేణ దృష్ట్వా, పూషా సూర్యః, ప్రత్యుషసి ఉదయకాలే. ని. 'ఉదయ ప్రత్యుషసీతపీ'త్యమరః.

* అత్ర తద్వక్షదదశ్చేతి కర్తృధారయాశ్రయణాత్తపితృస్య తృప్తియాంతార్థ కావ్యయత్నం న కల్ప్యుష్. యద్వా అమునా సీతాప్రచేశేన హేతునా దమునాః తత్ పాదం కర్తృ స్వయం క్షృత్తై తృప్త మారబ్ధవాన్. ఆవికర్తృశక్తః, 'కర్తరి చే'తి కర్తరితై, ఇత్యశ్శే.

† 'ప్రత్యగ్రహితాగ్రసరో' ఇతి ప్రాచీనపాతే 'విశేషణమాత్రప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తా' నితి వామనసూత్రాత్ప్రాగ్రసరకర్తే వైవరామయాభవిశేష్యలాభః.

గ. అథ దాశరథి రథిగతనిజప్రశంసావిధినా విధినాపునః ప్రదర్శ్యమానం విమానగతం మహారథం దశరథం ప్రణిహత్య ప్రతిగత్య శిరసి తదనుశాసనం పాకశాసనవరప్రత్యుజ్జీవితైః ప్రముఖైర్వీరిభిరనుగమ్యమానః ప్రమోదమానమనాస్సుగ్రీవేన సహభాషమాణం విభీషణం సకరుణ మాలోకయన్మనుజేన సీతయా చ సమమయోధ్యానుభిగంతుకామః కామచరం విమానవర మాచరోహ కమపి కౌటేరమ. ౧౫౬

ప. ఆరుహ్య పుష్పకమయం విదితాని తాని

ప్రభాం నిజభోభామివ, పునః, ప్రత్యగ్రహితో చరిగ్రహితవాన్, దాదమాల్లార్కరః. వితేనానయో రత్యవ్వావినాభావసంబద్ధో వ్యభిలీ. పృత ముసూచి. ౧౫౭

అథేతి. అథ సీతాచరిగ్రహణంతరం, దాశరథిః శ్రీరామః, అథగతః ప్రాప్తః నిజప్రశంసావిధిః అత్తస్తుతివిధానం యేన సః కథోక్తేన, 'భవాన్నారామహా' దేవి శ్రీమాన్ చక్రాముఖః ప్రభుః, వికళ్యంగో వరాహ స్త్యం భూతభవ్యవన్నజి' దిత్యాదినా అత్తానం స్తుతేత్కర్థః. విధినా అక్షణా, పురోన్వేగే, ప్రదర్శ్యమానం, విహాయం తవ పితా దశరథ స్త్యద్దర్శనార్థమాగత ఇతి హస్తవిద్వేదక లోచనగోచరీ శ్రీయమాణ మిత్యర్థః. విమానగతం వ్యోమసూనానూథం. ని. 'వ్యోమసూనం విమానోన్వేస్తీ' త్యమరః. మహారథం మహాత్మానం దశరథం, ప్రణిహత్య నమస్కృత్య, తస్య దశరథస్య అనుశాసనమ్ 'కృతం కర్తయశక్త్వాస్యం ప్రాప్తం' లేశక్రమూచన, భావృభిస్సహ రాజ్యస్థో దీర్ఘ మాయు రవాపుహి' ఇత్యుక్తావదనమిత్యర్థః. శిరసి, ప్రతివద్య ప్రాప్త్య, అభ్యుపగమ్యేతి యావత్. పాకశాసనవరేణ ఇంద్రవక్తవరేణ, ప్రత్యుజ్జీవితైః, అనుప్రాణితైః అతపివ ప్రముదితైః, సావిధి ర్వానిగై రనుగమ్యమానః, ప్రమోదమానమనాః ప్రహృష్యమాణాంతఃకరణః, తథా నుగ్రీవేన సహ, భాషమాణం సౌహార్దవేన కిమపి నల్లరుతం, విభీషణం, సకరుణం సవయమాలోకయన్ బగ్మత్, అనుజేన అక్షణేన, సీతయా చ సమమయోధ్యాం నిజరాజధానీ మభిగంతుంకామో జగమిష్యన్, 'కుంకామమనసోర పితి కుమునో మకారాః' యః. కమగ్మనిర్వాప్యం, కాచేరం కుచేరసంబంధినం, 'తస్మై' మిశ్యత్, కామచరం వైర్వరచారిణం, విమానవరం పుష్పకాఖ్యం వ్యోమయానశ్రేష్ఠ మాయరోహ అధిష్ఠికవాన్. ౧౫౮

ఆరుహ్యేతి. సోన్యం రామః, పుష్పకమారుహ్య, తాని పురోక్తకర్త్యాచరితాని, విదితాని ప్రసిద్ధాని, లంకావకంతే లంకాపురనికటే యాని దశకంతరసాంగ

అంతఃకర్మములను గూర్చి,

సింధులం గట్టిక వయస్సు సేతునిబంధనం చ

సంకల్పము, ప్రయత్నము, స్వ. జగము రాముః

၈၃၉

ప్ర. ఉపరి యుగ్మా యుగ్మా వ్యతిరేకమాన ముదంచతి న

స్తవతి తథా తథా విపులతా ముపయాతి సభః,

మహిమలక్ష్యము గను నల్వల మువ్వేళ్ల మహాంబునిధిం

పాపనాశిని పే నామోద్యమ చ హాసనితి వారే హారయః.

၇၃၆

గ. పై డబ్బో జుర్రుకుంటిని నివలొనందన ముక్కతిశేతే విమానవేగః.

నాని రామరాజమహేష్వరమునాని అని ప, గంభీరం గాంధీవ్యవహాయక్రం, సింధుమహి
సముద్రంచ, సేతుబింధంపం ప, వ్యూహివ్యవహాయక్రం, సేతుబింధం
ప్రచురముక్, బి.ఎ. ప. సంగమిని గాంధీవ్యవహాయక్రం. ౧౯౭౭

ఉపనిషత్. హే శత్రుః ప్రేక్షసి, నః ఆస్తానం పరిబంధి, మణివిమానం రత్నఖచిత
వృక్షమనూనం, యుగాయుగా యుగయుగ ప్రకారేణ, వీష్ణునాం ద్విర్యావః, ఉప
ర్యుర్ధ్వముపరితః గచ్ఛతి, తథాశ్చ తేన తేన ప్రకారేణ, పూర్వం ద్విర్యావః,
నభః అంతరిక్షం, విప్రులలో వికలతామనూనాతి, అనంతల్పే త్రకా ప్రతీయత
ఇత్యర్థః. మహిషయే భూమండలేను, 'నద్యుపాన్తస్యతస్మాత్' మితి మహిశజ్ఞస్య
ప్రాప్త్యః * మహింబునిధి మహానమద్రం, బలైలమబ్జనసప్తాయామపేక్ష్య దృష్ట్వా,
అపహర్వాదిగతేః క్షిప్య బాదేకః. దుశ్శస్త్రి మహానోఽప్యుత్తరనాం ప్రతీతే
ద్వోక ప్రసిద్ధత్వా దితి భావః. సవంధుః సానుకులే, నిపేన్య ప్రదర్శయ చ, అపరే
అస్యే. చారణాః పసరాః, మానంతి, శృంగోన్మేష్యంబునిధి కేవలం ప్రతిభాతి తదేక
క్షోభ్యంబునేన తప కాద్రుతిశ్చ తృప్తిప్రాయం పరిహసంతిత్యర్థః. ౧౫౦

అ. అథ తత్తత్త్వానాని ప్రదర్శయిష్యమి నీతాం సుబోధయతి. ప్రియే ఇత్యా
 దినా—హే ప్రియే, జనకనందినీ నీలే, విమానపేగః వ్యోమయానరయః, విసతానంద

* మహాశివుని పూజ్యత ఇతి మహిః. 'మహా పూజాయాం' మరాఠీ రసంతా
జ్ఞుని 'అచట' ఇతి ఇత్యుక్తమ్ మహిః, 'శృంగారాదైన' ఇతి జీవీ మహిః ఇతి,
'వీరిః పక్షిర్న ర్మహిః శేఖరిత్యాద్యా హస్తానిర్భర' ఇతి వాచస్తుతిత్యుక్తమనుభా
యాదుకం, అతనిన నిర్మూలనాశీ, 'శేఖరేభిః మహి ర్మహి' ఇత్యుక్తం.

తథాహి.

౧౫౯

ప. యద్య ద్ధూరే పురః పశ్యన్తి చాహ్ని తవ శంసితుమ్,

తత్త దన్వగపి ద్రష్టుమపి వక్తుం న చార్యతే

౧౬౦

గ. తరుణి ధరణీసుతే పశ్యన్తి ఋశ్యమూఢోఽయం, వింబాధరే
పంపానర ఇదం, కంబుకంఠి కబంధనిధనభూమిలియం, కరభానిని ఖరాది
కలహస్థాన మిదం, మధురాలాపిని మనః పశ్యన్తి మం, మత్తేభ
గామిని మాయామృగమృగయానన మిదం, కుంభిలాయతకబరి గో
దావరీయం, కుంభిసంభవ్తని కుంభసంభవామితన మిదం, విధు
నం గరుత్తంతమపి, అతఃసే. తతోఽప్యపి జగత్సంస్కర్ష. ని. 'గరుత్తా'
గరుడ స్తస్మిన్ జైవతేయః ఖగేశ్వరః' ఇత్యుచయః.

అ. కదేన ప్రతిపాదయతి. తథాహి.

౧౫౯

అ. ప్రతిపాదనప్రకారమేవాహ—యద్యదితి. పురః పురస్తాత్, ధూరే యద్య
ద్యస్తు స్థానం చ, పశ్యత్, తవ, శంసితుం కథంయతుమిచ్ఛామి, తత్త ద్యస్తు స్థానం చ,
అన్వక్ చక్వాద్ద్రష్టుమపి, తథా వక్తుమపి, న చార్యతే న శన్యతే. ఇతి జిగాఠి
శయోజ్యై. తథాపి వక్త్యామి శృణ్వతి చార్యశేషః.

౧౬౦

తరుణి. హే తరుణి సుగంధి, ధరణీసుతే భూమిపుత్ర సీతే, అయం చున్వశ్య
మానః, ఋశ్యమూకః ఋశ్యమూకాఖ్యచర్వతః, పశ్య త మమగోగేషు, వింబాధరే
వింబోష్ఠి, పంపానరఇదం, యస్య తీరే మయా రావణావహరణమయం శ్లోగ్విరహాచేద
నయా బహు విలపితమితి భావః. హే కంబుకంఠి శంఖుపద్మశ్రీచే, 'అంగగ'త్
కంఠేభ్యశ్చేతి జీవ. ఏతేన మహాభాగ్యులక్షణమయం మున్వత్యతే, శబుక్తం సామ
ద్రికకాస్త్రే—'స్యా ద్రోమవర్జిత మురో మృదులాంగనానాం గ్రీవా చ కంబునిదితా
ఽగ్ర సుఖాని ధత్తే' ఇతి కంబునిదితా త్రిరేఖాన్యప్రేక్ష్యర్థః. ఇమ మేషా, కలం
ధస్య కబంధాఖ్యదావవస్య నిధనభూమిః విధ్వంసనస్థానం, యేన సుగ్రీవసఖ్యం
త్వత్వాప్తీసాధనముపదిష్ట మితి భావః. కరభానిన. ఊహ యస్యా ద్రస్యా స్సం
బద్ధిః హేకరభోరు, 'ఊహాతరవదాదౌవమ్య' ఇత్యూహ్యైశ్యయః. అకపివ హస్యః.
ని. 'మణిబంధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహి' రిత్యుచయః. ఇదం ఖరాదీనాం కలహ
స్థానం యుద్ధభూమిః, ఏకదాది త్వయా దృష్టచరమితి భావః. హే మధురాలాపిని
మంజుభాషిణి, ఇయం, మమ చర్వకాలా, అయమావయో రుబజ ఇశ్యర్థః. హేమత్తేభ
గామిని, మందయానే, ఇదం, మాయామృగస్య మాయామృగరూపధారణో మారీచస్య

ముఖ విరాధ 1 విధ్వంసనమహీయం, కంజలోచనే మహామునే రత్రే
రాశ్రమపదమిదం, విదేహ రాజపుత్రి చిత్రకూటో2యమితి వివిధాః
కథాః కథయన్నేవాంజసా భాగీరథీపరిసరే భరద్వాజమునేః ప్రశాంత
పావనం తపోవనమయాసీత్, అభాషత చ మైథిలీమ్. ౧౬౧

ప. ప్రసుప్తబర్హిణశ్వాసోపారణానుకృతీ హరిః,

మృగయావనం, శ్వధ్వంసనమిత్థ్యర్థః. నుటిలా నుదితా నతా తథాభూతాయా
ఏవ మోహన అస్థితో ఆముతా దీర్ఘా చ కబరీ 'కేశపా' యస్యా స్తస్యాస్సంబుద్ధిః
హే నుటిలాయతకబరి, ని. 'కబరీ 'కేశపే' ఇత్యమరః. 'హనపదే' త్యాదినా జీమ్.
ఇయం గోదావరీ, హే నుంభినుంభస్తని కరికుంభపుష్పలకుచే, 'స్వాంగాచ్చోపసర్జనా
దసంయోగోపథా' దితి జీమ్. ఇదం, కుంభసంభవాయతనమగస్త్యాశ్రమః, ని. 'అగస్త్యః
కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. హే విధుముఖ చంద్రాననే, పూర్వవస్థీమ్. ని. 'విధుర్విష్ణు
చంద్రమసీ' త్యమరః. ఇయం విరాధస్య విధ్వంసనమహీ వినాశస్థానం, హేకంజ
లోచనే దద్దనయనే, ఇదం మహామునేః మునిపుంగవస్య, అత్రే రాశ్రమపదం తపో
వనస్థానం, హేవిదేహరాజపుత్రి బనకనందిని ఆయం, చిత్రకూటపర్వతః, ఇత్యనేన
ప్రకారేణ, వివిధాః నానా ప్రకారాః, కథాః శ్రావ్యవాచాః, 'చింతిపూజికథికుంభి
చర్చశ్చ' త్యబ్జప్రయోగః. కథయన్తో శంసన్నే వాయం శ్రీరామః, ఆంజసా ద్రుతం,
భాగీరథీ పరిసరే గంగాస్రాంతభువి, ని. 'పర్వంతభూః పరిసర' ఇత్యమరః. భరద్వాజ
మునే స్సంబంధి, ప్రశాంతం ప్రసన్నం నిర్లైలర మిత్థ్యర్థః. పావనం దవిత్రం చేతి మిథో
విశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ' మితి సమాసః. తపోవన
మాశ్రమ మయాసీత్, ప్రావిశి దిత్థ్యర్థః. యోగేష్టుజ్ఞః. 'యమరమనమాతాంస' శ్చేతి
సగాగమః, 'అస్తిసిచో2కృత్' ఇతిదాగమః, మైథిలీ మభాషత అవోచత చ. ౧౬౧

ఆ. ఉత్తీప్రకారమే వాహ. — ప్రసుప్తేతి. హరిః భుజంగః, ని. 'యమనిలేంద్ర
చంద్రార్కవిష్ణుసింహంకువాజిష, శుకాహికపిభేకేష హరి ర్నా కపిలే త్రిప్పి' త్యమరః.
ప్రసుప్తస్య నిద్రాలోః బర్హిణస్య మయూరస్య యే శ్వాసాః నిశ్వాసమూతాః
లేనాం పారణయా భాజనేన నుకృతీ ధన్యః, ని. 'సుకృతీ పుణ్యవాక్ ధన్యః' 'మయూ
రో బర్హిణో బర్హీ నీలకంఠో భుజంగభు' గితి చామరః. బర్హిణభుజంగయోస్సహజైరే

1 విధ్వంసనభూమి రియం. 2 పారణానుకృతః ఫణి.

కంఠూవిన్దనోదనోత్కంఠి కంఠీరవసంభ్రే. స్మృగః.

౧౬౨

గ. తత్ర భరద్వాజవిహితవివిధావిధ్యస్తత్రైవ పదవీం దవీయసీ మతి
లంఘ్య పునరయోధ్యాసవిధమాసీదన్నగ్రత ఏవ హనుమదావేదితో
దంతమాగచ్ఛంతమరుంధతీజానిపురస్పర మజస్త్రమాసంసబాష్పాకులితా
లోక్తై రమాత్యలోక్తైః పరిగత మతిశానసతపోధనస్తత మాజాసభక్తి
భరితం భరత మాలోకయ స్మ తిహస్యలతాయంత్యిమానానవరోహ
ణాయ దేవో దశకంతరిపురుగంతిత

౧౬౩

సత్యసి మహామునిమహిమ్నా ప్రసన్నత్వాదాశ్రమస్య నిర్భయసాన్నిధ్యసంభవశిశి భావః.
తథా మృగో హరిణః, కంఠీరవసంతైః సింహసభైః, శబ్దాపినోదనోత్కంఠి కంఠూత్కర
నోదనోత్సృకః. పూర్వవచ్ఛాపః, సహజమపి చైరం సంశ్చ్యజ్య నైర్వరం విహరంతి మృగ
పన్నగాదయ ఇతి మునే ర్మహాతపస్సామర్థ్యం సూచ్యతే.

౧౬౪

తత్రేతి. తత్రాశ్రమే, భరద్వాజేన విహితం కృతం వివిధావిధ్యం నానాశ్రమా
రాతిథిసత్కారో యస్య స తథోక్తః, తత్రైవ దవీయసీం దూరతరాం. 'జ్ఞానదురే'
త్యాదినా పూర్వగుణయజాదిపరాంభా 'ద్వివచన నిభత్యే' అన్యనినా ఈయదు స్వవా
చేకః 'ఉగితో'తి జీవ. పదవీ మార్గమతిలంఘ్యతిగ్రమ్భ్య, పురస్కాయః, బాహ్య
లంకారేవా, అయోధ్యాయాః సవిధం సమీపమాసీదన్ ప్రాప్నువ స్మగ్రతః
పురస్తా దేవ, హనుమతా ఆపేదితో నివేదితః ఉదంతః శ్రీరామగమనవృత్తాంతో
యస్య తం, అత ఏవ ఆగచ్ఛంతం అభిముఖ్యేనానూంతం. అరుంధతీ జాయా యస్య
సోఽరుంధతీజానిః పసివ్యః 'జాయాయానిజ్' ఇతి నిజాదేశః. పురస్కారోన్యగ్రో
యస్య స తథోక్త స్తం, తథా ఆజస్త్రం నిరంతరమానందబాష్పై రాకులితా ఆగా
కా దర్శనాని యేషాం త్రై, ని. 'అగాకా దర్శనద్యౌతా' విశ్వమరః, అమాత్యలోక్తైః
సుమంత్రాదిమంత్రిజనైః, పరిగతం పరిచక్షితం, అతిశానసమశ్యంతపరిశుద్ధం, తపోధన
స్త్రతం జటావల్మలధారణకందమూలాశనాధశ్చయనబ్రహ్మచర్యాది అపసాచారో యస్య
తం, భక్తిః పూజ్యేష్యమరగాః ఆజానభక్త్యా స్వభావసిద్ధభక్త్యా భరితం పరిపూర్ణం.
నిజభక్తితత్పర మిత్యర్థః. ని. 'భక్తిర్నిషేవతే రాగేరచనాయా' మితి శబ్దార్థతే
భరిత మాలోకయ, అతివత్సలతనూహేతునా, ని. 'శ్రీమాక్ స్మిగ్ధస్తు వత్సల' ఇత్యు
మరః. 'సత్సాంసాభ్యాం కామబల' ఇతి లచ్చిత్యయః. తత స్తద్విమానాల్ పుష్పకా

ప. యానం మదాశోమమవేత్త్య యథాయత్తైత
త్రాంపథా దవతగత్యశోనీకుమారి,
ఆసేదుషిం సవిధం వదన్త్య తథాతథా భూ
రత్యానరేణ భవతి మభిగచ్ఛతీవ.

౧౬౪

ప. ఇథం వదన్తింనుముఖం సలీలం దేవః ప్లవంగాధిపదత్తమాస్తః,
విభీషణావేదితయా వదన్త్యా విమూనతో మంద మవాసురోహ.

ప. ప్రణీతమణిపాదుకం ప్రణత మగ్రతః పాదయో
గునస్యభవతం జనా సువనఃసు స్ఫుటాభ్యంతరమ్,

దవరోహణాయ, దేవః స్వామీ, దశగంధరిపుః రావణాంతకః శ్రీరామః, ఉదకంతత
ఉత్కంఠితవాక్, నిర్భయిశ్చర్మః.

౧౬౫

అ. తదాసీం సీతామమగ్రతవాక్ శ్రీరామ ఇత్యహ. — యానమితి. మే
అవేషమారి సీతే, విశదన్త సప్తధీకం, యానం పుష్పకం కర్తృ, మదాశయం మమావ
రోహణాభిప్రాయ మవేత్త్య త్రాన్త్యా, యథాయథా, తారావథా దంతరిక్షాదత్యాద
రా దితి వా పాతః. అవవివాచకరణి, అవరోహణి, తథాతథా, భూః త్వన్తాతా
భూదేవీ, ఆన్యేదాసీం, సవిధం సమీప మాసేమషీ మునగతాం, భవతీం పూజ్యాం
త్వాత్. 'భాతే ద్దవసు' రితి దవసుప్రత్యయః. పూర్వవత్, అత్యాదరేణ అత్యంతపు
త్రికాస్త్రేష్టా, అభిగచ్ఛత్యభ్యుద్గచ్ఛతీ పిప్లుప్సేష్ట. యథా దూరా దాగతాం
పుత్రీం మాతా అత్యంతాదరేణాన్భుద్గచ్ఛతీ తద్వనిశ్చర్మః. పవంతలిలకాపుత్రమ్. ౧౬౪

ఇథమితి. ఇథ మశేన ప్రకారేణ, 'ఇదమ స్థము' రితి దముప్రత్యయః, ఇందు
ముఖం సీతాంప్రతి, సలీలం సవిగాసం, సదకో, దేవః స్వామీ శ్రీరామః, ప్లవంగాధిపేన
సుగ్రీవేణ దత్తః రాజలక్షణత్వాద్వితీర్ణః హస్తః హస్తావలంబో యస్య స తథోక్త
స్యకో, విభీషణావేదితయా ఇత అగమ్యతాం జేవతేతి నిర్దిష్టయా, వదన్త్యా మాన్యేణ
వధీకరణత్వం వ్యాఖ్యాతం స్త్రాకో, విమూనతః విమూనాత్, పంచమ్యాస్తసిః, మందం
శస్త్రేః, అవాసురోహ అవరోహవాక్.

౧౬౫

ప్రణీతేతి. ప్రణీతే శ్రీరామచరణసన్నిధానం ప్రాసీతే మణిపాదుకే పూర్వం
రాజమరిపాలనపురస్కారార్థమాసీతే మాణిక్యపాదుకే యేన తం, పాదయో రగ్రతః
పురస్తా త్వీలతం నమస్కృతవంతం, భరతం, జవాదాదరాతిశయప్రయుక్తరమూత్
ఉదన్త్య ఉల్లిద్రు, భుజాభ్యంతరమువనయకో, గాఢమాలింగ నిత్తత్వర్మః. తథా తపసా

ఉదీత్య చ తపశ్శతం వపు రముద్య వాశ్శల్యతః

కరేణ స ముహూః స్పృశ స్మ విరంమ రామశ్చిరమ్. ౧౬౬

పశ్య స్మనంద భరతః పరిరభ్య దోంభ్యం

సౌమిత్రి మార్యసమదగభిశ్చకృతాంగమ్,

సోఽయం సుఖోపసత రాజ్యపరాజ్ఞుభూయ

తస్మై పున స్సహజభక్తిదృఢప్రతాయు.

౧౬౭

గ. అథ భరతోఽపి పురతోఽభివాదితపునః పౌరుషనిఘ్నేన

వ్రతోపవాసాదినా, కృశం తీణం, అమమ్య భరతః, వపు శ్చరీరం, ఉదీత్య దృష్ట్యా చ, వాత్సల్యతః సోదరస్నేహతో, కరేణ, ముహూః పునఃపునః, స్పృశ చరిమార్దయన్ న రామః, చిరం, న విరంమ న విరతోఽభూత్. తమహాలసతావర్షేణ అనబు కాలం ప్రావర్తతేత్యర్థః. 'వ్యాజ్ఞనిభో రమ' ఇతి భరతైవదం. పృథ్విష్టుక్తమ్. ౧౬౬

పశ్యన్నితి. భరతః, ఆర్యేణ పూర్వేన శ్రీరామేణ నమం సుగంధం ముఖాను భవో యస్య సః అతపిత కృశిశృకం అంగం శరీరం యస్మై బహుప్రసంగ్యతో విశేషణ సమాసః. అథవా ఆర్యసమమగభిర కృశిశృతాంగం అంతతః క్షేణ సమభూతవంతం, సౌమిత్రిం లక్షణం, పశ్యన్, దోంభ్యం బాహుభ్యం, పరిరభ్యాగింగ్య, ననంద ఆర్యసహవాసేనాయం ధన్యోఽభూ దితి సంకుతోష. కథా సోఽయం సౌమిత్రిశ్చ, సుఖేన ఉపసతే న్యయం సంప్రాప్తే రాజ్యే పరాజ్ఞుభూయ, ఆదరరహితాయత్సర్థః. కుతః సహజభక్త్యా దృఢం గాఢం వ్రతం శ్రీరామగమనదర్శనం అయోధ్యాం న ప్రవేశ్యమిత్యాదిరూపనియమో యస్య సః తపోఽయ, తస్మై భరతాయ, పునశ్చ జ్ఞోవాక్యాలంకారే. ననంద, తద్రాజ్యదానతత్పరం భరతం దృష్ట్వా పరం జహన్తేత్యర్థః. † గుణానాం పరమాదరాస్తుదత్వా దిద మన్యోన్యాభినందనం యుక్త మితిభావః. ననంత తిలకావృక్తమ్. ౧౬౭

అథేతి. అథానంతరం, భరతః, పౌరుషనిఘ్నేన పురుషచారాధీనేన. ని. 'అధీనో నిఘ్ను ఆయత్ర' ఇత్యమరః. శత్రుఘ్నేన సహ, † భరతః ప్రథమ మభివాదితో

† 'తస్మా' ఇతి తాదర్థ్యే చతుర్థీ తన్నిష్ఠ భక్తిగుణోజ్జ్వల్యం నందనం.

‡ 'అథ భరతోఽపి పురతోఽభివాదితపూర్వజావలాలనిఘ్నేన శత్రుఘ్నేన సహ' త్యాది ప్రాచీనపాఠ స్సాధుః. అత్ర పౌరుషాధీనత్వోత్తరమవయోగాత్, పూర్వజ శ్రీరామః తత్కర్తృక ముపలాలనం, శిష్టం నుష్టం.

శత్రుఘ్నేన సహ దేవీం ప్రణమ్య జనకనందినీమున్నసికృత్య సావరో
ధవధూకాంక్షుగ్రీవనశగ్రీవానుజాతీం యథోచితాభి రుపచర్యాభి
రభ్యర్చితపురోహిత మానుంత్రితమంత్రిలోక మనుగ్రహలోకానుగృ
హీత పారవర్ణ మగ్రజన్మానం విమానగత మేవసబహుమాన మానం
దయ న్ననయ దపనీతోజం నిజ మాశ్రమపదమ్. ౧౬౮

గ. తత్ర చ సౌమిత్రినీతానిభో దాశరథి రతిలోభనీయవాత్సల్యాం
కౌసల్యామతిశయితానీగిభూతిరేకం శైలేయో మతిక్రమన్నేహపరిష్వ
సమస్పృతః పురుషః సరమపురుషః శ్రీరామః యస్మిన్ శర్మణి తద్యథా తథా, జేవీం
జనకనందినీం సీతాం, ప్రణమ్య, తథా యథోచితాభిః యథార్హాభి రుపచర్యాభిః
ఉపచారైః, ఉపహార్యా చ్చరతః కృజంత 'దప్రశ్నయా' వితి స్త్రీయా మత్రత్య
యే టాప్. అవరోధవధూభి రంశఃపుగన్తీభిః, సహితాక సావరోధవధూకాక, 'తేన
సహేతి తుల్యంగా' ఇతి బహువ్రీహిః. 'నద్యృత' శ్చేతి కప్, సుగ్రీవవశగ్రీవాను
జౌ సుగ్రీవవిభిషణావానీ యమాం అకా పానరాక, ఉన్న సికృత్య ఉత్సుకచితాక
కృత్యా, అభూతతద్భావే చ్చిత్. 'అస్య చ్చాన్త' వితి దీర్ఘః. 'అరున్దనశ్చక్షు' రిత్యాదివా
నలోపః, అభ్యర్చితః పూజితః పురోహితో వసిష్ఠః యేన తం, అమంత్రితః సంబో
ధితో మంత్రిలోకః మంత్రిజనో యేన తం, అనుగ్రహలోకేన కరుణాకటాక్షపీఠ
తేన అనుగృహీతః అనుగ్రహవిషయాకృతః పారవర్ణః పురజనవివహో యేన తం,
అగ్రజన్మానం శ్రేష్ఠభ్రాతరం శ్రీరామం, విమానగతం విమానారూఢమేవ, సబహు
మానం సగౌరవ మానందయక, అపనీతా శ్రీరామాగమనా దవగతా రుజా ఉపతా
వా యస్మిన్ త త్రసోక్తమ్. ని. 'స్త్రీ దు గ్రహా హోవతాపే'త్యమరః. నిజం స్వకీయ
మాశ్రమపదం నందిగ్రామాఖ్యమావాసస్థానం, అనయతో ప్రావయామాన. ౧౬౯

కలేతి. కత్ర భరతాశ్రమపదే, సౌమిత్రినీతానభిః లక్షణసీతానమేకః, 'రా
జాహస్సభ్యస్య వ్యవ' దాశరథిః శ్రీరామః, అత్యంతం లోభయిత్యతిలోభనీయం
పుత్రదర్శనాభిరావ విశేష జనక మిత్యర్థః. తద్వాత్సల్యం స్నేహో యస్యా స్తాం, కా
నల్యాం చ, అతిశయితో బహుళః దుఃఖాలితో యస్యా స్తాం, సర్వానర్థమూలభూ
తాఽహ మస్త్రీ సముత్పన్నదుఃఖభరాత్రాంతామిత్యర్థః. శైలేయో చ, అతిక్రమేణ

1 'అయశశ్చల్యజనకశోకాలితేకాం శైలేయోం అకృత్మన్నేహపరిష్వత్తాం
సుమిత్రాను సీతి ప్రాచినపాత స్ఫుగమః.

క్తాం సౌమిత్రి మాతర మపి క్రమం దభివాచయన్ నిజాసలోకనరసనిరతా
భిరేతాభిర్వనితాభిః పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ కలాభిః పయోనిధి రివ వీచి
కాభిః ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణా¹ నిర్భరానంద మనిందత. ౧౬౯

ప. * అథాఖిలజనేక్షణేషీతరఘూన్వహస్యాదరా

ద్విధాతు మభిషేచనం విచరితం గురో² రాజ్ఞయా,

అనీయత సమంతతో హరిగణేన తీర్థం పున

క్రమ మతిక్రాంతేన స్నేహేన పరివృత్తం సర్వర్యాదప్రసూతపూర్ణం, సౌమిత్రిమాత
రమపి సమిత్రాం చ, క్రమాత్ పృథ్వానుక్రమాదభివాచయంతే సమమృత్యుః, నిజాస
లోకనే అత్తదర్శనే యో రసోఽనురాగః కన్తి స్మిరతాభిః పయోనిధిరేతాభిః పూర్వో
క్తాభిః, వనితాభి రుత్తమస్త్రీభిః, కలాభి రంజిత. ని. 'నిజా శిష్యకాలభేన' చంద్రాంశే
కలనా కలే'తి వైజయంతీ, పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ, వీచికాభిహృత్తీభిః, పయోనిధి స్స
ముద్ర ఇవేత్యుపమాద్యయం. ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణాః ఆచరాచితయాత్ యజే
క్షణే ఆశ్చివ్యమాణాః, నిర్భరానందమనుందానంద మనిందత అలభత, పరమానందభరి
తాంతరంగోఽభూదిత్యర్థః. ౧౬౯

అథేతి. అథానంతరం, గురోర్వసిష్టస్య, ఆజ్ఞయా నిదేశేన, అఖిలజనేక్షణే
రక్షేషలోకలాచనై రీక్షిత స్సానందసమాధిభిః ప. చాసౌ రఘూన్వహా శ్చ తస్య శ్రీ
రామస్య, ఆదరాత్, విచరితం విశిష్టాచారయంత్రం, అభిషేచనం, మూర్ఛాభిషేకం,
విధాతుం కర్తుం, మంథరాం మందాం, గతిం, విజహతా శ్శృజతా, ససంభ్రమం ప్రవృత్తే
నేత్యర్థః. జనాలే శృత్యుప్రత్యయః. హరిగణేన వానరసమూహేన, సమావలితా సంఘ
భితా మంథరా శైశేయాదాసీ యస్మిన్ కర్తవీ తద్యథా భవతి కథా, తత్ర
తస్యాః శైతవప్రయోగానవవరాదితి భావః. సమంతతః, నగలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః. తీర్థం

* 'అథాఖిలజగత్పలే రసి రఘూన్వహస్యాదరా ద్విధాతుమభిషేచనం విచరి
తా గురోరాజ్ఞయా, అనీయత సమంతతో హరిగణేన తీర్థం పున నిందిత్య నృపి
మంథరాం విజహతా గతిం మంథరా' మితి పాతే అఖిలజగత్పలే రసిత్యనేన స్వతవిన
నర్వేత్వరత్నం సిద్ధమితి సూచితం, రఘూన్వహాశ్శ్రేష్ఠ్యేన మానుషదూహేణ తద్వలంబే
న తీర్థత్వాదభిషేకస్య మభిషేచనం విధాతుం గురోరాజ్ఞయా విచరితా మంథరాం ప్రా
గభిషేకాంతరాయకారిణీం శైశేయాదాసీం విచింత్య ప్రాగ్విశ్వాసవిస్మయం పర్యాదిత్యా
శంక్య అతనిన మంథరాం గతిం విజహతేత్యన్వయః, శిష్టం నృప్తమ్.

స్వమానులతమంధరం విజహతా గతిం మన్థరామ్.

౧౭౦

ప. అలంకృతః కృత మభిషేక మాదరా

దహత్యసంహతిభి రహవ్యై రఘవః,

పురోస్తుభిః పున రయ మోసశే రథం

మనోరథం స చ భరతో మహారథః.

౧౭౧

గ. తత్ర చ సేవావిచక్షణాభ్యాం శత్రుస్సులక్షణాభ్యా ¹మభితో
విధూతవ్యజనః పరిజనాచారనిరతభగతోదన్త విమలముక్తాతపత్రో ²విచి
పుణ్యనగినలలం, పునర్ముఖాః, బాహ్యులంకారే వా, అసీయత అసీతం, పృథ్వీ
వృక్షమ్.

౧౭౦

అలంకృతఇతి. ఆయం, రాఘవః రఘువంశోద్భవః శ్రీరామః, అమాత్యసంహ
తిభిః సంప్రసక్తైస్తత్ర తేషాం మఖ్యత్వాదిత భావః. ఆదరాత్ సత్కారాత్, కృతం
తం విరచిత మభిషేక మహవ్య, మూర్ధాభిషిక్తస్సన్నిశ్చర్యః. అలంకృతః జటాపటల
విమోచనపూర్వకం వివిధవిచిత్రముఃపరిచయంబరాదిభిః విధూషితః. పునః పురోస్తుభిః,
అయోధ్యాపురప్రవేశాభిముఖస్సన్నిశ్చర్యః. రథ మోసశే ప్రాస, పుష్పకం విహాయ
రథాయాభిషేకమిత్త్యర్థః. 'అ' 'ప' 'తే' త్యభ్యాస దీర్ఘసుదాగమా, తథా, మహా
రథః, మహాత్మా, స ప్రసిద్ధః, భరత శ్చ, మనోరథం శ్రీరామాభిషేకరూపనిజవాంఛితార్థ
సిద్ధిం, అనశీ, శ్రీరామాభిషేకేణ పరిపూర్ణమనోరథోఽభూదిత్యర్థః. రుచిరావృక్షమ్.
'చతుర్థి'హారిహ రుచిరా జభిష్ణగ' ఇతి లక్షణాత్.

౧౭౧

కలేతి. కించేతి చార్థః తత్ర తస్మిం త్వమయే, సేవావిచక్షణాభ్యా ముపచార
చరణతత్పరాభ్యాం, శత్రుస్సులక్షణాభ్యాం, శ్రేష్ఠకనిష్ఠభావోఽత్ర నవివక్షితః, లక్షణా
పేక్షయాఽపి శత్రుస్సుస్వారూపిణయద్యోతనార్థం వా, తథాచ మహాకవిప్రయోగః.
'శత్రుస్సులక్షణముపై రుపచర్యమాణస్సమస్తాభ్యాంగనిరతో' 'బభూవే' తి. అభిక్ష,
ఉభయపార్శ్వయోగిత్వార్థః. విధూతే వీజితే వ్యజనే చామరే యస్య సతథోక్తః, పరిజ
నాచారనిరతేన భృత్యజనోదితాచారతత్పరేణ భరతేన ఉదన్త ముత్తిప్తం విమలం స్వ
చ్ఛం ముక్తాతపత్రం నూక్తికచ్ఛత్రం యస్య స తథోక్తః, విచిత్ర మాశ్చర్యకరం విచి
త్ర సన్నివేశం వా యథా తథోపహితేన విరచితేన వైపర్యేన దివ్యభూషణాంబరప్ర

1 అభితో విధూతధవళవాలవ్యజనః.

2 విచిత్రోపకాతమనుజవేదచారుభిః, ప్రాచీనపాతోఽయమ్.

స్సుగ్రీవప్రముఖా నపి ప్రియసఖాః స్వే స్వే పదే స్థాపయన్,
స్వచ్ఛందం సువిరం సుఖా న్యసుభవన్ దేవ్యా సమం సీతయా
రామః పాలయతి స్త కీర్తివిభవై రామోదినీం మేదినీమ్. ౧౭౨

ప. 1 సాహిత్యాధికలావతా శనగర గ్రామావతంసాయిత
శ్రీగంగాధరధీరసింధువిధునా గంగామృకాసూనునా,

ప్రశస్తో రామవిద్యుదామిస్యాస్తిని విజయి, 'ప్రశంసాయా మిసి, స ప్రసిద్ధో రామ
స్సాదీత మమోధ్యుత. ని. 'సాదీతం స్యా దయోధ్యాయా' మిత్యమరః. సముపేయ
వాక్ ప్రసిద్ధ్య. 'ఈ పీఠమునానసాశ్వాసముదానశ్చేతి క్వసప్రత్యయాంతో నిపా
తితః, తథా భాగ్యభిః అనుజైః భరణానిభిః, సంసేవితః ఉపచర్యమాణః, తథా సుగ్రీవ
ప్రముఖాః సుగ్రీవాదిక, ప్రియసఖాః ప్రియమవృద్ధ, రాజాహస్యభావ్యుత్తర,
స్వే స్వే పదే, కిష్కింధాయామినియతస్థానేష్యుత్తరః. విప్రాయాం ద్వీర్భావః
'పూర్వాదిభ్యో నవభ్యోపేతి వికల్పాత్ స్తీన్నాదేశాభావః. స్థాపయన్ ప్రతిష్ఠా
పయన్, తథా దేవ్యా సీతయా సమం, స్వచ్ఛందం యథేచ్ఛం, సుఖాన్తైరిహ
కథాగాః, అనుభవః, దానయోత్సాహకీర్తిః తస్మాదిభవైః సామర్థ్యైః సమృద్ధిభిః
ఆమోదినియానందవతీతి, మేదినిం భువం, సువిరమతిచరకాలం, పాలయతిస్తపరిపాలి
తవాక్, 'అతీ స్త' ఇతి భూతాశ్లే అతీ, కాఠ్యులవిక్రీడితం వృత్తం. 'సూర్యాన్వ
ర్తనజాన్తతా న్యసురపః కాఠ్యులవిక్రీడితమ్.' ౧౭౩

అథ కవిః కావ్యవర్ణనామాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తిం త్విశే నామా
సాహిత్యేతి. సాహిత్యం కావ్యనాట కాలగౌరవి సముదాయరూపా విద్యా తదాదిః
ప్రముఖం యాసాం తాః కలా విద్యా ఆస్య సంతీతి సాహిత్యాధికలావతా, సకల
విద్యారహస్యాభిజ్ఞే నేత్యర్థః. అత్ర కర్తృధారయస్యావ్యవస్థాకరత్వా త్పర్యవసే సర్వ
శేత్యాదివన్నిర్వాడవ్యః, శనగరమితి గ్రామః తస్య అవతంసవదాచరితః అవతంసా
యితః భూవనాయమానః ఉపమానార్థకాచారకృజంతాత్కర్తరిక్షః, సచాసా శ్రీ
గంగాధరధీరశ్చ శ్రీయుక్తః గంగాధరనామా పండితః ని. 'ధీరో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞః'

1 అస్యైకస్యస్థానే. 'హిలాలాభ్యుపహగ్రహారమహితా కల్పేన సంఖ్యావతాం
మూర్ధస్యేన వికారదేనవిధునా శ్రీసోమనాథోదయే, ప్రాగ్భోదిత వజ్రకాణ్డమహితా
నన్దే ప్రబంధేత్రునః కాణ్డోనిర్మిత వికయాతపరినా వజ్రోదయోదయార్చన' ఇతి పాతః
కవీచిత్తవ్యక్తే.

ప్రాగ్భోదితపంచకాండవిహితానందే ప్రబందే పునః
కాండో లక్షణసూరిణా విరచితః మస్తోఽపి నీమూర్ధ్వరం.
ఇతి శ్రీలక్షణవివరవిరచితో యుద్ధకాండ స్సమాప్తః.

సంఖ్యావాక్ పండితః కవి రిత్యుచ్యతే. స విష సేధ్యః సమస్తాః సప్త విధునా చం
ద్రేణ పుత్రత్వా దల్లాన కరత్వాచ్చ సద్రామేశ్వర్యః. అశ్విప జ్జిద్దపరంపరితమా
వకం. సి. 'విధ్వంశ్చ' పద్రమసీ త్యుచ్యతే. గంగాదికామమనా గంగాదికాగర్భ
సంభూతేన, లక్షణసూరిణా లక్షణాఖ్యునిమనా, ప్రాసన్న్యం, భోజేన రాజ్ఞా ఉచితైః
విరచితైః పంచభిః బాలగాండాది సూరిణాండాతైః కాండైః విహితైః ఆనందో విష్ణు
త్పరమో యతః సప్తి స్పృశ్యతైర మితమానః. ప్రమాదో చమ్పూరామాయణాఖ్య
కావ్యే, పునః విరచితః ప్రణేతః, మధ్యః పద్మాని పూర్వః, కాండో యుద్ధకాండః,
చిరంజీవాత్, సర్వోత్కృష్టో చ రత్న మిశ్వర్యః. కావ్యోపనిషత్ క్రితం వృత్తం. ౧౭౩

ప. పూర్వేషాం విమూల మతాని వివిధాన్ బాహ్యోఽన్య శలస్సరమ
పాత్యకృష్యేయ మఖండపండితపరీక్షామయ సంస్కృతం,
యద్యత్ ప్రతిభాతి దుఃఖేణ మిదం విజ్ఞాయతాం భుషణం
తత్రాపి ప్రతిభాతి తే న్మను సరామృత్యం హృదయేన్యైః.
అశేష ప్రతిభాతి మధ్యమజ్జ తత్ర త్రిలింగావ్యాసం
దేశ తత్ర తథాద్రినాశితయూతీరం పరం తత్ర ప,
గ్రామః కాంజులరీతి తత్ర మగతః శ్రీరామచంద్రస్సశ్రీ
శ్రీమా నుద్వహతా దముష్య కనితాన్యాం రహగాణాం పరిః.

ఇతి శ్రీమత్సరమయోగీంద్రబృందమానసేందీవరసంహితానందరా భాభిరంశిత
రఘునందన చరణారవింద మకరందాస్వానన కందళితసారస్వతేనా ఖండితతపః ప్రచండ
ముని ప్రకాండ మండలేశ్వరకాండీల్యమహాముని గోత్రావతంసస్య పంచాన్యయసుధా
సారావర సారికాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుశ్వేద ప్రముఖనిఖిలద్యా
సారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కిండపంశితవర్మస్య తమాజేన గంగాదికాగర్భరత్నాకర
సుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణ వ్యాఖ్యా
యాం సాహిత్యయంజాపికాసమాఖ్యానాం యుద్ధకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్చరచితా రామచంద్రసదాస్మితం,
వ్యాఖ్యా శ్రీయుద్ధకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా.
సవ్యాఖ్యం చమ్పూరామాయణం సమాప్తమ్.

చంపూరామాయణస్తోత్రాంశానాం సూచీ.

స్తోత్రాంశ.	స్తోత్రసంఖ్యాక.	స్తోత్రాంశ.	స్తోత్రసంఖ్యాక.
అ.		అనవత్యానభానుర్వ్యాక-బాల.	౧౦౮
అష్టోకసంఘాతగణాంశాభ్యంతరం-౩	౩	అనిమిషభువనేవావోమ్ని-సుద్ధర.	౨౨
అచలమధనలీలమ-యోధ.	౧౦౪	అనుజరదితపద్మాగార-అయోధ్యా.	౧౨౧
అజనిపునస్సమీక్షిం-యోధ.	౧౦౬	అనునియరావసరభో-యోధ.	౧౦౦
అతిచరితమతిపుష్టమ-అయోధ్యా.	౧౦౮	అనువధిరవయోధ్యా-అయోధ్యా.	౧౬౦
అత్మవిమలచంద్రాంశ-యోధ.	౧౦౯	అస్యోన్మన్యసప్తకులయోధ.	౧౩౨
అత్మసీతావివాహార్థ-బాల.	౧౧౩	అవస్థాతమిషధారే-బాల.	౮౫
అత్రాగమక్లాతమధర్మదారాస-బాల.	౧౧౬	అపాటనాల్పే-వలమక్లాతానాం-బాల.	౧౨౨
అథబలధానిసేతు-యోధ.	౧౧౭	అపాతయత్స్వర్గముపాశ్రయ-బాల.	౧౬౧
అథతమమచసాదనక-సుద్ధర.	౧౧౮	అపిమకలమమర్త్యా-బాల.	౨౨
అథదశరథపుత్రంరామం-అయోధ్యా.	౧౧౯	అపిబదియమమక్లే-అయోధ్యా.	౧౫౦
అథదశరథనష్టనా-యోధ.	౧౨౦	అథయాగలోమదవయాతి-యోధ.	౨౯
అథదశరథవచనం-బాల.	౧౨౧	అభిషిక్తేతునుగ్రీవే-కిష్కింధా.	౧౨౨
అథనిగదితనీలిం-యోధ.	౧౨౨	అభూదరాజకంఘ్లాన-అయోధ్యా.	౧౩౨
అథనిగిచరనాథం-సుద్ధర.	౧౨౩	అభ్యర్చ్యకన్యచిత్-అయోధ్యా.	౩౨
అథనిగిచరమాథాల్-బాల.	౧౨౪	అమితటనమిషర్షి-యోధ.	౧౧
అథమదగర్భితైరధిక-యోధ.	౧౨౫	అమృగపూరసుసంపూర్ణా-కిష్కింధా.	౬౩
అథరఘుకులనాథో-అయోధ్యా.	౧౨౬	అయోధ్యాసంభవమమం-బాల.	౩౩
అథరామాభిధానేన-బాల.	౧౨౭	అయోధ్యాదరోదరవిగర్భిత-కిష్కింధా.	౬౧
అథవారాన్నిధింధ్యాయం-యోధ.	౧౨౮	అయోధ్యాపానేనలిచేన-కిష్కింధా.	౬౪
అథనీచిచయచ్చన్న-బాల.	౧౨౯	అయంకథంస్యాదితిబాష్య-అరణ్య.	౨౫
అథసరసిజయోగే-బాల.	౧౩౦	అయంకాలి కాలప్రమథన-కిష్కింధా.	౧౯
అథసేనాన్యమిచ్చన్వి-బాల.	౧౩౧	అయమనుభయదేవదేవ-కిష్కింధా.	౩౪
అథాంశుమానయంరాజ్యం-బాల.	౧౩౨	అయంమహాత్మాతవస-బాల.	౧౬౦
అథాంశుమానయంరాజ్యం-బాల.	౧౩౩	అయంబలయమామమూ-అరణ్య.	౧౧
అథాంశుమానయంరాజ్యం-బాల.	౧౩౪	అయంమనుభయదేవదేవ-కిష్కింధా.	౧౪౧
అథాంశుమానయంరాజ్యం-బాల.	౧౩౫	అథోద్ధిగిరీతపిరవాదమ-యోధ.	౧౩౫
అథాంశుమానయంరాజ్యం-బాల.	౧౩౬	అలక్ష్మితమహాధర్మ-యోధ.	౪౬

ద్వీకాః.	ద్వీకసంఖ్యాః.
ఇథంవిదితవృత్తాన్తే-బాల.	౧౪౦
ఇథంవిలప్యవిసిసేయం తాం-అరణ్య.	౮౧
ఇథంజాన్మనతాపరావరణేషు-ద్భా.	౯౯
ఇత్యాలవస్కరుణ-సేష-యన్త.	౧౨
ఇన్ద్రేలివాచణ-దాన్వితే-బాల.	౪౧
ఇహనమదగ జేన్ద్రస్యస్త-అరణ్య.	౨౧

ॐ

ఉచ్చాగ్రహపహ్లా-బాల.	౫౬
ఉత్తైపురతిర్థన-బాల.	౨
ఉజ్జ్వల్యిక్తస్యకరసా-నువ్దర.	౧౧
ఉత్తాసహసరముదాగ్రహిత-య్యుద్ధ.	౮
ఉపవశదుపహా-త్తుగ-స్పిష్టా.	౯౦
ఉపన్మృవృక్షస్యకరో-క్షపావా-నువ్దర.	౪౭
ఉపవతిఉపసంధా-స్పిష్టా.	౫౭
ఉపరియథాయథామణి-య్యుద్ధ.	౧౫౭
ఉపాగతమిలికవర-బాల.	౧౩

2.

వికంఠానామయంభవాత్-యంభ.	౬౫
విశద్విక్రమవిక్రమేనచని-మన్దర.	౧౦౫
విలేపవృధిలేపిరాః-బాల.	౬౦
వివాంభురాజనగరిం-బాల.	౩౧
వివంధిభేత్రియశయే-ప్రిష్టాధా.	౪౪
వివంశశమ్మనపితః-మన్దర.	౯౬
వివంభద్రభక్తిప్రసాదాగ్ధ్య-అయో.	౩౯
విమలిశృంగమరిరాత్న-అయోధ్యా.	౧౫౧
విమరాక్షనసూర్యభాను-మన్దర.	౨౨

३.

కనుభిమలికపాఠశ్రీః-సిద్ధి-స్థా.	౮౨
కన్యాద్యయముముష్ణానీల-బాల.	౧౦౫
కవయశైకసేయానాం-యాద్య.	౮౩
కరతలైరవిచాయనశ్చేతైః-సిద్ధి-స్థా.	౪
కల్పానివాదగుణాం-అయోధ్యా.	౭౦

శ్రోతాః. శ్రోకసంఖ్యాః.
శల్వాజితరద్యయోగేన-సువర్ణ. గౌ

Is.

కాకుత్స్థాశ్చైవ్యధరక్షసామ్-అరణ్య. ౭౪
కాస్తారభాజిమయశేకయ-అయోధ్యా. ౭౫
కామాక్షీ ప్రవృషక్రభిన్న-కీష్కిన్ధా. ౭౬
కారుణ్యంనిరసధియత్రవ-కీష్కిన్ధా. ౮౩

உயர்

కింనాగతస్త్రవసోః. అయోధ్యా. 30
తేమితిభజతమానం. కిష్కిన్ధా. ౯౫

కు.

కుశరూపకుశేశయాననాస్తవ-సుందర. ౭౭
కుశస్తమేపిసంభూతం-క్రిష్ణిజ్ఞా. ౧౬

५.

కృతానమజ్ఞానిర్వాసవ్-అయోధ్యా. ౮౩
 కృత్వామారుతిలజ్ఘనోద్ధిత-సుందర. ౩
 కృత్వామూర్ధసిశాననం-యద్ధ. ౧౦౮

42

శేయూయమతుతబలే-క్విస్కెన్, ౮౭
శేతసా న్తంస్వసా న్తీన-ఆయోధ్యా, ౧౬౧

500

కో పాదసౌపరిషతో మర-యద్ధ. ౧౨౫
కో పాదుశ్చుతిత స్తదా-యద్ధ. ౧౨౬

7.

కావేరస్వచక్రముకస్య-యుద్ధ.	౬౩
కానల్యాయై ప్రభమమదికతో-బాల.	౫౦

104

శ్రీవ్యాదనపుమేసోఽయం-బాల. ౧౧౭
శ్రీ.

425

శ్రీ ప్రాసంగ్యమతివుప్పి తా:-యద్ధ. ౮౮

స్తోత్రాః. స్తోత్రసంఖ్యాః.
క్షీతివలనయానాంహస్త-కిష్కిన్ధా. ౪౮
క్షీ.

క్షీరామౌళిః శరమభితో-బాల. ౨౩
భి.

భిజ్జనాయవనుధావధన-అయోధ్యా. ౧౮౪
భరవదపిశరాసనే-అరణ్య. ౪౯
భరవధపరిశుభే-అరణ్య. ౫౦
గ.

గజ్జనప్రాకృతిర్జాల-బాల. ౧౩౫
గచ్చతాదశరఃభననిర్వృతి-అయోధ్యా. ౧
గద్యానుబంధరమిత్రిశ-బాల. ౩
గు.

గుణమరిమిచచాపేకందిత్-బాల. ౧౮౪
ఘ.

ఘనకామలవత్తస్య-కిష్కిన్ధా. ౬౨
ఘర్జేనదాఘకిరణస్య-అయోధ్యా. ౯౩
ఘో.

ఘోరస్యరాఘవకలత్రచ-సుందర. ౧౦౦
చ.

చక్రేకక్రజిదాజ్ఞయారణ-సుందర. ౧౧౦
చు.

చుళకగతసముద్రాస్వాదనే-అరణ్య. ౨౩
చూ.

చూడామణిం కపివరస్యదా-సుందర. ౬౯
చ.

చుష్టోమయానాం నిలయస్య-బాల. ౧౬
జ.

జగ్రానాజనకాత్మితాం-బాల. ౧౮౩
జనకస్యకనీయాంసమ్-బాల. ౧౮౧

జనకస్యయందనుజవంశ-యన్త. ౧౪౫
జననీతివిహాసే-అయోధ్యా. ౧౫౨

స్తోత్రాః. స్తోత్రసంఖ్యాః.
బద్ధేనాశ్రయవత్-యన్త. ౧౧౧
జే.

జేతారమహావముఖ-యన్త. ౬౮
జ్యోతి.

జ్యోతిస్సన్నిధివాసే-సుందర. ౩౦
జ్య.

జ్యలవనలలితశూల-యన్త. ౮౯
జే.

జవిత్రశుభానీ-బాల. ౧౧౯
జననమనువృత్త-బాల. ౧౨౩

జనస్త్రయోపావేజన-అయోధ్యా. ౧౬౮
జనోగగర్జయసాన్య-బాల. ౧౨౬

జనోనభిమ-యన్త. ౬౯
జనోభరశత్రుహ-బాల. ౧౮౫

జనోభావనిగ్రమ్-బాల. ౮౧
జనోమచరిత్ర-బాల. ౬౭

జనోమహాద్వీప-బాల. ౧౭౪
జనోమహాద్వీప-బాల. ౧౭౪

జనోమహాద్వీప-బాల. ౧౭౪
జనోమహాద్వీప-బాల. ౧౭౪

జనోమహాద్వీప-బాల. ౧౭౪
జనోమహాద్వీప-బాల. ౧౭౪

జనోమహాద్వీప-బాల. ౧౭౪
జనోమహాద్వీప-బాల. ౧౭౪

జనోమహాద్వీప-బాల. ౧౭౪
జనోమహాద్వీప-బాల. ౧౭౪

జనోమహాద్వీప-బాల. ౧౭౪
జనోమహాద్వీప-బాల. ౧౭౪

జనోమహాద్వీప-బాల. ౧౭౪
జనోమహాద్వీప-బాల. ౧౭౪

శ్లోకాః. స్తోత్రసంఖ్యాః.

తపనపనయోగ్యప్రాప్త-శిష్యి-ష్టా ౧౦

తమనమన్యగాయన-బాల. ౫౦

తయాతటిన్యాకామ్యవ్యా-బాల. ౧౩౦

తయోరేశస్యసంరంభో-అయోధ్యా. ౨౩

తరస్యాశ్చప్రమాద-బాల. ౧౨౦

తస్మిన్ తులేవరయుగం దిర-అయోధ్యా-౨౦

తస్మిన్ నిర్భంప్రాధాన్య-అయోధ్యా. ౧౧౨

తస్మిన్ స్పృశ్యంభినోష్ఠ-అరణ్య. ౩౩

తస్మిన్ ప్రదోషనమయ-సుందర. ౨౦

తస్మిన్ హనుమదరణి ప్రభవ-సుందర. ౧౧౧

తస్మాద్విదేనాదుహితుఃపద-అయోధ్యా-౧౨

తస్మదమాశ్రమపదసరసీ-అరణ్య. ౨౦

తా.

తాతస్యచాప్యవన్య-అయోధ్యా. ౪౦

తాతేషితృవనయాతే ,, ౧౫౪

తాంసదీంబిబుధాలభ్యా-బాల. ౧౦౬

తాచాదకావైరసనాత్-శిష్యి-ష్టా. ౧౦౮

తామావనద్వశరణి-బాల. ౧౦

తావకంభాతరంవాత్వం-శిష్యి-ష్టా. ౭౨

తావ్రధౌచదృగువంశసంభవా-బాల. ౧౯౦

తాసుప్రాదీంగతాస్తీత్ర-బాల. ౧౩౬

తీ.

తిష్ఠత్ త్రాప్తవృత్త-బాల. ౧౫౩

తూ.

తూటిముఖాత్త్వరితముద్ధరణి-యథ. ౧౩౪

తో.

తోయాదానసనాదప్రమ్మ-అయో. ౧౩౧

త్రై.

త్రైవిధ్యం శ్రూయతాంవశ్య-బాల ౧౧౨

త్వ.

త్వత్ప్రకాశంబరిత్రాత-సుందర. ౭

శ్లోకాః. స్తోత్రసంఖ్యాః.

త్వవశిలషితపూర్వానం చితః-అరణ్య. ౭౭

త్వయామయాచకత్తవ్య-అయో. ౧౭౫

త్వయాసమాప్రస్థితచిత్ర-సుందర. ౫౩

ద.

దత్తార్ధునవికాసేన-శిష్యి-ష్టా. ౫౫

దశముఖపురంధ్రేనీక్షితా-సుందర. ౧౧౯

దశముఖరథమశుభ్య-అరణ్య. ౬౯

దశరథాత్మజయగ్ధనిరీ-అరణ్య. ౩౭

దశశతనయనో-సిష్యి-ష్టా. అరణ్య. ౧౭

దశాననశరత్తుతియరత్-యథ. ౧౩౬

ది.

దిలీచే-సిదివందయాతే-బాల ౧౨౫

దివాకరద్వారభవాంశుమార్తిష్-శిష్యి. ౯౦

దు.

దుఃఖేనుభేదరజవిర-బాల. ౧౫౦

దుర్వాకేతదనుద్వయోశ్చ-యథ. ౭౬

ద్వ.

ద్వప్రీయత్రయద్వద్వయాసి-యథ. ౧

ద్వప్రార్థనామనేకజన్మరచితైః-అ. ౧౦౭

దే.

దేవతస్యాః ప్రతిష్ఠాసూక్-సుందర. ౧౨౦

దేవత్వతనయస్యకుస్తలభరం-అయో. ౧౨౬

దేవస్థితే-శిష్యి-ష్టా-అయోధ్యా. ౧౫

దేవస్థనశాననవచోమయ-సుందర. ౪౯

దేవ్యాయస్యావననముదధి-బాల. ౧౭౨

దేవ్యస్త్యదీయావ్యయతీర్త-సుందర. ౧౨౬

ద్ర.

ద్రష్టంవాలమగాధతాంఘరి-యథ. ౧౪

ద్రా.

ద్రాగ్వారుణిభజననిహ్నుత-శిష్యి-ష్టా. ౭౭

స్తోత్రాః.	స్తోత్రసంఖ్యాః.
స.	
నకేవలం రామహరద్ధరాత్మా-సుద్ధర	౪౪
నగణయసియదిత్వం-యుద్ధ.	౨౫
నయోగ్యానగరప్రాప్తిః-కిష్కిన్ధా.	౫౪
నా.	
నానావృత్తి నివృత్తి-అయో.	౧౩౫
నాభోవిమోక్షమపహుచ్చ-యుద్ధ.	౩౮
నారాయణాయనలియాయత-బాల.	౨౫
నాహుసుకేతుతనయానచ-కిష్కిన్ధా.	౪౭
ని.	
నిద్రాత్యహూదరుణి లేన-సుద్ధర.	౧౨౨
నిర్దయావిషయమస్యబాలతః-సుద్ధర.	౯౮
నిర్విన్నపాలకటకో-కిష్కిన్ధా.	౩౭
నిశాచరీస్తాంబరపద్య-సుద్ధర.	౪౬
నిశచరపరిత్యజేత్య-కిష్కిన్ధా.	౮౪
నిశ్రేయస్వప్రణయిసింహదం-సుద్ధర.	౮౭
నూ.	
నూనంజనేనపురుషేనుహతి-బాల.	౧౯౩
నూనందితవృత్తాస్తే-సుద్ధర.	౪౨
న్య.	
న్యకసుఖముభేనస్వేన-అయో.	౧౦౦
నేతుంకోకరసంనిశాచర-సుద్ధర.	౭౮
నై.	
నైవాభవత్తమిహశీల-అయోధ్యా.	౩౭
న్య.	
న్యగ్రోధవత్తనమతాంక్రమణః-బాల.	౫౪
ప.	
పక్షాభిహూతరయలేచిత-సుద్ధర.	౪
పకతిన్తకత్పరమం-యుద్ధ.	౧౨౨
పరిగృహ్యతంరూపితి-యుద్ధ.	౯౧
పరిణతిపరుషాణాం-అయోధ్యా.	౧౪౬
పర్వాప్తప్రమదముపేయమహా-కిష్కిన్ధా.	౯౨

స్తోత్రాః.	స్తోత్రసంఖ్యాః.
పర్యావృత్తభాగ్యమథవా-బాల.	౬౬
పశ్యన్నవద్ధనృతః-సుద్ధర.	౧౬౬
పశ్యదాసుమునాభివర్తిభా-యుద్ధ.	౨౪
పా.	
పాగిప్రశ్నహుతశి నేర-సుద్ధర.	౬౨
పానేనానాబలమద్భి-అయోధ్యా.	౨౮
పృ.	
పృగావనోరహానామ-బాల.	౧౦౪
పృథునానాగ్రహమగ్రహ-బాల.	౧౧౩
పూ.	
పూజోపవేశరచనాను-యుద్ధ.	౬౪
పీ.	
పీలస్త్యపాశశివమామ-సుద్ధర.	౧౧౩
పీలస్త్యమగ్రహమంబరమగ-యుద్ధ.	౨౭
ప్ర.	
ప్రణేమనీ హనురగప్రణయ-యుద్ధ.	౧౬౫
ప్రచిన్తమపదాంతర్య-బాల.	౮౪
ప్రశ్నగ్నితానాంబిభృగ-కిష్కిన్ధా.	౨౩
ప్రభామిహగ్నిగతమహా-అయోధ్యా.	౨౫
ప్రప్తవిప్రస్యస్యనమమితం-బాల.	౨౪
ప్రనిశ్చయినంమహా-అయోధ్యా.	౧
ప్రసుప్తబద్ధిణకాన్వసపారదా-యుద్ధ.	౧౬౧
ప్రా.	
ప్రాప్తంభరేతిమహా-అయోధ్యా.	౫౧
ప్రాచీనంధ్వజనంసురేంద్ర-కిష్కిన్ధా.	౭౯
ప్రాప్తతత్ప్రణమంయుద్ధే-యుద్ధ.	౮౩
ప్రాలోభయత్తనమ-యుద్ధ.	౮౪
ప్రారబ్ధమాత్మస్వరూప-అయోధ్యా.	౯౬
ప్రావిశదృష్టిచరం-యుద్ధ.	౧౫౩
ప్రీ.	
ప్రీయేజనకసంవిద్రవ్య-అయో.	౭౨

ష్టోకాః. ష్టోకసంఖ్యాః.

ప్రే.

ప్రేక్ష స్త్రీశితాశయా-సుందర. ౯౨

బ.

బద్ధాదరోఽసి పరదారపర-సుందర. ౯౩

బలేనతపసాంలక్ష్మీ-బాల. ౭౦

బహుభిరిహ విమృశ్యైః-అయోధ్యా. ౧౫౮

బా.

బాహుచన్దననిషక్తోఽటరాల్-సుందర. ౯౪

బ్ర.

బ్రహ్మస్తవిత్రస్తజయస్త-సుందర. ౧౨౭

భ.

భరతస్తదనుప్రాప్త్య-అయోధ్యా. ౧౭౭

భరతస్తేషుశ్చ కేయాః-బాల. ౫౯

భీ.

భీతో భూభరతః కిమమ్మ-అయోధ్యా. ౪౬

భూ.

భూమా తతఃప్రసగరాజ-యుద్ధ. ౧౦౬

భూయోఽసి నోఽయంరఘు-సుందర. ౧౩

భో.

భో జేన లేన రచితామసి-యుద్ధ. ౨

మ.

మధ్యంతనుత్వాదనిభావ్య-బాల. ౫౫

మద్దమన్దమవయద్వలిత్రయా-బాల. ౫౩

మమసురనరగీతఖ్యాతిభిః-అయోధ్యా. ౮

మమాశ్చక్రైలాదభవాలి-యుద్ధ. ౯౭

మయూరీవమహానాగం-అయోధ్యా. ౧౪౪

మలయగిరిచరోఽయం-కిష్కిన్ధా. ౭

మర్త్తిం చూతవనాదివన్ముహి-సుందర. ౨౮

మహామహీధ్ర నక్రీచీం-సుందర. ౬౦

మహానమరసూచకః ప్రతి-కిష్కిన్ధా. ౬౦

ష్టోకాః. ష్టోకసంఖ్యాః.

మా.

మాతురాజ్ఞాంవహన్మూర్ధ్న-అయో. ౫౧

మాతుర్యాగరుడస్తేహం-బాల. ౧౨౨

మానిహదప్రతిష్ఠాంత్యమ్-బాల. ౭

మాఘాత్మత్వపదద్వయోః-అయో. ౬౧

మాయామృగేణతప్తమైభిలి-సుందర. ౬౪

మాయామృగేనమరనాటక-సుందర. ౯౫

మారీచనీచమతిరాహవ-బాల. ౯౧

ము.

ముద్రాముద్రితజీవితాం-యుద్ధ. ౩

మునిర్భృశాశ్శిష్టజ్ఞాని-బాల. ౮౨

మునిశాపకృతోత్పత్తిః-అయోధ్యా. ౧౩౪

మే.

మేఘ్యాశ్వమార్గపరిమార్గణ-అయో. ౧౧౭

య.

యక్షః సుకేతుద్ధృహిణ-బాల. ౭౪

యత్కిర్తిస్తీలకాయలే-బాల. ౧౮౦

యత్సముభాభవతియత్ర-యుద్ధ. ౧౧౨

యత్ర కాస్తానవశ్యన్తి-అరణ్య. ౩౧

యత్ర కాస్తైర్వియుక్తానామ్-కిష్కిన్ధా. ౩

యథాయథారాఘవరాజ-అయోధ్యా. ౯౮

యదాదాశరఞ్ఞేకర్థం-బాల. ౮౦

యదుచితమహామాయా-యుద్ధ. ౧౧౯

యద్భావారామరసనాయక-బాల. ౩౨

యద్యద్ధాశేపురఃపశ్యన్-యుద్ధ. ౧౫౯

యద్యస్తికౌతుకమపూర్వ-అరణ్య. ౭౮

యా.

యాతునఃపదవీనైహ-అరణ్య. ౧౦

యానంమదాశయమవేత్య-యుద్ధ. ౧౬౩

యామేవామృత్నిశచరతుల-అయో. ౨౦

యావద్ధ్యాతిపురంపురందర-యుద్ధ. ౭౫

యావేషీతాఽజనిపురాయమ-యుద్ధ. ౧౪౪

స్తోత్రాః.	స్తోత్రసంఖ్యాః.	స్తోత్రాః.	స్తోత్రసంఖ్యాః.
యు.		రు.	
యుగపత్యాప్తిప్రణామోఽపి.	౧౯౧	రుక్మాంగిమృతమనుగచ్ఛతి-అయోధ్యా.	౭౮
యుష్మద్వాస్తాసుధాసావహ-సిద్ధి.	౧౭	రుమావిశిఖముచ్చిఖం-యౌద్ధ.	౩౯
యై.		రే.	
యైర్బృందారకసుందరీజన-సుందర.	౧౦౮	రేఖారథాంగసరసిమహా-అయోధ్యా.	౫౪
యో.		ల.	
యోగంవితిన్ద్రలిహమామతి-సిద్ధి.	౨౧	లక్ష్మణానుగతంరామచంద్ర-యౌద్ధ.	౭౪
యోగేనలభ్యాయఃపుంసావ-బాల.	౬౮	లక్ష్మీగణనోకునిశరాం-బాల.	౧
రు.		లక్ష్మణవాచవిశదస్తర-బాల.	౧౯౫
రక్షఃపలేరఘువలేః-యౌద్ధ.	౬౧	లక్ష్మీదామోఽన్యవారాం-సుందర.	౧౧౪
రక్షఃపతేపతలిబద్ధ-యౌద్ధ.	౧౩౯	లక్ష్మీపురఃపవనసీమన్యథాసుందర.	౧౨౫
రక్షఃసంఘస్త్వచార్జ్వికృతకనక-సుందర.	౭౫	లా.	
రక్షఃస్త్రీవదనారవిన్ద-సుందర.	౧౦౪	లావణ్యమునిధేరమువ్య-అరణ్య.	౪౦
రక్షోవిధిఃప్రకృతభక్త్యయం-అరణ్య.	౧౫	లో.	
రక్షోఽవరోధవనతిం-యౌద్ధ.	౫౨	లోకాన్తరప్రణయనంకర్షకురం-అర.	౮౦
రఘుకనయస్తతోవిదిత-యౌద్ధ.	౬౬	వ.	
రఘుపతిచాపఘోషనమయోఽసిద్ధి.	౬౭	వంశస్పృశాహృదయహరి-బాల.	౯౩
రజనిచరమభాగేవార-సుందర.	౩౨	వశ్యంకళారహృదయేనయనాభి-అ.	౨౮
రజేతదనుదారుజేరభస-యౌద్ధ.	౭౨	వనచరభవసాకంమైథిలీ-అయోధ్యా.	౧౪౩
రవశతినకర్ణజుత్రుటిత-బాల.	౧౭౮	వనభువిశసుమాత్రత్రాణం-అయో.	౪౭
రహస్తదాసీంరజనీచరేంద్ర-యౌద్ధ.	౧౮	వనమేతద్దలేరామే-బాల.	౧౪౭
రా.		వలయితతిత్రచావతి-యౌద్ధ.	౧౩౦
రాక్షసాసింహకాక్షిప్త-అరణ్య.	౭౦	వలయితతటదేస్త్రావ్రాసీనాం-యౌద్ధ.	౪౮
రాజన్యధర్మవిమహాఽసి-యౌద్ధ.	౧౪౬	వా.	
రామశిశుమహాపాత్రయన్యతి-అ.	౨౭	వాచనిశమృతగవా-బాల.	౫
రామస్తమాహావినతంరజనీ-యౌద్ధ.	౩౧	వాచామిదాసీంము-సుందర.	౧౧౨
రామాకర్ణజుత్రుకార్దుక-బాల.	౧౭౭	వాణీవిలాసమదరత్ర-బాల.	౯
రామానుసారసనిర్దక-అయోధ్యా.	౧౦౧	వాకూలభవతూలానాం-యౌద్ధ.	౧౧౫
రామాత్రమాద్విగతలక్ష్మణ-అరణ్య.	౬౬	వారిదాదసీవరామనామకః-యౌద్ధ.	౬
రామాస్త్రాద్విగతేషు-యౌద్ధ.	౯౪	వార్తీశివరఘు-బాల.	౪
రామేవాహంబలంబివృణ్యతి-బాల.	౧౭౬	వానస్తవచాంభవతులింధన-అయో.	౩౮
రామేవిదేహసుతయాశ్రయ-అయో.	౧౧౪		

ద్వీకాః.	ద్వీకసంఖ్యాః.	ద్వీకాః.	ద్వీకసంఖ్యాః.
వి.		సమమిదిరంనియుద్ధం-యుద్ధ.	౯౯
వికస్వరమహిత్వం-యుద్ధ.	౧౦౨	సల'గనతాంబుద్ధిమహి-సిద్ధి.	౧
విచ్చిద్యాశుతవద్ధ-యుద్ధ.	౯౩	సత్సవిద్వంశమసత్సంగతః-అయోధ్యా.	౩౦
విద్యయేవత్రయ-పృథ్వి-బాల.	౧౯౬	సత్సవిద్వంశిరమహి-అయోధ్యా.	౩౪
వినిమమహి-హి-అయోధ్యా.	౫౭	సదృశ-యూంకృతదృశ-అరణ్య.	౫౩
వియత్రతేదమహి-హి-యుద్ధ.	౭౩	సంలాపభగ్నుంసంసల-బాల.	౨౨
విలక్ష్మ్యునిధి-హి-హి-అయోధ్యా	౧౭౯	సాత్సవ్యపూర్వముతప్రస-సిద్ధి.	౪౬
విశిష్టవిశిష్టసి-అయోధ్యా.	౬	సమితరమస-సిద్ధ్యత్ర-అయోధ్యా.	౧౪౨
విశుద్ధసి-హి-మహి-యుద్ధ.	౧౫౪	సప్రతియస్సపత్నీ-హి-బాల.	౧౧౪
విశ్చిత్త-క్షుద్ధి-హి-హి-అయో	౧౦౨	సప్రాణ-పక్షి-కతనయా-అరణ్య.	౭౯
వృ.		సమభూత్సమయే-సిద్ధి-అరణ్య.	౬౦
వృషస్యస్త్రీపుష్క-అరణ్య.	౩౦	సమాదుతైర్-పురతపాశబ్ద-సుందర.	౦౨
వహిల్లద్ధ-హి-హి-అయో.	౧౭౧	సరసమహి-కృష్ణ-పన-యుద్ధ.	౧౬
వా.		సర్వసవర్ణతాము-సిద్ధి-బాల.	౧౧౦
వాపారయన్న-హి-హి-యుద్ధ.	౩౬	సమల్-రేదాశరభ-అయోధ్యా.	౦౯
వ.		సహు-క్షుద్ధ-హి-యుద్ధ.	౧౦౨
వశభారగ-హి-హి-యుద్ధ.	౧౧౦	నా.	
వరణమహి-కరవృద్ధ-యుద్ధ.	౪౧	సాశేతంసము-హి-హి-యుద్ధ.	౧౭౨
వస్త్ర-స్త్రీ-సముత్స-హి-యుద్ధ.	౧౩౦	సాగ-రేణ-కృష్ణ-సుందర.	౬
వి.		సాధారణ-సిద్ధి-హి-బాల.	౪౫
విరసాతవసా-హి-సుందర.	౫౪	సానిసప్రా-హి-హి-బాల.	౧౧౦
విమోహ-హి-హి-బాల.	౧౦౭	సాహి-హి-హి-హి-యుద్ధ.	౧౭౩
వృ.		సి.	
వృత్తా-హి-హి-యుద్ధ.	౧౨౩	సిద్ధా-హి-హి-హి-అయోధ్యా.	౦౪
వృత్తి-హి-హి-యుద్ధ.	౩౨	సి.	
వ.		సీతా-హి-హి-హి-అయోధ్యా.	౧౨౦
వని-హి-హి-హి-అయో.	౧౭౦	సీతా-హి-హి-హి-అయోధ్యా.	౭౭
వం-హి-హి-హి-బాల.	౯౦	సీతా-హి-హి-హి-సుందర.	౧౦౨
వం-హి-హి-హి-సుందర.	౦౬	సీతా-హి-హి-హి-అయోధ్యా.	౪౧
వం-హి-హి-హి-సుందర.	౭౯	సీతా-హి-హి-హి-అయోధ్యా.	౧౧౦

స్తోత్రాంశం.	స్తోత్రసంఖ్య.	స్తోత్రాంశం.	స్తోత్రసంఖ్య.
సు.		సూ.	
సుఖాచితానాంసువృత్త-అయోధ్యా. ౧౯.		సౌఖ్యాచహస్యపవనాత్మజ-సుందర. ౧౬	
సుత్రామపుత్రాశిలీముఖా-కిష్కి. ౯౩		స్వ	
సుబాహురాహవోన్మత్త-బాల. ౯౨		స్వకృత్యైక్యాఖానామవ-సుందర. ౭౧	
సుముఖమమమిత్ర-అరణ్య. ౬౪		స్వతస్సిద్ధంఘస్త్రిన్నితర-అయోధ్యా. ౧౬౯	
నే.		స్వయమపిశరభస్థ-అరణ్య. ౮౪	
నేవారసానుగతపారమనో-అయో. ౧౨౧		హ.	
నై.		హరిగుహరవతశ్చరితః-యోధ. ౧౧౪	
నైన్ద్రైక్షతోరమువతి-యోధ. ౯		హ.	
నైషభాగీరథీ జహన్వి-బాల. ౧౩౭		హాకష్టమృతసహిసా-అరణ్య. ౭౬	
సో.		హతాశహజననిహ-సుందర. ౧౦౭	
సోఽపి గత్వాబిలం తత్ర-బాల. ౧౨౧		హానాథత్వదిరాయసీరి-అరణ్య. ౬౭	
సోఽపిప్లవంగమభివీత్య-సుందర. ౮౮		హృ.	
సోఽయందదర్శదశకస్థరం-సుందర. ౮౪		హృత్వాద్రేశిభరాణితాని-బాల. ౮౯	
సోఽయంమదాంధకృదయో-సుందర. ౩౩		హే.	
సోఽహంప్లవంగమపఠే-యోధ. ౬౦		హేదీరాయూధనాథాఃపరి-కిష్కిణ్దా. ౯౭	

